9. ULUSLARARASI ÇİN'DEN ADRİYATİK'E SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ

20-23 MART 2019
ANTALYA-TÜRKİYE

KONGRE TAM METİN KİTABI

Editörler
Dr. Güray ALPAR

Institute Of Economic Development And Social Researches Publications®
(The Licence Number of Publicator: 2014/31220)
TURKEY
TR: +90 342 606 06 75
E posta: kongreiksad@gmail.com
www.iksad.org.tr www.iksadkongre.org

Bu kitabın tüm hakları İKSAD'a aittir. İzinsiz kopyalanamaz ve çoğaltılamaz.
Kitapta bulunan eserlerin yasal ve etik sorumluluğu yazarlara aittir.
İksad Publications - 2019©

Yayın Tarihi: 25.04.2019
ISBN – 978-605-7875-52-5

KONGRE KÜNYESİ

KONGRE ADI

9. ULUSLARARASI ÇİN'DEN ADRİYATİK'E SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ

TARİHİ VE YERİ

20-23 Mart 2019, Antalya - Türkiye

DÜZENLEYEN KURUM

İKSAD- İktisadi Kalkınma ve Sosyal Araştırmalar Enstitüsü

KONGRE BAŞKANI

Prof. Dr. Mustafa TALAS

KOORDİNATÖR

Zhanuzak ALİMGEREY

YABANCI KONUŞMACILAR / KATILIMCILAR

Yurii LATYSH (Ukrayna)
Bagdaulet SİZDİKOV & Ali SERALİEV (Kazakistan)
Dilbar AMONOVA (Tacikistan)
Ananchenkova POLİNA IGOREVNA (Rusya)
Tog‘ayev To‘lqin MAMANAZAROVİCH (Özbekistan)

KONGRE DİLLERİ

Türkçe ve tüm lehçeleri, İngilizce, Rusça

SUNUM ŞEKLİ

Sözlü Sunum

PHOTO GALLERY

TÜFE İLE Yİ-ÜFE VE ALT
SEKTÖRLERİ BAZINDA FİYAT
GEÇİŞKENLİĞİ
Dr. Öğr. Üyesi. Ayşe DURGUN
KAYGISIZ
Süleyman Demirel Üniversitesi
İİBF, İktisat Bölümü
aysedurgun@sdu.edu.tr

All photos taken at the event has been published in IKSAD CONGRESS SOCIETY Facebook Group// to get the pictures, please, visit the group and become a member…

Dr. A.S. KISTAUBAYEVA
Al – Farabi Kazakh National University

Dr. Abdikalık KUNIMJAN
Kazakh State Women's Teacher Training University

Dr. Abdigappar MAVLYANOV
Kyrgyzstan National University

Dr. Adil AKINCI
Kırklareli University

Dr. Akira HIBIKI
Tohoku University

Dr. Alma T. AKAJANOVA
Abai Kazakh National University

Dr. Alla A. TIMOFEVA
Vladivostok State Economy University

Dr. Ali Rıza GÜL
Eskisehir Osmangazi University

Dr. Alia R. MASALIMOVA
Al – Farabi Kazakh National University

Dr. Amanbay MOLDIBAEV
Taraz State Pedagogy University

Dr. Ahmet KULAS
Al – Farabi Kazakh National University

Dr. Ahmet ULUSOY
Karadeniz Teknik University

Dr. Akmaral S. SYRGAKBAYEVA
Al – Farabi Kazakh National University

Dr. Anatoliy LOGINOV
Ukraine Shevchenko Lugan National University

Dr. A.S. KIDIRSAEV
Makhambet U. Batı Kazakhistan State University

Dr. Ayslu B. SARSEKENOVA
Orleu National Development Institute

Dr. Bahit KULBAEVA
S.Baybeshev Aktobe University

Dr. Bakit OSPANOVA

H.Ahmet Yasawi International Kazakh-Turk University

Dr. Bayram BOLAT
Ömer Halisdemir University

Dr. Bekzhan B. MEYRBAEV
Al – Farabi Kazakh National University

Dr. Berrin GUZEL
Adnan Menderes University

Dr. Bigamila TORSIKBAEVA
Astana Medical University

Dr. B.K.ZAYADAN
Al – Farabi Kazakh National University

Dr. Botagul TURGUNBAEVA
Kazakh State Women's Teacher Training University

Dr. Caner KARAVIT
Mimar Sinan University

Dr. Cholpon TOKTOSUNOVA
Rasulbekov Kyrgiz Economy University

Dr. D.K.TÖLEGENOVA
Makhambet U. West Kazakhistan State University

Dr. Dinarakhan TURSUNALIVA
Rasulbekov Kyrgiz Economy University

Dr. Dursun KOSE
Mehmet Akif Ersoy University

Dr. Dzhakipbek Altaevich ALTAEV
Al – Farabi Kazakh National University

Dr. Elvan YALCINKAYA
Ömer Halisdemir University

Dr. Elena Belik VENIAMINOVNA
Vladivostok State Economy University

Dr. F. Zisan KARA
Aksaray University

Dr. Fujimaki HARUYUKI
Tottori University

BİLİM VE DANIŞMA KURULU

Dr. George RUDIC
Montreal Pedagogie Moderne Institute

Dr. Gonul ERDEM NAS
Bartın University

Dr. Guzel SADYKOVA
Kastamonu University

Dr. Gulmira ABDIRASULOVA
Kazakh State Women's Teacher Training University

Dr. Gulsat SUGAYEVA
Dosmukhamedov Atyrau State University

Dr. G.I. ERNAZAROVA
Al – Farabi Kazakh National University

Dr. Hacer ARSLAN KALAY
Yuzuncu Yil University

Dr. Hacer MUTLU DANACI
Akdeniz University

Dr. Hakan CANDAN
Karamanoglu Mehmetbey University

Dr. Halil AKMESE
Necmettin Erbakan University

Dr. Hasan COSKUN
Gaziosmanpasha University

Dr. Hiroshi NAKAHARA
Sapparo City University

Dr. Huseyin ÇETİN
Selcuk University

Dr. Ibrahim KILIC
Afyon Kocatepe University

Dr. Ibrahim TURKOĞLU
Fırat University

Dr. Isaevna URKIMBAEVA
Abilai Khan International Relations University

Dr. Jun NAGAYASU
Tohoku University

Dr. Kalemkas KALIBAEVA
Kazakh State Women's Teacher Training University

Dr. Karligash BAYTANASOVA
Al – Farabi Kazakh National University

Dr. Kasım KARAMAN
Erciyes University

Dr. K.A.TLEUBERGENOVA
Kazakh State Women's Teacher Training University

Dr. Kenjehan MEDEUBAEVA
Kazakh State Women's Teacher Training University

Dr. Kenes JUSUPOV
M. Tinisbaev Kazakh Communication Academy

Dr. Latkin A. PAVLOVIC
Vladivostok State Economy University

Dr. Keles Nurmasuli JAYLIBAY
Kazakh State Women's Teacher Training University

Dr. Kulas MAMIROVA
Kazakh State Women's Teacher Training University

Dr. Machabbat OSPANBAEVA
Taraz State Pedagogy University

Dr. Maha Hamdan ALANAZI
Riyad King Abdulaziz Technology Institute

Dr. Malik YILMAZ
Ataturk University

Dr. Masaya SAITO
Sapparo City University

Dr. Mavlyanov ABDIGAPPAR
Kyrgiz Elaralık University

Dr. Maira ESIMBOLOVA
Kazakhistan Narkhoz University

Dr. Maira MURZAHMEDOVA
Al – Farabi Kazakh National University

Dr. Mehmet AKSARAYLI
Dokuz Eylul University

BİLİM VE DANIŞMA KURULU

Dr. Mehmet GUNGOR
Mersin University

Dr. Merina B. VLADIMIROVNA
Vladivostok State Economy University

Dr. Metin KOPAR
Adiyaman University

Dr. Mirac EREN
Ondokuz Mayıs University

Dr. Mustafa GULEC
Ankara University

Dr. Mustafa UNAL
Erciyes University

Dr. Mustafa TALAS
Omer Halisdemir University

Dr. Nadezhda Khan
E.A. Buketov Karaganda State University

Dr. Necati DEMIR
Gazi University

Dr. Nihan BIRINCIOGLU
Karadeniz Teknik University

Dr. Nobuaki TAKEDA
Sapparo City University

Dr. Nuran AKSIT ASIK
Balikesir University

Dr. N.N. KERMANOVA
Kazakh State Women's Teacher Training University

Dr. Osman Kubilay GUL
Cumhuriyet University

Dr. Ozlem GUZEL
Akdeniz University

Dr. P.S. PANKOV
Kazakh State Women's Teacher Training University

Dr. Rustem KOZBAGAROV
M. Tinisbayev Kazakh Communication Academy

Dr. Sarash KONYRBAEVA
Kazakh State Women's Teacher Training University

Dr. Salima
N. KAIRZHANOVA

Dosmukhamedov Atyrau State University

Dr. Selahattin KAYNAK
Ondokuz Mayis University

Dr. Sibel Mehter AYKIN
Akdeniz University

Dr. Sevcan YILDIZ
Akdeniz University

Dr. Selahattin AVŞAROĞLU
Kırgızistan Türkiye Manas University

Dr. Sara MAZHITAYEVA
E.A. Buketov Karaganda State University

Dr. Takashi HASUNI
Sapparo City University

Dr. Turkmen Taser AKBAS
Pamukkale University

Dr. Tsendiin BATTULGA
Mongolia State University

Dr. T.O. ABISEVA
Kazakh State Women's Teacher Training University

Dr. Ulbosın KIYAKBAEVA
Abai Kazakh National Pedagogy University

Dr. Umran TURKYILMAZ
Gazi University

Dr. Wakako SADAHIRO
Sapparo City University

Dr. Vecihi SONMEZ
Yuzuncu Yil University

Dr. Veysel CAKMAK
Aksaray University

Dr. Vera ABRAMENKOVA
Russia Family Studies Institute

BİLİM VE DANIŞMA KURULU

VENUE: CLUB SERA HOTEL
ANTALYA-TURKEY

21 March 2019

SESSION: 1, HALL: H

HEAD OF THE SESSION: PROF. DR. ALİ AYATA

10:00-12:00

DR. ÖĞR. ÜYESİ MUZAFFER DENİZ	ALMAN DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI BELGELERİNE GÖRE ATATÜRK-İNÖNÜ ANLAŞMAZLIĞI
DOÇ. DR. AYGUL SALIKHOVA	Tataristan Bilimner Akademisinin G. Ibrahimov adindaki Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü
PROF. DR. ALİ AYATA DOÇ. DR. MURAT ERCAN	TÜRKİYE-AVRUPA BİRLİĞİ İLİŞKİLERİNDE TAM ÜYELİK ALTERNATİFLERİ
PROF. DR. ALİ AYATA DOÇ. DR. MURAT ERCAN	UKRAYNA KRİZİ ÇERÇEVESİNDE RUSYA - AB İLİŞKİLERİ
Prof. Dr. Harun DEMİRKAYA Prof. Dr. Ali AKDEMİR	Türk Birliği Oluşumunda Nevruz'un Birleştirici Etkisi: Örgüt Kültürü Açısından Bir İnceleme
ÖĞR. GÖR. YUNUS ACAR	THE CONCEPT OF ALIENATION IN KAFKA'S THE GREAT WALL OF CHINA
YUNUS ACAR ÖZLEM ÖZEN	AMERICAN SOCIETY IN EDWARD ALBEE'S 'THE ZOO STORY'
PROF. DR. RAMIL VALEEV	Kazan Federal Üniversitesi
З.М. КАЛАХАНОВА	СЕТЕВАЯ ТЮРКОЛОГИЯ И ТЮРКИ КАВКАЗА
AINUR SHEKERBEK	CICHORIUM INTYBUS L. ӨСІМДІГІНІҢ ҚҰРАМЫНДАҒЫ ДӘРУМЕНДЕР МЕН МАЙ ҚЫШҚЫЛДАРЫНЫҢ МӨЛШЕРІ
GULNAR MEIRKHANOVA	Ағылшын тілін оқытуда оқушылардың сөйлеу дағдыларын қалыптастыру мақсатында тиімді әдістер мен жаттығуларды пайдалану

Lunch time: 12:00-13:00

Opening & NEVRUZ Ceremony: 13:00 – 15:00 (salon H)

NAURYZ!
HAPPY HOLIDAY!

21 March 2019
SESSION: 1, HALL: M
HEAD OF THE SESSION: DOÇ. DR. BÜLENT ARI
10:00-12:00

OTURUM BAŞKANI	NESRİN SİPAHİ KIRATLI
KULASH MAMIROVA	АНАЛИЗ СОДЕРЖАНИЯ МОДУЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ
Dr. Öğr. Üyesi Lokman ZOR	*KAZAKİSTAN ULUSAL SİNEMASININ İLK FİLMİ: AMANGELDİ*
Doç. Dr. Bülent ARI	*DADALOĞLU'NUN ŞİİRLERİNDE İÇERİK VE YAŞADIĞI ÇEVRE*
Doç. Dr. Bülent ARI	*ANTAKYA HALK KÜLTÜRÜNDEKİ CANSIZ MADDELER, EŞYALAR VE BESİNLERLE İLGİLİ İNANÇLAR*
NESRİN SİPAHİ KIRATLI	*BULGARİSTAN'DA TÜRK KÜLTÜRÜ*
DR. ÖĞR. ÜYESİ MERYEM ARSLAN DOÇ. DR. MEHMET KAYA	II MEŞRUTİYET'TEN HARF DEVRİMİNE KADAR KARİKATÜRLERDE BESLENME VE BESLENME ALIŞKANLIKLARI (1908-1928)
DR. ÖĞR. ÜYESİ MUZAFFER GURSOY	GÜNEY KAZAKİSTAN'DA KANGLI ÖLÜ GÖMME GELENEKLERİ
DR. BAGDAULET SİZDİKOV ARŞ. GÖR. ALİ SERALİEV	SAUROMAT-SARMAT KAVİMLERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME
DR. ÖĞR. ÜYESİ ADNAN ARSLAN	BİR DİN EĞİTİMİ FIRSATI OLARAK AİLE İÇİ MAHREMİYET
DR. ÖĞR. ÜYESİ ADNAN ARSLAN	ABBÂSÎ DÖNEMİ ŞAİRLERİNDEN ABDULLAH İBNÜ'L-MÜBAREK'İN DİVANINDA CİHAD
DR. ÖĞR. ÜYESİ ORHUN BURAK SÖZEN	KAZAN TATARLARINDA 19. YÜZYIL MODERNLEŞME HAREKETİ

Lunch time: 12:00-13:00
Opening & NEVRUZ Ceremony: 13:00 – 15:00 (salon H)

NAURYZ!
HAPPY HOLIDAY!

21 March 2019
SESSION: 2, HALL: H
HEAD OF THE SESSION: DR. ÖĞR. ÜYESİ ALİ ALGÜL
15:30-17:30

PROF. DR. KAMALBEK BERKIMBAYEV DINARA MUTANOVA ASSIST. PROF. BEGAHMET ABUSEITOV BURHAN UMUR ATIKOL	THE NECESSITY OF IMPROVING ONLINE TRAINING
DR. ÖĞR. ÜYESİ ALİ ALGÜL	AHMET OKTAY'IN ZAMANI SORGULAMAK ADLI KİTABINDA GÖRÜLEN YAZINSAL KONULAR ÜZERİNE BİR İNCELEME
DR. ÖĞR. ÜYESİ ALİ ALGÜL	FRANSIZ DEVRİMİNİN VİCTOR HUGO'NUN DOKSAN ÜÇ ADLI ROMANINA YANSIMASI
Doç. Dr. Yıldız Sadettin ABDULGANI	*IRAK TÜRKMEN ŞAİRİ NEVRESİN ŞİİRLERİNDE ÜZÜNTÜ, ELEM ve IZTIRAB DUYGULARI*
Öğr. Gör. Memduh YAĞMUR	*AVŞAR TÜRKMENLERİ VE AVŞAR DÜĞÜNÜ BELGESELİ*
ASSOC. PROF. DINARA FARDEEVA	Tataristan Bilimner Akademisinin G. Ibrahimov adindaki Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü
RAZILIA ILYASOVA	Tataristan Bilimner Akademisinin G. Ibrahimov adindaki Dil, Edebiyat ve Sanat Enstitüsü
Dr. N. K. KATTABEKOVA	Şigabutdin MARCANİ: Türk Aydını, Bilim Adamı ve Tarihçi (uzaktan)
DR. ÖĞR. GÖR. MEHMET AKİF DUMAN	JOHN R. SEARLE'ÜN KİNÂYE ANLAYIŞI YAHUT RECÂİZÂDE MAHMUT EKREM'İN DİL-EYLEM TEORİSİ
DR. ÖĞR. GÖR. MEHMET AKİF DUMAN	EARL R. MAC CORMAC'IN BİLİŞSELLİK TEORİSİ VE ÖRFÎ MECÂZ ARASINDAKİ AKLÎ MUTABAKAT

21 March 2019
SESSION: 2, HALL: M
HEAD OF THE SESSION: Prof. Dr. Harun DEMİRKAYA
15:30-17:30

AKMARZHAN AKYZHANOVA	ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ОТБАСЫ ИНСТИТУТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ОРНЫ
AITZHAMAL MUSSINA	ТОПЫРАҚ ҚАБАТЫНДАҒЫ ОҢАЙ ЕРИТІН ТҰЗДАРМЕН ГУМУСТЫ БАЙЫТУ
ZHANAR MEIRKHANOVA	ИНФОРМАТИКА САБАҒЫНДА ЖЕТІ МОДУЛЬДІ ТИІМДІ ПАЙДАЛАНУ
DR. ÖĞR. ÜYESİ ÜNAL YERLİKAYA	İSLAM HUKUK DOKTRİNİNDE TANIM FAALİYETİNİN MAHİYETİ ÜZERİNE BİR İNCELEME
DR. ÖĞR. GÖR. HESNA SERRA AKSEL	"YENİ HRİSTİYAN ÂLEMİ": HRİSTİYANLIĞIN GELECEĞİ
DR. ÖĞR. GÖR. HESNA SERRA AKSEL	HRİSTIYANLIK VE YAHUDİLİKTE İSA FİGÜRÜ ÜZERİNE KİMLİK İNŞASI
DR. ÖĞR. GÖR. HESNA SERRA AKSEL	ANTİK BİR HİKAYE: HRİSTİYAN TOPLUMUN SINIRLARINI ÇİZME ÇABASI
DR. ÖĞR. ÜYESİ SALİH GÜLEN MERVE BALKAYA	BEŞİNCİ SINIF ÖĞRENCİLERİNİN MADDE VE DEĞİŞİM ÜNİTESİ KAVRAMLARI ARASINDAKİ İLİŞKİLERİ ANLAMA DÜZEYLERİNİN BELİRLENMESİ
Prof. Dr. Ali AKDEMİR Prof. Dr. Harun DEMİRKAYA	UYGAR BÜTÜNLEŞMENİN SAĞLANMASINDA TÜRK DÜNYASI ORTAK DEĞERLERİNİN ARACILIK ROLÜ
Doç. Dr. Elvan YALÇINKAYA	*DADALOĞLU ŞİİRLERİNİN DOĞA VE DOĞA EĞİTİMİ AÇISINDAN ÖNEMİ*
Тасанбаева Магираш Ануарбековна Сопбекова Алия Едигеевна	ГРАФИЧЕСКИЕ ОРГАНАЙЗЕРЫ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ (uzaktan)

NAURYZ!
HAPPY HOLIDAY!

22 March 2019
SESSION: 1, HALL: M
HEAD OF THE SESSION: DR. YILDIRIM TOSUN
10:00-12:00

ELÇİN NOYAN PROF. DR. ERDOĞAN GAVCAR	PAKET SÜT İÇERİKLERİNİN ÇOK KRİTERLİ ANALİZİ
ELÇİN NOYAN PROF. DR. ERDOĞAN GAVCAR	BUZDOLABI SEÇİM PROBLEMİNE PROMETHEE YÖNTEMİ'NİN UYGULANMASI
DR. YILDIRIM TOSUN	EVALUATION OF MARLY SHALE - COAL CHAR AGGREGATE FOR NEUTRALIZATION - ACTIVE FILTERS FOR TREATMENT OF ACIDIC SEEPAGES FROM COAL MINING SITE NEAR URBANIZATION
DR. YILDIRIM TOSUN	DECAY STERILIZATION TREATMENT OF WET WASTE SLUDGE AND WET BIOMASS PRIOR TO DIGESTION- REMEDIATION OF WET AGRICULTURAL FIELDS
DR. ÖĞR. ÜYESİ AYŞE DURGUN KAYGISIZ	TÜFE İLE Yİ-ÜFE Ve ALT SEKTÖRLERİ KAPSAMINDA FİYAT GEÇİŞKENLİĞİ
АМОНОВА ДИЛЬБАР СУБХОНОВНА	СОЦИАЛЬНЫЕ ФУНКЦИИ И ЭКОНОМИЧЕСКАЯ РОЛЬ ГОСУДАРСТВА В УСЛОВИЯХ РЫНКА
АНАНЧЕНКОВА ПОЛИНА ИГОРЕВНА	СОБЫТИЙНЫЙ ТУРИЗМ И ПЕРСПЕКТИВЫ ЕГО РАЗВИТИЯ В РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ

Lunch time: 12:00-13:00

NAURYZ!
HAPPY HOLIDAY!

22 March 2019
SESSION: 1, HALL: A
HEAD OF THE SESSION: DR. ÖĞR. ÜYESİ SALİH AYDIN
10:00-12:00

AKBEREN SERIKBAY	CICHORIUM INTYBUS L. ӨСІМДІГІНІҢ ҚҰРАМЫНДАҒЫ АМИНҚЫШҚЫЛДАРЫНЫҢ МӨЛШЕРІН ГАЗ-СҰЙЫҚТЫ ХРОМАТОГРАФИЯЛЫҚ ӘДІСПЕН АНЫҚТАУ
UAISOVA GULNAR	БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНІҢ ДАМУЫ (1990 –2017)
SADUAKAS GULBANU	ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР АРҚЫЛЫ ІЗГІЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ
DOÇ. DR. NURIDA NASIBULLINA	TATARİSTAN BİLİMNER AKADEMİSİNİN G. IBRAHİMOV ADİNDAKİ DİL, EDEBİYAT VE SANAT ENSTİTÜSÜ
AV. EVRAN KIRMIZI	SOSYAL SİGORTA KOLLARI VE KISMİ SÜRELİ ÇALIŞANLARA UYGULANMASI
DR. ALİ KELEŞ DR. ÖĞR. ÜYESİ MURŞİT IŞIK	KONAKLAMA İŞLETMLERİNİN KRİZ DÖNEMLERİNDE UYGULANAN KAMU POLİTİKALARINA YÖNELİK TUTUMLARI: ANTALYA İLİ ÖRNEĞİ
DR. ÖĞR. ÜYESİ SALİH AYDIN	DÜŞÜNSEL HATANIN FELSEFÎ TEMELİ VE ÖZ FELSEFESİ
GULBAKHAR TAVALDIEVA	O‘ZBEK ADABIYOTIDA DAVR JAROHATLARI TASVIRI
AKZHOLOVA AKTOTY	ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ БАҒДАРЛАР

NAURYZ!
HAPPY HOLIDAY!

SESSION: 2, HALL: H
HEAD OF THE SESSION: PROF. DR. KEMALEDDİN TAŞ
13:30-15:30

NURZHANOVA SAZHILA	Подготовка будущих учителей начальных классов к критериальному оцениванию
AKZHOLOVA AKTOTY	ТҮРКІЛІК ОТАНСҮЙГІШТІК ДӘСТҮР НЕГІЗІНДЕГІ ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕ
Dr. Öğr. Gör. Firoz FAWZİ	ÖZBEK HALK EDEBİYATINDA DEVLET KIPTAN DESTANI
PROF. DR. KEMALEDDİN TAŞ	SOSYOLOJİNİN KURUCU GELENEĞİ: POZİTİVİZM
PROF. DR. KEMALEDDİN TAŞ	SOSYAL BİLİMLERİN İÇ-ÖTEKİSİ: ANLAYICI SOSYOLOJİ
ÖĞR. GÖR. NURULLAH CİHAN AĞBAY	OTEL ÇALIŞANLARININ ÖRGÜTSEL ÖZDEŞLEŞMELERİ İLE İŞTEN AYRILMA NİYETLERİ ARASINDAKİ İLİŞKİ
KONUL M. NURİYEVA LECT. GARANFİL A. BADİRBAYLİ	TOURISM AS A PART OF ECONOMY AND PUBLIC POLICY
AYŞE KÜBRA AKKAYA, DR. ÖĞR. ÜYESİ SEDA ŞİMŞEK TOLACI	YAYLACILIK GELENEĞİ VE MEKÂNLARI: ANTALYA/ÇUKURKÖY-MORCA YAYLASI
MURSAQULİYEV MUSA ƏLİYEVA SƏADƏT	AZƏRBAYCANDA AŞKARLANMIŞ İLK PALEOLİT ABİDƏLƏRİ
DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET DAĞ DR. ÖĞR. ÜYESİ TUNAY ASLAN	VERGİ VE MUHASEBE BOYUTLARI İLE CİRO PRİMİ UYGULAMALARININ DEĞERLENDİRİLMESİ

NAURYZ!
HAPPY HOLIDAY!

SESSION: 2, HALL: M
HEAD OF THE SESSION: DR. ÖĞR. ÜYESİ SUZAN URGAN
13:30-15:30

PROF. DR. MEHMET AKİF ÖZER ÖĞR. GÖR. REHA BAYANSAR	TÜRKİYE'DE KAMU KURUMLARINDA KALİTE YÖNETİMİ
PROF. DR. MEHMET AKİF ÖZER ÖĞR. GÖR. REHA BAYANSAR	KRİZ VE ÖRGÜTSEL KRİZ ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER
DR. ÖĞR. ÜYESİ SUZAN URGAN	KURUMSAL KURAM VE EŞBİÇİMLİLİK BAĞLAMINDA TAŞERONLARIN KADROLAŞMASI
ASLI ERGENEKON ARSLAN ÖMER ZAFER GÜVEN	GÜVEN, İMAJ VE ELEKTRONİK AĞIZDAN AĞIZA İLETİŞİMİN TEKNOLOJİ KABUL MODELİ KAPSAMINDA ÇEVRİMİÇİ TATİL SATIN ALMA NİYETİ ÜZERİNE ETKİSİ: AKADEMİSYENLER ÜZERİNDE BİR UYGULAMA
ÖĞR. GÖR. BARIŞ IŞILDAK DR. ÖĞR. ÜYESİ AHMET YILDIRIM	HAVACILIK EMNİYETİNDE İNSAN HATALARINI AZALTMADA İLETİŞİM DAVRANIŞLARI
SAULE KAPALBEKOVA	KAZAKH DELEGATION
KAIRKEN KUNAPINA	Туған жер бағдарламасы – жалпыұлттың патриотизмнің өзегі
DR. GÜRAY ALPAR	KÜLTÜREL AÇIDAN "ÖTEKİ" KAVRAMI
SİNEM GÜMÜŞ	OYUN VE ŞARKI KÜLTÜRÜNÜN YABANCI DİL ÖĞRETİMİNDE KULLANIMI
DOÇ. DR. YURII LATYSH	Динмухамед Кунаев и Владимир Щербицкий: лидеры советской эпохи в исторической политике Казахстана и Украины
SUMENOV DANIYAR	KAZAKHSTANI SOCIETY: THE VIEW TO SOFT POWER OF CHINA

22 March 2019
SESSION: 3, HALL: H
HEAD OF THE SESSION: DR. ÖĞR. ÜYESİ EMRULLAH ŞEKER
15:30-17:30

ÖĞR. GÖR. DR. İNAN GÜMÜŞ	KAYA BİLGEGİL'İN TÜMCEYE BAKIŞI: BELAGAT VE DİLBİLİM TEMELLİ BİR YAKLAŞIM DENEMESİ
ÖĞR. GÖR. DR. İNAN GÜMÜŞ	ATASÖZLERİNİ SÖYLEM ÇERÇEVESİNDE OKUMAK: UMURÜ'L-ÜMERA'NIN SÖYLEM KURGUSUNDA ATASÖZLERİNİN YERİ
ÖĞR. GÖR. EBRU VURAL ARSLAN	KİRALIK KONAK ROMANINDAKİ DEĞERLER ÇATIŞMASINI HAZ-ACI BAĞLAMINDA OKUMA DENEMESİ

ÖĞR. GÖR. EBRU VURAL ARSLAN	GELENEKSEL ŞİİR BAĞLAMINDA VURAL BAHADIR BAYRIL ŞİİRİ
DR. ÖĞR. ÜYESİ EMRULLAH ŞEKER	ANADİL EDİNCİ TEMELLİ İKİNCİ DİL ÖĞRENİMİ: MİNİMALİST MODEL
ÖĞR. GÖR. PINAR DAĞ GÜMÜŞ	MİTOLOJİNİN İDEOLOJİK SUNUMU: 'ONUNCU KÖY' ROMANINA MİT-İDEOLOJİ İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA ELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM
ÖĞR. GÖR. PINAR DAĞ GÜMÜŞ	TÜRK EDEBİYATINDA POZİTİVİST YÖNELİMLER: HÜSEYİN RAHMİ GÜRPINAR'IN 'DELİ FİLOZOF' ROMANI ÜZERİNE FELSEFİ BİR BAKIŞ
DR. ÖĞR. ÜYESİ EMRULLAH ŞEKER	COMPETENCE-BASED LANGUAGE TEACHING (COBALT): A MINIMALIST METHOD OF LANGUAGE TEACHING
DR. AHMET AKGÜL	ON ALTINCI YÜZYIL OSMANLI ŞAİR TEZKİRELERİNDE FATİH SULTAN MEHMET'İ DEĞERSİZLEŞTİREN ANEKDOTLAR
DR. AHMET AKGÜL DOÇ. DR. MESUT BAYRAM DÜZENLİ	SENÂYÎ'NİN SÜLEYMANİYYE'Sİ ÖRNEĞİNDE OSMANLIDA ZAFER ŞENLİKLERİ

22 March 2019
SESSION: 3, HALL: M
HEAD OF THE SESSION: DOÇ. DR. REYHAN ÇELİK
15:30-17:30

BAZAR YRYSTANULY	ҚЫТАЙДАҒЫ ТҮРКІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ТАРИХИ ҚҰНДЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ
MAMİROVA	KAZAKH TELEGATION
DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET KAZIM KARA	MEVCUT BİLİM METODOLOJİSİNİN TEVHİDİ DÜŞÜNCE IŞIĞINDA YENİDEN İNŞASI YÖNÜNDE BİR ÇALIŞMA
DR. ÖĞR. ÜYESİ CAFER GARİPER	GARİP ŞİİRİNDE İRONİK DİL, HUMOR, MİZAH, ŞAKA VE ESPRİ
DR. ÖĞR. ÜYESİ CAFER GARİPER	EDEBİYAT AKIMLARI KARŞISINDA GARİP ŞİİRİ
TULKIN TOGAEV	ALISHER NAVOIY ASARLARI TILIDAGI TAOM NOMLARI
DOÇ. DR. REYHAN ÇELİK	VERA PANOVA'NIN "YOL ARKADAŞLARI" ESERİNDE SAVAŞ VE GÜÇ OLGUSU ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME
DOÇ. DR. REYHAN ÇELİK	Y.YEVTUŞENKO'NUN "YABAN YEMİŞLERİ" ROMANINDA HALK BİLİMİ UNSURLARINDAN "HALK İNANIŞLARI"
MAKHPUZA KARAKHODJAEVA	АЛИШЕР НАВОИЙ ҲИКМАТЛАРИНИНГ ЁШЛАР МАЪНАВИЯТИНИ РИВОЖЛАНТИРИШДА

	ТУТГАН ЎРНИ ВА РОЛИ
LAZZAT BAZARBAYEVA ZHANAT ZHUMABEKOVA	DIFFERENCES AND SIMILARITIES BETWEEN ENGLISH, TURKISH AND KAZAKH PROVERBS
SAZHILA NURZHANOVA	Полиязычное образование – основа формирования поликультурной личности»

SADYKOVA DAMEZHAN	
KULASH MAMIROVA	ГЕОГРАФИЯ КУРСТАРЫНЫҢ ӨЛКЕТАНУ ЖҰМЫСТАРЫН ҰЙЫМДАСТЫРУДАҒЫ МҮМКІНДІКТЕРІ
UAISOVA GULNAR	ОҚУШЫЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУ ӘРЕКЕТІН ДАМЫТУ
SADUAKAS GULBANU	ТІЛ ДАМЫТУДАҒЫ СӨЗДІК ЖҰМЫСЫНЫҢ РӨЛІ
ZHANAR MEIRKHANOVA	Применение электронных образовательных ресурсов на уроках информатики»
MUSINA AYTZHAMAL	Химическая стойкость материала индикаторного электрода из никеля в различных средах»

İÇİNDEKİLER

KONGRE KÜNYESİ	i
FOTOĞRAFLAR	ii
BİLİM KURULU	iii
PROGRAM	iv
ÖNSÖZ	v

TAM METİNLER

Muzaffer DENİZ ***ALMAN DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI BELGELERİNE GÖRE ATATÜRK-İNÖNÜ ANLAŞMAZLIĞI***	**1**
Ali AYATA & Murat ERCAN ***TÜRKİYE-AVRUPA BİRLİĞİ İLİŞKİLERİNDE TAM ÜYELİK ALTERNATİFLERİ***	**9**
Ali AYATA & Murat ERCAN ***UKRAYNA KRİZİ ÇERÇEVESİNDE RUSYA - AB İLİŞKİLERİ***	**19**
Aslı ERGENEKON ARSLAN & Ömer Zafer GÜVEN ***GÜVEN, İMAJ VE ELEKTRONİK AĞIZDAN AĞIZA İLETİŞİMİN TEKNOLOJİ KABUL MODELİ KAPSAMINDA ÇEVRİMİÇİ TATİL SATIN ALMA NİYETİ ÜZERİNE ETKİSİ: AKADEMİSYENLER ÜZERİNDE BİR UYGULAMA***	**28**
Bagdaulet SİZDİKOV & Ali SERALİEV ***SAUROMAT-SARMAT KAVİMLERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME***	**48**
Adnan ARSLAN ***BİR DİN EĞİTİMİ FIRSATI OLARAK AİLE İÇİ MAHREMİYET***	**61**
Adnan ARSLAN ***ABBÂSÎ DÖNEMİ ŞAİRLERİNDEN ABDULLAH İBNÜ'L- MÜBAREK'İN DİVANINDA CİHAD***	**66**
Kamalbek BERKIMBAYEV & Begahmet ABUSEITOV & Dinara MUTANOVA & Burhan Umur ATİKOL ***THE NECESSITY OF IMPROVING ONLINE TRAINING***	**73**
Ali ALGÜL ***AHMET OKTAY'IN ZAMANI SORGULAMAK ADLI KİTABINDA GÖRÜLEN YAZINSAL KONULAR ÜZERİNE BİR İNCELEME***	**78**
Ünal YERLİKAYA ***İSLAM HUKUK DOKTRİNİNDE TANIM FAALİYETİNİN MAHİYETİ ÜZERİNE BİR İNCELEME***	**95**
Mehmet Kazım KARA ***MEVCUT BİLİM METODOLOJİSİNİN TEVHİDİ DÜŞÜNCE IŞIĞINDA YENİDEN İNŞASI YÖNÜNDE BİR ÇALIŞMA***	**111**
Yıldırım TOSUN ***EVALUATION OF MARLY SHALE - COAL CHAR AGGREGATE FOR***	**119**

NEUTRALIZATION - ACTIVE FILTERS FOR TREATMENT OF ACIDIC SEEPAGES FROM COAL MINING SITE NEAR URBANIZATION	
Yıldırım TOSUN ***DECAY STERILIZATION TREATMENT OF WET WASTE SLUDGE AND WET BIOMASS PRIOR TO DIGESTION- REMEDIATION OF WET AGRICULTURAL FIELDS***	**127**
Ayşe DURGUN KAYGISIZ ***TÜFE İLE Yİ-ÜFE VE ALT SEKTÖRLERİ KAPSAMINDA FİYAT GEÇİŞKENLİĞİ***	**131**
Salih AYDIN ***DÜŞÜNSEL HATANIN FELSEFÎ TEMELI VE ÖZ FELSEFESI***	**140**
Kemaleddin TAŞ ***SOSYOLOJİNİN KURUCU GELENEĞİ: POZİTİVİZM***	**148**
Kemaleddin TAŞ ***SOSYAL BİLİMLERİN İÇ-ÖTEKİSİ: ANLAYICI SOSYOLOJİ***	**157**
Mehmet DAĞ & Tunay ASLAN ***VERGİ VE MUHASEBE BOYUTLARI İLE CİRO PRİMİ UYGULAMALARININ DEĞERLENDİRİLMESİ***	**168**
Mehmet Akif ÖZER & Reha BAYANSAR ***TÜRKİYE'DE KAMU KURUMLARINDA KALİTE YÖNETİMİ***	**176**
Mehmet Akif ÖZER & Reha BAYANSAR ***KRİZ VE ÖRGÜTSEL KRİZ ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER***	**189**
Suzan URGAN ***KURUMSAL KURAM VE EŞBİÇİMLİLİK BAĞLAMINDA TAŞERONLARIN KADROLAŞMASI***	**205**
İnan GÜMÜŞ ***KAYA BİLGEGİL'İN TÜMCEYE BAKIŞI: BELAGAT VE DİLBİLİM TEMELLİ BİR YAKLAŞIM DENEMESİ***	**214**
İnan GÜMÜŞ ***ATASÖZLERİNİ SÖYLEM ÇERÇEVESİNDE OKUMAK: UMURÜ'L-ÜMERA'NIN SÖYLEM KURGUSUNDA ATASÖZLERİNİN YERİ***	**227**
Ebru VURAL ARSLAN ***'KİRALIK KONAK' ROMANINDAKİ DEĞERLER ÇATIŞMASINI HAZ-ACI BAĞLAMINDA OKUMA DENEMESİ***	**236**
Ebru VURAL ARSLAN ***GELENEKSEL ŞİİR BAĞLAMINDA VURAL BAHADIR BAYRIL ŞİİRİ***	**248**
Emrullah ŞEKER ***ANADİL EDİNCİ TEMELLİ İKİNCİ DİL ÖĞRENİMİ: MİNİMALİST MODEL***	**261**
Emrullah ŞEKER ***COMPETENCE-BASED LANGUAGE TEACHING (COBALT): A MINIMALIST METHOD OF LANGUAGE TEACHING***	**274**
Pınar DAĞ GÜMÜŞ ***MİTOLOJİNİN İDEOLOJİK SUNUMU: ONUNCU KÖY ROMANINA MİT-İDEOLOJİ İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA ELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM***	**285**
Pınar DAĞ GÜMÜŞ	**304**

TÜRK EDEBİYATINDA POZİTİVİST YÖNELİMLER: HÜSEYİN RAHMİ GÜRPINAR'IN DELİ FİLOZOF ROMANI ÜZERİNE FELSEFİ BİR BAKIŞ	
Ahmet AKGÜL ***ON ALTINCI YÜZYIL OSMANLI ŞAİR TEZKİRELERİNDE FATİH SULTAN MEHMET'İ DEĞERSİZLEŞTİREN ANEKDOTLAR***	**315**
Ahmet AKGÜL & Mesut Bayram DÜZENLİ ***SENÂYÎ'NİN SÜLEYMANİYYE'Sİ ÖRNEĞİNDE OSMANLIDA ZAFER ŞENLİKLERİ***	**322**
Reyhan ÇELİK ***VERA PANOVA'NIN "YOL ARKADAŞLARI" ESERİNDE SAVAŞ VE GÜÇ OLGUSU ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME***	**329**
To'lqin TOG'AYEV ***"TO'RKUN" VA "TEVANA" SO'ZLARI TO'G'RISIDA***	**336**
Gulbaxar TAVALDİYEVA ***SHARQDA PEDAGOGIK YONDASHUVLAR TARIXI***	**342**
Reyhan ÇELİK & Merve Menşure ERKAL ***Y.YEVTUŞENKO'NUN "YABAN YEMİŞLERİ" ROMANINDA HALK BİLİMİ UNSURLARINDAN "HALK İNANIŞLARI"***	**347**
Mehmet KAYA & Meryem ARSLAN ***II. MEŞRUTİYET'TEN HARF DEVRİMİNE KADAR KARİKATÜRLERDE BESLENME VE BESLENME ALIŞKANLIKLARI***	**356**
ZHOLMAGANBETOVA & MUSINA A.S. ***ENRICHMENT OF HUMUS SOIL IAYER SOLUBLE SALTS***	**386**
A.T.SERIKBAY & M.B.AKHTAYEVA & G.E.AZIMBAEVA & E.J.MENLIGAZIEV ***DETERMINATION OF AMINO ACIDS IN THE PLANT COMPOSITION OF CICHORIUM INTYBUS L. BY GAS-LIQUID CHROMATOGRAPHY***	**392**
АҚЫЖАНОВА АҚМАРЖАН ***ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ОТБАСЫ ИНСТИТУТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ОРНЫ***	**397**
AKZHOLOVA AKTOTY & ALMUKHAMBETOV BERİKZHAN & ELMİRA UAİDULLAKYZY & ABDYKADYROV AİDOS ***INNOVATIVE DIRECTIONS IN THE HIGHER EDUCATION SYSTEM***	**402**
Güray ALPAR ***KÜLTÜREL AÇIDAN "ÖTEKİ" KAVRAMI***	**411**
АЙДАРБЕК Н.Б. & АМЗЕБЕК И.Е. & ДЖАНСАКОВ Н. ***ТЕХНОЛОГИИ ДОПОЛНЕННОЙ РЕАЛЬНОСТИ***	**415**
A .N.SHEKERBEK & M.B.AKHTAYEVA & G.E.AZIMBAEVA ***THE AMOUNT OF VITAMINS AND FATTY ACIDS IN PLANTS CICHORIUM INTYBUS L***	**424**
LAZZAT BAZARBAYEVA & ZHANAT ZHUMABEKOVA ***DIFFERENCES AND SIMILARITIES BETWEEN ENGLISH, TURKISH AND KAZAKH PROVERBS***	**428**
БЕКБОЛАТ А.Е. & КУАНДЫҚ Н.Б. & АЛЬМУХАМЕДОВ М.Н. ***ОБЛАЧНОЕ ХРАНИЛИЩЕ ДАННЫХ***	**434**
DAUTBEK A.N.	**443**

THE NUMERICAL SOLUTION OF A MATHEMATICAL MODEL OF CALCULATION OF THE SPECIFIC HEAT TRANSFER PARABOLIC AND HYPERBOLIC MODEL	
К.К.КУНАПИНА *ТУҒАН ЖЕР БАҒДАРЛАМАСЫ – ЖАЛПЫҰЛТТЫҢ ПАТРИОТИЗМНІҢ ӨЗЕГІ*	**456**
K.N. MAMİROVA *ANALYSIS OF CONTENT OF MODULAR TRAINING*	**460**
МЕЙРХАНОВА ГУЛНАР *ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ - ЗАМАН ТАЛАБЫ*	**467**
MEİRKHANOVA ZHANAR *ПРИМЕНЕНИЕ ЭЛЕКТРОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ НА УРОКАХ ИНФОРМАТИКИ*	**470**
NURZHANOVA SAZHİLA *POLYLINGUAL EDUCATION - THE BASE OF FORMATION OF POLYCULTURAL PERSON*	**473**
РЫСБАЕВА АРДАК & СӘДУАҚАС ГУЛБАНУ *THE UPBRINGING OF GOOD RELATIONSTHROUGH THE NATIONAL VALUES*	**479**
SADYKOVA DAMEZHAN & KUANYSH ADİLHAN *DEVELOPMENT OF ENVIRONMENTAL TOURISM IN THE REGIONS WITH WORLD EXPERIENCE*	**488**
SUMENOV DANIYAR SEITZHANOVICH *KAZAKHSTANI SOCIETY: THE VIEW TO SOFT POWER OF CHINA*	**503**
К.А.TLEUBERGENOVA % N. N. KARMENOVA & G.ZH. MEDEUOVA & T. A. ASHIMOV & X. N. KOBEGENOVA & M.E.TOKSABAEVA *GENETIC TYPES OF THE SARYARKA REGION RELIEF*	**512**
РЫСБЕКОВ ТҰЯҚБАЙ & ШЫНТЕМІРОВА БАЯН *ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚ ЕЛІНІҢ ТАРИХЫНДА АЛАТЫН ОРНЫ*	**521**
UAISOVA GULNAR & TAZABEKOVA ARDAK *DEVELOPMENT OF PUPILS' SPEAKING ACTIVITIES*	**530**
YRYSTANULY BAZAR *HISTORICAL VALUES AND ARTISTIC PECULIARITIES OF TURKISH MONUMENTS IN CHINA*	**538**
M. SARMASAEV *METHODOLOGICAL WAYS OF TEACHING THE BASIS OF STATISTICAL MECHANICS BY THE PRICIPLE OF VISIBILITY*	**547**
IBRAIMOV SAYAT & SUMENOV DANIYAR *IMPORTANCE AND FUTURE OF PEOPLE'S PEDAGOGICAL IN NATIONAL CANDIDATE*	**557**
Mustafa TALAS *TÜRK KÜLTÜRÜNDE SAÇI GELENEĞİ*	**565**
Dr. Salih GÜLEN & Merve BALKAYA *BEŞİNCİ SINIF ÖĞRENCİLERİNİN MADDE VE DEĞİŞİM ÜNİTESİ KAVRAMLARI ARASINDAKİ İLİŞKİLERİ ANLAMA DÜZEYLERİNİN BELİRLENMESİ*	**569**

ALMAN DIŞİŞLERİ BAKANLIĞI BELGELERİNE GÖRE ATATÜRK-İNÖNÜ ANLAŞMAZLIĞI

Dr. Öğr. Üyesi Muzaffer DENİZ
Yüzüncü Yıl Üniversitesi

ÖZET

Bu çalışmada Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ve Cumhurbaşkanı olan Mustafa Kemal Atatürk ile "tek parti döneminin başbakanı" İsmet İnönü arasında süreç içerisinde gelişen fikir ayrılığı irdelenmiştir. Ayrılık büyük ölçüde Alman Dışişleri Bakanlığı belgelerinde yer alan bilgiler desteğinde yabancı bir gözün bu olguyu tarafsız bir bakış açısıyla değerlendirdiği varsayılarak ortaya konmaya çalışılmıştır.

Atatürk İnönü arasındaki anlaşmazlık, İnönü'nün 15 yıl süren başbakanlığından sonra yılların oluşturduğu uyum sorunlarının bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. 1937 yılında ünlü 'sofra olayı' ile uyumsuzluk su yüzüne çıkmış ve İnönü başbakanlık görevinden ayrılmak zorunda kalmıştır.

Atatürk'ün Sofrası, gerçekte aydınlar ve devlet ileri gelenlerinin birlikte çeşitli konuları, devlet işlerini konuştukları, tartıştıkları bir beyin fırtınasıdır.

Anahtar Kelimeler: Atatürk, İnönü, Anlaşmazlık, Sofra Olayı

ATATÜRK-İNÖNÜ DISAGREEMENT ACCORDING TO THE DOCUMENTS OF THE MINISTRY OF THE FOREIGN AFFAIRS OF GERMANY

ABSTRACT

In this research, the disagreement developed between Atatürk and İnönü -aided by the documents of Ministry of The Foreign Affairs of Germany- is tried to put forward by assuming that an outsider evalated the subject with an impartial view. This disagreement happened after 15 years of İnönü's prime ministry and many years of incompatibility. In 1937, this incompatibility reached to its peak with the famous "Dinner Case" and İnönü had to resign his the prime minister's office.

Ataturk's dinner table is a sort of brainstorm in which intellectuals and prominent individuals of the state talk and discuss about the state works and various subjects.

Key Words: Atatürk, İnönü, Disagreement, Dinner Table case

Giriş

Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu ve hayatı boyunca devlet başkanı olmuş, İsmet İnönü ise uzun yıllar başbakanlık yapmış devletin 'ikinci adam' konumunu elde etmiştir.

Atatürk-İnönü yakınlığı daha Kurtuluş Savaşı yıllarından önce, İkinci Ordu'daki görevleri zamanında silah arkadaşlığı ile başlamıştır. M. Kemal ile İnönü arasındaki silah arkadaşlığı Kurtuluş Savaşı ile ideolojik ve politik bir boyuta dönüşür, daha da güçlenir. Sonraki dönemlerde de Atatürk "birinci adam", İnönü "ikinci adam" olarak devlet katında,

zaman zaman tartışmalar olsa da sonunda bir uzlaşı yakalayarak uzun yıllar birlikte çalışmışlardır. Bu beraberlikte Atatürk, İnönü'ye büyük bir güven beslemiştir.

İnönü, Atatürk tarafından adeta aile bireyi kabul edilmiş ve resmî görevleri dışında da Atatürk'ün sofrasının değişmez elemanlarından biri olmuştur. Hatta Atatürk 1924 yılından ölüm tarihi olan 1938 yılına kadar İş Bankası nezdindeki hesabından İnönü'ye düzenli olarak parasal yardımda bulunmuş, vasiyetinde de İnönü'nün çocuklarına da miras bırakmıştır. Yani Atatürk-İnönü dostluğu silah arkadaşlığı ve devlet yönetiminde mesai arkadaşlığının ötesinde bir dostluğun ifadesi olmuştur.

Ancak ikisi arasındaki bu güçlü dostluk zamanla ayrılığa dönüşür ve 1937 yılında ikili arasındaki ipler kopar. Bu çalışmada 'o dönem Almanya'sının bakış açısıyla' bu kopuşun nedenleri bulunmaya çalışılacaktır.

Burada yer alan bilgiler, temelinde Alman Dışişleri Bakanlığı (Auswärtiges Amt) arşivinden alınan belgelere dayanmaktadır. Ancak Alman arşivlerinin dışında yerel literatüre başvurulmuş olduğu da belirtilmelidir.

Almanların bu konuyu değerlendirmesinde ne Türkiye'nin resmî politikasını ne de Atatürk ya da İnönü tarafını tutan bir yaklaşım sergilenir. Eşyanın doğası gereği, kendi bakış açılarını, değerlendirmelerini yansıtır. Bu yönüyle Alman kaynakları tarafsızdır. Alman Dışişleri Bakanlığı arşivinden edinilen belge ve bilgilerin de önemi burada yatmaktadır.

Öncelikle belirtilmesi gereken konu; Atatürk-İnönü ayrılığında konunun çarpıtılmasındaki temel argüman olan 'sofra olayı'nın belgelerde hiç yer almamasıdır. Almanların bu konuya yer vermemesi, sofra olayının Atatürk-İnönü ayrılığında ikincil, üçüncül bir neden bile olamayacağının bir göstergesidir.

Alman Belgelerinde Atatürk-İnönü Anlaşmazlığı:

Atatürk-İnönü anlaşmazlığı ve yaklaşık 15 yıl başbakanlık görevinden sonra 1937 yılında İsmet İnönü'nün Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlığı görevinden ayrılmasını getiren olaylar zincirinin temel halkası, uyumsuzluktur. Bu, zaman içerisinde gelişen ve ikili arasındaki ilişkide ülke yönetimi ile ilgili olarak politik, sosyal, kültürel ve ekonomik açıdan yoğun geçen bir tarihsel arka planın oluşturduğu fikir ayrılığından kaynaklanan bir kopuştur. Bu da üç noktada kendini göstermektedir: (Alman Dışişleri Bakanlığı Politik Arşivi: Politik Archiv/Auswärtiges Amt [PA/AA]: 22.09.1937)

1) Kişisel çekişme ve çıkar çatışmaları
2) Ekonomi alanında görüş farklılıkları
3) Dış politikada uyumsuzluk

Kişisel çekişme ve çıkar çatışmaları

Burada ilk sıraya konulan argüman olan 'kişisel çekişme ve çıkar çatışmaları' ikincil derecede bir neden olarak da gösterilebilir. Bu, başbakan İnönü'nün artan otoritesinden rahatsız olan bir çevrenin varlığı (PA/AA: 25.09.1937) ve o çevrenin Atatürk üzerindeki etkisidir. Üstelik bu çevredeki bazı simaların Atatürk'ün yakın çevresi olması, konuyu daha çok anlamlandırmaktadır.

İnönü'den rahatsız olan çevreyi iki grupta ele almak gerekir: İş Bankası çevresi ve Atatürk'ün yakınında olan 'sofra arkadaşları'.

Kurucu ve hâkim ortaklarından birinin de Atatürk olduğu İş Bankası'na yapılan atamalar, bankanın faaliyet ve yatırımlarının zaman zaman hükümet ve bürokratlarca engellendiği biçiminde bir uyumsuzluk olagelmiştir.

Atatürk'ün yakın arkadaşları, O'nun sofrasında olanlarla da nedense İnönü'nün yıldızları hiç barışık olmamıştır. Arada aleyhte çabalar, konuşmalar da bu ayrılık da pay sahibi olmuştur.

Ekonomi alanında görüş farklılıkları

Bu konuda iki etken göze çarpmaktadır. Birincisi, İnönü fiyat istikrarını öncelik olarak ele alırken, Atatürk'ün sanayi tesislerinin bir an önce yapılmasına öncelik vermesidir (PA/AA: 22.09.1937). Gerçi bu konuda diğer anlaşmazlık konularına göre fazla gerginlik yaşanmaz. Ancak ikinci etken olarak görünen ülkenin iyi yönetilmediği gerekçesiyle iktisat bakanı, ziraat bakanı gibi ekonomiyle ilgili bakanların eleştirilmesi, azarlanması, görevden alınması konularında anlaşmazlık ciddi tartışmaları getirmiştir. Bazı bakanların İnönü'nün görüşü alınmadan, İnönü'nün eliyle yapılmasına olanak tanınmadan istifaya zorlanması, bakanların küçük düşürülmeleri İnönü cephesinde büyük huzursuzluk kaynağıdır. Sofra olayındaki "emirleri artık sofradan mı alacağız?" tepkisinin de asıl kaynağıdır. Örneğin; 1932 yılında bir akşam yemeğine iktisat bakanı da çağrılmış ve İş Bankası ile de ilgili olan selüloz ve kâğıt fabrikası yatırımında İktisat Bakanı Mustafa Şeref Bey'in zorluk çıkarması öne sürülerek Atatürk tarafından azarlanmıştır. Bakanının sofradakiler önünde azarlanması İnönü'yü çok rahatsız etmişti. (Karaosmanoğlu, 2012: 264) Atatürk'ün bu bakana olan güvensizliği daha sonra devam etmiş ve bakan istifa ettirilerek yerine Celal Bayar iktisat bakanı olmuştu. Bu durum, Atatürk'ün hükümetin ekonomi politikalarına doğrudan müdahalesi anlamına da geliyordu.

Ekonomi ile ilgili bir başka uyumsuzluk konusu da bir özel sektör kuruluşu olan Bomonti bira fabrikasının faaliyet/entrika/gelecekle ilgili planlarıdır. Yine 1937 yılında Atatürk Orman Çiftliği içinde bulunan Bira fabrikasının büyütülmesi ve Bomonti bira fabrikasının tekel konumunun sorgulanması yönünde Atatürk'ün isteğine İnönü tarafından karşı çıkılmasıdır. İnönü bu bira fabrikasının verimli çalışmayacağı, zarar edeceği kanaatindedir. Burada kamuyu koruma gayreti içinde görünmektedir. Ancak Bomonti Bira Fabrikası'nın yönetim kurulunda İnönü'nün bir akrabasının olması ve bira fabrikasının İnönü nezdinde kulis yaptığı kaygıları da vardır. Bu konu ve bununla bağlantılı olarak Ziraat Bakanının çiftlikle ilgilenmediği konuları da ikili arasında tartışmaya neden olmuştur. Gerçi bira fabrikası konusunda Atatürk, sonunda İnönü'nün isteği doğrultusundaki çözümü kabul eder. Ancak tartışma ve görüş ayrılıkları ikilinin ilişkisini sona doğru götürmektedir.

Dış Politikadaki uyumsuzluk

1) İngiltere ile yakınlık, Rusya ile mesafe
2) Sancak/Hatay Konusu
3) Nyon Konferansı (PA/AA, 27.09.1937)

Atatürk hükümet işlerini neredeyse bütünüyle başbakan İnönü'ye bırakmıştı. İcranın işleyişinde bütünüyle hükümete, yani İnönü'ye bırakmadığı tek alan dış politika olmuştur. (Aydemir, 2000: 491)

Dış politika kulvarında herhangi bir hata yapılma riskine karşı gelişmeleri sürekli izlemektedir. Bu ilgisinden dolayı da dış politika ile ilgili önemli belgelerin birer nüshası Atatürk'e gönderilirdi.

Atatürk, dış politik sürecini yakından izlemekte olduğu gibi gerektiğinde müdahale de etmektedir. Ancak Başbakan İnönü tarafından rahatsızlık/uyumsuzluk konusu olan asıl sorun; müdahalenin kendisi değil, biçimidir. Şöyle ki; zaman zaman bakanlar kurulunun, yani hükümetin başındaki kişi olan başbakanın bile bilgilendirilmesi sağlanmadan/başbakan pas geçilerek Atatürk tarafından dış işleri bakanına doğrudan talimat verilmektedir. Bakan da zaman zaman doğrudan Atatürk'e bilgi vermekte, emirlerini sorarak işleri yürütmektedir. Yani, hükümetin görev ve işleyişinden sorumlu, hükümetin başı olan başbakanın kimi dış politik süreçte inisiyatifi olmamaktadır. Bunun en belirgin örneği de Nyon Konferansı'dır. Nyon Konferansı'na daha sonra yer verilecektir.

İngiltere ile yakınlık, Rusya ile mesafe

Dış politika konusunda Atatürk, İnönü'nün İngiltere'ye ilgisinden ve giderek ilişkileri sıkılaştırmasından, buna karşılık, Sovyetlerle ilişkilerin soğumasından rahatsızdır. (PA/AA: 22.09.21937) Bu konuda Atatürk'ün düşünceleri şöyledir:

Atatürk, Sovyet amaç ve politikaları ile İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu döneminden beri sürdürdüğü ve kendisinin çok iyi tahlil ettiği İngiltere'nin emperyalist niyetlerinin farklı olduğunu düşünmektedir. İngiltere'nin amaç ve niyetlerinden tarihsel bir bakış açısıyla kuşku duymakta ve İngiltere'nin güdümüne götürecek politikaların verebileceği zararları düşünerek İnönü'nün yakınlaşma politikalarını doğru bulmamaktadır. Öyle ki bu yıllarda İngiltere Büyükelçisi Sir Knatchbull Hugessen de hükümet ve dışişleri ile yakınlaşmak için hiçbir fırsatı kaçırmazdı(Gökmen, 1999: 53).

Sovyetler ise Kurtuluş Savaşı'nın başından beri Türk halkının kendi gücü ve potansiyeli dışında en yakın destekçisi olmuştur. Türkiye üzerinde yerini aldığı Rus Çarlığı gibi emelleri de yoktur. Hatta yıkılan Rus İmparatorluğu'nun gizli anlaşmalarını açıklamıştır. Sovyetler Birliği ayrıca Türkiye'nin uluslararası komisyon ve anlaşmalara katılmasına yardımcı olmuştur. Kalkınmasına yardımcı olmaya devam etmektedir. Atatürk'e göre bu büyük ve dost komşu ile kurulmuş olan iyi ilişkilerin geliştirilerek sürdürülmesi gerekir. Atatürk, büyük bir devlet aynı zamanda büyük bir askerî güç olan Sovyetlerin düşmanlığını çekmenin gereği yoktur, Türkiye'ye bir kazancı da olamaz şeklinde de düşünmüş olabilir. Bu İngiltere desteği için bile yapılamaz/riske edilemez. Dış politikada tarafsız ve herkesle dost Türk politikası sürdürülmelidir.

İkinci Dünya Savaşı'nın işaretlerinin görüldüğü bu yıllar, Atatürk'ün de ömrünün son yıllarıdır. Atatürk resmî vasiyeti yazdırdığı gün, aynı zamanda hükümet ve devlet reisliği, devlet işleri konusunda da vasiyetini genel sekreteri Hasan Rıza Soyak'a söyler. Dış politika vasiyeti olarak şunları ifade eder:

"Bizim şimdiye kadar izlediğimiz açık, dürüst ve barışçı politika memlekete çok yararlı olmuştur. Arkadaşlar da buna alıştılar. Gerçek ve hayati zorunluluklar dışında bu politika devam [etmeli]" demiştir. Ona göre Türkiye tarafsız kalmalı ve hiçbir ittifaka girmemelidir. (Soyak, 2004: 718)

Sancak/Hatay Konusu

Atatürk-İnönü anlaşmazlığında diğer bir konu da Sancak/Hatay uyuşmazlığıdır. (PA/AA, 27.09.1937) Hatay konusunda Atatürk; yine yaklaşan dünya savaşı nedeniyle, Hatay için Fransa'nın Suriye'de savaşacak bir tutum sergilemeyeceğini öngörerek Hatay'da bir an önce sonuç almak istemiştir. Bunun için gerekirse askerî seçeneği de göz ardı etmiyor. İnönü ise görüşmelerle barışçı bir çözüm bulunması yolunu tercih etmiştir.

Atatürk'ün ise beklemeye tahammülü yoktu. Bu konuda da bu şekilde bir uyumsuzluk yaşanmışsa da gelişmeler Atatürk'ü haklı çıkarmıştır. Sonuçta bu sorunda İngiltere'nin de Türkiye'yi desteklemesi, Fransa'yı Türk isteklerini kabul noktasına getirmiştir (Gönlübol ve Sar, 1963: 132).

Nyon konferansı

1937 yılında Akdeniz'de bazı ticaret gemileri kimliği belirsiz denizaltılarca batırılmaktadır. Bu gelişme Akdeniz'de ticarî güvenlik ve asayişi zedelemektedir. Bu denizaltıların İtalya'ya ait olduğu şüpheleri vardır. Mussolini'nin böyle bir manevra ile Akdeniz'de her hangi bir çatışmaya meydan vermesini önlemek amacıyla İngiltere öncülüğünde 10 Eylül 1937 tarihinde İsviçre'nin Nyon kentinde bir konferans düzenlenir. Bu İtalyan macerasının en başta kendisine zarar vereceğini düşünen Türkiye de konferansa katılır. Nyon Konferansı'nda Atatürk bu korsanlık olaylarına karşı kurulan uluslararası devriye kuvvetiyle işbirliğinden yana tavır geliştirirken İnönü, İtalyanlarla savaşa yol açabilecek böyle bir anlaşma yerine, her milletin kendi karasularını kontrol etmesini daha uygun bulur. (İpekçi, 2004: 45)

Konferansta Türkiye'yi temsil eden dışişleri bakanı Tevfik Rüştü Aras, hem Başbakan İnönü'den hem de Cumhurbaşkanı Atatürk'ten talimat alır. Böyle bir ikilik doğunca süreç içerisinde Atatürk ile İnönü arasında sert tartışmalar da olur. Sonuçta Aras, İnönü'den aldığı talimatla 14 Eylül 1937 günü anlaşmaya imza koyar. Atatürk'e göre bu anlaşma metni Türkiye'nin çıkarlarına aykırıdır ve Türkiye'yi bir çatışmanın içine çekebilir endişesi taşımaktadır. Bu anlaşma metni onay için Atatürk'ün önüne gelince Atatürk sinirlenir ve İnönü ile aralarında sert tartışmalar olur.

İstanbul'da olan Atatürk yukarıdaki gelişmenin ertesi günü Ankara'ya gelir. Nyon'da varılan anlaşmanın onayı ile ilgili yasanın Meclis görüşmelerine katılarak orada söz alarak anlaşma metninin kabul edilmemesini sağlamak, bu arada İnönü ve hükümete eleştiriler getirmek ister. Ancak Ankara'ya geldiğinde Meclis bu konuyu 18 Eylül 1937 günü sonuçlandırmıştı. (*Resmi Gazete*, 20.09.1937) Ayrıca Ankara'ya geldiğinde Atatürk Orman Çiftliği'nin bakımsız olduğunu da görür ve bunları da görüşmek üzere 18 Eylül 1937 akşamı bakanları yemeğe çağırır. İşte ünlü 'sofra olayı" o akşam patlak verir. İnönü sinirlerine yenilerek yemekte; "Sen benim söylediklerimi başkalarından tahkike kalkıyorsun. Sofradan

emirler alıyoruz. Bunlardan dolayı büyük sıkıntılara düşüyoruz." (Dündar, 2009: 276; Soyak, 2004: 670) biçiminde sözler söyler. Bu çıkış kimi çevrelerce; "sarhoş sofrasından mı emir alacağız?" biçiminde dedikodu olarak yayılacaktır (Turan, 2000). Bu dedikodunun gerçek dışı olmasının en büyük kanıtı ise zaten İnönü'nün de bu sofranın müdavimi olmasıdır. Burada İnönü'nün tepkisi daha çok sofra arkadaşları ve Atatürk'ün onların etkisinde kalmasınadır.

Atatürk'ün Sofrası adlı eseri kaleme alan ve bu çalışmasında Atatürk'ün sofrasında bulunanların bazıları ile şahsen bazılarının da yakınları ile bizzat görüşen İsmet Bozdağ'ın 'Atatürk'ün Sofrası' ile ilgili yorumu şöyledir:

"Sofrada genellikle devlet işleri konuşulur, yorumlar yapılır. Atatürk, düşüncelerini sofradakilere açarak onların düşüncelerini öğrenir, tartışır. Kararı kendisi verir ama çevreyi de kendisi hazırlar. Bunun için kullandığı araç 'sofra'dır." (Bozdağ, 1995: 210, 211)

Sofra olayı İnönü'nün başbakanlıktan ayrılmasını sağlayan nedenlerin kıvılcımı olur. 20 Eylül 1937'de başlayacak olan Türk Tarih Kongresi'ne katılmak üzere Atatürk ve İnönü birlikte trenle İstanbul'a hareket ederler. Bu yolculuk sırasında Atatürk İnönü'nün başbakanlıktan ayrılmasını söyler. İnönü de kabul eder ve böylece yollar ayrılır.

Gerçi resmî duyuruda bu bir izindir. Başbakan İnönü sağlık nedeniyle bir buçuk aylık izne çıktığı duyurulur. Bu izin sürecinde başbakanlığı Ekonomi Bakanı Celal Bayar vekâlet eder. Almanya'nın Ankara Büyükelçiliği Müsteşarı Weisäcker Berlin'e gönderdiği yazıda; "Başbakan İnönü'nün istifa edeceğini tahmin ettiklerini bildiriyor. Nedeni ise Atatürk ile politik görüşlerinin farklı olmasıdır. Politik neden olarak Rusya ile aralarında çıkacak sonuçları düşünmeden İnönü'nün İngiltere ile ilişkilere güç kazandırması, Rusya'nın nasıl bir tutum izleyeceği kestirilmeden İngiltere ile ilişkilerin üst düzeylere taşınmasıdır" (PA/AA: 22.09.21937) diyerek Atatürk-İnönü anlaşmazlığının en önemli nedenlerinden birini ortaya koyar. Gerçekte de bu İnönü'nün başbakanlığının sonudur. 20 Eylül 1937 günü izne çıkan İnönü, 25 Ekim'de istifasını verir. (*Resmi Gazete*, 26.10.1937)

Berlin'den Ankara Büyükelçiliğine gönderilen 25 Eylül 1937 tarihli telgrafta; Alman yetkililerinin duyumlarına göre, bu izin sürecinde Başbakan İnönü, Atatürk ile olan görüş ayrılığından dolayı geri adım atarak İngiltere politikasından sert bir dönüş yapmış ve Rusya ile sıkı ilişkiler geliştirmeyi planladığını bildirmiştir, bilgisi yer almaktadır. (PA/AA: 25.09.21937) Ancak bu bilgiyi doğrulayacak her hangi başka bir kaynağa rastlanılmamış olduğunu da belirtmek gerekir.

Sonuçlar:

Atatürk ile İnönü arasındaki düşünsel ve politik ayrılığın temelinde, ikili arasında yıllara dayanan teşrik-i mesainin yarattığı atmosferin izleri vardır. Nitekim tüm askerî, politik ve hatta özel hayatları birlikte geçen Atatürk-İnönü beraberliği bir taraftan da Atatürk'te, İnönü ile ilgili yılların biriktirdiği memnuniyetsizliği getirir. Sofra olayı bu süreçte bardağı taşıran son damladır. Burada yaşananlar, "sarhoş sofrasından mı emir alacağız?" biçiminde kimi çevrelerce dedikodu olarak yayılacaktır. Devlet geleneği olan Türkiye'de devlet işlerinin yürütülmesini "çadır devlete" indirgeme çabası olan ve gerçeği yansıtmayan bu dedikodu günümüzde bile güncelliğini sürdürmektedir.

Ancak, daha önce de belirtildiği üzere Atatürk-İnönü anlaşmazlığında Türkiye'de konu ile ilgili çeşitli çalışmalarda ve halk arasında yaygın olarak söylenegelen 'sofra olayı'na Alman Dışişleri belgelerinde hiç yer verilmemesi, sofra olayının Atatürk-İnönü ayrılığında bir gerekçe olamayacağının göstergesidir.

Kişisel çıkar çatışmaları ile ilgili olarak Atatürk'ün yakın çevresi ve İş Bankası çevresinin İnönü'ye olan negatif tutumundan kaynaklanmaktadır. Alman belgelerine göre, başbakan İnönü'nün artan otoritesinden rahatsız olan bir çevre mevcuttur ve bunlar Atatürk üzerinde etkilidir. Gerçi bu gelişme birden bire ortaya çıkmamış ama yıllar geçtikçe süreç içerisinde birikim yapmıştır.

Ekonomi konusunda ise Atatürk kalkınmanın, sanayi tesislerinin kurulmasının bir an önce olmasını ister. İnönü ise temkinlidir. Fiyat istikrarını öncelik olarak görür. Yine ekonomi ile ilişkilendirilebilecek tekil bir konu olan Atatürk Orman Çiftliği'ndeki bira fabrikasının büyütülmesinin İstanbul'daki Bomonti Bira Fabrikası'nın sahiplerinin etkisiyle İnönü'nün bunu olumlu karşılamaması, engelleyici tutum takınmasıdır. Atatürk için ise Ankara Orman Çiftliği'ndeki bira fabrikasının büyütülmesi gereklidir ve bu girişim ona heyecan vermektedir. İnönü'nün bu heyecana sırt çeviren tutumu gerginlik yaratır.

Özellikle dış politikada Sovyetlerin öneminin azalması ve Rusya ile aralarında çıkacak sonuçları düşünmeden İnönü'nün İngiltere ile ilişkilere güç kazandırması Atatürk'ü çok rahatsız eder. Bu gelişmelerin gölgesinde Rusya'nın tutumu çok iyi tahlil edilmeden Batı ile ilişkilerde işbirliğine doğru yönelen gidişatı Atatürk doğru bulmaz. Bir de öteden beri çok iyi tahlil ettiği, emperyalist politikalarını yakından tanıdığı tarafsızlığı gölgeleyecek bir gidişata yönelen İngiltere ile yakınlaşmayı ulusal çıkarlara aykırı bulmaktadır. Atatürk'ün Batı ile ilişkilerinin özü şudur: Batıya yönelmiş fakat mesafeli bir işbirliğidir. Sonuç itibarıyla İnönü'nün Rusya ve İngiltere politikası, Atatürk-İnönü anlaşmazlığının en önemli nedenlerinden biri olarak öne çıkmaktadır.

Gerçi, Alman belgelerine göre İnönü'nün istifası öncesindeki uzun izin sürecinde dış politikada yukarıdaki paragrafta anlatılan tutumundan geri adım atarak Atatürk'ün beklentileri doğrultusunda İngiltere politikasından vazgeçtiğini ve Rusya ile sıkı ilişkiler geliştirmeyi planladığını Atatürk'e iletmiştir. Ancak bu bilgiyi doğrulayacak her hangi başka bir bilgi ve belgeye rastlanılmamış olduğunu belirtmek gerekir.

Hatay konusu Atatürk için hayatî ve Türkiye lehine ivedilikle çözülmesi gereken bir konu iken, İnönü diplomatik görüşmelerle sürece bırakma eğilimindedir. Hatay konusu, Atatürk'ün İnönü ile ilgili en çok rahatsızlık duyduğu konuların başında gelmektedir.

Atatürk-İnönü ayrılığının son noktası bilinenin aksine sofra olayı değil Nyon Konferansı'dır. Sofra olayı, yukarıda da söylendiği üzere bütün birikimlerin bir sonucudur. Nyon Konferansı'nda da Atatürk isteği yönünde kararlar alınmamasına, İnönü ise kendisinin başbakan olmasına karşın pasifize edilmesine, dışişleri bakanının kendisini atlayıp doğrudan cumhurbaşkanından talimat almasına karşı çok tepkilidir. İnönü de Atatürk de tepkilerini açık olarak belli ederler.

Sonuçta İnönü bu anlaşmazlığın bedelini başbakanlıktan ayrılmak zorunda kalarak ödemiştir.

KAYNAKÇA

Aydemir, Ş. S. (2000). *İkinci Adam*, c. 1, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Bozdağ, İ. (1995). *Atatürk'ün Sofrası*, İstanbul: Emre Yayınları.

Dündar, C. (2009). *Anka Kuşu-Erdal İnönü Anlatıyor*, İstanbul: İmge Kitabevi.

Gökmen, O. (1999). *Bir Zamanlar Hariciye/Eski Bir Diplomatın Anıları 1*, İstanbul: Kaptan Ofset.

Gönlübol, M. ve Sar, C. (1963). *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası (1919-1938)*, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi

İpekçi, A. (2004). *İnönü Atatürk'ü Anlatıyor*, İstanbul: Dünya Yayıncılık.

Karaosmanoğlu, Y. K. (2012). *Politikada 45 Yıl*, İstanbul: İletişim Yayınları.

PA/AA, Raum: Tresorebene A-Altes Amt R, Regal: 386, Karton:8178, Pol VII-918, İnnere politik, Palaments- und Parteiwesen in der Türkei, 21.09.1937 tarihli telgraf

PA/AA, Raum: Tresorebene A-Altes Amt R, Regal: 386, Karton:8178, Pol VII-918, İnnere politik, Palaments- und Parteiwesen in der Türkei, 22.09.1937 tarihli telgraf

PA/AA, Raum: Tresorebene A-Altes Amt R, Regal: 386, Karton:8178, Pol VII-918, İnnere politik, Palaments- und Parteiwesen in der Türkei, 25.09.1937 tarihli telgraf

PA/AA, Raum: Tresorebene A-Altes Amt R, Regal: 386, Karton:8178, Pol VII-918, İnnere politik, Palaments- und Parteiwesen in der Türkei, 27.09.1937 tarih ve Pol. VII 1050 Ang 2 sayılı rapor

T. C. Resmi Gazete, 3713, 20.09.1937.

" , 3744, 26.10.1937.

Soyak, H. R. (2004). *Atatürk'ten Hatıralar*, İstanbul: YKY.

Turan, Ş. (2000). *İsmet İnönü: Yaşamı, Dönemi ve Kişiliği*, Ankara: Kültür Bakanlığı.

TÜRKİYE-AVRUPA BİRLİĞİ İLİŞKİLERİNDE TAM ÜYELİK ALTERNATİFLERİ

Prof. Dr. Ali AYATA
Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi

Doç. Dr. Murat ERCAN
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

ÖZET

Avrupa'da siyasal örgütlenme tartışmalarının hız kazanmasının en önemli nedeni, iki büyük dünya savaşından sonra bir üçüncüsünün engellenebilmesi için böyle bir örgütlenmenin gerekli olduğu yolundaki yaygın inanç olmuştur. Hareket noktalarını ise öncelikli olarak ekonomi ve ekonomik bir bütünleşme modeli oluşturdu. İkinci Dünya Savaşı sonrasında tercihini batı bloğu içinde yer almaktan yana kullanan Türkiye, Avrupa Ekonomik Topluluğu'na başvurarak bir anlamda bundan sonraki tüm kararlarını etkileyecek olan adımı atmıştır. Oldukça uzun bir geçmişe sahip olan Türkiye – Avrupa Birliği ilişkileri, iki taraf için de inişli çıkışlı ancak önemli bir süreci ifade eder. Türkiye'nin AB ile olan macerası neredeyse yarım asra yakın bir zaman önce başlamış olmasına rağmen ne üye olunmuş, nede bu konudaki düşünce ve duygu karmaşası bir çözüme kavuşturulmuştur. Türkiye'nin üyeliğine yönelik AB üyesi ülkelerce ileri sürülen kimi tezler veya savlar gün geçtikçe Avrupa kamuoyunda daha fazla yankı bulmaktadır. Bu savların çok temelsiz olmasına rağmen yaygınlaşması, uzunca süre Türkiye'nin gereken kamuoyu yönlendirme çalışmalarını yeterince yapmamasıyla da izah edilebilir. Çalışmada Avrupa Birliği'nin Türkiye ile ilişkilerinin başlangıcı, nasıl ilerlediği ve son dönemdeki gelişmeler incelenmektedir. Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tam üyeliğine alternatif olarak imtiyazlı ortaklık, ayrıcalıklı ortaklık, stratejik ortaklık gibi alternatifler gündeme gelmiştir. Bu doğrultuda Türkiye Avrupa Birliği ilişkileri ve tam üyelik sürecinde gündeme gelen alternatifler üzerinde değerlendirmeler yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye-AB İlişkileri, Katılım Müzakereleri, İmtiyazlı Ortaklık

FULL MEMBERSHIP ALTERNATIVES IN TURKEY-EU RELATIONS

ABSTRACT

The most important reason for the debate on political organization in Europe has been the widespread belief that such an organization is necessary to prevent a third after two major world wars. The starting point was firstly the economy and an economic integration model. Turkey, who preferred to locate in Western Bloc after the Second World War, has taken a step in a sense that will affect its all future decisions by applying to the European Economic Community. Turkey - EU relations, which have quite a long history, represents a bumpy but important process for both sides. Although Turkey's EU adventure began almost half a century ago; neither Turkey has become a member, nor has the confusion on thoughts and emotions about this issue been resolved. Some thesis and arguments about Turkey's membership that put forward by EU member states are finding greater resonance in European

public opinion the day after day. Although these arguments are very baseless, they are widespread. This can also be explained by Turkey's not doing necessary public referral Works. In this study, the beginning of the EU-Turkey relations, how it improved, and there cent developments will be analyzed. Some alternatives to Turkey's full membership have come to the fore, such as privileged partnership, favored partnership and strategic partnership. In this direction, Turkey-EU relations and the alternatives to the full membership status of Turkey will be analyzed.

Keywords: Turkey-EU Relations, Accession Negotiations, Privileged Partnership

Giriş

İkinci Dünya Savaşının ardından, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Sovyetler Birliği (SSCB) iki yeni güç olarak uluslararası sahnede yerlerini alırken, Avrupa'nın dünyadaki hâkimiyeti sona ermiş ve bölünen kıtanın doğusu sosyalist bloğa dâhil olmuştur. Uluslararası arenada etkilerinin kaybolduğunun farkında olan Avrupa liderleri, eski güçlerini kazanabilmek ve kıtada sürdürülebilir bir barışı hâkim kılabilmek amacıyla, ortak hareket etmeleri gerektiğini anlamışlardır. Böylece, savaşta çok büyük kayıplara uğrayan Avrupa ekonomilerini yeniden ayakları üzerinde durabilir hale getirmek ve halkların yaşam düzeyini yükseltebilmek için kaynakları birleştirmenin ne kadar önemli olduğu kavranmıştır. Birleşmiş Avrupa mefkûresi, gerçek bir siyasi projeye dönüşüp ülkelerin hükümet politikalarında uzun vadeli bir hedef haline gelmeden önce, sadece filozofların düşüncelerinde var olmuş ve barışçı bir hayalin parçası olarak görülmüştür. Bütünleşmiş bir Avrupa'nın oluşturulması yönündeki fikir ve projeleri Eski Yunan'a ve Roma'ya kadar götürmek mümkündür. Siyasi, askeri ve ekonomik açıdan birleşmiş bir Avrupa düşüncesi ilk olarak 1894-1972 yılları arasında yaşamış olan Avusturyalı diplomat Kalergi'nin 15 Kasım 1922 yılında bir Alman gazetesinde yayımlanan*"Pan Avrupa Bir Öneri"* başlıklı makalesi ile dile getirilmiştir (Erhan ve Akdemir, 2008: 18). Avrupa yüzyıllarca, sık sık yaşanan kanlı savaşlara sahne olmuş, bu savaşlarda birçok insan yaşamını kaybetmiştir. Bu felaketler üzerine bazı Avrupalı siyasetçiler ve düşünürler, barışın sürdürülebilmesinin tek yolunun, ülkelerinin ekonomik ve siyasi yönlerden birleşmesi olduğu fikrine varmışlardır. AB'nin başlangıçta tamamen ekonomik gerekçelerle yaşama geçirilmiş, hatta ilk şekliyle sadece kömür-çelik sektöründe bir entegrasyon hedeflediğini ilan etmesine karşın, ileriki aşamalarında siyasi amaçlara da yöneldiği bilinmektedir (Seufert ve Kubaseck,2004: 89-90).

Avrupa Birliği'nin ekonomik ve siyasi başarıları tüm ülkelerin üye olmak istediği bir birlik halini almasını sağlamıştır. Türkiye İkinci Dünya Savaş'ından sonra Doğu Bloğu ile ilişkilerini dondurmuş yönünü Avrupa ve Batı devletlerinin yanında konumlandırmıştır. Cumhuriyetin ilanından sonra batıya aidiyetini kanıtlamak için çok sayıda uluslararası kuruluşa üye olmuştur. Bunlara Kuzey Atlantik Anlaşması Örgütü (NATO), Birleşmiş Milletler (BM),Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü (OECD) örnek verilebilir (Ateş, 2017: 56). Aynı zamanda Türkiye, bu yeni oluşumun dışında kalmak istememiş ve birliğe tam üye olmak istemiştir. Çalışmada Avrupa Birliği'nin Türkiye ile ilişkilerinin başlangıcı, nasıl ilerlediği ve son dönemdeki gelişmeler incelenmektedir. Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne tam üyeliğine alternatif olarak imtiyazlı ortaklık, ayrıcalıklı ortaklık, stratejik ortaklık gibi

alternatifler gündeme gelmiştir. Bu doğrultuda Türkiye Avrupa Birliği ilişkileri ve tam üyelik sürecinde gündeme gelen alternatifler üzerinden değerlendirmeler yapılacaktır.

Kuruluşundan Günümüze Avrupa Birliği

18 Nisan 1951 de Belçika, Fransa, Federal Almanya Cumhuriyeti, İtalya, Lüksemburg ve Hollanda, 25 Temmuz 1952 de yürürlüğe girmek üzere, Avrupa Kömür Çelik Topluluğu'nu kuran (AKÇT) Paris Anlaşmasını imzalamışlardır. AKÇT'nin amaçları, üye ülkelerin ekonomilerinin gelişmesine katkıda bulunmak, tam istihdamı gerçekleştirerek işsizliği önlemek ve hayat seviyesinin yükseltilmesini sağlamak olarak belirtilmiştir (Karluk, 2002: 25). Altı üye devlet 1957'de, işgücü ile mal ve hizmetlerin serbest dolaşımına dayanan bir ekonomik topluluk kurmaya karar vermişlerdir. Böylece, kömür ve çeliğin yanı sıra diğer sektörlerde de ekonomik birliği kurmak amacıyla, 1957'de Roma Antlaşması imzalanarak Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET) kurulmuştur. AET'nin amacı, malların, işgücünün, hizmetlerin ve sermayenin serbest dolaştığı bir ortak pazarın kurulması ve en nihayetinde siyasi bütünlüğe gidilmesiydi. Ayrıca, Avrupa Atom Enerjisi Topluluğu (EURATOM) da 1 Ocak 1958'de yürürlüğe giren Roma Antlaşması ile kurulmuştur. Topluluğun amacı, nükleer enerjinin barışçıl amaçlarla ve güvenli biçimde kullanılmasını sağlamak amacıyla üye devletlerin araştırma programlarını koordine etmek olarak belirlenmiştir (Ateş, 2017: 56).

AKÇT'nin kurulmasının ardından kömür ve çelik politikaları konusunda oluşturulan üst otoritenin benzerinin savunma, güvenlik ve siyasi alanlarda da kurulması yönündeki çalışmalar yapılmıştır. 1970'de dış politika konularında bir siyasi danışma mekanizması olarak oluşturulan Avrupa Politik İşbirliği (APİ) ve 1992'de imzalanan Maastricht Anlaşması'yla Ortak Dış ve Güvenlik Politikası (ODGP) adı altında ortak politika alanlarından birine dönüştürülerek yeniden güvenlik ve siyasi alanda işbirliğini kurumsal bir çerçevede güçlendirmeye yönelmiştir. 2009 Lizbon Anlaşmasıyla ise önceden Avrupa Topluluğu olarak anılan işbirliği alanları "topluluk" değil "birlik" konuları olarak nitelendirilmiştir. Şu an itibariyle, Maastricht Antlaşması (1992), Amsterdam Antlaşması (1999) ve Nice Antlaşması (2003) sonrasında Avrupa Birliği, bazı üyeler dışında parasal birliğe girmiş, Ortak Dışişleri ve Güvenlik Politikasını benimsemiş, Adalet ve İçişlerinde, suça ilişkin konularda Polis ve Hukuk işbirliğine karar vermiştir (Karluk, 2013: 34).

Bu antlaşmaların her birinin Avrupa bütünleşmesine oldukça önemli katkıları olduğu kuşkusuzdur. Ancak Amsterdam ve Nice antlaşmalarında elde edilen sonuçların mütevazı olması Hükümetler arası Konferans tekniğini sorgulanır hale getirmiştir (Weidenfeld & Wessels, 2011: 87). Bunun farkında olan AB Liderleri Portekiz'in başkenti Lizbon'da 14 Aralık tarihinde yeni bir Antlaşmaya imza attılar. Reform Antlaşması AB'nin periyodik yenilenme politikasının şimdilik son halkasını oluşturuyor. Antlaşma ile 2004 yılında Roma'da imzalanan AB Anayasası lafzı ile büyük ölçüde yaşamaya devam etse bile ruhu artık uzunca bir süre dirilmeyecek bir şekilde gömülmüş oldu. Fransa ve Hollanda halkları tarafından reddedilen Anayasa'nın federal yapıyı çağrıştıran tüm öğeleri Lizbon Antlaşması'nda temizlendi. Anayasa taslağına nazaran en önemli değişiklikler kurumsal alanda yapılan değişiklikler olmuştur (Leisse, 2010: 49). Anayasa'da ifade bulan AB başkanlık sistemi 6 aylık dönem başkanlığının yerini alacaktır. AB başkanı 2,5 yıllığına

seçilecek ve AB'nin uluslararası arenada daha güçlü bir liderliğe sahip olması sağlanacaktır. Bir diğer önemli gelişme ise yine Anayasa'da AB Dışişleri Bakanı olarak adlandırılan düzenlemenin isim değişikliği yapılmak suretiyle federal bir görünüm arz etmesinin önüne geçilerek AB Dışişleri ve Güvenlik Politikası Yüksek Temsilcisi kimliği korunmuştur. Lizbon Antlaşması ile bunların dışında karar alma süreçlerine ilişkin değişikliklerin yanında Komisyon'daki komiser sayılarının da azaltılması gibi değişiklikler yer almıştır (Weidenfeld & Wessels, 2011: 88).

Avrupa Birliği genişlemesi bir süreçtir ve bu süreç her zaman dikkatli ve aşamalı bir şekilde gerçekleştirilmiştir. Bu bağlamda AB'nin ilk genişlemesi İngiltere, İrlanda ve Danimarka'yı kapsayan bir biçimde olmuştur. İkinci genişleme Yunanistan'ın katılımıyla gerçekleşmiştir. Aynı zamanda AB'nin normatif gücü ilk kez, Yunanistan'ın o zamanki adıyla Avrupa Topluluğu'na entegrasyonu ile görülmüştür. Üçüncü genişleme AB'nin İspanya ve Portekiz'i üyeliğe dâhil etmesiyle olmuştur. Dördüncü genişleme Avusturya, İsveç, Finlandiya; beşinci genişleme Çek Cumhuriyeti, Macaristan, Polonya, Slovakya, Estonya, Letonya, Litvanya, Slovenya, Kıbrıs ve Malta; altıncı genişleme Bulgaristan ve Romanya ve son olarak Hırvatistan birliğe katılmıştır (Eren, 2014: 363). Bu şekilde genişleyebilen tek aktör olarak Avrupa Birliği, uluslararası alanda küresel aktörlere göre bu konuda avantaja sahiptir. AB bu politikasını katı ve dikkatli bir şekilde üyelik süreci ile yaparak, Avrupa'da ve aynı zamanda Türkiye gibi devletlerde reformlar yapılmasını sağlayarak, hem kendi sınırları içerisinde hem de uluslararası alanda prestijini ve çekiciliğini arttırmaktadır.

Türkiye Avrupa Birliği İlişkileri

12 Eylül 1963 yılında imzalanan Ankara Anlaşması ile hukuki bir boyut kazanan Türkiye-AB İlişkileri, kendi içinde pek çok karmaşık durumu barındırmaktadır. Ankara Antlaşması ile tescillenen Türkiye Avrupa Birliği ilişkileri 1986 yılına geldiğinde farklı bir durumla karşılaşmıştır. İspanya ve Portekiz aynı yıl birliğe üye olmuştur. Türkiye dönemin Başbakanı Turgut Özal'ın girişimleriyle tam üyelik başvurusu yapmayı düşünmüştür. Yapılan siyasi ve teknik hazırlıklardan sonra Türkiye'nin resmi başvurusu 14 Nisan 1987 tarihinde Devlet Bakanı Ali Bozer tarafından yapılmıştır (Karluk, 2013: 34). Türkiye daha o yıllarda tam üyelikten başka bir alternatifin söz konusu olamayacağını belirtmiştir. Turgut Özal'ın, 1989 sonbaharında Kenan Evren'in yerine cumhurbaşkanı seçilmesiyle birlikte ANAP genel başkanlığına ve başbakanlığa Yıldırım Akbulut seçilmiştir. Akbulut Hükümeti de, Özal'ın başbakanlığı dönemindeki AT politikalarına uygun davranmıştır (Dedeoğlu, 2005: 18-29). Akbulut Hükümeti döneminde AT ile ilişkilerde yaşanan en önemli gelişme, Ankara'nın uzun süredir beklediği ve olumlu sonuçlanması için yoğun çaba harcadığı tam üyelik başvurusunun cevabı olmuştur. AT Komisyonu, 18 Aralık 1989 tarihinde tam üyelik başvurusuna verdiği yanıtta, üyelik konusunun 1993'ten önce müzakereye bile açılamayacağını belirterek, Türk tarafında tam bir düş kırıklığı yaratmıştır. Bununla birlikte, Türkiye ile işbirliğini güçlendirme niyetini belirterek, Ankara Anlaşması gereği Türkiye'nin üye olma ehliyetine haiz olduğunu teyit ederek Türkiye'nin gönlünü alma yolunu seçmiştir. Turgut Özal, Türkiye'nin AT'ye üye olabileceğinin tescil edildiğini belirterek konuyu iyimser bir tutumla değerlendirmiştir.

Avrupa Birliği'ne tam üye olmayı gelen her hükümet dile getirmiştir. Avrupa Birliği politikaları ve Türkiye'de yaşanan olumsuz olaylar Türkiye'nin Avrupa Birliğine tam üyeliğini zorlaştırmıştır. Türkiye'nin konumu ve stratejik öneminden dolayı Avrupa Birliği ülkeler Türkiye ile ilişkilerini tam olarak kesmek istememektedir. Bunun için tam üyeliğe alternatif politikalar tartışılmaya başlanmıştır. 6 Mart 1995'te yapılan 36. Ortaklık Konseyi toplantısında alınan Gümrük Birliği kararı 1 Ocak 1996'dan itibaren yürürlüğe girmiş olup Ankara Anlaşması'nın son dönemini başlatmıştır. İlişkiler 13 Ekim 1999 tarihinden itibaren daha da gelişmiş ve Aralık 1999 da Helsinki zirvesinde aldığı karar ile AB Türkiye'yi üyeliğe aday ülke olarak kabul etmiştir. Türkiye son dönemde ciddi bir reform süreci yaşamakta, özellikle hukuk devleti olma ve mevzuatını AB standartlarına adapte etme yolunda önemli bir ilerleme göstermektedir (Seufert & Kubaseck, 2004: 89-93). Türkiye hiçbir zaman olmadığı kadar AB'ye üyelik konusunda kararlı ve iddialıdır. Aralık 2004 Zirvesi'nde AB'nin Türkiye ile müzakerelere 3 Ekim 2005'te başlama kararı almış olması bu anlamda önemli bir adımdır.

İmtiyazlı Ortaklık Modeli

Türkiye AB İlişkilerinde ilk kez Nisan 2000 yılında Fransa Eski Cumhurbaşkanı Valery Giscardd'estaing tarafından dillendirilen ve 2004 ile birlikte Alman lider Angela Merkel tarafından tekrar gündeme getirilen "İmtiyazlı Ortaklık" seçeneği, Türkiye'nin 14 Nisan 1987'deki tam üyelik başvurusundan sonra "Ayrıcalıklı Ortaklık" ya da "Stratejik Ortaklık" gibi değişik isimlerle pek çok kez dile getirilmiştir (Akçay, 2016: 14). "İmtiyazlı Ortaklık" kavramına göre aslında NATO'nun içinde Türkiye, Avrupa Birliği'nin dostudur. Türkiye, başta Ortadoğu'da yaşanan gelişmeler olmak üzere pek çok farklı konuda Avrupa Birliği'ne yardım edebilir. Aynı zamanda Türkiye Avrupa Birliği ile özellikle terörle mücadele ve istihbarat alanındaki bazı konularda iş birliği yapabilir. Yani kısaca Türkiye ne Avrupa Birliği'ne tam üye olabiliyordu ne de tamamen Avrupa Birliği'nden uzaklaştırılıyordu. İmtiyazlı Ortaklık konuşulduğu dönemde Türkiye bazı sınırlamalarla karşılaşsa bile bazı konularda kolaylıklar elde etmeyi başardı. Türkiye'nin uluslararası alanlarda ve bölgesel konularda üstünlük elde edebilir düşünceleri de mevcuttu (Ercan, 2016: 102). Bu modelde Türkiye'nin tam üye olmasından ziyade alternatif bir model olarak ayrıcalık verilmesidir. İmtiyaz kelimesi ayrıcalık anlamına gelmektedir. İmtiyazlı ortaklık kavramı tam olarak açıklanmamış ve tanımı yapılmamıştır. Bu yüzden kavram net olmayınca çeşitli tartışmaları beraberinde getirmiştir. Kavram genel olarak Türkiye ve Avrupa Birliği üyesi ülkelerin kamuoylarının tepkisini ölçmek için kullanılan siyasi bir araç olarak ele alınmıştır (Bozkurt, 2018: 271).

İmtiyazlı Ortaklık meselesinde Türkiye'ye güçlü bir ortaklık teklif edilmektedir. AB ve Türkiye arasında Gümrük Birliği sürdürülerek ve iyileştirilerek, Türkiye'nin endüstri ürünleri pazarı etki altına alınmaktadır. Böylece, Türkiye AB'nin tarım konusundaki isteklerini yerine getirmek zorunda olmayacaktır. Diğer taraftan, AB Türkiye'yi tarım konusunda AB düzeyine yükseltmek için yapısal fon kullanmasına gerek kalmayacaktır (Dedeoğlu, 2005: 18-29). İmtiyazlı Ortaklık seçeneğini savunanlar öncelikli olarak Türkiye'nin AB'ye tam üyelik fikrinden vazgeçmelerini sonrasında kavramın içini birlikte uzlaşı içinde doldurmayı amaçladıkları için kavramın içini boş bırakmakta ve tanımını yapmamaktadırlar. Çünkü bu

durum AB için elverişli bir belirsizlik sağlamaktadır. Bu sayede AB, istediğinde politikalara her şeyi koyabilmekte istediğinde de çıkarabilmektedir. Yani AB üçüncü ülkelere ne verip vermeyeceğini kendisi belirlemektedir (Akdağ ve Ekici: 2017: 19). AB müktesebatında yer almayan ve daha önce hiçbir devlete uygulanmayan böyle bir seçeneğin tanımını yapmak ve kavramın içini doldurmak bir hayli güçtür. Günümüzde imtiyazlı ortaklık anlayışı, Türkiye'nin AB karar mekanizmasında kendini öne çıkarmasını engellemektedir. Bu ortaklık anlayışının ortaya çıkmasındaki en önemli amaçlardan biri de budur. Türkiye tam üye olması durumunda egemenlik haklarının mühim kısmını AB ile paylaşmak zorunda kalacaktır. Ancak imtiyazlı ortaklık ile bu tarz bir paylaşıma gerek kalmıyor. Bütün bunlar, Türkiye'nin küresel alanda güç olamaması gibi yorumlanabilir. Avrupa Birliği ilk olarak Tunus ile İmtiyazlı Ortaklık Antlaşması yapmıştır (Akçay, 2016: 49). Bunun nedeni Afrika kıtasında Tunus'un ekonomik ve sosyal durumunun diğer Afrika ülkelerine göre daha iyi durumda olması gösterilebilir. Tunus'un stratejik konumu da Avrupa Birliği için önem arz etmektedir.

İmtiyazlı Ortaklık, Türkiye'nin AB'ye tam üye olmasını istemeyen ama öte taraftan ilişkileri tamamen koparmayı çıkarları için uygun bulmayan devletlerin merkez ve aşırı sağ grupları tarafından ortaya atılan bir seçenektir (Bekar, 2018: 131). Bu guruplar bu seçeneğin realist ve pragmatik bir yol olduğunu söylemektedir. Özellikle Almanya *"ahde vefa"* kuralını çiğnemek istememekte ve müzakerelere devam edilmesini istemektedir. Ancak müzakereler bitse bile katılım antlaşmasının tüm Birlik üyesi devletler tarafından imzalanması mümkün gözükmemektedir. Bu yüzden, İmtiyazlı Ortaklık seçeneğinin iki tarafa da avantaj sağlayacak bir model olduğunu ileri sürmektedir. Bu durumda Türkiye'nin bu seçenek ile Birliğin bütün kararlarından etkilenen ama karar-alma mekanizmasına katılmayan bir statüde kalacağını gözden kaçırmamak gerekir. Yine bu teklifi uluslararası arenada Türkiye'nin önünü kesmek, iç politikada Türkiye'yi karıştırmak için yapılan, Türkiye'yi ne Avrupa'nın bir parçası yapan ne de Avrupa'dan uzaklaştıran bir operasyon olarak tanımlamakta da mümkündür. Kurulduğundan beri Fransa ve Almanya ekseninde şekillenen AB'nin Türkiye'nin üyeliği ile ABD'nin eksenine girmesini engelleneceğini savunanlarda mevcuttur (Bozkurt, 2018: 271).

Kimilerine göre kavram, içi doldurulmaya çalışılan, daha çok süreci anlatan ve Türkiye'yi hızlı bir şekilde birliğe dâhil etmeyi amaçlayan bir öneri olarak görülmektedir. İmtiyazlı Ortaklık seçeneği ile Türkiye'ye Birliğin kapılarını tamamen kapatılmamakta fakat Birlik içinde Türkiye'nin serbestçe dolaşmasına da engel olunmak istenmektedir. Türkiye'nin stratejik konumu sebebiyle Avrupa Birliği ile ilişkileri tamamen kesilmek istenmemektedir. Türkiye'nin nüfusunun çok olması nedeniyle kişilerin serbest dolaşım ilkesi Avrupa Birliği için olumsuz bir durum olacaktır. Avrupa Birliği'nde Almanya, Fransa, Hollanda, Avusturya gibi Türk göçmen nüfusun çok sayıda olduğu ülkeler Türkiye'nin tam üye olduğunda kişilerin serbest dolaşım ilkesi ile Avrupa Birliği'ne tam olarak uyum sağlayamayacağını düşünmektedir. Bu ülkeler serbest dolaşım ilkesinden ziyade vize şartlarında iyileştirme ya da vize almada kolaylık sağlamak istemektedirler. Çünkü Türkiye Avrupa Birliği'ne tam üye olduğunda genç nüfus Avrupa ülkelerinde göç edeceği ve işsizliğin artacağı ve dolayısıyla Avrupa ekonomisine zarar verileceği düşünülmektedir. Bunun yanında özellikle ekonomik alanda Türkiye'nin AB için çok büyük bir Pazar olması ve AB'nin en büyük ticari ortağı durumunda bulunması, mevcut işgücü potansiyeli, Ortadoğu, Orta Asya, Balkanlar ve

Kafkasya gibi bölgelere ve enerji kaynaklarına olan yakınlığı, stratejik konumu askeri kapasitesi gibi unsurlar da Türkiye'yi AB içinde tam üye olarak görmek isteyen devletlerin varsayımları arasındadır (Streinz & Ohler, 2010: 76).

Türkiye'yi AB içinde istemeyen devletler İmtiyazlı Ortaklık seçeneğini ileri sürerken, genellikle kimliği ileri sürmektedirler (Eren, 2014: 362). Buna göre Türkiye'nin AB'ye tam üye olmasıyla Avrupa kimliğini kaybedecek AB'nin birlik ve beraberliğini sağlayan değerleri yok olacaktır. Burada söz konusu Avrupa kimliği iki boyutlu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir yandan Avrupa kimliği demokrasi, insan hakları, hukukun üstünlüğü gibi değerleri barındıran bir unsur olarak görülmekte diğer yandan bu evrensel normların ötesinde kültürel değerlerle de ifade edilmektedir. Bu kültürel değerlerin en önemlilerinden biri Hıristiyanlık olarak kabul edilmektedir (Samur, 2010: 149). Hıristiyan Demokratlarca ortaya atılan ve Avrupa kimliğini kültür ve dinsel olarak ortak bir paydaya oturtan bu düşünceye göre Müslümanlığı sekizinci yüzyılda İspanya'nın ve Sicilya'nın Araplar tarafından fethedilmesinden beri "*öteki*" olarak kabul etmiştir. Bu ötekilik, 15. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı döneminde perçinlenmiş ve Osmanlı Türkleri ve İslam'ı Hıristiyanlığın ortak düşmanı kabul edilmiştir. Bu durum hala devam etmektedir. Bu görüşü savunanlara göre, Türkiye'nin Avrupalı olmadığı, fakir, coğrafi olarak büyük ve Müslüman bir ülkenin Birliğe tam üye olması durumunda Avrupalı kimliğinin, ortak miras ve değerlerinin zarar göreceği ileri sürülmektedir (Eren, 2014: 362).

Özellikle Almanya ve Fransa Türkiye'nin karar alma mekanizması dışında olmasını istemektedir. Çünkü yapılan araştırmalarda, 2040 yılında Türkiye'nin nüfusunun ortalama 90 milyon olacağını ve tam üye olması durumunda AB'nin en kalabalık üyesi olacağı düşünülmektedir. Bu güçle Türkiye'nin oy hakkının nitelikli oy çoğunluğuyla alınacak kararlarda Birliğin işleyişine zarar vereceği endişesi yer almaktadır. Ancak Türkiye'nin mevcut AB karar alma usulleri çerçevesinde tek başına etkili olması mümkün olmamakla birlikte, Almanya ve Fransa karşısında İngiltere, İsveç ve İspanya ile blok oluşturarak kararların alınmasında engelleme yapabileceği düşünülmektedir (Akdağ ve Ekici: 2017: 19). Türkiye'yi karar alma mekanizmasında rakip olarak görmek istemeyen Almanya ve Fransa gibi ülkeler Türkiye'nin tam üye olmasını bu sebeple istememektedir. Türkiye'nin AB'ye tam üyeliğini destekleyen devletlerin düşüncelerine rağmen, Avrupa Birliği'nin, Türkiye'nin tam üye olması durumunda, finansal açıdan altından kalkamayacağını, bu yüzden tam üyeliğin zor göründüğü belirtilmektedir. İmtiyazlı Ortaklık seçeneği kapsamında Türkiye'ye pek çok konuda sınırlamalar getirilmesine rağmen bazı hususlarda da Türkiye'ye bazı kolaylıklar sağlanmak istenmektedir. Örneğin Bölgesel ve Uluslararası Konularda da Türkiye'nin bir takım avantajlar elde edeceği ve AB ile olan ilişkilerini de düzeltebilme imkânı bulacağı ileri sürülmektedir (Karluk, 2013: 74).

AB Tunus ile 19 Kasım 2012"de İmtiyazlı Ortaklık Anlaşması imzalamıştır. Bu anlaşma AB'nin üçüncü bir ülkeyle İmtiyazlı Ortaklık adında imzaladığı ilk anlaşmadır. Arap Baharı sonrasında Tunus'taki demokratik dönüşüme yardım etmek ve iki taraf arasında bazı alanlarda işbirliğini artırmayı amaçlayan bu anlaşma AB Antlaşmasının sekizinci maddesi kapsamında yapılmıştır. İçerik olarak bakıldığında demokrasi, hukukun üstünlüğü, temel hak ve özgürlükler ve insan haklarının korunması, siyasi stratejik işbirliği, adalet ve güvenlik, göç

ve hareketlilik konusunda işbirliği, ekonomik alan kapsamında sürdürülebilir kalkınma, ticari ve ekonomik işbirliği, ekonomik canlanmayı sağlama konularında işbirliği söz konusuyken bunların dışında istihdam ve sosyal güvenlik, rekabet, çevre ve bölgesel kalkınma, bilim ve araştırma, insan hareketliliğinde özgürlük, iş kurma özgürlüğü, tarım, sanayi, enerji, turizm, taşımacılık, iklim, tüketicinin korunması, görsel ve medya, eğitim, kültürel işbirliği alanlarında da işbirliği yapılması kararı alınmıştır. Beş yıllık dönemi kapsayan anlaşma ile AB bu alanlarda işbirliği yapılmasını taahhüt etmiş ve Tunus'un ulusal ekonomisini ve Akdeniz'deki durumunu canlandırıp güçlendirmeyi amaçlamıştır. Bu sayede AB değerleri uluslararası alanda yayılacak ve Arap Baharı sonrasında Tunus'ta demokratik dönüşümün gelişmesine katkıda bulunulmuş olacaktır. Diğer yandan sağlanması düşünülen ekonomik canlanma ve göç konusundaki işbirliğiyle yasa dışı göçün önüne geçilecek, organize suçlarla mücadele konusunda da işbirliği sağlanacaktır (Akçay, 2016: 14).

Bütün bunlar karşısında Türkiye ısrarla bu teklife karşı çıkmaktadır. Başta dönemin Cumhurbaşkanı Abdullah Gül, dönemin Başbakan Recep Tayyip Erdoğan olmak üzere Türkiye'den pek çok isim TÜSIAD gibi pek çok sivil toplum kurulusu Türkiye'nin İmtiyazlı Ortaklık seçeneğini asla kabul etmeyeceğini ve Türkiye'nin hedefinin tam üyelik olduğunu dahası bu seçeneği ileri süren devletlerin vizyon ve misyon noksanlığı yaşadıklarını ifade etmişlerdir. Türkiye, son yıllarda Arap Baharı süreci, Cumhurbaşkanlığı seçimleri, yeni Anayasa çalışmaları gibi konulardan oluşan yoğun bir gündemi olduğu için bu meseleye gereken hassasiyeti gösterememiştir. Eskisi kadar yoğun olmamakla birlikte batılı dostlarımız tarafından zaman zaman dillendirilse de Türkiye her fırsatta Avrupa Birliği'ne tam üye olacağını ve alternatif bir model kabul etmeyeceğini beyan etmektedir.

Sonuç

Türkiye'nin mevcut ekonomik göstergeleri, kişi başına düşen milli gelir enflasyon ve faiz oranları, iç ve dış borçlar miktarı üyelik sürecinde karşılaştığı eleştirilerden birini oluşturmaktadır. Ekonomik sorunlarını çözememiş bir Türkiye'nin Avrupa Birliği içinde uyum sağlayamayacağı, rekabet şartlarını yerine getiremeyeceği ve birliğin genel ekonomik dengesini bozacağı iddia edilmektedir. Öncelikle Türkiye'nin birliğe bugün üye olmadığı, önünde bir süreç durduğu bilinmelidir. Türkiye adaylık sürecinde ciddi bir siyasal ve ekonomik dönüşüm geçirmektedir. Asıl olan Türkiye'nin üyelik döneminde nasıl bir ekonomik tabloya sahip olacağıdır. Türkiye üyelik vizyonuyla ekonomik alanda ciddi bir sıçrama yapacağını hesaplamaktadır. Ortada duran gerçek, birlik üyesi ülkelerin ciddi bir sermaye akışına uğradığıdır. Bugüne kadar birliğe üye olan ülkeler önemli oranlarda sermaye çekmişlerdir. Türkiye AB'ye üyelik vizyonuna sahip olduğu anda hem birlik içinden, hem de çevre ülkelerden sermaye girişine tanık olacaktır. Türkiye'nin üye olan kimi ülkelerin milli gelirlerinden çok geride olduğunu söylemek de haksızlık olur. Türkiye'de milli gelir Romanya ve Bulgaristan'ın üstünde, Polonya'nın çok az altındadır. Türkiye mevcut haliyle bile Avrupa ülkeleriyle rekabet edebilir bir haldedir. Gümrük Birliği'nin Türkiye aleyhine çalışması bile Türkiye'nin rekabet gücünü kıramamıştır. Türkiye ekonomik göstergeleriyle olmasa bile ekonomik potansiyeliyle AB için artı değer üretebilecek bir ülkedir. Türkiye kaynakları, nüfusu ve tüketim potansiyeliyle durağanlaşan Avrupa ticaretine ivme

kazandırabilecektir. Türkiye, demokrasi, laiklik, serbest Pazar ekonomisi, iyi yönetişim ve bölgesel işbirliği konusundaki çağdaş standartları Orta Doğu ve Avrasya'nın eşiğine taşımaktadır. Üye olması durumunda, Avrupa Birliği'nin küresel bir güç haline gelmesine imkân sağlayacaktır. Türkiye Asya, Avrupa ve Ortadoğu arasındaki jeopolitik konumu, kültürel kimliği ve potansiyeliyle AB'nin çok geniş bir alanda etkin bir güç olabilmesi için en önemli partnerlerden biridir. Jeopolitik konumu, NATO da ki ABD'den sonra en büyük orduya sahip olması hasebiyle Türkiye'nin de üyesi olduğu AB uluslararası arena da kuşkusuz sesini daha gür çıkaracaktır. Türkiye, ayrıca kültürü, yaşam tarzı, adet ve gelenekleriyle AB'ye çeşitlilik ve zenginlik katacaktır. Daha da önemlisi AB, büyük çoğunluğu Müslüman olan üyesiyle hoşgörü ortamının artmasını sağlayacaktır. Dolayısıyla imtiyazlı ortaklığın, AB tarafından ne olduğunun açıkça ifade edilmesi gerekir. Bu gibi gelişmeler ve tartışmalar, şüphesiz, Türkiye-AB ilişkilerine negatif etkiler doğurabilir ve bu durum Türkiye'den ziyade AB'nin zararına olacaktır.

Kaynakça

Akdağ, Z. ve Ekici S. (2017). "Avrupa Birliği'nin Uluslararası Politikada Etkili Olma Aracı: Yumuşak Güç", *Birey ve Toplum Dergisi*, Cilt 7, Sayı 14, ss. 33- 64.

Ateş, D. (2017). *Uluslararası Örgütler: Devletlerin Örgütlenme Mantığı,* Bursa, Dora Yayıncılık.

Bekar, N. (2018). "Avrupa Birliği Ülkelerinde Yabancı Düşmanlığı ve Avrupa Güvenliğine Etkisi", *Bilge Strateji*, 10(18), ss. 111-142.

Bozkurt, E. (2018). "Son Gelişmeler Işığında Türkiye'de Avrupa Birliği Algısı", *Atatürk University Journal of Economics & Administrative Sciences*, 32(2). ss. 267-288.

Dedeoğlu, B. (2005). "Dünden Yarına Türkiye-Avrupa Birliği İlişkileri", *Siyasa Dergisi,* Sayı: 1, ss. 24-46.

Ercan M. (2016). "Avrupa Birliğinde Kimlik Sorunsalı", *Eurasian Academy of Sciences Social Sciences Journal*, Volume 7, ss. 87-105.

Eren T. M. (2014). "Avrupa Birliği'nin Genişleme Politikası ve Yumuşak Gücünün Geleceği", *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 16, Sayı 1, ss. 359-374.

Erhan, Ç., ve Akdemir, E. (2008). "Avrupa Bütünleşmesi", Akçay, B., Kahraman, S. ve Baykal, S.(ed.), *Avrupa Birliği'nin Güncel Sorunları ve Gelişmeler,* Ankara: Seçkin Yayıncılık, ss. 15-48.

Karluk R. (2013). *Avrupa Birliği Türkiye İlişkileri: Bir Çıkmaz Sokak*, Beta Yayıncılık.

Leisse, O. (2010). *Die Europäische Union nach dem Vertrag von Lissabon*, Wiesbaden, Verlag für Sozialwissenschaften.

Samur, H. (2010). "Avrupa'da Birliğin Yolu Türkiye'den Geçer", *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, 145, Cilt: 9, No:2, ss.145-167

Seufert G. ve Kubaseck C., (2004). *Die Türkei – Politik Geschichte Kultur*, München, BeckVerlag.

Streinz R. ve Ohler C. (2010). *Der Vertragvon Lissabon zur Reform der EU: Einführung mit Synopse,* VerlagC.H.Beck.

Şeren G. B. (2011), "Küreselleşmenin Merkezi Aktörlerinden Biri Olarak Avrupa Birliği", *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi,* Cilt: 10 No: 2, ss. 47-62.

Weidenfeld, W. & Wessels, W. (2011). *Europa von A bis Z*, 12. Auflage, Baden-Baden, Nomos Verlag.

UKRAYNA KRİZİ ÇERÇEVESİNDE RUSYA - AB İLİŞKİLERİ

Prof. Dr. Ali AYATA
Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi

Doç. Dr. Murat ERCAN
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi

Özet

Soğuk Savaşın sona ermesiyle Sovyetler Birliğine üye ülkeler hızla bağımsızlıklarını kazanmıştır. Bağımsızlığını kazanan ülkelere Avrupa Birliği, stratejik konumları nedeniyle yoğun ilgi göstermiştir. Öte taraftan kendisini Sovyetler Birliği'nin varisi olarak gören Rusya ise, bu bölgede Avrupa Birliği veya başka bir devletin söz sahibi olmasını istememekte, bu durumu stratejik güvenliğine ve ulusal çıkarlarına karşı bir tehdit olarak algılamaktaydı. Dolayısıyla Avrupa Birliği'nin Ukrayna ile olan yakın ilişkilerini de bu sebepten onaylamıyordu. Kasım 2013'te Ukrayna'da başlayan protestolar ve ülkeye hâkim olan kargaşa Rusya'nın Kırım'a askeri birliklerini yerleştirmesiyle tırmanarak büyük bir krize dönüştü. 2014 Mart ayında Kırım ve Sivastopol'un yapılan referandumla özerkliğini ilan ederek Rusya'ya bağlandıklarını açıklamasıyla kriz farklı bir boyut kazanmıştır. Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesiyle Avrupa Birliği ile ilişkileri gerginleşmiştir. Başta Avrupa Birliği ve diğer uluslararası aktörler Rusya ya karşı ekonomik yaptırımlar yapacağını açıklasa da, Rusya geri adım atmamıştır. Bu çalışmanın amacı, Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesiyle gerginleşen Avrupa Birliği-Rusya ilişkilerini inceleyerek, Avrupa Birliği'nin Rusya'ya karşı yapmış olduğu ekonomik yaptırımların her iki taraf açısından sonuçlarını değerlendirmektir. Çalışmanın sonunda, başta enerji olmak üzere karşılıklı ekonomik bağımlılık nedeniyle, tüm olumsuzluklara rağmen AB-Rusya ilişkilerinin sürdürülmesinin kaçınılmaz olduğu ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ukrayna Krizi, Kırım, AB, Rusya

RUSSIA - EU RELATIONS WITHIN THE FRAME OF THE UKRAINE CRISIS

Abstract

With the collapse of the Soviet Union, the former member states of the Soviet Union quickly gained their independence. The European Union has shown strong interest in the countries that have gained independence because of their strategic location and energy route. Russia, who regards itself as heir to the Soviet Union, did not want the European Union and any other state or formation to have a voice in this region. It perceived this situation as a threat to his strategic security and national interests. That is why the Russia did not approve European Union's relations with Ukraine. The protests that started in Ukraine in November 2013 and the turmoil that had dominated the country have climbed and turned into a major crisis by Russia's deployment of its troops to Crimea. In March 2014, the crisis gained a different dimension by Crimea and Sevastopol's declaration of autonomy with the referendum and that they joined to Russia. With Russia's annexation of Crimea, relations with the

European Union became tensed. Although the European Union and other international actors stated that they would make economic sanctions against Russia, Russia did not step back. The aim of this study is to examine the relations between the European Union and Russia, which is strained by Russia's annexation of Crimea, and to evaluate the results of the European Union's economic sanctions against Russia for both sides. As a conclusion, it was revealed that, despite all the negative effects, the continuation of EU-Russia relations is inevitable due to mutual economic dependency, especially on energy.

Keywords: Ukraine Crisis, Crimea, EU, Russia

Giriş

Soğuk Savaşın sona ermesiyle Sovyetler Birliğine üye ülkeler hızla bağımsızlıklarını kazanmıştır. Bağımsızlığını kazanan ülkelere Avrupa Birliği, stratejik konumları nedeniyle yoğun ilgi göstermiştir. Öte taraftan kendisini Sovyetler Birliği'nin varisi olarak gören Rusya ise, bu bölgede Avrupa Birliği veya başka bir devletin söz sahibi olmasını istememekte, bu durumu stratejik güvenliğine ve ulusal çıkarlarına karşı bir tehdit olarak algılamaktaydı. Dolayısıyla Avrupa Birliği'nin Ukrayna ile olan yakın ilişkilerini de bu sebepten onaylamıyordu. Kasım 2013'te Ukrayna'da başlayan protestolar ve ülkeye hâkim olan kargaşa Rusya'nın Kırım'a askeri birliklerini yerleştirmesiyle tırmanarak büyük bir krize dönüştü. Ukrayna'da 2010 başkanlık ve 2012 parlamento seçimlerinden sonra kısmi gerginlikler yaşanmasına rağmen Kasım 2013'e kadar sürdürülebilir siyasi bir ortam hâkim olmuştur. Ukrayna hükümetinin Rusya'nın baskısıyla Avrupa Birliği ile Ortaklık Anlaşması'nı imzalamayı reddetmesiyle başkent Kiev'de küçük çaplı protestolar başlamış, bunun üzerine güvenlik güçleri orantısız kuvvet kullanarak göstericileri dağıtmaya çalışmış, aşırı şiddete tepki gösteren halk giderek protestolara daha fazla destek verirken olaylar Kiev dışındaki şehirlere de sıçramıştır. Başlangıçta sadece AB ile Ortaklık Anlaşması'nın imzalanmamasına karşı gösterilen tepkiler giderek yolsuzluk, baskı ve insan hakları ihlallerini de konu edinerek hükümete yönelmiştir. Ukrayna güvenlik güçleri göstericileri dağıtmaya çalışmış, ancak başarılı olunamadığı gibi olaylarda göstericiler tarafından hükümet yetkililerine karşı da fiziksel şiddete başvurulmuştur. Ocak 2014'de protestolar yatışmaya başlamışken hükümetin gösterilere karşı sert yasal düzenlemeler yapmasıyla kriz tekrar tırmanarak kısa sürede silahlı çatışmaya dönüşmüş ve can kayıpları ile birlikte niteliği değişmiştir. Kriz kısa sürede Ukrayna'nın doğu ve güney bölgelerine sıçramış, bu kez Rusya yanlısı ve geçici hükümet karşıtı gösteriler başlamıştır. Bu arada Kırım'da da durum gerginleşmiş ve Rusya askeri hazırlıklarını artırmıştır. Rusya devlet başkanı Putin Rus parlamentosundan gerekirse Kırım'a askeri müdahale yetkisi almıştır. Gelişmeler karşısında ABD ve AB Rusya'nın yaklaşımına karşı tepkilerini dile getirirken diplomatik çabalar da yoğunlaşmıştır. Rusya Ukrayna geçici hükümetini yasadışı bulurken, ABD ve AB destek verdiklerini açıklamıştır. Böylece Ukrayna krizi iç sınırların ötesinde bölgesel ve küresel bir boyuta taşınmıştır (Bingöl, 2014: 18).

2014 Mart ayında Kırım ve Sivastopol'un yapılan referandumla özerkliğini ilan ederek Rusya'ya bağlandıklarını açıklamasıyla kriz farklı bir boyut kazanmıştır. Rusya'nın Kırım'ı

ilhak etmesiyle Avrupa Birliği ile ilişkileri gerginleşmiştir. Başta Avrupa Birliği ve diğer uluslararası aktörler Rusya ya karşı ekonomik yaptırımlar yapacağını açıklasa da, Rusya geri adım atmamıştır. Rusya'nın son dönemlerde yakın çevresinde ulusal hareketlere karşı kendine yakın nüfus ile sahip olduğu enerji kaynaklarını dış politika vasıtası olarak kullanma gayretleri Ukrayna özelinde tahrip edici etkiler doğurmaktadır. AB ve ABD'nin 1991 sonrasından başlayarak Sovyet Sonrası alanı doldurma ve eski Sovyet ülkelerini Avrupa-Atlantik yapılarına bütünleştirme çabalarının Rusya'nın tehdit algılamasındaki payı büyüktür. Bu çalışmanın amacı, Rusya'nın Kırım'ı ilhak etmesiyle gerginleşen Avrupa Birliği-Rusya ilişkilerini inceleyerek, Avrupa Birliği'nin Rusya'ya karşı yapmış olduğu ekonomik yaptırımların her iki taraf açısından sonuçlarını değerlendirmektir. Çalışmanın sonunda, başta enerji olmak üzere karşılıklı ekonomik bağımlılık nedeniyle, tüm olumsuzluklara rağmen AB-Rusya ilişkilerinin sürdürülmesinin kaçınılmaz olduğu ortaya konmuştur.

Ukrayna Krizi ve Kırım

Kırım, Karadeniz'in kuzeyinde bulunan Kırım yarımadası üzerine kurulu Ukrayna'ya bağlı özerk bir devletti. Kırım nüfusunun büyük çoğunluğunu Rus asıllılar oluşturmakla birlikte, Kırım Tatarları ve Ukraynalılar oldukça yoğun nüfusa sahip bulunmaktadır. Resmi dil Ukraynacadır. Ancak, çok yaygın şekilde Rusça konuşulmaktadır. Türkçe Kırım Tatar lehçesi bölgede en çok konuşulan üçüncü dil durumundadır. Başkenti Akmescit, yüzölçümü 26,100 km², nüfusu 2 milyon civarındadır. 16 şehir, 56 kasaba ve 956 köyün yer aldığı Kırım yarımadasında 100'den fazla etnik kökene mensup halk yaşamaktadır (Parlar ve Kurşun, 2017: 19). Kırım, 1475 tarihinde Fatih Sultan Mehmet tarafından Osmanlı topraklarına katılmıştır. 1768-1774 yılları arasında Osmanlı Devleti ile Rusya arasında cereyan eden savaşlar neticesinde Osmanlı Devleti ağır toprak kayıpları vermiş ve Küçük Kaynarca Antlaşmasını imzalamıştır. Bu antlaşmanın en önemli maddelerinden biri Kırım Hanlığının Osmanlı Devleti'nden ayrılarak tarafsız ve bağımsız olmasıydı. Kırım Osmanlı Devleti'nden ayrıldıktan kısa bir süre sonra 1783 yılında Rusya tarafından işgal ve ilhak edilmiştir. 20 Ocak 1991 tarihinde ise yapılan referandum sonucu Ukrayna'ya bağlı olarak Kırım Özerk Cumhuriyeti kurulmuştur.

Ukrayna'nın coğrafi konumundan dolayı Rusya için stratejik önemi vardır. Rusya dışında en fazla Rus'un yaşadığı ülke 50 milyon civarında nüfusu ile Ukrayna'dır. Rus etnik kökeni için Ukrayna'nın başkenti Kiev, Rus ulusunun doğum yeri olarak kabul etmektedir. Ukrayna, Sovyetler Birliği'nin tahıl ambarı ve Rusya'nın Karadeniz'deki deniz gücünün ev sahibidir (Koçak, 2015: 45). Rusya enerji ticaretinde önemli bir ülke olup, Avrupa'ya transit doğal gaz sevkiyatı yapan boru hatlarının büyük çoğunluğu Ukrayna topraklarından geçmektedir. Ukrayna aynı zamanda kendisi de Rusya'nın enerji pazarıdır. Rusya'nın Karadeniz'deki deniz gücü Sivastapol'da bulunmaktadır (Alkan, 2015: 215). Rusya'nın Avrupa Birliğine rakip olarak Avrasya Birliği projesi neticesinde Kırım'ın İlhakı ile başlayan sorunun asıl kaynağı Ukrayna olduğu düşünülmektedir. Ukrayna özelinde uygulanan Rus yayılmacılığı, Avrupa entegrasyonunun rakibi olarak düşünülen Avrasya Birliği projesinin bir parçasıdır. Beyaz Rusya, Kazakistan ve Ermenistan gibi ülkeler oluşturulabilecek bir Avrasya Birliği'ne katılmayı kabul edeceklerini beyan etmişlerdir. Buradaki amacın Rusya'nın eski

Sovyetler Birliği topraklarının kontrolünü yeniden kazanmasına izin vermek olduğu söylenebilir (Al ve Ayvacı, 2013: 228). 1997 yılında ABD'li siyaset bilimci Zbigniew Brzezinski "Ukrayna olmadan Rusya bir Avrasya İmparatorluğu olmaktan çıkar" (Brzezinski, 1997: 46) açıklamasını yapmıştır. Ukrayna'nın Rusya için önemi sadece coğrafi konumu ve enerji yollarının üzerinde olması değildir. Ukrayna ile Rusya'nın uzun yıllar tarih ve kültür birliği içerisinde olması ve Rusya ırkının doğum yeri olarak Kiev'in kabul edilmesi Ukrayna'nın önemini belirtmektedir. Tarihsel ve kültürel bağların yanında Rusya açısından Ukrayna'yı diğer ülkelerden ayıran Rus Dış Politikasında önemli yeri olan Yakın Çevre Doktrini olarak görülmektedir. Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra Ukrayna gerek Coğrafi konumu gerek toprak büyüklüğü gibi sebeplerden dolayı birçok ülkenin ilgi odağı olmuştur. Ukrayna'nın ekonomik yetersizliği ve artan enerji ihtiyacı onu Rusya'ya bağımlı hale getirmiştir. Rusya'da bu bağımlılığı çok iyi kullanmıştır.

Rusya coğrafi konumu ve jeopolitik öneminden dolayı Ukrayna ve Kırım'a çok önem vermekteydi, bunun için Ukrayna'nın Avrupa Birliği ile ilişkilerine sıcak bakmıyordu. Ukrayna krizi 2013 yılında Avrupa Birliği ile ortaklık anlaşmasının imzalanmasından vazgeçmesiyle başlamıştır. Avrupa Birliği ile yapılacak ortaklık anlaşmasını imzalamak yerine Rusya ile işbirliği yapmayı tercih eden Cumhurbaşkanı Viktor Yanukoviç'in kararını protesto eden muhalefet, başkent Kiev'in merkezindeki Bağımsızlık Meydanı'nda yaptığı gösterilerin bir süre sonra polis şiddetiyle bastırılmaya çalışılması gerilimi iyice tırmandırmıştır (Baharçiçek ve Ağır, 2015: 32). Bu süreçte halk sokaklara dökülmüş, çok sayıda kişi hayatını kaybetmiştir. Sokağa yayılan halk kitlelerini bastıramayan ve süreci iyi yönetemeyen Cumhurbaşkanı Yanukoviç ağır şekilde eleştirilmiştir. Yanukoviç muhalefetle uzlaşı metni imzalasa da meşrutiyetini kaybetmiş ve 22 Şubat'ta ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Bu olaydan sonra Ukrayna Parlamentosu Cumhurbaşkanı Viktor Yanukoviç'i görevinden azlettiğini açıklamıştır. Rus politikalarına gayet olumlu bakıp Rusya yanlısı bir yönetim politikası izleyen Yanukoviçin görevinden azledilmesi Rusya açısından beklenmedik bir gelişme olmuştur. Cumhurbaşkanı'nın ülkeyi terk etmesi ve iktidarın azledilmesinden sonra Rusya atağa geçmiş ve 27 Şubat'ta beklenmedik bir şekilde ani bir atakla özel kuvvetlerini Kırım yarımadasına göndermiştir. Kriz ulusal boyuttan çıkıp Dünya'nın gündemine bomba gibi düşen Uluslararası bir sorun haline gelmiştir. Rusya'nın askeri kuşatması ve psikolojik, sosyolojik baskısı altında kurulan Kırım Hükümeti Kırım'ın geleceğini halk oylaması yapılarak karar verilmesini uygun görmüştür. Kısa sürede bu kararı uygulamaya koyan Kırım Hükümeti 'Egemen devlet olmak' ya da 'Rusya'ya katılmak' şeklinde iki seçeneğin oylamaya sunulduğu halkoylamasında yüzde 83'lük bir katılım oranıyla ve yüzde 97'lik 'Rusya'ya katılma' oyunun çıktığı ilan edilmiştir. Bu referandum Uluslararası Toplum tarafından ağır bir şekilde eleştirilmiş ve kabul edilmemiştir. (Brauneck, 2015: 504). Bu eleştiriler neticeyi değiştirmemiştir. Kırım Özerk Cumhuriyeti ve Sivastopol Özel Statülü Şehri Rusya Federasyonu'nun federe birimine dönüştürülmüştür (Grabau, 2018: 332).

ABD başkanı Obama, 24 Mart 2014 tarihinde 'Rusya'nın Kırım'ı işgal etmesini kabul etmeyeceklerini, ancak Batı tarafından olası bir askeri müdahalenin düşünülmediğini ifade etmiştir (Golczewski, 2018: 39-40). Uluslararası Hukuk'a aykırı olan bu durumu kabul

edilemez gören başta ABD, AB, Kanada ve Japonya olmak üzere birçok devlet Rusya'ya diplomatik ve ekonomik ambargo uygulanmasını kararlaştırmıştır. Rusya bu eleştirileri kabul etmeyerek Kırım'ın 'Self determinasyon' hakkını kullanıp halk oylaması yaptığını savunmuştur. Enerji kaynakları bakımından güçlü olan Rusya elindeki gücü çok iyi kullanarak eleştirileri enerji bağımlılığı çerçevesinde avantajını diğer ülkelere ekonomik yaptırım olarak kullanmıştır. Askeri birliklerinin sayısını artırmış ve askerlerini geri çekmeyi gündemine almamıştır. Bu dönemde gösterilen tüm uluslararası tepkilere rağmen bölgedeki askeri gücünü çekmeyen Rusya'ya karsı ABD ve AB'nin yanı sıra Kanada, Avustralya, Arnavutluk, İngiltere, Gürcistan, İsrail, İzlanda, Lihtenştayn, Moldova, Norveç, Yeni Zelanda, Ukrayna, Karadağ, Letonya, Kosova, İsviçre ve Japonya yaptırımların uygulanmasını kararlaştırmıştır. Aynı tarihte G-7 ülkelerinin liderleri de Rusya'nın G-8 üyeliğini askıya aldıklarını açıklamışlardır (Wipperfürth, 2015: 34-36). Avrupa Birliği ülkeleri Rusya'ya yaptırım kararını en ağır şekilde uygulamak istemiştir. Avrupa Birliği ülkeleri şirketlerinin ve vatandaşlarının ilişkilerini kısıtlayıcı tedbirlerle Rusya'ya karşı ekonomik yaptırım kararı almıştır.

AB'nin Rusya'ya Uygulamış Olduğu Ekonomik Yaptırımlar

Rusya'nın, Avrupa Birliği ve birçok ülkenin legal kabul etmediği bir referandumla 2014 yılında Kırım'ı işgal ve ilhak etmesiyle Avrupa Birliği ile olan ilişkileri gerginleştirmiştir. AB Kırım'ın işgalinden sonra Rusya'ya karşı yaptırım yapma kararı almıştır. İlgili literatürde farklı tanımlamalar yapılmakla birlikte Ekonomik yaptırımları "diğer ülkeleri istenilen yönde bir dış politika izlemesi için uygulanan ve bir avantajdan yoksun bırakarak cezalandırmak ya da istenilen doğrultuda bir davranış sergilemesi için ikna etmeye yönelik politikalar" şeklinde tanımlamak mümkündür. Ayrıca ekonomik yönü ağır basan tarife, kota, kambiyo denetimi gibi uygulamalar ve siyasi yönü ağır basan boykot, ambargo, abluka gibi uygulamalar olduğunu söyleyebiliriz. Bu çerçevede ekonomik yaptırımların uygulanabilmesi için çok taraflı bağımlığın artması, kullanılan araçların ve stratejilerin uygun olması, uluslararası işbirliğine gereksinim duyulması, yaptırım uygulayan devletin büyük devlet olması, ulusal ve uluslararası piyasayı kontrol edebilme yeteneğinin olması, ulusal ve uluslararası kamuoyunun desteğinin sağlanmış olması gibi şartların olması gerekmektedir (Arı, 2009: 76-77). Yaptırım kelimesinin tanımından da anlaşılacağı üzere sadece ekonomik değil sosyal ve askeri alanda da aktif olduğu gözlenmektedir. Yaptırım uygulayan ülke hedef ülkenin tutum ve davranışlarında karar alma mekanizmasını etkiler. Avrupa Birliği, Kırımın ilhakı ile oluşan insan hakları ihlalleri ve uluslararası hukuka aykırı bir durum olması nedeniyle Rusya'ya karşı çeşitli politikalar uygulamaya karar vermiştir. Bu politikaların amacı Rusya'yı cezalandırmak değil Rusya'nın politika ve eylemlerini değiştirmek için yapılmaktadır. Avrupa Birliği yaptırımlarının diğer bir nedeni de Rusya'nın Yakın Çevre Doktrini çerçevesinde hareket ederek yakınında bulunan ülkelerin karar alma mekanizmasında etkin rol oynamak istemesidir. 2014 sonu verilerine göre anti-Rus yaptırımları destekleyen ülkelerin çoğunun Rusya ile ticaret hacmi önemli ölçüde azalmıştır. Örneğin, Federal Gümrük Servisi (FGS) göstergelerine göre Rusya ile ticaret hacmi Portekiz'in %41,2, Yunanistan'ın %39,2,

Macaristan'ın %27,5, İngiltere'nin %21,3, Litvanya'nın %20,5 oranında düşmüştür. Diğer AB ülkeleriyle ticaret hacmi daha az düşmüştür. Örneğin, Polonya ile ticaret hacmi %17,6, Fransa ile %17,5, Finlandiya ile %14,7, İtalya ile %10, Almanya ile ise %6,5 oranında azalmıştır. Rusya'ya karşı yaptırımlara katılan AB dışındaki ülkelerin ise çok daha az oranda düşüş göstermiştir (Golczewski, 2018: 42).

Avrupa Birliği bu yaptırımlara ek olarak ekonomik ve sosyal yaptırımlar uygulamıştır. Avrupa Birliği yetkilileri ilk olarak Rusya ve Ukrayna'dan 21 yetkilinin malvarlıklarının dondurulmasına karar vermiştir (Brauneck, 2015: 506). AB ekonomik yaptırım kararı çerçevesinde vatandaşlarına, örneğin Rus bankalarına yatırım yapmama gibi yasaklar koymuştur. Ayrıca Rusya'ya karşı özellikle askeri malzeme veya askeri malzemelerde kullanılacak hammadde gibi ürünlerin ithalat ve ihracatını yasaklamıştır. Avrupa Birliği Rusya'nın yeni enerji kaynaklarına ulaşması için gerekli olan teknolojik ürünlerinde ihracat ve ithalatını yasaklamıştır. Avrupa Birliği 17 Mart 2014'te Konsey'in kabul ettiği kararda; Ukrayna'nın bağımsızlığını, egemenliğini ve toprak bütünlüğünü tehdit eden eylemlerde bulunan kişilerin ekonomik kaynaklarını dondurma ve seyahat kısıtlamaları getirme yoluna gidilmiştir. Söz konusu kararın ekinde, kısıtlama getirilen kişilerin ve kuruluşların/ işletmelerin listesi verilmiştir. Listeye göre 151 kişiye ve 37 kuruluş/işletmeye kısıtlamalar getirilmiştir. Ayrıca belirtmek gerekir ki, söz konusu liste farklı tarihlerde güncellenmiş ve bazı değişiklikler yapılmıştır. Ekonomik yaptırımların yanında sosyal yaptırımlarda beraberinde gelmiştir. Kırım ve Rusya vatandaşlarını doğrudan etkileyecek kararlarda alınmıştır (Aras, 2017: 35).

Mart 2014'teki bir diğer gelişme de vize işlemleriyle ilgili olmuştur. Buna göre, Schengen vizesi dâhil olmak üzere Avrupa vizeleri için başvuruda bulunan Kırımlılara, Rusya'da görev yapan AB elçilikleri tarafından vize işlemi yapılmayacağı belirtilmiştir. Avrupa Komisyonu, AB'nin Kırım'ı Ukrayna'nın bir parçası olarak kabul ettiğinden dolayı vizelerin sadece Ukrayna'daki AB ülke temsilcilikleri tarafından verileceğini ifade etmiştir. Böylece, vize almak isteyen Kırımlıların Ukrayna pasaportu ile Ukrayna'daki elçiliklere başvurması gerekmiştir (Grabau, 2018: 334). Avrupa Birliği'nin yaptırımları devam ederken çok önemli bir gelişme olmuştur. 17 Temmuz 2014'te MH17 sefer sayılı Malezya Hava Yolları'na ait uçağın Hollanda'dan kalktıktan sonra Ukrayna'da Rusya yanlısı güçler tarafından düşürülmesiyle, Rusya bu iddiaları reddetmesine karşın, 210'u AB üye devletlerinin vatandaşı 298 kişinin ölmesi üzerine ciddi ekonomik yaptırımlar gündeme gelmiştir. Bu olay, krizin geldiği noktayı göstermesi bakımından çok önemlidir (Uyanıker, 2018: 161). Bu olaydan sonra Rusya'ya karşı yaptırım yapılmasını elzem görmeyen ülkelerde ortak bir tutum sergileyerek yaptırımların daha da sertleşmesi konusunda mutabık olmuşlardır. Angela Merkel, MH17'nin düşürülmesine bir tepki olarak acık bir işaret göndermek istemiş, bu siyasi adım üç büyük ülkenin liderleri olan Merkel, David Cameron ve Francois Hollande'nin ortak tutumu ile mümkün olmuştur. Sonuç olarak da Rusya'ya ilişkin yaptırımların güçlendirilmesi yönünde bir tutum sergilenmiştir (Özdal, 2016: 76). AB Konseyi tarafından 11 Eylül 2014'te yayınlanan metne göre, Rusya'nın AB sermaye piyasalarına erişimine getirilen kısıtlamalar güçlendirilmiştir. AB üye devletleri ve şirketleri,

beş büyük devlet kökenli Rusya bankasına daha fazla borç verilmemesi, aynı kısıtlamaların üç büyük Rusya savunma şirketlerine ve üç büyük enerji şirketine genişletilmesini kararlaştırmıştır. Ayrıca 24 kişiye daha seyahat yasağı getirilmiş ve mal varlıkları dondurulmuş, Rusya'da askeri kullanım için gereken teknolojinin ve malların ihraç edilmesi de yasaklanmıştır (Uyanıker, 2018: 162).

AB'nin ekonomik yaptırımlarını 6 ay süreyle devam ettireceğini açıklamasının ardından her iki ülke içinde ekonomik endişeleri beraberinde getirmiştir. Fakat beklenildiği gibi yaptırımlar sadece Rusya'ya değil aynı zamanda AB'ne de zarar vermeye başlamıştır. Kırım ve Ukrayna'daki gerilimin ardından gelen Rusya'ya ağır yaptırımlar Avrupa ülkelerine yaklaşık 100 milyar Euro'luk zarar vermiştir. Rusya'yı Kırım'dan vazgeçirmek amacıyla başlatılan ve 6 ay daha uzatılan yaptırımlar yüzünden hem Rusya hem de AB ekonomisi ağır darbe almaya devam etmektedir. Avusturya Ekonomik Araştırmalar Enstitüsü (WIFO) tarafından hazırlanan raporda, AB'nin yaptırım ısrarının 100 milyar Euro'nun yanı sıra 2 milyondan fazla insanın işini yitirmesine neden olacağı da vurgulanmaktadır. En büyük zararı gören ülke ise Almanya olmuştur. Sadece Almanya'da 465 bin kişinin işi tehlikede ve 27 milyar dolarlık bir kayıp söz konusudur. Uzmanlara göre Almanya'nın önümüzdeki yıllarda Gayri Safi Yurtiçi Hâsılası'nda (GSYİH) yüzde 1'lik negatif etki olacak. Almanya'nın ardından Polonya, İtalya, İspanya, Fransa ve Estonya en çok etkilenen ülkeler olarak sıralanıyor. İtalya'da 200 bin kişinin istihdamı risk altındayken Fransa'da bu rakam 150 bin. İki ülkenin GSYH'sinde negatif etki ise sırasıyla yüzde 0,9 ve 0,5 olarak tespit edilmiştir (Golczewski, 2018: 41).

Küresel anlamda daralan ekonomik göstergeler Avrupa Birliği ülkeleri için Rusya'ya karşı yapılan yaptırımların karşılığını tam manasıyla bulmadığını gösteriyor. Son yıllarda artan petrol fiyatları bu dengeleri Avrupa Birliği'nin enerji bağımlılığı yüzünden Rusya lehine döndüğünü göstermektedir. 2014 yılında Rusya'ya ambargonun maliyetinin 26,7 milyar dolar olduğunun tespit edildiği raporda 2015 yılı verileri ise rakamın 80 milyar dolara ulaştığını gösteriyor. Bu süreçte Rusya'nın en büyük ticari partneri olan Avrupa Birliği ile ticareti üçte bir oranında azaldı. Ocak ve şubat aylarında gıda ithalatını yüzde 40 oranında kısan Rusya'nın bu karşı hamlesinin etkisi ise enflasyonda yüzde 17'lik bir etki yaptı. Ülkede enflasyon son 13 yılın en yüksek seviyesine geldi. Ülkede enerji ihracatı geliri 2015'in ilk iki ayında yüzde 40 geriledi (Staack, 2017: 67-69). Bu süreçte Almanya, Fransa gibi büyük ülkelerin ithalat ve ihracat dengeleri büyük ölçüde etkilenmiştir. Bu da Avrupa Birliği'nin genelini etkilemesini sağlamıştır. 2014 yılının Ağustos ayında yayınlanan Reuters hesaplamalarına (tahminlerine) göre, Rusya'nın en büyük ticaret ortağı olan Almanya Rusya'ya uyguladığı yaptırımlardan dolayı ekonomisinde kayıplar başlamıştır. Almanya Sanayi ve Ticaret Odasının Rusya şubesi başkanı Tobias Brauman hesaplamalarına göre Rusya'ya Alman ihracatı % 20 oranında düşebilir. Bu düşüşte ise en büyük zarara araç üretim (makine sanayi) şirketleri uğrayacaklardır (Wipperfürth, 2015: 37).

Sonuç

Ukrayna, 2013 sonlarında patlak veren ve dünya gündemini işgal etmeye başlayan yeni bir krizle karşı karşıya kalmıştır. Bu krizin görünür nedeni, Yanukoviç yönetimi tarafından

AB ile Ortaklık Anlaşması'nın imzalanmaması ve Rusya ile daha yakın ilişkilerin tercih edilmesi olarak ortaya çıkmıştır. Krizin başlangıcından itibaren hükümetin krizi yönetememesi ve güvenlik güçlerinin aşırı şiddet kullanımı diğer faktörlerle birlikte kapsamı ve yoğunluğu artıran kolaylaştırıcı nedenler olarak görülmektedir. Rusya'nın son dönemlerde yakın çevresinde ulusal hareketlere karşı kendine yakın nüfus ile sahip olduğu enerji kaynaklarını dış politika vasıtası olarak kullanma gayretleri Ukrayna özelinde tahrip edici etkiler doğurmuştur. AB ve ABD'nin 1991 sonrasından başlayarak Sovyet Sonrası Alanı doldurma ve eski SSCB ülkelerini Avrupa-Atlantik yapılarına bütünleştirme çabalarının Rusya'nın tehdit algılamasındaki payı büyüktür. Rusya NATO ve AB'nin genişleme dalgaları neticesinde sınırlarına dayanmasından ciddi rahatsızlık duymaktadır.

2014 yılında Kırımda yaşanan gelişmelere Avrupa Birliği ülkeleri başta olmak üzere birçok ülke tepki göstermiş, Ukrayna'nın toprak bütünlüğünün korunması savunulmuştur. Rusya ise durumun işgal ve ilhak olmadığını Kırım halkının self-determinasyon ilkesine bağlı olarak demokratik bir referandumla Rusya topraklarına kendi istekleriyle katıldıklarını savunmuştur. Avrupa Birliği ülkeleri enerji bağlamında Rusya'ya bağımlı durumdadır. Rusya'dan alınan enerji Ukrayna üzerinden Avrupa Birliği ülkelerine gitmektedir. Bunun için Kırım ve Ukrayna Avrupa Birliği için büyük öneme sahiptir. Rusya'nın Kırım'ı İlhakından sonra Avrupa Birliği ülkeleri Rusya'ya karşı ekonomik yaptırım uygulama kararı almıştır. Rusya'nın enerji pazarında en güçlü ülkelerden biri olması sebebiyle bu yaptırımlar beklenildiği düzeyde işe yaramamıştır. Avrupa Birliği ülkeleri enerji ihtiyaçlarını %80 oranında Rusya'dan ithal etmektedir. Avrupa Birliği'nin yaptırımlarına karşı Rusya da yaptırımlara karşılık vermiş ve enerji fiyatlarında değişiklik yaparak Avrupa Birliği ülkelerinde karşı yaptırım uygulamıştır. Avrupa Birliği'nin güçlü ülkeleri olan Almanya, Fransa, İtalya bu yaptırımlardan küçük ölçekte etkilenmiştir fakat AB'nin enerji bağlamında Rusya'ya karşı büyük oranlarda bağımlı olan ülkeleri; Slovakya (%98), Litvanya (%92), Polonya (%91), Bulgaristan (%90), Macaristan (%86) ciddi sorunlar yaşamıştır (Grabau, 2018: 334). Avrupa Birliği ülkelerinin bu derece yüksek oranda Rusya'ya bağımlı olması Avrupa Birliği'nin yaptırımlarının Rusya için pek etkili olmadığının kanıtıdır. AB ülkelerinin geçmiş yıllara göre enerji ihtiyaçları giderek artmaktadır. Bu nedenle Birliğin yapmış olduğu yaptırımların Rusya ekonomisinin etkilemediği bilakis gelecek yıllarda Avrupa Birliği ülkelerinin zarar göreceği beklenmektedir. Rusya'nın uyguladığı yaptırımlardan olumsuz etkilenen Avrupa Birliği'nin yıllık büyüme hızının yavaşlayacağı tahmin edilmektedir. Sonuç olarak yaşanan tüm bu gelişmelere rağmen başta enerji olmak üzere karşılıklı ekonomik bağımlılık nedeniyle, AB-Rusya ilişkilerinin sürdürülmesinin kaçınılmaz olduğu düşünülmektedir.

Kaynakça

Al A. ve Ayvacı F.(2013). "Uluslararası Politik Ekonomi: Bitmeyen Kırım Sorunu", *Güvenlik Stratejileri*, Sayı, 26, ss. 221-251.

Alkan M. N. (2015). "Avrupa Birliği Enerji Güvenliği ve Ukrayna Meselesi". *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 44, ss. 215-227.

Alkan M. N. (2015). "Almanya–Rusya İlişkileri Bağlamında Ukrayna Krizi". *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 45, ss. 89-103.

Aras İ. (2017). "Avrupa Birliği'nin Kırım'ın İlhakına Bakışı: Rusya'ya Yönelik Yaptırımlar"**,** *Karadeniz Araştırmaları,* Sayı 53, ss.29-50.

Arı T. (2009). *Uluslararası İlişkiler ve Dış Politika*, 8. Baskı, Bursa Mkm Yayıncılık.

Baharçiçek A. ve Ağır O. (2015)."Kırım'ın Rusya Federasyonu'na bağlanmasının Rusya'ya Komşu Ülkelere Olası Etkileri", *Akademik Bakış Dergisi*, Sayı:52,Kasım-Aralık, ss. 29-47.

Bingöl, O. (2014). "Ukrayna Krizinin Ulusal, Bölgesel-Küresel Bağlamı ve Gelecek Öngörüleri". *Karadeniz Araştırmaları*, *41*(41), 15-38.

Brauneck J. (2015). "Ukraine-Krise: Zu viel und zu wenig Rechtsschutz gegen EU-Wirtschaftssanktionen?." *Europarecht*, *50*(4), 498-520.

Golczewski F. (2018). "Unterschiedliche Geschichtsnarrative zur Ukraine im Kontext der aktuellen Krise", In: *Kampf um die Ukraine,* Nomos Verlagsgesellschaft mbH & Co. KG, ss. 35-60.

Grabau, M. (2018). "Die Zusammenhänge zwischen der Ukraine-Krise 2014 und den Energiebeziehungen zwischen der EU und Russland", In: *Gas Games*, Springer VS, Wiesbaden, ss. 319-358.

Koçak M. (2015). *Bölgesel Çatışmadan Küresel Krize: Doğu Ukrayna*, SETA.

Özdal H. (2016). *Sovyetler Birliği'nin Dağılmasından Kırım'ın İlhakına Rus Dış Politikasında Ukrayna*, International Strategic Research Organization (USAK).

Parlar D. E. ve Kurşun, A. M. (2017). "Hazar bölgesinde Rusya ve AB ekonomi-politik çekişmesi ve "Ukrayna" faktörü".*Marmara Üniversitesi Siyasal Bilimler Dergisi*, Cilt 5, ss. 17-31.

Pazarcı H. (2013). *Uluslararası Hukuk,* Turhan Kitabevi Ankara.

Staack, M. (2017). *Der Ukraine-Konflikt, Russland und die europäische Sicherheitsordnung*, Verlag Barbara Budrich.

Uyanıker H. B. (2018). "Kırım Sorunundan Donbas Savaşına Rusya-Ukrayna Uzlaşmazlığı", *Karadeniz Araştırmaları*, Sayı 59. ss. 137-168.

Wipperfürth C. (2015). *Die Ukraine im westlich-russischen Spannungsfeld: Die Krise, der Krieg und die Aussichten*,. Verlag Barbara Budrich.

Zbigniew B. (1997). *The Grand Chessboard*, New York.

GÜVEN, İMAJ VE ELEKTRONİK AĞIZDAN AĞIZA İLETİŞİMİN TEKNOLOJİ KABUL MODELİ KAPSAMINDA ÇEVRİMİÇİ TATİL SATIN ALMA NİYETİ ÜZERİNE ETKİSİ: AKADEMİSYENLER ÜZERİNDE BİR UYGULAMA

Aslı ERGENEKON ARSLAN
Bilecik Seyh Edebali Üniversitesi

Ömer Zafer GÜVEN
Kütahya Dumlupınar Üniversitesi

Özet

Günümüzde en önemli hizmet sektörleri arasında yer alan ve soyutluk, ayrılmazlık ve stoklanamama gibi özelliklere sahip olması nedeniyle turizm hizmetleri tüketici satın alma davranışlarında Elektronik Ağızdan Ağıza İletişim (eWOM) üreticiden bağımsız olması ve aynı zamanda objektif olması nedeniyle oldukça büyük bir öneme sahiptir. Bu noktadan hareketle; çalışmada, üniversitelerde akademik kadroda görev yapan personelin internet üzerinden çevrimiçi tatil satın alma durumlarına ilişkin tutum ve davranışlarına eWOM'un etkisi Planlı Davranış Teorisi ve Teknoloji Kabul Modeli aracılığıyla önerilen bir Yapısal Eşitlik Modeli (YEM) yardımıyla açıklanmıştır. Çalışmada, Üniversitelerde akademik kadroda görev yapan 329 internet üzerinden tatil satın alan akademik personele ait veriler, anket yöntemiyle toplanmış ve oluşturulan ölçek aracılığı ile değerlendirilerek analiz edilmiş, çevrimiçi ortamları kullanan kuruluşlar ve tüketiciler için doğru yönelimlerin ortaya koyulması hedeflenmiştir. Öne sürülen ana hipotez ve buna bağlı oniki alt hipotezden altı tanesi desteklenir iken altı tanesinin desteklenmemesine rağmen, ele alınan modelin boyutları arasında anlamlı ilişkilerin varlığı ortaya koyulmuştur. Çalışma modeli sonucunda, güven, imaj ve elektronik ağızdan ağıza iletişimin akademisyenlerin çevrimiçi tatil satın alma davranışları üzerinde pozitif ve anlamlı etkisi olduğu görülmüştür. Araştırma elektronik ortamda tatil satın alma niyeti üzerinde etkili parametrelerin belirlenerek, pazarlama sektöründe özellikle turizm alanında, gerek firma gerekse tüketici rollerinin geliştirilmesi açısından önemlidir.

Anahtar kelimeler: eWOM, Turizm, YEM

Abstract

Today, because of its features such as abstraction, inseparability and non-stockability, tourism services are of great importance as it is independent from the mouth to mouth electronic communication (eWOM) producer in consumer sales behaviors. From this point; In this study, the effect of eWOM on the attitudes and behaviors of the staff employed in the academic staff of universities on online holiday purchasing status is explained with the help of a proposed Structural Equation Model (FEED) through Planned Behavior Theory and Technology Acceptance Model. In this study, data on academic staff who purchased 329 internet vacancies in academic staff at universities were collected by survey method and analyzed by means of scale, and aimed to reveal the correct orientations for organizations and

consumers using online environments. Six of the twelve sub-hypotheses that were proposed were supported and six of them were supported, while six of them were not supported, but there were significant relationships between the dimensions of the model discussed. As a result of the study model, it was seen that trust, image and electronic oral communication had a positive and significant effect on academicians' online holiday purchasing behaviors. The research is important in terms of developing both the firm and the consumer roles in the marketing sector, especially in the tourism sector, by determining the effective parameters on holiday purchasing intention in the electronic environment.

Keywords: eWOM, Tourism, SEM

Giriş

Bilimin hızla gelişmesi ve dünya üzerindeki mevcut teknoloji ve uygulamaları etkileyen internetin icadı ile birlikte zaman ve mekân sınırlamaları ortadan kalkmış, güncel olarak kullanılan uygulamaların bir kısmı daha da gelişirken bir kısmı ise cazibesini yitirerek artık kullanılamaz duruma gelmiştir. Bu değişimden pazarlama dünyası da etkilenmiştir. E-ticaret öncesinde tüketiciler mesai kavramına bağlı kalarak satın alma işlemini gerçekleştirirken günümüzde pazarlama literatürüne internetin icadından sonraki 1990'lı yılların sonunda giren çevrimiçi ticaret uygulamaları sayesinde 7 gün 24 saat alışveriş yapabilmektedirler. İnsanoğlu temel ihtiyaçlarının yanı sıra eğitim, seyahat, alışveriş gibi gereksinimlerini de zaman ve paradan tasarruf ederek belirli bir mekâna bağlı kalmadan ve pek çok alternatifi değerlendirmek suretiyle internetin sunduğu farklı uygulamalar aracılığı ile karşılamaktadırlar. Aynı zamanda, pek çok ürünün sanal mağazalarda alışverişinin yapılması ile işletmeler için personel, fiziki mekân ve depolama açısından karlılık sağlamaktadır. Aynı ürünün birden fazla sanal mağazada olması ya da sanal mağaza içinde pek çok marka ve ürünün bulunması tüketicilerin tercih yapmasını zorlaştırmıştır. Zamanın son derece önemli olduğu günümüz şartlarında tüketiciler aradıkları hizmet ya da ürün ile ilgili güvenilir bilgilere kolay ve kısa yoldan ulaşma arayışını girmişlerdir. Özellikle ürünler ya da hizmetler hakkında deneyimi olan diğer tüketicilerin yorumları, eleştirileri ve önerileri potansiyel müşterilerin satın alma kararlarında etkili bir unsur haline gelerek Ağızdan Ağıza Pazarlama (WOM) kavramının ortaya çıkmasına neden olmuştur. WOM reklam ve diğer tanıtım faaliyetlerine göre tarafsız ve güvenilir olarak kabul edildiği için potansiyel tüketiciler üzerinde çok daha etkili bir araçtır. WOM kavramı zaman içinde gelişen teknoloji ile birlikte elektronik platformlara taşınarak internet uygulamaları vasıtasıyla kullanılmaya başlamış ve bu yeni kavram pazarlama literatüründe Elektronik Ağızdan Ağıza Pazarlama (eWOM) kavramı olarak yerini almıştır. Bir hizmet sektörü olan turizmde, hizmetlerin genel özellikleri arasında yer alan soyutluk ve ayrılmazlık özellikleri nedeniyle sergilenmeleri ve satın alma ya da kullanma öncesinde deneyimlenmeleri mümkün değildir. Turizm alanındaki potansiyel tüketiciler gitmeyi plandıkları destinasyon, otel rezervasyonu ya da turizm bölgesi hakkında başkalarının deneyimlerden yararlanmayı tercih etmektedirler. Bu nedenle, turizm alanında hizmeti kullanan diğer tüketicilere ait tecrübe, olumlu ya da olumsuz yorumlar oldukça büyük bir öneme sahiptir ve satın alma davranışları üzerinde etkilidir.

Elektronik Ticaret ve Elektronik Ağızdan Ağıza İletişim ve Turizm

1990'lı yılların sonlarına doğru pazarlama literatürüne giren Elektronik ticaret/e-ticaret diğer bir adıyla çevrimiçi (online) ticaret, Dünya Ticaret Örgütü tarafından (WTO, 1998); mal ve hizmetlerin üretim, reklam, satış ve dağıtımının telekomünikasyon üzerinden yapılması olarak tanımlanmıştır. Birleşmiş Milletler Ticaret Hukuku Komisyonuna göre ise e-ticaret; ticari aktiviteler kapsamında her türlü veri mesajının, EDI (electronic data intercharge), internet, e-mail gibi gelişmiş yöntemlerin yanında telekopi ve faks gibi daha az karmaşık veri iletim yöntemleri ile elektronik ortamda değişimi olarak tanımlanmaktadır (Elibol ve Kesici, 2004: 306). E-ticaret tüketici, üretici ve satıcılara ise sonsuz pazar ve sınırsız alışveriş imkânı sunmanın yanısıra aracıların azaltılarak hızlı teslimat, işletme maliyetlerinden tasarruf ve daha ucuza mal ya da hizmet sunma, bununla birlikte rekabette üstünlük ve hizmet kalitesinde artış gibi faydalar sağlamaktadır (Koçer, 2012: 31-38). Dünyada elektronik ticaretin en yaygın olduğu ve başarıyla yapıldığı alanlar; bilişim ve elektronik, iletişim, finans, perakendecilik, seyahat hizmetleri, danışmanlık, sigorta hizmetleri olarak sıralanabilir (Ölçer ve Özyılmaz, 2007: 3, İge, 2005).

Bilgi teknolojisinde 1980'lerden itibaren yaşanan gelişim ile birlikte turizm sektörünün yapısına paralel olarak işletme davranışları ve hedefleri de değişmeye başlamış seyahat satışları ve tatil rezervasyonlarının internet aracılığı ile yapılması sıklığı da artmış ve elektronik ticaretin kullanımı önemli bir unsur haline gelmiştir (Ho ve Lee, 2007: 1434; Kim vd., 2007; Buhalis ve Law, 2008: 609; aktaran: Özdipçiner, 2010). Özellikle seyahat ya da tatil planlaması yapan potansiyel turizm tüketicileri, turizm sektöründe talep ile arzın ilişkisini kolaylaştırıcı bir fonksiyonu yerine getiren ve hizmet üreten seyahat acentelerini, özellikle internette faaliyet gösteren e-turizm işletmelerini tercih etmektedirler. Bu aşamada, daha iyi hizmet ve rekabet amacıyla, turizm işletmeleri internet yoluyla yapılan seyahat planlamaları ve rezervasyonları için "online seyahat acenteciliği" adı altında çevrimiçi platformlarda yer almaya ve tüketicilere çevrimiçi olarak hizmet vermeye başlamıştır (Gretzel ve Yoo, 2008). Turizm sektöründe hizmet veren şirketler tüketicilere hızlı kaliteli ve güvenilir hizmet verebilmek, pazarda varlıklarını sürdürerek rakiplerine karşı etkin rekabet gücü elde edebilmek ve karlılıklarını artırabilmek için pazarlama alanında yeni bir yaklaşım olan elektronik tabanlı alışverişte web siteleri aracılığı ile yer almaktadırlar

Rakamlara bakıldığında, tatil satın alma faaliyetlerinde internetten yapılan rezervasyonlarda hızlı bir artış olduğu, artık klasik bir seyahat acentesine gitmeden dünyanın her yerinden otelleri inceleyerek rezervasyon yapmanın sağladığı kolaylıklar nedeniyle potansiyel turistlere çevrimiçi turizm hizmeti satın almayı tercih etmektedir. Çevrimiçi seyahat pazarının 2016 yılında 590 milyar US$'a ulaştığı görülmekte, 2020 yılında ise 800 milyar US$'ı aşması beklenmektedir. Online seyahat pazarında Türkiye'ye Avrupa Birliği üyelerinden gelen turistlerin % 67'si uçak biletlerini, % 55'i ise konaklamalarını çevrimiçi olarak satın almaktadırlar. Online seyahat pazarının Türkiye turizmi içerisindeki payının ise %15 seviyesinde olduğu tahmin edilmektedir (TURSAB, 2017). Çevrimiçi seyahat pazarında "Booking.com", "TripAdvisor.com", "Citrip.com", "Trevelocity", "Expedia.com", "Priceline.com", "Agoda.com" ve KAYAK gibi akterler çevrimiçi pazarın baş aktörleri olarak

karşımıza çıkmaktadır (www.istekobi.com). Türkiye'de 7000'i aşkın TÜRSAB'a kayıtlı acenta arasında çevrimiçi tatil satın alma hizmeti veren acenta sayısı en fazla 50 olarak belirtilmektedir (TURSAB, 2017). Amerika Seyahat Endüstrisi Derneği'nin derlediği bilgilere göre ABD'li turistlerin % 67'si hedefleri hakkında bilgi aramak veya fiyat ve program karşılaştırmaları yapmak için interneti kullandıkları ve farklı bir araştırmada ABD'li turistlerin % 41'i seyahatlerinin bir kısmını internetten organize ettikleri belirtilmektedir (Litwin, 2008). Turizm satın alma davranışlarının yapıldığı bir araştırmada hane halkının % 40'ının turizm seyahat planları için interneti kullandıkları ortaya koyulmuştur (Gonzales R., Torres- Martinez R., 2015). Literatürde yapılan çalışmalarda çevrimiçi tatil hizmetleri sunan sitelerin görsel olarak anlaşılır, içerik olarak zengin olması, tüketicinin beklenti ve ihtiyaçlarına cevap verebilmesi ve sektörde yer alan işletmelere özgü olması işletmeler için avantaj yaratmakta, ayrıca tüketicilerin satın alma niyet ve davranışlarını olumlu yönde etkilerken sadık müşteri profili yaratma konusunda da yardımcı olmaktadır (Sanchez vd. 2010; Kaynama ve Black, 2000, Millan ve Esteban, 2004; Kim vd., 2007, Buluk ve Boz, 2016).

Geçmişi insanlık tarihine kadar uzanan ve günlük hayatta farkında olarak ya da olmayarak kullandığımız Ağızdan Ağıza İletişimi (WOM) aynı zamanda en eski pazarlama tekniklerinden birisi olarak kabul edilmiştir ve pazarlama literatüründe ele alınması İkinci Dünya Savaşı sonlarındaki yıllara rastlamaktadır. Arndt (1967) WOM'u; alıcı ve haber verici arasında gerçekleşen, vericinin alıcıyı bir ürün, marka veya hizmete ilişkin ticari amaç gütmeden ikna etmek için yaptığı iletişim şekli olarak tanımlamıştır (Aydın, 2014: 14; Özaslan ve Meydan, 2014: 71; Leblebicioğlu ve Ünsalan, 2015: 68). Ağızdan ağıza iletişim en eski tanımlarından birisi de "belirli malların veya hizmetlerin ya da onların satıcılarının özellikleri, sahipliği ya da kullanımları hakkında diğer tüketicilere aktarılan tüm informel iletişim" şeklinde tanımlanmaktadır (Westbrook, 1987:261, aktaran: Arslan ve Güven, 2018). Sundaram'a (1998) göre tüketiciler doğru ürünü satın almak için daha önce ürünü ya da hizmeti kullanmış olan kişilerin tarafsız deneyim ve yorumlarını birinci ağızdan duymak isterler Buttle (1998) ise tüketicilerin ilgilendikleri ve almayı planladıkları ürün ile ilgili olarak yeterli bilgiye sahip olmadıkları durumlarda söz konusu ürünü almayı bir risk olarak gördüklerini ve kaynaklar dâhilinde riski azaltmak için WOM kaynaklarını kullandıklarını belirtmiştir. Turizm alanındaki potansiyel tüketiciler deneyimlemeyi düşündükleri destinasyon, otel rezervasyonu ya da turizm bölgesi hakkında risk almamak için başkalarının deneyimlerden yararlanmayı tercih etmektedirler. Bu nedenle, turizm alanında hizmeti kullanan diğer tüketicilere ait tecrübe, olumlu ya da olumsuz yorumlar oldukça büyük bir öneme sahiptir ve satın alma davranışları üzerinde etkilidir. Teknolojik alandaki önlenemez ve hızlı değişimlere kadar geleneksel yöntemler ile yüz yüze gerçekleşen WOM internetin yaygınlaşarak her alanda yer alması ile kısa zamanda geniş kitlelere ulaşmayı sağlayan ve çevrimiçi içeriğe sahip olan bir konsepte dönüşerek eWOM olarak adlandırılmaya başlanmıştır (Ergün ve Akgün, 2016).

Litvin'e (2008) göre eWOM, belirli mal ya da hizmetlerin kullanımı, özellikleri ya da sahipleri ile ilgili internet tabanlı teknoloji aracılığı ile tüketicilere yönelik yapılan gayri resmi bir iletişim şeklidir. Postalanan eleştiriler, posta kutuları, tartışma forumları, elektronik posta

listeleri, kişisel e-postalar, sohbet odaları, anlık mesajlaşmalar, bloglar, sanal topluluklar ve haber grupları eWOM kaynakları arasında yer almaktadır (Ergün ve Akgün, 2016). Kalpaklıoğlu (2015), WOM'un tüketicilerin satın alma kararını ve potansiyel müşterilerin karar verme sürecini kolaylaştıran bir unsur olduğunu belirtmiştir.

Pazarlama bilgisinin tüketiciler arasında paylaşılması eylemi olan WOM ve eWOM, tüketicinin ürün ve hizmetlere yönelik tutum ve davranışının değişmesinde önemli bir rol oynamaktadır (Katz ve Lazarsfeld, 1955; Chu ve Kim, 2011, aktaran: Koçak, 2017: 26). Herr vd. (1991) WOM'un kişilerin ürünleri seçimlerinde kullandıkları yargı sistemini etkilediğini belirtmektedir. Yapılan çalışmalar sonucunda WOM'un, tüketicilerin ürün seçimi ve satın alma kararlarında (Price ve Feick 1984: 250), yeni bir ürünün yayılma sürecinde (Goldenberg vd., 2001: 211), tüketicilerin satın alma öncesi tutumlarını şekillendirmede (Herr vd., 1991: 454) ve tüketim sonrası ürün değerlendirmesinde (Bone, 1992: 213), tüketicinin ürün ve hizmetlere yönelik tutum ve davranışının değişmesinde (Katz ve Lazarsfeld, 1955; Chu ve Kim, 2011, aktaran: Koçak, 2017: 26) çok önemli bir rol oynadığı söylenebilir. Yapılan çalışmalar kapsamında WOM'un ayrıca tüketiciler üzerinde farkındalık, beklentiler, algılar, tutumlar, davranışsal eğilimler gibi birçok farklı koşulu etkilediği ortaya konulmuştur (Buttle, 1998: 242). Literatürde yapılan çalışmalar incelendiğinde tüketiciler sırayla; otomotiv, içecekler, çocuk ürünleri, finansal hizmetler, yeme/içme, sağlık, aile ürünleri, teknoloji, seyahat gibi konularda özellikle çevrimiçi tüketici yorumlarının bilgi verme ve tavsiye etme özelliklerinden dolayı, soyut olan hizmetler arasında yer alan turizm, konaklama ve restorant işletmeciliği alanlarında çok daha önemli olduğunu vurgulanmaktadır (Yavuzyılmaz, 2008:365. Zhang ve Vasquez, 2014; Gretzel ve Yoo, 2008).

Planlı Davranış Teorisi Ve Teknıloji Kabul Modeli

PDT (Planlı Davranış Teorisi), bireylerin davranışlarında birey iradesinin yanı sıra, yakın çevre, algılanan davranış kontrolü gibi faktörlerin de birey davranışının şekillenmesinde etkili olduğunu ileri süren ve Sebepli Eylem Teorisini (SET) temel alarak birçok alanda davranışı açıklamaya yönelik geliştirilen bir teoridir. PDT; davranış temelli modeller arasında en anlaşılabilir ve en az değişkenle davranışları açıklayan bir model olması nedeniyle araştırmacılar arasında yaygın kabul görmüş teorilerden biridir (Arı vd.; 2015: 387, Ajzen, 1991; Turan, 2011: 131, Lim ve Dubinsky, 2005:834). PDT'ye ait yapısal model Şekil 2.2'de verilmiştir. Bu modele göre; davranışları etkileyen en önemli unsurun "Subjektif Norm (SN)", "ADK" ve davranışa yönelik tutumun (DYT) bir bileşeni olan "Niyet" olduğu görülmektedir. Bireyin davranışı gerçekleştirme konusundaki tavrı, o bireyin davranış konusundaki niyetini ve niyeti de gerçek davranışı etkilemektedir (Lee vd., 2007: 886). Tavır değişkeni, internet alışverişi konusunda tüketicilerin olumlu veya olumsuz fikirlerini yansıtabilir. Kişisel norm ya da yakın çevre etkisi; birey üzerinde etkili insanların internet konusundaki olumlu veya olumsuz görüşlerini yansıtır (Turan, 2011:132).

Şekil 1: PDT yapısal modeli.

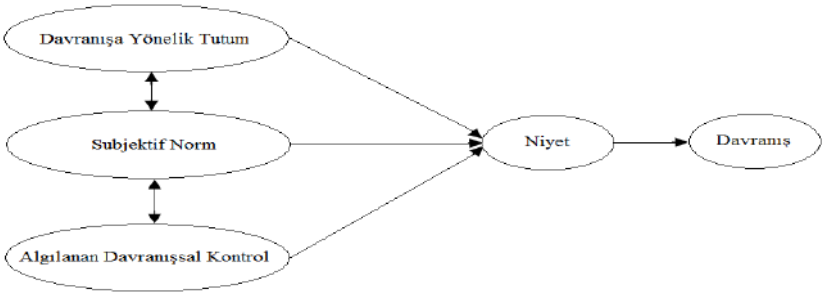

Kaynak: Ajzen, 1991.

Sosyoloji, psikoloji, eğitim ve pazarlama alanında PDT kapsamında yapılan pek çok çalışma vardır. PDT ve turizm alanında yapılan çalışmalar özeti aşağıda verildiği gibidir.

Özer vd. (2015) yaptıkları çalışmada, G-TKM kapsamında yeşil yıldızlı otelleri ziyaret eden müşterilerin tekrar ziyaret etme niyetleri incelemişlerdir. Bu kapsamda, tutum, SN, ADK değişkenlerine hizmet kalitesi değişkeni ilave edilerek tekrar ziyaret etme nedeni araştırılmıştır. Çalışmada, yapılan YEM analizi SN'nin tekrar ziyaret etme niyetini olumlu etkilediği görülmüştür. Bununla birlikte, ADK ve tutumun tekrar ziyaret etme niyeti üzerinde bir etkisi bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Büyüker İşler (2008) tarafından yapılan çalışmada, konaklama işletmeleri yöneticilerinin e-iş teknolojilerini kullanma ve benimseme davranışını etkileyen faktörler belirlenmeye çalışılmış ve çalışmada YEM kullanılmıştır. Çalışmada elde edilen bulgulara göre, e-iş teknolojileri devam niyetinin teknoloji kullanımından kaynaklanan memnuniyet tarafından belirlendiği, memnuniyetin ise internet öz yeterliliği ve algılanan fayda değişkenleri tarafından müştereken belirlendiği belirlenmiştir. Cheng ve Huang (2013) çalışmalarında, belirli bir ürünü grup indiriminden faydalanmak amacıyla çevrimiçi grup satın alımına katılma niyetini ve niyet ile davranış arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Araştırma kapsamında veriler en küçük kısmi kareler yöntemi kullanılarak analiz edilmiş olup, sonuç olarak WOM ve hizmet kalitesi tutumunun çevrimiçi satın alma niyetini etkilediği görülmüştür. Turan (2011) çalışmasında, PDT ve YEM kullanarak tüketicilerin internet üzerinden alışveriş yapma davranışlarını test etmiştir. Çalışmada, bireylerin gerçek anlamda internet üzerinden alışveriş yapma davranışlarının ve bu konuda niyetlerinin oluşmasına, internet üzerinden alışveriş yaparken algıladıkları kontrol derecesine, internet üzerinden alışveriş yapma konusunda davranışa yönelik bir niyet oluşturmalarına, davranışı ne kadar pozitif algıladıklarına, kendileri için önemli kişilerin davranışı yapma konusunda olumlu düşüncelerine ve ADK derecesine bağlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

TKM, Davis tarafından 1986 yılında, iş ortamında bilgi sistemlerinin kullanımının kabulü ya da reddini, bireylerin algıları, eğilimleri, davranış ve niyetleri arasındaki ilişkiyi açıklamak üzere geliştirilen, pek çok teknolojik yeniliğe genellenebilen ve bu yeniliklerin kullanımına uygulanan adaptasyon faktörlerini açıklamayı amaçlayan bir modeldir (Davis vd. 1989; Arı vd. 2016). Davis 1986 yılında kullanılan teknolojinin kritik inançlara hizmet edebilmesi ve örgütlerce kabul edilebilmesi için "algılanan kullanım kolaylığı (AKK)" ve "algılanan kullanışlılık (AK)" gibi inanç öğelerini de sisteme dâhil ederek daha kapsamlı bir yaklaşımı ele almıştır. Söz konusu iki inanç aynı zamanda bilgi teknolojisi sistemleri ve dış faktörlerce de etkilenmektedir. Sözü edilen dış değişkenler SN, çıktı kalitesi, imaj, meslekle

ilişki, deneyim gönüllülük gibi farklı herhangi bir unsur olabilmektedir (Hartwick ve Barki 1994; Venkatesh ve Davis, 2000). Bu çalışmada, güven ve imaj dış faktör olarak çalışmaya dahil edilmiştir.

TKM'nin temelinde Fishbein ve Ajzen'in SET yatar ve buna göre teknoloji kullanımının kabulünde Davranışsal Niyet belirleyici bir unsurdur. Ancak, TKM ile daha genel bir model olan SET arasında önemli farklılıklar vardır. SET insan davranışlarını anlamak içi kullanılırken TKM bilgisayar teknolojilerinin kabulünü açıklamak üzere geliştirilmiş daha sonraları ise araştırmacılar tarafından farklı teknolojilerin kabulü amacıyla araştırmalarda kullanılmıştır.

Şekil 2: Klasik TKM.

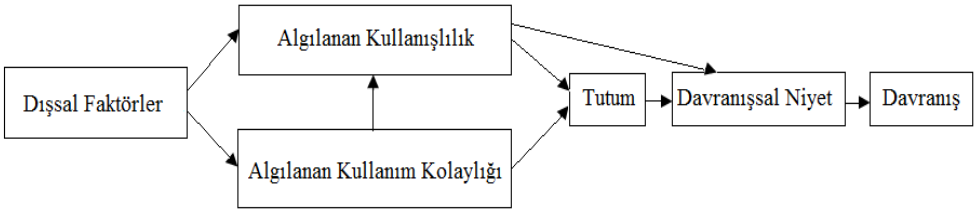

Kaynak: Davis vd., 1989.

Literatürde yapılan çalışmalar incelendiğinde; Ryan ve Rao (2008), yaptıkları çalışmada AK ve AKK'nın çevrimiçi tatil satın alma davranışı üzerinde olumlu bir etkisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Kim, vd. (2008) yaptıkları çalışmada, otelcilik organizasyonlarında kullanılan ön büro hizmetlerinde bilgi sistemi kalitesi, algılanan değer ve kullanıcıların ön büro sistem kullanımını kabulü arasındaki ilişkiyi TKM vasıtasıyla araştırmışlardır. Yapılan çalışmanın teorik çerçevesinde AKK, AK, kullanıma yönelik tutum, bilgi sistemi kalitesi, algılanan değerler ve gerçek kullanım faktörleri temel alınmıştır. Analiz amacıyla AMOS 4.0 programı kullanılarak elde edilen veriler ışığında, kullanıcıların otel ön büro sistemlerini sistem kalitesi ile AKK, servis kalitesi ile AKK, bilgi sistemleri kalitesi ile algılanan kullanışlılık, sistem kalitesi ile algılanan kullanışlılık, algılanan kullanışlılık ile AKK, algılanan kullanışlılık ve kullanım kolaylığı ile gerçek kullanım arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Kaş (2015), yapmış olduğu çalışmada Antalya'ya gelen yerli ve yabancı turistlerin çevrimiçi rezervasyon teknolojisine ilişkin risk ve maliyet algılarının, bu teknolojiyi kabul düzeylerini ne şekilde etkilediğini belirlemeyi amaçlanmıştır. Bu bağlamda, TKM'nin ana değişkenleri olan AKK, AK ve kullanıma yönelik davranışsal niyetler değişkenleri ve bu değişkenler üzerinde etkili olduğu düşünülen algılanan risk ve maliyet değişkenleri arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Araştırma sonucunda, algılanan risk ve maliyet değişkenlerinin teknoloji kabulünün önemli birer belirleyicisi olduğu ortaya çıkmıştır. Ayrıca, AKK, AK ve kullanıma yönelik davranışsal niyet değişkenleri arasındaki ilişkiler literatürle uyumlu sonuçlar ortaya koymuştur.

Daha önceki çalışmalar incelendiğinde güvenin WOM'u pozitif yönde etkilediğini göstermektedir (Chu ve Kim, 2011; Gremler vd., 2001; Ranaweera ve Prebhu, 2003; Sichtmann, 2007).

Gefen vd. (2003) yapmış oldukları çalışmada güvenin AK üzerinde pozitif etkisi olduğunu belirtmişlerdir. Lien ve Yang (2014) çalışmalarında, güvenin tutum üzerinde önemli

ölçüde doğrudan etkisi yanında, eWOM üzerinden de dolaylı etkisinin bulunduğunu belirtmişlerdir. Aynı zamanda kullanıcıların hizmet servisine duydukları güven arttıkça sistemi daha rahat kullandıkları elde edilen sonuçlar arasında yer almaktadır.

Sosyal bilimler alanında imaj pek çok çalışmada dikkat çeken bir unur olarak karşımıza çıkmaktadır. Assael'e (1992) göre marka imajı "marka ve geçmiş deneyimlerden oluşan ve markanın tam bir görüntüsünü oluşturan inançlar" olarak tanımlanmıştır (Güven, 2007: 90). İmajın marka, mal ve hizmet sunumlarında müşterinin algısını olumlu ya da olumsuz etkileme yeteneğine sahip bir faktör olduğu söylenebilir (Zeithaml ve Bitner, 1996: 22). Baloğlu ve McClearly'e (1999) göre, hedef imaj potansiyel turistlerin seyahat etme davranışları üzerinde büyük etkiye sahiptir. Jalilvan vd. (2012) yapmış olduğu çalışmada, eWOM, destinasyon imajı, turistlerin niyet ve tutumları ve seyahat niyetlerini incelemiştir. Çalışmada, eWOM'un destinasyon imajını ve turistlerin seyahat niyetlerini pozitif yönde etkilediği, destinasyon imajı ve turistlerin tutumları arasında önemli bir ilişki olduğu, son olarak da seyahat niyetleri ve imaj arasında pozitif bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Uygulama

Çalışmada YEM kullanılacak olup, uygulanması düşünülen model literatürde yer alan çalışmalar da dikkate alınarak Şekil 3'te verildiği gibi oluşturulmuştur.

Şekil 3: Araştırma Modeli.

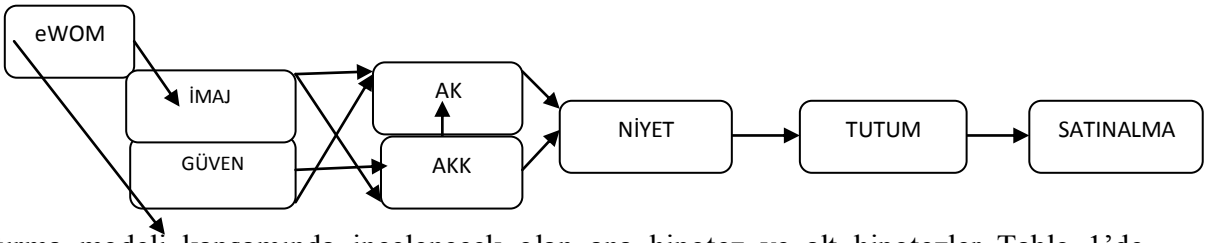

Araştırma modeli kapsamında incelenecek olan ana hipotez ve alt hipotezler Tablo 1'de verilmiştir:

Tablo 1: Araştırma modeli kapsamında incelenecek olan ana hipotez ve alt hipotezler

H_0	Elektronik ağızdan ağıza iletişimin çevrimiçi tatil satın alma davranışı üzerinde etkisi yoktur.
H_1	Elektronik ağızdan ağıza iletişimin çevrimiçi tatil satın alma davranışı üzerinde etkisi vardır.
$H_{1.1}$	Güvenin AKK üzerinde doğrudan ve pozitif bir etkisi vardır.
$H_{1.2}$	Güvenin AK üzerinde doğrudan ve pozitif bir etkisi vardır.
$H_{1.3}$	İmajın AKK üzerinde doğrudan ve pozitif bir etkisi vardır.
$H_{1.4}$	İmajın AK üzerinde doğrudan ve pozitif bir etkisi vardır.
$H_{1.5}$	eWOM'un imajın üzerinde doğrudan ve pozitif bir etkisi vardır.
$H_{1.6}$	eWOM'un güven üzerinde doğrudan ve pozitif bir etkisi vardır.
$H_{1.7}$	AKK'nın niyet üzerinde doğrudan ve pozitif bir etkisi vardır.
$H_{1.8}$	AK'nın niyet üzerinde doğrudan ve pozitif bir etkisi vardır.
$H_{1.9}$	AKK'nın AK üzerinde doğrudan ve pozitif bir etkisi vardır.

$H_{1.10}$	Niyetin tutum üzerinde doğrudan ve pozitif bir etkisi vardır.
$H_{1.11}$	Tutumun satın alma davranışı üzerinde doğrudan ve pozitif bir etkisi vardır.

Araştırmanın örneklemini, Türkiye'de Devlet Üniversitelerinde bulunan akademik kadrolarda görev yapan personel oluşturmaktadır. Yüksek Öğretim Kurumu'ndan alınan verirlere göre Türkiye'de 112 adet Devlet Üniversitesi ve 67 adet Vakıf Üniversite ayrıca 5 adet Vakıf Meslek Yüksek Okulu bulunmaktadır. 2017 verilerine göre 184 üniversitede toplam 150.886 akademik personel görev yapmaktadır. Ana kütlenin çok büyük olması ve farklı coğrafi bölgelere ulaşmanın zorlukları nedeniyle kararsal örnekleme yöntemine başvurulmuştur. Araştırma Kütahya ve Bilecik illerinde bulunan iki devlet üniversitesinde çalışan akademik personel ile sınırlandırılmıştır. Kütahya Dumlupınar Üniversitesi'nde 1208 akademik personel, Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi'nde 498 akademik personel görev yapmaktadır. Araştırma kapsamında gerekli olan verilerin toplanması için anket yöntemi kullanılmıştır. Ankette yer alan soruların oluşturulmasında kullanılan kaynaklar Tablo 2'de verilmiştir. Hazırlanan anketler katılımcılara elden dağıtılmış olup, doldurulan anketler tekrar geri toplanmıştır. Araştırma süresince 346 anket doldurulmuş olup, bunlardan 17 tanesi hatalı ya da eksik doldurulduğu için çalışmaya dâhil edilmemiştir. 329 adet anket çalışma kapsamında değerlendirilmeye alınmıştır. Katılımcıların anket formunda bulunan sorulara verdikleri cevaplar SPSS ve Yapısal Eşitlik Modellemesi (YEM) programları kullanılarak analiz edilmiştir.

Tablo 2: Ankette Yer Alan Soruların Oluşturulmasında Yararlanılan Kaynaklar.

DEĞİŞKEN		**KAYNAK**
Güven		Morgan ve Hunt (1994), Wong ve Sohal (2002), Güven (2007)
İmaj		Goldsmith ve Horowitz (2006) ve Henning – Thau ve Walsh(2004), Ural ve Perk (2012), 9-10 numaralı sorular O'loughlin ve Coenders (2004)
TKM	Algılanan Kullanışlılık (AK)	Kwon vd (2014), Davis (1989), Davis (1991).
	Algılanan Kullanım Kolaylığı (AKK)	Kwon vd. (2014), Goldsmith ve Horowitz (2006) ve Henning –Thau ve Walsh (2004), Davis (1989), Davis (1991)
eWOM		Gremler ve Gwinner(2000) Hennig-Thurau vd. (2003), Hennig-Thurau vd. (2004).
Planlı Davranış Modeli	Tutum	Davis (1991), Taylor ve Todd (1995)
	Satın Alma Niyeti	Davis (1989), Lin vd. (2013) Kwon vd. (2014), Uğur ve Turan (2016)
	Satın Alma Davranışı	Linn (2007), *Geliştirildi.*

Bulgular

Ölçeğin güvenirliğini belirlemek amacıyla Cronbach Alfa değerinin yanı sıra, soru ile bütün arasındaki korelasyon yöntemi olan (Item total Correlation) çalışma kapsamında değerlendirilmiştir. (Özdamar, 2013). SPSS programı ile yapılan güvenirlik analizinde Güven ölçeğine ait Cronbach's Alpha değeri 0,863; standardize edilmiş Cronbach's Alpha değeri ise 0,866 olarak bulunmuştur. İmaj ölçeğinde 5, 6 ve 7 numaralı sorulara ait Cronbach's Alpha değeri ölçeğin genel Cronbach's Alpha değerinden büyük olduğu için sorular ölçekten çıkartılarak analiz tekrarlanmıştır. Son durum için, İmaj ölçeğine ait Cronbach's Alpha ve standardize edilmiş Cronbach's Alpha değerleri 0,851 olarak hesaplanmıştır. TKM için yapılan güvenirlik analizi sonuçlarına göre, 13, 27 ve 28 numaralı soruların Cronbach's Alfa değerleri TKM ölçeğine ait genel Cronbach's Alfa değerinden büyük olduğu için bu sorular ölçekten çıkartılıp analiz tekrarlanmış, yeni durum için Cronbach's Alfa katsayısı 0,943 ve standardize edilmiş Cronbach's Alpha değerleri 0,944 bulunmuştur. eWOM için hazırlanan ölçeğe ait Cronbah's Alfa değeri 0,913; standardize edilmiş Cronbach's Alpha değeri ise 0,914 bulunmuştur. PDT için Cronbach's Alfa değeri 0,941 ve standardize edilmiş Cronbach's Alpha Based değeri ise 0,943 olarak bulunmuştur. Ölçeğe ait sonuçlar Tablo 3'te verilmiştir.

Tablo 3: Ölçeğe ait güvenirlik test sonuçları.

Güvenirlik	Cronbach's Alpha	Cronbach's Alpha Based on Standardized Items	Soru sayısı
Güven	0,863	0,866	4
İmaj	0,851	0,851	4
TKM	0,943	0,944	13
eWOM	0,913	0,914	11
PDT	0,941	0,943	14
Ölçeğin Bütünü	0,968	0,969	46

Keşfedici Faktör Analizi (KFA)'nın başlıca amacı; aralarında ilişki bulunduğu düşünülen çok sayıdaki değişken arasındaki ilişkilerin anlaşılması ve yorumlanmasını kolaylaştırmak için daha az sayıdaki temel boyuta indirgemek veya özetlemektir. Yani temel bileşenler analizi gibi bir boyut indirgeme ve bağımlılık yapısını yok etme yöntemidir (Korkmaz, 2000; Tatlıdil, 1996). KFA uygulanırken Barlett Küresellik Testi ve Kaiser-Meyer-Oklin KMO testin sonuçlarına bakılır. Davranış bilimlerinde KMO değerinin 0,60'dan yüksek olması, faktör analizi yapılabilmesi için yeterli görülmektedir (Büyüköztük, 2002).

KFA kapsamında veriler üzerinde ilk olarak (KMO) ve Bartlett test analizleri yapılmıştır. Çalışmada, yapılan Barlett Küresellik Testinde X^2 değerinin anlamlı olduğu görülmüştür. Çalışma dâhilinde ölçekte yer alan Güven, İmaj, TKM, eWOM, PDT değişkenlerine ait KMO değerlerinin 0,60'ın üzerinde olduğu görülmektedir (bkz. Tablo 4).

Tablo 4: Keşfedici faktör analizi sonuçlarına göre faktörlerin KMO değerleri.

Faktörler	KMO değerleri
Güven	0,814
İmaj	0,801
TKM	0,926

eWOM	0,899
PDT	0,892

Yapılan analizler sonucunda, faktör yükleri 0,30'un altında olan maddeler ile iki faktördeki yükleri arasında en az 0,100 olmayan maddelerin, faktör yükü, iki faktöre de dağılmasının göstergesi olması nedeniyle atılması gerekmektedir (Balcı, 2009; Büyüköztürk, 2002). Bu çerçevede ilk aşamada, ölçeğin boyutlarını belirlemek için temel bileşenler analizi yapılmıştır. Ölçeğin birbirinden ilişkisiz faktörlere ayrışıp ayrışmadığını görmek için ise Varimax dik döndürme tekniği uygulanmış ve faktör yükleri incelenmiştir.

Tablo 5: Keşfedici Faktör Analizi Sonuçları

	Değişkenler	**Faktör Yükleri**		**Cronbach Alpha**	**KMO**
Güven	Güven	0,839		0,863	0,814
	Güven	0,872			
	Güven	0,893			
	Güven	0,772			
İmaj	Imaj	0,805		0,851	0,801
	Imaj	0,871			
	Imaj	0,810			
	Imaj	0,839			
TKM	Algılanan Kullanışlılık 1	0,594		0,956	0,926
	Algılanan Kullanışlılık 2	0,817			
	Algılanan Kullanışlılık 3	0,739			
	Algılanan Kullanışlılık 4	0,788			
	Algılanan Kullanışlılık 5	0,759			
	Algılanan Kullanışlılık 6	0,726			
	Algılanan Kullanım Kolaylığı 1		0,583		
	Algılanan Kullanım Kolaylığı 2		0,641		
	Algılanan Kullanım Kolaylığı 3		0,776		
	Algılanan Kullanım Kolaylığı 4		0,774		
	Algılanan Kullanım Kolaylığı 5		0,834		
	Algılanan Kullanım Kolaylığı 6		0,755		
eWOM	eWOM1	0,706		0,913	0,899
	eWOM2	0,788			

	eWOM3	0,784			
	eWOM4	0,833			
	eWOM5	0,788			
	eWOM6		0,729		
	eWOM7		0,772		
	eWOM8		0,732		
	eWOM9		0,764		
	eWOM10		0,745		
PDT	Tutum1	0,826		0,941	0,892
	Tutum2	0,893			
	Tutum3	0,901			
	Tutum4	0,709			
	Satın Alma Niyeti1		0,656		
	Satın Alma Davranışı2		0,708		
	Satın Alma Davranışı3		0,788		
	Satın Alma Davranışı4		0,865		
	Satın Alma Davranışı4		0,721		

Yapılan KFA sonucu araştırma modeli revize edilmiş olup, elde edilen model Şekil 5'te verilmiştir.

Şekil 4: KFA sonucu revize edilen araştırma modeli

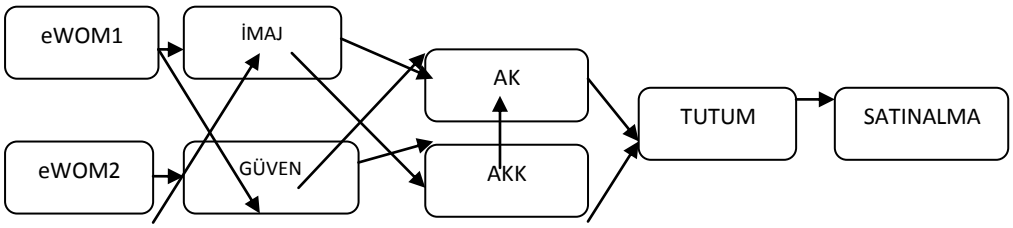

Keşfedici faktör analizi sonrasında revize edilen modele ait hipotezler ise Tablo 6'da verildiği gibidir:

Tablo 6: Keşfedici faktör analizi sonrasında revize edilen modele ait hipotezler

Hipotez No	Hipotez
H_0	Elektronik ağızdan ağıza iletişimin çevrimiçi tatil satın alma davranışı üzerinde etkisi yoktur.
H_1	Elektronik ağızdan ağıza iletişimin çevrimiçi tatil satın alma davranışı üzerinde etkisi vardır.
$H_{1.1}$	Güvenin AKK üzerinde doğrudan ve pozitif bir etkisi vardır.
$H_{1.2}$	Güvenin AK üzerinde doğrudan ve pozitif bir etkisi vardır.

$H_{1.3}$	İmajın AK üzerinde doğrudan ve pozitif bir etkisi vardır.
$H_{1.4}$	İmajın AKK üzerinde doğrudan ve pozitif bir etkisi vardır.
$H_{1.5}$	eWOM1'in imajın üzerinde doğrudan ve pozitif bir etkisi vardır.
$H_{1.6}$	eWOM2'nin imaj üzerinde doğrudan ve pozitif bir vardır.
$H_{1.7}$	eWOM1'in güven üzerinde doğrudan ve pozitif bir etkisi vardır.
$H_{1.8}$	eWOM2'nin güven üzerinde doğrudan ve pozitif bir etkisi vardır.
$H_{1.9}$	AKK'nın tutum üzerinde doğrudan ve pozitif bir etkisi vardır.
$H_{1.10}$	AK'nın tutum üzerinde doğrudan ve pozitif bir etkisi vardır.
$H_{1.11}$	Tutumun satın alma davranışı üzerinde doğrudan ve pozitif bir vardır.
$H_{1.12}$	AKK'nın AK üzerinde doğrudan ve pozitif bir etkisi vardır.

Doğrulayıcı Faktör Analizi

Doğrulayıcı Faktör Analzi (DFA), verinin temelindeki yapıyı değerlendiren Keşfedici Faktör Analizinin bir uzantısıdır ve belirleme işlevini, hipotez kurmaya yönelik bilgi edinilmesini sağlamaya çalışan KFA'dan farklı olarak; belirlenen faktörler arasında yeterli düzeyde ilişkinin olup olmadığını, hangi değişkenlerin hangi faktörlerle ilişkili olduğunu, faktörlerin birbirlerinden bağımsız olup olmadığını, faktörlerin modeli açıklamakta yeterli olup olmadığını sınamak için kullanılır (Raykov T., 2004, 299-331). DFA, faktör analizi üzerine kurulu hipotezlerin test edilmesi için geliştirilen ve bir kültürde geliştirilen bir ölçeğin başka bir kültüre uyarlanmasında özellikle kullanılabilecek bir geçerlilik kanıt bulma yöntemidir (Güven, 2007). Araştırma kapsamında yapılan DFA ile elde edilen sonuçlar Tablo 7 verilmiştir. Araştırma modelinde anlamsız bulunan ve çıkarılması en yüksek katkıyı sağlayacak olan yollar modelden çıkarılmıştır. Anlamsız yolların modelden çıkarılması ile başka bir ilişkinin anlamlılık düzeyini etkileme olasılığı bağlı olarak anlamsız yolların çıkarılması adım adım yapılmıştır.

Modelde söz konusu ilişkilerin modelden çıkartılmasından sonra yapılan YEM analizinde Tablo 9'da görüldüğü gibi CMIN/df değeri 2,423; NFI değeri 0,864; GFI değeri 0,831; CFI değeri 0,915, IFI değeri 0,915 ve RMESA değeri 0,066 olarak ölçülmüştür.

Tablo 7: Araştırma Modeline ait yol analizi sonuçları.

Uyumluluk endeksleri	**Modifikasyon Sonrası**	**Kabul Edilebilir Değer**
Genel model uyumu		
X^2(CMIN)	1066,312	
Serbestlik derecesi (df)	338	
CMIN/df	3,155	$3 \leq X^2/sd \leq 5$
Karşılaştırmalı Uyum Endeksi		
NFI	0,832	0,90≤NFI≤0,95
CFI	0,878	0,90≤ CFI ≤0,95
RMESA	0,080	0,05≤ RMSEA≤0,8
Mutlak Uyum Endeksi		
GFI	0,816	0,90≤ GFI ≤0,95

AGFI	0,779	0,85≤ AGFI≤0,90
TLI	0,863	0,90≤ NNFI(TLI) ≤0,95
IFI	0,879	0,90≤ RFI ≤0,95

Tablo 7'de belirtilen değerler ışığında anlamsız bulunan yolların çıkartılması sonucu çalışmaya ait nihai model Şekil 5'te verilmiştir.

Şekil 5: Çalışmaya ait final modeli

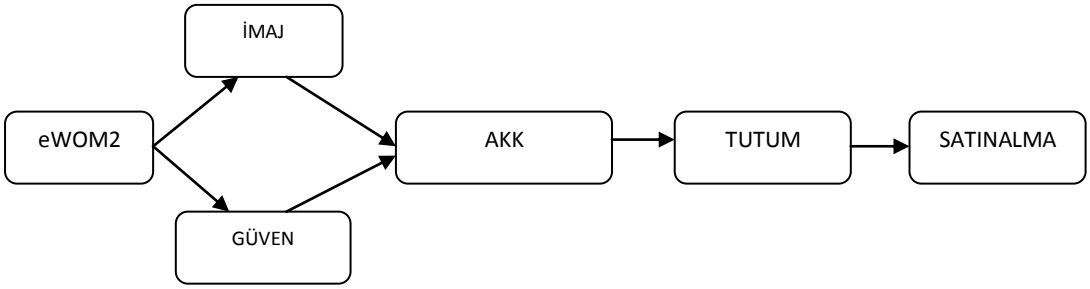

Buna göre araştırma hipotezlerinden $H_{1.1}$, $H_{1.4.}$, $H_{1.6}$, $H_{1.8}$, $H_{1.11}$, $H_{1.12}$ hipotezleri desteklenmiş olup $H_{1.2.}$, $H_{1.3}$, $H_{1.5}$, $H_{1.7}$, $H_{1.9}$, $H_{1.10}$, hipotezleri ise desteklenmemiştir.

Tablo 8: Çalışmaya Ait Hipotezler

Hipotez No	Hipotez	Durum
H_0	Elektronik ağızdan ağıza iletişimin çevrimiçi tatil satın alma davranışı üzerinde etkisi yoktur.	Desteklenmemiştir
H_1	Elektronik ağızdan ağıza iletişimin çevrimiçi tatil satın alma davranışı üzerinde etkisi vardır.	Desteklenmiştir
$H_{1.1}$	Güvenin AKK üzerinde doğrudan ve pozitif bir etkisi vardır.	Desteklenmiştir
$H_{1.2}$	Güvenin AK üzerinde doğrudan ve pozitif bir etkisi vardır.	Desteklenmemiştir
$H_{1.3}$	İmajın AK üzerinde doğrudan ve pozitif bir etkisi vardır.	Desteklenmemiştir
$H_{1.4}$	İmajın AKK üzerinde doğrudan ve pozitif bir etkisi vardır.	Desteklenmiştir
$H_{1.5}$	eWOM1'in imajın üzerinde doğrudan ve pozitif bir etkisi vardır.	Desteklenmemiştir
$H_{1.6}$	eWOM2'nin imaj üzerinde doğrudan ve pozitif bir vardır.	Desteklenmiştir
$H_{1.7}$	eWOM1'in güven üzerinde doğrudan ve pozitif bir etkisi vardır.	Desteklenmemiştir
$H_{1.8}$	eWOM2'nin güven üzerinde doğrudan ve pozitif bir etkisi vardır.	Desteklenmiştir
$H_{1.9}$	AKK'nın tutum üzerinde doğrudan ve pozitif bir etkisi vardır.	Desteeklenmemiştir
$H_{1.10}$	AK'nın tutum üzerinde doğrudan ve pozitif bir etkisi vardır.	Desteklenmemiştir
$H_{1.11}$	Tutumun satın alma davranışı üzerinde doğrudan ve pozitif bir vardır.	Desteklenmiştir
$H_{1.12}$	AKK'nın AK üzerinde doğrudan ve pozitif bir etkisi vardır.	Desteklenmiştir

SONUÇLAR VE ÖNERİLER

Çalışmada, üniversitelerde akademik kadroda görev yapan personelin internet üzerinden çevrimiçi tatil satın alma durumlarına ilişkin tutum ve davranışlarına eWOM'un etkisi Planlı davranış Teorisi ve Teknoloji Kabul Modeli aracılığıyla önerilen bir Yapısal Eşitlik Modeli (YEM) yardımıyla açıklanmıştır. Araştırma sonucunda kabul edilen modelde

görüldüğü gibi araştırma kapsamında eWOM genel unsuru, eWOM1 ve eWOM2 olmak üzere iki faktöre yüklenmiştir. Çalışmada, eWOM1 kullanıcıların kendilerine ait tecrübelerini dijital ortamda paylaşmaları olarak tanımlanırken, eWOM2, tüketicilerin diğer kaynakların tecrübelerini dijital ortamda değerlendirmeleri ve karar vermeleri olarak tanımlanmıştır. Yapılan analizler sonrasında güven, algılanan kullanım kolaylığı ile tutumu tutumun ise satın alma davranışını etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. eWOM2'nin turizm hizmetlerini elektronik seyehat acentaları vasıtası ile satın almak isteyen potansiyel tüketicilerin kararını etkileyen bir unsur olduğu görülmektedir.

Kaynakça

"TURSAB" Turist Sayısı ve Turizm Gelirleri, https://www.tursab.org.tr/tr/turizm-verileri/istatistikler/turist-sayisi-ve-turizm-geliri/2003-2017-gelirsayi-ve-ortalama-harcama_68.html.

AJZEN, Icek (1991), "The Theory Of Planned Behavior" **Organizational Behavior And Human Decision Processes**, (50),179, p:211.

ARI Erdal, (2012), "Müşterilerin Kulaktan Kulağa İletişime Bağlı Satın Alma Kararları Üzerinde Referans Gruplarının Etkisi: Deniz Turizm İşletmeciliği Üzerine Bir Araştırma", **Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi**, Cilt 8, Sayı 17.

ARI, Erkan, YILMAZ, Veysel ve DOĞAN, Murat, (2015), "Üniversite Öğrencilerinin İnternet Üzerinden Alışverişlerine İlişkin Tutum ve Davranışların Önerilen Bir Yapısal Eşitlik Modeliyle Araştırılması", Yönetim Ve Ekonomi, Cilt:22 Sayı:2 Celal Bayar Üniversitesi İ.İ.B.F. Manisa.

ARSLAN, ERGENEKON, Aslı Ve ZAFER, Ömer, Zafer, (2018), "Turizm Sektöründe Elektronik Ağızdan Ağıza İletişimi Etkileyen Faktörlerin Demografik Özellikler Açısından İncelenmesi: Akademisyenler Üzerinde Bir Uygulama", **Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi**, 57. Sayı, 2018.

AYDIN, B.Oğuz, (2014), "Elektronik Ağızdan Ağıza İletişim: Tüketici Motivasyonlarının Analizi", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı: 32, ss. 13-25.

BALCI, Ali (2009), Sosyal Bilimlerde Araştırma: Yöntem, Teknik ve İlkeler, Ankara, PegemA Yayıncılık.

BALOĞLU Seyhmus ve MCCLEARY Ken.W, (1999), " A Model Of Destination Image Formation", Annals Of Tourism Research, 26, p: 868-897

BUHALIS, Dimitrios and LAW, Rob, (2008), "Progress In Information Technology And Tourism Management: 20 Years On And 10 Years After the Internet, The State of e-Tourism Research", Tourism Management , 29(4), p: 609-62.

BULUK Buket ve BOZ Mustafa (2016), Online Seyahat Acenteleri Aracılığıyla Seyahat Satın Almada Turist Memnuniyeti: İstanbul Örneği", Karabük Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 6,2.

BUTTLE Francıs A., (1998), "Word Of Mouth: Understanding And Managing Referral Marketing", Journal Of Strategıc Marketıng, p: 241–254.

BÜYÜKER İŞLER, Didar (2008), "Konaklama İşletmelerinde E-İş Sürecinin Adaptasyonunun Teknoloji Kabullenme Modeli Ve Planlı Davranış Teorisi Çerçevesinde Değerlendirilmesi", **Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü**, İşletme Anabilim Dalı, Doktora Tezi.

BÜYÜKÖZTÜRK, Şener (2002), "Faktör Analizi Temel Kavramlar ve Ölçek Geliştirmede Kullanımı", **Kural ve Uygulamada Eğitim Yönetimi**, Sayı:32, ss: 470-478.

CHENG Hsiu-Hua and HUANG Shih-Wei, (2013), "Exploring Antecedents And Consequence Of Online Group-Buying İntention: An Extended Perspective On Theory Of Planned Behavior", **International Journal Of Information Management**, Volume 33, Issue 1, p: 185-198

CHU, S. Chuan and KİM, Yoojung, (2011), "Determinants Of Consumer Engagement İn Electronic Word-Of-Mouth (Ewom) İn Social Networking Sites",International journal of Advertising, volume: 30, Issue:1, s: 47-75.

DAVİS Fred D. (1986), "Technology Acceptance Model For Emprically Testing New End User Information Systems: Theory And Results", Dissertation, Mıt.

DAVİS Fred, BAGOZZİ Richard P. and WARSHAW Paul R. (1989), "User Acceptance Of Computer Technology: A Comparison Of Two Theorical Models", **Management Science** , 35(8), p: 982 -1003.

ELİBOL, Halil ve KESİCİ, Burcu (2004), "Çağdaş İşletmecilik Açısından Elektronik Ticaret", Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi, Sayı:11.

GEFEN, David, (2000), "E-Commerce: The Role Of Familiarity And Trust", Omega, (28: 6), pp: 725-737.

GOLDENBERG Jacob, LİBAİ, Barak and MULLER Eitan, (2001), "Talk of the Network: A Complex Systems Look at the Underlying Process of Word-of-Mouth", Marketing Letters, Volume 12, Issue 3, p: 211–223.

GOLDSMİTH, Ronald E. and HOROWİTZ, David, (2006), "Measuring Motivations For Online Opinion Seeking", Journal Of Interactive Advertising, Volume: 6, Issue:2, p: 1-6.

GONZALES-RODRİGEZ, M.Rosario and MARTİNEZ-TORRES, Rocio, (2015), "Post-Vsit And Pre-Visi Tourist Destination İmage Through eWOM Sentiment Analysis And Perceived Helpfulness", International Journal Of Contemporary Hospitality Management, Vol:28, Issue:11, p: 2609-2627.

GREMLER, Dweyne and GWINNER, Kevin P., (2000), "Customer-Employee Rapport in Service Relationships", Journal of Service Research, 3 (1), p: 82-104.

GRETZEL, Ulrike and YOO, Kyung Hyan, (2008). "Use and Impact of Online Travel Reviews", Information And Communication Technologies İn Tourism, p: 35-46.

GÜMÜŞSOY, Çiğem, A., ÇALIŞIR, Fethi ve BAYRAM, Ali, (2007), "Understanding The Behavioral Intention to Use ERP Systems: An Extended Technology Acceptance Model", IEEE.

GÜVEN, Ömer Zafer, (2007), "İlişkisel Pazarlama Ekseninde Otel İşletmelerinde Müşteri Bağlılığının Öncel Ve Sonuçlarının Belirlenmesine Yönelik Bir Model Geliştirilmesi", Dumlupınar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Kütahya.

HARTWİCK, Jon and BARKİ, Henri, (1994), "Explaining The Role Of User Participation İn Information System Use", **Management Science**, vol. 40, issue 4, p: 440-465.

HENNİG-THURAU, Thorsten and WALSH, Gianfranko, (2003), "Electronic Word-of-Mouth: Motives for and Consequences of Reading Customer Articulations on the Internet", International Journal of Electronic Commerce, 8, p: 51-74.

HENNİG-THURAU, Thorsten and WALSH, Gianfranko, (2004), "Electronic Word-Of-Mouth: Motives For And Consequences Of Reading Customer Articulations On The Internet", International Journal Of Electronic Commerce, Vol. 8, No. 2, p: 51-74.

HERR, Paul M., KARDES Frank, R., and KİM John, (1991) "Effects Of Word-Of-Mouth And Productattribute Information On Persuasion: An Accessibility-Diagnosticity Perspective", Journal Of Consumer Research, 17, (4), p: 454-462.

HEUNG Vincent C.S., "Effects Of Tour Leader's Service Quality On Agency's Reputation And Customers' Word-Of-Mouth", **Journal of Vacation Marketing**, First Published October.

HO, Chuang, I., and LEE, Yi-Ling, (2007), "The Development of An E-Travel Service Quality Scale", Tourism Management, 28, p: 1434-1449.

http://www.istekobi.com.tr/kobi-bilgi-merkezi/haberler/turkiye-de-online-seyahatin-payi-yuzde-15-e-ulasti-h41721.aspx

İGE, Pırnar, (2005), "Turizm Endüstrisinde E-Ticaret", **Ekonomik Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Güz 1, ss: 28-55.

JALİLVAND, Mohammad Reza and SAMİEİ, Neda (2012), **"**The Impact Of Electronic Word Of Mouth On A Tourism Destination Choice: Testing The Theory Planned Behavior (Tpb)", **Electronic Network Applications And Policy**, Volume:22, Number:5, p: 591-612.

KALPAKLIOĞLU Ündey, Nur (2015), "Bir Pazarlama İletişimi Unsuru Olarak Ewom'un Turizm Ürünleri Üzerine Etkisi", Maltepe Üniversitesi, İletişim Fakültesi Dergisi, Bahar, 2(1).

KATZ, Elihu and LAZARSFELD, Elmo, Ropher, (1955), "Personal Influence: The Part Played by People in the Flow of Mass Communications", Glencoe, IL: The Free Press.

KAYNAMA S., C. Black, (2000), "A Proposal To Assess The Service Quality Of Online Travel Agencies: An Exploratory Study", Journal of Professional Services Marketing, 21 (1), pp. 63-89.

KİM, Don, Jim, KİM, Woo, Gon and HAN, Jin Soo (2007), "A Perceptual Mapping of Online Travel Agencies and Preference Attributes", Tourism Management, 28(2), p: 591-603.

KİTAPÇI, Olgun, TAŞTAN, Serkan, DÖRTYOL, İbrahim, Taylan ve AKDOĞAN, Ceylan, (2012), "Ağızdan Ağıza Çevrimiçi İletişimin Otellerdeki Oda Satışlarına Etkisi Üzerine Bir Araştırma", **Doğuş Üniversitesi Üniversitesi Dergisi**, 13 (2), ss: 266-274.

KOÇAK Bahri Baran, (2017), "Havayolu Sektöründe Elektronik Ağızdan Ağıza İletişime (eWOM) Yönelik Bir Derleme", **Journal Of Aviation**, Cilt:1, Sayı:1.

KOÇER, Mustafa, (2012), "Elektronik Ticaretin Pazarlama Stratejilerine Etkileri, Yüksek Lisans Tezi", İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

KORKMAZ, Adil, (2000), "Faktör Analizi Ve Parametrik Olmayan Teknikler İle Ceza Yargılama Sürecinin Son Oluşturma Sürecinin İncelenmesi", Hacettepe Üniversitesi, Doktora Tezi, Ankara.

KWON, Kyounghee Hazel Kwon, MOON Shin-Il. Ve STEFANONE, Michael A., (2014), "Unspeaking On Facebook? Testing Network Effects On Self-Censorship Of Political Expressions in Social Network Sites", **Quality & Quantity**, 49(4), p:1417-1435.

LEBLEBİCİOĞLU, Burak ve ÜNSALAN, Mustafa, (2015), "Elektronik Ağızdan Ağıza Pazarlama Motivasyon Faktörlerinin Belirlenmesi: Üniversite Öğrencileri Üzerine Bir Araştırma", 14. Ulusal İşletmecilik Kongresi, 7-9 Mayıs, Aksaray | Bildiri Kitabı, ss: 67-74.

LEE, Hae, Young, QU, Hailin, and KIM, Yoo, Shin, (2007), "A Study of Personal Innovativeness on Online Travel Shopping Behaviour- A Case Study of Korean Travelers", **Tourism Management**, p: 886-897.

LİEN Che Hui and YANG Cao, (2014), "Examining WeChat users' motivations, trust, attitudes, and positive word-of-mouth: Evidence from China", Computers in Human Behavior, Volume 41, p: 104-111

LİM, Heejin, and DUBİNSKY, Alan, (2005), "The Theory Of Planned Behavior in E-Commerce: Making A Case For Interdependecieis Between Salient Beliefs", **Pyschology And Marketing**, 22(10), p: 833-855.

LİN, Hsiu-Fen, (2007), "Predicting Consumer Intentions to Shop Online: An Empirical Test of Competing Theories", **Electronic Commerce research and Applications**, doi:10.1016/j. eleralp.

LİTVİN, Stephen, W., GOLDSMİTH, Ronald, E. and PAN, Bing, (2008), "Ellectronic Word-Of Mouth İn Hospitality And Tourism Management", Tourism Management, 29, p: 458-468.

MİLLAN, Angell, ESTEBAN, Augeda, (2004), "Development of a Multiple-Item Scale for Measuring Customer Satisfaction in Travel Agencies Services", Tourism Management, 25(2004), p: 533-5.

MORGAN, Robert M., and HUNT Shelby D., (1994), "The Commitment – Trust Theory Of Relationship Marketing", **Journal Of Marketing**, Vol:58 No:3, p: 20-38.

NİCOLAS, C. Lopez, CASTİLLO, Francisco J. M. and BOUWMANB, Harry, (2008), "An Assessment Of Advanced Mobile Services Acceptance: Contributions From TAM And Diffusion Theory Models", **Information & Management**, 45(1), p: 359-364.

NUNKOO, Robin, JUWAHEER, T.D. and RAMBHUNJUN, Tekranee, (2013), "Applying The ExpendedTechnology Acceptance Model To Understand Online Purchase Behavior Of Travelers", Proceedings Of 21st International Business Research Conference, 10-11 June 2013, Ryerson Universty, Toronto, Canada.

O'LOUGHLİN Christina and GERMA Coenders (2004), "Estimation Of The European Customer Satisfaction Index: Maximum Likelihood Versus Partial Least",

ÖLÇER, Ferit ve ÖZYILMAZ, Adnan, (2007), "Elektronik Ticaret ve Sanal Organizasyonlarda Uygulanması", Süleyman Demirel Ün. İİBF Dergisi, 12(2), ss: 67-94.

ÖLÇER, Ferit ve ÖZYILMAZ, Adnan, (2007), "Elektronik Ticaret ve Sanal Organizasyonlarda Uygulanması", **Süleyman Demirel Ün. İİBF Dergisi**, 12(2), ss: 67-94.

ONG, Anthony, D. ve VAN DULMEN, Manfred, H.N., (2007), "Handbook of Methods in Possitive Psychology", Oxford University Press.

ÖZASLAN Yasin ve MEYDAN Uygur, Selma (2014), "Negatif Ağızdan Ağıza İletişim (Wom) Ve Elektronik Ağızdan Ağıza İletişim (E-Wom): Yiyecek-İçecek İşletmelerine Yönelik Bir Araştırma", Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, Cilt: 28, Sayı: 3, 69.

ÖZDAMAR, Kazım, (2013), **Modern Bilimsel Araştırma Yöntemleri**, Sözkesen Matbaacılık Tic. Ltd. Şti., Ankara.

ÖZDİPÇİNER Nuray Selma, (2010). "Turizmde Elektronik Pazarlama", İnternet Uygulamaları Ve Yönetimi,1,1.

ÖZER Leyla, KEMENT Üzeyir ve GÜLTEKİN Beyza, (2015), "Genişletilmiş Planlanmış Davranış Teorisi Kapsamında Yeşil Yıldızlı Otelleri Tekrar Ziyaret Etme Niyeti", **Hacettepe Üniversitesi, İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt:33, Sayı: 4, Ss: 59-85.

PRİCE, Linda, L., ve FEİCK, Lawrance, F., (1984), "The Role Of Recommendation Sources İn External Search: An İnformational Perspective", In T. Kinnear (Ed.), Advances İn Consumer Research (Vol. 11, pp. 250–255), Provo, UT: Association for Consumer Research.

RAYKOV, Tenko, (2004), Behavioral scale Reliability And Measurement Invariance Evaluation Using Latent Variable Modeling, Behav Ther; 35(2), p:299-331.

SANCHEZ-FRANCO Manuel and ROLDAN Jose, (2005), "Web Acceptance And Usage Model: A Comparison Between Goal-Directed And Experiential Web Users", Internet Research, 15 (1), pp. 21-48

SUNDARAM, D. S., MİTRA, Kaushik, ve WEBSTER, Cynthia (1998), "Word-of-Mouth Communications: A Motivational Analysis", Advances in Consumer Research, Vol. 25, pp: 527-531.

TATLIDİL, Hüseyin, (1996), "Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistiksel Analiz", Cem Web Ofset Ltd. Şti.

TAYLOR, Shirley and TODD, Peter, (1995), "Understanding Information Technology Usage: A Test Of Competing Models", Information Systems Research, (6:2), p: 144-176.

TÜRKER, Ali ve ÖZALTIN Gülay TÜRKER,(), "Turistik Ürün Satın Alma Davranışının Teknoloji Kabul Modeli İle İncelenmesi", Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, ss: 15:2.

URAL, Tülin, PERK, H.Gül, (2012), "Tüketici Temelli Marka Değerinin Kişisel Bilgisayar Satın Alma Niyeti Üzerine Etkisi: Antakya'da Bir Çalışma", Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt:12, Sayı: 2, 11-26.

VENKATESH Viswanath and DAVİS Fred D., (2000), " A Theoretical Extension of the Technology Acceptance Model: Four Longitudinal Field Studies", **Management Science,** *Vol*. 46, No. 2 (Feb., 2000), pp. 186-204.

WONG, Amy and SOHAL, Amrik, (2002), "An Examination of the Relationship Between Trust, Commitment and Relationship Quality", International Journal of Retail and Distribution Management, 30 (1), pp: 34-50.

YAVUZYILMAZ, Oğuz, (2008), "Ağızdan Ağıza Pazarlama Kocaeli'de Bulunan Dershanelerdeki Öğrenciler Üzerine Bir Araştırma", Yüksek Lisans Tezi, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.

ZEİTHAML Valeria A., BERRY L.L. and PARASURAMAN A. (1996), "The Behavioral Conseguences Of Services Of Quality", Journal Of Marketing, 60(2), p: 31-36.

ZHANG Jing and MAO En, (2008), "Understanding The Acceptance Of Mobile SMS Advertising Among Young Chinese Consumers", Psychology Marketing, Volume: 25, Issue: 8.

ZHANG, Yi ve VÁSQUEZ, Camilla, (2014), "Hotels′ Responses To Online Reviews: Managing Consumer Dissatisfaction.", Discourse, Context & Media, 6, p: 54-64.

SAUROMAT-SARMAT KAVİMLERİNİN ORTAYA ÇIKIŞI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Dr. Bagdaulet SİZDİKOV
Arş. Gör. Ali SERALİEV
Ahmet Yesevi Üniversitesi

Özet

20. yüzyılın başından bugüne kadar yapılan arkeolojik çalışmaların sunucunda MÖ 6. ve MS 4. yüzyıllarda doğuda Hazar denizinin Doğusundan batıda Tuna nehrine kadar yayılan geniş bir coğrafyada Sauromat – Sarmat kavimlerinin yaşadığı bilinmektedir. Yazılı kaynaklar, tasvirli eserleri ve arkeolojik buluntular incelendiğinde MÖ 6. yüzyılda Güney Ural bölgesinde Sauromatların ortaya çıktığı ve daha sonraki dönemlerde, MÖ 5. – 4 yüzyıllarda İtil ve Yayık nehirlerinin arasında Sarmat ismi altında birkaç kavimler birleşmeye başladıkları bilinmektedir. Böylece Sauromat kavimi temelinden Sarmat kavimlerinin ortaya çıktığı anlaşılmaktadır. Bu dönemde Sarmat kavileri batıya doğru göç etmeye başlamışlar ve ilk olarak Pavolcay bölgesine, daha sonra ise Dinyeper nehrine kadar yayılmışlardır. Birçok göçebe kavimlerden oluşan Sarmat kavimleri Orta Asya, Kuzey Kafkas ve Kuzey Karadeniz bölgelerinde önemli güce sahip olmuşlardır.

Günümüzde, Sauromat – Sarmat kavimlerinin ortaya çıkışı konusunda iki tür kaynak bulunmaktadır. Bunlardan biri yazılı kaynaklara, diğeri ise arkeolojik verilere dayanmaktadır.

Sauromat – Sarmat kavimlerinin ortaya çıkışı konusunda yazılı kaynaklara baktığımızda, Herodotos, Polybius, Diodoros, Strabon, Ammianus, Publius ve Cornelius Tacitus'un eserlerinde söz konusu kavimlerin ortaya çıkışı, yaşam biçimi ve kulanmış oldukları silahları konusunda önemli bilgiler verilmektedir.

Arkeolojik verilere baktığımızda, Sauromat – Sarmat kavimlerinin ortaya çıkışı konusunda arkeologların arasında iki görüş bulunmaktadır. Birinci görüşe göre Sauromat – Sarmat kavimleri Don nehrinin doğusunda ve Güney Ural Bölgesinde Tunç Çağındaki Andronova ve Surubnaya kültürlerini yaşatan kavimlerin devamıdır, yani Tunç Çağında yaşayan kavimlerle bağlantılıdır. İkinci görüşe göre ise Maiotis kavminin İskitlerle asimilasyon oluşmasından Sauromat – Sarmat kavimlerinin ortaya çıktığı, yani İskit ve Saka kavimleriyle bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır.

Ele almış olduğumuz bu çalışmamızın amacı, söz konusu kavimlerinin kültürünü, örf âdetini, yaşam biçimini ve kurgan olarak tanımlanan mezarlarından ele geçen buluntuları incelerek, literatürlerde geçmekte olan Sauromat – Sarmat kavimlerinin kökenlerini belirlemektir. Ayrıca, söz konusu kavimlerin ortaya çıkışı, yaşadıkları ülkenin sınırları ve oluşturduğu kültürlerinin kronolojisi belirlemektir.

Anahtar Kelimeler: Sauromat, Sarmat, Orta Asya, Güney Ural, Demir Çağı, Kurgan.

Giriş

Batı Kazakistan stepleri Tunç Çağından itibaren göçebe kavimlerin yaşadığı coğrafya olup, Asya'nın önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Bölge karasal iklim kuşağı içinde Asya

ve Avrupa kıtalarının kesiştiği noktada yer aldığından, kıtalararası köprübaşı veya bir kilit noktası özelliği göstermiş ve tarih boyunca önemli olaylara sahne olmuştur.[1] Bunun sonucunda, Demir Çağının başından Orta Çağa kadar devam eden sayısız göç dalgalarının geçtiği bir bölge olmuş ve birçok kültürlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bölgede ortaya çıkmış olan kültürlerin biride Sarmat kültürüdür.

19. yüzyılın sonundan bugüne kadar yürütülen arkeolojik çalışmaların sunucunda MÖ 6. yüzyıl ile MS 4. yüzyıl arasında Hazar denizinin Doğusundan batıda Tuna nehrine kadar yayılan geniş bir coğrafyada önce Sauromatların, daha sonra bu kavimlerin temelinden oluşan Sarmat kavimlerinin yaşamış oldukları bilinmektedir.[2] Adı geçen kavimler doğudaki Saka [3] ve batıdaki İskit coğrafyasının merkezinde Ural Dağlarının güneyinde ortaya çıkarak batıya

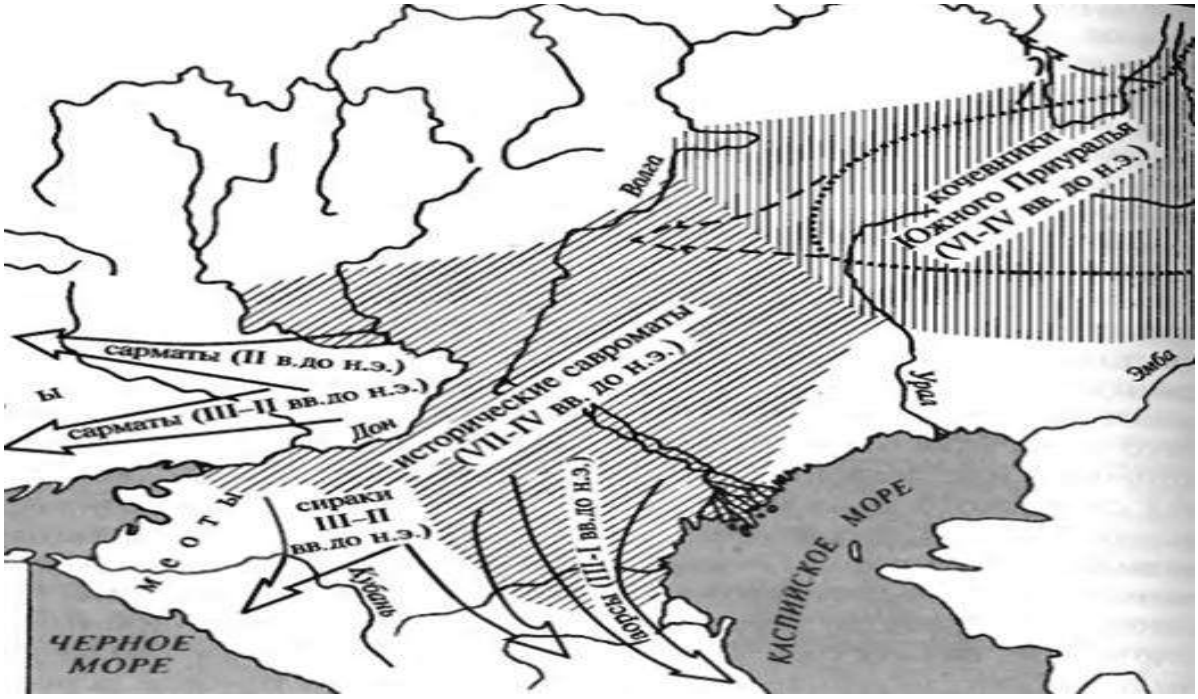

doğru yaptıkları seferler sonucunda tarihte silinmez iz bırakmışlardır (**Harita 1**).

Harita 1. Sarmat Kavimlerinin Batıya Yayılmaları (Smirnov, 1964: 375).

Sarmat kavimlerinin ortaya çıkışı günümüzdeki tartışmalı konuların birini oluşturmaktadır. Söz konusu kavimlerin yaşamış odlukları coğrafyada yürütülen kazırlardan yazılı belgelerin bulunmamasından dolayı, Sarmat adını antik yazarların eserlerinden öğrenmekteyiz. Dikkat çekici olan, MÖ 4. yüzyıla kadarki yazılı kaynaklarda söz konusu kavimlerin adı "Sauromatae" olarak geçmesidir, MÖ 4. yüzyıl sonrasına ait yazılı kaynaklarda ise söz konusu kavimlerin adı "Syrmatae" olarak isimlendirilmektedir.[4] Bu yüzden bilim adamların çoğu MÖ 6. – 4. yüzyıllarda Güney Ural bölgesinde Sauromatların yaşadığını, MÖ

[1] Baypakov, Tanabaeva ve Sdıkov, 2001: 5.
[2] Brezezinski, 2002: 3.
[3] Bu çalışmada "Saka" ismi doğudaki İskit kavimi yerine kullanılmaktadır.
[4] Durmuş, 2012: 57.

4. yüzyılda doğudan gelen kavimlerin etkisiyle Sarmat konfederasyonunun ortaya çıktığını ve onların Sauromat kültürünü devam ettirmiş olduğunu belirtmektedirler.[5]

Bu yüzden literatürlerde Güney Ural bölgesinin Demir Çağının erken dönemi "Sauromat Dönemi" (MÖ 6. – 4. yüzyıllar), orta ve geç dönemler ise "Sarmat Dönemi" (MÖ 4. – MS 4. yüzyıllar) olarak geçmektedir.[6]

Bu çalışmada söz konusu kavimlerinin kültürünü, örf âdetini, yaşam biçimini ve kurgan olarak tanımlanan mezarlarından ele geçen buluntuları incelerek, literatürlerde geçmekte olan Sauromat ve Sarmat kavimlerinin aynı kökten gelen akraba kavimler olduğunu benimsenmiştir. Bu görüşümüze Sauromatların ölülerinin gömülmüş olduğu mezarlığa Sarmatlar da ölülerini gömmeleri ve aynı kurgan altında hem Sauromat, hem Sarmat gömülerinin bulunması, kurgan mimarisinin, ölü gömme geleneğinin ve mezarlardan ele geçen buluntuların birbirine benzemesi delil oluşturmaktadır. Aynı kökten gelen Sarmat kavimleri ölülerini kendilerinden önce yaşayan Sauromatların ölülerinin yanına gömdükleri Lebedevka, Tau, Karaşaevo, Alebastrovo, Besoba, Kum – Say, Sıntas, Jalgız – Oba, Kos – Oba, Mamai, Şalkar, Barbastau ve Kırık Oba mezarlılıklarında yer alan kurganlarda görülmektedir.[7]

Yazılı kaynakların ve arkeolojik verilerin incelenmesi sonucunda Sauromatların temelinden MÖ 4. yüzyılın başlarında Ural Dağlarının güneyinde doğudan gelen birçok göçebe kavimlerin birleşmesinden Sarmat çatısı altında bir konfederasyonun kurulduğunu ve onların Orta Asya ve Doğu Avrupa'da önemli güce sahip olduklarını söyleyebiliriz.

Yukarıda bahsedilen bilgileri göz önünde tutarak bu çalışmamızda kavramsal karmaşıklığın önüne geçebilmek için bundan sonra "Sauromat" veya "Sarmat" kavramları yerine sadece "Sarmat" kavramı kullanılacaktır.

Sauromat-Sarmat Kavimlerinin Ortaya Çıkışı

Batı Kazakistan'ın Erken Demir Çağı tarihi bugüne kadar çok az araştırılmıştır. Bu tarihin bir boşluğu olarak bilinmektedir. Dolayısıyla Sarmat kavimlerin ortaya çıkışı, yaşadıkları ülkenin sınırları ve oluşturduğu kültürlerinin kronolojisi konusunda bu güne kadar araştırmacılar ortamında ortak fikre sahip olmamışlardır. Bu, hala tartışmalı konumlardan biridir.

Bu çalışmamızda Sauromat-Sarmat kavimlerinin kronolojisi olarak B. N. Grakov'un [8] oluşturmuş olduğu kronoloji sınıflandırmasın kullanmaktayız (**Çizelge 1**):

1. Sauromat Dönemi, Blyumenfeld kültürü MÖ 6. – 4. yüzyıllar.
2. Erken Sarmat Dönemi, Prohorov kültürü MÖ 4. – 2. yüzyıllar.
3. Orta Sarmat Dönemi, Suslov kültürü MÖ 2. – MS 2. yüzyıllar.
4. Geç Sarmat Dönemi, Şipov kültürü MS 2. – 4. yüzyıllar.

[5] Smirnov, 1976: 18. Durmuş, 2012: 55.
[6] Grakov, 1947: 100-121.
[7] Sizdikov, 2016:
[8] Grakov, 1947: 100-121.

No	Dönemler	Kültürler	Tarihi	Silah Tipler
1.	Sauromat Dönemi	Blyumenfel kültürü.	MÖ 7/6. – 4. Yüzyıllar.	Kabza başı T, völüt, mantar, toynak ve grifon başı biçimli kılıç ve hançerler, iki ve üç kanatlı uzun kovanlı ok uçlar.
2.	Erken Sarmat Dönemi	Prohorovka kültürü.	MÖ 4. – 2. Yüzyıllar.	Kabza başı hilal biçimli kılıç ve hançerler, iki ve üç kanatlı uzun, kısa ve gizli kovanlı ok uçlar.
3.	Orta Srmat Dönemi	Suslov kültürü.	MÖ 2. – MS 2. Yüzyıllar.	kabza başı yüzük biçimli kılıç ve hançerler, iki ve üç kanatlı kovanlı ve saplı ok uçlar.
4.	Geç Sarmat Dönemi	Şipov kültürü.	MS 2. – 4. Yüzyıllar.	kabza başı korunmamış (çivi biçimli) kılıç ve hançerler, iki ve üç kanatlı kovanlı ve saplı ok uçlar.

Çizelge 1. Sauromat-Sarmat kavimlerinin kronolojisi.

Günümüzde, Sarmat kavimlerinin ortaya çıkışı konusunda iki tür kaynak bulunmaktadır. Bunlardan biri yazılı kaynaklara, diğeri ise arkeolojik verilere dayanmaktadır.

Sarmatların ortaya çıkışı konusunda yazılı kaynaklara baktığımızda, tarihin babası olan Herodotos'un onların amazonlarla İskit erkeklerinin birleşmesinden ortaya çıktığını söylediği görülür.[9] Hippokrates [10] ise Sarmatların İskitlerin bir kolu olarak o dönemde var olduklarını ve onlarla genetik bakımdan yakın kavimlerden olduklarını belirtmektedir. Yukarıda adı geçen antik yazarların vermiş oldukları bilgilerin incelenmesi sonucunda, Sarmatların ortaya çıkışının İskit kavimleriyle bağlantılı olduğu ve Erken Demir Çağında hayatını sürdüren İskit kavimlerinin bir kolu olarak var oldukları anlaşılmaktadır.

Polybius'ta [11] Sarmat kavimlerinin yaşadığı coğrafya "Sarmatae" olarak geçmektedir. Diodoros ise Sarmatların savaşçı bir kavim olduğu belirtmektedir. Ayrıca "Amazon" isminin Sarmat kadınlarına verilen bir ad olduğundan ve genç kızlar olgunlaştıklarında yay kullanmalarına engel olmasın diye sağ göğüslerini dağlattıklarından bahsetmektedir.[12]

Strabon'un anlattığına göre, Sarmatlar dünyada yaşayan kavimlerin içindeki en adil ve terbiyelisidir. Ayrıca Strabon onların liderlerinin dışında başka birine boyun eğmediklerini belirtmektedir. Strabon'ın başka bir ifadesinden: Sarmatların yaya yürümeyi sevmediğini ve bu yüzden oğullarına çocuk yaştayken savaşçı olup yetişmeleri için ata binmeyi öğrettikleri anlaşılmaktadır.[13] Bu bilgilere Sarmat kurganlarında açığa çıkarılan silahlı çocuk mezarları kanıt oluşturmaktadır. Yukarıdaki ifadelerden Sarmat kavimlerinin kendi oğullarına çocuk yaştayken silah kullanmayı öğrettikleri anlaşılmaktadır.

Ammianus ise Sarmatların savaşta yenilseler bile silahlarını bırakmadıklarını belirtmektedir. "Farklı işkencelerin ortasında bile hiç biri düşmanlarından af dilememiştir ve silahlarını fırlatıp atmamıştır ya da hemen ölmek için de yalvarmamıştır. Yenilmelerine rağmen silahlarına sıkı sıkıya sarılırlar çünkü onlar savaşta yenilerek hayatta kalıp vicdan

[9] Herodot IV. 110-116. Kimball, 2013: 86.
[10] Hippokrates, VI.17.
[11] Polybius XXV. 2.
[12] Diodorus, II. 44. 1.
[13] Strabon VII, 4.6.

azabı çekmektense savaşta düşmanın elinde ölmeyi yeğlemişlerdir" demektedir. Ayrıca "Sarmatların çoğu uzun boylu, vücutlu olmuş, onlara baktığında yüreğinde korku hissedilecektir. Onlar tehlike ve savaştan zevk alırlar" diyerek onları betimlemektedir.[14] Özellikle savaş, onlar için bir sanat halini almıştı. Sarmat kavimleri için yatakta ölmek en büyük yüz karasıydı. Ammianus "Burada çarpışmada can veren adam mutlu sayılır. Yaşlanarak eceliyle ölen adam ise değersiz ve korkak olarak görülür. Sert sözlerle kınanır. Düşmanını öldürmekten daha fazla gurur duydukları hiçbir şey yoktur." diyerek Sarmat toplumunda kahramanlık göstermenin değerini ortaya koymuştur.[15]

Publius Cornelius Tacitus'un Sarmatlar hakkında verdiği bilgiye göre "onların amacı gerçekten savaş değil yağmacılıktır. Onlar dünyayı yok edemeyince sabırsız yağmacılar olmuşlardır" diye tanımlamaktadır.[16] Yazılı kaynaklarda Sarmat kavimlerinin Kuzey Karadeniz bölgesine düzenlenen saldırısı hakkında birçok bilgiler bulunmaktadır. Bu Kuzey Karadeniz bölgesine düzenleyen saldırısının sonucunda Sarmat kavimleri antik kaynaklarda yağmacı bir kavim olarak tanımlanmıştır. Aslında onlar yağmacı bir kavim değillerdir. Sarmat kavimleri kendilerinin ata yurdundaki doğu komşularının Pers Krallığına bağımlı olmamak için batıya doğru hareketlenmeye başlamasından, daha sonraki dönemlerde Hunların batıya doğru hareketlenmesinden dolayı Sarmat kavimleri de batıya doğru hareket ederek önlerine çıkan kavimlerle çatışmışlardır. Bu olayların sonucunda antik dönem yazarlarının söz konusu kavimleri yağmacı olarak nitelendirmesine neden olmuştur. Bu yanlış tanımlamaya karşı Strabon'un bir ifadesi bulunmaktadır: buna göre Starbon, "Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda hayatını süren kavimler yağmacılar değil cesur savaşçı kavimlerdir" demesidir.[17]

Alman bilim adamı J. Marquart ise Zerdüştler'in kutsal kitabı Avesta'da geçen "Sairima" adı ile "Sarmat"ın kastedildiği belirtmektedir. Ayrıca J. Marquart Avesta kitabını incelerken "Sairima erkekleri adil" ve "Sairima kadınları adil" kelimeleriyle karşılaştığını, ama onların yaşadığı bölgenin belirtilmediğini söylemektedir.[18] Bu bilgileri göz önüne tutarak Sarmatların adil bir kavim olduklarını söyleyebilmekteyiz.

Arkeolojik verilere baktığımızda MÖ 6. yüzyılda Don nehrinin doğusunda ve Güney Ural bölgesinde Sarmat kültürünün ortaya çıktığı bilinmektedir. Bu kültürün Güney Ural bölgesindeki Tunç Çağındaki kültürlerden farklılığı ölü gömme geleneğinde ve ele geçen buluntularda net bir şekilde görülmektedir.

Sarmatların ortaya çıkışı hakkında Rus arkeologlarının arasında iki görüş bulunmaktadır. Birinci görüşe göre Sarmat kavimi Don nehrinin doğusunda ve Güney Ural Bölgesinde Tunç Çağındaki Andronova ve Surubnaya kültürlerini yaşatan kavimlerin devamıdır, yani Tunç Çağında yaşayan kavimlerle bağlantılıdır.[19] İkinci görüşe göre ise Maiotis kavminin İskitlerle asimilasyon oluşmasından Sarmatların ortaya çıktığı, yani İskit ve Saka kavimleriyle bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır.[20]

[14] Ammianus, XXXI. 2. 21.
[15] Ammianus, XXXI. 2. 22.
[16] Tacitus I. 79.
[17] Strabon VII, 3.17.
[18] Marquart, 1901: 155.
[19] Smirnov 1964: 4.
[20] Mişenko 1882: 477. Rostovsev 1918: 3-34. Grakov 1954: 14. Smirnov 1964: 182-188.

MÖ 2. bindeki Don nehrinin doğusunda ve Güney Ural Bölgesindeki Andronova ve Surubnaya kültürlerini yaşatan kavimlerin ölü göme ritüeli ile Sarmatların ölü göme ritüellerinin benzer noktaları bulunmasından dolayı Sarmatların ortaya çıkışını Andronova ve Surubnaya kültürüne dayamaktadır.[21] Tunç Çağındaki andronova ve surubnaya kültürüne ait gömülerde rastlanan aşı boyası, kireçtaşı, tebeşir ve kömür parçaları ve dış yüzeyi gamalı haç bezemeli el yapımı çömlekler Sarmat gömülerinde de rastlanmaktadır. Ayrıca Tunç Çağındaki kavimlerin ölülerinin gömülmüş olduğu mezarlığa Sarmatlar da ölülerini gömmeleri ve aynı kurgan altında hem Tunç Çağına ait, hem Sarmat dönemine ait gömülerin bulunması söz konusu kavimlerini Tunç Çağındaki kavimlerle olan bağlantısına bir delil oluşturmaktadır.

Batı Kazakistan'daki Sarmat mezarlıkları olarak bilinen Alebastrovo 2 mezarlığındaki 14 Nr.lı kurganda,[22] Lebedevka 8 mezarlığındaki 7 Nr.lı kurganda, Lebedevka 5 mezarlığındaki 3, 8, 12, 13, 39, 40 ve 43 Nr.lı kurganlarda [23] ve Lebedevka 4 mezarlığındaki 10 Nr.lı kurganda,[24] Kos – Oba mezarlığındaki 13 ve 15 Nr.lı kurganlarda[25] ve Novopavlovka mezarlığındaki 1, 2, 3 ve 4 Nr.lı kurganlarda [26] yer alan gömülerin bazıları Tunç Çağına tarihlenmektedir.

B. N. Grakov, Azak Denizi civarındaki bir Maiotis kavminin İskitlerle asimilasyon oluşmasından Sarmatların ortaya çıktığını belirtmektedir.[27] F. G. Mişenko ise İskitlerin Kimmerleri fethetmesinden sonra bölgedeki bir kavimin asimilasyon oluşmasından Sarmatların ortaya çıktığını söylemektedir.[28] M. İ. Rostovsev ise Sauromatlar Maiotis gölü civarında hayatını sürdüren kavimlerle akraba olduklarını ve onlarla beraber Aşağı Don bölgesinde ve Azak Denizi civarında yaşadıklarını belirtmektedir. Ayrıca Sarmat ve İskit kavimlerinin dil ve kültürünün yakın olduğuna ve İskit konfederasyonu içerisinde yer aldığına dair bilgiler vermektedir.[29] K. F. Smirnov ise, Sarmat ve İskitler genetik bakımından birbirleriyle yakın akraba kavimler olduğunu, İskitlerin MÖ 8. yüzyılda Kafkaslara ve daha sonraki dönemlerde Ön Asya'ya yapan akınlarına katıldığını ve bu akından sonra İskitlerden ayrılarak Ural Dağının güneyinde kendileri bir konfederasyon kurduğunu belirtmektedir. Ayrıca, Sarmat kavimleri Merkezi Kazakistan'da ortaya çıkan İskitlerin Tasmola kültürünü devam ettirdiğini de belirtmektedir.[30] Tasmola kurganlarının mimarisi ile Ural Dağlarının güneyindeki İtil, Yayık ve Elek nehirlerinin havzalarında yer alan MÖ 7. – 5. yüzyıllara tarihlenen Sarmat kurganlarının mimarisiyle benzer noktaları bulunmaktadır.

Batıdaki Sarmatların İskitlerle ve Kuzey Kafkas bölgesindeki kavimlerle, doğudaki Sarmatların ise Saka ve Massaget kavimleriyle hem kültür açısından hem genetik bakımdan yakın bağlantılı olduğu anlaşılmaktadır.[31] Sebebi batıdaki Sarmatlar Kuzey Kafkas ve Kuzey

[21] Smirnov, 1964: 4.
[22] Celezçikov, 1998: 71.
[23] Celezçikov, Klepikov ve Sergasev, 2006: 12-35.
[24] Maşkov, Celezçikov ve Kriger, 1980: 16-17.
[25] Celezçikov, 1998: 70.
[26] Celezçikov, Kriger, Zasedateleva ve İksanova, 1977: 513-514.
[27] Grakov, 1954: 14.
[28] Mişenko, 1882: 477.
[29] Rostovsev, 1918: 33-34.
[30] Smirnov, 1976: 18.
[31] Smirnov, 1964: 3.

Karadeniz bölgelerinde varlığını sürdüren İskit kavimleriyle, doğudaki Sarmmatlar ise Orta Asya'da varlığını sürdüren Saka kavimleriyle gayet iyi ilişkiler kurabilmişlardir. Batı Kazakistan'daki MÖ 6. - 5. yüzyıllara tarihlenen Sarmat kavimlerine ait Lebedevka, Besoba, Sıntas, Ak Car, Matveyevka, Prohorovka, Alebastrevo, Kırık Oba, Selinni, Nagorni, Kum - Say ve Kara Oba kurganlarından ele geçen İskit tipindeki tunç ok uçlar, kabza başı toynak, völüt, mantar ve T şeklinde, korkuluğu ise kelebek veya böbrek şeklinde olan kılıç ve hançerler Sarmatların İskit kavimleriyle olan bağlantısına delil oluşturmaktadır.

Sarmat ve İskitlerin kurganlarının mimarisi, iskeletin yatırılış pozisyonu ve ele geçen buluntuları birbirine benzemektedir. Söz konusu kavimlere ait kurganlardan ele geçen buluntulara ve iskeletin yatırılış pozisyonuna bakarak bu Sarmat kurganı veya İskit kurganı demek çok zordur,[32] onun için 19. yüzyılın sonu 20. yüzyılın başlarında arkeologlar Güney Ural bölgesinde yer alan bu kurganları Erken İskit kültürüne ait kurganlar olarak tanımlamışlardır.

Bu çalışmada Sarmatların Tunç Çağındaki Andronova ve Surubnaya kültürlerini yaşatan kavimlerin devamı olduğunu belirterek, İskit kavimleri ile de yakın bağlantılı olduğunu belirtmek isteriz. Bunun sebebi Orta Asya'da Erken Demir Çağında ortaya çıkan İskit ve Sarmat kavimlerinin dışarıdan gelmemeleri, o bölgelerde Tunç Çağında yaşayan kavimlerin devamı olmalıdır. İskit kavimleriyle olan bağlantısı da söz konusu kavimlerin dilinin, dini inancının, örf adetlerinin, yaşattığı kültürlerinin ve kullandıkları silahlarının birbirine yakın benzerlik göstermesinden kaynaklanmaktadır. Ayrıca söz konusu kavimlerin genetik bakımdan birbirine yakın olması, yaşam biçimine bağlıdır. Bu sebepten dolayı İskit ve Sarmat kavimleri tarihte "Atlı Göçebe Kavimler" olarak da tanınmaktadır.

Bilim adamların çoğu Güney Ural bölgesinde yürütülen arkeolojik çalışmaların sonucuna bakarak, söz konusu bölgede MÖ 4. yüzyılda doğuda yaşayan göçebe kavimlerin etkisinin artmaya başladığını belirtmektedir. Sebebi Sarmat topraklarının doğusunda Sakaların, batısında Avrupa İskitleri ve güneyinde ise Dah ve Massaget kavimlerinin yaşamış oldukları bilinmektedir. A.H. Pşeniçnyuk ve K. F. Smirnov MÖ 4. yüzyılda Güney Ural bölgesinde Aral Gölü civarındaki kavimlerin etkisinin artmış olduğunu belirterek, bölgede birçok göçebe kavimlerin birleşmesinden Sarmat konfederasyonunun kurulduğunu belirtmektedir.[33] Sebebi MÖ 4. yüzyılda Pers Karlı Daryus'un Sakalara yapan seferinin sonucunda Aral gölü civarında varlığını sürdüren Sakaların kolu olarak bilinen Dah ve Massaget kavimleri Pers Krallığına bağımlı olmamak için kuzeye doğru hareket etmeye başlarlar ve Güney Ural bölgesinde yaşayan Sauromatlarla birleşerek bir konfederasyon kurdukları anlaşılmaktadır. Doğunun eski ve önemli yazılı kaynağı olarak bilinen Behistun Kitabesinin 5'ci paragrafında MÖ 519 yılında 1. Darius'un Orta Asya'da hayatını sürdüren Saka kavimleriyle savaştığı hakkında, o savaşta Saka kavimlerini bir kısmını yendiğine dair bilgiler bulunmaktadır. Ayrıca, söz konusu kitabede Saka kavimlerinin bir kısmının Orta Asya'dan kovulduğuna dair bilgiler de bulunmaktadır.[34] Behistun Kitabesinde yer alan bilgiler MÖ 4. yüzyılda Dah ve Massaget kavimlerinin batıya doğru göç ettiğine delil

[32] Smirnov, 1964: 7.
[33] Pşeniçnyuk, 1983: 128-130. Smirnov, 1964: 286.
[34] Dandamaev, 1963: 269.

oluşturmaktadır. Bu nedenlerin sonucunda MÖ 4. yüzyılın birinci yarısında Don nehrinin doğusunda ve Güney Ural bölgesinde varlığını sürdüren Sauromatlarla, doğuda gelen Dah ve Massaget kavimleriyle birleşerek Sarmat çatısı altına konfederasyon kurdukları anlaşılmaktadır.

MÖ 4. yüzyılın başlarından itibaren bölgede yaşayan kavimlerin ölü göme geleneğinde ve buluntularında birtakım değişimin olduğu bilinmektedir. Bu dönemde kurgan yığınları taşla kaplanmaya başlamaktadır, katakomp, dromos ve padboi mezarlar yaygın kullanılmaktadır, mezar yapımında çok miktarda ahşap kullanılmaktadır.[35] Daha önceki dönemlerde iskeletlerin başı genelde batı yönünde yer aldıysa, bu dönemden iskeletin başı güney yönünde yer almaya başlar. Kabza başı mantar veya T şeklinde, korkuluğu kelebek veya böbrek şeklinde olan kılıç ve hançerlerin yerine kabza başı hilal şeklinde, korkuluğu ise düz olan kılıç ve hançerler geçmeye başlar.[36] Ayrıca üç kanatlı uzun veya gizli kovanlı tunç ok uçlar yaygın olarak kullanılmaya başlar.[37] Seramiklere baktığımızda, yuvarlak dipli çömleklerin yerini düz dipli çömlekler değiştirmeye başlar ve seramiklerin hamurunda talk görülmeye başlar.[38]

Sauromat-Sarmat Kavimlerinin Yükseliş Tarihi

Bu bilgileri göz önünde tutarak Sauromatların temelinden MÖ 4. yüzyılın başlarında Ural Dağlarının güneyinde doğudan gelen birçok göçebe kavimlerin birleşmesinden Sarmat konfederasyonunun kurulduğunu ve onların Orta Asya'da önemli güce sahip olduklarını söyleyebilmekteyiz. Bu dönemden itibaren Sarmat kavimleri önemli güce sahip olmasından dolayı topraklarını batıya doğru genişleterek, Don nehrinin batı kısmına ve Azak Denizine geçmeye başlamışlardır (**Harita 1**).[39] Batıya doğru düzenlediği seferlerinin sonucunda MÖ 2. yüzyılda Kuzey Karadeniz bölgesindeki İskit egemenliğine son vereceklerdir.[40] MÖ 2. – MS 4. yüzyıllarda Güney Ural bölgesinden Kuzey Karadeniz bölgesine kadarki geniş bir coğrafya Sarmat hâkimiyeti altında olacaktır.[41]

MÖ 4. yüzyıllarda Sarmat kavimleri Karadeniz kıyısındaki Grek yerleşimlerini işkâl etmeye başladıkları bilinmektedir. MÖ 310-309 yıllarında Sarmat kralı Aripharnes, Kuban ırmağının bir kolu olan Thates de bir meydan savaşında yirmi bin atlı ve yirmi iki bin yaya askeri ile Bospor'lu Eumelos'a yardım ettiği bilinmektedir. Bu savaş Bospor krallığında bir taht kavgası sonucu çıkmıştı. Sarmatlar Kuban vadisine geçerek, Bosporos krallığının döneminde söz konusu bölgede önemli güce sahip olmuşlardır.[42]

Diodoros, MÖ 2. yüzyılda Sarmatların Kuzey Karadeniz bölgesindeki İskit topraklarına saldırdıklarından, İskitleri yenilgiye uğratarak bölgeyi hakimeti altına aldıklarından bahsetmektedir.[43]

[35] Gusalov, 2004: 14-15.
[36] Moşkova, 1963: 6.
[37] Pşeniçnyuk, 1983: 109.
[38] Moşkova, 1963: 6.
[39] Joldasbaev, 2010: 68.
[40] Durmuş, 2012: 103.
[41] Smirnov, 1964: 3.
[42] Rostovtzeff 1969: 96.
[43] Diodorus, II. 43. 6.

Kuzey Karadeniz steplerine yerleşen Sarmat kavimleri Roma kayıtlarına geçmeye başlamışlardır.[44] Bu dönemden itibaren Sarmat akınları Roma'nın doğu sınırında düzenli bir varlık göstermişlerdir. Ozan Ovidius, Karadeniz'in Tomis Limanında sürgündeyken pek çok akına şahit olmuştur. Ayrıca, Sarmat atlılarını ve bunların kış boyunca donan Danube üzerinden karşıya geçtiğini tarif ederek, Sarmatların çarpıcı bir resmini vermiştir: "Onlar derilerle ve pantolonlarıyla soğuğu etkisiz tuttular, bütün vücuttan sadece yüz açıkta kalmıştı. Saçlarından sarkan buz saçakları çıngırdıyordu, buzla kaplanmış dudakları parıl parıl parlıyordu" diyerek onları betimlemektedir.[45]

Bu dönemden itibaren Sarmatlar Kuzey Karadeniz steplerindeki Grek şehirlerini tek tek ele geçirmeye başlamışlardır. Sarmatlardan rahatsı olan bölgedeki Grek kolonistleri Pontus Kralı VI. Mithridates'ten yardım istemişlerdir. Strabon, MÖ 2. yüzyılda Kuzey Karadeniz steplerinde Sarmat kavimleri Pontus Kralı VI. Mithridates'in ordusuyla karşı karşıya geldiklerini ve savaştıklarını belirtmektedir.[46] Bu savaştan sonra Sarmat kavimleri Bospor krallığına sefer ettikleri anlaşılmaktadır. Bu dönemde Sarmat kavimleri Roma'ya karşı da savaşmışlardır.[47] Strabon, Sarmatların Tuna nehrini geçerek nehrin üzerindeki adalara ve bu nehrin güney kıyılarına yerleştiğini söylemektedir.[48] Bu olaylardan MÖ 2. yüzyıllarda Sarmat kavimlerinin bir taraftan Pontus kralıyla, bir taraftan iste Roma İmparatorluğuyla mücadele içerisinde oldukları anlaşılmaktadır.

Yazılı kaynaklar incelendiğinde Sarmatların MS 1. yüzyıldan itibaren Kafkas Dağlarının güneyine geçmeye başladıkları bilinmektedir. Söz konusu dönemde Kafkasların güneyinde İberiya Kralığı varlığını sürdürmekteyidi. İberiya Kralığının güneyindeki topraklar ise Part İmparatorluğunun kontrolundeyidi. Söz konusu dönemde Part İmparatorluğu topraklarını kuzeye doğru genişletme çabasında İberiya Kralı Pharmanes'le savaşmaktayıdı.[49] Tacitus, söz konsus savaşta Sarmat paralı askerlerinin İberiya Kralı Pharmanes'in yanında Part İmparatorluğuna karşı savaştıklarından bahsetmektedir.[50] Bu savaşta Part askerlerinin Sarmat suvarilerinden yenilgiye uradıkları anlaşılmaktadır.

Josephus'un ifadesine göre Sarmatlar MS 73 ve 135 yıllarında Part İmparatorluğu üzerine iki defa seferlerini gerçekleştirmişlerdir. Sarmatlar Hazar Denizinin doğusundan, Hyrcanya ve Media yolundan Armenia'ya ilerleyerek Part topraklarına girdileri anlaşılmaktadır. Bu güzergâhı kullanarak Sarmatların Media ve Armenia'yı yakıp yıktıkları anlaşılmaktadır.[51] Sarmat akınları Roma Kapadokya valisi Arrianos tarafından durdurulduğu bilinmektedir.[52] Arrianos Sarmat ordusunun savaş taktiklerini incelerek, "Ektaksis Kata

[44] Brezezinski 2002: 8.
[45] Ovidius III, 10.
[46] Strabon VII, 3.17.
[47] Appianus 15,19,69.
[48] Strabon VII, 3.13.
[49] Breezenski, 1999: 17.
[50] Tacitus, VI. 33-35.

[51] Josephus VII. 7. 4.

[52] Josephus VII. 7. 4.

Alanon (Alanlara Karşı Savaş Düzeni)" adlı eserinde Sarmatları yenmek için başvurulan taktikleri açıklamıştır.[53]

Bu dönemde Sarmatlar güç kazanarak batıda Karadeniz'in Kuzeybatısına, yani Karpat Dağlarının batı kısmına yayılmaya başlamıştı. Söz konusu dönemde Roma İmparatorluğu da topraklarını kuzeydoğuda Karadeniz'in kuzeyine kadar genişletme çabasındayidi. Plinius, Sarmatların MS 62'den itibaren Romanın Moesia eyaleti üzerine düzenli seferler gerçekleştirdiklerini ve bu seferlerden en büyüğü MS 69 yılın kışında dokuz bin atlı savaşının katılımıyla gerçekleştirildiğini ifade etmektedir.[54] Tacitus'ise söz konusu savaşta Sarmat süvarileri Romanın iki lejyonunu yenilgiye uğrattığından ve her taraftan destek sağlanan üçüncü lejyon tarafından bu akının durdurulduğundan bahsetmektedir. Ayrıca, Tacitus, söz konusu savaşta Sarmatların yenilgisinin sıra dışı olduğunu ve Sarmat süvarilerini yenilmesine hava şartlarının engel olduğunu belirtmektedir.[55] MS 70 yılında Sarmatlar Romanın Moesia eyaletine tekrar saldırarak, Moesia valisini öldürüp bölgeni ele geçirdikleri anlaşılmaktadır.[56]

Yukarıda bahsettiğimiz bilgilerden Sarmatlar Doğu Avrupa'da MS 1. yüzyıldan itibaren batıda Tuna nehrinden doğuda Aral Gölünün kuzeyine ve Kafkas dağlarının eteklerine kadar uzanan coğrafyayı kontrol altında tutmuş oldukları anlaşılmaktadır.

Sauromat-Sarmat Kavimlerinin Çöküş Tarihi

Sarmatların batıya doğru yayılmaları MS 2. yüzyıla kadar devam etmiştir. MS 2. yüzyılda Roma İmparatorluğuna Hadrrianus'un gelmesiyle Daciya ve Tuna bölgesindeki Sarmatlar Karadenizin kuzeyine kovulmaya başlamıştır. Gotların MS 215-50 senelerinde Karadeniz steplerine gelişi buradaki Sarmat hâkimiyetini daha da zayıflatmaya başlamıştır. Bu dönemde doğudan gelen Hunların Sarmatlar üzerindeki etkisi fark edilir seviyeye gelmiştir. MS 2. yüzyıldan itibaren Sarmatlar Hunlarla temaslarını devam ettirdiler. Ammianus Sarmatların Hunlara benzediğini, fakat hayat tarzlarının ve alışkanlıklarının Hunlar kadar vahşi olmadığını belirtmektedir.[57] Jordanes ise Sarmatları Hunlarla kıyaslayarak: "Sarmatlar savaşta Hunlarla eşittir, fakat medeniyet, gelenek ve görünüş bakımından onlardan farklıdır" diyerek Sarmatların Hunlarla benzer ve farklı noktalarını belirtmektedir.[58]

MS 3. yüzyılın sonunda doğudan gelen Hun birliği Güney Ural bölgesinde varlığını sürdüren Sarmat kavimlerini batıya doğru yerinden oynatmışlardır ve bu dönemden sonra söz konusu kavimler sadece Kuzey Karadeniz bölgesini hâkimiyeti altında tutabilmişlerdir.

Yukarıda bahsedilen bilgilerden, Sarmatların MS 2. yüzyılın sonuna gelindiğinde büyük ölçüde güç kaybetmeye başladıkları anlaşılmaktadır. Onların bu şekilde güç kaybetmelerine dış etkenler büyük ölçüde rol oynamışlardır. Karadeniz'in kuzey kıyılarındaki Grek koloni şehirlerini elde tutmak için verilen mücadele, Dakların ve Romalıların Kuzey Karadeniz

[53] Tadeuş 2008 : 127.
[54] Plinius IV.80.
[55] Tacitus, I. 79.
[56] Durmuş, 2012: 84.
[57] Ammianus XXXI.2.21.
[58] Jordanes 126-7.

steplerine düzenlediği saldırıları,[59] Baltık sahillerinden aşağı inen Gotların saldırıları Sarmat hâkimiyetini zayıflamasına neden oluşturmuştur. Fakat Sarmat kavilerine en ezici darbe MS 375 yılında Hunlar tarafından verildiği anlaşılmaktadır ve bu tarihten sonra Sarmat kavimleri Hun birliği içinde batıya doğru hareket ettikleri bilinmektedir.[60]

Sonuç

Bu çalışmamızda yukarıda bahsedilen bilgileri göz önünde tutarak Sarmat kavimleri MÖ 6. yüzyılda Güney Ural bölgesinde ortaya çıktığını, kökenlerinin de Tunç Çağında bölgede yaşayan kavimlere bağlı olduğunu, İskit kavimleri ile akraba olduklarını ve MÖ 4. yüzyılda bir konfederasyon kurduklarını söyleyebiliriz. Ayrıca, MÖ 4. yüzyılda doğudan gelen Dah ve Massaget kavimleriyle birleşen Sarmat kavimleri batıya doğru topraklarını genişleterek Bospor ve Pontus krallıklarıyla, Part ve Roma İmparatorluğuyla mücadele içerisine girdikleri bilinmektedir. MS 3. yüzyıldan itibaren Hunların, Gotların, Dakların ve Romalıların Kuzey Karadeniz steplerine düzenlediği akınlarında oldukça güç kaybeden Sarmatların MS 375 yılında Hunlar tarafından yenilgiye uğrayarak, Hun birliği içine girdikleri anlaşılmaktadır.

Kaynaklar

Ammianus, M. (1935-1939). *Ammianus Marcellinus*, İng. çev. John C. Rolfe. Cambridge: he Loeb Classical Library.

Appianus. (1982). *Appian's Roman History*. İng. çev. Horace White. Cambridge: The Loeb Classical Library.

Baypakov, K., Tanabaeva, S. İ., Sdıkov, M. N. (2001). *Ancient treasures of Western Kazakhstan*. Almaty: İzdatelsky Dom Credo, 5.

Brezezinski, R. (1999). Mariusz Mielczarek, *The Army of The Bosporon Kingdom*. Lodz: Poland.

Brezezinski, R., Mielczarek, M. (2002). *The Sarmatians B.C. 600-AD 450,* Oxford: Osprey Publishing Ltd, 3.

Dandamaev, M. A. (1963). "Paxod Dariy protiv skifskogo plemeni Tigraxauda". *KSİNA*, Moskva: vip.61, 179-269.

Diodorus, S. (1996). *Diodorus Of Sicily*. İnglizceye çvr. C. H. Oldfather. London: Willim Heinmann.

Durmuş, İ. (2012). *Sarmatlar*. İstanbul: Akçağ Yayınları, 55.

Grakov B. N. (1947). Perecitke matriarhata u sarmatov. *Vestnik Drevnei İstorii*. Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 3 (21), 100-121.

Grakov B. N. (1954). Kamenskoe Gorodişe na Dnepre. *Materyalıi i issledovaniya pa arheologii SSSR*, № 36. Moskva: Akademii nauk SSSR, 14.

Gusalov S. Yu. (2004). *Drevniye Koçevniki Yucnovo Priuralya VII – I vv. do.n.e.* Uralsk, 14-125.

[59] Durmuş 2012: 102.
[60] Sınor 2000: 162.

Heradot. (2006). *Herodot Tarihi*. Çev. Müntekim Ökmen. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 3. Baskı.

Hippocrates. (1881). *Airs, Waters, and Palaces*. İnglizceye çvr. Eminent Scholars. London: Messers, Wyman Sons, 75.

Jelezçikov B. F. (1998). *Arheologiçeski Pamyatniki Uralskoi Oblasti.* Volgograd: İzdatelstvo Volgogradskogo Gosudarstvennogo Universiteta, 70-71.

Jelezçikov B. F., Klepikov V. M., Sergasev İ. V. (2006). *Drevnosti Lebedevki (VI – II vv. do n.e*. Moskva: İzdatelstvo firma "Vostoçnaya literatura" RAN, 12 – 37.

Jelezçikov B. F., Kriger V .A., Zasedateleva S. M., İksanova F. K. (1977). Raskopki kurganov u c. Novopavlovka, *Arheologiçeski Atkritiya 1976 godah*. Moskva:

Joldasbayev S. (2010). *Ecelgi jane Orta gasırdagı Kazak Elinin Tarihı*. Almatı: Kitap baspası, 68-79.

Jordanes. (1915). *De Origine Actibusque Gothorum*. İng. Çev. Charles C. Mierow.

Kimball J. D. (2013). *Savaşçı kadınlar Amazonlar*. Çev. Serap Yeşiltuna. Istanbu: İleri Yayınları, 86.

Marquart J. (1901). *Eransahr nach der Geographie des Ps. Moses Xorenaci*. Berlin: Weidmannsche Buchhandlung, 155.

Mişenko F. G. (1882). K voprosu ob etnografii Gerodotovoi Skifii (po povodu knigi E. Bonnelya), *Universitrtskie izvestiya, № 11*. Kiev: 477.

Moşkova M. G. (1963) *Pamayatniki Prohorovski Kulturıi*. Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 6-7.

Moşkova M. G., Jelezçikov B. F., Kriger V. A. (1980). Otçet arheologiçeskie raboti na territorii Uralskoi oblasti v 1980 g. *Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşiv Materyalleri*, Dosya №1838, Uralsk: 10-104.

Moşkova M. G., Jelezçikov V. F., Kriger V. A. (1978). Otçet Arheologiçeskie raboti v Uralskoi oblasti v 1978 godu. *Margulan Arkeoloji Enstitüsü Arşiv Materyalleri*, Dosya №41, Uralsk: 14-133.

Ovidius, N. (1996). *Tristia- Ex Ponto*. Loeb Classical Library. Cambridge.

Plinius. (1997). *Naturalis Historia*, İng. çev. H. Rackham, Loeb Classical Library, Cambridge.

Polybius. (1998). *Historiae.* İnglizceye çeviren W. R. Paton. Cambridge: Loeb Classical Library.

Pşeniçnyuk A. H. (1983). *Kultura Rannih Koçevnikov Yucnogo Urala*. Moskva: İzdatelstvo "Nauka", 101-130.

Rostovsev M. İ. (1918). *Ellinstvo i iranstvo na yuge Rossii*. Praga: 33-34.

Sınor, D. D. (2000). *Erken İç Asya Tarihi*. İstanbul: İletişim Yayınları, 159-162.

Smirnov K. F. (1964). *Savromati*. Moskva: İzdatelstvo Nauka, 3-286.

Smirnov K. F. (1976). "Savromati" i "Sarmati". *Etnokulturnie svyazi naseleniya Urala i Povolciya s Sibiryu, Srednei Aziei i Kazahstanom v epohu celeza*. Ufa: 17-19.

Strabon. (1969). *The Geography of Strabo*. Çev. Horace Leonard Jones. Gambridge: The Loeb Classical Library.

Tacitus, C. (1876). *The Annals.* Translated by Church, A.J. and Brodribb, W.J. London: Macmllan And Co.

Tacitus, G. C. (1992). *Historia*. İng. çev. Clifford H. Moore. Cambridge: The Loeb Classical Library.

Tadeuş S. (2008). *Sarmati Drevni narod yuga Rossii*. Moskva: ZAO "Sentrpoligraf".

BİR DİN EĞİTİMİ FIRSATI OLARAK AİLE İÇİ MAHREMİYET

Dr. Öğr. Üyesi Adnan ARSLAN
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, orcid.org/0000-0002-3989-6612

Özet

İnsanın, sosyal bir varlık olma yönüne istisnai bir bent olarak örülen mahremiyet duvarı, insanlık onuru ile doğrudan ilişkisinden dolayı her toplumda kendine özgü sınırları ile var olagelmiştir. Çoğunlukla cinsel öğeleri akla getiren mahremiyet, giyim-kuşam, mimari, ibadet gibi hayatın pek çok unsurunda kendini hissettirmektedir. Mahremiyet olgusu, sosyoloji, antropoloji, din ve kamu hukuku gibi pek çok düzlemde akademik araştırmalara konu olmuştur. Keza aile içi mahremiyet üzerine pek çok çalışmalar kaleme alınmıştır. Bu çalışma ise, aile içi mahremiyet sınırlarının, ailede yetişen çocuklara ahlaki yükümlülükler ve dini pratiklerin öğretilmesinde nasıl vesile yapılabileceği üzerine durmaktadır. İslam dininin ayet ve hadislerle açıkça belirttiği konulardan olan hayâ, örtünme, namahrem olanlardan kaçınma, halvetten sakınma hâsılı Müslüman neslin korunmasına yönelik tüm proaktif önlemlerin ilk öğretileceği zemin aile olduğu gibi bu hayati önlemlerin pilot uygulaması da yine aile içi mahremiyet sınırları olduğu düşünülebilir. Örneğin, buluğ çağına ermiş bir ergen kızın kendisini yabancı erkeklerden sakınmasının ilk uygulaması, ev içinde erkek kardeşinin odasından bağımsız kendisine ait bir oda tahsisi ile gerçekleşmektedir. Yine ergenlik çağına yaklaşmış bir erkek çocuğunun karşı cinse karşı mahremiyet sınırlarını öğretmenin ilk hazırlık adımı ebeveyninin yatak odasına izin alarak girmesinin öğretilmesidir. Diğer taraftan aile içi mahremiyetin, aile üzerine hükümran olan ilahi iradenin varlığını hissettirmek ve bu iradenin tecellisini somutlaştırmak için pragmatik yönünden de söz etmek mümkündür. Zira aile içi mahremiyetin uygulanma safhasında şefkat, samimiyet ve sevgi bağları ile birbirine kenetlenen aile bireylerinin bir diğeri olan ilişkilerini sınırlayan bir iradenin aile üzerinde izdüşümü vardır. Giyim kuşam şekilleri, aile içi bireylerin ilişkileri, tuvalet ve banyo adabı ve odaların tanzim ve giriş disiplinine varıncaya kadar ev üzerinde müdahil olan bir iradenin dışa vurarak tesirini en bariz gösterdiği platform aile içi mahremiyet uygulamasıdır denilebilir. Bu itibarla aile içi mahremiyet aynı zamanda dini bir eğitime de basamak olabilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Mahremiyet, dini eğitim, ergen, aile

DOMESTIC INTIMACY AS A OPPURTUNITY OF RELIGIOUS TRAINING

Abstract

The wall of privacy, which is an exception to human being's being a social being, has existed with its own borders in every society because of its direct relation to human dignity. It often makes itself felt in many aspects of life, such as privacy, clothing, architecture, worship, and sexuality. The phenomenon of privacy has been the subject of academic research in many fields such as sociology, anthropology, religion and public law. Likewise, many studies have been written on family privacy. This study focuses on how family privacy limits can be used to teach moral obligations and religious practices to children in the family. One of the issues explicitly stated by the verses and hadiths of Islamic religion, it is possible to think that all the

proactive measures for the protection of Muslim generations, such as veiling, ignorance and avoidance, are the first to be taught, as well as the piloting of these vital measures are also the limits of privacy in the family. For example, an adolescent girl who has reached puberty should avoid herself from foreign men. The house is housed in her own room independent of her brother's room. Again, a child approaching the age of adolescence is about teaching the privacy limits of the opposite sex. On the other hand, it is possible to talk about the pragmatic aspect of family privacy in order to feel the existence of the divine will upon the family and to embody the manifestation of this will. Because, in the implementation phase of family privacy, there is a project on the family that limits the relations of the family members who are connected with each other with the ties of compassion, sincerity and love. It can be said that it is the platform family privacy practice that shows the effect of a will that is interfered with on the house until the forms of clothing, the relations of the family members, the toilet and the bath decency, and the arrangement of the rooms and the entrance discipline. In this respect, family privacy can also be a step towards religious education.

Keywords: Intimacy, religious trainig, teenager, family

Tarih boyu "İnsan nedir?" sorusuna verilen cevap, çoğu kez onun "sosyal bir varlık" olduğu yönündedir.[1] Var olmak için bir anne ve babaya muhtaç olan insanoğlunun varlığa adım attığı andan itibaren diğer insanlara, "öteki"lere, "başka"larına hep ihtiyaç duyacaktır. Yürümeyi, konuşmayı, çevresindeki nesneleri nasıl kullanacağını vesaire tüm hemen hemen tüm ihtiyaçlarını, kendisi dışındaki "öteki"lerle öğrenecek, "başka"larından yardım alacaktır. Dikkat edersek en temel ihtiyacımız olan ekmek, soframıza gelinceye kadar kaç "öteki" eller üzerinden bize ulaşmıştır. Buğdayı toprağa serpen elden, biçen ele; değirmeni çalıştıran elden, yoğurup pişiren ele kadar yüzlerce el değmiştir ekmeğe dokunan ellerimizden önce. Sadece ekmek mi? Tabi ki hayır. Şu anda üzerimizi örten elbiselerimizi imal eden tekstilciden, uzayan saçlarımızı tıraş eden berbere kadar; küçük dünyamız evimizin duvarlarını ören ustadan kahvaltıda eksik olmayan çayı toplayan Rizeli çay işçilerine kadar. Gün boyu sadece yediğimiz içtiğimiz şeylerin bize ulaşıncaya kadarki safhasında emeği geçenlerin adedini hesap etmeye kalksak sanırım buna vaktimiz yetmeyecektir. Hatta daha da merceğimizi büyültürsek, doğumda ilk elimizi ayağımızı tutan ebeden, dünya yolculuğunun sonunda cenazemizi yıkayan gassala kadar bizi "başka"ları ile irtibatlandıran bağın, hep aynı varoluşsal özelliğimiz olduğunu göreceğiz. O halde insan, varlığını, devamını hep "başka"larına borçludur.

Yaratılış itibariyle medeni olan insanoğlu,[2] bu varoluşsal özelliği sebebiyle çevresindekilerle sosyal ilişkiler geliştirir ve nihayet karşı cinsten biri ile de bu geniş çaplı sosyal ilişkileri dar bir zemine, aileye çekerek bir yuva kurar. Kısaca insanoğlunun evlenme ve sıcak bir yuva kurma hayali de onun yaratılıştan kaynaklanan "başkası" ihtiyacındandır. Neslinin devamı için evlenmeli, çocuk sahibi olmalıdır. Bu ihtiyaç fıtratın gereği olduğu için

[1] Aristoteles, Nikomakhos'a Etik, çev. Saffet Babür (Ankara: Ayraç Yayınevi, 1997), 10.
[2] "İbn Haldun'a göre insan tabiatı, diğer varlıklardan üstün vasıflarla donatılmış olsa da toplumsal yaşam insan için zorunlu bir ihtiyaçtır. Fiziksel ve bilişsel üst özelliklere sahip olması yalnız bir hayat sürmesine yetmemekte ve başkalarıyla ilişki kurmadan var olmayı bile başaramayacağı gerçeğini değiştirememektedir." Gülüşan Gocen, Toplum Bilimleri Dergisi, 7 814), s. 177.

fıtrat dini olan İslam, evliliğe gücü yeten her erkeğin evlenmesini istemekte ve zaruret olmadıkça bekârlığı hoş görmemektedir.[3] Sadece Allah'a ibadet maksadıyla dahi olsa ruhbanlık manasında bir bekârlığı tavsiye etmediği gibi tasvip de etmemektedir.

Buraya kadar insanın sosyal bir varlık olarak diğerleri ile olan zaruri ilişkisinden bahsettik. Peki, insanın bu kaçınılmaz ihtiyacı olan sosyalliğinin bir sınırı olmayacak mıdır? İnsanın kendine ait özel alanı, başkalarını davet ve ortak etmeyeceği kişisel yönleri ve yanları bulunmayacak mıdır? Başkalarına kesinlikle muhtaç olduğundan bahsettiğimiz insanoğlunun başkaları ile kendisi arasında bir perde çekeceği, kendi iç dünyasında kendine mahsus sırları ile baş başa kalacağı "mahrem" bir dünyası da elbette olmalıdır; bu da yine fıtrat icabı bir yaratılış gerçeğidir. Mahremiyet duygusu, insanın eşref i mahlûkat oluşundan kaynaklanan bir saygınlık ifadesidir. Mahremiyetin tezahürlerinden biri olan örtünmenin, en ilkel kabilelerde dahi bulunduğu göz önünde bulundurulursa onun, fıtrattan beslenen kuvvetli köklere sahip olduğu anlaşılacaktır.[4]

Sonuç olarak; öteki ve başkasına olan ihtiyacımız ne kadar fıtrattan gelen bir ihtiyaç ise öteki ve başkasından mücerret, bağımsız, ötekine engelli, perde arkasında kendimize özel bir mahremiyet alanımızın olması da o kadar fıtridir; yaratılış gereğidir. Yusuf Bahri Gündoğdu mahremiyetin fıtrat ile olan ilişkisini şöyle ifade etmektedir:

"Allah insanın fıtratında var olan safiyyet, ulviyyet ve mükerremiyeti muhafaza etmek üzere çeşitli hükümler vaz' etmiştir. Bunlardan birisi de İslam'daki "mahremiyet" anlayışıdır. İslam'ın mahremiyet hassasiyetini "fıtratı, fıtrata karşı korumak" şeklinde mütalaa etmek mümkündür. Zira insan tabiatında bulunan cinsellik dürtüsü, meşru dairenin dışına çıktığında insanın değerini ve saygınlığını örseleyecek sonuçlara götürebilmektedir. Mahremiyete riayet ise bu gibi durumların önüne geçen koruyucu bir unsur olarak görülebilir."[5]

Bir yaratılış gerçeği olarak mahremiyet alanımız en genel haliyle evimiz olduğu gibi evimizin de içinde yine daha dar bir mahremiyet alanı olarak tuvalet, banyo ve yatak odası gibi bölmeler mahremiyetin mimariye yansımasıdır. Mahremiyetin en genel tezahürü olan giyimden sonra mahremiyet sağlama aracı olan mimari, ötekisinden ayrı ve gayrı olanı belirlemek için sınırlar çizmiştir. Camilerimizde kadın ve erkeklerin namaz kılma yerleri genel olarak farklı katlar şeklinde ayrılmıştır. Geleneksel mimari anlayışımızda mahremiyetin izlerini belirgin bir şekilde kırsalda evlerin önündeki avluda, şehirlerde ise evin giriş kapısında yer alan antrede, holde görmek mümkündür. Hatta Osmanlı döneminde mahremiyet hassasiyeti olarak, eve gelen misafirin kadın mı erkek mi olduğuna göre kapıya ayrı ayrı iki tokmak konulduğu bilinmektedir.[6]

Giysi ve mimaride kendini gösteren mahremiyet sınırları sadece bununla kalmayıp kuracağımız yuvanın nikâh akdinde de geçerli olmuştur. Kimlerle evlenip kimlerle

---

[3] Özbek, Abdullah "Bir Eğitim Kurumu Olarak Ailenin Önemi", İslâm"da Aile ve Çocuk Terbiyesi-2, Haz., İSAV, Ensar Neşriyat, İstanbul 1996, s. 51.

[4] Yusuf Bahri Gündoğdu, Mahremiyet Eğitiminin Temeli İnsanlık Şerefi: Ailenin Mesuliyetleri, Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi, 7(2), 387-394, Temmuz 2017, 388.

[5] Gündoğdu, a.e.g., s. 388.

[6] Mahremiyet ve mimari ilişkisi hakkında ayrıntı için bkz: Kemal Özkurt, Mahremiyet Anlayışının Mimariye Yansıması, Din, Gelenek ve Ahlak Bağlamında Mahremiyet Algıları Sempozyumu, Samsun 2016.

evlenemeyeceğimiz açıkça belirtilmiş ve mahrem-namahrem şeklinde tasnif edilmiştir. Bu konunun ayrıntısına girmenin malumu ilam olacağı için gerekli olmadığını düşünüyorum.

Burada sorulması gereken bir soru vardır. Mahremiyetin belirleyicisi kimdir? Vücudumuzun neresini başkalarına gösterebileceğimizden, kimlerle aynı odada yalnız kalabileceğimizden tutun da kiminle evlenebileceğimize kadar hâkim olan belirleyici "mahremiyet" çizgilerini çizen kimdir?

Evet, bu soruyu Müslüman bir toplumda sorduğumuzda alacağımız cevap bellidir: Allah. Peki, aynı soruyu diğer coğrafyalarda diğer toplumlarda sorduğumuz da ne cevap alacağız? Konu ile ilgili araştırma yapan akademisyenlerin üzerinde mutabık kaldığı husus şudur: İster semavi olsun ister dünyevi, mahremiyetin belirleyicisi dinlerdir. Dolayısıyla ortaya çıkan sonuç; mahremiyet din kökenlidir ve dini bir geleneğin kendi mensuplarını "kendi" olarak kabul edip onlara diğerlerinden ayrı kendine özgü bir yaşam alanı açmasıdır. Mahremiyet, vücudun belirli kısımlarına kimlerin bakabileceğine; dokunabileceğine, yatak odasına kimlerin girebileceğine bizzat Allah'ın müdahale etmesi ve kulunu belirli konularda diğerlerinden müstağni ve mücerret kılmasıdır. Allah'ın *bizi bize bırakmayıp* "en özelimiz" dediğimiz hususlara kadar müdahale etmesi ve bizi diğerlerinden ayırarak kendimize özgü kılmasıdır. Mahremiyet; fıtrat gereği el-hak, başkalarına muhtaç olduğumuz, başkaları olmadan olmayacağımız gerçeğinin istisna alanıdır. Öteki içinde kendisine ait bir dairesel bir çerçeve çizmesi ve hususi alan tahsis etmesidir.

O halde tüm bu mukaddimelerden yola çıkarak varacağımız husus şu olacaktır: Mahremiyet eğitimi bir din eğitimidir. Çocuklarımıza bedenimiz ve evimiz üzerinde Allah'ın iradesinin hâkim olduğunu anlatmak, sadece anlatmak değil yaşatmak ve hissettirmek için bir fırsattır. Allah'ın iradesinin bizim irademiz üzerinde nasıl tecelli ettiğini göstermek için; onun en dar dairede, bedenimiz ve evimiz üzerinde "mahremiyet sınırları" nasıl çizdiğini ifade etmek için verimli bir derstir. Diğer taraftan özele saygının, anne baba ve kardeş de olsa özel alanlara riayet etme hassasiyetini kazandırmanın en pratik bir yoludur. Bu suretle hayatın ilerleyen safhalarında mecburiyetle karşılaşacağı yükümlülükler silsilesine karşı evin duvarları içinde bunun provasını yapmaktır. Aile içi mahremiyet hassasiyeti ile çocuklarımıza ahlaki yönden korkunç bir yozlaşmaya uğramış asrımızda, kendilerini dışarının ahlaki tehlikelerine karşı uyanık ve tetikte olmalarını sağlamaktır. İffet ve hayâ gibi fıtrat değerlerinin "hayâsızca akın" karşısında tar ü mar olmaması için ev içinde tedbirler almaktır.

Çocuğunun en basit bir üzüntüsü karşısında tadı kaçan, evladı için hiçbir fedakârlığı yapmaktan kaçınmayan bir anne, çocuğunu karşısına alıp artık yatak odasına kapıyı çalmadan girmemesi gerektiğini söylüyor. Düşünün ki sahip olduğu hiçbir şeyini ama hiçbir şeyini evladından esirgemeyen, evladına maddi ve manevi hiçbir mesafe koymayan bir anne, bu sefer evladına ev içinde mesafe koyuyor; en tatlı anıların yaşandığı, mesafelerin kalktığı yuvada birden bire bu mesafe de neyin nesi dedirtiyor.

Sabahtan akşama kadar yedikleri içtikleri ayrı gitmeyen, oyuncaklarını paylaşan canciğer kardeşler buluğ çağına ulaştıklarında, ebeveyn tarafından gelen bir müdahale ile odaları ayrılıyor. Oğlum sen artık sen şu odada kızım sen de şu odada yatacaksın deniyor. Henüz buluğ çağına dahi ermeden çocukların banyoda yıkanırken malum bölgelerini kapatmaları, kardeşlerine hatta anne ve babasına dahi göstermemesi gerektiği söyleniyor.

Amca, hala, teyze çocuğu dahi olsa karşı cinsten kuzenlerle bir arada olma hususunda yavaş yavaş belirli düzeyde bir mesafenin gözetilmesine dair göndermelerde bulunuluyor. Nedendir bu hassasiyetler? Çok mu gerekli bu soğuk tedbirler?

Evet, bu soğuk tedbirlerin, aile içi samimiyete gelen bu beklenmedik müdahalelerin yukarıda zikredildiği minvalde anlatılması dini terbiye açısından apayrı bir önem arz etmektedir. Burada önemli olan husus ifrat ve tefrite kaçmadan istikameti takip ederek mahremiyet kayıtlarını dini terbiyenin, iman dersinin bir parçası haline getirerek bütüncül hedefe doğru sevk etmektir. Buna açıklık getirmek için birkaç örnek vermek yerinde olacaktır.

9 yaşında bir oğlumuz var. Yıkanmak için banyoya girdiği zaman –duş kabininin içinde dahi olsa" diğer küçük kardeşlerinin banyoya girmemesi gerektiğini söylüyoruz. Neden içeriye giremedikleri sorulduğunda ise abilerinin artık büyüdüğünü ifade ediyoruz. Bu, bir taraftan abilerinin "büyük" biri olduğunu ima etmekle ona bir şahsiyet vermiş olmakla birlikte diğer taraftan da kardeşlerin abilerine olan bakışını da olumlu yönde etkileyecektir.

11 yaşında kızımızın odasına girmeden önce odanın kapısını tıkladığımızı, 12 yaşındaki oğlumuzun kitaplarını ondan izin almadan karıştırmadığımızı, cep telefonu olan çocuğumuzun telefonunu ondan habersiz kurcalamadığımızı düşünün. Mahremiyete riayet etmenin en belirgin örnekleri olan bu sahnelerde çocuklarımızın kendilerine olan özgüvenlerinin, karakter gelişimlerinin ve ebeveyne olan saygı ve sevgilerinin nasıl olumlu yönde gelişeceği gayet açıktır.

Tüm bunların da üzerinde "bizim evimiz" dediğimiz yuvamızda bizim ev içi davranışlarımıza kadar hâkim olan ilahi iradenin varlığını hissettirme konusunda mahremiyetin inanç eğitimi ve takviye edici yönünü de düşünmek gerekmektedir.

Kaynakça

Aristoteles, Nikomakhos'a Etik, çev. Saffet Babür (Ankara: Ayraç Yayınevi, 1997).

Göcen, Gülüşan, *Toplum Bilimleri Dergisi*, 78/14.

Abdullah, Özbek, "Bir Eğitim Kurumu Olarak Ailenin Önemi", İslâm'da Aile ve Çocuk Terbiyesi-2, Haz., İSAV, Ensar Neşriyat, İstanbul 1996.

Gündoğdu, Yusuf Bahri, "Mahremiyet Eğitiminin Temeli İnsanlık Şerefi: Ailenin Mesuliyetleri", *Ordu Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 7(2), 387-394, Temmuz 2017.

Özkurt, Kemal, "Mahremiyet Anlayışının Mimariye Yansıması", *Din, Gelenek ve Ahlak Bağlamında Mahremiyet Algıları Sempozyumu*, Samsun 2016.

ABBÂSÎ DÖNEMİ ŞAİRLERİNDEN ABDULLAH İBNÜ'L- MÜBAREK'İN DİVANINDA CİHAD

Dr. Öğr. Üyesi Adnan ARSLAN
Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi, orcid.org/0000-0002-3989-6612

Özet

Türk asıllı bir Tebe-i Tabiîn olan Abdullah İbnü'l- Mübârek, döneminin tanınmış hadisçi ve fakihlerindedir. Ebû Hanife ile görüşmüş, zühd ve takvası ile meşhur olmuş bir âlimdir. Zühd anlayışı "dünya ile alâkayı kesmek değil, dünyaya ve dünyalığa bağlanmamak" olan Abdullah İbnü'l- Mübârek, telif etmiş olduğu Kitâbu'z-Zühd ve'r-Rekâik adlı eserinde tasavvufun temel kavramları olan, hüzün, zikir, huşû, ihlâs, niyet, tefekkür, havf, haya, tevâzû, riyâ, kanaat, rıza, fakr hakkında Peygamberimiz ve sahabenin sözlerine yer vermiştir. Kendisinin İslami ilimlerdeki vukufiyetinin yanı sıra bilinen diğer bir yönü de şairliğidir. Özellikle zühd ve cihad temalı şiirleriyle yaşadığı dönem Müslümanlarını bilinçlendirmeye çalışmış ve özellikle de gençler üzerinde etkili olmuştur. Bir divan haline getirilecek çoklukta şiirleri de olan İbnü'l-Mübârek kendi zühd anlayışını edebi sahaya taşımış ve deyim yerinde ise zühd nesrini nazma tahvil etmekte muvaffak olmuştur. Bu itibarla onun şiiri, zühdün "dünya ile alakayı kesmemek" tanımına uygun düşecek şekilde tanzim edilmiştir. Bir taraftan "Kitâbu'z- zühd" adlı eseri ile Müslümanların iç içe oldukları toplum hayatında manevi hayatlarını henüz Emeviler döneminde baş gösteren ve Abbasiler döneminde de devam eden ahlaksızlık girdabından korumaya çalışırken diğer taraftan Tarsus gibi Bizanslılarla sıcak temas sağlanan cephelere teşvik etmekle isabetli ve ölçülü bir zühd örneği sunmuştur. Diğer çağdaşı zahidlerden bazılarının zühd anlayışını kısmen de olsa eleştirmiş bu duygu ve düşüncelerini şiirlerinde dile getirmiştir.

Anahtar Kelimeler: Abbâsî şiiri, Abdullah İbnü'l- Mübârek, zühd, cihad

Giriş

Hulefa-i Râşidîn döneminde hız kesmeden devam eden fetih faaliyetleri nihayet halifeliğin saltanata dönüşmesi ile de devam etmiş İslam coğrafyası Kuzeyde doğu Roma olmak üzere Afrika ve Asya içlerine doğru genişleme kat etmiştir. Fethedilen ülkelerin ganimetlerinin merkez-i hilafette yığılması ile hâsıl olan olağan üstü hızlı gelirler ve İslam devletine dâhil edilen coğrafyaların eğlence ve zevk ü safa kültürleri Müslümanların etkilenmesine ve nihayet baş döndürücü biz hızla manevi yozlaşmasına neden olmuştur.[1] Bu halin neticesi olarak da Müslüman toplum arasında tepkisel olarak tasavvufi eğilim kuvvet bulmuş[2] ve bunun da bir izdüşümü olarak şiirde "zühd"[3] ve "terk-i dünya" güçlü bir tema olarak yerini almıştır.[4]

---

[1] Ayrıntı için bkz: İsmail Serdar Duman, *Emevilerde Sosyal Hayat*, (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2004); Ali Delice, "Emevi Devletinin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı Mülahazalar", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1999), 299-320; İrfan Aycan, " İslam Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı", http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/1702/18201.pdf (Erişim: 29.11.

[2] Mustafa Türköz, *Kur'an ve Hadis Bağlamında Zühd Hayatı*, (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2007), 156.

[3] Zühdün bir kavram olarak ortaya çıkışı ve gelişmesi hakkında ayrıntı için bkz: Kadir Özköse, "Zühd Ve Sûfîlerin Zühde Yükledikleri Anlam Tasavvufta Dünyevileşmeye Tepkisel Yaklaşım", http://eskidergi.cumhuriyet.edu.tr/makale/338.pdf (Erişim: 30.11.2018).

[4] Zühd konulu şiirler ve öncüleri hakkında ayrıntı için bkz: Metin Parıldı, *Ebu'l-Atâhiye Şiiri*, (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2007); Şevki Dayf, *Târihu'l-Edebi'l-Arabi el-asru'l-Abbâsiyyi'l-evvel*, 8. Baskı, C. II, (Kahire: Dâru'l-maârif, 1966), 399-413; Atilla Yargıcı, I. Abbasi Döneminde Zühd Şairleri, Nüsha, 19 (2005 Güz), ss. 57-68.

Müslüman Arap toplumunda daha henüz ilk yüzyılda livata ve şaraptan şarkı ve fuhşa varıncaya kadar ahlaki yozlaşmanın saray başta olmak üzere tüm topluma yayılma istidadı gösterdiği bir vasatta tepki olarak takva ehlinin zühde yönelerek içtimai hayattan kendilerini soyutlamaları gayet yerinde bir reflekstir.[5] Tasavvufta erken zühd dönemi olarak kabul edilen hicri I. ve II. asırda gösterilen bu zühd refleksi[6] genel olarak, dünyayı sevmemeyi ve ona bağlanmamayı esas almaktadır.[7] Ancak dünyayı sevmemek refleksinin fevri bir sonucu olarak dünyevi sorumlulukları yerine getirmemek, yaşadığı topluma karşı ıslah ve irşat mükellefiyetinden kaçınmak ve keza ister ailevi ister milli yükümlülükleri omuzlamaktan uzak durmak gibi ölçüsüz bir takım tutum ve davranışlar da ortaya çıkmıştır. Zühdün dünyayı sadece kalben değil kesben ve amelen de terk etme şeklindeki Sünnete aykırı anlayışı erken dönemden itibaren fark edilmiştir. Hz. Peygamber (a.s.m.)'ın dünyaya ait her ne varsa terk edişi gibi bir "zühd" tatbikinin olmadığı onun bir bütün halindeki sünnet-i seniyyesinden anlaşılmaktadır:

O, hiçbir zaman fakirliği teşvik etmemiş, dünyevi imkânlara sahip müminlerin ellerinde avuçlarında olanları dağıtıp hem kendilerini hem de bakmakla mükellef oldukları insanları ele güne muhtaç bırakmalarını kesinlikle tasvip etmemiştir. Arkadaşlarından Sa'd b. Ebî Vakkas malının hepsini Allah yolunda vermeyi teklif edince bunu kabul etmemiş, üçte ikisi ve yarısını da vermesini reddetmiş, üçte bir malını Hak yolunda dağıtmasını ise çok görmekle beraber kabul edip şöyle buyurmuştur: Varislerini zengin bırakman, onları fakir bırakıp da ele güne muhtaç bırakmandan daha hayırlıdır.[8]

Dünyayı terk etmenin aslında onun sevgisini terk etme anlamına gelmesi gerektiğini konu ile ilgili beyanı bulunan âlimlerin ağırlıklı görüşüdür. Tarifi her ne kadar değişkenlik arz etse de gibi zühd, "kalbi" bir ameldir ve kalple alakalı bir terk üzerine odaklanmaktadır. *Zühd, yoksulluk demek değildir; hatta zühdle yoksulluğun doğrudan ilgisi yoktur. Zühd, mala sahip olmamak değil, malın insana sahip olmasını, insanı yönlendirmesini önlemektir.*[9] Sadece yoksulluğa değil, zühdün dünyevi sorumluluklara ve Müslümanların bireysel ve toplumsal görevlerine taalluk eden şekilsel hiçbir "terk" yönü bulunmamaktadır. Esas olan dünyanın kesben değil kalben terk edilmesidir.

Müslümanların hem kendi nefislerinde hem de harici âlemde ki en büyük sorumluluklarından birisi de cihaddır. Kur'ân'da yaklaşık otuz yerde sarih olarak değinilen cihad kavramı[10] manevi ve maddi olmak üzere iki kısma ayrılmıştır. Kişinin kendi nefsi arzularının esiri olmaktan kurtulmaya çalışması ve şeytani heva ve heveslerinin kalbini ve aklını ele geçirmeye yönelik saldırılarına takva ve verâ ile mukabale ederek iman kalesini ve azalarını muhafaza etmeye çalışması onun büyük "manevi cihadı"dır. Diğer taraftan harici âlemde de "*karşı tarafın fiili saldırıları veya saldırı hazırlıklarına yahut insanların İslam hakkında olumlu veya olumsuz bir yargıya varmaları için gereken özgür ortamı sabote etmelerine karşı bir müdafaa*"[11] olarak maddi cihad gereklidir. "*Sizinle savaşanlara karşı siz de Allah yolunda savaşın*"[12] âyeti gibi onlarca âyet Müslüman varlığına karşı gözünü dikmiş hasmane saldırılara karşı tavizsiz tavır almayı ve müsamahasız tepki vermeyi emretmektedir.

---

[5] Kasım Kocaman, "Tasavvufta İnsanın Eğitim Sürecinde Aşılması Gereken Engel: Dünya", *İMAD*,1/4 (2016 Haziran), 564.
[6] Ebu'l-Vefa el-Guneymi et-Taftazanî, "Zühd Hareketinin Tasavvufa Dönüşüm Süreci –Râbiatu'l-Adeviyye Örneği-", çev: Ahmet Öğke, *Ekev Akademi Dergisi*, 3-1 (2001 Bahar), 107.
[7] Özköse, Zühd Ve Sûfîlerin Zühde Yükledikleri Anlam Tasavvufta Dünyevileşmeye Tepkisel Yaklaşım", 191.
[8] Mehmet Yavuz Şeker, "Tasavvuf Geleneğinde Kâmil Zühdün İki Temel Parametresi: Mârifet ve Rıza", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 3/4 (2014), 830.
[9] Özköse, "Zühd Ve Sûfîlerin Zühde Yükledikleri Anlam Tasavvufta Dünyevileşmeye Tepkisel Yaklaşım", 185.
[10] Musa Kaval, "Büyük Cihad'ı Anlamaya Dair Bir Değerlendirme", *Akademik Bakış Dergisi*, 49 (2015 Mayıs Haziran), 3.
[11] Niyazi Beki, "İslam'da Cihad Kavramının Kapsamı", *Ekev Akademi Dergisi*, 70 (2017 Bahar), 88.
[12] Bakara, 2/190.

Dolayısıyla Müslümanın kendi nefsinin heveslerine karşı mücadele etmesi ahireti için ne kadar önemli ise mütecaviz düşmanlara karşı dik durarak atağa geçmesi, vatan sathında göreve atılması da hem dünya hem ahireti için en az o kadar önem arz etmektedir.

Nitekim bugün ibadat, muamelat ve tüm ritüelleri ile bir İslam dünyasından bahsediliyorsa bunda Bedir'deki sayıca az o samimi ve cesur Müslümanların bileklerinin gücünün kuşkusuz büyük bir payı vardır. Yine bugün Müslümanlar için hiç olmazsa coğrafi anlamda nispi bir "dini özgürlük"ten bahsediliyorsa bunda Hendek gazvesinde elini taşın altına koyan sahabenin tartışmasız bir fazileti, öncülüğü vardır. Bu itibarla Sünnet-i Seniyyenin hedefindeki "ifrat ve tefrit"ten uzak olan "vasat ümmet" oluş, kendini hayatın her alanında olduğu gibi "zühd" ve "manevi cihad" gibi kavramlarda da gösterecektir. Konumuzla ilgili olarak cihadı sadece "hasma kılıç çekmek" olarak algılayıp kişinin en büyük düşmanı olan nefsinden bihaber, onunla barışık hatta onun heveslerine itaatkâr yaşaması ne kadar yanlış ise cihadı nefisle mücadeleye hasredip düşmanın ekonomik, siyasi askeri, psikolojik vs. saldırıları karşısında kendi iç dünyasına çekilmesi ve milli sorumluluklarından gevşeklik göstermesi hülasa düşmanı sadece "nefs"e indirgemesi de o kadar hatalı ve müfritane bir zühd anlayışıdır. Burada bu ölçüsüz "zühd" anlayışına karşı dikkatli olunması gerektiğine inanan Abdullah İbnü'l- Mübârek'in (ö. 181/797) divanındaki "cihad" konulu şiirleri içerik bakımından incelenecektir.

Abdullah İbnü'l- Mübarek Ve Divanında Cihad

Zühd anlayışı "dünya ile alâkayı kesmek değil, dünyaya ve dünyalığa bağlanmamak" olan Abdullah İbnü'l- Mübârek,[13] telif etmiş olduğu Kitâbu'z-Zühd ve'r-Rekâik adlı eserinde tasavvufun temel kavramları olan, *hüzün, zikir, huşû, ihlâs, niyet, tefekkür, havf, haya, tevâzû, riyâ, kanaat, rıza, fakr hakkında Peygamberimiz ve sahabenin sözlerine yer vermiştir*.[14] Bir divan haline getirilecek çoklukta şiirleri de olan el-Mübârek kendi zühd anlayışını edebi sahaya taşımış ve deyim yerinde ise zühd nesrini nazma tahvil etmekte muvaffak olmuştur. Bu itibarla onun şiiri, zühdün "dünya ile alakayı kesmemek" tanımına uygun düşecek şekilde tanzim edilmiştir.

İbnü'l- Mübârek, bugün Türkmenistan sınırları içerisinde kalan Merv şehrinde dünyaya gelmiştir. Ancak Abbasi devleti savaş ve sınır güvenliği stratejisi gereği bazı güvenli bölgelerden hassas bölgelere asker kaydırmıştır. Bu bölgelerden biri de Doğu Roma ile Abbasi Devletinin temas noktası olan Tarsus, Adana gibi Güney Anadolu yerleşim merkezleridir. İbnu'l-Mübârek, bu vesile ile cihad amaçlı Tarsus'a gelmiş ve oraya yerleşmiştir. Horasan ve Kazvin sınırlarında değil de Tarsus ve civarında savaşmayı tercih etmiş ve bunun cihadın fazileti bakımından daha üstün olduğunu dile getirmiştir. Kaynaklar

[13] Tebe-i tâbiîn'den olan İbnü'l- Mübârek hicri II. asrın önde gelen fıkıh ve hadis âlimlerindendir. Küçük yaşından itibaren babasının tavsiyesi ile şiire ilgi duymuş ve dini bağlamdaki hayat tecrübesini hikemi ve didaktik şiirler şeklinde aktarmıştır. Hayatı ve eserleri hakkında ayrıntı için bkz: Faizullo Abdukhalikov, *İlk Dönem Bilginlerinden Abdullah b. el-Mübârek'in Hayatı ve Fıkhî Görüşleri*, (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk üniversitesi, 2011); Muhammed b. Cemâl el-Ğutî, el-İmâm İbnu'l-Mübârek ve menhecuhû fî'l-cerhi ve't-ta'dîl, (Yüksek Lisans Tezi, Gazze, el-Câmiatu'l-İslâmiyye, 2015); Muhammet Yılmaz, "Tarsus'a Gelen İlk Türk Hadis Âlimi Abdullah b. el-Mübarek", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/1 (2011 Ocak Haziran) 1-19; Raşit Küçük, "Abdullah İbnu'l-Mübârek ve Hadis İlmindeki Yeri", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1985); Mesut Can, "Merv'de İslami İlimlerin Doğuşu", *Mütefekkir*, 3/6 (2016 Aralık) 399-425: Raşit Küçük, "Abdullah b. Mübârek", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 1, 1988, Ankara, 122-124; Âbid Okuyan, *Abdullah b. Mübârek*, (İstanbul: Yedirenk Kitap, 2010); Muhammed Osmân Cemâl, *Abdullah ibu'l-Mübârek el-İmâmu'l- Gudve*, (Şam: Dâru'l- kalem, 1998); Farhia Yahya, *The Life of Abdullah Ibn al-Mubarak The Scholar of The East And The Scholar of The West*, (1431) http://sunniconnect.com/m3/download/pdf-the-life-of-abdullah-ibn-al-mubarak/;

[14] Özköse, "Zühd Ve Sûfîlerin Zühde Yükledikleri Anlam Tasavvufta Dünyevileşmeye Tepkisel Yaklaşım", 188.

onun Bizanslılara karşı kahramancasına savaştığına ve bahadır bir asker olduğuna dair pek çok rivayet aktarmaktadır. [15]

Dünyanın fani oluşundan ötürü terk edilmesine vurgu yapan "Kitâbü'z-Zühd" eserleri geleneğinin müdavimlerinden olan İbnu'l-Mübârek gibi bir müellifin, hudut birlikleri içerisinde, İslam-Bizans mücadelesinin kilit noktalarında gönüllü olarak eli kılıçlı, aktif görev üstlenmesi, zühdün ne olduğundan ziyade ne olmadığı yönünde fiili bir derstir. Düşmanla aktif olarak mücadelenin gerekli olduğu zamanlarda eline tespih yerine kılıç almak, zahidane yün elbise giymek yerine kurşundan zırhını kuşanmak, bir halvethanede unutulup gitmek yerine cihad meydanında şehit olmak, terk i dünya yerine terk i diyâr edip cenge atılmak, doğru anlaşılmış bir "zühd"dür. Abdullah İbnü'l- Mübarek'in zühdü cihad manasıyla yoğrulmuş işte böyle bir zühddür. Bu manada bir zühd onun şu şiirinde kendini arz ı endam etmektedir:

كلُّ عيشٍ قد أراهُ نكداً
غَيـرَ رُكنِ الرُّمحِ فِي ظِلِّ الفَرَسْ
وقيامٍ في لَيالٍ دجُنٍ حَارساً
للناس فِي أقصى الحَرَسْ

Ben her hayatı kederli sayarım,
İlla ki at gölgesinde mızrağa dayanarak
Ve kapkaranlık gecelerde geceyi geçirerek
En uç noktalarda insanlara göz kulak olarak[16]

Atının gölgesinde mızrağına başını koyarak; karanlık geceleri sınır boylarında düşman gözetleyerek geçirmek İbnü'l-Mübârek'e yaşamanın lezzetini veren şeydir. Bunlar olmadan geçen günlerini "nekid", yani kederli ve bunaltıcı bulmaktadır.

Yine İbnü'l-Mübârek'in özellikle genç bekârlara tavsiyesi vardır:

إني أشير على العزاب إن قبلوا
بأن يكون لهم مثوى بطرسوس
الدرا واسعة بالأهل رافقة
غيظ العدو وأجر غير محسوس

Kabul ederlerse bekârlar tavsiyemi
Onların da olsun Tarsus'ta bir yeri,
Bu yurt ehline dosttur, geniştir eni
Düşmanın burada çoktur öfkesi amma, Cihat etmenin de büyüktür ecri[17]

İbnü'l- Mübârek, Tarsus sınır boylarında İ'lây-ı Kelimetullah için canını ortaya koyarak Bizans askerleri ile çatışmaya girmenin tadına varmış bir Ârif-i billâh olarak yaptığını diğer gençlere de tavsiye etmektedir. Gençlerin Tarsus'ta evlilik yaparak oraya yerleşmelerini ve Bizans ordusuna karşı caydırıcı güç olarak sınır muhafız birliklerine katılmalarını tavsiye etmektedir.

Fudayl b. İyâz da (v. 187/803) İbnü'l-Mübarek gibi zühd ve takvada alem olmuş isimlerdendir. Horasan tasavvufunun öncü isimlerinden olan Fudayl b. İyâz'ın,[18] Mekke-i Mükerreme'ye gittiği ve orada Beytullah'a sarılıp dualar ettiği anlaşılmaktadır.[19] İbnü'l-

[15] Bu rivayetler hakkında bkz: Yılmaz, "Tarsus'a Gelen İlk Türk Hadis Âlimi Abdullah b. el-Mübarek", 10-12.
[16] Abdullah İbnü'l-Mübârek, *Dîvânu Abdillah b. el- Mübârek*, Tah: Mücâhid Mustafa Behcet, (Riyâd: Mecelletü'l- beyân, 1432), 82.
[17] İbnü'l- Mübarek, Dîvân, s. 83. (Çeviri Muhammet Yılmaz'a aittir.)
[18] Mustafa Altunkaya, "Horasân Tasavvuf Ekolü Ve Özellikleri", *Turkish Studies*, 11/2 (2016 Kış), 131.
[19] İbnü'l-Mübârek'i yetiştiren Horasan toprakları, tasavvuf kültürüne yatkınlığı dolayısıyla erken dönem tasavvuf düşüncesi için önemli bir merkez olmuştur. Kuşeyrî, Hakîm Tirmizî, Sülemî, Ahmed Yesevî, Hacı Bektaş-ı Veli gibi sûfiler Horasan'da yetiştiği gibi Kalenderîlik, Melâmîlik, Yesevîlik, Kübrevîlik, gibi tasavvufî ekoller burada gelişmiş ve Anadolu tasavvufu

Mübarek'in hemşehrisi olan b. İyâz'a cihad meydanında savaşmayı Kâbe'de ibadetten efdal olduğu manasına gelen şu şiiri, konumuz açısından gayet net bir örnektir:

يا عابدَ الحرمينِ لوْ أبصرتنا لَعَلِمتَ أنَّك فِي العِبَادَةِ تَلْعَبُ
من كان يخضِبُ خدّه بدموعِه فنُحورُنا بدمائِنا تَتَخَضَّبُ
ريحُ العَبِيرِ لَكُمْ وَنَحنُ عَبِيرُنَا رهجُ السنابِكِ والغبارُ الأطيبُ

Ey Haramey'de abid olan! Görseydin halimizi;
Bilirdin senin ibadette eğlendiğini
Kim yanağını gözyaşlarıyla süslüyorsa
Biz de boynumuzu kanlarımızla boyamaktayız.
Esans kokuları sizin olsun
Bizim esansımız, toynakların en güzel toz toprağı, [20]

Görüleceği üzere İbnü'l- Mübârek'e göre ulvi hüzünlerden dolayı yanakları ıslatan gözyaşlarının ya da Kâbe'nin haşmetli atmosferinde ifa edilen ibadetlerin belki de cihad gibi bütün İslam ümmetini alakadar eden bir vazifeyi ihmal ettirme gibi aldatıcı bir yönü vardır. Buna binaen kendisi cihadı mühmel bırakan zahidane bir yaşayışı "تلعب" (oynuyorsun) diyerek sitemkarâne karşılamıştır.

أيها القارئ الذي لبس الصوف
وأمسى يُعدُّ في الزهاد
الزم الثغر والتواضع فيه,
ليس بغداد منزل العُباد

Ey artık zâhidlerden sayılmış yün giyen okuyucu!
Suğru (sınır illerini) tut, orada vaziyet al;
Bağdat âbidlerin yeri değildir.

İbnü'l- Mübârek'in muasırı, zühd şiirinin de simge ismi Ebu'l- Atâhiye'ye (v. 210/825) hitaben söylediği bu şiirinde görüldüğü üzere açık bir sitem bulunmaktadır. Divânını hazırlayıp tahkikini yapan Mustafa Behçet'in not düştüğüne göre bir gün İbnü'l- Mübârek, Ebu'l- Atâhiye'yi üzerinde zâhidlik ve sûfilik alameti olan "sûf" (yün) giymiş bir halde Bağdat'ta görür.[21] Kendisini şahsen tanımadığı için çevresindekilere sorar. Onun ünlü zühd şairi olduğunu anlayınca yukarıdaki bir bakıma kınayıcı şiirini söyler.

İbnü'l- Mübârek Müslümanların düşman saldırılarının olduğu bir dönemde "nefsini manevi hastalıklardan kurtarma"yı düşünerek bir kenara çekilmelerini, milli ve vatani vazifelerine karşı çekingen ve gevşek davranmalarını aldanmışlık olarak görmektedir. Düşmanca taarruzlar orta iken Müslümanların -zühd bahanesiyle- "sükûn" içerisinde "istikrar" araması şaşılacak bir durumdur ki aşağıdaki şiiri bunu ifade etmektedir:

كيف القرار وكيف يهدأ مسلم
والمسلمات مع العدو المعتدى

Saldırırken düşman nasıl sükûnet olacak
ve nasıl Müslümanlar sakin kalacak?

Sonuç

üzerinde etkili olmuştur. Konu hakkında ayrıntı için bkz: Serkan Derin, "Erken Dönem Tasavvufu Ve Türk Tasavvufunda Seyr ü Sülûk (Metin Merkezli Bir İnceleme", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 81 (2017 Bahar), 49.

[20] İbnü'l- Mübarek, Dîvân, s. 47.

[21] Tasavvufun etimolojisine dair yapılan açıklamalara bakıldığında birbirinden çok farklı yorumlar yapıldığı görülmektedir. Ancak bu yorumlar içerisinde en çok tercih edileni İbn Haldun'a aittir. Ona göre "dönemin dünyevileşmesine bir tepki olarak yün, kaba elbiseler giyenlere" sûfî denilmiştir. Ümmet Erkan, "İbn Haldun Sosyolojisinde Tasavvuf Düşüncesi" *APJIR* 01-01 (2017) 85-93; Reynold A. Nicholson, "Tasavvufun Kaynağı Ve Gelişimi Üzerine Tarihi Bir Araştırma", çev: Abdullah Kartal, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/7 (1998), 690. İbnü'l- Mübârek'in Ebu'l- Atâhiye'yi kınarken onun üzerindeki yüne işaret ederek nitelendirme yapması bu yorumu destekler mahiyettedir.

Tebe-i Tâbiîn'in önemli fakih ve muhaddislerinden olan Abdullah İbnü'l- Mübârek'in divanındaki cihad ve hamaset konulu şiirlerine bakıldığında onun zühd anlayışını cihad ile yoğurduğunu görmekteyiz. O, İslam toprakları düşman tehlikesi ile karşı karşıya iken Müslümanların "zühd" ve "terk i dünya" gibi masumane görüntülü uzlet hayatlarını kınamıştır. Bir taraftan "Kitâbu'z- zühd" adlı eseri ile Müslümanların iç içe oldukları toplum hayatında manevi hayatlarını henüz Emeviler döneminde baş gösteren ve Abbasiler döneminde de devam eden ahlaksızlık girdabından korumaya çalışırken diğer taraftan Tarsus gibi Bizanslılarla sıcak temas sağlanan cephelere teşvik etmekle isabetli ve ölçülü bir zühd örneği sunmuştur. Diğer çağdaşı zahidlerden bazılarının zühd anlayışını kısmen de olsa eleştirmiş bu duygu ve düşüncelerini şiirlerinde dile getirmiştir.

Kaynakça

Abdukhalikov, Faizullo. İlk Dönem Bilginlerinden Abdullah b. el-Mübârek'in Hayatı ve Fıkhî Görüşleri. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk üniversitesi, 2011.

Altunkaya, Mustafa. "Horasân Tasavvuf Ekolü Ve Özellikleri". *Turkish Studies*, 11/2 (2016 Kış): 127-148.

Aycan, İrfan. "İslam Toplumunda Eğlence Sektörünün Ortaya Çıkışı". http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/37/1702/18201.pdf (Erişim: 29.11.2018).

Beki, Niyazi. "İslam'da Cihad Kavramının Kapsamı". Ekev Akademi Dergisi, 70 (2017 Bahar).

Can, Mesut. "Merv'de İslami İlimlerin Doğuşu", *Mütefekkir*, 3/6 (2016 Aralık): 399-425.

Cemâl, Muhammed Osmân. *Abdullah ibu'l-Mübârek el-İmâmu'l- Gudve*. Şam: Dâru'l-kalem, 1998.

Delice Ali. "Emevi Devletinin Yıkılış Nedenleri Üzerine Bazı Mülahazalar". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3 (1999): 299-320.

Derin, Serkan. "Erken Dönem Tasavvufu Ve Türk Tasavvufunda Seyr ü Sülûk Metin Merkezli Bir İnceleme". *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, 81 (2017 Bahar): 47-67.

Duman, İsmail Serdar. *Emevilerde Sosyal Hayat*. (Yüksek Lisans Tezi, Erciyes Üniversitesi, 2004).

Erkan, Ümmet. "İbn Haldun Sosyolojisinde Tasavvuf Düşüncesi". *APJIR* 01-01 (2017): 85-93.

Reynold A. Nicholson, "Tasavvufun Kaynağı Ve Gelişimi Üzerine Tarihi Bir Araştırma". çev: Abdullah Kartal, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/7 (1998).

Ğutî, Muhammed b. Cemâl. *el-İmâm İbnu'l-Mübârek ve menhecuhû fi'l-cerhi ve't-ta'dîl*. Yüksek Lisans Tezi, Gazze, el-Câmiatu'l-İslâmiyye, 2015.

İbnü'l-Mübârek, Abdullah. *Dîvânu Abdillah b. el- Mübârek*. Tah: Mücâhid Mustafa Behcet, (Riyâd: Mecelletü'l- beyân, 1432).

Kaval, Musa. "Büyük Cihad'ı Anlamaya Dair Bir Değerlendirme". *Akademik Bakış Dergisi*, 49 2015 Mayıs Haziran: 1-12.

Kocaman. Kasım. "Tasavvufta İnsanın Eğitim Sürecinde Aşılması Gereken Engel: Dünya". *İMAD*,1/4 2016 Haziran.

Küçük, Raşit. "Abdullah İbnu'l-Mübârek ve Hadis İlmindeki Yeri". Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, 3 1985.

Okuyan, Âbid. *Abdullah b. Mübârek*. İstanbul: Yedirenk Kitap, 2010.

Özköse, Kadir. "Zühd Ve Sûfîlerin Zühde Yükledikleri Anlam Tasavvufta Dünyevileşmeye Tepkisel Yaklaşım". http://eskidergi.cumhuriyet.edu.tr/makale/338.pdf (Erişim: 30.11.2018) 175-194.

Parıldı, Metin. *Ebu'l-Atâhiye Şiiri*. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2007;

Şevki Dayf, *Târihu'l-Edebi'l-Arabi el-asru'l-Abbâsiyyi'l-evvel*, 8. Baskı, Kahire: Dâru'l-maârif, 1966.

Raşit Küçük, "Abdullah b. Mübârek". Ankara *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 1988.

Şeker, Mehmet Yavuz."Tasavvuf Geleneğinde Kâmil Zühdün İki Temel Parametresi: Mârifet ve Rıza", *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 3/4 (2014): 824-839.

Taftazanî, Ebu'l-Vefa el-Guneymi. "Zühd Hareketinin Tasavvufa Dönüşüm Süreci – Râbiatu'l-Adeviyye Örneği-". çev: Ahmet Öğke, *Ekev Akademi Dergisi*, 3-1 (2001 Bahar): 107-114.

Türköz, Mustafa. *Kur'an ve Hadis Bağlamında Zühd Hayatı*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2007.

Yahya, Farhia. *The Life of Abdullah Ibn al-Mubarak The Scholar of The East And The Scholar of The West*. (1431) http://sunniconnect.com/m3/download/pdf-the-life-of-abdullah-ibn-al-mubarak/

Yargıcı, Atilla. "I. Abbasi Döneminde Zühd Şairleri". *Nüsha*, 19 (2005 Güz): 57-68.

Yılmaz, Muhammet. "Tarsus'a Gelen İlk Türk Hadis Âlimi Abdullah b. el-Mübarek". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11/1 2011 Ocak Haziran: 1-19.

THE NECESSITY OF IMPROVING ONLINE TRAINING

Kamalbek BERKIMBAYEV
Begahmet ABUSEITOV
Dinara MUTANOVA
Burhan Umur ATİKOL
International Kazakh-Turkish University by Hodja Ahmet Yassawi

ABSTRACT

This article discusses advantages of Web 2 technology, distinguishes its classifications, opportunities for the organization of communication of students for educational purposes, "massive open online course" and its comparison with traditional method. It also touches upon the topics such as digital technologies that makes the issue of improving the distance education system and also requires the same changes in educational technologies, which include MOOC technology.

Key words: Web 2 technology, software environment, education, management, services, blogs

Entry of the Republic of Kazakhstan into world educational space demanded cardinal reforms in the system of higher education. In this context there is a search of ways of transition to a new educational paradigm in a high school system. The speech about the achievements of essentially new purposes of the highest education consisting in achievement of new level of education of the certain personality and society in whole. A necessary step for this purpose is creation of the updated system and increase in quality of professional education in training of the qualified experts answering to requirements of development of modern digital society.

With emergence of the Internet of the second generation and the Web of 2.0 technologies the didactic capacity of virtual network considerably increased in the beginning of the 21st century. The term Web 2.0, today is widely used not only in computer circles, but also in common with computer users, and also in educational process. Term Web 2.0 appeared thanks to Tim O'Reilly who in the article «What Is the Web 2.0» turned attention to emergence trends into Internet networks of big number of the social services and services united by the general principles thanks to which can be created the Internet - communities of users of network. The web 2.0 is the platform of social services and support units allowing a wide circle of people to be not only recipients of information, but, the main thing, creators and coauthors. Distinctive characteristic of these technologies is that resources are created by people, for people and stimulate synchronous and asynchronous communication in Internet network.

According to the types and didactic capabilities, the authors classify the Web2.0 services as follows:

1. Communication services (blogs, audio blogs, video blogs, messengers, podcasts, webcams) give an opportunity in educational process to exchange information, ideas, creative works.

2. Joint services (virtual text editors, virtual communities, wiki) provide a possibility of work on the general project, concentrated in a certain place in network.

3. Documenting services (blogs, video blogs, electronic portfolios) allow to accumulate and show results, conclusions, results of creative, design work, etc.

4. Generative services (mash-ups, virtual communities of the practices, the virtual worlds) provide a possibility of creation of something new, which is possible to share with others.

5. Interactive services (social bookmarks, virtual communities of the practices, the virtual worlds) provide exchange of information, ideas, resources, materials.

In such way, services of Web 2.0 open new opportunities for the organization of communication of pupils in the educational purposes: on the one hand, special group communication, on the other, a possibility of creation of the virtual identity of the participant of network and flexible management of it. Except that, new web-services turned from storage of information into the comfortable platform for the solution of the whole number of new educational tasks, on program environment for formation of joint educational content by means of group interaction. Especially it should be noted that thanks to simplicity of use of technology of the Internet of the second generation allow to create, accumulate and classify not only information in any format but, also to exchange it, to show it, to receive responses and critical remarks that is also extremely relevant for educational process.

Today, on the basis of this technology, are actively developing mass open online courses (from the English Massive Open Online Courses, MOOC), which quickly became popular and gave the chance to millions of people to take courses of the famous scientists from leading universities of the world.

The term «massive open online course» was proposed by two researchers - Brian Alexander and Dave Cormier as a result of working on the course «Connectivism & Connective knowledge». The term MOOC is formed from four separate terms: - Massive - a large number of course participants from around the world; - Open (free) - any course is free, and anyone can join it at any time; - Online - all courses are publicly available on the Internet. The course uses both asynchronous and synchronous teaching methods; 4 - Course. Each course has its own rules, its structure and its goals, which can be transformed for each participant [1].

MOOC - are courses designed for a large number of participants; open to anyone and anywhere who is connected to the Internet; with the ability to record without qualification requirements; offering free access to all materials; if desired, students can receive a personal certificate for a fee (Definition from the European organizations for DO).

The training model by means of MOOC has a number of features: open access. Participation in MOOC does not require transfer in the university and the payment for their use is not raised. Scalability. The majority of traditional courses (even remote) assume a certain ratio of students and the teacher (usually 20:1); «mass character» in MOOC means that the course is intended for support of unlimited number of students. A big set of electronic materials with various built-in tools. Mass open online courses, called in number 30 of the most perspective trends in development of education till 2028 open new opportunities in the

sphere of distance education. The concept of MOOC is based on the key principles of the new learning theory - connectivity. Among them: a variety of models, an approach to learning as a process of network formation and decision making, learning and knowledge as a dynamic process. MOOC eliminate territorial and temporary barriers, are global in nature and go beyond the framework of a single university. MOOC increase the independence and motivation of students in acquiring the skills necessary for professional activities in the global digital world [2].

More than 2000 students from the different universities studied at this course. Approximately in the same time, in 2009, the Academic Earth project was started. On pages of the website academicearth.org there were lectures of teachers from the Massachusetts Institute of Technology, the Californian, Harvard, Prinstsky, Stanford and Yale universities on different fields of knowledge. The online course was initially created for group of 25 students. They paid for a course and passed it for offset, at the same time the course was open only for the registered users worldwide. As a result, more than 2.300 people signed up for a course free of charge. In 2011 Sebastian Thrun and his colleagues from the Stanford university opened access to a course which they taught at the university, «Introduction to artificial intelligence» and this course attracted 160.000 students from more, than 190 countries of the world. Since then, MOOC became a peculiar label for many recently opened online courses from the universities, individuals or the commercial organizations.

Today, MOOC platforms are Edx, Udacity, Udemy, Coursera and other websites with both free and paid educational content. In recent years, about 800 universities around the world have posted more than 8,000 courses on the MOOC platform. Many of these courses are self-paced, which means independence from the course period; the subject can be studied at any convenient time.

Here are some of the most popular MOOC platforms:

Courser.org is an educational platform founded in 2012 by professors at Stanford University. He is a leader in online education, as he works with 115 educational institutions, including Stanford, Yale, Princeton universities, as well as Moscow universities for Russian-speaking students. On the website, you can apply for a paid study of a master's degree program and receive full-fledged diplomas.

EdX - MOOC-platform, created in conjunction with Harvard. EdX differs from Coursera in non-commercial and open source. Today, 1.6 thousand courses from Harvard, MTI, Microsoft and other institutes are available for study. The audience of the platform has 12 million users worldwide.

Udacity - private educational platform focused on computer technology and programming. Here you can study a course on artificial intelligence, web development, machine learning, nanotechnology, and many other disciplines.

Among large-scale MOOC platforms it is necessary to mention also such as *Udemy, Codecademy, FutureLearn, UMass Boston Open Courseware, Academic Earth, OpenLearning, TED, KhanAcademy* and others.

Creating MOOC platforms is becoming a popular practice in all countries. For those who do not speak English, Russian educational services are available, such as *Netology, Universarium, Intuit, Lectorium, HTML Academy, Yandex School* and others [3].

Within implementation of the message of the Head of state of the Republic of Kazakhstan Nazarbayev N.A. "New opportunities of development in the conditions of the fourth industrial revolution" (10.01.2018) and the Digital Kazakhstan programs actively takes root the information and technological platforms allowing to provide educations during all life.

In the key world ranking of development of ICT counted under the auspices of the UN — ICT Development Index — Kazakhstan in 2016 held the 52nd place from 175, without having changed the situation since 2015. As a result of implementation of the Program and other strategic directions the country will rise in rating to the 30th place by 2022, the 25th place by 2025 and to the 15th place by 2050.

Kazakhstan is also the catching-up country and in the rating of "E-Intensity" of the international consulting company The Boston Consulting Group in terms of the current level of digitalization. Overcoming the catching-up status in the Program requires existence of revolutionary, breakthrough actions for all directions of digitalization standing on the agenda of the countries of the world.

The digital economy requires that people have digital skills to enjoy their growth. At the same time, the current level of computer (digital) literacy of the population is 77%, and its growth is needed in the coming years (https://digitalkz.kz/). Digital technology inevitably makes the issue of improving distance education system relevant. It also requires the same changes in educational technologies, including MOOC technology.

One of such projects in the Republic of Kazakhstan is a pilot project of digital education - the National Open Education Platform. It is a hardware-software complex consisting of distance learning systems, teleconferences and webinars, educational courses, complex of online lessons, object-oriented programming, robotics, 3D modeling and printing, remote passing and reception of examinations.

National Open Education Platform (http://moocs.kz/) of the Republic of Kazakhstan. This platform will allow:

- to ensure the accessibility of higher education through the introduction of innovative training and retraining programs in the system of continuing and additional education;

- to provide high-quality materials through the introduction of certification mechanisms for learning outcomes, assessment and re-calculation of credits in the framework of educational programs, examination of online courses (rules, procedures, methods);

- create conditions for the organization and conduct of the network form of education using the MOOC;

- to improve educational programs implemented by universities by analyzing the results of monitoring the use of the MOOC.

Also, the Open University of Kazakhstan was opened. This educational platform offers free access to online courses from leading universities and teachers in the country for everyone without restrictions (openu.kz). Most of the content is presented in the state

language of computer science, physics, mathematics, web programming, robotics, as well as business planning, administration, etc. The purpose of the project is increase in intellectual level of the population of the country by granting qualitative free online courses. To make available online education for all by means of digital technologies.

Summarizing the above, it is possible to draw conclusions: modern platforms of open education provide:

- an equal opportunity of education for all categories of the population;
- out-of-competition receipt in any educational institution of open type;
- receiving additional education;
- independent choice of the teacher;
- comfortable training online in convenient time;
- freedom in the choice of the place of training;
- transition to the principle «education through all life»;
- reoffset of the credits by results of training;
- independent personal development;
- free training (payment only for the certificate).

References

1. Bebnev A.E. Massovyie onlayn kursyi kak novaya innovatsionnaya tendentsiya obrazovatelnoy sferyi [Elektronnyiy resurs]. URL: http://www.science-education.ru/pdf/2013/6/750.pdf (data obrascheniya 7.01.2019.)

2. Informatsionnyie i kommunikatsionnyie tehnologii v obrazovanii: monografiya / Pod red. D. Badarcha. M.: IITO YuNESKO, 2013. 320 s.

3. Sergeev, A. G. Vvedenie v elektronnoe obuchenie : monografiya / A. G. Sergeev, I. E. Zhigalov, V. V. Balandina ; Vladim. gos un-t imeni Aleksandra Grigorevicha i Nikolaya Grigorevicha Stoletovyih. – Vladimir : Izd- vo VlGU, 2012. – 182 s.

AHMET OKTAY'IN *ZAMANI SORGULAMAK* ADLI KİTABINDA GÖRÜLEN YAZINSAL KONULAR ÜZERİNE BİR İNCELEME

Dr. Öğr. Üyesi Ali ALGÜL
Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi

Özet

Ahmet Oktay şiirleriyle Mavi dergisi içerisinde tanınır. Şair kimliğinin yanında ayrıca Türkiye'nin önde gelen edebiyat araştırmacıları arasında yer alır. On dört şiir kitabına ek olarak araştırma, inceleme, deneme alanında da yirmi üç kitap çıkarır. Bunların dışında günlük ve tiyatro üzerine de birer yapıt verir. Bu çalışmada yararlanılan *Zamanı Sorgulamak,* Remzi Kitabevi yayınları arasında 1991'de basılır. Ahmet Oktay'ın araştırma-inceleme kitaplarından olan *Zamanı Sorgulamak*'ın içeriğini yakın dönem Türkiye tarihiyle XX. yüzyılda dünyada yaşanan metalaşma ve etkileri olmak üzere iki ana konu oluşturur. Türkiye'nin Tanzimat'tan 1980'lere kadar yaşadığı özellikle siyasal, toplumsal, kültürel ve yazınsal değişimlere değinen Ahmet Oktay, kitabında bunlar içerisinde dört konuya odaklanır: İlk olarak Ankara ve İstanbul'u ele alır. Ahmet Oktay yapıtında ikinci konu olarak Türkiye'de Cumhuriyet'in kurulmasıyla ve çok partili yaşamla ortaya çıkan değişim ve dönüşümleri Atatürk, İnönü ve Demokrat Parti dönemlerini karşılaştırarak sorgular. Üçüncü olarak ise Türk aydınının çıkmazını ele alırken son olarak da Türk edebiyatını sorgular. XX. yüzyılda modernleşmeyle birlikte dünyada görülen metalaşma ve yabancılaşma *Zamanı Sorgulamak*'ın ikinci ana içeriği olarak karşımıza çıkar. Ahmet Oktay, eserinde her şeyin parayla ölçüldüğü yenidünya sitemini eleştirir. Çalışmada belirtilen bu konulardan Ahmet Oktay'ın Türk edebiyatı üzerine düşündükleri ele alınmıştır. Bu bağlamda Türk edebiyatçılarına göre Ankara ve İstanbul'un taşıdığı anlam, Mavi Anadoluculuk, Köy Edebiyatının nedenleri, sonuçları, Nurullah Ataç'ın Cumhuriyet tarihindeki yeri ve *Broy* dergisinin işlevi irdelenmiştir.

Anahtar sözcükler: Ahmet Oktay, Türk edebiyatı, Ankara

A STUDY ON LİTERARY İSSUES SEEN İN AHMET OKTAY'S BOOK *ZAMANI SORGULAMAK*

Abstract

Ahmet Oktay is known for his poems in the magazine Mavi. Besides the identity of the poet, he is also among the leading literary researchers of Turkey. In addition to fourteen books of poetry, he also publishes twenty-three books in the field of research-study-trial. In addition to these, he also wrote a piece about daily and theater. The *Zamanı Sorgulamak* in this study was published in 1991 by Remzi Kitabevi publications. The content of *Zamanı Sorgulamak*, which is one of the research and investigation books of Ahmet Oktay, is two main topics: the recent Turkish history and the metasification and effects of the twentieth century in the world.Turkey's Reforms inhabited until the 1980s, particularly in the political, social, cultural and literary exchange reference to Ahmet Oktay, which focuses on four topics in the book: First he deals with Ankara and Istanbul. Oktay ahmet structure as the second subject in the establishment of the Republic of Turkey and multiparty the changes and transformations that

occur with age Ataturk, İnönü queries by comparing the period and the Democratic Party. Thirdly, while examining the dilemma of the Turkish intellectual, he finally questions the Turkish literature. In the twentieth century, with the modernization, commodification and alienation in the world appear as the second main content of *Zamanı Sorgulamak.* In his work, Ahmet Oktay criticizes the loophole system in which everything is measured with money. In this study, Ahmet Oktay's thoughts on Turkish literature are discussed. In this context, according to the Turkish writers, the meaning of Ankara and Istanbul, the reasons of Blue Anatolia, the reasons and results of village literature, the place of Nurullah Ataç in the history of the Republic and the function of *Broy* magazine were examined.

Keywords: Ahmet Oktay, Turkish literature, Ankara

Giriş

Cumhuriyet dönemi şairleri arasında olan Ahmet Oktay, araştırmacı bir kimliğe de sahiptir. Oktay eleştiri, deneme, inceleme türünde *Bir Yazı'nın Arayışları (1981), Yazın, İletişim, İdeoloji (1982), Yazılanla Okunan (1983), Toplumcu Gerçekçiliğin Kaynakları (1986), Kültür ve İdeoloji (1987), Toplumsal Değişme ve Basın (1987), Karanfil ve Pranga (1990), Raffaello'nun Direnişi (1990), Zamanı Sorgulamak (1991), Kabul ve Red (1992), Şair ile Kurtarıcı (1992), Sanat ve Siyaset (1993), Cumhuriyet Dönemi Edebiyat(1993), Türkiye'de Popüler Kültür (1993), Medya ve Hedonizm (1995), Şiddet, Söz, Yaşam (1995), İnsan, Yazar, Kitap (1995), İsrafil'in Sûr'u (1997), Şeytan, Melek, Soytarı (1998), Siyasal İslam'a İtirazlar (2000),Modernist Tahayyüle İtirazlar (2000), Şairin Kanı (2001), Romanımıza Ne Oldu? (2004)* gibi kitaplara imza atmıştır. Ahmet Oktay'ın bilgilendirici metinlerinin temelinde edebiyat bulunur. Yazar kendisinin de yaşadığı Cumhuriyet edebiyatını anlatır. Bunu yaparken de zaman zaman sadece edebiyatı konu edinirken zaman zaman da siyasetle edebiyatı birlikte değerlendirir. Oktay edebiyatın dışında 20. yüzyılda ortaya çıkan metalaşmaya ve popüler kültüre odaklanır. Her şeyin maddiyata dayandığı dünyada içtenliğin kalmadığını belirtip insanların ilişkilerinde önce çıkarlarını düşünmelerini eleştirir.

Bir şair olarak Ahmet Oktay, şiirleriyle hareket olmaya çalışan Maviciler içerisinde tanınır.[1] Şair kimliğini yazdığı şiir kitaplarıyla somut hale getirir: "*Bütün Şiirleri*'(1995)ni topladıktan sonra, *Gözüm seyirdi Vakitten* (1996), *Söz Acıda sınadı* (1996), *Az Kaldı Kışa* (1996) adlı şiir kitaplarını"(Enginün, 2002: 109) yayınlamıştır. On dört şiir kitabı çıkaran Oktay'ın şiir serüveni elli yıldan fazla sürer. Bu çalışmada yararlanılan *Zamanı Sorgulamak*'ın içeriği yakın dönem Türkiye tarihiyle geçen yüzyılda dünyada yaşanan metalaşmadan meydana gelir. Oktay kitabın başlığına uygun davranmıştır. Yapıtta önce ele aldığı konuyu tanıtır. Sonra ise o konunun sorgulamasını yapar. Kitapta içindekilerden sonra önsöz kullanılmamıştır. Yazılardan önce F. Nietzsche ve M. Horkheimer'den alınan sözler bulunur. Ahmet Oktay'ın farklı tarihlerde yazdığı gazete ve dergilerdeki yazılarından oluşan *Zamanı Sorgulamak*'ın yirmi sekiz yıl boyunca tek baskı yapması Türk insanının düşünce kitaplarına pek ilgi göstermediğinin de kanıtıdır. *Zamanı Sorgulamak'*ta Ahmet Oktay'ın yirmi dokuz yazısı yer alır. Bu yazılardan "Geçmişe Bakışlar: Modernleşme Süreci

[1] İnci Enginün'ün belirttiğine göre, Garip'ten sonra "Mavi Akımı" oluşturulmak istenmiş; ama başarılı olunamamıştır.(İnci Enginün, *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı*, İstanbul: Dergah Yayınları, 2002, s. 109)

Gözlemleri"nin yayın organı ve tarihi belirtilmemiştir. "Yalnızlıktan Doğan Aydın" adlı yazının ise yayın tarihi belirtilmemiştir. "Bir Mozayık İçin Parçalar" adlı yazı *Argos* dergisi tarafından iki kez yayınlanmıştır. İlk baskılarından son baskılarına doğru bu yazıların başlıkları, çıktıkları yayın organları ve tarihleri şöyledir:

	Yazının başlığı	**Yayın organı**	**Tarihi**
1	"Halikarnassos'tan Bodruma"	*Gergedan*, No: 7	Eylül 1987
2	"Geçiş Döneminin Yazarı: Ataç"	*Gergedan*, No: 9	Eylül 1987
3	"Köycü Söylem Üzerine"	*Milliyet*	1 Mart 1988
4	"Büyülenme ve Narsisizm"	*Milliyet*	22 Mart 1988
5	"Yazınımızda Toplumsal Eleştiri ve Jakobenizm Üzerine Gözlemler"	*Argos*, No: 14	Ekim 1988
6	"Düşünceler ve Tüketim"	*Milliyet*	19 Kasım 1988
7	"Yitirilenin ve Arananın Anlamı"	*Milliyet*	13 Şubat 1989
8	"Gündelik Pratikler"	*Milliyet*	14 Şubat 1989
9	"Şiddet Sahneleri"	*Milliyet*	25 Şubat 1989
10	"Törel Çöküş"	*Milliyet*	28 Şubat 1989
11	"'Üç Tepe'"yi Aşmak"	*Milliyet*	1 Ağustos 1989
12	"Dün ile Bugün: Siyasete Bakış"	*Milliyet*	15 Ağustos 1989
13	"Çağın Bitimi, Çağın Doğumu"	*Milliyet*	30 Eylül 1989
14	" 'Şimdi' Üzerine Düşünceler"	*Argos*, No: 15	Kasım 1989
15	"Nostalji, TV ve Siyaset"	*Milliyet*	22 Aralık 1989
16	"Bir Mozayık[2] İçin Parçalar"	*Argos*, No: 17; No: 30,	Ocak 1990; Şubat 1991
17	"Payitaht ve Başkent"	*Milliyet*	13 Ocak 1990
18	"Kent ve İnsan"	*Milliyet*	24 Şubat 1990
19	"'Beyoğlu'nun Fethi'"	*Milliyet*	16 Mart 1990
20	"Gerçekleştirilemeyen Düş"	*Argos*, No: 19	Mart 1990
21	"'Pera'": Elveda ve Merhaba"	*Milliyet*	27 Mart 1990
22	"Geçiş Dönemi ve Arayışlar"	*Milliyet*	30 Mart 1990
23	"Köy Enstitüleri Üzerine"	*Milliyet*	24 Nisan 1990
24	"Bir Trompet Sesi"	*Milliyet*	6 Kasım 1990
25	"Yazınsal Üretim ve Toplumsal İlişkileri"	*Milliyet*	4-7 Aralık 1990
26	"Şiir Dergisinden Köşklere"	*Milliyet*	23 Şubat 1991
27	"Eski Defterler"	*Milliyet*	9 Mart 1991
28	"Yalnızlıktan Doğan Aydın"	*Milliyet Sanat Dergisi*	(?)
29	"Geçmişe Bakışlar: Modernleşme Süreci Gözlemleri"	(?)	(?)

1. *Zamanı Sorgulamak*'ta Görülen Yazınsal Konular

[2] Yazara ait sözcük.

Ahmet Oktay *Zamanı Sorgulamak* adlı eserinde hem araştırmacı hem de şair olarak içinde bulunduğu Türk edebiyatında bazı konuları eleştirel bir tutumla işler. Bu bağlamda; Türk edebiyatçılarına göre Ankara ve İstanbul'un taşıdığı anlam, jakobenizm, Köy Edebiyatının nedenleri, sonuçları, Mavi Anadoluculuk, değişen çağda Türk edebiyatı, Nurullah Ataç'ın Cumhuriyet tarihindeki yeri ve *Yücel*, *Broy* gibi dergilerin işlevlerini irdeler. Çalışmada Oktay'ın ele aldığı temalar, yoğunluklarına göre sıraya konularak çözümlenmiştir.

1. 1. Türk Edebiyatında Siyasal Olarak Ankara ve İstanbul

Ahmet Oktay kitabında Ankara ve İstanbul'u ağırlıklı olarak şair ve yazarların gözünden irdeler. Edebiyatçıların yapıtlarından örnekler verir. Bu iki kentten Ankara'yı ele alırken daha çok siyasal yönünü ön plana çıkarır. Böylece Ankara'nın tarihsel, fiziksel durumundan çok, Cumhuriyet'in kalbi olması ve yarattığı coşku öne çıkar. Edebiyatçıların yeni rejimi yaymaya çalıştıklarını belirten Oktay, bu bağlamda Cumhuriyet'e ve edebiyatına karşı yazarların ve ozanların tutumunu öne çıkarır. İstanbul'a değinirken de Türk edebiyatçısının ikiye ayrıldığını vurgular. Bazı şair ve yazarlar eski İstanbul'u savunarak mutlu olurken bazıları ise ona olumsuz yaklaşır.

1. 1. 1. Türk Edebiyatında Siyasal Olarak Ankara

Mustafa Kemal 27 Aralık 1919'da Ankara'ya gelir. 23 Nisan 1920'de de TBMM kurulur. Böylece Ankara Kurtuluş Savaşı'nın yönetildiği bir merkeze dönüşür. Oktay'a göre, Yakup Kadri, Falih Rıfkı ve Halide Edip için Ankara " 'Milli hareketin Kabe'si'(Oktay 1991: 99)"dir.[3] Türk Bağımsızlık Savaşı utkuyla sonuçlanınca da Ankara yeni Türkiye'nin başkenti olur. Türk tarihinde yeni bir çağın başlangıcı olan Cumhuriyet, büyük bir heyecan yaratır. Bu heyecana duyarsız kalamayan Türk aydını, Cumhuriyet'in halk tarafından doğru anlaşılması için çalışmaya başlar. Anadolu'nun çeşitli bölgelerine gidip oralarda görev yapar: "Aydınların, yazarların hemen tümü rejimin saflarında buluşur, resmî ideolojinin oluşturulmasına gönüllü olarak katılırlar. Mustafa Kemal'in ve Halk Fırkası'nın rejimin belirleyicisi olan kimi ilkelerini kendi öz ilkeleri bilirler. " (s. 169). Çünkü "Bağımsız ve özgür bir ülke yaratmaktır tüm amaçları." (s. 169). Yakup Kadri, *Atatürk* adlı kitabında Mustafa Kemal'in peşinden gitmelerinin nedenini "(...)bizim ilk gençlik yıllarımız bir millî kahramana hasretle geçti"(Karaosmanoğlu 1946: 122) sözleriyle açıklar. Mustafa Kemal de Çanakkale'de, Sakarya'da, Büyük Taarruz'da kazandığı savaşlarla önce memleket kurtaran sonra da memleket kuran biri olarak milli kahraman olmayı fazlasıyla hak eder. Dönemin edebiyatçıları kurulan yeni devletin ideallerinde birleşirler: "Sanatın, edebiyatın, şiirin Türk inkılâbını desteklemesi ve işlemesi, geniş bir sanatçı kesiminin ortak arzusudur." (Sazyek 2006: 30). Bu isteği gerçekleştirmek için yurt şiiri ve halk şiirinden yararlanma anlayışı kendini gösterir. Buna mekteplilerin de katılmasıyla *Memleket Edebiyatı*[4] adıyla yeni bir

[3] Bu çalışmada Ahmet Oktay'ın 1991'de Remzi Kitapevi tarafından basılan *Zamanı Sorgulamak*'tan yararlanılmıştır. Bu alıntıdan sonra bu kitaptan yapılan alıntılarda yalnızca sayfa numarası belirtilmiştir.

[4] Memleket Edebiyatı'nın temel özellikleri:
"a. Konu memlekettir.
b. Şekil, halk şiiri şekilleridir, vezin hecedir.
c. Dil sadedir, halk dili, mahallî söyleyişler, hattâ argo şiire girer.
ç. Ton, hitabete kaçar.

edebiyat ortaya çıkar. Faruk Nafiz Çamlıbel'in *"Başka sanat bilmeyiz, önümüzde dururken / Yazılmamış bir destan gibi Anadolu'muz"*(Çamlıbel 1926: 8) dizeleri de bu duruşun sanata yansıyan somut örneklerindendir.

Ahmet Oktay, Ankara'nın politik görüşlerini savunanlardan söz ederken devrimin etkisiyle onların jakoben[5] bir tutum sergilediklerini belirtir. Ona göre, Türk aydını Fransız Devrimi'yle ortaya çıkan Jakobenizm anlayışını benimsemiştir. Aydınların amacı Türk Devrimi'ni yayma ve yaşatma kaygısıdır. Bu nedenle jakobenler "(…) halkın büyük ölçüde gerici olduğu, bu yüzden de devrimin ancak ona rağmen ama onun adına yapılması gerektiği düşüncesini " (s.186) savunurlar. Kimi Türk aydınları seçimlere inanmazlar. Örneğin Falih Rıfkı Atay 1930'larda seçimlere karşı çıkmasının nedenini, "Türkiye'de demokrasi hoca ve mürteci saltanatı demektir"(Atay 1933: 103) sözleriyle de açıklamıştır. Ahmet Oktay, Reşat Nuri ve Yakup Kadri'den alıntılar yaparak edebiyattaki jakobenizmi görünür hale getirir. Bu bağlamda Reşat Nuri'nin *Yeşil Gece* romanını ele alır. Oktay'ın belirttiğine göre, *Yeşil Gece*'de Reşat Nuri jakobenizmi savunur. Böylece Ankara'nın düşüncelerine uygun olarak jakoben bir kahraman yaratır: "(...) halka güvenmeyen, onu gerici sayan ve yönetilmesi gerektiğine inanan biricik jakoben kahramanı, (...) *Yeşil Gece*'nin 'başmuallimi' Şahin'dir. (s. 185). Cumhuriyet ideolojisini şiddetle savunan Yakup Kadri, jakoben anlayışı zorunlu görür: "(...) devrimci kadroların yozlaştığını gören jakoben, umudunu halka, emekçi sınıflara değil yine kendisi gibi jakobenlere bağlar." (s. 190). Yakup Kadri bu görüşüyle gelişmeyi halkın yapamayacağına da inandığını gösterir; bu nedenle yozlaşan jakoben yerine bir başkasını "Örneğin *Panorama*'nın Fuat'ı" (s. 190) Neşet Sabit'in yerine koyar. Yani, "Romanımızın jakoben kahramanları, her yanılmayı ve her yenilgiyi bir başka jakobenle bütünleşerek izale ederler." (s.186). Fakat gücü kırılamayan gericiler, jakobenleri öldürürler: "Ahmet Nazmi: Mürteciler tarafından öldürülür Fuat'la birlikte.*"*(s. 191). Sertleşmeye başlayan ilerici-gerici çekişmesi 1950 sonrası yazılan romanlarda jakoben kahramanın yapamadığını askerin yapmasını beklenmeye kadar gider: "1960'lı yıllarda bu yetkin önder gereksinimi, Kadrocu tezlerde örtük biçimde içerilmiş olduğuna şüphe bulunmayan darbeci eğilimlerle bütünleşir." (s. 195). Bu bağlamda Attila İlhan'ın *Bıçağın Ucu* ve *Yaraya Tuz Basmak*, Vedat Türkali'nin *Bir Gün Tek Başına* adlı yapıtları öne çıkar. Oktay, *Bir Gün Tek Başına* romanından "Kumandanlar ateş etmeye yanaşmamışlar(...)" (s. 195) tümcesini alıntılayarak aydınların umutlarını nereye bağladıklarını belirtmek ister. Sonuç olarak Oktay'a göre, "Laik ve anti-emperyalist ordu kalkınmayı ve toplumsal adaleti sağlayabilir." (s.195). Bu sözleriyle Ahmet Oktay yaklaşık otuz kırk yıllık dönemde radikal bir eğilimin ortaya çıktığını belirtir.

Türkiye'de hiçbir zaman tek tip bir edebiyat anlayışı olmamıştır. Bu durum Ankara'da Cumhuriyet'in kurulmasından sonra da geçerlidir. 1923 öncesi alışkanlıklarını devam ettirenler olduğu gibi, Necip Fazıl gibi görüş değişikliği yaşayan edebiyatçılar da bulunmaktadır. Cumhuriyet'in ilk yıllarında devrimin işaret ettiği tarzda yapıt vermeyip eskisi gibi devam eden şairler eleştirilir. Oktay'ın belirttiğine göre, "Ahmet Haşim ve Yahya Kemal'in yapıtları da *inkılâp Türkiyesi*'nin ruhuna yabancı " (s. 170) sayılır. Resmî görüşün

---

d. İşlenen konulara uygun olarak gurur, iyimserlik ve irade ön plandadır.
e. Lirikten çok didaktiktir." (İnci Enginün, *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı*. İstanbul: Dergah Yayınları. 2002, s. 36).
[5] Tepeden inme.

dışına çıkan edebiyatçıları Mehmet Fuat ve Ali Canip 1926-27'de ele aldıkları yazılarında eleştirirler. Ahmet Oktay'ın aktardığına göre 1926'da *Hayat* dergisinde çıkan "İnkılâp ve Edebiyat" başlıklı yazısında Mehmet Fuat şunları söyler: "'Bugün hür ve müstakil yaşadığımız topraklar üstünde yeni bir hayat yaratmak istediğimiz bir esnada, şiirlerimiz 'bedbin' ve tamamıyla 'marazî' bir ruh ile ma'lûl. Hayat ile bu kadar alâkasını kesmiş, bu derece ferdî ve hodbin mahiyet almış edebiyat sahte ve marazî değil de nedir?' " (s. 170). Ali Canip (Yöntem) de 1927'de yine *Hayat*'ta edebiyatta görülen "(...)narin, rüyalı, müphem, bilhassa marazî bir tarzın muhayyileleri ve zevkleri tatmin edebilmesine imkân" (s. 170) olmayacağını belirtir.

Şairlerde görüldüğü gibi romancılar arasında da benzer durum gözükür. Jakoben anlayışın hakim olduğu yıllarda Reşat Nuri jakobenizmden vaz geçenleri de roman dünyasına taşır. *Kavak Yelleri*'nde Doktor Sabri adlı kahramanın zamanla jakoben tutumdan döndüğü görülür. Doktor Sabri'nin Anadolu'ya gitme nedeninin orayı kalkındırmak olduğunu söyleyen Ahmet Oktay, Doktor Sabri'deki değişimi anlatmaya "(...) karısının ölümüyle birlikte, toprağına iyice kök saldığı, zenginleri arasına katıldığı *Cumhuriyet Taşrası*'nın bir yabancısı olduğu duygusuna kapılır ve bir akşamüstü kendisini 'men garibem, men mehcurem' diye mırıldanırken yakalar" (s. 184) sözleriyle başlar. Eşini yitirdikten sonra İstanbul'a dönen Doktor Sabri, orada mutlu olamayarak taşraya tekrar döner: Ne var ki, "(...) zaman ve ahvalin her şeyi 'kırık dökük hale' getirdiği İstanbul'da aradığını bulamayan Doktor Sabri hiçbir gönül ve düş kırıklığına uğramadan kasabaya dönmeye karar verir." (s. 184). Ve "yaşamının geri kalan bölümünü artık orada, iktidarı da muhalefeti de yeniyi de eskiyi de inanılmaz bir esneklikle özümleyen, kendine dönüştüren taşrada geçirecektir." (s. 184). Oktay, Doktor Sabri'nin bu değişimiyle yazınımızdaki anti-jakoben kahramanlarından biri olduğunu söylerken bir benzerlik kurmaktan da kaçınmaz: "Tıpkı Ahmet Hamdi Tanpınar'ın *Saatleri Ayarlama Enstitüsü*'ndeki kişilerinden Hayri İrdal gibi. " (s. 185). Bu örnekler de edebiyatçıların tercihlerini göstermeleri bakımından kayda değerdir.

Ahmet Oktay kitabının adı olan *Zamanı Sorgulamak*'a uygun hareket ederek jakoben davranışların neler kazandırdığına ya da kaybettirdiğine de bakar. Ankara'nın resmî ideolojisini savunan yazarlar, halkın bazı kesimlerinin Cumhuriyet'e karşı çıkmalarını "(…)ister istemez onun gericiliğine, dindarlığına" (s.196) bağlamışlardır; fakat Oktay bu tespitin doğru olmadığını ileri sürer. Sıkıntının "(...) üretici güçlerin durumu ile üretim ilişkileri düzeylerine (...)" (s. 196) göre değerlendirilmesi üzerinde durur. Sözlerine Çağlar Keyder'den de alıntı yaparak şöyle devam eder: " 'Merkez, şehir ve kasaba küçük burjuvazisini ve köylülüğü derin tarihî kökleri olan yaşam-dünyaları dışına çıkarabilecek iktisadî ve toplumsal dinamiği hiçbir zaman üretemedi, ideolojik baskı arttıkça köylüler ve küçük burjuvazi daha da azimle geleneklerine sarıldı." (s.196). Bu alıntıda da görüldüğü gibi Oktay, yaşanan problemlere ilerici-gerici gözüyle değil de, sınıf çatışması açısından baktığını gösterir.

1. 1. 2. Türk Edebiyatında İstanbul

İstanbul Türk edebiyatında her dönem dikkat çekmiştir. Yeni Türk Edebiyatı'ndan önce divan şairleri de İstanbul'u şiirlerinde işlemişlerdir. Tanzimat'la başlayan Yeni Türk

Edebiyatı'nda ise İstanbul daha yaygın bir şekilde edebiyata yansır. Gerek romanlarda gerekse şiirlerde varlığını sıkça gösterir. Edebiyatçılar İstanbul'u konu edinirken içinde bulundukları psikolojik durumlara ve bağlı oldukları siyasal görüşlere göre hareket ederler. Bazen de dönem değişince önceki eylemlerinden farklı bir biçimde İstanbul'u sanat dünyasına taşırlar.

Ahmet Oktay kitabında edebiyatçıların İstanbul'la ilgili düşüncelerini sorgulayıcı bir tutumla ele alır. Bunu yaparken de üç farklı yol izler: Edebiyatçıların görüşleri, edebiyatçıların karşılaştırılması ve İstanbul üzerine kendi görüşleri olmak üzere. Oktay; Abdülhak Şinasi Hisar, Ahmet Hamdi Tanpınar, Yahya Kemal, Yakup Kadri, Orhan Veli, Oktay Akbal, Sait Faik'in İstanbul'la ilgili düşüncelerini irdeler; bunların karşılaştırmasını yapar.

Abdülhak Şinasi Hisar romanlarında İstanbul'u mesken eyler. Denilebilir ki, romanlarını İstanbul'u anlatmak için yazmıştır. Çocukluğunun geçtiği semtleri romanın kurmaca dünyasına taşır. Uzun uzun betimlemeler yaparak da oraları anlatır. Ahmet Oktay göre, "Abdülhak Şinasi Hisar'ın geçmişe bakışı hem geriye yönsemeli hem de yargılayıcıdır." (s. 20). Bu nedenle Hisar geçmişi ele alırken gerçeklerden uzak bir tutum sergiler: "Yargı, metne *öncelenmiş* olduğundan dolayı da geçmiş durmadan nesnel içeriğinden, yani çelişki ve çatışkılarından arındırılır, her türlü kötülük ondan *dıştalanır* ve yaşayan insanın dün bilinci saptırılır." (s. 20). Bu yanlı düşüncelerinden ötürü de Hisar'ın tarih anlayışı tutucu, gerici bir içerik yansıtır.[6] Yine Oktay'a göre kendini bütün ömrünce siyasetin üstünde görmeye ve göstermeye çalışmış olan Abdülhak Şinasi Hisar "(...) salt şimdiyi olumsuzlayabilmek için geçmişi değiştirir ve ekonomik/politik/ideolojik çatışmalar içeren nesnelliğini geçersizleştirmeye yönelir." (s. 18). Hisar için "Geçmiş şimdidir: Her türlü çelişki ve çatışkıdan arındırılmış, salt güzelliğe dönüştürülmüş bir şimdi-geçmiş." (s. 19). Her ne kadar Hisar, İstanbul'un geçmişiyle mutlu olsa da Oktay, İstanbul'un şimdiki haline dikkat çeker. Geçmişte genellikle seçkinlerin kenti durumunda olan İstanbul, kapitalizmle birlikte bir işçi, emekçi kentine de dönüşür. Bu durumun sonucunda da İstanbul, "(…) farklı bir yaşam biçiminin doğal, doğal olduğu kadar da insanal vandalizmine tutsak olmak zorunda (s. 39) kalır. Abdülhak Şinasi Hisar'ın *Çamlıca'daki Eniştesi*'nin yaşadığı yerlerde artık sokaklarda picamalı dolaşan insanlar yaşamaya başlar: "Çamlıca tepesine gaz tüpleri ve picamalarıyla yerleşenler, elbetteki düşmanca duygularla davranmıyorlar. Tahrip ettiklerinin, her zaman kendi geçmişlerinin de bir parçası sayarak övündükleri bir uygarlık momenti olduğunun farkında bile değiller. " (s. 39). Görüldüğü gibi Çamlıca'nın yeni konukları yaşadıkları yerin öneminin farkında değildirler.

Yahya Kemal'in ve Hisar'ın İstanbul'a bakışlarını karşılaştıran Ahmet Oktay, aralarında farklar olduğunu söyler: "Hisar sadece orada mutludur, çünkü mazi 'tükenip bitmeyi bilmez.' Daha zevkperest (Hedonist) olduğunu söyleyebileceğimiz Yahya Kemal burada (Cumhuriyette) mutludur. " (s. 51). Beyatlı, Ziya Gökalp'e söylediği "Kökü mazide olan âtiyim" dizesine sadık kalır ve "İstanbul'a 'yalıyı ve kayığı unutmuş' ve 'Leb-i deryâ'da yerleşişi' değil 'geniş yolları, otomobil ve otobüsleri ile' gelişmiş bir Boğaziçi'ni önerir." (s. 51). Yahya Kemal bu düşünceleriyle "(...) toplumsal tabakalaşmanın, daha kesinlikli

[6] Bkz., s. 44.

söylemek gerekirse sınıflaşma olgusunun ortak tarih ve kültür ideolojisi çerçevesinde çözümlenebileceğini ummak istemiştir."(s. 46). Fakat Beyatlı İstanbul'da kimi semtlerin ezansız olduğunu ileri sürmekten de geri durmamıştır. Ahmet Oktay, Yahya Kemal'in "minaresiz ve ezansız semtlerde doğan, frenk terbiyesiyle yetişen Türk çocukları"(s. 163) olduğu biçimindeki görüşlerine karşı çıkar. Şunları yanıt olarak verir: "Türkiye'de; kim ne derse desin; hiçbir kent ve semt minaresiz ve ezansız kalmadı, tam tersine; Cumhuriyet ezanı Türkçeleştirerek özümlemeye bile çalıştı" (s. 163) dedikten sonra İslamcıların Cumhuriyet'ten rahatsız olduklarını belirtir: "ama sürekli biçimde devletin dişini isteyen İslamcı kesimler de frenk terbiyesiyle yetişmemiş olmalarına ve dönecekleri yeri anımsamalarına rağmen huzura kavuşmuş görünmüyorlar." (s. 163). Bu ifadeleriyle Yahya Kemal'in İstanbul'dan söz ederken kökü derinde olan ideolojik konulara girmiş olduğunu vurgular.

Ahmet Oktay'a göre, İstanbul'la ilgili olarak Tanpınar ve Hisar, "Cumhuriyetin unutarak yarattığı ve kültürel kimliği sakatlayıcı olarak gördükleri kopma/çözülme sürecini sorgulatabilmek amacıyla anımsamayı öne" (s. 52) sürerler. Bu tutumlarıyla da geçmişe özlem duydukları ortaya çıkar. Ayrıca Tanpınar geçmişle bugün arasında asılı kalır: "Ne dünü reddedebilir ne de sürekli bir şeyler vadettiğini sezdiği bugünü. Çelişki ve iki uygarlık arasında yaşamanın var ettiği ikilem Tanpınar'ın sanatsal/düşünsel tutumunun merkezi sorunudur." (s. 19). Beyatlı, Tanpınar ve Hisar'a uyumun, tümlüğün, güzelliğin simgesi olarak görünen İstanbul'a karşı olumsuz eleştiri ve bakış da söz konusudur. *Sodom ve Gomore* adlı romanıyla İstanbul'un iç yüzünü anlatan Yakup Kadri, *Kiralık Konak*'ta İstanbul'dan söz ederken "İstanbul'da iki devir oldu: Biri İstanbulin; diğeri redingot devri" (Karaosmanoğlu 1997: 49) diyerek İstanbul'un özelliğini kaybettiğini belirtir. Orhan Veli'nin de İstanbul'u her zaman olumlu ele almadığını belirten Oktay, bu durumu Yahya Kemal'le karşılaştırmalı olarak açıklar: "Yahya Kemal'in cemaat ruhu içinde dengelemek istediği çelişkiyi gün ışığına çıkarır. Köprü'nün üstünde durur ve emek dünyasını betimler: Kürek çekenler, midye çıkaranlar, çımacılar(...) (s. 46). Orhan Veli'nin dipnotta geçen şiiri[7] Yahya Kemal'in görmek istemediği İstanbul'un öteki yüzünü resmeder. Yahya Kemal'in amacı İstanbul'u güzel göstermektir: "(...) onun fakirleri ve muztaripleri bir cife gibi, bir yara deşilir gibi açıklamaz; kalbin ve şiirin güneşinde bir mücevher gibi parıldar."(Tanpınar 2000: 353). Ahmet Oktay, Attila İlhan'ın[8] da İstanbul'u olumsuzladığını vurgular.

Oktay, İstanbul'u ele alırken Sait Faik'e de değinir. Önce "Sait Faik, Tanpınar'ın biraz hüzünlü şiirini başka bir yöreye taşır: Burgaz Ada'ya." (s. 41) der sonra da Sait Faik'in "Son Kuşlar" adlı öyküsünden alıntı yapar. Sait Faik'in İstanbul'u "(...) kendi doğal ve insanal coğrafyasına sahip çıkmakta, onu içerden yaşamakta ve duyumsamakta; sonra da bu yaşam dünyasını başkalarına iletmeye çalışmaktadır." (s. 41). Sait Faik'in nesrinde, "Yitip giden eski

[7] "Ama hepiniz, hepiniz
Hepiniz geçim derdinde.
Bir ben miyim keyif ehli içinizde?
Bakmayın, gün olur ben de
Bir şiir söylerim belki sizlere dair,
Elime üç beş kuruş geçer
Karnım doyar benim de"
(s. 46).

[8] Bkz., s. 54.

uygarlığın değerlerinden çok yaşanan, kurulan zamanın değerleri öne sürülür"(s. 41) diyen Oktay, "(…) zaman, sanki yokluğuyla duyumsanır öykülerde. Bozulan insan ilişkileri sergilenirken, hem geçmiş iyi zamanların hem de gelecek, gelmesi gereken iyi zamanların düşünü görürüz" (s. 41) der. Böylece Sait Faik'in öykülerine geçmişin de geleceğin de sindiği görülür. Ahmet Oktay, fazla derinleştirmemekle beraber, yukarıda adı geçenlerin dışında başka şair ve yazarların da yapıtlarında İstanbul'a değindiklerini belirtir. Demir Özlü[9], İlhan Berk[10], Fazıl Hüsnü Dağlarca[11] ve "Önce Ekmekler Bozuldu (...) 'Sonra her şey'" (s. 31) diyen Oktay Akbal da, İstanbul'la ilgili olarak *Zaman Sorgulamak*'ta kendine yer bulur.

Günümüz edebiyatçılarının İstanbul'la ilgili tutumlarına değinen Oktay'a göre, onlar henüz İstanbul'la ilgili bir şey yapmamışlardır: "Günümüz yazarlarının nasıl bir İstanbul Aydınlanması istedikleri ve bu kentte yaşadıkları zamanları nasıl özümsedikleri ve yorumladıkları henüz çok açık biçimde görülemiyor."(s. 48). Sözlerine devam eden Oktay, "Günümüz İstanbul'u henüz bir iki istisna dışında, kendi üslupçularını yetiştiremedi galiba"(s. 48) diyerek yaşayan yazarların İstanbul üzerindeki durumlarını ortaya koyar.

1. 2. Köy Edebiyatı

Türk romanında *Kababibik*'le[12] ilk belirtileri görülen Köy Edebiyatı, ancak 1950'lerde ses getirecek bir düzeye yükselir. Çünkü "Cumhuriyet'in ilk döneminde yazılan eserler köy edebiyatı akımının daha sonraki gelişmesi için gerekli alt yapıyı hazırlamıştır." (Karaömerlioğlu 2003:106). Ahmet Oktay *Zamanı Sorgulamak*'ta birden çok sayfada Köy Edebiyatının nedenleri ve sonuçları üzerinde durur. Ona göre, "1950-1970 yıllarını kapsayan dönemde köyün sanatsal üretimde belirleyici rol oynadığından şüphe edilemez." (s. 114). Köy Edebiyatının ortaya çıkmasının ve yaygınlaşmasın nedenleri arasında Oktay'ın belirttiğine göre nüfusun büyük bölümünün kırsal kesimde yerleşik olması, yazar ve sanatçılarımızın bir bölümünün de köy kökenli olmaları yer alır. Oktay kırsalın solcu yazarların yapıtlarında sıkça görüldüğünü söyler: "Kır hemen her zaman, demokratik istek ve beklentilerin dile getirilebileceği en uygun alan olarak görülmüş, ilerici/solcu yazın ve sanatla folklorik öğeler arasında kökensel bağlar olduğuna inanılmıştır." (s. 114). Köy Edebiyatı üzerine yazılan yapıtların farklı özellikleri söz konusudur. Yaşar Kemal feodalizmin çözülme sürecini işlerken "(…) enstitülü yazarlar farklı bir çizgi izlerler." (s. 114). Bu durum köye yaklaşımın tek tip olmadığını da göstermektedir. 1970 sonrasında ise köy edebiyatında görülen bazı unsurların bir romantizme yol açtığı görülür: "(…) popülist yazın ve sanatın, bir yandan kötü ağa/iyi ırgat türünden bir *şematizme* bir yandan da toplumsal dönüşümün harekete geçiricisi rolünü köylüye vererek romantizme yol açtığı öne sürülmüştür." (s. 114). Zamanla edebiyatçılar köy konusundan uzaklaşıp kentlere dönerler. Bunun nedeni: "12 Mart ve 12 Eylül müdahalelerinin yarattığı sorunlar, yazın ve sanatı da kent sorunu üzerinde yoğunlaşmaya ve aydınları odağa almaya yöneltmiştir." (s. 114). Oktay, Köy Enstitüsü'nden mezun olan yazarların Türk edebiyatına etkilerine de değinir. Önce edebiyatın "Enstitülü

[9] Bkz., s. 61.
[10] Bkz., s. 61.
[11] Bkz., s. 48.
[12] Birinci baskı 1891, İstanbul: Kirkor; İkinci baskı 1944, İstanbul: Vakit basımevi.

yazarlar aracılığıyla bir geçici felce uğratıldığı kesindir"(s. 119) diyerek olumsuz görüşünü açıkladıktan sonra içlerinde "üç beş tane de olsa yüz ağartıcı yapıt" "(s. 119) bulunduğunu söyler.

Oktay'ın Köy Edebiyatıyla ilgili düşüncelerini açıklarken Köy Enstitüleri hakkındaki görüşlerini de belirtmek gerekir. Köy Enstitüleri'ni savunan Oktay, bu kurumlara yapılan olumsuz değerlendirmeleri eleştirir. "Bu okullardan mezun olan insanların büyük bölümünün muhalefete katıldıkları, bir gizilgüç oluşturdukları belliyken, Enstitüleri tümüyle tarihin çöp tenekesine göndermek bana insafsızlık olarak görünüyor." (s. 119). Türkiye'de özellikle 1940'ların sonunda ve 1950'lerin başında Köy Enstitüleri'ne bakış daha da kötüleşince buralarda okuyanların hedefleri değişmek zorunda kalır: "(...) çoğunun yolu da köye doğru değil, kente doğru, hatta yurt dışına doğru oldu." (s. 119). Oktay, Köy Enstitüleri'ndeki edebiyat eğitimine de el atar. Şunları dile getirir: "Homeros atamız sayılmış, Yunus Emre, Karacaoğlan, heybe-kilim, türkü evrensel kültürü mayalayacak öğeler olarak aşkınlaştırılmıştır."(s. 118). Köy Enstitüleri bu renkli edebiyat dünyasıyla ulusalı ve evrenseli birlikte vermeyi başarmıştır. Belki de bu çoğulcu yapısı, kapatılmasının üzerinden yetmiş yıl geçmesine karşı hâlâ onu taze tutan özelliklerinden biri olsa gerek.

1. 3. Mavi Anadoluculuk

Türk edebiyatında önemli bir hamle olan *Mavi Anadoluculuk* akımı da *Zamanı Sorgulamak*'ta öne çıkan konular arasındadır. Mavi Anadoluculuk düşüncesi edebiyatta görülmeden önce siyasal olarak ortaya çıkar. Ahmet Oktay'ın belirttiğine göre, "Yunan uygarlığının kökenlerinin Anadolu'da olduğuna ilişkin tezi, aslında daha 1927 yılında İstanbul Darülfünûn'u üyelerinden Yusuf Ziya (Özer) tarafından ortaya atılmış (...)"(s. 93) durumdadır. Biraz ırkçılığa da kayan Yusuf Ziya'nın görüşleri Mavi Anadolucular tarafından hümanist bir çizgiye çekilir: "(...) Halikarnas Balıkçısı/Sabahattin Eyuboğlu, Azra Erhat grubunca, ırkçı içeriğinden tümüyle arındırılarak hümanist söylem içinde dizgeleştirilmeye çalışılmıştır." (s. 93). Mavi Anadoluculuk hareketinde motor görevini Halikarnas Balıkçısı yapar: "Halikarnas Balıkçısı (Cevat Şakir) özellikle Eyuboğlu ve Erhat üzerinde gerçekten etki yapmıştır. Eyuboğlu'nu da Erhat'ı da Anadolu'ya geçiren odur."(s. 129)[13]. Mavi Anadoluculuk hareketine yeri geldikçe, "A. Kadir'den Melih Cevdet Anday ve Oktay Rifat'a kadar uzanan geniş bir yazar ve şair grubu da zaman zaman"(s. 129) yakın olur; fakat Anday'ın *Kolları Bağlı Odysseus, Troya Önünde Atlar*, Oktay Rifat'ın *Agamemnon* ve *Çobanıl Şiirler* gibi yapıtları bulunsa da bunları tamamen grubun üyesi sayamayız.

1. 4. Ahmet Oktay'ın Üzerinde Durduğu Edebiyat/Sanat Dergileri

Ahmet Oktay, *Yücel, Adımlar* ve *Broy* dergileri üzerinde durur. Bu dergilerin Türk düşün ve edebiyat tarihinde oynadıkları rollere değinir. İşlevlerini açıklar. *Yücel*[14] dergisinden

[13] Anday'ın belirttiğine göre, Sabahattin Eyüboğlu'nun ortaya attığı "Mavi Yolculuk" adı Halikarnas Balıkçısı'nın etkisiyle ortaya çıkmıştır: "Sabahattin Eyuboğlu, çok sevdiği dostu Sayın Cevat Şakir'in 'Mavi Sürgün' kitabından esinlenerek takmıştı o adı güney denizlerimizdeki yolculuklarımıza." (Anday 1974: 115). Bu durum Mavi Anadolucular arasındaki içtenliği de göstermektedir.

[14] " 'Yücel', yayımına 23 şubat 1935'te başlamış, 1945 e değin sürekli olarak 145 sayı çıkmıştı. 1950'den (ocak) ve 1955'ten (kasım) sonra da iki kez 'birinci sayı 'dan başlatılarak yeniden yayımlandıysa da bu dönemlerinde uzun ömürlü olamadı." (Kurdakul 1987: 43).

söz ederken öncelikle onun duruşunu "1940 yılında, tek parti yönetiminin izlediği açık örtük baskı politikasına karşı direnebilmenin (...) üç-dört yıl sürecek bir tartışma ortamının yaratılmasını sağlamıştır" (s. 125) sözleriyle ortaya koyar. *Yücel* dergisinin yazarları, "Latin-Yunan rönesansının öne çıkardığı ve etik bir içerik yüklenmiş bulunan değerleri benimseyerek özgün bir kültür yaratılabileceğini"(s. 125) düşünürler. Şükran Yurdakul da *Yücel*'e değinirken derginin düşünsel yönünü "Orhan Burian ve Vedat Günyol'un yazıları"(Kurdakul 1987: 43) oluşturduklarını söyler.

Adımlar[15] dergisinden de söz eden Oktay, bu derginin 1940'larda Hümanist düşünceyi yaymaya çalıştığını vurgular. Mayıs 1943'te tarihli ilk sayısında okuru insanlık tarihinin gelişimi bakımından uyarır. Tarihin "(...) insanın maddî ve manevî gelişmesine hizmet eden fikir, kültür ve teknik hamlelerinin ürünü olduğunu" (s. 126) bildirip hakikî hümanizma ile millî kültürün birbiriyle uyumlu olduğunu vurgulamışlardır. Oktay'ın belirttiğine göre "Dergi, örtük biçimde de olsa Meşrutiyet dönemi aydınlarınca da büyük bir hüzünle özlenmiş bulunan Türk hümanizminin kaynağını, Yakup Kadri'nin de yaptığı gibi, halkta gördüğünü bildirmektedir." (s. 126). Böylece geleceğin "(…) büyük Türk romanı, Türk komedisi, Türk dramı, Türk senfonisi özünü şüphesiz bunlardan ve halk kitlelerinin hayatından alacaktır. Hakikî kıymet ancak halk *temlerinde*dir." (s. 126). Dergide "Hümanizma Görüşümüz" başlıklı yazısı çıkan Doç. Dr. Muzaffer Ş. Başaoğlu, bu yazıda halk için bir mazi düşkünlüğü yapanları eleştirmiştir.

Oktay *Yücel* ve *Adımlar* dışında *Broy*[16] dergisine de değinir. Bu derginin birçok kişi için hiç anlamsız olduğunu söyledikten sonra "(...) ömrünü şiire, yazmaya adamış, yaşama katlanmayı onunla mümkün kılmış, teselliyi onda aramış insanlar için" (s. 181) önemli olduğunu belirtir. Birkaç edebiyatçının mücadelesiyle yaşayan derginin kapanmasının kendini üzdüğünü belirtir. Ayrıca derginin kapatılmasını kimsenin umursamadığını söyleyerek de memleketteki vurdumduymazlığı gündeme getirir: "Kıran kırana yaşanan bir zamanda *Broy* dergisi kapansa ne olur, kapanmasa ne olur? Hatta en lüksünden en yoksuluna tüm sanat/kültür dergileri kapansa ne olur? Sanat da, kültür de kimse için gereksinim değil." (s. 182.) Sözlerini tamamlarken de "*Broy*, bir soluktu. Şiire yeni bir ufuk açma yolunda bir arayıştı" (s. 181) diyerek derginin işlevini açıklama yoluna gider.

1. 5. Nurullah Ataç

Öztürkçe deyince kuşkusuz Türkiye'de ilk akla gelen isim Nurullah Ataç'tır. 1940'larda dille ilgili yazılarıyla döneme damgasını vurmayı başarmıştır. Ataç, 1920'lerde *Dergah* dergisinde yazmaya başlar; fakat asıl etkinliğini ve gücünü 1940'larda gösterir. Nurullah Ataç eleştirmenliğinin yanına deneme yazarlığını da ekler: "Ataç'ın deneme yazarı niteliğiyle gereken birikim ve becerilere sahip olduğu kabul edilmiştir. Asım Bezirci, diyalektik bir anlayışa sahip olduğunu söylediği yazarlar arasında onun adını da anar."(Kurdakul 1987: 639). Nurullah Ataç sayısı binleri geçen deneme ve eleştiri yazılarıyla Türk edebiyatı için büyük bir kaynaktır.

[15] Bu dergi 1943-1944 arasında sadece 12 sayı çıkarak düşün ve sanat tarihindeki yerini almıştır.
[16] "1985 yılında yayına başladı ve 1991 yılındaki Körfez Krizi'nin ekonomik etkileri nedeniyle 60. sayısıyla yayını sona erdirdi." (https://tr.wikipedia.org/wiki/Broy).

Ahmet Oktay, Nurullah Ataç'ı anlatmaya başlarken onun ideolojik olarak bulunduğu noktadan yola çıkar. Oktay, Ataç yazmaya başladığında "Ulusalcı/halkçı yaklaşımla batıcı/insancı yaklaşım" (s. 169) olmak üzere iki eğilimin Türk yazınına egemen olduğunu belirtir. Ataç'ın "(...) hiç kuşkusuz *Kemalist Türkiye*'nin ürünü" (s. 166) olduğunun bilinmesinin gerekli olduğunu vurgulayıp şöyle devam eder: "(...) yapıtının ideolojik içeriği, ancak bu çerçeve içinde anlaşılabilir. Kemalist sözcüğünü özellikle vurguluyorum: Çünkü Ataç'ın ölümüne kadar bağlı kaldığı CHP'de radikal kanadın karşıtında bulunan gruplar da olmuştur her zaman." (s. 166). Ataç yaşamı boyunca "(...) ödün vermeden bu radikal eğilimi desteklemiş, rejimin temellerini oluşturan altı oktan" (s. 166) sapmamıştır.[17]

Ataç'ın bir eleştirmen olarak döneminin popülist eğilimine karşı çıktığını söyleyen Oktay, onun değişen zamanın bilincinde olduğunu ve ona göre davrandığını vurgular: "Bakî'nin olduğu kadar Yahya Kemal'in de gelişen ve değişen toplumsal koşullar karşısında işlevlerini yitirdiklerini görür. Yeni zamanların yeni bir yazın üreteceğini bilir. Eski ustaları zaman zaman ansa da, yarının hep genç yazarların elinde olacağını söyler." (s. 172). Bu alıntılar da göstermektedir ki, Ataç sanatsal evrimin bilincindedir.

İzlenimci ve nesnel eleştirinin özelliklerini barındıran Ataç'ın bir eleştirmen olarak belirgin özellikleri şunlardır: "Şematik olmamak ana kaygısıdır. Sofistlerin diyalektik yöntemini çağrıştırır yazısı. Savunduğu düşünceyi sürekli karşı-düşünceyle sınar, ona göre konumlandırır. Bugün övdüğünü yarın yerer, dahası bu çelişkiyi bizzat belirtmekten kaçınmaz. Çelişme hakkını savunur sürekli." (s. 168). Oktay'ın belirttiğine göre, "Ataç, olumlu ile olumsuzu birlikte sunarak, o yılların toptancı ve kolaycı bakış açısında derin bir gedik açar." (s. 168). Onun kuşkucu eğilimi "(...) doğruya içinde yetiştiği kültür ortamına egemen olan biçeme tepki olarak belirir." (s. 168). Ahmet Oktay bir eleştirmen olarak Ataç'ın Türk edebiyatında yaptığı eleştirileri de örnekler. Buna göre Ataç Türk edebiyatında bazı şairlerin Türkçe sesten uzak olduklarını ortaya çıkarmıştır: "Ahmet Haşim o dili belki daha güzelleştirmiştir; belki değil muhakkak.. Ama yabancı olmaktan kurtaramamış, şiir geleneğine mal edememiştir." (s. 168). Tercüme Bürosu'nda Nurullah Ataç'la birlikte çalışan Melih Cevdet Anday göre, ise onun eleştirmen olarak gücü Hâmid'i devirmesiyle ortaya çıkar: "Abdülhak Hamid'i yerli yerine oturması ile başlar; 'şair-i âzam'da ancak altı yedi güzel dize bulunduğunu yazarken, bir anıtı kolayca deviriverdiğini pek iyi biliyordu." (Anday 1992b: 74). Böylece Ataç Türk edebiyatında başarılı bir eleştirmen olduğunu kanıtlar.

Ataç'ın dille ilgili düşünceleri Türk çağdaşlaşmasının bir sonucudur: "Türk toplumunun kesinlikle batılı olmasından yanadır ve geçmişle tehlikeli ilişkilere girişmeyi bu yüzden istemez. Onun, dil devrimindeki tutumunu da bu çerçevede değerlendirmek gerekir. Düşünmenin ancak dille mümkün olabileceğini biliyordu elbet Ataç." (s. 172). Nurullah Ataç dille beraber edebiyatın "(...)eski alışkanlıklarını aşmaya, eski değer ölçülerini değiştirmeye (Kurdakul 1987: 638) de çalışmıştır. Ataç'ın dildeki aşırılığının benimsediği usçuluğun bir

[17] Atatürk devrimlerine Ataç'ın bütüncül bir şekilde yaklaştığını belirten Melih Cevdet, Ataç'ın Atatürk devrimlerine bakışını şu şekilde açıklar: "Nurullah Ataç, 'Devrimler yok, devrim var' derken, Kemalist atılımların bir ve aynı amaca yönelik olduğunu söylemek istiyordu. Bu amaç, Türkiye'nin çağdaşlaşması idi. Yazı, şapka (kıyafet) değişiklikleri, medeni kanun, dil devrimi, tarih çalışmaları, kafalarda ve âdetlerde köklü yenileşmeleri hedef alıyordu. Bunlara uygun olarak güzel sanatlarda da yenileşmeler ve yeniden doğmalar söz konusu idi. Batı müziği konservatuvarları, opera ve bale okulları açılıyor, Güzel Sanatlar Akademisi modernleştiriliyor, tiyatro eğitimi kuruluyordu." (Anday 1992b: 73).

sonucu olduğunu vurgulayan Oktay, sözlerini şu şekilde tamamlar: "Düşünce, gerçekten düşünce ise, belli bir noktada duraklayamaz. Yanlış olsa bile, sınırlarının ucuna gitmek zorundadır. Ataç, bu tür tehlikeli yolculuklara çıkabilen insandı. Zamanını etkilemesinin temel nedeni budur." (s. 172). Ataç'ın kendisi de "Dil Devrimi" başlıklı yazısında dil devriminde aşırı olduğunu kabul eder. Dil devriminin buyrukla olduğunu söyleyenlere karşı şu yanıtı verir:

"Dil devrimi buyrukla olmuş. Bu söz de doğru, söyleyenlerin sandıklarından çok daha doğru. Buyrukla oldu dil devrimi; bütün devrimler buyrukla olur. Kimin buyruğu ile? Bu toplumun buyruğu ile... Bu toplum, Türk ulusu, dilini değiştirmek gerektiğini yıllardır içinde duyuyor, o dileğini bireylerinin birkaçına, birçoğuna duyuruyor. Türkçenin arapça, farsça sözcükleri bırakmasına, kendi köklerinden yeni sözler yapmasına, kendi kendine gelişmesine çalışanlar hep o buyruğu duymuş olan kimselerdir. Dil devrimini Atatürk buyurmadı. Atatürk de toplumun buyruğuna uydu. Atatürk'ün adına bağlandığımız devrimlerin hepsi de bu toplumun buyruğu ile olmuştur." [18]

Ataç bu alıntıdaki vurgusuyla dildeki yenileşmenin halktan geldiğini açıkça ortaya koyar. Sonraki yıllarda Ataç'ın ortaya attığı onlarca sözcük[19] halk tarafından da kabul edilmiş ve kullanılmıştır. Bunun en somut kanıtı da Ataç'ın sözcüklerinin yaşıyor olmasıdır.

1. 6. Diğer Konular

Ahmet Oktay yukarıda tematik olarak ele alınan konular dışında Servet-i Fünûn'dan 1980'lere kadar genel olarak Türk edebiyatı ve edebiyatçısı üzerinde durur. Bu bağlamda, Mehmet Akif, Cemil Meriç ve Orhan Pamuk'tan söz eder. Türk edebiyatında dikkat çeken unsurları açıklama yoluna gider. Siyasal, kültürel ve sanatsal değişimin yansımalarına değinir.

Türk edebiyatına Batılı yaşam tarzı Tanzimat yıllarında girer. *Sergüzeşt* romanında Celal'in Dilber'in resmini yapması, *Araba Sevdası*'nda Bihruz Bey'in kütüphane sahibi olması yeni yaşamın edebiyat dünyasına taşınmasından başka bir şey değildir. O yıllarında Batılı yaşam tarzının geldiğini belirten Oktay, bu bağlamda Halit Ziya'nın yaptıklarını anlatır: "Halid Ziya, 1884 yılında İzmir'de Tevfik Nevzat'la birlikte *Nevruz* diye bir dergi çıkarmış, 'Tuvalet Masası' başlığı altında yazılar yayınlamış ve gerekli tuvalet eşyalarını kadınlara tanıtmıştır." (s. 83). II. Abdülhamit döneminde yazılan *Mai ve Siyah* ile *Eylül* başta olmak üzere, Servet-i Fünûn romanlarında Batı kültürü açıkça gözükür: "(...)Bu romanlarda özellikle kadınların büyük bölümü piyano dersleri almaktadır." (s. 84). Batı kültürü bütün yönleriyle II. Meşrutiyet yıllarında devam eder Türkiye'de yayılmaya: "Abdülhamit rejiminin çökmesinden Birinci Dünya Savaşı yenilgisine uzanan dönemin siyasal/toplumsal ve kültürel/düşünsel

[18] *Memleket*, 29 Eylül 1947; anan: Konur Ertop, Ataç (TDK Yay. 1962).

[19] "Maarif Vekâleti'nin 1940'ta kurdurduğu Tercüme Bürosu'nda görev aldıktan sonra ise Türkçe'nin diğer dillerle akrabalıkları hakkında düşünmeye başlar. Türkçeye Latince ve Yunancada bir temel ararken dilin özleştirilmesi gerektiğine karar verir. (...) Sonuçta Türkçeye yabana atılmaz yenilikler getirmiştir. Eleştiri, sözcük, beğeni, ezgi, öykü, özgür, yanıt, yapıt, birey, toplum, tutku, erdem, gereksinme, izlenim, esin, etki, eylem, konut, yaşam, uygar, giysi, istem, kamu, kuram, örneğin gibi birçok kelime Ataç'ın buluşudur ve 'tutmuştur'. Öte yandan 'betik' (kitap), 'bediz' (resim), 'dörüt' (sanat), 'dörütmen' (sanatçı), 'yır' (şiir), 'yumuşçu' (hizmetkâr), 'ağdık' (kusur), 'kirtkinmek' (itiraf etmek), 'netek' (nasıl), 'nen' (şey), 'bayık' (hak), 'tansıklamak' (hayran olmak), 'tellim' (daima), 'yımızık' (çirkin) gibi pek tutmayan buluşları da olmuştur."(Barış Özkul, Nurullah Ataç, *Birikim, http://www.birikimdergisi.com/haftalik/8342*, 2017).

sorunlarını, umutlarını, düş bozumlarını yazınsal yapıtlarda da çok açık biçimde" (s. 88). görülür. II. Meşrutiyet yıllarında ise bazı edebiyatçıları, Batı'nın dayanağı olarak kabul edilen antik Yunan kültürü de meşgul eder. "Türk edebiyatını esasından batılılaştırmak için, doğrudan doğruya Eski Yunan edebiyatını örnek edinme" (Akyüz 1995: 170) amacında olan Yakup Kadri ve Yahya Kemal Nev-yunanîlik anlayışına giderler. Bu bağlamda yeni bir yol arayan iki yazar, "Yunan/Roma hümanizminden kaynaklanan bir yazını savunmuş, Akdeniz yöresinin kültürel gizilgücünü" (s. 169) önemle vurgulamışlardır; fakat savaş yıllarına denk gelmesi, Ulusal Edebiyatçıların ortalıkta olması gibi nedenlerden ötürü hedeflerine ulaşamazlar. Yahya Kemal zamanla Ulusal Edebiyat çevresine geçer; fakat onların savunduğu hece ölçüsünü kullanmak yerine Mehmet Akif'le birlikte aruz ölçüsüyle yazmaya devam eder.[20] Öte yandan Yakup Kadri de Balkan Savaşları ve I. Dünya Savaşı'nın etkisiyle Ulusal Edebiyat'a geçer.

Ahmet Oktay yazılarında Mehmet Akif'ten söz ederken ileri sürdüğü görüşlerin günümüzde İslamcıların yaşadıkları sorunları çözmekten uzak olduklarını belirtir.[21] Sonra "Mehmet Akif'in batının bilimini alıp kültürünü yadsımayı öngören çözümü, günümüz dünyasında ne yazık ki gerçek bir çözüm olarak gözükmüyor ve insanı ferahlatmaya yetmiyor." (s. 163). Oktay bu tümcesiyle Mehmet Akif'in görüşlerinin işlevsiz olduğunu belirtmek ister. Zaten sözlerinin devamında da "Muhafazakâr dindar bazı çevrelerde de yaşanan bunalımı tarımdan sanayiye geçmekte olan bir toplumun modernleşme sorunları çerçevesinde yorumlayan yazarlara rastlanıyor" (s. 163) vurgusuyla yaşanan sorunun farklı ve derinlerde olduğunu belirtir.

Ahmet Oktay yapıtında Cemil Meriç'e de değinir. Onun sağcıların yanına neden gittiğini Meriç'ten alıntı yaparak açıklar: "Bu yolu ben seçmedim. Sol'un kadir na-şinas davranışı beni gericilerin kucağına değil yanına itti. Bu yakınlığın fikri iffetim için bir tehlike teşkil etmediğini kitaplarımı okuyunca anlamak mümkün."(s.179). Oktay, Cemil Meriç'in bazı düşüncelerini beğendiğini belirtir: "(…) bir yazısının başlığı şöyle: 'Slogan, ilkelin ideolojisi.' Bana çok önemli görünüyor o küçücük yazı. Aslında, başlık bile yeterli. Çünkü, burada slogan yalnızca siyasal düzeyi imlemiyor, bana kalırsa, yazınsal sanatsal düzeyi de kapsıyor ve bize ancak sloganın dışına çıkılabildiğinde yaratıcı ve özgün olunabileceğini anımsatıyor." (s. 179). Cemil Meriç'in henüz çözülmediğini "*Jurnal*'inin tümü yayınlandığında anlayabileceğiz bu bireysel trajedinin gerçek boyutlarını" (s. 179) diyerek belirten Oktay, "Hangi kampta bulunursa bulunsun, yazarın, aydının tek sorunu olduğunu kanıtlıyor Meriç: Fikri iffet" (s. 179) vurgusuyla Cemil Meriç üzerinden edebiyatçıların temel problemlerini ortaya koyar.

Ahmet Oktay *Kara Kitap* üzerinden Orhan Pamuk'a da değinir. Öncellikle "Kara Kitap çevresinde yazın-sanat dergilerinden çok gazetelerle haftalık haber-magazin dergilerinde kopan, dahası modern, geleneksel, post-modern, dil, biçem gibi yazınsal/ideolojik içerikleri (...) tanrıbilimsel kavgaları anımsatmaktan geri kalmadı" (s. 201) diyerek çıkardığı tartışmaya değinir; fakat Oktay *Kara Kitap*'ın ortaya çıkardığı tartışmadan çok onun üzerinden Türkiye'de kitabın metalaşmasına değinir. Oktay'a göre, "Yazınsal yapıt

[20] Erdoğan Alkan, *Şiir Sanatı*, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2005.
[21] Bkz., s. 163.

hızla kapitalistleşen Türkiye'de de metaya dönüşmüş bulunuyor. Yazarın yazması yetmiyor artık, hiç kuşkusuz ayrıksı durumlar var; ama yazarlığını kanıtlaması, daha da ötesinde basılmak üzere yeni yapıtlar üretebilmesi için satması gerekiyor." (s.202). Bu nedenle "Yazın yapıtının (roman, şiir, öykü, deneme vb) gün ışığına çıkabilmesi için yayımcının (kapital sahibinin), dağıtımcının, kitabevlerinin ve tüketicinin (okurun) olması zorunlu." (s.202). Orhan Pamuk'un *Kar* yapıtının reklamını da yaptığını düşünecek olursak Oktay'ın haklılığı ortaya çıkar. Yıldız Ecevit de *Orhan Pamuk'u Okumak* adlı kitabında *Yeni Hayat* üzerinden Orhan Pamuk'a değinir: "(…) kitabın satışı rekor boyutlara ulaştı. Ancak kitabı okuyanların büyük bir kısmı onu anlamadığını söylüyordu" (Ecevit 1996: 11) diyerek kitabın metalaşmasının anlaşılırlığını geride bıraktığını vurgular.

Ahmet Oktay *Zamanı Sorgulamak* adını taşıyan yapıtında zaman zaman genel değerlendirmeler de yapar. Bunların başında da Türk romancılarının eleştirisi gelir. Oktay, "Romancılarımızın büyük bölümünün Türkiye'nin somut koşullarından kaynaklanan aydın/halk, sıkıdüzen/demokrasi, yasaklama/özgürlük, gericilik/ilericilik gibi karşıtlıkları aşamadığı, bu yoldaki tüm girişimlerin yenilgi ve umutsuzlukla sonuçlandığı, çarenin hep otoritede arandığı öne sürülebilir" (s. 191) vurgusunu yaparak romanların kendilerinden beklenenleri vermediklerini belirtir. Sözlerine hemen tüm romanlarımız hem aydına hem halka güvensizliği yansıtır diye devam eder.

Ahmet Oktay'a göre, Türk yazını yüz yıldır aynı konular etrafında dolaşmaktadır. Bu durumun nedenini şu sözlerle açıklar: "Modernleşmenin üzerinde biçimlendiği kapitalistleşmenin ve demokratikleşmenin beraberinde getirdiği kendi dinamikleri içinde değil eski söylemlerin içinde algılanmışlar, dolayısıyla çözümlenemeden kalmışlardır." (s.70). Ayrıca "Siyasal ve yazınsal düşünceler arasındaki süreklilik, başka bir söyleyişle tarihilik gözden kaçırıldığı içindir ki, aydınlar ve yazarlar birikimin içeriğini yeterince belirleyememiş, her sorunu yeniymiş gibi algılamış, işe hep aynı kopma noktasından başlamak zorunda kalmışlardır. " (s. 71). Oktay'ın vurgulamak istediği aslında Tanzimat'tan sonra ortaya çıkan modernleşmenin gerçekleşememesiyle de yakından ilgilidir. Türkiye'nin son yüz elli yıllık dönemini inceleyen biri memleketteki gelgitleri yakından görecektir.

Sonuç

Ahmet Oktay'ın farklı tarihlerde yazdığı yazılarından oluşan *Zamanı Sorgulamak,* içerik bakımından oldukça varsıl bir kitaptır. Artık devrini tamamlamış siyaset, sanat, küreselleşme, edebiyat, metalaşma gibi birçok konuyu kapsar. Oktay geride kalan konuları sonuçları bakımından sorgular. Tanzimat'tan sonra yenileşerek gelişen Türk edebiyatı denilebilir ki her on on beş yıllık dönemde farklı niteliklere bürünmüştür. Bazen milli duyguların ağır bastığı edebiyat, bazen Ankara'nın düşüncelerini yayan edebiyat, bazen, toplumcu ve köy edebiyatı olarak karşımıza çıkar. Ahmet Oktay *Zamanı Sorgulamak*'ta bu farklılaşmaları kanıtlarıyla birlikte incelemiştir.

Ankara'yı siyasal yönden konu edinen Ahmet Oktay, edebiyatçıların Ankara'nın kendisini değil, Cumhuriyet'le birlikte yarattığı havayı yansıttığını ortaya koyar. Bu bağlamda aydınlar arasında ortaya çıkan jakoben tutumu ele alır. Türk aydınlarının büyük bir kısmı jakoben tutumu gönüllü olarak savunmuşlardır. Çünkü memleket geridir, devlet yeni

kurulmuştur. Yapılacak çok iş vardır. Bu işlerin bir kısmı da edebiyatçıya düşer. Cumhuriyet'in ilk yıllarında okumuş, kentli; sonraki yıllarda da köy kökenli aydınlar yapıtlarıyla Anadolu'ya açılırlar. Yerine göre bir memur, bir öğretmen da ağaya karşı çıkan ve köylünün haklarını savunan roman kahramanları ortaya çıkar. Ahmet Oktay, Reşat Nuri, Yakup, Vedat Türkali gibi yazarlarından alıntılar yaparak romanlar kahramanlarını somut olarak gösterir. Bu kahramanlar rejimi halka yaymaya çalışırlar; başarısız olunca yerlerini başkaları alır; fakat zamanla da başarılı oldukları kadar başarısız oldukları da görülür. Başarısız olduklarında ise askerin devreye girmesini isterler.

Ankara'nın düşüncelerini yaymayan, kendi istekleri doğrultusunda hareket eden edebiyatçıların da bulunduğunu belirten Ahmet Oktay, *Zamanı Sorgulamak*'ta Türk edebiyatında son seksen doksan yılda yapılan işlerde zorlamanın sonuç vermediğini vurgular. Çünkü değişmesi yüzyıllar alan toplumu sadece edebiyatçıların çalışmalarıyla yenilemek kolar bir iş değildir. Bu bağlamda Köy Edebiyatı üzerine eserler veren yazarların da hedefi zamanla köyden kente doğru olmuştur. Ahmet Oktay eserinde toplumcu, sınıfsal bir bakışla ancak istenen ilerlemeye ulaşmanın mümkün olacağını vurgular.

İstanbul'u ele alırken Oktay, karşılaştırmalı bir yola baş vurur. Önce İstanbul üzerinde yoğunlaşan edebiyatçıları açıklar. Sonra da onları karşılaştırır. Oktay'ın belirttiğine göre İstanbul'a yaklaşım edebiyatçılara ve dönemlere göre farklılıklar içerir. Bunlar içerisinde değişmeyen unsur ise her dönem İstanbul'u sevenin de sevmeyenin de olmasıdır. Ahmet Hamdi Tanpınar, Yahya Kemal, Abdülhak Şinasi Hisar yapıtlarında İstanbul hayranlıklarını sürekli gösterirken Yakup Kadri ve Orhan Veli daha nesnel bir tutum sergilemişlerdir.

Ahmet Oktay yazılarında edebiyatçıları değerlendirirken Nurullah Ataç üzerinde odaklanır. Onun yazı hayatında ve Türk edebiyatında oynadığı role dikkat çeker. Eleştirmen ve denemeci kimliğini öne çıkarır. Buna göre, Ataç'ın Türk eleştiri tarihinde Ahmet Haşim, Hamit gibi dokunulamayan edebiyatçılara el atarak onların yazın tarihindeki yerlerini almalarını sağladığını vurgular. Dil Devrimi'ne verdiği büyük emekle dikkatleri çeken Nurullah Ataç'ı değerlendirirken Oktay, onun dildeki yabancı sözcükleri atmaktaki kararlılığını öne çıkarır; fakat Oktay Nurullah Ataç'ın çevirmen kimliğine değinmemiştir.

Kaynakça

Akyüz, Kenan. (1995). *Modern Türk Edebiyatının Ana Çizgileri*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.

Anday, Melih Cevdet. (1974). *Yeni Tanrılar.* İstanbul: Çağdaş Yayınları.

Anday, Melih Cevdet. (1992b). *Aldanma ki.....* İstanbul: Remzi Kitabevi.

Atay, Falih Rıfkı. (1993). *Eski Saat.* İstanbul: Akşam Matbaası.

Çamlıbel, Faruk Nafiz. (1926). "Sanat", *Hayat,* I/5 s. 88.

Ecevit, Yıldız. (1999). *Orhan Pamuk'u Okumak.* İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Enginün, İnci. (2002). *Cumhuriyet Dönemi Türk Edebiyatı*. İstanbul: Dergah Yayınları.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. (1997). *Kiralık Konak.* Ankara: İletişim Yayınları.

Karaömerlioğlu, M. Asım. (2003) "Erken Dönem Türk Edebiyatında Köylüler" *Doğu-Batı,* Sayı: 22, s. 106.

Kurdakul, Şükran. 1987. *Çağdaş Türk Edebiyatı-Cumhuriyet Dönemi.* İstanbul: Broy Yayınları.

Oktay, Ahmet. (1991). *Zamanı Sorgulamak*. İstanbul: Remzi Kitapevi.

Özkul, Barış. (2017). "Nurullah Ataç". *Birikim,* http://www.birikimdergisi.com/haftalik/8342, (Erişim tarihi: 31. 03. 2019).

Sazyek, Hakan. (2006). *Cumhuriyet Dönemi Türk Şiirinde Garip Hareketi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Tanpınar, Ahmet Hamdi. (2000). *Edebiyat Üzerine Makaleler*. İstanbul: Dergah Yayınları

İSLAM HUKUK DOKTRİNİNDE TANIM FAALİYETİNİN MAHİYETİ ÜZERİNE BİR İNCELEME

Dr. Öğr. Üyesi Ünal YERLİKAYA
Süleyman Demirel Üniversitesi

Özet

İslam hukuk literatürü incelendiğinde, aynı hukukî olgunun, farklı hukuk ekollerine mensup bilginler tarafından, farklı şekillerde tanımlandığı görülmektedir. Söz konusu durum, hukuk ekollerinin, hükmü bakımından farklı yaklaşımlar ortaya koydukları hemen tüm hukukî olgular bakımından geçerlidir. Genel olarak bakıldığında, farklı ekollerin aynı hukukî olguya ilişkin tanımları, olgudan bağımsız olarak yapılmış birer tanım görünümündedir. Dolayısıyla, aynı hukukî olguların hangi gerekçeyle/gerekçelerle farklı şekillerde tanımlanabildiği sorusu, anlamlı bir sorudur. Söz konusu durum, hem furû' literatüründe hem de usûl literatüründe yer alan tanımlar ve tasnifler bakımından geçerlidir. Söz gelimi gasp suçuna ilişkin tanımları incelendiğinde, hanefî bilginlerin tanımı ile diğerlerinin tanımı arasında köklü farklılıklar bulunmaktadır. Bu, aynı hukukî olgunun, tipikliği bakımından farklı bir kategoride değerlendirildiği ve dolayısıyla farklı bir hükme konu edildiği anlamına gelmektedir. Yine usûl literatürü incelendiğinde, örneğin hanefî usûlcülerin, aralarındaki ilişkiden hareketle illet, sebep ve şartı, oldukça teknik sayılabilecek düzeyde tanımlayıp tasnif ettikleri; onların tanım ve tasnifleri ile diğer usûlcülerin tanım ve tasnifleri arasında köklü farklılıkların bulunduğu görülmektedir. Bu farklılıklar, diğer bilginler tarafından illet kapsamında değerlendirilen bir davranış veya durumun hanefî bilginler tarafından sebep veya şart kapsamında değerlendirilmesinin bir sonucudur.

Öyle anlaşılmaktadır ki; özellikle hicrî beşinci asır ve sonrasında, belli bir ekole ait hükümlere teorik izahlar getirme amacıyla oluşturulan furû' ve usûl kaynaklarındaki tanım ve tasnifler, olguyu esas alan değil, hemen tümüyle, benimsenen ekole ait hükümleri temellendirmeye dönük bir faaliyetin sonucudur. Tanım ve tasnif faaliyetinde esas amaç, bir hukukî olguyu, olgusallığı bakımından tanımlamak değil, benimsenen ekolün hükümleriyle uyumlu ve onları temellendirmeye elverişli olacak şekilde tanımlayabilmektir. Bu durumda, farklı ekollere mensup bilginlerin aynı hukukî olguyu, farklı şekillerde tanımlamaları normal bir sonuçtur. Dolayısıyla klasik literatürdeki tanım ve tasniflerle muhatap olan kimse bakımından anlamlı olan, onlar arasında olgusal açıdan bir tutarlılık beklemek değil, onların, benimsenen ekole ait hükümlerle uyumlu olacak şekilde yapılmış birer tanım ve tasniften ibaret olduğunu bilmektir.

Anahtar Kelimeler: İslam Hukuk Doktrini, Hukukî Olgu, Tanım Faaliyeti.

A STUDY ON THE NATURE OF THE DEFINITION ACTIVITY IN ISLAMIC LEGAL DOCTRINE

Abstract

When the Islamic legal literature is examined, it is seen that the same legal case is defined in different ways by legal scholars from different schools of law. This situation is valid for almost all legal cases that Islamic legal schools have different approaches about their judgments. In general, definitions of different schools related to the same legal case appear as independent definitions from the case. Therefore, the question of what reasons the same legal cases can be defined in different ways is a meaningful question. The situation is valid with regard to definitions and classifcations included in both the jurispuridential literature and the legal literature. For example, when their definitions about the crime of extortion is examined, it is seen that there are big differences between the definitions of hanafî scholars and the definitions of sâfiî scholars. This means that the same legal case is considered in a different category in terms of its typicality and is therefore subject to a different provision. In the same way, when reviewing the jurispuridential literature, for example, it is seen that hanafî scholars classify and define the ‘ılla and sart and sabab in terms of their relationship in a quite technical level. Therefore there are big differences between the their definitions and others. These differences are the result of evaluation of a behavior or situation by hanafî scholars within the sart or sabab and this behavior or situation is evaluated by other scholars within the ‘ılla.

It is understood that, especially in the fifth century and beyond, the definitions and classifications in the jurispuridential literature and the legal literature, which are formed to bring theoretical explanations to the provisions of a certain school are result of the activity for the purpose of basing the provisions of the adopted school not the activity for the purpose of defining the legal case. The main purpose in the definition and classification activity is not to define a legal case in terms of reality, but to be able to define them in a way that is compatible with the provisions of the adopted school. In this case, it is normal for the scholars of different schools to define the same legal case in different ways. Therefore, it is important for anyone who is dealing with the definitions and classifications in the classical literature to know that they are definitions and a classifications made in accordance with the provisions of the adopted school.

Key Words: Islamic Law Doctrine, Legal Case, Definition Activity.

Giriş ve Genel Olarak İslam Hukukunun Tarihsel Dönemleri

Hicri beşinci asır ve sonrasında kaleme alınan ve İslam hukuk ekollerinin doktriner yapılarına ilişkin oldukça kapsamlı birer muhtevaya sahip olan kaynaklar/eserler incelendiğinde, aynı hukukî olguların farklı ekollere mensup bilginler tarafından farklı şekillerde tanımlandığı görülmektedir. Dahası, belli bir hukuki olgunun aynı İslam hukuk ekolüne mensup bilginler tarafından, tarihsel süreç içerisinde doktriner yapının gelişimine paralel olarak, aralarında kısmi farklılıklar olacak biçimde farklı şekillerde tanımlanması da söz konusu olabilmektedir. Zira belli bir ekolün doktriner yapısının gelişim seyrini takip ve tespit imkânı veren eserler incelendiğinde, sözü edilen husus açıkça tespit edilebilmektedir. Şu hâlde, aynı hukukî olgunun farklı ekollere mensup bilginler tarafından aralarında köklü farklılıklar olacak şekilde farklı biçimlerde tanımlanmasının ne tür muhtemel sebeplere dayandığı ve nasıl anlaşılması gerektiği sorusuna verilecek cevap, genel olarak İslam

hukukunun doktriner yapısını, özel olarak da hukukî olguları tanımlama faaliyetinin mahiyetini kavramaya yardımcı olacak işlevde bir cevaptır. Öyle anlaşılmaktadır ki, İslam hukukunun doktriner yapısının ve buna bağlı olarak mahiyeti açısından hukuki olguları tanımlama faaliyetinin anlaşılması, ana hatlarıyla İslam hukuk düşüncesinin gelişim sürecini ve temel özellikleri yönüyle tarihsel dönemlerini bilmeye bağlıdır.

Modern dönemde kaleme alınan çalışmalar incelendiğinde, İslam hukukunun tarihsel dönemlerini, 1. *Hz. Peygamber dönemi*, 2. *Sahabe ve tâbiûn dönemi* (kuruluş dönemi), 3. *Mezhepleri oluştuğu dönem* (olgunluk ve kemal dönemi), 4. *İstikrar dönemi* (tahric ve taklit dönemi) ve 5. *Sanayi devriminden günümüze kadar geçen süreçteki dönem* biçiminde ifade etmek mümkündür. İlk dönem, Hz. Peygamberin risaletiyle başlayıp onun vefatıyla sona eren, en önemlisi İslam hukukunun doğrudan vahiyle ve Hz. Peygamberin sünnetiyle şekillendiği dönemdir. *Dört halife dönemi* ve *dört halifeden sonra yaşamış sahâbe ile tâbiûn dönemi* biçiminde ikiye ayrılan ikinci dönem ise, Hz. Peygamberin vefatıyla başlayan ve hicri ikinci asrın başlarına devam eden dönemi temsil etmektedir. İslam hukukunun doğrudan vahiyle irtibatının sona ermesiyle başlayan bu dönemde artık, pek tabi olarak doğrudan nasslarda düzenlenmemiş meselelerin hükmünü tespitte nasıl bir metodolojik yöntem takip edileceği hususunda yaklaşım farklılıkları açığa çıkmıştır. Öyle ki bu farklılıklar zamanla *ehl-i hadîs* ve *ehl-i re'y* biçiminde isimlendirilebilecek birer ekol halini almıştır. Hicri ikinci asrın başlarında başlayıp hicri dördüncü asrın ikinci yarısına kadar devam eden üçüncü dönemde ise, artarak devam eden içtihad faaliyetleri neticesinde müstakil kurumsal birer yapı olarak İslam hukuk ekolleri oluşmuştur. Öyle ki bu ekoller, sözü edilen dönemde, tek başına belli bir devletin hukuk ihtiyacını karşılayabilecek kapasiteye ulaşmıştır. Hicri dördüncü asrın ikinci yarısından sanayi devrimine kadar olan dönemde, bir önceki dönemden farklı olarak, orijinal bir hukuk üretimi değil artık bu döneme kadar üretileni teorik açıdan izah etme ve temellendirme faaliyeti öne çıkmaktadır. Sanayi devriminden sonraki dönem ise, sosyal olgulardaki kökle değişimler sonucu, yorumlayıcı yeni metodolojik yaklaşımlara fazlasıyla ihtiyaç duyulduğu bir dönemdir.[1]

Belli özellikleri yönüyle, her ne kadar yukarıda bahsi geçen biçimde dönemlere ayrılmış olsa, en genel şekliyle İslam hukukunun dönemlerini, ilki *Hz. Peygamber dönemi*; ikincisi *Hz. Peygamberin vefatından hicri dördüncü asrın ikinci yarısına kadar olan dönem* ve üçüncüsü *hicri dördüncü asrın ikinci yarısından günümüze kadar olan dönem* biçiminde üç döneme ayırmak mümkün gözükmektedir. Bu ayrımda ilk dönem vahiy dönemini; ikinci dönem gelişim dönemini, üçüncü dönem ise istikrar dönemini temsil etmektedir. Esasen konumuz açısından önemli olup özellikle bilinmesi gereken ayrım da budur. Daha açık bir ifadeyle hicri dördüncü asrın ikinci yarısına gelindiğinde artık orijinal sayılabilecek bir hukuk üretimi değil, belli bir ekole ait mevcut birikimi (hükümler kümesini) teorik açıdan izah etme ve tanımlama faaliyeti söz konusudur. Kısacası, hicri dördüncü asrın ikinci yarısından sonra İslam hukuk bilginlerinin faaliyetlerini, mensubu olunan ekolün kurucu imamlarının yaklaşımlarını anlama ve temellendirme, onlardan ilgili ekole nispeti mümkün genel

[1] İslam hukukunun tarihsel dönemleri ve temel özellikleri hakkında bkz. Karaman, Hayreddin, "Fıkıh", *TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)*, XIII, 3-12; Köse, Saffet, *İslam Hukukuna Giriş*, Gözden Geçirilmiş 11. Baskı, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2018, 141-169.

prensiplere ulaşma, mensubu olunan ekolün mevcut hükümlerini düzenleme ve nihayet hukukî olguları kurucu imamların yaklaşımlarıyla uyumlu olacak biçimde tanımlama biçiminde özetlemek mümkündür.[2] Dolayısıyla hicri dördüncü asrın ikinci yarısından sonraki faaliyet tarzının bilinmesi, tanım faaliyetinin mahiyetini kavrama bakımından en önemli husustur. Zira İslam hukuk ekollerinin doktriner yapılarına ilişkin detaylı muhtevaya sahip eserler bu dönemden sonra telif edilmeye başlanmıştır.

Tanım Faaliyetinin Kavranmasında Özgün Bir Örnek Olarak Gasp Suçu ve Tanımlayıcı Unsurları

Hanefî literatürde gasp, kurucu hanefî imamların gaspla ilgili detay düzenlemelere ilişkin ortaya koydukları yaklaşımlarıyla uyumluluğu gözetilerek iki farklı şekilde tanımlanmaktadır. Ebû Hanîfe ve Ebû Yusuf'a nispet edilen tanıma göre gasp, *başka kimseye ait mütekavvim bir mal üzerinde, hukuken meşru bir gerekçeye dayanmaksızın, açıktan, zor kullanarak ve aynı zamanda mala yönelik bir fiille mâlikinin zilyetliğini ortadan kaldırarak haksız zilyetlik tesis etmek*ten ibarettir.[3] İmâm Muhammed'e nispet edilen tanıma göre ise *mâlikin malı üzerindeki zilyetliğinin ortadan kaldırılması*ndan[4] ibarettir. İlk tanım bakımından birincisi, *fiilin (mâlike değil) mala yönelik ve dolayısıyla mâliki malından değil malı mâlikinden uzaklaştırıcı nitelikte olması*; ikincisi, *mâlikin malı üzerindeki zilyetliğinin ortadan kaldırılması* ve üçüncüsü de *mal üzerinde haksız zilyetlik tesis edilmiş olması* biçiminde üç aslî tanımlayıcı unsur öne çıkmaktadır. Buna karşılık ikinci tanımda ise, ilk tanımdan farklı olarak, yalnızca *mâlikin malı üzerindeki zilyetliğinin ortadan kaldırılması* aslî tanımlayıcı bir unsur olarak görülmekte; dolayısıyla gasp suçunun oluşması için *fiilin, malı mâlikinden uzaklaştırıcı nitelikte olması* ile *mal üzerinde zilyetlik tesis edilmiş olması* zorunlu birer unsur olarak değerlendirilmemektedir. Bu arada belirtmemiz gerekir ki, hanefî teoride yaygın ve hâkim gasp tanımını, ilk tanım temsil etmektedir.

Aralarındaki benzerlik esas alındığında, *mâlikin malı üzerindeki zilyetliğinin ortadan kaldırılmış olması* biçimindeki unsurun her iki tanım bakımından aslî tanımlayıcı bir unsur olduğu görülmektedir. Öyle ki, hanefîlerin gasp tanımı ile diğer ekollerin gasp tanımı arasındaki en belirgin fark, sözü edilen unsurun, aslî tanımlayıcı bir unsur olup olmadığı noktasında açığa çıkmaktadır. Mâlikin malı üzerindeki zilyetliğinin ortadan kaldırılmış olmasının, gasp suçu bakımından aslî tanımlayıcı bir unsur olarak görülmesi, gasp anında henüz mâlikin tasarrufunda bulunmayan şeylerde gasbın gerçekleşmeyeceği anlamına gelmektedir. Zira halihazırda olmayan bir zilyetliğin ortadan kaldırılmasından bahsetme

---

2 Bahse konu dönemin öne çıkan özellikleri hakkında bkz. Karaman, XIII, 8-11; Köse, 162-166.

3 el-Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd, *Bedâiu's-Sanâi' fî Tertîbi'ş-Şerâi'*, I-X, Tahkik ve Ta'lîk: A. M. Muavvıd ve A. A. Abdulmevcûd, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 2010, X, 3; el-Merğînânî, Burhânuddîn Ebu'l-Hasen Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl, *el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mubtedî* (Fethu'l-Kadîr içinde), I-X, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 2003, IX, 330-331; el-Bağdâdî, Ebû Muhammed Gıyâsüddîn Ğânim b. Muhammed, *Mecmeu'd-Damânât*, I-II, Dâru'l-İslâm, Kahire 1999, I, 287; el-Haskefî, Muhammed b. Alî b. Abdirrahmân b. Muhammed, *ed-Durru'l-Muhtâr Şerhu Tenvîri'l-Ebsâr*, Thk. Abdulmun'ım Halîl İbrâhîm, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 1423/2002, 613.

4 İmâm Muhammed'e nispet edilen gasp tanımı hakkında detay bir değerlendirme için bkz. İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz, Reddu'l-Muhtâr ale'd-Durri'l-Muhtâr, I-XIII, Dirâse, Ta'lîk ve Tahkîk: Âdil Ahmed Abdulmevcûd ve Alî Muhammed Muavvıd, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad 1423/2003, IX, 261.

imkânı bulunmamaktadır. Öyle anlaşılmaktadır ki, hanefî teorisyenlerin gasp tanımında, *mâlikin zilyetliğinin ortadan kaldırılmış olması* unsurunun aslî tanımlayıcı bir unsur olarak yer alması, gasbı hukukî bir olgu olarak kavrama çabasının değil, kurucu hanefî imamların gasp sorumluluğunun kapsamına ilişkin detay yaklaşımlarıyla uyumlu bir tanım yapabilme gayretinin sonucudur.

Hanefî kurucu imamların, gasp sorumluluğunun kapsamına ilişkin detay yaklaşımları incelendiğinde, onların, gasp edilen bir malda gasp anından itibaren meydana gelen her tür artışı gasp sorumluluğu kapsamında değil, itlaf sorumluluğu kapsamında değerlendirdikleri görülmektedir. Onlara göre gasp, fazlalıklarda değil malın yalnızca gasp anındaki aslında gerçekleşir.[5] Zira söz konusu fazlalıklar gasp anında mâlikin elinde, fiilen tasarrufa imkân verecek şekilde var olmayıp daha sonradan gâsıbın elinde meydana gelmiş fazlalıklardır. Sorumluluk hukuku açısından değerlendirildiğinde, gasp edilmiş olup gâsıbın zilyedinde bulunan malda meydana gelen fazlalıklarda gasbın gerçekleşmemiş sayılması, bu fazlalıklarda gasp sorumluluğunun söz konusu olmadığı anlamına gelmektedir. Gasp edilmiş sayılmayan bu fazlalıklar/artışlar, asıl mal sahibinin iade talebine kadar, gâsıbın elinde emanet hükmündedir.[6] Kısacası hanefî kurucu imamlara göre gasp edilmiş olup hâlihazırda gâsıbın elinde bulunan malda meydana gelen artışlar, asıl mal sahibinin iade talebine kadar gâsıbın elinde emânet hükmünde; iadesi talep edildiği halde geri verilmemiş olması durumunda ise gasp edilmiş mal hükmündedirler.[7] Buna göre, asıl mal sahibi tarafından iadesi henüz talep edilmeyen fazlalığın, gâsıbın doğrudan veya dolaylı bir fiili (mübâşereten veya tesebbüben bir fiili) bulunmaksızın telef olması durumunda, gâsıb bakımından herhangi bir tazmin yükümlülüğü söz konusu değildir.[8] Söz gelimi, yavrulaması beklenen bir hayvan gasp edildikten sonra gasp eden kimsenin elinde iken yavrulasa ve yavru, asıl mal sahibinin iade talebinden önce üçüncü bir kimse tarafından çalınsa veya öldürülse ya da kendiliğinden veya bir doğa olayı sonucu ölse, anneyi gasp eden kimsenin onu tazmin etme yükümlülüğü bulunmamaktadır. Çünkü iade talebine kadar yavru, gasp eden kimsenin elinde emânet mal hükmündedir. Anneyi gasp eden kimsenin yavruyu tazmin yükümlülüğü, ancak onu doğrudan öldürmesi veya ölümüne sebep olacak bir davranışta bulunması halinde söz konusu olmaktadır.

Anlaşılacağı üzere, hanefî teoride, *mâlikin malı üzerindeki zilyetliğinin ortadan kaldırılmış olması* unsurunun gasp suçunun tanımı bakımından aslî tanımlayıcı bir unsur olarak görülmesi, hemen tümüyle kurucu imamların ilgili detay yaklaşımlarıyla uyumlu ve

---

5 es-Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl, *el-Mebsût*, I-XXX, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut ty, XI, 54; es-Semerkandî, Alâuddîn, *Tuhfetu'l-Fukahâ*, I-III, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 1984, III, 89-90; el-Kâsânî, X, 7; el-Haddâd, Ebû Bekr Alî b. Muhammed, *el-Cevheratü'n-Neyyira Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî fî Furûı'l-Hanefiyye*, I-II, Thk. İlyas Kaplan, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 2006, II, 39; Kâdîzâde, Şemsüddîn Ahmed b. Mahmûd el-Edirnevî, *Netâicu'l-Efkâr fî Keşfi'r-Rumûz ve'l-Esrâr/Tekmiletu Fethı'l-Kâdîr*, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 1424/2003, IX, 323; el-Bağdâdî, I, 287; et-Tûrî, Muhammed b. Huseyn b. Alî el-Kâdirî el-Hanefî, *Tekmiletu'l-Bahrı'r-Râik Şerhı Kenzi'd-Dakâik*, Daru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 1418/1997, VIII, 196-197.

6 es-Serahsî, *el-Mebsût*, XI, 54; en-Nesefî, Ebu'l-Berakât Abdullâh b. Ahmed, *Kenzü'd-Dakâik*, Thk. Sait Bektaş, Dâru's-Sirâc, Medine 2011, 581; el-Haddâd, II, 39; el-Bağdâdî, I, 312; et-Tûrî, VIII, 219.

7 es-Serahsî, el-Mebsût, XI, 54; en-Nesefî, *Kenzü'd-Dakâik*, 581; Kâdîzâde, IX, 323; el-Bağdâdî, I, 312; et-Tûrî, VIII, 219.

8 es-Serahsî, *el-Mebsût*, XI, 54; Kâdîzâde, IX, 323; el-Bağdâdî, I, 312; et-Tûrî, VIII, 219.

dolayısıyla onları temellendirici bir tanım yapabilme gayretinin sonucudur. Aksi halde, hanefî teoriye nispet edilen bir tanım ile kurucu imamların aynı konudaki detay yaklaşımları arasında bir uyumsuzluğun açığa çıkması kaçınılmazdır.

Hanefî teoride, *mâlikin malı üzerindeki zilyetliğinin ortadan kaldırılmış olması* biçimindeki unsurun gasp suçunun tanımı bakımından aslî tanımlayıcı bir unsur olarak görülmesinin bir diğer yönlendirici sebebi ise, hanefî kurucu imamların, menfaatin mahiyeti, menfaat-hukukî değerlilik (menfaat-tekavvüm) ilişkisi, menfaat-mal ilişkisi ve menfaatlerin tazmini gibi konularda ortaya koydukları yaklaşımlardır. Hanefî kurucu imamlara göre, bir şeyin tazmininin söz konusu edilebilmesi öncelikle o şeyin, hukuken değerli bir mal (التقوم) ve dolayısıyla iktisadi bir değere sahip olma (المالية) özelliği taşımasına bağlıdır. Sözü edilen özelliklerin bir şeyde açığa çıkması ise, öncelikle o şeyin var/mevcut (somut olarak açığa çıkmış) olmasıyla mümkündür. Zira somut olarak var olmayan bir şey, hâlihazırda herhangi bir kimsenin mülkiyetinde olmayan ve aynı zamanda teslime konu edilemeyen bir şeydir. Dolayısıyla hukukî ve iktisadî değeri olan bir şey değildir. Sözü edilen hususlar esas alındığında, menfaatin hukukî ve iktisâdî değerliliğinden, mütekavvim bir mal niteliği taşıdığından ve belli bir ayna (eşya/nesneye) sahip olan kimsenin aynı zamanda o aynın ileride açığa çıkması muhtemel menfaatlerine de mâlik olduğundan bahsetme imkânı bulunmamaktadır. Bu sebepledir ki kurucu hanefî imamlara göre, belli bir malın menfaatinin gasba konu olması ve menfaatlerin de gasp sorumluluğu kapsamında değerlendirilmesi söz konusu değildir. Her ne kadar, tarihsel süreç içerisinde yetim malının, vakıf malının ve sırf kiraya verme amacıyla edinilmiş malların menfaatinin tazmini konusunda istisnâî türden düzenlemeler açığa çıkmış olsa da,[9] hanefî kurucu imamlara nispet edilen yaklaşımların esasını yukarına sözü edilen hususlar oluşturmaktadır. Söz gelimi, bir kimse başkasına malı gasp etse ve belli bir süre o malın menfaatinden istifade etse, o kimsenin, malı aynen iade etme veya telef etmişse mislen veya kıymeten tazmin etme yükümlülüğünün dışında başka yükümlülüğü bulunmamaktadır.[10] Daha açık bir ifadeyle maldan elde ettiği menfaat karşılığında ayrıca bir tazmin yükümlülüğü yoktur.

Yine anlaşılacağı üzere, hanefî teorisyenlerin, *mâlikin malı üzerindeki zilyetliğinin ortadan kaldırılmış olması* unsuruna gasp suçunun tanımında aslî tanımlayıcı bir unsur yer vermeleri, gasbı salt hukukî bir olgu olarak kavrama çabalarının değil, kurucu imamların menfaat-hukukî değerlilik ilişkisi, menfaat-mal ilişkisi ve menfaatlerin tazmini gibi konulardaki detay yaklaşımlarıyla uyumlu ve dolayısıyla onları temellendirici bir tanım geliştirebilme çabalarının bir sonucudur. Ancak *mâlikin malı üzerindeki zilyetliğinin ortadan kaldırılmış olması* unsuru esas alınarak bir gasp tanımı yapıldığında menfaatler gasp suçu ve dolayısıyla gasp sorumluluğu kapsamı dışında bırakılabilmektedir. Zira menfaat, asıl malın gasbı anında henüz açığa çıkmış değildir. Henüz açığa çıkmamış olması yönüyle de asıl mal sahibinin mülkiyetinde, daha doğrusu zilyedinde değildir. Bir kimsenin halihazırda zilyedinde olmayan bir şeyin ise, mâlikinin zilyedinden çıkarılması söz konusu değildir. Kısacası hanefî teorisyenler, *mâlikin malı üzerindeki zilyetliğinin ortadan kaldırılmış olması* biçimindeki

[9] Kâdîzâde, IX, 363; et-Tûrî, VIII, 222; İbn Âbidîn, IX, 56; el-Meydânî, Abdülğanî b. Tâlib b. Hammâde el-Ğuneymî (ö. 1298/1881), el-Lübâb fî Şerhi'l-Kitâb, I-III, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 2007, II, 110.

[10] Kâdîzâde, IX, 359-360; el-Haskefî, 618; et-Tûrî, VIII, 222; İbn Âbidîn, IX, 299.

unsuru esas alarak gasbı tanımlamakla, kurucu imamların ilgili konudaki detay yaklaşımlarıyla uyumlu bir tanım yapmış bulunmaktadırlar.

Yukarıda ifade edildiği üzere hanefî teorideki yaygın gasp tanımında, birincisi, *fiilin (mâlike değil) mala yönelik ve dolayısıyla mâliki malından değil malı mâlikinden uzaklaştırıcı nitelikte olması*; ikincisi, *mâlikin malı üzerindeki zilyetliğinin ortadan kaldırılması* ve üçüncüsü de *mal üzerinde haksız zilyetlik tesis edilmiş olması* biçiminde üç aslî tanımlayıcı unsur bulunmaktadır. Gasbın tanımı ve gasp sorumluluğu bakımından hanefî yaklaşımı kendine özgü kılan bir unsur olması yönüyle, *fiilin (mâlike değil) mala yönelik ve dolayısıyla mâliki malından değil malı mâlikinden uzaklaştırıcı nitelikte olması* biçimindeki unsurun detaylandırılması, hanefî yaklaşımın anlaşılabilmesi bakımından oldukça önemlidir. Hanefî kurucu imamlardan Ebû Hanîfe ve Ebû Yusuf'a göre gasp, yalnızca taşınabilir (menkûl) mallarda gerçekleşen türden bir suçtur.[11] Dahası gasp, taşınabilir türden bir malın, bulunduğu yerden bir başka yere taşınması durumunda söz konusu olan bir suçtur.[12] Buna göre gasp, taşınabilir nitelikteki bir malın bulunduğu yerden bir başka yere taşınmasıyla açığa çıkmaktadır. Dolayısıyla, söz gelimi, sahibini uzaklaştırarak başkasına ait bir eve veya taşınmaza zorla el koyan kimse gasp suçu işlemiş sayılmaz. Bu kimsenin işlediği suç, mala yönelik değil, mâlike yönelik bir suçtur.[13] Halbuki gasp, tipikliği bakımından, kişiye karşı değil, mala yönelik bir suçtur. Bu durumda bahse konu örnek, tipikliği bakımından gasp suçunu değil, kişiye karşı işlenmiş başka bir suç türünü örneklemektedir. Dolayısıyla sahibini uzaklaştırarak başkasına ait eve zorla el koyan ve kullanan kimsenin gasp sorumluluğundan değil yalnızca itlaf sorumluluğundan bahsetme imkânı bulunmaktadır.[14]

Başkasına ait taşınmaza el koyarak kullanan kimse bakımından gasp sorumluluğunun değil yalnızca itlaf sorumluluğunun söz konusu olması, sorumluluk hukuku ilkeleri bakımından şu anlama gelmektedir: Bu kimse, zorla el koyup kullandığı taşınmaza doğrudan kendi eliyle kısmen veya tümüyle zarar verirse ya da taşınmazın zarar görmesine dolaylı yoldan zarar verecek bir fiilde bulunursa, kendisi bakımından tazmin yükümlülüğü açığa çıkar. Bunun dışında taşınmaza üçüncü bir kimsenin zarar vermesi veya taşınmazın bir doğa olayı sonucu zarar görmesi durumunda ise, zorla el koyanın zararı tazmin yükümlülüğü bulunmamaktadır.[15] Zira sözü edilen son durum, ancak gasp sorumluluğunun varlığı halinde açığa çıkan bir tazmin yükümlülüğüdür. Halbuki taşınmazlarda gasp suçu gerçekleşmemekte ve dolayısıyla gasp sorumluluğu söz konusu olmamaktadır. Kısacası sözü edilen kurucu hanefî imamlara göre, mahiyetleri gereği taşınmaz mallar, gasp suçunun konusu olabilecek nitelikteki mallar kapsamına girmemektedir. Buradan anlaşılacağı üzere, hanefî literatürde, *fiilin (mâlike değil) mala yönelik ve dolayısıyla mâliki malından değil malı mâlikinden uzaklaştırıcı nitelikte olması* şeklindeki unsura, gasbın tanımında aslî tanımlayıcı bir unsur

---

11 es-Serahsî, *el-Mebsût*, XI, 74; el-Kâsânî, X, 15-16; el-Merğînânî, *el-Hidâye*, IX, 329; İbn Mâze, Burhânuddîd Ebu'l-Ma'âlî Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Buhârî, *el-Muhîtu'l-Burhânî fi'l-Fıkhı'n-Nu'mânî*, I-IX, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 2004, V, 463; en-Nesefî, *Kenzü'd-Dakâik*, 578; el-Haskefî, 613; et-Tûrî, VIII, 208.

12 es-Serahsî, *el-Mebsût*, XI, 74; es-Semerkandî, III, 89; el-Merğînânî, IX, 329; el-Bağdâdî, I, 287; el-Haskefî, 613.

13 Kâdîzâde, IX, 331; et-Tûrî, VIII, 201.

14 Kâdîzâde, IX, 331-332; el-Haskefî, 614; et-Tûrî, VIII, 201-202.

15 el-Haskefî, 614; et-Tûrî, VIII, 201.

olarak yer verilmesi, hemen tümüyle, kurucu imamların, taşınmazların gasba konu olup olamayacağı konusunda ortaya koydukları detay düzenlemelerle uyumlu ve dolayısıyla onları temellendirici bir tanım yapabilme çabasının bir sonucudur. Zira ancak *fiilin (mâlike değil) mala yönelik ve dolayısıyla mâliki malından değil malı mâlikinden uzaklaştırıcı nitelikte olması* biçimindeki unsura tanımda yer verilmesi durumunda, kurucu imamların ilgili detay yaklaşımlarıyla uyumlu bir tanım yapılabilmektedir.

Diğer İslam hukuk ekollerinin tanımları incelendiğinde ise, hanefî literatürdeki her iki tanımdan farklı olarak gasbın, yalnızca *başkasına ait bir mal üzerinde zorla haksız zilyetlik tesis edilmiş olması* biçimindeki unsurdan hareketle tanımladığı görülmektedir. Daha açık bir ifadeyle diğer hukuk ekolleri, tipikliği bakımından gasp suçunu, *başkasına ait bir mal üzerinde zorla haksız zilyetlik tesis etmekten* ibaret görmektedirler.[16] Dolayısıyla onlara göre, *fiilin (mâlike değil) mala yönelik ve dolayısıyla mâliki malından değil malı mâlikinden uzaklaştırıcı nitelikte olması* unsuru ile *mâlikin malı üzerindeki zilyetliğinin ortadan kaldırılması* unsuru gasp suçunun tanımı ve dolayısıyla gasp sorumluluğunun çerçevesi bakımından aslî tanımlayıcı ve belirleyici birer unsur niteliği taşımamaktadırlar. Buna göre gasp suçunun ve dolayısıyla gasp sorumluluğunun varlığı için, *başkasına ait bir mal üzerinde zorla haksız zilyetlik tesis etmek* yeterlidir. Diğer hukuk ekollerine mensup hukuk bilginlerinin gasbı sözü edildiği şekliyle tanımlamaları ve dolayısıyla hanefî yaklaşımla kıyaslandığında daha geniş gasp sorumluluğu alanı ortaya koymaları, hemen tümüyle kurucu imamlarının, menfaatlerin hukukî değerliliği ve tazmine konu edilip edilemeyeceği, gasp edilen malda meydana gelen artışlar bakımından gasp sorumluluğunun mu yoksa itlaf sorumluluğunun mu geçerli olduğu ve gasp suçunun konusu bakımından *taşınmaz mal-taşınır mal* ayrımının yapılıp yapılamayacağı gibi hususlarda ortaya koydukları detay yaklaşımlarıyla uyumlu bir tanım yapabilme çabasının bir ürünüdür.

Şöyle ki hanefîler dışındaki diğer İslam hukuk ekollerine göre, gasp suçunun konusu bakımından taşınır mal-taşınmaz mal ayrımı söz konusu değildir. Gasp taşınır mallar bakımından söz konusu olabildiği gibi taşınmaz mallar bakımından da söz konusu olabilmektedir.[17] Dolayısıyla, tıpkı taşınır mallarda olduğu gibi, başkasına ait taşınmazlarda zorla haksız zilyetlik tesis eden kimse bakımından itlaf sorumluluğu değil gasp sorumluluğu vardır. Buna göre, başkasına ait taşınmaz bir mal üzerinde zorla haksız zilyetlik tesis eden kimsenin, zilyetliği esnasında taşınmaza doğrudan kendi fiiliyle verdiği zararları tazmin etmek yükümlülüğü olduğu gibi, kendi fiili dışında bir başkası eliyle veya bir doğa olayı

---

[16] İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed el-Makdisî, *el-Muğnî*, I-XV, Thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî, Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad 1417/1997, VII, 360; er-Râfiî, Ebû'l-Kâsım Abdülkerim b. Muhammed b. Abdülkerim el-Kazvinî, *el-Azîz Şerhu'l-Vecîz*, I-XIII, Tahkîk ve Ta'lîk: A. M. Muavvıd ve A. A. Abdulmevcûd, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 1997, V, 396; el-Karâfî, Şihâbuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. İdrîs, *ez-Zahîra*, I-XIV, Thk. Muhammed Haccî, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1994, VIII, 257, 285.

[17] el-Mâverdî, Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Bağdâdî, *el-Hâvi'l-Kebîr fî Fıkhı Mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî*, I-XVIII, Tahkik ve Ta'lîk: A. M. Muavvıd ve A. A. Abdulmevcûd, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 1994, VII, 135, 159-160; İbn Ruşd, Ebû'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed, *Bidâyetu'l-Muctehid ve Nihâyetu'l-Muktesıd*, Thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd ve Alî Muhammed Muavvıd, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 2004, 699; İbn Kudâme, VII, 364-365; er-Râfiî, V, 406-407; el-Karâfî, VIII, 285.

sonucu taşınmazda meydana gelen zararları da tazmin etme yükümlülüğü bulunmaktadır.[18] Kısacası diğer ekollerin kurucu imamlarının taşınır mal-taşınmaz mal ayrımı ile gasp ve gasp sorumluluğu arasındaki ilişkiye dönük yaklaşımları sözü edildiği şekliyledir. Dolayısıyla bu ekollere mensup hukuk bilginlerinin, ancak *fiilin (mâlike değil) mala yönelik ve dolayısıyla mâliki malından değil malı mâlikinden uzaklaştırıcı nitelikte olması* biçimindeki unsurdan sarfınazar ederek tanımlamaları halinde, kurucu imamlarının ilgili konudaki detay yaklaşımlarıyla uyumlu bir gasp tanımı yapabilmeleri ve dolayısıyla gasp sorumluluğu çerçevesi ortaya koyabilmeleri mümkündür. Aksi halde, yapılan tanımın, kurucu imamların ilgili konudaki detay yaklaşımlarıyla uyumlu bir tanım niteliğini kazanma imkânı bulunmamaktadır. Bu sebepledir ki, İslam hukuk doktrininde tanım faaliyeti, belli bir hukukî olguyu olgusallığı yönüyle değil, mensup olunan ekolün ilgili konudaki tikel hukukî düzenlemeleriyle uyumlu biçimde tanımlama faaliyeti niteliğindedir.

Menfaatlerin hukukî değerliliği ve gasp edilen malda meydana gelen artışlar bakımından gasp sorumluluğunun mu yoksa itlaf sorumluluğunun mu geçerli olduğu konuları açısından bakıldığında, özellikle şâfiî ve hanbelî ekollerine göre, tıpkı belli bir eşyanın somut/biçimsel varlığı gibi, ondan elde edilmesi öngörülen menfaat de hukukî değere sahiptir. Sözü edilen ekollere göre, nasıl ki belli bir malın menfaati akde konu edilebiliyorsa, tazmine de konu edilebilmektedir.[19] Zira, menfaatin belli bir bedel karşılığı akde konu edilebilmesi, onun hukuki değere sahip mal niteliğinde olduğunun bir göstergesidir.[20] Dolayısıyla kira/icâre akdine konu edilebilen her tür menfaat, gasbın ve dolayısıyla tazminin konusu olabilmektedir.[21] Bu kabule göre, söz gelimi bir kimse başkasına ait taşınır veya taşınmaz bir malı gasp ettikten sonra o malın menfaatinden belli bir süre istifade etse, bizatihi malın kendisinden bağımsız olarak ayrıca menfaatini de tazmin etmekle yükümlüdür. Tazminin hangi oranda yapılacağı ise, gasba konu olan malın benzerleri (emsal) hakkında tayin edilen ortalama ücret/değer esas alınarak belirlenmektedir.[22] Anlaşılacağı üzere gasp, ancak mâlikin malı üzerindeki zilyetliğinin ortadan kaldırılması biçimindeki unsurdan sarfınazar ederek başkasına ait mal üzerinde zorla haksız zilyetlik tesis etme biçiminde tanımlandığında menfaatler de gasp suçuna ve tazmine konu olabilmektedir. Diğer taraftan sözü edilen her iki ekole göre, ister asıl mala bitişik olsun ister asıl maldan ayrık olsun, gasp edilen malda meydana gelen her tür artış gasp suçunun ve dolayısıyla gasp sorumluluğunun kapsamına girmektedir.[23] Söz gelimi yavrulaması beklenen bir hayvan gasp edildikten sonra gasp edenin elinde iken yavrulasa ve yavru gasp edenin veya bir başkasının fiili sonucu ya da kendiliğinden veya bir doğa olayı sonucu ölse, her durumda anneyi gasp edenin yavruyu tazmin etme yükümlülüğü bulunmaktadır.[24] Yavruyu doğrudan kendi fiiliyle öldürmesi durumunda mübâşereten öldürmekten, yavrunun bir başkasının fiili veya bir doğa olayı sonucu ölmesi durumunda ise tesebbüben öldürmekten sorumlu tutulur. Gasp edilen malda

[18] el-Mâverdî, VII, 136; İbn Ruşd, 699; İbn Kudâme, VII, 364; el-Karâfî, VIII, 285.
[19] el-Mâverdî, VII, 160-161; İbn Kudâme, VII, 369; er-Râfiî, V, 416.
[20] el-Mâverdî, VII, 161; İbn Kudâme, VII, 369; er-Râfiî, V, 416.
[21] el-Mâverdî, VII, 136; İbn Kudâme, VII, 369; er-Râfiî, V, 416.
[22] el-Mâverdî, VII, 136; İbn Kudâme, VII, 369; er-Râfiî, V, 416.
[23] el-Mâverdî, VII, 150; İbn Kudâme, VII, 369; er-Râfiî, V, 405.
[24] el-Mâverdî, VII, 136, 149-150; İbn Kudâme, VII, 402-403.

meydana gelen bitişik artışlar bakımından da aynı durum söz konusudur. Örneğin gasp edilen bir malın piyasa değeri gasp edenin elinde iken iki katına çıksa ve bu arada mal telef olsa, gasp edenin bu malı yüksek piyasa değeri üzerinden tazmin etme yükümlülüğü vardır.[25] Yine anlaşılacağı üzere, gasp edilen malda meydana gelen her tür artışın gasp kapsamına girmesi ve gasp eden bakımından gasp sorumluluğu doğurması, gasbın ancak *mâlikin malı üzerindeki zilyetliğinin ortadan kaldırılması* biçimindeki unsurdan sarfınazar ederek *başkasına ait mal üzerinde zorla haksız zilyetlik tesis etme* biçiminde tanımlanması halinde mümkün olmaktadır. Aksi halde, yapılacak tanımla kurucu imamların ilgili konudaki detay yaklaşımları arasında bir uyumsuzluğun açığa çıkması kaçınılmazdır. Bu sebepledir ki, sözü edilen ekollere mensup hukuk bilginleri, belli bir hukukî olguyu, olgusallığı yönüyle değil, mensubu oldukları ekolün kurucu imamının ilgili konudaki detay yaklaşımlarıyla uyumlu olacak biçimde tanımlama çabası içerisinde olmuşlardır.

İslam Hukuk Doktrininde Tanım ve Tasnif Faaliyetinin Özgün Bir Örneği Olarak "Sebep" ve İlliyet Bağının Kurgulanış Biçimindeki Yeri

İslam hukuk ekollerine ait usûl ve furû' kaynaklarının özellikle sorumluluk hukukuyla ilgili düzenleme ve teorik izahlar içeren kısımları incelendiğinde, hukuk bilginlerinin sebep ve illeti tanımlama biçimleri ile sebep-illet ilişkisini anlamlandırma biçimlerinin, onların sebebi tanımlama ve tasnif etme faaliyetleri hakkında yeterince açıklayıcı nitelikte olduğu görülmektedir. Diğer taraftan belli bir ekole mensup bilginler tarafından sebep ve illetin tanımlanmasında esas alınan aslî tanımlayıcı unsurlar, sebebin tanımı ve tasnifi bakımından açıklayıcı olduğu kadar, ilgili ekolde hukukî sorumluluk gerektiren zararlı bir sonuç ile belli bir davranış veya durum arasındaki *doğrudan illiyet bağı* ve *dolaylı illiyet bağı*nın nasıl kurgulandığı ve anlaşıldığı hususunda da yeterince açıklayıcıdır. Daha açık bir ifadeyle, belli bir ekolde sebebin tanımlanma ve sebep-illet ilişkisinin anlaşılma biçimleri, o ekolde, zarar ile belli bir davranış veya durum arasında hangi durumlarda doğrudan illiyet bağı, hangi durumlarda dolaylı illiyet bağı kurulduğu ya da hangi durumlarda zararlı sonuç ile davranış veya durum arasında ne doğrudan ne de dolaylı illiyet bağı kurulamadığı hususunda yegâne belirleyici etkenlerdir. Esasen, sebep ile tesebbüb (dolaylılık) arasındaki ilişki göz önüne alındığında, *mütesebbib müteaddî olduğunda dâmin olur* ilkesinin hangi ekolde nasıl anlaşıldığı hususu, tümüyle o ekolde sebebin tanımlanma, tasnif edilme ve sebep ile illet arasındaki ilişkinin kavranma biçimiyle doğrudan ilgili olduğu açıkça görülmektedir.

Belli bir ekole mensup hukuk bilginlerinin sebebi tanımlama ve tasnif etme biçimleri, esasında onların illeti tanımlama biçimleriyle, daha doğrusu belli davranış veya durumun illet olarak tespitinde hangi unsurları aslî tanımlayıcı birer unsur gördükleriyle doğrudan ilişkilidir. Sözü edilen durumun daha açık bir biçimde anlaşılabilmesi pek tabi olarak İslam hukuk literatüründe illet ve sebebin nasıl tanımlandığının bilinmesine bağlıdır. İslam hukuk literatürü incelendiğinde illetin, genel olarak *hükmü gerekli kılan şey (mûcib), hükmün vucûbiyeti kendisine izâfe edilen şey, hükmün kendisiyle sâbit olduğu şey* ve *varlığı hükmün varlığını*

[25] el-Mâverdî, VII, 146; İbn Kudâme, VII, 381-382; er-Râfiî, V, 430.

zorunlu kılan şey şeklinde tanımlandığı görülmektedir.[26] Daha teknik düzeyde ve sorumluluk hukukundaki bağlamıyla ifade etmek gerekirse illet, hukukî sorumluluk gerektirecek nitelikteki zararlı bir sonucun *doğrudan* kendisine izafe edildiği/bağlandığı davranış veya durumu ifade etmektedir. Tanımda geçen *doğrudan* kaydı, illet-sebep ayrımında, daha doğrusu illetin tanımında temel bir ölçüt işlevi görmektedir. Çünkü, illet ile zararlı sonuç arasında bir birliktelik (مقارنة) söz konusudur. Bir diğer ifadeyle, zararlı sonuç, araya başka bir davranış veya durum girmeksizin (بلا واسطة), illeti temsil eden davranış veya durumun hemen akabinde ve ona bitişik olarak açığa çıkmaktadır.[27] Buradan anlaşıldığına göre, genel olarak furû-ı fıkıhtaki özel olarak da sorumluluk hukukuyla ilgili kaynak metinlerdeki içeriğiyle illetin anlaşılması, en azından belli ölçüde mübâşeretin anlaşılmasına bağlıdır. Şu kadar var ki, zararlı sonuçla mübâşeret ilişkisi içinde bulunan belli bir davranış veya duruma her halükârda illet işlevi yüklenmesi söz konusu değildir. Her ne kadar biçimsel olarak illet konumunda bulunsa da, zararlı sonuç ile kendisi arasında doğrudanlık/mübâşeret ilişkisi içinde bulunan belli bir davranış veya durumun illet işlevi görebilmesi başka kriterlerin varlığına bağlıdır. Esasen sorumluluk hukukundaki içeriğiyle illetin, farklı hukuk ekollerine mensup hukuk bilginleri tarafından farklı şekillerde anlaşılıp tanımlanması, onların, bu kriterlerin neler olduğu konusunda ortaya koydukları yaklaşım farklılıklarının bir sonucudur. Aşağıdaki örneklendirileceği üzere, belli bir ekole mensup bilginler tarafından, herhangi bir davranış veya duruma illet işlevi yüklenebilmesi için mübâşeret dışında hangi ilave kriterlerin gerekli olduğu konusunda benimsenen yaklaşım, o ekolün illet tanımında belirleyici olduğu kadar sebep tanımı ve tasnifinde de belirleyici olmaktadır.

Kelime olarak, *yol*, *ip*, *kapı* ve *kendisiyle belli bir amaca/sonuca ulaşılan şey/vasıta* gibi anlamlara gelen[28] sebep, İslam hukuk literatüründe genellikle, *hükmü doğrudan açığa çıkaran değil, fakat kendisi vasıtasıyla hükme ulaşılan şey* biçiminde tanımlanmaktadır.[29] Sorumluluk hukukundaki içeriğiyle sebep, hukukî sorumluluk gerektiren zararlı bir sonuçla kendisi arasında doğrudanlık (mübâşeret) değil, dolaylılık ilişkisi (tesebbüb) bulunan davranış veya durumu ifade etmektedir. Zararlı sonuçla sebep arasındaki dolaylılık ilişkisi, onlar arasına, zararlı sonuçla mübâşeret ilişkisinde bulunan başka bir davranış veya durumun girmesi sebebiyledir. Söz gelimi, taşıtların geçtiği yolda kazılan bir çukurun kapatılmadan trafiğe açılması ve bunun da ölümlü bir kazaya sebep olması bu durumu örneklemektedir. Anlaşılacağı üzere bu örnekte ölüm (zararlı sonuç), bir kişinin dövülerek veya silahla

---

[26] en-Nesefî, Ebu'l-Berakât Abdullâh b. Ahmed, *Menâru'l-Envâr*, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 2001, 432; Abdulazîz el-Buhârî, Alâuddîn b. Ahmed, *Keşfu'l-Esrâr an Usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî*, I-IV, II. Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 2009, IV, 243-244; İbn Melek, el-Mevlâ Abdullatîf , *Şerhu Menâri'l-Envâr fî Usûli'l-Fıkh*, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 2004, 321.

[27] Abdulazîz el-Buhârî, IV, 243; İbn Melek, 321. İlletin, *hükmün doğrudan kendisine izâfe edildiği şey* biçimindeki tanımı için ayrıca bkz. İbn Nuceym, Zeynuddîn b. İbrâhîm b. Muhammed, *el-Bahru'r-Râik Şerhu Kenzi'd-Dakâik*, I-IX, Daru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 1418/1997, VI, 211; Şeyhîzâde, Abdurrahmân b. Muhammed b. Süleymân el-Kelîbûlî, *Mecmeu'l-Enhur fî Şerhı Multeka'l-Ebhur*, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 1419/1997, III, 119; İbn Âbidîn, VII, 403.

[28] et-Tehânevî, Muhammed Alî, *Keşşâfu Istılâhâti'l-Funûn ve'l-Ulûm*, I-II, Mektebetu Lubnân Nâşirûn, Beyrut 1996, I, 924.

[29] es-Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl, *Usûlu's-Serahsî*, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 2005, II, 301; Abdulazîz el-Buhârî, IV, 242; İbn Nuceym, Zeynuddîn b. İbrâhîm b. Muhammed, *Fethu'l-Ğaffâr bi Şerhi'l-Menâr*, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 2001, 428.

öldürülmesi gibi değildir. Esasen bahsi geçen örnekteki fiilin (çukur kazma ve kapatmadan trafiğe açma fiilinin) hukuk dilinde *öldürme* tabiriyle değil de *ölüme sebebiyet verme* tabiriyle ifade edilmesi de bu bakımdandır. Buradan anlaşılacağı üzere İslam hukuk terminolojisindeki teknik içeriğiyle sebep, illet konumundaki davranış veya durumunu önceleyen ve illetin açığa çıkması kendi varlığına bağlı olan davranış veya durumu temsil etmektedir. Buna göre, zararlı sonucun açığa çıkması illetin (illet konumundaki davranış veya durumun) varlığına; illetin (illet konumundaki davranış veya durumun) açığa çıkması da sebep konumundaki davranış veya durumun varlığına bağlıdır. Özellikle ifade edilmesi gerekmektedir ki; sebebin varlığı ile illetin açığa çıkması arasında kimi durumlarda zorunlu bir sebep-sonuç ilişkisi söz konusu iken kimi durumlarda değildir. Daha açık bir ifadeyle kimi durumlarda illetin açığa çıkması sebebin varlığının zorunlu bir sonucu iken kimi durumlarda değildir. Sebep konumundaki davranışın illet konumundaki davranış veya durumu zorunlu kıldığı hallerde, sebebe illet işlevi yüklenmekte ve sebep illet yerine ikame edilmektedir. Dolayısıyla sebebi temsil eden davranışı gerçekleştiren kimse, sorumluluk hukuku bakımından zararlı sonucu doğrudan işlemiş gibi kabul edilmektedir. İslam hukuk terminolojisinde bu türden olan sebep, *illet hükmünde sebep* biçiminde ifade edilmektedir. Sebebin varlığının illetin varlığını zorunlu kılmadığı, daha doğrusu illetin varlığının sebebin varlığının zorunlu bir sonucu olmadığı hallerde ise, illet-sebep ilişkisinin nasıl anlaşılacağı ve sebebe hükmen illet işlevi yüklenebilmesi için hangi koşulların gerekli olduğu hususunda İslam hukuk bilgileri farklı yaklaşımlar ortaya koymuşlardır. Esasen bu çalışmada ele alınan konu bakımından da en önemli husus, sözü edilen yaklaşım farklılıklarıdır. Zira, aşağıda örnekleriyle detaylandırılacağı üzere bu farklılıklar, belli bir ekolün sebep türlerini tasnif etme ve onları tanımlama biçimi bakımından en belirleyici hususdur.

Sebebin varlığı ile illetin açığa çıkması arasında bir doğrudanlık/peşpeşelik ve zorunlu bir sebep-sonuç ilişkisinin bulunmadığı durumları farklı ekollere mensup hukuk bilginleri, sorumluluk hukuku bakımından köklü farklılıklara kaynaklık edecek nitelikte farklı şekillerde değerlendirmişlerdir. Örnek üzerinden detaylandırmak gerekirse, bir kimseye ait olup içinde sıvı tüketim malzemesi (zeytin yağı gibi) bulunan bir kutunun kapağı bir başkası tarafından izinsiz olarak açılsa, aradan bir süre geçtikten sonra çıkan rüzgâr sebebiyle kutu devrilse ve içindeki sıvı madde akıp telef olsa, kapağı açan kimsenin bu sıvı maddeyi tazmin etme yükümlülüğü var mıdır? Hanefi ve şâfiî kurucu imamlara nispet edilen yaklaşıma göre, sözü edilen durumda izinsiz olarak kapağı açan kimsenin sıvı maddeyi tazmin etme yükümlülüğü bulunmamaktadır.[30] Çünkü sıvı madde, kutunun kapağının açılmasının bir sonucu olarak değil, bir doğa olayı sonucu yani rüzgârın çıkması sonucu akıp telef olmuştur.[31] Rüzgârın çıkması ise içinde sıvı madde bulunan kutunun kapağının açılmasının bir sonucu değildir. Daha doğrusu kapağın açılması ile rüzgârın çıkması arasında bir sebep-sonuç ilişkisi bulunmamaktadır. Bu durumda, açığa çıkan zararlı sonuç (sıvının telef olması) ile kapağın açılması arasında doğrudan olmadığı gibi dolaylı bir sebep-sonuç ilişkisi de (dolaylı illiyet bağı da) bulunmamaktadır. Dolayısıyla kapağı açan kimse bakımından *tesebbüb sorumluluğu*

[30] el-Mâverdî, VII, 210; er-Râfiî, V, 400-401. Hanefî literatürdeki benzer örnekler için bkz. İbn Mâze, V, 489; el-Haddâd, II, 51; el-Bağdâdî, I, 350.
[31] el-Mâverdî, VII, 210; er-Râfiî, V, 401.

söz konusu değildir. Hanefî ve şâfiî hukuk bilginleri, kurucu imamlarının sözü edilen türdeki yaklaşımlarıyla uyumlu olacak biçimde, kendi varlığı ile illetin açığa çıkması arasında doğrudan bir sebep-sonuç ilişkisi bulunmadığını düşündükleri sebebi, illetin varlığının ve dolayısıyla zararlı sonucun kendisine izafe edilemediği sebep anlamında *sebeb-i mahz* olarak biçiminde tanımlamaktadırlar.[32] Kısacası onların sebeb-i mahz tanımı, kurucu imamlarının ilgili konudaki yaklaşımlarıyla uyumluluk gösterecek bir tanım geliştirebilme çabalarının ürünüdür. Yukarıda sözü edilen örnekteki sebep-illet ilişkisini anlama biçimleri incelendiğinde, mâlikî ve hanbelî yaklaşımın, hanefî ve şâfiî yaklaşımdan tümüyle farklı olduğu görülmektedir. Şöyle ki, mâlikî ve hanbelî yaklaşıma göre, her ne kadar kutu içindeki sıvı tüketim maddesini doğrudan döküp telef etmemiş olsa da, en nihayetinde haksız fiilde bulunan kişi, kutunun kapağını açmakla dolaylı olarak sıvının telef olmasına sebep olmuştur.[33] Zira, içinde sıvı tüketim maddesi bulunan bir kutu, kapağı kapalı olduğu halde rüzgârın esmesiyle devrilse içindeki sıvı maddesi akmayabilmektedir. Dolayısıyla sıvı maddenin akıp telef olması, rüzgârın kutuyu devirmesinin zorunlu bir sonucu değildir. Bu durumda sözü edilen örnekte, rüzgârın sıvı tüketim maddesini telef etmesi kapağın açılmasına bağlıdır ve kapağı açan kimse telef olan bu maddeyi tazmin etmekle yükümlüdür.[34] Anlaşılacağı üzere, hanefî ve şâfiî yaklaşımda illetin ve dolayısıyla zararlı sonucun açığa çıkması ile kendi varlığı arasında zorunlu ve doğrudan bir sebep-sonuç ilişkisi kurulmadığı gerekçesiyle sebeb-i mahz kategorisine dâhil edilen bir sebep; mâlikî ve hanbelî yaklaşımda, kendi varlığı ile illetin ve dolayısıyla zararlı sonucun varlığı arasında dolaylı bir illiyet bağı bulunduğu gerekçesiyle[35] *illet hükmünde sebep* kategorisine dâhil edilmektedir. Bu ise, *sebeb-i mahz* ve *illet hükmünde sebep* tanımlamalarının farklı ekollerde birbirinden farklı anlamlara gelecek şekilde tanımlandığını göstermektedir. Tanımlardaki bu farklılıklar, esas itibariyle, *sebep-illet-zararlı sonuç ilişkisi*nin bir olgu olarak kavranmasının değil, hemen tümüyle benimsenen ekolün kurucu imamlarının ilgili konuda ortaya koydukları yaklaşımlarıyla uyumlu bir sebep tanımı ve tasnifi yapabilme çabasının birer ürünüdür.

Meseleyi yeterince izah edici nitelikte olduğunu düşündüğümüz bir diğer örnekle devam etmek gerekirse; bir kimse, sahibi tarafından bir yere bağlanmış hayvanın ipini çözse veya içinde hayvanların bulunduğu kapalı bir mekânın kapısını açsa ve aradan belli bir süre geçtikten sonra hayvanlar kaçıp telef olsa, hanefî ve şâfiî yaklaşıma göre, ipi çözen veya kapıyı açan kimsenin telef olan hayvanları tazmin etme yükümlülüğü bulunmamaktadır.[36] Zira iple bağlanmış bulunan veya bir yere kapatılmış olan hayvan, ipi çözüldükten veya bulunduğu mekânın kapısı açıldıktan sonra, kaçıp-kaçmama arasındaki tercihini kaçmaktan yana kullanmıştır. Çünkü hayvanlar, belli tarzda davranmalarını zorunlu kılan mücbir bir sebep olmadığı sürece, ihtiyârî davranışta bulunabilen daha açık bir ifadeyle davranışlarını

---

[32] el-Pezdevî, Ebu'l-Usr Fahru'l-İslâm Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Huseyn, *Kenzu'l-Vusûl ilâ Ma'rifeti'l-Usûl*, I-IV (Abdülazîz el-Buhârî'nin Keşfu'l-Esrâr'ı ile birlikte), Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 2009, IV, 253; es-Serahsî, *Usûlu's-Serahsî*, II, 306-307; İbn Melek, 317; İbn Nuceym, *Fethu'l-Ğaffâr*, 428.

[33] İbn Kudâme, VII, 431; el-Karâfî, VIII, 260-261.

[34] İbn Kudâme, VII, 431-432; el-Karâfî, VIII, 260-261.

[35] İbn Kudâme, VII, 432; el-Karâfî, VIII, 260-261.

[36] el-Mâverdî, VII, 208; el-Kâsânî, X, 73; İbn Mâze, V, 488; er-Râfiî, V, 402; el-Bağdâdî, I, 349.

tercih edebilen türden varlıklardır.[37] Buna göre, sebep ile zararlı sonuç arasındaki davranış veya durumun (illetin) ihtiyârî bir davranış niteliği taşıması durumunda sebep, illet hükmünde sebep değil, kendisi ile zararlı sonuç arasında ne doğrudan ne de dolaylı bir illiyet bağı kurulmayan sebeb-i mahzı temsil etmektedir. Mâlikî ve hanbelî yaklaşıma göre ise, şayet ipi çözülmemiş veya kapalı bulunduğu mekânın kapısı açılmamış olsaydı, hayvanın kaçıp telef olması söz konusu olmayacaktı. Dolayısıyla, ipi çözen veya mekânın kapısını açan kimse, her ne kadar hayvanları doğrudan telef etmemiş olsa da, dolaylı olarak onların telef olmasına sebep olmuştur ve onları tazmin etmekle yükümlüdür.[38] Anlaşılacağı üzere, hanefî ve şâfiî teoride sebeb-i mahz kapsamına dâhil edilen bir davranış, mâlikî ve hanbelî teoride zararlı sonucun kendisine izafe edilebildiği *illet hükmünde sebep* kapsamına dâhil edilmektedir.[39] Bu da göstermektedir ki, sebep-illet ilişkinin anlaşılma biçimi ile sebebin tanımı ve tasnifindeki bu farklılıklar, İslam hukuk bilginlerinin, hukukî olguları olgusallığı yönüyle kavrama çabalarının değil, benimsedikleri ekolün kurucu imamlarından ilgili hukukî olguya ilişkin nakledilen detay düzenlemelerle uyumlu bir tanım ortaya koyabilme çabalarının ürünüdür.

Sonuç

Hicri beşinci asır ve sonrasında telif edilen ve İslam hukuk ekollerinin doktriner yapılarını tespite imkân verecek ölçekte kapsamlı birer muhtevaya sahip olan eserlerde hukukî olguların, büyük ölçüde olgudan bağımsız biçimde tanımlanmış olması, hicri dördüncü asırdan itibaren yürütülen faaliyetin tabi bir sonucudur. Zira belirtilen dönemden itibaren, hukukî olguların doğrudan nasslarla irtibatlandırılarak ilk baştan tanımlanması ve düzenlenmesi söz konusu değildir. Hz. Peygamberin vefatıyla başlayıp hicri dördüncü asrın ikinci yarısına kadar devam eden dönemden farklı olarak bu dönemde artık, bu döneme kadar oluşan aynı zamanda belli bir hacme ve olgunluğa ulaşan birikimin (hükümler kümesinin) tasnifi, nasslarla irtibatlandırılması, gerekçelerinin tespit edilmesi, belli bir bütünlük ve sistem içinde teorik izahlarının yapılması ve nihayet mensup olunan ekolün kurucu imamlarının yaklaşımlarıyla uyumlu olacak biçimde tanımlanması esas amaçtır.

İslam hukuk düşüncesinin gelişim ve kurumsallaşma süreci ile hukukun mahiyeti ve temel amaçları esas alındığında, hicri dördüncü asrın ikinci yarısından itibaren yürütülen faaliyetin sözü edilen biçimlerde yürütülmüş olmasını tabi karşılamak gerekmektedir. Zira pratik düzeyde hukuk, muhatapları bakımından objektif ve öngörülebilir nitelikte düzenlemeler sunan sistemi ve kurumsal yapıyı temsil etmektedir. İşte hicri dördüncü asra gelindiğinde artık, İslam hukuk ekollerinin her biri, sosyal hayatın her alanıyla ilgili olarak ortaya koydukları düzenlemeler bakımından, bir devletin pozitif düzeyde hukuk ihtiyacını karşılayacak genişlikte ve olgunlukta kurumsal birer yapı halini almışlardır. Dolayısıyla, pek tabi olarak bu dönemden sonra, ilk baştan yeni bir sistematik yapı kurgulamak değil, belli bir olgunluğa ulaşmış mevcut kurumsal yapılara daha ileri düzeyde kurumsal bir nitelik

---

[37] ed-Debûsî, Ebû Zeyd Ubeydullâh b. Umer b. Îsâ, *Takvîmu'l-Edille fî Usûli'l-Fıkh*, 3. Baskı, Thk. Halîl Muhyiddîn el-Meys, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 2016, 374; el-Mâverdî, VII, 209; el-Kâsânî, X, 73; İbn Mâze, V, 488; er-Râfiî, V, 402.

[38] İbn Ruşd, 699; İbn Kudâme, VII, 430-431; el-Karâfî, VIII, 260.

[39] Sözü edilen durumda, sebebin illet manasında olduğu hakkında bir değerlendirme için bkz. el-Karâfî, VIII, 261.

kazandırmak esas amaç olmuştur. Esasen hukukî olguların, salt olgusallıkları yönüyle değil, mensubu olunan ekolün kurucu imamlarından nakledilen tikel hukuki düzenlemelerle uyumlu ve aynı zamanda onları temellendirici nitelikte tanımlanması da belirtilen amaçla yapılan faaliyetin bir parçasını teşkil etmektedir.

Kaynakça

Abdulazîz el-Buhârî, Alâuddîn b. Ahmed (ö. 730/1330), **Keşfu'l-Esrâr an Usûli Fahri'l-İslâm el-Pezdevî**, I-IV, II. Baskı, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 2009.

el-Bağdâdî, Ebû Muhammed Gıyâsüddîn Ğânim b. Muhammed (ö. 1032/1623 [?]), **Mecmeu'd-Damânât**, I-II, Dâru'l-İslâm, Kahire 1999.

ed-Debûsî, Ebû Zeyd Ubeydullâh b. Umer b. Îsâ (ö. 430/1039), **Takvîmu'l-Edille fî Usûli'l-Fıkh**, 3. Baskı, Thk. Halîl Muhyiddîn el-Meys, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 2016.

el-Haddâd, Ebû Bekr Alî b. Muhammed (ö. 800/1398), **el-Cevheratü'n-Neyyira Şerhu Muhtasari'l-Kudûrî fî Furûı'l-Hanefiyye**, I-II, Thk. İlyas Kaplan, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 2006.

el-Haskefî, Muhammed b. Alî b. Abdirrahmân b. Muhammed (ö. 1088/1677), **ed-Durru'l-Muhtâr Şerhu Tenvîri'l-Ebsâr**, Thk. Abdulmun'ım Halîl İbrâhîm, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 1423/2002.

İbn Âbidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz (ö. 1252/1836), **Reddu'l-Muhtâr ale'd-Durri'l-Muhtâr**, I-XIII, Dirâse, Ta'lîk ve Tahkîk: Âdil Ahmed Abdulmevcûd ve Alî Muhammed Muavvıd, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad 1423/2003.

İbn Kudâme, Muvaffakuddîn Abdullâh b. Ahmed el-Makdisî (ö. 620/1223), **el-Muğnî**, I-XV, Thk. Abdullâh b. Abdilmuhsin et-Türkî, Abdulfettâh Muhammed el-Hulv, Dâru Âlemi'l-Kütüb, Riyad 1417/1997.

İbn Mâze, Burhânuddîd Ebu'l-Ma'âlî Mahmûd b. Ahmed b. Abdilazîz el-Buhârî (ö. 616/1219), **el-Muhîtu'l-Burhânî fi'l-Fıkhı'n-Nu'mânî**, I-IX, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 2004.

İbn Melek, el-Mevlâ Abdullatîf (ö. 797/1394), **Şerhu Menâri'l-Envâr fî Usûli'l-Fıkh**, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 2004.

İbn Nuceym, Zeynuddîn b. İbrâhîm b. Muhammed (ö. 970/1562), **Fethu'l-Ğaffâr bi Şerhi'l-Menâr**, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 2001.

_____**el-Bahru'r-Râik Şerhu Kenzi'd-Dakâik**, I-IX, Daru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 1418/1997.

İbn Ruşd, Ebû'l-Velid Muhammed b. Ahmed b. Muhammed b. Ahmed (ö.595/1199), **Bidâyetu'l-Muctehid ve Nihâyetu'l-Muktesıd**, Thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd ve Alî Muhammed Muavvıd, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 2004.

Kâdîzâde, Şemsüddîn Ahmed b. Mahmûd el-Edirnevî (ö. 988/1580), **Netâicu'l-Efkâr fî Keşfi'r-Rumûz ve'l-Esrâr/Tekmiletu Fethı'l-Kâdîr** (Fethu'l-Kâdîr'in devamında 8, 9 ve 10. ciltler), Ta'lîk ve Tahrîc: Abdurrezzâk Ğâlib el-Mehdî, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 1424/2003.

el-Karâfî, Şihâbuddîn Ebu'l-Abbâs Ahmed b. İdrîs (ö. 684/ 1285), **ez-Zahîra,** I-XIV, Thk. Muhammed Haccî, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, Beyrut 1994.

Karaman, Hayreddin, "Fıkıh", **TDV İslam Ansiklopedisi (DİA)**, XIII, ss. 1-14.

el-Kâsânî, Alâuddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd (ö. 587/1191), **Bedâiu's-Sanâi' fî Tertîbi'ş-Şerâi'**, I-X, Tahkik ve Ta'lîk: A. M. Muavvıd ve A. A. Abdulmevcûd, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 2010.

Köse, Saffet, **İslam Hukukuna Giriş**, Gözden Geçirilmiş 11. Baskı, Hikmetevi Yayınları, İstanbul 2018.

el-Mâverdî, Ebi'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Habîb el-Basrî el-Bağdâdî (ö.450/1058)**, el-Hâvi'l-Kebîr fî Fıkhı Mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî ve Huve Şerhu Muhtasari'l-Müzenî,** I-XVIII**,** Tahkik ve Ta'lîk: A. M. Muavvıd ve A. A. Abdulmevcûd, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 1994.

el-Merğînânî, Burhânuddîn Ebu'l-Hasen Alî b. Ebî Bekr b. Abdilcelîl (ö. 593/1197), **el-Hidâye Şerhu Bidâyeti'l-Mubtedî** (Fethu'l-Kadîr içinde), I-X, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 2003.

el-Meydânî, Abdülğanî b. Tâlib b. Hammâde el-Ğuneymî (ö. 1298/1881), **el-Lübâb fî Şerhi'l-Kitâb**, I-III, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 2007.

en-Nesefî, Ebu'l-Berakât Abdullâh b. Ahmed (ö. 710/1310), **Kenzü'd-Dakâik**, Thk. Sait Bektaş, Dâru's-Sirâc, Medine 2011.

_____**Menâru'l-Envâr** (İbn Nuceym'in Fethu'l-Ğaffâr adlı eseri içinde), Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 2001.

el-Pezdevî, Ebu'l-Usr Fahru'l-İslâm Ebu'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Huseyn (ö. 482/1089), **Kenzu'l-Vusûl ilâ Ma'rifeti'l-Usûl**, I-IV (Abdülazîz el-Buhârî'nin Keşfu'l-Esrâr'ı ile birlikte), Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 2009.

er-Râfiî, Ebû'l-Kâsım Abdülkerim b. Muhammed b. Abdülkerim el-Kazvinî (ö.623/1226), **el-Azîz Şerhu'l-Vecîz**, I-XIII, Tahkîk ve Ta'lîk: A. M. Muavvıd ve A. A. Abdulmevcûd, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 1997.

es-Semerkandî, Alâuddîn (ö.539/1144), **Tuhfetu'l-Fukahâ**, I-III, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 1984.

es-Serahsî, Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebî Sehl, (ö. 483/1090), **Usûlu's-Serahsî**, I-II, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 2005.

_____**Kitâbu'l-Mebsût (el-Mebsût)**, I-XXX, Dâru'l-Ma'rife, Beyrut ty.

Şeyhîzâde, Abdurrahmân b. Muhammed b. Süleymân el-Kelîbûlî (ö. 1078/1667), **Mecmeu'l-Enhur fî Şerhı Multeka'l-Ebhur**, I-IV, Dâru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 1419/1997.

et-Tehânevî, Muhammed Alî (ö. 1158/1745), **Keşşâfu Istılâhâti'l-Funûn ve'l-Ulûm**, I-II, Mektebetu Lubnân Nâşirûn, Beyrut 1996.

et-Tûrî, Muhammed b. Huseyn b. Alî el-Kâdirî el-Hanefî (ö. 1138/1725), **Tekmiletu'l-Bahrı'r-Râik Şerhı Kenzi'd-Dakâik** (*el-Bahru'r-Râik*'ın sonunda 7. 8. ve 9. ciltler), Daru'l-Kütübi'l-Ilmiyye, Beyrut 1418/1997.

MEVCUT BİLİM METODOLOJİSİNİN TEVHİDİ DÜŞÜNCE IŞIĞINDA YENİDEN İNŞASI YÖNÜNDE BİR ÇALIŞMA

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Kazım KARA
Iğdır Üniversitesi

ÖZET

Pozitivist-Oryantalist anlayış Tevhit ilkesine terstir. Maalesef son 200 yılda İslam dünyasında düşünce biçimi ve bilim geleneği bu çarpık anlayışla şekillenmiştir. Türkiye'nin İslam Medeniyeti'ni taşıma misyonu da aynı anlayışla seküler bir rota çizmiştir.

Günümüz Türkiye'sinde Modernist bilim anlayışı, Oryantalist zihniyet bağlamında yapılandırılmıştır. Bu anlayışa karşı, geleneğe dönüş 'sanısı' ile yine Batı bilgi sistemi içinde ancak 'antici' seviyede kalan bir tutum içerisinde olunmuştur. Bu şekilde İslam'ın Tevhidi düşüncesine dayalı ilimleri 'Gri'leştiren bir bilim anlayışı ve buna göre şekillenen bilim dalları gelişmiştir.

Artık ilim dalları Tevhidi düşünceye dayalı ilmi yönteme (usule) göre yeniden yapılandırılmalıdır. Mevcut Modernist-Pozitivist-Harmonotik bilginin oluşturduğu materyalist medeniyet baskısından kurtulmak gerekmektedir. Yapısal olarak da, kültürel zihniyet dönüşümüne ihtiyaç vardır. Bu yapısal kültürel-zihniyet dönüşümü, Tevhidi düşünceye dayalı ilmi yöntemlere göre yeni bir kültür yapılanmasına gitmeyi gerekli kılmaktadır.

21. Yüzyıldaki "Büyük Türkiye" inşasının oluşturulmasında Tevhidi Düşünceye dayalı ilmi yöntem ancak medeniyet inşa ve ihyasını esas alan kurucu düşünce şekli ile sağlanabilecektir. Kısaca Tevhidi düşünce mahreçli ilmi bilgi sayesinde yeni Tevhidi ilim geleneğinin geliştirilmesine ihtiyaç bulunmaktadır.

Bu çalışmada, Tevhidi ilim geleneğine göre mevcut bilim yöntemleri tartışılmaktadır.

Anahtar kelimeler: Tevhidi düşünce, Modernist, Pozitivist, İlim, Yöntem

A STUDY ON RECONSTRUCTİON OF THE PRESENT SCİENCE METHODOLOGY IN THE LIGHT OF TAWHEED

ABSTRACT

Positivist-Orientalist understanding contradicts the principle of Towhead. Unfortunately, Last 200 years, the ideas and tradition of science in the Islamic world have been shaped by this distorted understanding. Islamic civilization in the same manner to carry the mission of Turkey has drawn the secular route.

Today's modernist understanding of science in Turkey is structured in the context of Orientalist mentality. Against this conception, the conjecture of the return to the tradition was again in anopposite level in the Western information system. In this way, it isgrayed outthe ideasbased to be grayed to base on the understanding of Islamic Tawheed and formed science branches according to this understanding.

The branches of science should now be restructured according to the methods based on Towhead. It is necessary to get rid of the pressure of materialist civilization created by the existing Modernist-Positivist-Harmonistic knowledge. Structurally, cultural mentality

transformation is needed. This structural cultural-mindset transformation makes it necessary to go into a new culture structure according to scientific methods based on Towhead.

In the 21st Century "Great Turkey" can be constructed in the creation of knowledge-based methods of this Towhead understanding by revival of civilization built and provided with founding based of Towhead. Shortly, the Islamic World need to develop the new Towhead tradition understanding through Towhead based knowledge.

In this study, current science methods are discussed according to Towhead tradition understanding.

Key Words: Towhead understanding, Modernist, Positivist, Science, Method

Giriş

1. Düşünce Olgusunun Temel Oluşum Dinamikleri

Günümüzde hâkim Batı Pozitivist düşünce yöntemine karşı son iki yüz yılıdır unutulan ya da unutturulan Tevhidi Düşüncenin ilmi bilgisini ortaya koymada bilinçlendirici bir bakış açısının kazandırılması artık kaçınılmaz bir hale gelmiştir. Bu amaçla ortaya konulan mukayeseli değerlendirme yolu, aynı zamanda karşı modelin eleştirisini sistemsel olarak yapabilme imkanı da kazandıracaktır.

Yaşadığımız dönem itibariyle tabii olarak ülkemizde ve özellikle de üniversitelerimizde neredeyse tüm öğretim elemanları, bütün ilim alanlarında ilkokuldan itibaren Pozitivist düşünce aklının metodolojisine göre yetiştirilmiştir.

Yeni Türkiye'nin oluşturulabilmesi için içinde bulunduğumuz bu durumdan çıkabilmek ve yerine Tevhidi Düşüncenin ilim alanlarını oturtabilmek için Pozitivist düşünce ile Tevhidi Düşünce arasındaki kök temellerden hareketle, farklılığın veya ayırt edilebilirliğin bilgisinin ortaya konulması gerekmektedir.

Mukayeseli medeniyetler analizi bağlamında "tevhit medeniyeti" ile "modern batı medeniyeti" ve bunların bilgi üretme süreçlerine bakıldığında, iki ana temel düşüncenin bakış açısı yer almaktadır. Bunlardan birisi "modern" Batı medeniyetinin temellerini oluşturan materyalist sosyal düşünce olup, diğeri de Tevhidi düşüncedir (Şimşek, 2017: 37).

Pozitivist Bilgi Yöntemi/Anlayışı	Hermenotik Bilgi Yöntemi
La-dini Pozitivist Salt Akılcı Comte, Marks, Durheim	Protestanlık üzerinden sekülerleşmiş dünyacılık anlayışı Husserl, Heidegger, Dilthey, Weber

Şimşek, 2017: 58

2. Düşünce Olgusunun Türkiye ve Batı Medeniyetlerindeki Boyutları

Pozitivist, dolayısıyla temelde materyalist düşünce, Osmanlı'da Tanzimat süreci ile başlayan ve 20. yüzyılın başlarında Serveti Fünuncular vasıtasıyla ülkeye girmiş olan bir düşünce

anlayışıdır. Bunun sonrasında kurulmuş olan Cumhuriyetin de, kendi varlığını Pozitivist düşünce temellerine göre kurgulaması sonucu ortaya çıkmıştır.

19. yüzyılda Osmanlı Cihan Devleti'nden İngiltere öncülüğündeki Batı medeniyetine geçen dünya siyasal liderliği, düşüncenin boyutları açısından, Türkiye için modern Batı medeniyeti bağlamında üç farklı kesimden söz etmek mümkündür (Şimşek, 2017: 58).

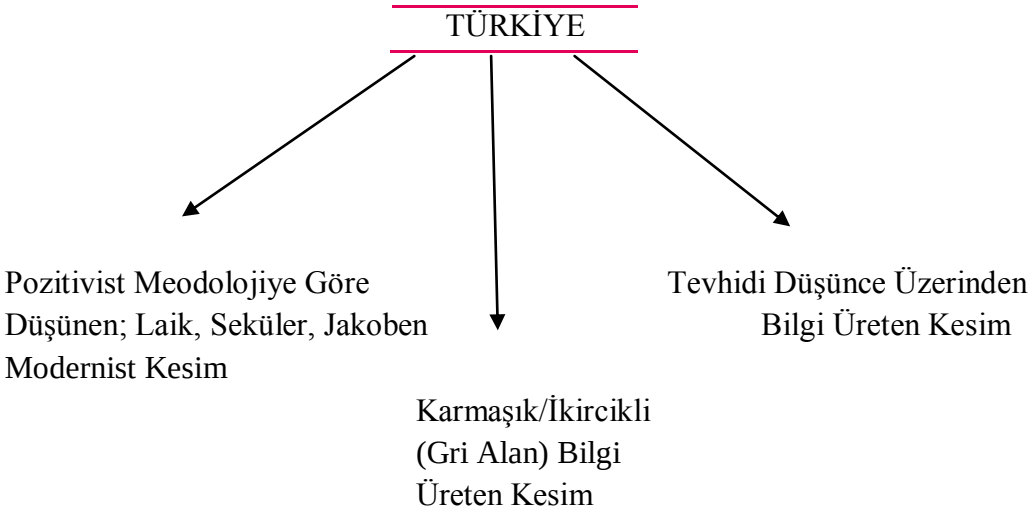

Pozitivist Modernist kesim; modern Batı düşüncesinin laik seküler, jakoben Batı modern sistemi bilgi anlayışını, Türkiye'de doğrudan takip eden kesimdir. Türkiye'de hâkim olan bilgi ve düşünce yapısına göre düşünce üreten insan, bu metodolojiye göre yetişmektedir. Böylece de devlete, bürokrasiye, üniversiteye, sermayeye, eğitime… bu anlayış yön vermektedir.

Bir toplum için o toplumun bilgi üreten akademisyenlerinin sadece kendi başına kalması, kendi çalışması diye bir şey söz konusu olamaz. Bu yönüyle bilgi üreten kesimin kendisi açısından ferdi çalışması önemli olmakla beraber, ait olduğu tolum/medeniyet/ülkenin gelişmesine yönelik üstün bir duruma gelebilmesi için özgün değer odaklı bilgi üretmeye yönelik içtimai sorumluluk taşıyıcı vazifesi de bulunmaktadır. Bütün bunlar tabloda gösterilmektedir.

Pozitivizm	**Hermenotizm**	**T Ü K İ Y E**		
		Pozitivist	Tevhidi	Karma/Gri
La Dini	Protestan	La Dini ve Seküler	Madde ve Mana	İslami Burjuvazi
Teknoloji	Kapitalizm	Sanayileşme	Sıfır Karşılık	Weberyan
Seküler Sermaye	Alman Jakobenizmi	Seküler Sermaye	Fert/Toplum Denge Merkezli Sermaye	Seküler İçerikli Devletçi Sermaye

Şimşek, 2017: 67

3. Materyalist Düşünce Yapısının Kökleri

3.1. Eski Çağ'da Materyalist Düşüncenin Rasyonel Merkezli Düşüncenin Oluşumuna Etkisi

M. Ö. 6. Yüzyılda materyalistik düşünceyi Putperest Yunan geleneği içerisinde başlatan Miletli Thales'tir. Thales, aristokratik siyasal düşünüşün materyalist hâkimiyetini bir anlamda meşrulaştıracak olan akıl merkezli materyalist evren görüşünü ortaya koymuştur. Thales, madde ile evren varlığını açıklamaya çalışmıştır. Thales'e göre evreni oluşturan, yok olmayacak bir varlık olan ana madde arkhe (su)'dir. Her şey sudan meydana gelmiştir diyerek suya, yani maddi bir varlığa sonsuz bir anlam yüklemiştir.

Eski Yunan medeniyeti içinde bir başka materyalist düşünür ise Anaxsimenes'dir. Anaxsimenes de maddenin "hava" olduğu düşüncesinden hareket ederek, bütün var olanların havadan meydana geldiğini belirtmiş ve salt akla dayalı bilgi üretme anlayışını sürdürmüştür.

Herakletios da, akıl ve madde merkezli düşünce geliştirmeye devam ederek, varlığın ana maddesinin ateş olduğunu ileri sürmüştür Eski Yunan düşünürlerinin ortaya koydukları materyalist düşünce sistematiği üzerinden Demokritos'a göre de madde yaratılmamıştır (Gökberk 2003: 20-24).

Böylece Demokritos üzerinden yaratılmayı inkâr ve bunun yerine madde merkezlilik üzerine kurulmuş bir bilim düşüncesinin kökleri, toplum ölçeğinde ortaya konulmuş oluyordu.

3.2. Aydınlanma Düşüncesinde Materyalist Sosyal Düşüncenin İnşası

Materyalist düşünce yapısı Roma'da da, Eski Yunan geleneği çizgisinde devam etmiş ve diğer şartların da etkisi ile MS 5. Yüzyıldan itibaren Batı düşüncesini derin bir karanlığa sokmuştur (Şimşek 2017: 83).

MS 13. Yüzyılda Aquinaslı Thomas Aristotales'in görüşlerini akılcı din anlayışı üzerinden Hıristiyanlıkla uzlaştırmaya yönelmiştir. Aquinaslı Thomas'ın özellikle doğal hukuk anlayışına yönelik fikirleri, materyalist aydınlanmacı devlet anlayışının oluşumunda temel bir görev yapmıştır (Küçükalp/Cevizci 2010: 98).

Batı Avrupa modernleşmesinin materyalist sosyal düşünce geleneği, ana etkisini aydınlanma felsefesinin din dışı salt akıl anlayışı üzerinden inşa edilen "bilimcilik" bakış açısıyla gerçekleştirilmiş olduğunu söylemek mümkündür (Cevizci 2002: 13). Bu da iki farklı okulla ortaya konulmuştur. Bu okullardan ilkini, Descartes'ten hareketle Spinoza, Leibniz, Kant, Fichte, Shelling ve Hegel temsil etmektedir. Diğer okul görüşünü ise Bacon üzerinden; Hobbes, Locke ve 18 yüzyıl materyalistleri temsil etmektedir (Lange 1998: 206). MS 18. Yüzyıl sürecinde, aydınlanma felsefesi adı altında maddi hususları, akıl ve gözlem yoluyla değerlendirmeyi kendisine "bilimsel yöntem" olarak gören bir düşünce anlayışı şekillenmiştir (Gutek 2001: 166).

Aydınlanma ile başta Batı Avrupa'da sosyal düşünce, "Tanrı merkezcilikten insan merkezciliğe, vahiyden akla, doğmatizmden şüpheciliğe kaotik geçişler yaparak, salt akla dayalı Rasyonalizm üzerinden bilimsel düşünüş ve yöntemini belirleyen bir geçiş süreci yaşamıştır (Karışman 2010: 130). Bu geçiş aynı zamanda akıl merkezli anlayış üzerinden, 18 yüzyıl başlarından itibaren, "insanın kendi aklını, başkasının vesayeti olmadan kullanma isteği şekline de bürünmüştür. Bu bağlamda salt akıl merkezli anlayış, aydınlanma sürecinde objektifmiş gibi gösterilerek, 'bilim' kavramı üzerinden materyalist evren anlayışı sürdürülmüştür. Oysa "objektivizm bir kuruntudur" (Gadamer 1990: 99). Bu noktada da, Tanrı adeta mekanik evrende düşünceden uzaklaştırılmıştır.

Avrupa'da salt akla dayalı Eski Yunancı/ Roma Paganizmi/ Aydınlanmacı materyalist düşünce geleneği ve buna dayalı bilim üretme ve sosyal sisteme yön verme bakış açısı bulunmakla birlikte bir de buna karşı tepki düşünce geleneği oluşmuştur. Bu da Avrupa muhafazakârlığıdır. Avrupa'ya has şartlarda oluşan bu durum, esasında aydınlanmacı aklı esas alarak, dinin salt akılcı boyutundan hareket eden bir muhafazakârlık anlayışını ortaya koymuş olduğunun görülmesi bakımından önem taşımaktadır.

3.3. Modernite Düşüncesinde Materyalist merkezli Pozitivist Düşünce ve Bilim

A. Comte, her şeyin temelinin pozitif bilimler olduğunu savunmakta ve sosyal sistemin, "salt akılcı pozitif bilim" anlayışına göre olguculuk üzerinden oluştuğunu iddia etmiştir.

19. yüzyıl'da pozitivizm olarak dönemin materyalist anlayışına bakıldığında, bu düşünce yapısı çeşitli kavramlarla izah edilerek, modern pagan bilim anlayışının çerçevesi ve yöntemi oluşturulmuştur. Bu döneme bilim yöntemini ifade etmede kullanılan kavramlara bakıldığında ilk olarak, dualite kavramı görülmektedir. Hıristiyanlık anlayışında dualiter bakış "ruhban" ve "laikler" şeklinde ikili bir ayırıma yol açmıştır (Şimşek 2012: 23).

19. yüzyıl materyalist merkezli modern düşüncenin unsurlarından bir diğeri ise hümanizmdir. Hümanizm, ilerlemeci tarih anlayışı ve pozitivist düşüncenin de diğer karakteristik özellikleri olarak belirtilir.

Modern insanın tabiat (doğa) felsefesi üzerinden hareket eden düşünce yöntemi; para, üretim, eğitim, devlet, toplum, girişimcilik… gibi tüm sosyal sistemi meydana getiren parametreleri oluşturmuştur. Bir başka ifadeyle tabiat (doğa) felsefesi düşünce yöntem anlayışı, pozitivizmi şekillendirmiştir.

Pozitivist açıdan "kestirimci ve açıklayıcı" bilgiye ulaşmak önem arz etmektedir. Kestirimde bulunma ve açıklama; meseleleri akıl merkezli ele almak, pozitivizm açısından gereklidir (Keat/ Urry 2001:15). Pozitivizm'de "gözlem" ve "deney" kesin bilginin en birinci ve önemli kaynağıdır. Yani olay ve olguların arkasındaki ya da ötesindeki bilgiler, pozitivizm bilim anlayışının dışında (unscientific) olan hususlardır. Burada pozitivizmin; salt akılcılık ve objektivizm denilen akıl-gözlem-deney bilgisinin sonucuna kendisini hapsetmiş olduğu da görülür. Pozitivizm, "duyu organları ile algılanamayan hususlar için bilimin konusu olamaz" diyerek, somut şekilde sunamayacağımız; arzu, korku (Allah'tan korkma), sevgi (evlat sevgisi, vatan sevgisi, Allah sevgisi) gibi hususların toplum ve insan hayatındaki etkilerini "yok" hükmünde tutmaktadır. Pozitivizm bilgi üretmeyi de bu noktada salt akılcılık üzerine oturtmuştur.

4. Tevhidi Düşünce yapısının Kökleri

Tevhidi düşünce, insan-toplum sistemi ilişkisini hem maddi verilerle hem de manevi/soyut değerlerle birlikte ele alan kâinat bakışlı özgün bir modeldir.

Tevhidi Düşünce modelinde insan;

İnsan = Madde + Mana

birlikteliği içinde yer almaktadır.

Tevhidi Düşünce ilmi; bilgi üretmeyi ve araştırma tekniğini kullanma konusunda da, pozitivist anlayıştaki gibi tek taraflı hareket etmemektedir.

Tevhidi düşünceye dayalı İslam Medeniyeti, Antik dönemde ortaya konulmuş olan Altın Çağ ve 7. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar idrak edilen esas Altın Çağ'da çok önemli ilmi gelişmelere vesile olmuştur.

4.1. Bilgi Üretme Yöntemi Bakımından Tevhidi Düşünce

Tevhid = Tümevarım + Tümdengelim

Tevhidi açıdan ele alınarak tümevarım (istikra/ endüksiyon usulü) ve tümdengelim (talil/ dedüksiyon usulü) birlikteliği ele alınırsa; İslam medeniyetinin bu birlikteliğe bağlı iki boyutlu, bütüncül sistemde bilgi üretme kabiliyeti tarih boyunca görülmüştür.

Günümüzde bütün ilim dallarının pek çok gerçeklerine, önceki zamanlara göre daha vakıf bir durumda ve zamanda bulunmaktayız. Bu ilmi gerçekleri tevhidi bakış açısına göre ele alıp, bu ilim dallarında yer alan içselleşmiş mesajları bulup gösterme yeteneği açısından, Batı pozitivizm yöntemi etkisiyle uzak bir duruma düşmüş bulunulmaktadır (Bilgiseven 2003: 42).

Tevhidi Düşüncenin "insan" modeli son derece dünyayı önemser, ama dünyacı, sekülerist değildir. Buna göre "ben"lik duygusu içinde "biz" olma şuurunu taşıyan ve böylece; insana, eşyaya, dünyaya, evlada, paraya, üretime, çalışmaya, siyasete, devlete bu "bir"likçi duygularla bakan duyarlı (aktivist) insandır.

4.2. Tevhidi Düşüncenin İlmi Yöntem Bakışı

Medeniyet tarihçisi A. L. Krober; "Batı uygarlığının bugünkü temellerinden birini oluşturan bilimin, Eski Yunan'dan kaynaklanmadığını" açıkça ifade etmiş olup, bu konuda Batı medeniyetinin özellikle Endülüs tecrübesinden istifade ettiği söylenebilir (Bayraktar, www.yaklasansaat.com. 22 Mayıs 2015, 14: 58).

19. yüzyılda ortaya çıkan modernleşme, "tek tip" kültür ve insan tasarımından hareketle dünyaya düzen veren materyalist, pozitivist bilgi üretme yöntemi üzerinden bir "sistem" kurmuştur. Bu süreçte Türkiye'nin de, obskurantizm içine düşürülmüş yerli işbirlikçi aydınlar üzerinden kendi medeniyet kurucu düşünce yönteminden uzaklaştırılmış olduğu söylenebilir.

Aslında 19. Yüzyıl, bu modernist-pozitivist bilgi ve düşünce üretme yöntem süreci, Osmanlı düşünce sistemine yerleştirilmesi mücadelesiyle geçen bir süre olarak da görülebilir. Bu yöntem dayatması, geleneksel Türkiye insan tipinde ikiyüzlü/ikircikli ya da "gri"leşme tonlu kültürlenmenin oluşmasına yol açtığı da belirtilebilir.

Türkiye liberal-kapitalist-pozitivist yöntemi tercih etme durumunda bırakılmış olup, aslında toplumun özgün içeriği tamamıyla bundan farklı bir sistem yöntemini, yani Tevhidi Düşünce yöntemini temsi etme durumundadır. Tevhidi düşünce temeline göre medeniyet ve zihniyet dünyasını kurmuş olan Türkiye'nin modernleşme sonrasında bilgi ve düşünce üretme adına, Batı'dan aktarılan salt akılcı değerlere göre bir yöntem dayatması ile karşı karşıya kalmıştır. Türkiye'nin yöntem tercihi konusunda, Batı medeniyetinin materyalist-pozitivist sisteminin salt akılcı maneviyatsız yöntem yapısı, modern Türkiye'nin bilim, bilgi ve düşünce üretme konusunda da hâkim olduğu belirtilebilir.

Modern kelimesi "yaşadığımız zamana ait ya da uygun demektir. Kelime eski Latincedeki "modernus" kelimesinden gelmektedir. Modernus ise "modo"dan türetilmiş bir kelimedir. Modo da, eski Latince'de "hemen şimdi" demektir.

Tevhidi Düşünce anlayışının yöntem kurgusu, daha önce de vurgulandığı gibi Batı'nın diyalektik metoduna karşıdır. Tevhidi Düşünceye ait düşünce ve bilgi yöntemi, devlet ve toplum felsefesini oluşturan yöntem, "sezgi ve kavrayışı" önceleyen bir bakış açısına yönelik olarak oluşmaktadır.

4.3. Tevhidi Düşünce ve İlmi Konular

Özgün bilgi, kendi medeniyet değerleri ile düşünen, yaşayan ve bilgi üreten ilim adamları vasıtasıyla oluşturulabilir. Bunun sağlanması ile medeniyetin ayağa kalkması, yükselmesi yani diğer medeniyetler üzerindeki iktidarı söz konusu olmaktadır.

Aslında tüm medeniyetler için "bilgi-iktidar" ilişkisinin sağlanabilmesi esastır. Şöyle ki bir medeniyetin kendi çağındaki diğer medeniyetlere karşı hâkim ve onlara yön verici olabilmesi için kendi ürettiği özgünlük üzerine kurulu bilgiye ihtiyaç duymaktadır.

Tevhidi Düşünce ekseninde bilgi, Tevhidi anlamda "ilim" anlayışı ve onu insanlığa tanıtan ilim adamı (Âlim) vasıtasıyla gerçekleşir. Bu noktada Allah'ın kâinata düzen veren bilgisi "her şeyi çok iyi bilen" (Karagöz 2011: 76) anlamındaki "Âlim" esması ile açıklanmaktadır.

Tevhidi Düşünce merkezli ilim geleneği için kendine özgü anlayış ve kavrayışa ihtiyaç duymaktadır. Tevhidi ilim yönteminin formel boyutuna 1960'larda modrnite akıl ölçülerinde T. Khun şeklen de olsa ulaşabilme bilgisine sahip olmuştur.

5. Sonuç

Sonuç olarak Tevhidi Düşünce ilmi çalışmalarda dünya aklını kullanmayı gerekli görürken, bunu da tek başına yeterli görmemektedir. Buna ilaveten ilahi yaratılıştan gelen soyut/manaya dayalı bilgiyi de sistemin merkezine alan bütünlükçü "bir"lik anlayışını ortaya koymaktadır.

Aklı Paganlaştıran düşünce sistemi, dogmalara karşı olduğunu söyleyerek, aslında kendisi bir dogma haline gelmiş ve hiç kimse kolay kolay buna itiraz edememektedir. İşte esas sorun da buradadır.

Modernite, aydınlanma düşüncesi üzerinden 19. Yüzyılda sistemleşerek tek tipleşmeci anlayışla dünya üzerinde elde etmiş olduğu teknolojik üstünlüğü esas alarak, sömürge ekonomisi ve siyasal baskı vasıtalarıyla "en üstün kültür, medeniyet ve sistem" olduğu dayatmasını yapmıştır. Hâlbuki İslam medeniyeti 1200 yıl siyasal sistem, bilgi ve teknolojik üstünlüğünü etkin kılmıştır. Son iki yüzyıllık süreçte oryantalistik anlayışın etkisiyle İslam medeniyetinde, Özgün Düşünce anlayışında bir güvensizlik içine sokulan süreçler yaşamaktadır. Oysa Tevhidi Düşünce kıyamete kadar; ilim ve ahlak modeli, özgün bilgi Üretme sistematiği, tüm ilimleri içeren gelişmeci yapısıyla ileri bir toplum ve medeniyet yapısı oluşturmasına duyulan güveni verebilen bir niteliğe sahiptir.

Aslında İslam coğrafyasında yaşanan diğer problemlerin de sebebi aynıdır. Nitekim Tanzimat'tan itibaren cari olan eğitim sistemi; Darvinci, Evrimci, Devrimci anlayışla devam

etmiştir. Aslında Problem, düşünceyle ilgili bir durumdur ve buna bağlı olarak özgüven problemi de yaşanmaktadır. Artık rol modellerimizin devreye girmesi ve bunların sayılarının artırılması gerekmektedir.

6. Kaynaklar

Şimşek, O. Medeniyet ve Sistem İnşa Edici Vasfiyla Tevhidi Düşünce, 2017, Gazi Kitabevi, Ankara.

Gökberk M. Felsefe Tarihi, Remzi Kitabevi, 14. Basım, 2003, İstanbul.

Küçükalp, K; Cevizci, A. Batı Düşüncesi Felsefi Temelleri, İSAM Yayınları, 2010, İstanbul.

Cevizci, A. Aydınlanma Felsefesi, Ezgi Kitabevi, 2002, Bursa.

Lange, F. A. Materyalizmin Tarihi ve Günümüzdeki Anlamının Eleştirisi, Cilt: 1-2, Çev: A. Arslan, Sosyal Yayınları, Sena Ofset, 1998, İstanbul.

Gutek, G. L. Eğitime Felsefi ve İdeolojik Yaklaşımlar, Çev: Nesrin Kale, Ütopya Yayınları, 2001, Ankara.

Karışman, S. Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Adam Smith "Marifet" ile "Zenginlik" Arasında İki Düşünce İki Dünya, Ötüken Yayınları, 2010, İstanbul.

Gadamer, H. G. Tarih Bilinci Sorunu, Toplum Bilimlerine Yorumcu Yaklaşım, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1990, İstanbul.

Şimşek, O. Türkiye'de Laiklik Kavramının Zihniyet temelli Analizi, Yeni Türkiye'nin Yeni Gerçekleri, Din, Laiklik, Eğitim, Finans, Liderlik ve Özgün Sosyal Düşünce, Otorite Yayınları, 2012, Ankara.

Keat, R.; Urry, J. Bilim Olarak Sosyal Teori (Çev: Nilgün Çelebi), 2. Baskı, İmge Kitabevi Yayınları, 2001, Ankara.

Bilgiseven, A. K. İlm-i Ledüşkan (genel Teoloji), 2. Baskı, Filiz Kitabevi, 2003, İstanbul.

Bayraktar, www.yaklasansaat.com, 22 mayıs 2015, 14:58.

Karagöz, I. Ayet ve Hadislerin Işığında Allah'ın Sıfatları Esma-i Hüsna, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2. Baskı, 2011, Ankara.

EVALUATION OF MARLY SHALE - COAL CHAR AGGREGATE FOR NEUTRALIZATION - ACTIVE FILTERS FOR TREATMENT OF ACIDIC SEEPAGES FROM COAL MINING SITE NEAR URBANIZATION

Dr. Yıldırım TOSUN
Şırnak University

Abstract

Coal mining sites and copper sulphide mines caused polluting acidic mine waters. Acidic mine drainage (AMD) into the natural streams and agricultural field irrigation waters causes environmental pollution with dissolved contents having heavy metals or acidic aqueous solutions at high grade threat to habitats and living fish in the local ponds and irrigation ponds. It is necessary to collect the polluted mine waters in the ponds impermeable and to treat for neutralization of the acidic character and by the aeration treatment and subsequently discharge to the stream waters. Treatment of aeration of waste waters was filtering acidic sewage from contaminates and seepage near mining site by marly shale stones with coal chars produced coal waste were emerged as an effective technology far reduction of acidity of contaminated waters and aeration decreased nitrate and ammonia. Dissolved sulfur compounds from sulphide mining production include H_2SO_4 and acidic nitrates which had been identified as potentially important hazards. Filtering by open system on seepage tanks column walls were sufficiently neutralized and clarified contaminated matter by aeration. The local extracted marly shale and active coal char -clay aggregates was a filter material that contained calcium and magnesium carbonate, which could neutralize H_2SO_4. Thus, this treatment was potentially helped to eliminate contaminates from the irrigation and fresh water resources. This study was also managed the control of sub ground drainage and seepages near urbanization. The water resources assessed for providing treatment of sub ground waters contaminated, not adhering to the urbanization.

Keywords: char, clay aggregate, coal char, fly ash neutralization, contamination, column filter

1. Introductıon

Acid mine drainage bring out great environmental issue of acidic metalic sulfate rich wastewaters. Those type waste waters are also the by-products of a variety of industrial operations such as galvanizing leaching and the scrubbing of flue gases at thermal power plants (1-7). The major producer of such waste waters is under the agricultural and environmental concern occuring in the mining industry. Waters draining active and, in particular, abandoned mines and mine wastes are often net acidic (sometimes extremely so). Such waters typically pose an additional risk to the environment by the fact that they often contain elevated concentrations of metals (iron, aluminium and manganese, and possibly other

heavy metals) and metalloids (of which arsenic is generally of greatest concern). The contaminated effluents in the worldwide had been seriously hazardous and the mine effluents damaged by the increased mining activities, although the true scale of the environmental pollution caused by mine water discharges is difficult to assess accurately. (Figure 1)

Figure 1. The Area of clarified water pool in the Sırnak Coal Mine Site, fishery pool remediation

The origin of acidic metal-rich mine drainage waters has been described in detail elsewhere (e.g., Johnson, 2003). In brief, the major cause is the accelerated oxidation of iron pyrite (FeS2) and other sulphidic minerals resulting from the exposure of these minerals to both oxygen and water, as a consequence of the mining and processing of metal ores and coals. Many metals occur chiefly as sulfide ores(e.g., zinc in sphalerite), and these tend to be associatedwith pyrite, which is the most abundant sulfidemineral on the planet. Likewise, coal deposits contain variable (generally 1–20%) amounts of bpyritic-sulfurQ (a generic term that includes other iron sulfide minerals such as marcasite) as well as organic sulfur. As seen Figure 1, common neutralization treatment is carried out by lime, caustic lime, but local wastes such as flyash or mid ash of power plants using desulfurization. The discharge hazardous risk mapping was practiced for contaminated soil area for preventing contamination and remediation by open channels of discharges as shown in Figure 2.

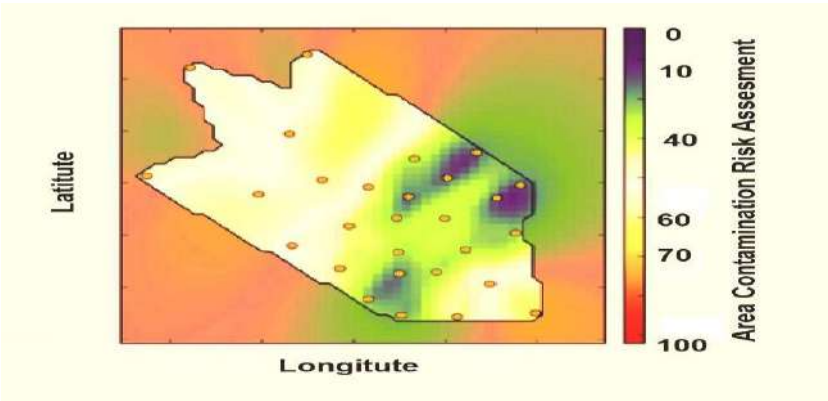

Figure 2. The Area of The contaminated discharge locations in the Sırnak Coal Mine Site, fishery pool remediation

The often-quoted equation (Eq. (1)) summarising the complete process of pyrite oxidation is somewhat misleading in that (i) the primary oxidant involved in pyrite oxidation in most situations is ferric iron rather than molecular oxygen, and (ii) pyrite oxidation is a multistep process involving an oxygen-independent reaction.ferric iron attack on the mineral) and oxygen-dependent reactions (reoxidation of ferrous iron to ferric and oxidation of reduced sulfur compounds produced as intermediates in the process, ultimately to sulfate). The metal dissolution reactions are given below;

$$4FeS2 + 14O2 + 7H2O \rightarrow 4Fe(OH)3 + 8SO2 + 6H2S \quad (1)$$

$$4CuS2 + 14O2 + 7H2O \rightarrow 4Fe(OH)3 + 8SO2 + 6H2S \quad (2)$$

$$4CuFeS2 + 14O2 + 7H2O \rightarrow 4Fe(OH)3 + 8SO2 + 6H2S \quad (3)$$

$$4ZnS + 14O2 + 7H2O \rightarrow 4Fe(OH)3 + 8SO2 + 6H2S \quad (4)$$

$$4PbS + 14O2 + 7H2O \rightarrow 4Fe(OH)3 + 8SO2 + 6H2S \quad (5)$$

The regeneration of ferric iron (which is reduced to ferrous on reaction with pyrite) is the key reaction in promoting the ongoing oxidation of the mineral. At pH values above 4, this may be mediated chemically or biologically (by iron-oxidising bacteria such as Gallionella ferruginea), as below pH 5, abiotic iron oxidation is negligible, and the activities of moderately and extremely acidophilic iron-oxidising bacteria have a main role in the water of acid mine drainage (8).

2. Method

Acid mine drainage (AMD) may form in underground workings (groundwaters) of deep mines, although this is generally of minor importance when a mine is in active production and water tables are kept artificially low by pumping. However, when mines are closed and abandoned, and the pumps turned off, the rebound of the water table can lead to contaminated groundwater being discharged, sometimes in a catastrophic event such as the one that happened at the Coal mine in Şırnak Province when a range of contaminants entered the environment . Since as the water that refills the mine dissolves any acidic salts that have built up on the pore spaces of the exposed walls and ceilings of underground chambers, this initial drainage water tends to be more potentially polluting (in terms of acidity and metal content) than AMD that is discharged subsequently. The cross-section of Şırnak Coal Mine

site and the neutralization treatment managed at three steps as shownn in Figure 3. The active treatment facility was just the simple ash neutralization ponds and channels.

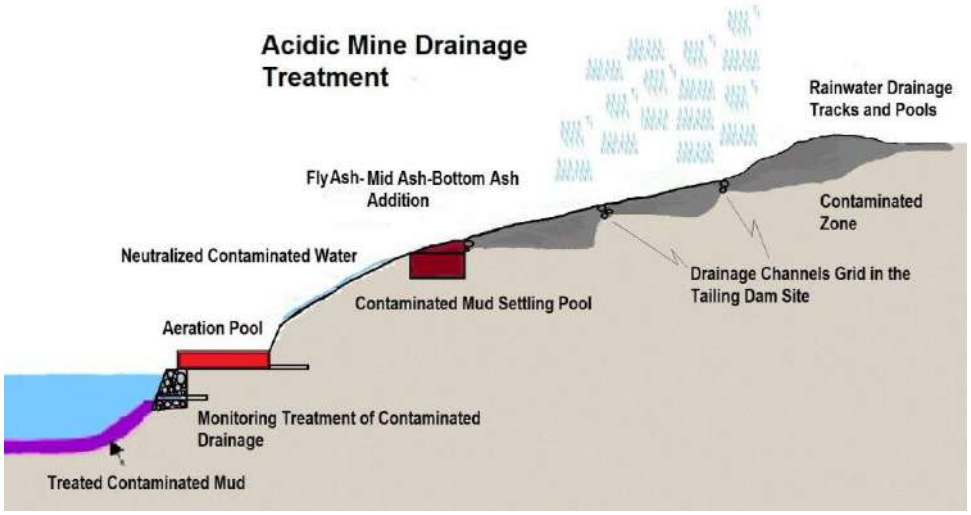

Figure 3. Acid Mine Drainage, Contaminated Water Treatment by Fly Ash and Neutralization by Flue Gas CO2 of Thermal Power Plants

Küre Copper Concentrator Plant Active Treatment Facility was projected and will be constructed for highly rich flotation plant tailings and effluents. The project units will mainly contain neutralization by limestone , waste ash and waste marble fines as given in Figure 4.

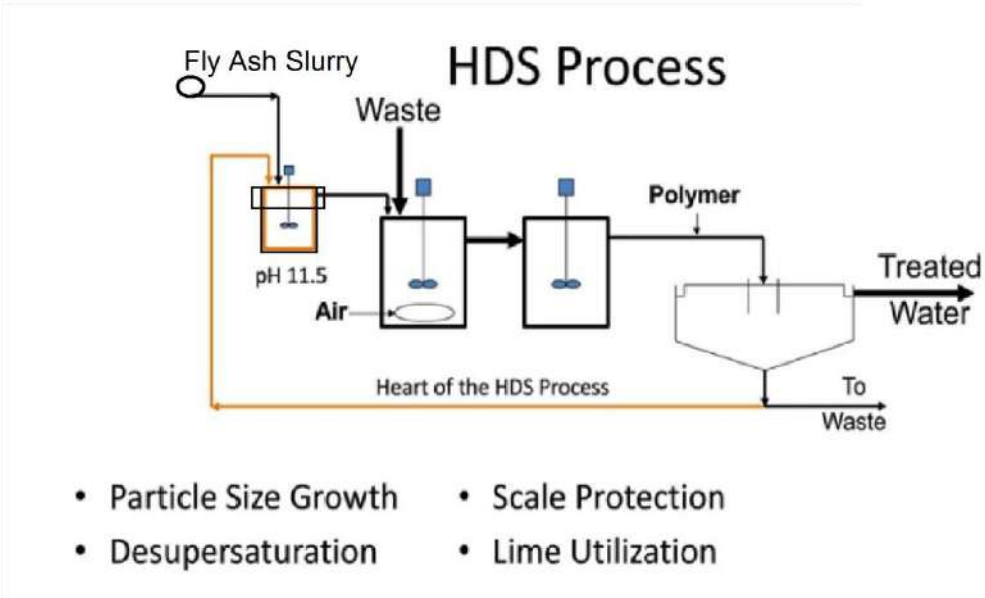

Figure 4. Acid Mine Drainage, Contaminated Water Treatment by Caustic lime, Fly Ash and Marble Neutralization

Küre Copper Concentrator Plant Tailing Dam will also contain the below treatments for protection the environment in the area as follows;

- Passive or Semi-passive Treatment
- Two different pond treatment components

- anoxic and oxic limestone drains
- Limestone and Marble waste fine sand addition
- Waste marble and Limestone Channels
- Limestone Diversion Wells

In Şırnak Coal Mine site the following treatment procedure will be carried out :

- Coal ash , fly-bottom ash Passive Treatment Facility in channels open contaminated discharge
- Marl, marly Shale Passive Treatment Facility in channels of underground water discharge

In Şırnak Coal Mine site the preventive and corrective techniques of acid mine drainage was the main concern under the poor economical and environmental reasons of the local country of South eastern Anatolia. The preventive techniques are those whose objective is to prevent the production of acid effluents from the coal mine. On the other hand, corrective techniques were designed to treat the acidic waters produced by mining, so that they stop being a threat to the environment. It was easy to understand that when planning the mine abandonment, priority should be given to suitable preventive techniques. The use of corrective techniques is only justified for the most serious and unforeseen cases of acid water pollution. Therefore, the mine waste treatment must be included in the mining project in order to minimize the exposure of these materials to inclement weather and to reduce the mine waste volume to be processed and stored.

Surface water diversion technique tries to reduce the water supply to those potentially acid-generating materials in Şırnak Coal mine site, by using safeguarding channels, pipes, waterproofed channels, slope changes around agricultural area. The application of this technique should be preceded by accurate hydrological and hydrogeological studies, and it is precisely the lack of these which sometimes causes the unsuccessful leakages.

The systematic application of this technique can be erroneous, because an effort (which can be costly in time and money) to divert the surface water to reduce large masses of water supply to areas where subsequent acid production is not extremely high, can lead to the reduction of the quantities of water entering areas that a priori are most dangerous as they can have an extremely high production of acid. Even so, this is a cheap technique, easy to apply and that works well in conjunction with other techniques.

Soil compaction of the mining wastes was also decreased the permeability of bottom layers in the mining field. This compaction achieves on the one hand the reduction of water flow, which remains longer in the tailings, hindering the oxidation of the materials and therefore the rate of acid production, and on the other, the decrease of oxygen diffusion, which slows down pyrite oxidation and makes the tailings less habitable for ferro-oxidant bacteria. A decrease of the porosity means a decrease of both the hydraulic conductivity and oxygen diffusion. Thus, the oxygen diffusion decreases by 3 to 4 orders of magnitude when the degree of saturation.

3.Project Work

3.1. Chemical neutralization plants

In these plants, the water recovery takes place in three phases: neutralization, oxidation and precipitation, as follows [7-9]:

- Acid neutralization with coal char, lime, (Eq. 4) limestone (Eq. 5) or other bases
- Oxidation by coal char from ferrous to ferric in aeration tanks (Eq. 6, 7), the latter being easier to precipitate:
- Precipitation by fly ash and char (Fig. 3).

3.2. Treatment Plants

They are based on a simple and low maintenance method that simultaneously neutralizes and aerates the water, using the energy of water impulsed by two parallel injection pumps and a static mixer.

Injection pumps suck in air while collecting the mine acid waters, causing water aeration. After leaving the pump, the water goes to a static mixer consisting of a series of propylene resin tubes where liquid is kept in a turbulent regime by using a propeller that promote mixing and reactivity.

In-line system plants have been successfully tested to treat effluents with an input content of 200 mgl Fe+2, which were reduced to an output concentration of around 3 mgl. At an industry level, in-line system plants are cheaper than conventional ones, and as they have no moving parts, their maintenance is simpler and more economical

3.3. Ion Exchange

This technology is based on the property of certain substances to make reversible ion exchanges within saturated solutions. These substances may be different in nature, synthetic resins with high molecular weight being the most commonly used.

This method is applicable to the acid mine drainage treatment with metal ions according to the reaction expressed in Eq. 8:

Subsequently, the resin is regenerated using alkaline solutions and then it is reused. Among the main advantages of this method are, according to Fernández-Rubio and Lorca, the sludge susceptibility to be dried, the low hardness and amount of the dissolved solids in the final effluents and the low lime consumption. The greatest disadvantages are the handling difficulty and toxicity of the sludge obtained.

Nowadays there are several systems to perform this technique such as: the continuous upward washing system in multi-chamber adsorption columns, the continuous descending washing system in mobile packed bed adsorption columns, upward washing in open tank adsorption columns.

Further studies have been conducted where separation techniques were designed for copper and zinc in the Iberian pyritic belt. These studies showed the possibility to apply resins with carboxyl groups for the selective separation of both metals.

4. Conclusıons

Acid mine drainage (AMD) greatly influences water quality and has high environmental and ecological impacts. It is therefore required to solve this worldwide problem at the earliest opportunity.

There are several preventive techniques to avoid the generation of AMD, each of them effective for a different situation. Among them, fly ash and char dry covers and covers with sludge are the more general ones, applicable to most situations.

Although it would be perfect to prevent the generation of AMD, many times it is not completely possible, requiring corrective techniques to reduce or remove contamination from water. In this case, the char using plants are the most effective solution, both in economic and recovery percentage aspects, in contrast with highly effective and partially expensive techniques such as treatment plants by neutralization and use of waste ash materials.

REFERENCES

[1]. Philip C. Singer1, Werner Stumm1, 1970, Acidic Mine Drainage: The Rate-Determining Step, Science 20 Feb 1970:, Vol. 167, Issue 3921, pp. 1121-1123, DOI: 10.1126/science.167.3921.1121

[2]. Blodau C1, . 2006 .A review of acidity generation and consumption in acidic coal mine lakes and their watersheds.,Sci Total Environ.Oct 1;369(1-3):307-32. Epub 2006 Jun 23

[3]. Sracek O1, Gzyl G, Frolik A, Kubica J, Bzowski Z, Gwoździewicz M, Kura K.,2010, Evaluation of the impacts of mine drainage from a coal waste pile on the surrounding environment at Smolnica, southern Poland., Environ Monit Assess. Jun;165(1-4):233-54. doi: 10.1007/s10661-009-0941-6. Epub 2009 May 9.

[4]. Kleinmann RLP, Hedin RS, Nairn RW. Treatment of mine drainageby anoxic limestone drains and constructed wetlands. In: Geller A, Klapper H, Salomons W, editors. Acidic Mining Lakes: Acid Mine Drainage, Limnology and Reclamation. Berlin7 Springer;1998. p. 303– 19.

[5]. Evangelou VP. Pyrite chemistry: the key for abatement of acid mine drainage. In: Geller A, Klapper H, Salomons W, editors. Acidic Mining Lakes: Acid Mine Drainage, Limnology and Reclamation. Berlin7 Springer; 1998. p. 197– 222.

[6]. Benner SG, Blowes DW, Ptacek CJ. A full-scale porous reactivewall for prevention of acid mine drainage. Ground Water Monit Remediat 1997;17:99– 107.

[7]. Johnson DB. Biological removal of sulfurous compounds from inorganic wastewaters. In: Lens P, Hulshoff Pol L, editors. Environmental Technologies to Treat Sulfur

Pollution: Principles and Engineering. London7 International Association on Water Quality; 2000. p. 175– 206.

[8]. Johnson DB. Chemical and microbiological characteristics of mineral spoils and drainage waters at abandoned coal and metal mines. Water Air Soil Pollut: Focus 2003;3:47–66.

[9]. Johnson DB, Hallberg KB. Pitfalls of passive mine water treatment. Re/Views Environ Sci Bio/Technol 2002;1:335–43.

[10]. Johnson DB, Hallberg KB. The microbiology of acidic mine waters. Res Microbiol 2003;154:466– 73.

[11]. Kalin M, Chaves WLC. Acid reduction using microbiology (ARUM) treating AMD effluent emerging from an abandoned mine portal. In: Ciminelli VST, Garcia Jr O, editors. Biohydrometallurgy: Fundamentals, Technology and Sustainable Development, vol. 11B. Amsterdam7 Elsevier; 2001. p. 289– 96.

[12]. Coulton R, Bullen C, Dolan J, Hallet C, Wright J, Marsden C. Wheal Jane mine water active treatment plant-design, construction and operation. Land Contam Reclam 2003;11:245– 52.

[13]. Coulton R, Bullen C, Hallet C. The design and optimization of active mine water treatment plants. Land Contam Reclam 2003;11:273–9.

[14]. Kleinmann, R., At-source control of acid mine drainage. International Journal of Mine Water, 9 (1-4), pp.85-96, 1990.

DECAY STERILIZATION TREATMENT OF WET WASTE SLUDGE AND WET BIOMASS PRIOR TO DIGESTION- REMEDIATION OF WET AGRICULTURAL FIELDS

Dr. Yıldırım Tosun
Şırnak University

Abstract

The wet sludge waste was processed by acidic mine waters and 0.1 M H_2SO_4 sulphuric acid and converted, decayed and sterilized products in certain time periods both should be evaluated by the soil remediation sludge carbon and agricultural biomass waste content and the other organics such as, fertile matters decayed leaf and cellulosic matter must be evaluated in terms of high wet contents. In this study, samples are subjected to mixing and wet dissolution of the sludge waste and subsequently packed cellulosic products subjected to decaying time.

Sludge blocks containing phosphate and nitrate complexes in Southeast Anatolia may improve soil quality instead of using fertilizers in every year about over l million tons of nitrate fertilizers. Therefore, it is becoming common waste pellet product of municipal waste sludge was minimized in the region. Over 80mm size as a block size of these sludge wastes usually contained phosphate at 14,3% and hemi cellulosic carbon decays at below 1O mm in size may be advantageous for the soil remediation and agricultural soil. in our country, especially in Siirt and Hakkari region that included wide spread over a large area outside rocky soils. The decaying fact was discussed as chemical composition in this study.

The effect on the physical and chemical parameters of semi- combustion making preliminary tests to determine the packing and processing conditions, acid reactivity were investigated. This assay has been determined to be advantageous in the humate production from sludge content solution with the waste and mixture rates.

Keywords: decay, chemical digestion, municipal sludge, fertilizer, soil contamination, column filter

1. Introductıon

Municipal waste bring out great environmental issue of toxic and odor rich wastewaters and mud. Those type waste waters are also the by-products of a variety of industrial operations such as biogas digestion and the incineration or combustion at thermal power plants for mud(1-7). The major producer of such waste waters is under the agricultural and environmental concern occuring in the mining industry. Waters draining active and, in particular, abandoned mines and mine wastes are often net acidic (sometimes extremely so). Such waters typically pose an additional risk to the environment by the fact that they often contain elevated concentrations of metals (iron, aluminium and manganese, and possibly other heavy metals) and metalloids (of which arsenic is generally of greatest concern). The contaminated effluents in the worldwide had been seriously hazardous and the mine effluents

damaged by the increased mining activities, although the true scale of the environmental pollution caused by mine water discharges is difficult to assess accurately. (Figure 1)

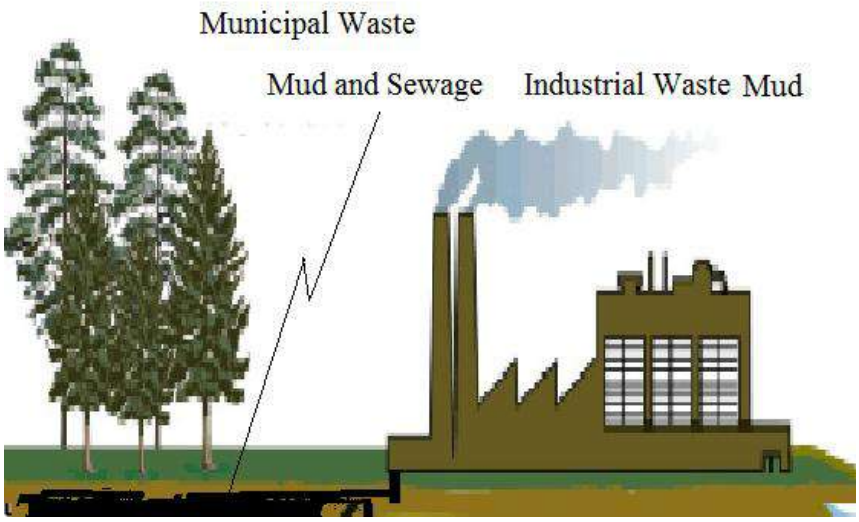

Figure 1. The Area of clarified water pool in the Sırnak Coal Mine Site, fishery pool remediation

2. Methods

Waste mud pH was determined with a glass electrode pH meter in a 1:2.5 water solution. Mud total C and N were measured with an elemental CNS analyzer, Vario model EL III (ELEMENTAR Analysa systeme GmbH, Hanau, Germany; Nelson & Sommers, 1996) Available P and K were determined by the Al-method of Egner–Riehm (Enger & Riehm, 1958), where 0.1 M ammonium lactate (pH = 3.7) was used as an extract. After the digestion, P was determined by spectrophotometry after color development with ammonium molybdate and SnCl2. Mud Ca and Mg were extracted by ammonium acetate and determined with a SensAA Dual atomic adsorption spectrophotometer (GBC Scientific Equipment Pty Ltd, Victoria, Australia; Wright & Stuczynski, 1996). Determination of CEC was performed by the steam distillation method after the treatment with 1 M ammonium acetate. Exchangeable Al was determined by the titration method by Sokolov: the extraction with 1 M KCl (1:2.5) followed shaking for 1 h and titration with 0.01 M NaOH (1-4).

Trace elements were determined with an ICAP 6300 ICP optical emission spectrometer (Thermo Electron Corporation, Cambridge, UK), after the mud was digested with concentrated HNO_3 for extraction of hot acid-extractable forms, and by diethylenetriaminepentaacetic acid (DTPA) for extractable elements (5). The F content was determined by ion-selective electrode, after the soil had been fused with NaOH for total F and after extraction with water for available F (4-8). Mud granulometric composition was performed using the pipette method. All chemical analyses were performed in two analytical replications. The Merck standards were used for the determinations on ICP and SensAA Dual. Before the determination of samples, three blank samples were read, which allowed correcting the results. For the verification of the results, a referent soil sample was determined for all the studied elements. Statistical analyses were performed with the SPSS version 16

software. The effects of treatments on all the variables were tested by ANOVA. Statistical differences between the treatments were determined using the *t* test (95%) Pearson for Fisher's LSD. The significance of their correlations was analyzed via the Pearson correlation matrix (SPSS, 2016).

3. Sequential Decayıng Sterılızatıon

The ways phosphates bound to mud particle are the parts of a puzzle whose solution can give many answers concerning their availability to plants and the possible leaching down the waste mud profile. The best way to obtain the answers is isolation of separate fractions of phosphorus in soil using series of solvents of different strength, i.e. sequential analysis. One of the most common phase divisions for sequential extraction was used in the experiment:

3.1. Fraction of Municipal Waste P extracted by 1M NaOH solution (Fe bound P)

Fraction of mud P isolated by such a strong reagent may have a high content in waste mud and mainly is greater than that bound to Al (7-9), ranging between few hundred mg per kilogram. From the chemistry viewpoint, such bounded P is characteristic for the slow-flowing processes involving formation of covalent Fe-P or Al-P bonds on Fe and Al oxide surfaces (Willett et al. 1988) which can be an additional source of available P. However, the strength of this bound is quite high. Therefore, its availability is limited. That determines the absence of correlation between the mentioned fraction and the available P. However, in the layers of soils such as Stagnosol, due to constant wetting and alteration of oxidative – reductive conditions, the content of this form of P can be as low as less than 1 mg per kilogram due to passage into other forms (reducible and occluded). Its movement along the soil depth is also limited as indicated by the absence of correlation between the values at different depths. Sequential analysis didn't show marked correlation with the fraction of Fe, but the correlation with DTPA-extractable Fe was recorded (65%).

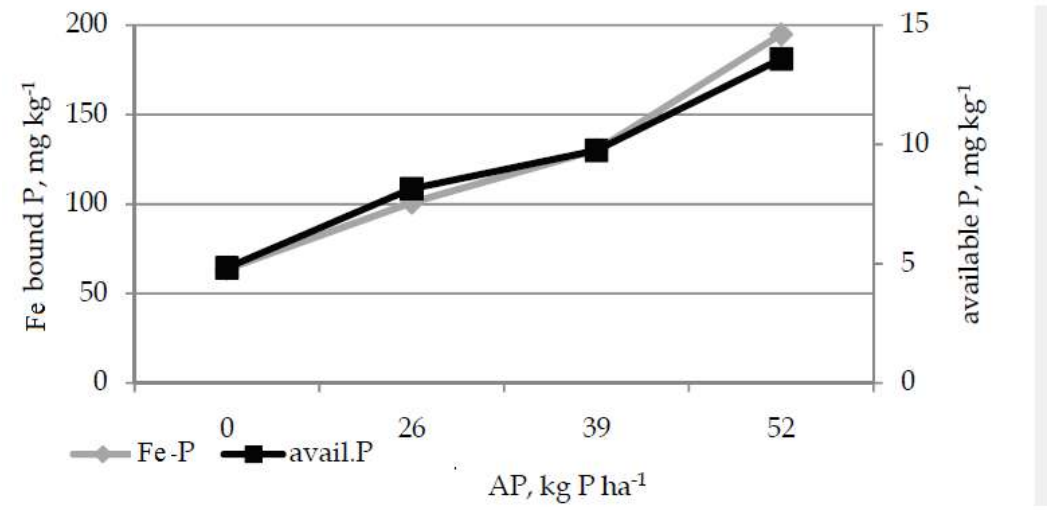

Figure 2. Content of Fe bound P and available P upon 12-months of application different amounts of waste oxidizer

4.Conclusions

Mineral fertilizers can change the soil pH depending on the dominance of alkali or acidic components. Because in MAP the acidic components predominates, since in soil the process of nitrification leads to formation of nitrate ions, the long-term mud fertilization unavoidably results in acidification Since the amounts of nitrogen components in the applied muddy waste fertilizer were small and due to the negligible effect of phosphoric components, the decrease in soil pH after 40-years of application of MAP was slight but significant ($p < 0.05$). It should be mentioned that the other phosphoric soil fertilizers without nitrogen components did not have a negative impact on waste mud pH even after long application.

References

[1]. Adeptu, J.A. & Corey, A.B., 1976: Organic phosphorus as a predictor of plant available phosphorus in soil of southern Nigeria. *Soil Sci*. Vol. 122, pp. (159-164). ISSN 0038-075x

[2]. Adriano, D.C. (2001). *Trace elements in terrestrial environments*. Sheridan Books, ISBN 0-387- 98678-2, Ann Arbor, MI.

[3]. Belay, A., Claassens, A.S., & Wehner, F.S. (2002). Effects of direct N and K and residual phosphorus fertilizers on soil chemical properties, microbiological components and maize yield under long-term crop rotation. *Biol. Fertil. Soils, Vol.* 35, pp. (420–427), ISSN 0178-2762.

[4]. Berti, W.R., & Cunningham, S.D. (1997). In-place inactivation of Pb in contaminated soils. *Environ. Sci. Technol,* Vol. 31, pp. (2673–2678), ISSN 0013-936

[5]. Ma, Q.Y., Traina, S.J., & Logan, T.J. (1993). In situ lead immobilization by apatite. *Environ. Sci. Technol.* Vol. 27, pp. (1803–1810), ISSN 0013-936X

[6]. Magdoff, F., Lanyon, L., & Liebhardt, B. (1997). Nutrient cycling, transformation and flows: Implications for a more sustainable agriculture. *Adv. Agron.* Vol. 60, pp. (1–73), ISSN: 0065 -2113

[7]. Saleque, M.A., Naher, U.A., Islam, A., Pathan, A.B.M.B.U., Hossain, A.T.M.S., & Meisner, A.C. (2004). Inorganic and organic phosphorus fertilizer effects on the phosphorus fractionation in wetland rice soils. *Soil Sci. Soc. Am. J.* Vol. 68, pp. (1635–1644), ISSN 0361-5995

[8]. Santillian-Medrano, J., & Jurinak, J.J. (1975). The chemistry of lead and cadmium in soil: Solid phase formation. *Soil Sci. Soc. Am. Proc.* Vol. 39, pp. (851–856), ISSN 0361-5995

[9]. Stumm, W. & Morgan, J. J. (1981). *Aquatic chemistry*, 2nd ed. Wiley, 780pp., ISBN-10: 0471511854, New York

[10]. Sumner, M.E., & Miller, W.P. (1996). Cation exchange capacity and exchange coefficients, In: *Methods of soil analysis. Part 3*, D.L. Sparks (ed.), pp. (1201–1229), SSSA, ISBN: 96-700096, Madison, WI.

TÜFE İLE Yİ-ÜFE VE ALT SEKTÖRLERİ BAZINDA FİYAT GEÇİŞKENLİĞİ

Dr. Öğr. Üyesi. Ayşe DURGUN KAYGISIZ
Süleyman Demirel Üniversitesi
Orcid no: 0000 0002 8062 7473

ÖZET

Çalışmanın amacı Türkiye de fiyat endeksleri arasındaki fiyat geçişkenliğinin araştırılmasıdır. Bu nedenle üretici ve tüketici fiyat endeksleri ile alt endekslerine ait 2003:1-2019:1 dönemi aylık veriler kullanılarak, değişkenlerin eşbütünleşme ve nedensellik analizleri uygulanmıştır. Elde edilen sonuçlara göre gıda, giyim ve konut sektörlerine ait alt endeksler uzun dönemde birbirleri ile eşbütünleşik çıkmıştır. Bununla birlikte ana endeksler arasında üretici fiyatlarından tüketici fiyatlarına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Karşılıklı alt kalemlerin bazılarında tek bazılarında ise çift yönlü nedensellik ilişkisine rastlanılmıştır.

GİRİŞ

Hem ekonomik birimler hem de hane halkları tarafından ekonomide en çok takip edilen değişken enflasyon, özelinde ise TÜFE ve ÜFE[148] endeksleridir. Bu iki endekste enflasyonu ölçmeye yarayan endekslerdir. TÜFE nihai mal ve hizmetlerdeki fiyat artışını ölçerken, ÜFE ise üretim esnasında ortaya çıkan üretim girdilerinin fiyatındaki artışı ölçmektedir. Bu nedenle her iki endekste de meydana gelen değişimler uzmanlar tarafından analiz edilmeye ve açıklanmaya çalışılmaktadır.

Bu endeksler kısa dönemde birbirinden farklılık arz etse de uzun dönemde birbirlerine yakınsamaktadır. Ancak özellikle son iki yıldır Türkiye'de TÜFE ve ÜFE endeksleri arasındaki fark giderek açılmaktadır. Buna sebep olan durumların tespiti için endekslerin ve alt kalemlerinin arasındaki fiyat geçişkenliğinin incelenmesi gerekmektedir. Tüm bunlar nedeniyle bu çalışmanın amacı da tüketici fiyat endeksi ve üretici fiyat endekslerini hem genel hem de alt kalemleri bazında inceleyerek, bunlar arasındaki fiyat geçişkenliğini tespit etmektir.

Çalışmada istatistiki veriler kullanılarak ekonometrik bir analiz uygulanmıştır. Çalışmanın ilk kısmında enflasyon endeksleri ve alt kalemleri hakkında bilgi verilmiştir. İkinci kısmında ise bu konu ile ilgili yapılmış diğer çalışmalara değinilmiştir. Son kısımda ise eviews paket programı ile değişkenler arasında eşbütünleşme ve nedensellik analizleri uygulanarak sonuçlar yorumlanmıştır.

Bu çalışmanın son dönemlerin üzerinde sıkça konuşulan enflasyon konusunu içermesi ve endekslerin alt kalemlerini de kapsıyor olması nedeniyle hem güncel hem de özgün olduğunu göstermektedir. Bu nedenle literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

[148] Çalışmada yurtiçi üretici fiyat endeksi dikkate alınmıştır. Fakat gösteriminin kolay olması nedeniyle ÜFE olarak ele alınacaktır.

1. TÜFE ile ÜFE ve ALT KALEMLERİ

TÜFE 12 ana, 44 alt grup, ÜFE ise 5 ana, 33 alt gruptan oluşmaktadır. Bahsedilen alt endeksler Tablo 1 de gösterilmiştir.

Tablo1. Ana Endeksler ve Alt Grupları

TÜFE	ÜFE
1. Gıda ve alkolsüz içecek	1. Yurt içi üretici fiyat endeksi
2. Alkollü içecek ve tütün	2. Madencilik ve taş ocakçılığı
3. Giyim ve ayakkabı	3. İmalat
4. Konut, su, elektrik, gaz, ve diğer yakıtlar	4. Elektrik, gaz buhar iklimlendirme üretimi e dağıtımı
5. Mobilya ev aletleri ve ev bakım hizmetleri	5. Su temini, kanalizasyon, atık yönetimi ve iyileştirme faaliyetleri
6. Sağlık	
7. Ulaştırma	
8. Haberleşme	
9. Eğlence ve kültür	
10. Eğitim	
11. Lokanta ve oteller	
12. Çeşitli mal ve hizmetler	

Kaynak: TÜİK, (2017), Tüketici fiyat endeksi hesaplamaları ve yurt içi üretici fiyat endeksi hesaplamaları, 2017, No:03-04, 2.

Genel olarak birbirine yakınsaması beklenen bu endekslerin bazı dönemlerde birbirinden ayrıştığı görülmektedir. Özellikle son bir yıldır endeksler arasındaki fark önceki dönemlere göre oldukça fazladır. Endeksler arasında aylık bazda birbirleri arasında fark olsa da uzun dönem ortalamalarında birbirine yakınsadığı görülmektedir (TCMB Enflasyon raporu, 2017-4:36). Aşağıdaki Tablo 2'de 2018 yılı ÜFE ve TÜFE endeksleri görülmektedir.

Tablo 2: TÜFE ve ÜFE Endeksleri

Zaman	TÜFE	ÜFE
2019:2	19.67	29.59
2019:1	20.35	32.93
2018:12	20.30	33.64
2018:11	21.62	38.54
2018:10	25.24	45.01
2018:09	24.52	46.15
2018:8	17.90	32.13
2018:7	15.85	25.00

2018:6	15.39	23.71
2018:5	12.15	20.16
2018:4	10.85	16.37
2018:3	10.23	14.28
2018:2	10.26	13.71
2018:1	10.35	12.14

2018 Nisan ayı itibariyle endeksler arasındaki farkın açılmasına sebep, ÜFE endeksinin daha oynak olmasıdır. Bu endeksin döviz kuru ve ithalat fiyatlarına duyarlılığının yüksek olması daha geniş bir aralıkta hareket etmesine neden olmaktadır (TCMB Enflasyon raporu, 2017-4:36). Ayrıca aralarındaki fiyat geçişkenliğinin birebir olmamasının başka nedenleri de bulunmaktadır. Endeksler arası geçişkenliği zayıflatan nedenler maddeler halinde sıralanabilir (Terzi ve Tütüncü, 2017:174; TCMB, Enflasyon Raporu, 2017-4:36; Atuk vd. 2013:6):

1.TÜFE oranı hesaplanırken vergiler dahil olmasına rağmen ÜFE hesaplamalarına vergiler dahil edilmemektedir. TÜFE verginin dahil olduğu nihai fiyatlar üzerinden hesaplanırken, ÜFE, KDV, ÖTV vb. dolaylı vergiler hariç satış fiyatı üzerinden hesaplanmaktadır. Bu nedenle vergi payı yüksek olan akaryakıt ve tütün gibi ürünlerin iki endeks arasındaki farklılaşmayı arttırdığını söyleyebiliriz.

2.Tüketim sepetinde yaklaşık olarak %30 pay oranına sahip olan hizmet fiyatları ÜFE içerisinde yer almamaktadır.

3. Üretici fiyatlarının kur ve ithalat fiyat geçişkenliği tüketici fiyatlarına göre daha fazladır. Bu nedenle maliyet şokları üretici fiyatlarını daha çok etkilemekte ve oynaklığını arttırmaktadır.

4. TÜFE ve Yİ-ÜFE'nin fiyat derleme zamanları ayrı zamanlarda gerçekleşmektedir.

5. Endekslerin tanım ve kapsamlarının farklıdır.

Sayılan maddeler gereği iki endeks arasındaki farklılığın en büyük iki nedeni yukarıda ilk iki maddede ifade edildiği üzere vergiler ve hizmet enflasyonudur. Vergi ve hizmet enflasyonunu dışlanarak hesap edildiğinde dahi üretici ve tüketici fiyatları daha yakın hareket etmelerine rağmen, aralarında birebir geçişkenlik sağlanamamaktadır. Çünkü geçişkenlik aynı zamanda piyasa yapısı, fiyatlama davranışları, iktisadi gelişmeler gibi yapısal ve konjonktürel durumlara göre de değişebilmektedir (TCMB, Enflasyon raporu, 2017-4:37).

Literatür

Enflasyonun Türkiye gündeminden hiç düşmemiş olması nedeni ile konu makro çalışmaların odak noktasında yer almaktadır. Dolayısıyla endeksler arasındaki geçişkenliği araştıran çalışmalarda mevcuttur. Fakat bu çalışmaların çoğu TÜFE ve ÜFE'yi genel olarak ele almakta ve geçişkenliği ana sektörler bazında değerlendirmektedir (Saatçioğlu ve Karaca, 2017; Durgun Kaygısız, 2018; Terzi ve Tütüncü, 2017; Yıldırım, 2015; Erdem ve Yamak 2014; Tarı, Abasız ve Pehlivanoğlu, 2012). Az sayıda çalışma ise konunun ikinci basamağına geçerek enflasyonun alt sektörleri arasındaki geçişkenliği araştırmışlardır. Bu çalışmalara aşağıda yer verilmiştir.

Enflasyon endekslerinin birçok alt sektörü kapsaması nedeniyle fiyat geçişkenliğinde alt sektörlerinde dikkate alınmasını gerekli kılmaktadır. Böyle bir çalışma öncelikli olarak enflasyonun kaynağını tespit etmeye yarayacaktır. Diğer bir değişle enflasyonun arz mı yoksa talep kaynaklımı olarak ortaya çıktığı daha net bir şekilde görülecektir. Ayrıca hangi alt kalemlerin birbiri ile ilişkili olduğu da tespit edilmiş olunacaktır. Bu durumda enflasyonun denetlenmesi ve politika yapıcılar tarafından müdahalesi kolaylaşmış olacaktır.

Ertuğ ve Yücel (2017) çalışmalarında TÜFE ve ÜFE'nin alt kalemleri bazında geçişkenliğini araştırmışlardır. Türkiye için fiyat geçişkenliğini 2005-2017 dönemi VAR model yardımı ile analiz etmişlerdir. Sonuçlarına göre ÜFE ile TÜFE'nin D endeksi arasında iki yıllık bir zaman dilimi içerisinde %30'luk bir geçişkenlik bulunmaktadır. Buna ek olarak, gıda dışı tüketim malları üretici fiyatları" ile "temel mallar" fiyatları arasında % 50, "gıda imalat fiyatları" ile "ekmek tahıllar hariç işlenmiş gıda" fiyatları arasında ise % 56 düzeyinde geçişkenlik tespit etmişlerdir. Son olarak geçişin birebir olmadığını ama dar kapsamlı endekslerde ÜFE'den TÜFE'ye doğru geçişkenliğin arttığını belirtmektedirler.

TÜFE ve ÜFE arasındaki fiyat geçişkenliğini inceleyen bir başka çalışma ise Abdioğlu ve Korkmaz'a (2012) aittir. 2003-2012 dönemini kapsayan çalışmalarında iki endeks arasında çift yönlü nedensellik tespit etmişlerdir. Alt sektörler bazında ise giyim ve konut için TÜFE'den ÜFE'ye doğru tek yönlü bir nedensellik olduğunu belirtmişlerdir.

Akdi ve Şahin (2007), TÜFE ve 7 adet alt kaleminin TEFE ile arasındaki yakınsama ilişkisini 1988-2007 yılları arasında Türkiye için sınamışlardır. Bütün serilerin yakınsama gösterdiği sonucuna ulaşmışlardır.

Öner' de (2018) çalışmasında enflasyon endekslerini alt kalemleri kapsamında incelemiştir. 2005-2018 dönemini kapsayan çalışmada Granger nedensellik analizi yapılmıştır. TÜFE'nin 12, ÜFE'nin ise 4 alt kalemden etkilendiği sonucunu elde etmiştir.

AMPİRİK ANALİZ

Bu çalışmanın amacı TÜFE ve ÜFE endekslerinin alt kalemleri kapsamında fiyat geçişkenliğini tespit etmektir. Bu doğrultuda 2003:01–2019:01 dönemi aylık veriler kullanılarak, Engle Granger eşbütünleşme testi ve Granger nedensellik analizleri uygulanmıştır. 2002 yılından itibaren örtük enflasyon hedeflemesi uygulamasına geçilmiş olunması ve üretici fiyatlarındaki değişimi ölçmek için 2003 sonrası ÜFE endeksinin kullanılmaya başlanmış olunması nedeniyle analiz 2003 yılından sonrasını kapsamaktadır. Serilerin aylık olması nedeniyle hareketli ortalama yöntemi ile mevsimsellikten arındırılmış ve tüm serilerin logaritmik düzeyleri kullanılmıştır. Serilerin tamamı merkez bankası EVDS sisteminden elde edilmiştir.

Analiz öncesinde TÜFE ve ÜFE'nin birbirine benzeyen maddeleri içeren alt endeksleri kendi aralarında sınıflandırılmıştır. Bu sınıflandırma yapılırken öncelikle TÜFE endeksi alt kalemleri dikkate alınmış ve bu alt harcama gruplarının içerdiği maddelerin benzerlerini içeren ÜFE'nin alt kalemleri tespit edilmiştir. TÜFE ve ÜFE ana endekslerinin dışında altı adet alt endeks birbiri ile ilişkilendirilmiştir. Ayrıca her model için 2008 küresel krizi temsilen kukla değişken eklenmiştir. Değişkenlerin tanımı ve elde edilişleri Tablo 3'de gösterilmiştir. Bu çalışmada Abdioğlu ve Korkmaz'ın (2012) çalışması örnek alınmıştır.

Tablo 3: Değişkenlerin Tanımı ve Açıklaması

Değişkenin Adı	Değişkenin içeriği
TÜFE	Tüketici fiyat endeksi
$GIDA_{TÜFE}$	Gıda ve alkolsüz içecek alt kalemi
$GİYİM_{TÜFE}$	Giyim alt kalemi
$KONUT_{TÜFE}$	Konut, su, elektrik, gaz ve diğer yakıtlar alt kalemi
$SAGLIK_{TÜFE}$	Sağlık alt kalemi
$ULAŞIM_{TÜFE}$	Ulaştırma alt kalemi
$HEE_{TÜFE}$	Haberleşme, eğlence-kültür ve eğitim alt kalemlerinin ortalaması
Yi- ÜFE	Yurt içi Üretici fiyat endeksi
$GIDA_{ÜFE}$	Gıda ürünleri ve içecek alt kalemlerinin ortalaması
$GİYİM_{ÜFE}$	Giyim eşyası alt kalemi
$KONUT_{ÜFE}$	Elektrik, gaz buhar ve iklimlendirme üretimi ve dağıtımı ile su temini, kanalizasyon, atık yönetimi ve iyileştirme faaliyetlerinin alt kalemlerinin ortalaması
$SAGLIK_{ÜFE}$	Temel eczacılık ürünleri ve mustahzarları alt kalemi
$ULAŞIM_{ÜFE}$	Motorlu kara taşıtları ve diğer ulaşım araçları alt kalemlerinin ortalaması
$HEE_{ÜFE}$	Kağıt ve kağıt ürünleri ile basım ve kayıt hizmetleri alt kalemlerinin ortalaması

Analize geçilmeden önce serilerin durağanlığı Augmented Dickey-Fuller (ADF) testi ile analiz edilmiştir. Tablo 4 birim kök test sonuçlarını göstermektedir. Test sonuçlarına göre serilerin tamamı düzey hallerinde birim kök içermektedir. Bu nedenle serilerin birinci dereceden farkı alınmış ve durağanlaştırılmıştır.

Tablo 4: ADF Birim Kök Test Sonuçları

SERİLER	ADF TEST İSTATİSTİĞİ	
	Düzey	**1. Fark**
TÜFE	1.242433	-10.40084*
$GIDA_{TÜFE}$	1.153800	-11.21075*
$GİYİM_{TÜFE}$	3.152515	-4.237845*

$KONUT_{TÜFE}$	-0.771229	-8.769021*
$SAGLIK_{TÜFE}$	3.035853	-10.24865*
$ULAŞIM_{TÜFE}$	0.570079	-9.511597*
$HEE_{TÜFE}$	1.055116	-11.41569*
$ÜFE$	1.563591	-8.763985*
$GIDA_{ÜFE}$	0.273536	-10.36877*
$GİYİM_{ÜFE}$	1.124052	-14.39693*
$KONUT_{ÜFE}$	-0.030877	-12.79135*
$SAGLIK_{ÜFE}$	-0.920732	-9.990261*
$ULAŞIM_{ÜFE}$	3.668061	-9.696209*
$HEE_{ÜFE}$	1.359533	-8.561510*
Kritik değerler		
%1	-3.464643	* Serilerin 1. Farkında durağan olduklarını göstermektedir.
%5	-2.876515	
%10	-2.574831	

Aynı dereceden durağan olan serilere Engle Granger eş bütünleşme testi uygulanmıştır. Test sonuçları Tablo 5'de gösterilmiştir. Test sonuçlarına göre gıda, giyim ve konut alt endeksler arasında uzun dönemli ilişki tespit edilmiştir.

Tablo 5: Engle Granger Eş Bütünleşme Testi Sonuçları

Uzun Dönem İlişki	ε_{ADF}	**Optimal gecikme**	**olasılık**
TÜFE- ÜFE	-2.356898	1	0.1555
$GIDA_{TÜFE}$ - $GIDA_{ÜFE}$	-3.176344**	0	0.0103
$GİYİM_{TÜFE}$ -$GİYİM_{ÜFE}$	-5.660533*	1	0.0000
$KONUT_{TÜFE}$- $KONUT_{ÜFE}$	-14.47615*	0	0.0000
$SAGLIK_{TÜFE}$ –$SAGLIK_{ÜFE}$	3.162183	1	1.0000
$ULAŞIM_{TÜFE}$ -$ULAŞIM_{ÜFE}$	-1.179559	2	0.6832
$HEE_{TÜFE}$ -$HEE_{ÜFE}$	-2.307816	1	0.1706

Kritik değerler %1 için -3.464643, %5 için -2.876515, %10 için -2.574831'dir. * ve ** işaretleri sırasıyla %1 ve %5 anlamlılık düzeyinde ilgili serinin durağan olduğunu göstermektedir. Optimal gecikme

uzunluğunun belirlenmesinde Schwarz bilgi kriterinden yararlanılmıştır ve maksimum gecikme uzunluğu 12 olarak alınmıştır.

Nedensellik test sonuçları Tablo 6'da gösterilmektedir. Tablo da serilerin nedensellik ilişkisini gösteren Wald test sonuçlarına ek olarak 12. gecikmeye kadar otokorelasyon sorunu içermeyen ve hata terimlerinin sabit varyanslı olduğunu gösteren White testi sonuçları da raporlanmıştır. Zaman serilerinde otokorelasyon sorununun daha önemli bulunması nedeniyle White testi için %1 anlamlılık yeterli görülmüştür.

Tablo 6: Granger Nedensellik Testi Sonuçları

Bağımlı-Bağımsız değişkenler	**Wald testi**	**White test**	**Sonuç**
TÜFE- ÜFE	6.726723 (0.8000)	410.2083	UFE →TUFE
ÜFE – TÜFE	48.77214 (0.0000)*	(0.0347)	
[12]			
$GIDA_{TÜFE}$ - $GIDA_{ÜFE}$	15.61616 (0.0004)*	75.58120	$GIDA_{TÜFE}$ → $GIDA_{ÜFE}$
$GIDA_{ÜFE}$ - $GIDA_{TÜFE}$	2.248886 (0.3248)	(0.0846)	
[2]			
$GİYİM_{TÜFE}$ -$GİYİM_{ÜFE}$	21.39943 (0.0001)*	115.2040	$GİYİM_{TÜFE}$ ↔ $GİYİM_{ÜFE}$
$GİYİM_{ÜFE}$ - $GİYİM_{TÜFE}$	27.88615 (0.0000)*	(0.0379)	
[3]			
$KONUT_{TÜFE}$- $KONUT_{ÜFE}$	54.69531 (0.0000)*	213.7456	$KONUT_{TÜFE}$ ↔ $KONUT_{ÜFE}$
$KONUT_{ÜFE}$ - $KONUT_{TÜFE}$	15.58988 (0.0161)*	(0.0434)	
[6]			
$SAGLIK_{TÜFE}$ –$SAGLIK_{ÜFE}$	10.21134 (0.0370)**	158.7519	$SAGLIK_{TÜFE}$ →$SAGLIK_{ÜFE}$
$SAGLIK_{ÜFE}$ - $SAGLIK_{TÜFE}$	2.431701 (0.6569)	(0.0103)	
[4]			
$ULAŞIM_{TÜFE}$ -$ULAŞIM_{ÜFE}$	21.56321 (0.0104)*	1018.803	$ULAŞIM_{ÜFE}$↔ $ULAŞIM_{TÜFE}$
$ULAŞIM_{ÜFE}$.$ULAŞIM_{TÜFE}$	18.91457 (0.0259)**	(0.0111)	
[9]			
$HEE_{TÜFE}$ -$HEE_{ÜFE}$	6.186195 (0.2885)	185.2245	$HEE_{ÜFE}$ →$HEE_{TÜFE}$
$HEE_{ÜFE}$ - $HEE_{TÜFE}$	12.11028 (0.0333)**	(0.0267)	
[5]			

Köşeli parantez içerisindeki değerler değişen varyans ve otokorelasyon sorununun olmadığı optimal gecikme uzunluğunu vermektedir. Parantez içindeki değerler ise olasılık değerlerini göstermektedir. * ve ** işaretleri sırasıyla %1 ve %5 anlamlılık düzeyinde ilgili serinin nedensellik içerdiğini tanımlamaktadır.

Endeksler toplamsal bazda ele alındığında ÜFE'den TÜFE'ye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi görülmektedir. Alt endeksler kapsamında incelendiğinde tek ve çift yönlü nedenselliklere rastlanılmıştır. Alt fiyat endekslerinden gıda ve sağlık alt fiyat endekslerinde tüketici fiyatlarından üretici fiyatlarına doğru tek yönlü nedensellik tespit edilmiştir. Giyim, konut ve ulaşım alt endekslerinde üretici ve tüketici fiyatları arasında çift yönlü nedensellik bulunmuştur. Haberleşme, eğlence ve eğitim alt endekslerinde ise üretici fiyatlarından tüketici fiyatlarına doğru bir nedensellik tespit edilmiştir.

SONUÇ

Bu çalışmada TÜFE ve ÜFE endeksleri hem toplamsal bazda hem de içerdikleri alt sektörler bazında ele alınmıştır. ÜFE ve TÜFE'nin benzer maddeleri içeren alt harcama grupları karşılıklı olarak eşleştirilmiş ve aralarındaki fiyat geçişkenliğinin yönü araştırılmıştır. Bu kapsamda ele alınan alt sektörler TÜFE endeksi temel alınarak gruplandırılmıştır. Gıda, giyim, konut, sağlık, ulaşım ve haberleşme-kültür-eğitim alt grupları oluşturan fiyat endeksleridir. Buna yönelik olarak 2003:1-2019:1 dönemi aylık veri seti ile eşbütünleşme ve nedensellik analizleri uygulanmıştır.

Eşbütünleşme sonuçlarına göre gıda, giyim ve konut alt sektörleri arasında uzun dönemli bir ilişki tespit edilmiştir. Bu sektörlerin nedensellik analizi sonuçlarına göre de giyim ve konut alt endekslerinde çift yönlü, gıda alt endeksinde ise tüketici fiyatlarından üretici fiyatlarına doğru tekyönlü bir nedensellik bulunmuştur.

Sağlık, ulaşım ve haberleşme-eğlence-eğitim alt endekslerinin arasında uzun dönemli bir ilişkiye rastlanılmamıştır. Buna rağmen kısa dönem nedenselliğine bakıldığında sağlık alt endeksinde tüketici fiyatlarından üretici fiyatlarına, ulaşım alt endeksinde üretici ve tüketici endeksleri arasında çift yönlü ve haberleşme-eğlence-eğitim alt endeksinde ise üretici fiyatlarından tüketici fiyatlarına doğru nedensellik ilişkine rastlanılmıştır.

Genel olarak toplamsal endekslerde fiyat geçişlerinin üretici fiyatlarından tüketici fiyatlarına doğru olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuca dayanarak enflasyonun arz kaynaklı olduğu ve dolayısıyla uygulanacak politikaların arz yönlü olmasının enflasyon üzerinde daha etkin olacağı söylenebilir. Buna ek olarak alt endekslerin fiyat geçişlerinde hem talep hem de arz yönlü faktörler etki etmektedir. Özellikle TÜFE içerisinde nisbeten daha fazla ağırlığı olan gıda alt endeksinde ve sağlık sektöründe enflasyonun talep kaynaklı ortaya çıktığı görülmektedir. O zaman gıda ve sağlık sektörlerinde talep artışlarının kontrol altına alınması genel enflasyona da olumlu yansıyacaktır.

KAYNAKÇA

Abdioğlu, Z. ve Ö. Korkmaz, (2012), Tüketici ve Üretici Fiyat Endekslerinde Fiyat Geçişkenliği: Alt Sektörler, Çukurova Üniversitesi İİBF Dergisi, 16(2), 65-81.

Akdi Y. ve A. Şahin, (2007), "Enflasyon Yakınsaması: Türkiye Örneği", Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar, C:44, S:514, 69-74.

Atuk, O., F. Öğünç, M.U Özmen. ve Ç. Sarıkaya, (2013), Türkiye'de Üretici ve Tüketici Fiyatları Arasındaki İlişki Üzerine Bir Değerlendirme, Ekonomi Notları, Ankara: Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası.

Durgun Kaygısız, A. (2018), "Türkiye'de Yurt İçi Üretici ve Tüketici Fiyatları Arasındaki İlişki: 2006-2018", Journal of Social and Humanities Sciences Researces, Vol:5, No:30, 4452-4460.

Erdem, F. ve R. Yamak, (2014), Üretici Fiyat Endeksi ve Tüketici Fiyat Endeksi Arasındaki Geçişkenliğin Derecesi, Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 14(1), 1-14.

Ertuğ D. ve C.Y. Yücel (2017), "Üretici Fiyatları Kaçıyor, Tüketici Fiyatları Kovalıyor mu?, Merkez Bankası Güncesi, Erişim Tarihi: 10.01.2018 http://tcmbblog.org/wps/wcm/connect/blog/tr/main%20menu/analizler/uretici_fiyatlari_kaciyor_tuketici_fiyatlari_kovaliyor_mu.

Öner, H. (2018), "TÜFE ve Yurt İçi ÜFE Enflasyon Oranları İle Alt Enflasyon Kalemleri Arasındaki İlişkinin Ampirik Analizi, Ömer Halis Demir Üniversitesi, İİBF Dergisi, 11(4), 129-142.

Saatçioğlu, C. Ve O. Karaca, (2017), Türkiye'de Üretici Fiyatları İle Tüketici Fiyatları Arasındaki Nedensellik İlişkisi: 2005-2016, Sakarya İktisat Dergisi, 6(2), 1-16.

Tarı, R., T. Abasız, ve F. Pehlivanoğlu, (2012). "TEFE (ÜFE) - TÜFE Fiyat Endeksleri Arasındaki Nedensellik İlişkisi: Frekans Alanı Yaklaşımı". Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi. 24, 1-15.

TCMB, (2017), Enflasyon Raporu, 2017-4, Ankara.

Terzi, H. ve A. Tütüncü, (2017), Türkiye'de Üretici Fiyat Endeksi ve Tüketici Fiyat Endeksi Arasındaki İlişkinin İncelenmesi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı, Sosyoekonomi, 25(34), 173-186

Yıldırım, Z. (2015), Enflasyon Rejimleri ve Üretici Enflasyonundan Tüketici Enflasyonuna Geçişkenlik, Ankara: TCMB Yayınları.

DÜŞÜNSEL HATANIN FELSEFÎ TEMELİ VE ÖZ FELSEFESİ

Dr. Salih AYDIN
Süleyman Demirel University

Özet

Bu makale eğitim ve öğretimde insanın hata etmesinin, İslam felsefi geleneğinde temelleri araştırılacaktır. Bilmek, insanın aklî fonksiyonlarıyla özü (*mâhiyet*) varlıktan (*vücûd*) soyutlamasıyla mümkün olmaktadır. Hata ve kizbin tözsel içeriği, vücûdsuz mahiyet veya vücûda uygunluğunda eksiklik söz konusu olan mâhiyet ve zihinsel surettir. Daha doğrusu hata zihnin elde ettiği soyutlamanın neticesinde zihinde oluşan sûretin doğrulanacağı zihin dışı nesnel karşılığının bulunmaması veya farklılığın olmasından doğmaktadır. Bilmesi yaratması olmayan, bilmesi varlığı öncelemeyen, bilmesi varlığı takip eden ve bilmesi öz-varlık ayrımına dayanan her tür bilgi bu afetle mualleldir.İşte bu nedenle Tanrısal bilgide bu yanlışa ve yalana imkan yoktur. Zira burada bilginin yani mahâvî sûretin kendisi varlıksal hakikatini önceler ve belirler. Bilmek yaratmaktır. Bilenin bilgisindeki özsel içerik ile bilinen ve yaratılan arasında tam bir uygunluk bulunur. Yani burada ilim, malûmunun sebebi ve bilmesi yaratmasına eştir. Aynı şekilde insana ait varlıksal bütünleşmeye dayalı bilgide (*huzurî ilim*) de bu yalana ve yanlışa yer yoktur. Yalan ve yanlış, husûli ilmin, dolayısıyla insanın ve eğitim-öğretimin bir afetidir. İnsan insan kaldığı sürece, bilgisi yoktan yaratmak anlamında nesnesini var etmediği sürece bu böyledir. Burada yapılması gereken şey Eğitimin ve öğretimin afetinden kurtulma çabasını (*ictihâd*) en yüksek ve aktif düzeyde işletmektir. İnsanî husûlî bilgide hata düzeyini aza indirmenin birinci yolu, Tanrının sağladığı bilgi fonksiyonlarıyla ilgili işitme, görme ve kalp (*semi', basar, fuâd*) şeklinde kısaca özetlenen donanımı iyi kullanmaktır. İkinci yolu ise ya doğrudan ilham yoluyla tanrısal bilgiyi ulaştırmaya görevli kılınmış varlık (*Cebraîl*) ile iletişim(*ittisâl*) imkanını elde etmek veya da peygamberlerin getirdiği vahye kulak vermekle suretiyle ilahî bilişe ve ilahî bilgiye yakınlaşmaktır.

Anahtar Kavramlar: Hata, mahiyet, zihinsel suret, husûlî bilgi.

THE PHILOSOPHICAL GROUND OF THOUGHT FAILURE AND PHILOSOPHY OF ESSENCE

Abstract

In this paper, the place and ground of human failure in education will be examined in the Islamic philosophy tradition. Knowledge becomes possible through abstracting the essences (mahiyyah-zât) from existence (wujud) via mind and its functions. Thus the content of a failure or false reasoning are either a quiddity without existence, or a quiddity which has a problem in fitting its outside existence and mind representation. In other words, failure arises when the representation abstracted by mind cannot be validated by being applied to outside objective reality either because of its nonexistence or a discrepancy between the representation and reality. This possibility of making a mistake might be seen in every kind of

human knowledge. On the contrary, there is no possibility of failure and fault in divine knowledge. Because there, knowledge itself, namely the essential (mahawî) form, precursor its existential reality and determines it. There, to know something means to create it. There is precise convenience between the essential content of knowledge of knower's and the known and the created. Namely here, the knowledge is the cause of being known; and knowing is the equivalent of creating it. Likewise, in the kind of knowledge, called "huzuri", based on the existential unity, there is no place for these failure and fault. Failure and fault are the calamity of "husulî" knowledge which means humans' education. This is so as long as human being remains as human being and its knowledge and knowing do not mean creating the knowledge matter. What is to be done here is to operate the struggle to get rid of this calamity of education and teaching at utmost possibility. The very first way of reducing the level of fault is to use effective the features of knowledge functions like hearing, seeing, heart (sami, basar and fuâd) etc. provided by God. The second way is either to obtain the possibility to get in touch with Gabriel (Jabrail) appointed by God to reach divine knowledge by intuition or to get closer to divine knowledge by sticking the verses of revelations of prophets.

Key Words: Fault, Quiddity, Mind Representation, huzuri-husuli knowledge.

Düşünsel Hatanın Felsefî Temeli ve Öz Felsefesi

Hata, İslam düşünce ve hikmet geleneğinin bir terimi olarak, "savâb"ın çelişiği olup, günah (*ism*), kasıtlı yapılanın zıddı (*zıddu'l-'amd*) ve doğrunun zıddı (*zıddu's-savâb*) şeklinde üç manaya geldiği söylenmiştir. Hata ve savâb daha çok zihnin fikirsel etkinliklerinde söylenirken hak ve bâtıl inançsal tutumlarda kullanılmıştır.[1] Bu gelenekte hatanın karşıtı *savâb* iken, bâtılın karşıtı *hakk*, kizbin karşıtı da *sıdk* olarak yerini almıştır.[2] Mantık, zihni hatadan koruyan bir fen bir alet olarak tanımlanmış, gerek içerik yanlışlarına gerekse biçim yanlışlarına düşmekten zihni koruduğu ifade edilmiştir.[3] Bu durumda Mantık düşüncede savabı sağlamayı hedefleyen, hatayı engellemeyi gaye edinen bir ilim olmuş olur. İnançta ve sözlerde doğru yanlış ise daha çok zikrettiğimiz diğer hak-bâtıl ve sıdk-kizb şeklindeki ikili kavram çiftleriyle ifade edilmiştir.[4] Bu tür düşünsel yanlışlara düşülmediği oranda, sözel ve davranışsal yanlışlar da o oranda azalacaktır.

Bütün bunlar doğrudur fakat içerik yanlışlarına ve biçim yanlışlarına düşülmese de, yanlışa düşmemek için subjektif ve objektif engeller kaldırılsa da[5] yine insanî bilgi de hata, insanî sözde yalan, insani inançta batıl söz konusu olacaktır. Zira hatanın kaynağı bu mantıkî olandan daha derinde olup, felsefî manada hata insanın kaderinin bir parçası olmaktadır. İnsan için en olur şey, hatasızlık değil, hataya az düşmek ve onun için en edemli davranış da hatadan süratle dönmektir.

Ben bu meseleye varlığın taksimiyle başlamanın doğru olacağını düşünüyorum. Hiç şüphesiz vücûdun taksimatından birisi, hâricî/aynî ve zihnî varlık ayrımıdır. Hakikî varlık

[1] Tahânevî, Muhammed Ali, *Keşşâfu Istılâhâti'l-Fünûn*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 14418/1998, c. II, s. 3.
[2] Tahânevî, *Keşşâfu Istılâhâti'l-Fünûn*, c. I, s. 451.
[3] Emiroğlu, İbrahim, *Mantık Yanlışları,* İFAV. Yayınları, İstanbul 1993, s. 13, 14.
[4] Tahânevî, *Keşşâfu Istılâhâti'l-Fünûn*, c. III, s. 9.
[5] Emiroğlu, *Mantık Yanlışları,* s. 27-39.

a'yânda ve hariçte olan, itibârî ve farazî varlık ise zihinde olandır. Hariçteki eşyaya "a'yân", zihindekine ise "suver" denilmiştir. Buradaki a'yân tabiri, sadece değişken dış âlemi değil, aynı zamanda ilahî ilimdeki sâbit ilahî âlemide içine almaktadır. Bu nedenle ilahî âlemdekilere "a'yân-ı sâbite", dış âlemdeki varlıklara da "a'yân-ı müteğayyire" denilmiştir.[6]

Cürcânî'ye göre zihnî varlık hususundaki asıl ihtilafın özsel/mahavî bulunuş olmasında değil, varlıksal/vücûdî bulunuş olması hususundadır.[7] Zihindeki sûretler mâhiyetlerdir, bu doğrudur fakat "bunlara varlık denilebilir mi?", sorusu tartışma konusuna işaret etmektedir. Başka bir ifade edişle, a'yân, "bi şart-ı şey mâhiyetler" alanı, ezhân ise "bi şart-ı lâ mâhiyetler" alanıdır. Lâ bi şat-ı maksimî mâhiyetler için ise a'yânda varlık ve yoklukları da, ezhânda varlık ve yoklukları da söz konusu edilmeyen mutlak mefhûmlardır. Zihnî varlığı kabul edenlere göre mâhiyetin zihinde her nevi bulunuşu zihnî varlık olduğu anlamında değildir. Zihnî varlığı kabul eden cumhûr, mâhiyetlerden sadece bi şart-ı lâ mâhiyetleri zihnî varlık olarak almak durumundadır. Lâ bi şart mâhiyetler de zihindedirler fakat onlara bu itibarla zihinsel varlıklar denilemez, denilirse lâ bi şart ele alınmamış olurlar. Buna kalırsa bi şart-ı şey mâhiyetler de zihindedirler. Fakat bunların varlık oluşları dıştadır ve bunların sadece dışta var oluş itibarları zihindedir. Zihindeki bir kavram ve zihindeki bir düşünce, zihinde vardır ve zihinsel varlıktır. Fakat bu düşünce zihinde ele alınırken ve düşünce düşünülürken var da değildir yok da değildir. Düşünce zihnî varlıktır, fakat zihindeki bir düşüncenin, fikrin, mâhiyetin, mefhûmun vs. zihin ekranındaki bilfiil düşünülüyorkenki itibarı yani "düşüncenin düşüncesi", ne vardır ne de yoktur. Tanrı'nın ortağı (şerîku'l-Bârî) "aynî varlık" olarakta yoktur, "zihnî varlık" olarakta yoktur. Bu nedenle zihnî varlık düşüncesinin Tanrı'nın ortağına bir nevi varlık atfedilmesi durumunu ortaya çıkaracağı endişesine mahal yoktur. Tanrının ortağı kavramı (mefhûm) zihin ekranına yansır fakat onun aynen muhal gibi ne a'yânda ne de ezhânda hiçbir anlamda ve hiçbir şekilde varlığı varlıksal durumu söz konusu değildir. Zihin ekranına yansıyan Tanrının ortağına akıl hiçbir şekilde varlıkla hüküm veremeyeceği için tanrının ortağı asla zihinde bulunuşu, zihinsel varlığa dönüşmez.

Zihinde bulunuş, iki çeşittir. Zihin ekranına yansıyan ve zihnin olumlu hükmüyle zihinsel varlığa dönüşen bulunuş, bir de salt zihin ekranına yansıma şeklindeki bulunuştur. Zihin ekranına yansıyanlardan sadece bir kısmı aklın bir hükmüyle özümsenirler ve özsel varlığa özdeş olurlar. Tanrı kavramı ise zihin ekranına yansır, bu kavramın aynî mevcûdiyyeti olduğu gibi, zihnî ve aklî mevcûdiyyeti de bulunmaktadır. Yani Tanrı, hem bi şart-ı şey aynî/(a'yânda) varlıktır, hem bi şart-ı lâ zihnî/(zihinde) varlıktır. A'yânda gerçekten var olduğu gibi zihinlerde, gönüllerde ve akıllarda da hakikaten "var" ve etkindir. Zira insan bir şeyi düşünür fakat o şeyi düşündüğünü düşünmez. Bu nedenle bir fikrin ve mefhûmun (mâhiyet) zihinde iki itibarı söz konusudur. Lâ bi şart itibarıyla sadece kavramdır, zihin ekranına gelir, dile getirilir, yazılır çizilir. Fakat bu açıdan var da denilemez yok da denilemez. Bi şart-ı lâ zihin de varlık ve etkinlik kazanabilir, bi şart-ı şey dışta mevcûdiyyeti söz konusudur. Anka kuşunun dışta varlığı olmamasına rağmen zihinde lâ bi şart bulunuşu söz konusu olduğu gibi, "iki çelişiğin toplanmayacağı" da zihinde varlık olmamakla beraber zihin ekranına

[6] Kayserî, Dâvûd, Matlau Husûsi'l-Kilem fî Meânî Fusûsi'l-Hikem, DKİ, Beyrut 1433/2012, s. 47. Ayrıca bkz. Aydın, Salih, *Klasik Düşüncede Mâhiyet Felsefesi*, İnsan Yayınları, İstanbul 2019, s. 523.
[7] Cürcânî, Seyyid Şerif Ali, *Şerhu'l-Mevâkıf*, ed. Mahmûd Ömer Dımyâtî, DKİ, Lübnan 1433/2012, c. 2, s. 170.

yansımaktadır. Bir kavram, zihinde doğduğu an, lâ bi şart bulunuşa sahip olmuş olur. Buna rağmen ne dışta ne de zihinde varlığı bulunmayabilir veya sadece zihinde veya da hem zihinde hem dışta varlığı bulunulabilir. Kısaca mâhiyetler kendilikleri açısından ne zihnî varlıktırlar, ne aynî varlıktırlar, ne de dışta ve zihinde yoklukturlar. Fakat bu itibarla ele alınan bir mâhiyet, başka bir itibarla zihinde varlıktır, aynı zamanda bu dışta da olabilir, hem zihinde hem de dışta olabilir. Bu nedenle zihnî varlık konusu mâhiyetlerle yakından alakalı olduğu gibi, dolayısıyla düşünceyle ve düşünsel hatayla alakalı bir konudur.

Zihnî varlık meselesinin âlimler arasında ihtilaf edilmiş önemli bir konu olmasının altında, ilmin tanımına yönelik ihtilaf yatmaktadır. Hukemâ zihnî varlığı kabul etmişlerdir, çünkü onlara göre ilim, "ma'lûmun zihinde/nefiste meydana gelen sûretinden" ibarettir. Yalnız bu düşünceye göre farklı suretlerle ifade edilen malumatın zevâtı değil, onlardan bir takım eserler ve resimlerin nefiste meydana geldiği ifade edilmiştir. Bu malûmat sadece hafızada depolu değil, bunların özü ve manası, maddeden ve maddenin bütün bağlantılarından uzak olarak özümsenmiş, bilenin özsel varlığına katılmıştır. İlim, "husûlî ilimden ibarettir ve husûlî ilim asla huzûrî ilim makamına yücelmez",[8] denilmediği sürece bu böyledir ve bilen öz ile bilinenin özü tek varlıksal kalıcı bir hakikate dönmüş olur. Tanrısal biliş bu nevi biliştir[9] ve insanın bilişi de bu tür vücûdî, nefsî ve huzûrî bilişe yüceldikçe bilişi tanrının bilişine benzemiş olur. Bu anlayış ve yaklaşıma göre Tanrısal bilişe yaklaşmak oranında hatadan uzak kalmak söz konusu olacaktır

Bu yaklaşıma göre nefis melekûttan bir şeyi mütalaa ettiğinde kaçınılmaz olarak maddeden ve maddenin bütün alakalarından soyutlanmış olması gerekir. Nefis hissî, hayalî, vehmî vb. kuvvetlerden uzak olması durumunda akl-ı fa'âl diye tabir edilen insanî bilgiye vekil kılınmış melek bir manayı akıtıp indirir. Fakat bu mana kesinlikle boyuttan uzak, çokluktan ari, düzensiz ve detaysız tek bir mana olarak tek bir defada feyezan eder. Sonra da nefisten hayal kuvvetine akar, sonra hayal gücü onu manzum ve işitilir ifadeler olarak düzenli ve detaylı olarak hayal eder.[10] Yani hatanın temeli, bilgisel içerikleri ve hakikatin bilgisini akıtmakla görevli üst aklın hakikate yönelik kusur ve noksanından değil, bu bilgi kendisine verilen zatın bu özsel, düzensiz ve detaysız bilgiyi, düzenlerken yaptığı aklî ameliyededir. İçinde bulduğu feyezânı yorumlarken eksiklik ve kusur oluşmakta, buda hatanın felsefi anlamda temeli olmaktadır. Bir de bu aklî boyuta hiç ulaşamamak durumuyla alakalı olarak varlıksal hakikatle onun zihne yansıyan sureti arasında uyumsuzluk olacaktır bu da düşünsel hatanın kaynağını oluşturmaktadır. Dolayısıyla, akl-ı faal ile ittisal düzeyine çıkamamak haya sebebi olduğu gibi, akl-ı faalden feyiz alan da bunu tertip ve ifade ederken yanılmaktadır. Bunlar insani düşüncede hatayı kaçınılmaz hale getirmektedirler.

Kelâmcılar'a göre ise ilim, "âlim ile ma'lûm arasında tahakkuk eden nispet ve izâfetten" veya "âlimin zâtıyla kâim biliciliği doğuran hakiki bir sıfattan" ibarettir.[11] İlim

[8] Bu tartışmalar için bkz. Tabatabâî, *Bidâyetu'l-Hikme*, 13. Baskı, Kum 1415, s. 152-154.
[9] Tanrısal bilişin ve akledişin tarzı için bkz. İbn Sînâ, *et-Ta'lîkât*, thk. Abdurrahman Bedevî, Bingazi 1972, s. 77,78.
[10] İbn Sina, *et-Ta'lîkât,* s. 82.
[11] Buhârî, Şemsuddîn Muhammed Mübârekşâh, *Şerhu Hikmeti'l'Ayn*, thk. Ca'fer Zâhidî, Dânişgâh Firdevsî, İsfendmâh 1353, s. 49. İlim tanımları için ayrıca bkz. Gazalî, *Mustasfâ min İlmi'l-Usûl*, tsh. Necvâ Davv, Dâru

sadece bir "nispet ve izafet" olsa, mâdûmât ve muhâlât'a yönelik hiçbir ilim elde edilemez olması gerektiği gibi mevcûdâta yönelik olarak da ilimde hatanın tahakkukunun imkansız olması gerekir.[12] Çünkü ma'dûmât ve muhâlâtta izafeti gerektirecek öteki şey ve karşı taraf yoktur. Mevcut bilen ile madum ve muhal bilinen arasında bir nispet ve izafet olamaz. Olmayanla ilgili hiçbir izâfet olmayacağı gibi, olanla alakalı da hiçbir yanlışlık söz konusu olmaması gerekirki durum tam tersidir. Gazalî'nin dediği gibi ilim aynaya aksetme gibi bir şey olsa, nesnelerin bir yönünün sadece dış yüzeyi bilinir olur. Oysa bilmek daha farklı ve daha öte bir şeydir. Zira burada durum sadece mahsûsâta indirgenmiş olur ki tam tersi bilmek küllî ve zâtî biliştir. Zihindeki ilmî suretin mâhavî/özsel varlığını kabul etmeden, bu sûretin varlıksallığını söz konusu etmeden, nesnelerle alakalı olarak bilmek onların beş duyu maharetiyle suretinin aksetmesinden ibaret saymak olur. Oysa bilmek bu malzemenin nefiste işlenmesiyle ortaya çıkan öz-varlık durumudur. Özümsemek bu anlama gelir ve hakikatin bilgisini özümseyen âlimin bununla manevî varlığı inşa olur.

Hata ve yalan, insan aklının akl-ı faal ile ittisal öncesinde, vücûddan mâhiyeti soyutlamasında ve/veya ittisal sonrasında ise akl-ı faalden aldığı basit feyezanı açmasında ve indirgemesinde doğmakta doğmaktadır. Bilmek, insanın aklî fonksiyonlarıyla özü (*mâhiyet*) varlıktan (*vücûd*) soyutlamasıyla mümkün olmaktadır. Hata ve kizbin tözsel içeriği, vücûdsuz mahiyet veya vücûda uygunluğunda eksiklik söz konusu olan mâhiyet ve zihinsel surettir. Daha doğrusu hata zihnin elde ettiği soyutlamanın neticesinde zihinde oluşan sûretin doğrulanacağı zihin dışı nesnel karşılığının bulunmaması veya farklılığın olmasından doğmaktadır. Hata, kizb ve bâtıl bunların üçünde de vakıasına uyumsuzluk (*adem-i mutâbaka*) söz konusu edilmiştir. Bâtıl, vakıanın itikada uyumsuzluğu, kizb, itkadın sözel manada vakıaya uyumsuzluğu, hata ise düşüncenin vakıaya uyumsuzluğudur.[13]

Eğitimin, özellikle de dar anlamda öğretimin hedefi, maddî/heyûlânî düzeydeki aklın, sırasıyla fiil halindeki akıl, meleke halindeki akıl, müstefâd akıl aşamalarını geçip insanî anlamda fa'âl akıl düzeyine yükselerek, son yetkinliğine ulaştırılmasıdır.[14] Bu yükselme ve yetkinleşmeyi yani bu yolculuğu aktif kılan sadece insanî fa'âl aklın çaba ve uyanıklığı değil, "ayrık fa'âl aklın"[15] desteği ve onunla ittisaldir. Bu eğitimin ve tahsilin olumlu-çekici işlevidir. Olumsuz ve engel olucu ve itici işlevi ise bu ittisal tecrübesinde, verilen fakat "vahiyde olduğunun aksine", işitilmeyen, görülmeyen, düzensiz ve tümel füyûzâtın olabildiğince tam algılanmasıdır ve öze indirgenmesidir. Peygamberin vahyinde bu indirgeme o insana bırakılmamış, dolayısıyla vahiy hatadan uzak kılınmıştır. Normal insanın ilhamında ve füyüzâtında bu indirgeme ve özümseme insana kaldığı için, hata söz konusu olmuştur. Yani hata ve yanlış bu feyezân kaynağına nispetle söz konusu değilken, alanın alma gücünde ve becerisindeki eksiklikten ötürü doğmaktadır. Konuları olabildiğince dikkatli ve hazır bir şekilde mütala yanlış oranını azaltacaktır. Fakat ne kadar başarılı tahsil olursa olsun yinede

---

İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1418/1997, s. 33-35; Ebu'l-Muîn Nesefî, *Tebsıratu'l-Edille*, thk. Hüseyin Atay, DİB Yayınları, Ankara 1993, s. 9-19; Îcî, *Mevâkıf*, s. 9-11.

[12] Tabatabâî, Seyyid Muhammed Hüseyin, *Nihâyetu'l-Hikme*, Müessesetu'n-Neşri'l-İslâmî, Kum 1416, s. 35.

[13] Tahânevî, *Keşşâfu Istılâhâti'l-Fünûn*, c. I, s. 401.

[14] Sarıoğlu, Hüseyin, *İbn Rüşd'ün Bilgi Felsefesinde Fa'âl Aklın Yeri*, Çantay Kitapevi, İstanbul 1998, s. 57.

[15] İbn Rüşd, fa'âl aklın bütünüyle müfârık (ontik kozmik) olduğunu düşünmez. Bkz. Sarıoğlu, *İbn Rüşd'ün Bilgi Felsefesinde Fa'âl Aklın Yeri*, s. 62.

şeyin varlığıyla onun ayrık fa'âl akıldaki hakiki sureti arasında bir eksiklik kaçınılmaz olacaktır.

Yanlış, insanî/husûlî ilmin, dolayısıyla insanın ve eğitimin bir afetidir. Nefsî, huzûrî ve vücûdî şeklinde ifade edilen ilimde hataya yer kalmaması ve eğitime ihtiyaç olmaması bu nevi bilişte, bilenle bilinenin, vücûd ile mâhiyetin aynı olmasındandır. Allah'ın bilgisi, zâtî ve huzûrî bilgi olduğu için hata, yalan ve butlan imkanı söz konusu bile değildir. Eğitimin afetinden kurtulmak, insanî bilgide hata düzeyini aza indirmenin en önemli yolu, İlahî bilgiyi ulaştırmaya müvekkel kılınmış melek (Cebraîl) ile felsefî terminolojide ayrık fa'âl akıl ile ittisal imkanını elde etmektir.[16] Merzûkî'nin de ifade ettiği gibi eğitimin afetinden kurtulmanın daha doğrusu insanî bilgide hata düzeyini aza indirmenin iki yolu söz konusudur: Birincisi bilgisinde hiç hata olmayanın doğrudan müdahelesi (*risâlet*) dir. İkincisi ise eğitimi tahakkümü altına alacak kilise gibi kurumların (*kehânet*) olmamasıdır.[17] Biz buna insanın bilişsel donanımlarının olabildiğince üst düzeyde işletilmesini de ilave ediyoruz. Bu Merzûkî tarafından ifade edilmese de ilk ve asıl şarttır.

Hukemâ'ya göre ilim, "ma'lûmun nefiste meydana gelen sûretinden" ibaret olduğu ifade edilmiştir. Nefis melekûttan bir şeyi mütalaa ettiğinde, kaçınılmaz olarak maddeden soyutlanmış, hayalî vehmî vb. kuvvetlerden uzak olacaktır. Bütün engellerden uzak kalmaya, bütün şartları oluşturmaya cühd ve gayret sarfettiğinde akl-ı fa'âl bir manayı onun gönlüne akıtıp indirebilir. Yani nefis kendini bilmeye hazırladığında, bilmekle alakalı bütün kaabiliyetlerinin aktif ve faal kıldığında, hakikatlerin manasını indirmekle görevli melek manayı akıtır, hata açısından burada bir sorun yoktur. Maddeden ve maddî olandan soyut olma veya maddeden soyutlama (*tecrîd*), feyezân için yani bilmek için gerekli fakat yeterli olmadığı gibi feyezân edilenin hatasız algılanması ve tahsil edilmesi de söz konusu değildir. Hata, algılarda da değildir, feyezân edende değildir. algılar doğru yada yanlış olamazlar. Algılar sadece vardırlar, doğru yada yanlış değildirler. Fakat algılar yanıltabilirler ve yanlış yargıya yol açabilirler.[18] İçe doğan şeylerde de durum benzeridir. Zira İbn Sina'ya göre ifâza olunan bu mana kesinlikle düzensiz ve detaysız tek bir mana olarak tek bir defada feyezan eder. Sonra da nefisten hayal kuvvetine akar, sonra hayal gücü onu manzum ve işitilir ifadeler olarak düzenli ve detaylı olarak hayal eder.[19] Bu iç dünyaya ve gönüle düşeni, tasavvur etme ve tasdik etme sürecinde yani ineni indirgeme sürecinde hata doğmaktadır. İnenin kendilik durumu ve nefsü'l-emri ile bütünleşme söz konusu değildir. Eşyanın nefsü'l-emrini anlamak, onu vakıasına uygun tasavvur ve tasdik etmek sürecindeki akli ameliyeler yanlışın kaynağınını oluşturmaktadırlar.

---

[16]Bkz. Ebû Ya'rab el-Merzûkî, *Tekvîniyyetu Nazariyyeti'l-Fehmi ve't-Te'vîl fi's-Süneni'r-Remziyyeti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye,* haz. Muhammed et-Temîmî, s. 92. İbn Sina Risâletu'l-Arşiyye'de, şu sözleriyle, insanî bilgide hata payını askariye çekmek için Risâlet yolunu önermektedir: "Maddi aklın çizdiği yollar, insan aklını şaşırtacağından, ona uyanlar şüpheden asla kurtulamaz, kaçınılmaz bir fesada düçar olur ve o kimsenin geleceği mahvolur", "Maddî (heyulânî) akıl düzeyinde kalıp, Fa'âl akıldan istifade edemeyen akıl hakikati asla bulmayacaktır."

[17]Bkz. Ebû Ya'rab el-Merzûkî, *Tekvîniyyetu Nazariyyeti'l-Fehmi ve't-Te'vîl fi's-Süneni'r-Remziyyeti'l-Arabiyyeti'l-İslâmiyye,* haz. Muhammed et-Temîmî, s. 92.

[18] Von Aster, Ernst, *Bilgi Teorisi ve Mantık*, çev. Macit Gökberk, Sosyal Yayınlar, İstanbul 1994, s. 35.

[19] İbn Sina, *et-Ta'lîkât,* s. 82.

Bazı araştırmacılar, nefsü'l-emirden maksat, "levh-i mahfûz" olan akl-ı evveldir, demişlerdir. Dolayısıyla ona uygun düşen her hüküm doğru, ona yakınlığı oranında doğru, böyle olmayan her hüküm ise yanlıştır. Nefsül-emrin faâl akıldan ibaret olduğu iddiasına şöyle delil getirmişlerdir: Akledilir sûretler, natık nefisin deposu olan, yani depo görevi gören, akledilir sûretlerin saklandığı yer olarak işlev gören başka bir cevherde resmolunmamış olsaydı; "zuhûl"[20] (dikkatten kaçma) ve "nisyân" (unutma) halleri arasında bir fark olmamış olurdu. Taşköprizâde diyor ki, burada "zuhûl" hali, sûretin idrak ediciden kaybolması, diğeri yani "nisyân" ise sûretin o depodan kaybolmasıdır. Faâl akıl, onlara göre feyzin vasıtası olunca, başka bir cevherin, faâl akıl olduğu da belirlenmiş olur.[21] Bize göre bu tartışılabilir zira *nisyân* zihin deposunda olan bir şeyin, ihtiyaç anında zihin ekranına gelmemesidir. Yanılma ve gözden kaçırma anlamına gelen *zuhûl* ise kendi dışında olan şeyin ihtiacı anında fark edilmemesi, gözden kaçırılması ve ulaşılamamasıdır. Gözden kaçırılan ve ulaşılamayan insanî zihinde olmayıp, akl-ı evvelde olandır. Unutulan ise akl-ı evvelde olmakla birlikte insan aklında da bulunup zihin ekranına getirilemeyendir. Taşköprizâde diyor ki, oysa feyiz vasıtasının etkin ve fâil bir güç olması gerekir. Tam tersi depo (muhafaza levhası) demek alıcı ve kabul edici olmak demektir ki bir şey aynı zamanda hem fâil hem de kâbil olması saçmadır.[22]

Fârâbî bu konuyu, eşyanın hakikatlerine vukûfiyyet ve marifetullahın imkân ve sınırları şeklinde temel iki mesele olarak vaz etmektedir. Eşyanın hakikatlerine vakıf olmak, beşerin kudretinde değildir. Çünkü diyor Fârâbî, biz eşyadan sadece "havâss, levâzım ve a'râz"ı biliyoruz.[23] İnsanî bilgide hatanın temelinde bu durum yatmaktadır. Yani öze ilişen, hatta öze alem olan, (*havâss*) özden ayrılmayan (*levâzım*), ve gelip geçici ilinekleri (*a'râz*) tanıyoruz. Bu şu demektir: Biz eşyanın özünü ve özsellerini yani cinste ayırıcı, türü kurucu ana unsurları (*cüz*) değil, özelliklerini (öze-ilik) dıştan tanıyoruz. Dolayısıyla hatanın kapısı her daim açık kalmaktadır.

İbn Sînâ da Fârâbî gibi konuya "insanın eşyaya yönelik marifetinin başlangıcında ve temelinde (*mebde*) his söz konusu olduğu için o bir şeyin hakikatini asla bilemez. Daha sonra akıl benzerlerle karşıtların arasını ayırır. Bu durumda aklıyla eşyanın bazı levâzımını, fiillerini, etkilerini ve özelliklerini tanır. Muhakkak olmaksızın mücmel olarak ancak çok azını tanıyabildiği levâzımını bilgisinde toplar",[24] şeklinde yaklaşmaktadır. Yalnız onun konuyu ele alışı ise bir ayrımla başlıyor: Basitlerin faslı, (yani ayırıcı ve kurucu parçası)

[20] Zühûl, gaflet ve sehv, nisyanın bir kısmı gibi olmakla birlikte ondan ayrıldığı hususlar da söz konusudur. Şöyleki zühûl ve sehv, bir sûretin hiss-i müşterekle algılanan kuvveden yok olmakla birlikte, hafıza kuvvetinde saklı olması demektir. Nisyân ise sûretin ikisinden de beraber yok olması demektir. Nisyanda yeniden elde etme (tahsil) zühûl de ise ufacık bir uyarılma gerektiği söylenmiştir. Bkz. Tahânevî, Muhammed Ali, *Keşşâfu Istılâhâti'l-Fünûn*, haz. Ahmed Hasan Besic, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, I. baskı, Beyrut 1418/1998, c. II, s. 451,452; c. IV, 268, 269. Bu durumda nisyanda unutulan bir şeyin sûreti insanın âleminin dışında başka âlemde, diğerlerinde ise üstü kapalı da olsa yine de insanın kendi âleminde olmuş olur.

[21] Taşköprîzâde, "Zihinsel Varlığa Dair Tartışmalarda Özün ve Hakikatin Tespiti", *Osmanlı Felsefesi Seçme Metinler*, der. ve çev. Ömer Mahir Alper, Klasik, 2015, s. 245.

[22] Taşköprîzâde, "Zihinsel Varlığa Dair Tartışmalarda Özün ve Hakikatin Tespiti", *Osmanlı Felsefesi Seçme Metinler*, s. 245.

[23] Fârâbî, "Kitâbu't-Ta'lîkât", *el-A'mâlu'l-Felsefiyye*, thk. Cafer Âli Yâsîn, Dâru'l-Menâhil, Beyrut 1413/1992, s. 374.

[24] İbn Sînâ, *et-Ta'lîkât*,s. 82.

yoktur. Fasıl sadece mürekkeplere ait bir şeydir.[25] Faslı olmayanın faslını bilmek söz konusu olamaz. Faslı olanın da faslını değil, ancak faslını gösteren, fasla ilişen şeyleri bilmek bahis konusudur. Biz diyor İbn Sînâ, faslı sûretin, cinside maddenin hizasına koyuyoruz. Nâtık, insanın faslı değil, aksine o (insanın hakiki) faslının ayrılmaz özelliklerinden biridir ki o da mesela insan nefsidir.[26] Bu demektir ki İbn Sînâ'da Fârâbî gibi eşyanın birleştirici, ayırıcı, kurucu parçalarını ve özsel hakikatini değil, sadece bu özsel parçalara ve öze ilişen ayrılır ve ayrılmaz özellikleri bilmek söz konusudur. Nihayetinde bu filozofa göre de hatanın kapısı hep açık kalmaktadır.

Dolayısıyla insan için eşyayı bilmek, bilinenin vakıasıyla bütünleşmek suretiyle huzûrî ve vücûdî biliş değil, bilinenin özünü kendi özüne katmak suretiyle husûlî tarzda olmaktadır. Bir şeyin özününe dıştan ulaşmak mümkün olmadığı gibi, özle alakalı ifaza olunanı olduğu gibi tasavvur etmek ve tasdik etmek de mümkün değildir. Bu durum, bilinenin nefsi emrîsi ile insanî zihinde oluşan suretinin, yani vücûd ile onun mahiyetinin arasını açmakta, bu açık ara oranında da yanlış söz konusu olmaktadır. Eğitim ise bu açık arayı olabildiğince kapatmaktan ibaret olmaktadır. Yalan ve yanlış, husûli ilmin, dolayısıyla insanın ve eğitim-öğretimin bir afetidir. İnsan insan kaldığı sürece, bilgisi yoktan yaratmak anlamında nesnesini var etmediği sürece bu böyledir. Burada yapılması gereken şey eğitimin ve öğretimin afetinden kurtulma çabasını (*ictihâd*) en yüksek ve aktif düzeyde işletmektir. İnsanî husûlî bilgide hata düzeyini aza indirmenin birinci yolu, Tanrının sağladığı bilgi fonksiyonlarıyla ilgili işitme, görme ve kalp (*semi', basar, fuâd*) şeklinde kısaca özetlenen donanımı iyi kullanmaktır. İkinci yolu ise ya doğrudan ilham yoluyla tanrısal bilgiyi ulaştırmaya görevli kılınmış varlık (*Cebraîl*) ile iletişim(*ittisâl*) imkanını elde etmek veya da peygamberlerin getirdiği vahye kulak vermekle suretiyle ilahî bilişe ve ilahî bilgiye yakınlaşmaktır. Kısaca vahyi iyi okumak da ilhama mazhar olmak da hatanın kapısını kapatmaz, sadece hatayı azaltır ki insan için bu olabilecek en makbul durumdur.

[25] İbn Sînâ, *et-Ta'lîkât*, s. 137.
[26] İbn Sînâ, *et-Ta'lîkât*, s. 137.

SOSYOLOJİNİN KURUCU GELENEĞİ: POZİTİVİZM*

Prof. Dr. Kemaleddin TAŞ
Süleyman Demirel Üniversitesi

Özet

Batıda modernleşmeyle beraber yaşanan felsefi, sosyal, ekonomik, siyasal vb. alanlardaki önemli gelişmelerle birlikte kompleks bir hale gelen ve girift ilişkiler yumağına dönüşen toplumsal yapıyı açıklama ve kontrol etme ihtiyacı ve bunun sistematize edilme zorunluluğu sosyolojinin XIX. yüzyılda Batıda ortaya çıkmasına yol açmıştır. Sosyal bilimlerde olduğu gibi sosyolojide de geçmişten günümüze kadar olan süreçte, son dönemlerde önemli kırılmalar yaşansa bile pozitivist sosyoloji geleneği, alana damgasını vurmuş ve etkisini önemli ölçüde göstermiştir. Nitekim gerek dünya genelinde ve gerekse daha yoğun bir şekilde ülkemizde kaleme alınan sosyoloji alanındaki çalışmalar ağırlıklı olarak pozitivist yaklaşımın kabulleri doğrultusunda yazılmıştır. Bu bağlamda da sosyolojinin kurucu ideolojisi olan pozitivizm ve bu geleneğin kurucu babaları ve onların takipçilerinin sosyoloji anlayışları esas alınmış ve böylece bilinçli veya bilinçsiz bir şekilde sosyoloji ve onunla ilgili hususlar, pozitivizmin görüşlerinden ibaret olarak kabul görmüştür.

Fransa ve İngiltere çıkışlı olan ve daha sonra Fransa'da sistemleştirilen, temelleri Comte tarafından atılan, sosyolojiyi doğa bilimlerine ve onların yöntemlerine göre yapılandırma amacında olan ve bu doğrultuda da "fizik"in temsil ettiği bilimin yöntemleri ve mantıksal formunun sosyal olayların araştırılmasında da kullanılabileceğini iddia eden, bilimin her türlü bilginin temeli olduğunu kabul eden, tümel, evrensel, nesnel ve nomotetik bir bilim tasarısının sınırlarını belirleyen ve geliştiren pozitivist sosyolojiye göre özne-nesne ayrımı temellendirilmesine bağlı olarak nesne, öznenin dışında bir gerçekliğe sahiptir. Dolayısıyla pozitivist araştırma yönteminde "sosyal", nesneler gibi ele alınmış ve nesnelliği sağlamak amacıyla insan, toplumun dışında tasarlanmıştır. Çünkü sosyolojiyi doğa bilimlerini baz alarak kurmak isteyen ve sosyolojinin doğa bilimlerinde olduğu gibi nesnesini, yani toplumu ele alması gerektiğini ileri süren pozitivizme göre ancak bu şekilde sosyoloji, nesnesinin nesnel bilgisi elde edebilir.

Bu bildiri metninde pozitivist geleneğin sosyoloji disiplini içindeki yeri, önemi, etkisi, ortaya çıkışı, tarihi gelişimi ve başlıca parametreleri genel hatlarıyla ele alınacak, pozitivist sosyoloji geleneğinin eleştirel bir okuması yapılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sosyoloji, Pozitivizm, Açıklama, Nesnellik, Doğa Bilimleri.

THE FOUNDER TRADITION OF SOCIOLOGY: POSITIVISM

Abstract

The need to explain and control the social structure that has become complex and a bundle of intricate relationships with the important developments in the philosophical, social, economic, political fields and the like, and the obligation of this systematization has led to the

* Bu bildiri metni, Kemaleddin Taş, *Sosyal Bilim Paradigmaları Açısından Sosyolojik Metodoloji,* Rağbet Yayınları, İstanbul, 2018 adlı kitabımızdaki bilgiler esas alınarak hazırlanmıştır.

emergence of sociology in the XIX. century in the west. Even if there have been important breaks in recent times, from the past to the present, positivist sociology tradition has put its mark on the field and showed its effect significantly in sociology as with social sciences. As a matter of fact, the studies in the field of sociology engrossed both in the world and more intensively in our country, have been written in the direction of the acceptance of the positivist approach. In this context, positivism, which is the founding ideology of sociology and the sociological understanding of the founders of this tradition and their followers, have been taken as basis, and thus consciously and unconsciously sociology and its related issues are accepted as the views of positivism.

According to the positivist sociology, originated in France and England, and then systematized in France, whose foundations laid by Comte, aiming to structure sociology according to natural sciences and their methods, and accordingly asserting that scientific methods and logical form represented by physics can be used in the investigation of social phenomena, accepting that science is the basis of all kinds of knowledge, identifying and developing the boundaries of a plenary, universal, objective, and nomotetic science project, the object has a reality outside the subject, based on the subject-object distinction. Therefore, in positivist research method, "social" is embraced as objects, and human is designed outside of the society to provide objectivity. Because according to positivism, aspiring to establish sociology on the basis of natural sciences and claiming that sociology should address the object, that is to say, society, as in the natural sciences, the objective knowledge of the object of sociology can be attained only in this way.

In this paper, the place, importance, effect, emergence, historical development and main parameters of positivist tradition in sociology discipline will be discussed in general terms, a critical reading of the positivist sociology tradition will be endeavored.

Key Words: Sociology, Positivism, Explanation, Objectivity, Natural Sciences

Giriş

Sosyolojinin ilk hali olan pozitivist sosyoloji kendini doğa bilimlerine benzeterek, bilim olarak meşruiyetini ispat etmiştir. Bu itibarla, sosyal ve doğal olanı, içsel olarak farklı olsa da araştırma yöntemi gereği sosyali, nesneler gibi ele almıştır. Bu nesneler sosyal olgu, yani normlardır. Sosyalliğin insana olmuş-bitmiş bir "şey" olarak geldiği kabul edilmiştir. İnsan, toplumun dışında tasarlanmıştır. Bu şekilde araştırmacının araştırdığı nesneyi, nesnel olarak kavrayacağı ve ifade edebileceği öne sürülmüştür. Böylelikle pozitivist sosyolojinin ontolojik yaklaşımı, özne-nesne ayrımını temellendirmiştir. Sosyal olanın insanın dışında tasarlanması aslında insan aklının ona istediği biçimi vermesinin önüne geçmek içindir. Bunun ideolojik anlamı, insanın toplumsal değişmedeki keyfî ve apriori rolünü kısıtlamaktır. Pozitivist sosyoloji, Fransız devrimi sonrası toplumu yeniden düzenlemenin, kargaşalığa son vermenin bir siyasî pratiğini hazırlama teorisi olmuştur. Dini, siyaseti ve ahlakı bilimleştirmeye çalışmıştır (Akpolat, 2007:85). Dolayısıyla toplumun da tıpkı doğa gibi yasaları olduğu inancını taşıyan pozitivist sosyoloji, bu yönüyle toplumun yasalarına sahip olunca, toplumu kontrol etme, sosyal değişme ve toplumsal olayları yönlendirme özelliğini de içinde barındırır. Böyle bir yaklaşımı, sadece bilim temelinde izah etmek pek inandırıcı

olmamaktadır. Çünkü burada sosyal bilimlerin ve özellikle de sosyolojinin toplum mühendisliği, diğer bir ifadeyle yönetici erklere gerekli malzeme temini sunmak eğilimi de çok açık bir şekilde belli olmaktadır (Özlem, 1998:17).

Pozitivizm ve realizm ayrıldıkları birçok hususa rağmen temelde ortak bir takım noktaları paylaşmaktadır. Öncelikle bilimin rasyonel ve nesnel bir girişim olduğu her iki epistemoloji tarafından da kabul edilir. Her iki yaklaşım da bilimsel teorilerin ampirik kanıtlarla test edilebileceğine inanmakta, yani gözlemsel verileri referans noktası olarak görmektedir. Ayrıca bilimin amacının doğru bir açıklama ve kestirimci bilgi sağlamak olduğu noktasında da birleşmektedirler (Kuş, 2009:61).

Pozitivist Sosyolojinin Kökleri, Tarihi Gelişimi ve Başlıca Temsilcileri

Kökleri Grek felsefesine ve oradan da Aydınlanma'nın materyalist felsefesine kadar uzanan ve bilimi, tümelin bilgisini elde edebilecek bir faaliyet alanı olarak kabul eden pozitivist sosyolojinin, bu doğrultuda varlık gayesi ve en belirgin amacı tümel ve evrensel bilgiyi ortaya koymaktır (Özlem, 1998:10). Aynı zamanda pozitivist gelenek, değerlerle bilimsel bilgi arasına kalın bir duvar örerek onları birbirinden ayırmış ve bunu, en önemli unsurlarından birisi olarak kabul etmiştir (Arslan, 2007:112). Diğer bir deyişle, esas itibariyle pozitivizm, düşüncenin, metafizik kayıtlardan ve her türlü metafizik problemlerden tamamıyla arındırılması ve bilgi faaliyetlerinin doğa bilimlerinin yöntemine göre normlaştırılması amacındadır (Freyer, 1968:34). Pozitivizmin, J.S. Mill ve A. Comte'dan Viyana Ekolü pozitivistlerine uzanan evriminde "bilimin birliği" düşüncesi varlığını korur. Bu ortodoks ütopyaya göre bütün bilimlerin temelinde matematiksel mantık vardır ve bu temelde bilim üniterleştirilmelidir. Bilimin garantörü, rasyonalizmle ampirizmin sentezinden oluşan bilimsel yöntemdir (Arslan, 2007:XVII). Pozitivizme göre bilimsel bilgi evrenseldir ve "doğa yasaları", evrensel yasalardır. Evrensellik iddiası pozitivizmin kendisini meşrulaştırmak için kullandığı stratejidir. Pozitivizm, epistemik statükoyu, bilimsel ortodoksiyi bu stratejiyle meşrulaştırır (Arslan, 2007:178). XIX. yüzyıl toplum felsefesi ve sosyal teorisinde zirvede olan pozitivizm, hem tüm "bilgi"nin veya "bilgi olarak alınabilecek her şeyin" doğrudan gerçekliğe ya da gerçekliğin duyularla kavranabilecek yönlerine atıfta bulunur, hem de klasik fiziğin temsil ettiği bilimin yöntemleri ve mantıksal formunun toplumsal fenomenlerin incelenmesinde kullanılabileceği inancını bünyesinde barındırır (Giddens, 2003:171).

Pozitivizm, bilim ve felsefe içinde uzun bir tarihe sahiptir. Pozitivizm için bilim, dışsal dünyaya ilişkin kestirimci ve açıklayıcı bilgi elde etme girişimidir. Bunu yapmak için, dışsal dünyada bulunan düzenli ilişkileri ifade eden, oldukça genel önermelerden oluşan kuramlar inşâ edilmelidir. Bu genel önerme ve yasalar, sistematik gözlem ve deney yoluyla keşfettiğimiz olayları hem kestirmemize hem de açıklamamıza imkân verirler. Bir şeyi açıklamak demek, o şeyin bu düzenliliklerin bir örneği olduğunu göstermek demektir; kestirim de aynı esas üzerinde yapılır. Pozitivist görüş, "metodolojik birlik" ilkesini kabul eder. Buna göre tek bir bilim mantığı vardır ve bilim adını taşıyan her entelektüel etkinlik bu mantığa uymalıdır. Sözü edilen bu mantık, doğa bilimi mantığıdır ve sosyal bilimler de eğer bilim adını taşımak istiyorlarsa buna uymak zorundadır. Dolayısıyla bilimin gelişmesindeki

hâkim yaklaşım olarak pozitivizm, sosyal bilimlerin tarihsel gelişiminde de egemenliğini sürdürmüştür (Kuş, 2007:20,21).

Pozitivizm, doğa bilimlerinin gelişiminde olduğu gibi sosyal bilimlerin gelişiminde de başat bir epistemolojik ve metodolojik yaklaşım olmuştur. Nitekim sosyoloji de "bilim" olma meşruluğunu pozitivizm ile elde etmiştir. Günümüzde pozitivist epistemolojiye çok sert eleştiriler getirilmekle beraber, genel olarak pozitivizm, farklı versiyonlarına rağmen tüm bilgi biçimlerine bilimsel metodun uygunluğunu belirleyen ve metodunun neyi içerdiğinin hesabını verebilen felsefî bir yaklaşımdır (Kuş, 2009:13). Sosyal bilimciler, kendi bilimlerinin bilim olduğunu ispat edebilmek için pozitivist kavram ve metotlara yönelmek zorunda kalmışlardır. Doğa bilimleri ve sosyal bilimler arasında bir metot birliğinin olduğu/olması gerektiği iddiası, böyle bir anlayışın sonucudur. Sosyal bilimlerin doğa bilimleri karşısındaki göreceli geriliği meselesi de, henüz "genç" bir bilim olmasına bağlanarak aşılmaya çalışılmıştır. Bu "henüz genç" yorumu, pozitivizmin temel ilkelerinden biri olan "bilimin bir süreç olarak gelişerek ilerlediği" tezini yansıtması açısından önemlidir. Çünkü bilimsel gelişme kümülatif bir araştırmanın ürünü ise sosyal bilimlerin "genç" olması, bu alanda yeterince bilimsel gelişmenin olmayışının geçerli bir bahanesi olacaktır (Ataman, 2008:316, 317).

Pozitivist sosyolojinin en önemli temsilcisi olan Comte, insanlık tarihinin birliğini savunan bir sosyologdur. Bu doğrultuda sosyolojinin konusu da insan türünün tarihidir. Comte'a göre Batı toplumu, örnek bir niteliğe sahiptir ve bütün insanlığın toplumu haline gelecektir. Toplumsal olgular, insan toplumlarının kaçınılmaz bir evrimi biçimi altında ortaya çıkan katı bir gerekirciliğe bağlıdır; evrimi de insan düşüncesinin gelişmesi yönetir. Comte için bilim, bir serüven, sürekli ve belirsiz bir araştırma değil, dogmaların kaynağıdır. Bilimsel gerçekliğin temel içeriği yasalarla gösterilebilir. Yasa, ya olgular arasındaki zorunlu ilişkilerdir; ya da sürekli olgulardır. Doğada en basit olgudan en karmaşığına ve insana kadar bir hiyerarşi vardır (Aron, 1989:61-88).

Comte'a göre toplumsal olayların ve yasaların bilimi olarak sosyolojinin pratik amacı, toplumu ve toplumsal yaşamı düzenlemektir. Sosyoloji, toplumu sistemli bir tarzda düzenlemeye ve sonunda insan soyunun birliğini kurmaya yetkili tek bilimdir (Soykan, Tarihsiz:53). Sosyolojinin isim babası Comte'un düşüncesi öncelikle bir meta-teoridir. Pozitif kavramı; ispatlı (olgusal), olumlu, tamamlayıcı, yapıcılık anlamlarında kullanılmaktadır. Pozitivizm, toplumu kolektif organizma olarak ele alır. Bu organizmanın sosyal olguları zihinseldir. Toplum, zihinsel birliktir. Biyolojik olgu ile farklılığı bundan kaynaklıdır. Aynılığının kaynağında ise canlı organizma ve kolektif organizmanın içsel bütünlük esası ile işlemesi vardır. Pozitivizmin bilimlerin birliği ilkesinin siyasî/pratik amacı, toplumun zihinsel birliğini oluşturmaktır. Tanrı kanunlarının tartışılmazlığının yerine doğa kanunlarının tartışılmazlığı geçirilerek zihinsel birlik sağlanmaya çalışılmaktadır. Doğa bilimlerinin birliğinin temeli, yöntemsel birliktir. Comte'un pozitivizminin epistemolojisine dair söylenecek olan, sosyolojinin bir doğa bilim olarak kabul edilmesidir. Bunun ontolojik saiki, sosyolojinin ele aldığı sosyal olguların, insanlığın ortak üretimi teorilerin zihinsel olmasına rağmen tıpkı diğer doğal olgular gibi dışarıdan gözlemlenebilir olmasıdır. Özne-nesne ayrımı ise Comte'un özellikle üzerinde durduğu ikinci epistemolojik sayıltıdır. İnsan aklı, kendi

üzerine değil de insanlığın ortak ürünü olan teorileri gözlemleyerek kendini bilmektedir. Pozitif yöntemin metodolojisi, olguların gözlemlenerek teorilerin oluşturulması (tümevarım) ve bir kere yasa bulunduktan sonra tekil olguları bu yasa içine koymaktır (tümdengelim). Teknikler ise doğal olgunun türüne göre değişmektedir. Sosyolojinin özgün tekniği, usulü tarihsel olmakla beraber diğer doğa bilimlerinin tekniklerinden de faydalanabilir. Pozitif sosyolojinin epistemolojisinin ilk ilkesi, özne-nesne ayrımıdır. Bu ise insanlığın aklının olgusal ürünleri olan teorilerdir. İnsan aklı kendini, kendisi ile değil bu olgusal ürünlerle bilir. Teoriler, insanlığın ortak ürünleridir. Özgün teknikler, doğal olguya bağlı olarak değişir. Tekniği, araştırma olgusunda farklı düşünmek mümkün değildir. Sosyolojinin ana konusu insanlığın aklının tarihsel evrim şemasını ortaya çıkarmaktır. Bu yüzden sosyolojinin tekniği, tarihseldir. Diğer taraftan pozitivizm, muhafazakârlaşan burjuvanın ideolojisidir. Devrim sonrası burjuvanın yeni organik düzeninin örgütleyici düşünsel tasarımıdır. Düzen, din ve toplumun önceliği fikrini muhafazakârlıktan; ilerleme düşüncesini ve toplumun evriminin doğal kanunu fikrini Aydınlanma'dan alır. Bu anlamda pozitivizm, "üçüncü ahit"tir. Yani pozitivizm, seküler Katolikliktir. Tanrı fikrinin yerine insanlık fikri, Tanrı buyruğunun yerine doğa kanunları koyularak Katoliklik sekülerleştirilir. Böylece, yeni bir devrimin önü kapatılarak toplumsal değişim dizginlenmek istenir (Akpolat, 2007:64,65).

Pozitivist sosyolojiyi, Comte'un fikirlerini geliştirerek bilim yapan Durkheim, aynı zamanda sosyolojiyi kurumsallaştıran ve sosyolojinin nasıl yapılması gerektiğini anlattığı *Sosyolojik Metodun Kuralları* (Durkheim, 1994) adlı eseri ile ilk kez sistematik olarak ortaya koyan kişidir. Durkheim, Comte gibi temel bir kaygıdan yola çıkmaktadır. Bu kaygı, toplumsal olguların her ne kadar esnek olmasına rağmen insan iradesinden bağımsız nesneler olarak ele alınmasıdır. Durkheim'in bir diğer kaygısı ise ruhsal olan ile toplumsal olanın ayrılmasıdır. Amacı ise bilimsel rasyonalizmi insan davranışına yaymak, insan davranışının neden-sonuç ilişkileri bağlamında geleceğini rasyonel olarak düşünmektir. Durkheim'e göre olgu, dışarıdan gözlemlenebilir olandır. Dolayısıyla toplumsal olgular, nesneler olarak incelenmelidir. Nesneler maddî değildir, ancak maddî nesneler gibi ele alınmalıdır (Akpolat, 2007:65,66).

Pozitivist felsefe ve sosyoloji terimlerinin sahibi olan Comte, tahayyül ettiği pratik sosyal reformları gerçekleştirmeye yardımcı olmasa bile sosyolojide önemli ölçüde etkili olmuş bir düşünce geleneğinin yerleşmesi ve yerini sağlamlaştırmasına katkıda bulunur. İnsan davranışları ve doğadaki oluşumlar arasındaki farklılıklar her ne olursa olsun, doğa bilimlerinde oluşturulanlarla aynı mantıksal forma sahip açıklayıcı şemalar içeren toplum hakkında bir doğa bilimi kurmanın mümkün olabileceği tezi farklı kanallarla geliştirilmiştir. Durkheim'in *Sosyolojik Metodun Kuralları* böyle bir görüşün en iddialı ifadesidir. Durkheim'e göre sosyolojinin amacı, insan davranışı hakkında, bu davranış üzerine önceden yapılmış gözlemler temel alınarak, tümevarım yoluyla teoriler inşâ etmektir. Teoriler bu gözlemlerden hareketle oluşturuldukları için, davranışın dışarıdan "görülebilir" nitelikleri üzerine yapılmış bu gözlemler ister istemez teoriyi öncelerler (Giddens, 2003:173).

Habermas'a göre doğa bilimlerinin kendileri hakkındaki bilinci pragmatist bir refleksiyona dayanır. Bilgiyi, fiziği model alan bir bilim mantığı doğrultusunda elde edilmiş olan araştırma sonuçlarıyla özdeşleştiren pozitivizmin tekelci taleplerinin terk edilmesi

gerekir (Habermas, 1996:185). Giddens'a göre de epistemolojisini ve ideallerini doğrudan doğa bilimlerindeki gibi ifade etmeye çalışan bir sosyal bilim yaklaşımı, toplumsal gerçeklik hakkında sadece sınırlı bir kavrayışa ulaşabilir. Toplum ve doğa arasındaki fark, doğanın insan ürünü olmaması, insan eylemi ile yaratılmamasıdır. Toplum ise her toplumsal karşılaşma esnasında katılımcılar tarafından yaratılır ve yeniden yaratılır (Giddens, 2003:27,28). Dolayısıyla bilimdeki gelişmelere paralel giden bilim anlayışında görülen değişmelere duyarsız kalan katı ampirist gelenek dışında pozitivizm de ısrar eden yaklaşımın kalmadığını söyleyebiliriz. Nitekim günümüzde, yaşanan gelişmelerin ve eleştirilerin etkisiyle pozitivist anlayışın yumuşayarak pozitivizmden post-pozitivizme doğru evrildiğini görmekteyiz (Dikeçligil, 2002:104).

Pozitivist Sosyolojinin Temel Özellikleri

Pozitivist sosyolojide yer alan yaklaşımlar, gözlemlenebilir davranışlar ya da olgulara, yani dışsal faktörlere önem vermişlerdir. Böylece insan davranışları, uzun bir zaman dilimi içerisinde kurumsallaşan toplumsal yapı unsurları tarafından şekillendirilmektedir. Topluma yeni dâhil olan birey, mevcut kurumları verili algıladığından bunları değişmiyormuş gibi görmekte veya bunların üzerinde bir müdahalesinin olamayacağını düşünmektedir. Dolayısıyla pozitivist sosyolojide, gözlemlenemeyen içe ve derine yönelik mana, duygu ve amaçlar gibi içsel faktörler göz önünde bulundurulmazlar. Bu bağlamda pozitivist bakış açısına göre maddenin davranışını anlamak ve açıklamak için dıştan gözlemek yeterlidir. Çünkü madde dışsal uyarıcılara bilinçsiz bir şekilde reaksiyonda bulunur (Bodur, 2005:76). Diğer bir ifadeyle pozitivizm, salt algılama (ampirizm) varsayımına dayandığı için, toplumsal gerçekliğin bilgisinin dış dünya çıkışlı olduğunu, yani dış dünyadan türetildiğini veya dış dünyayı olduğu gibi temsil ettiğini öne sürmektedir. Dolayısıyla pozitivist sosyolojide, olgusal içeriği olmayan her düşünce şekli ideolojiktir. Bu bağlamda eğer bir düşünce gözlem yoluyla doğrulanmazsa, o düşünce ve inanç öznel bir değerlendirmeden ibarettir. Aynı şekilde bir düşünce, belirli bir bağlamı aşamıyor ve evrensel olguları yansıtmıyorsa, yanlı, tek taraflı olduğu için (tümel değil tekil olduğu için) öznel bir nitelik taşıyacaktır. Görüldüğü gibi pozitivizmde bilimsel bilgi, toplumsal gerçekliğin betimlenmesini olduğu gibi yansıtan bilgi türüdür. Pozitivist bilgi kuramının temel varsayımı, gerçek dünya ile teori arasında birebir ilişki olduğudur. Gerçek dünya; teoride temsil edilir, teoride yansır ve teori gerçek dünyaya karşılık gelir. Pozitivist anlayışa göre bütün bilimlerin amacı ampirik gözlemle kanıtlanabilir nitelikte olan genellemeler ve yasalar üretmektir. Bilimselliğin temeli, öne sürülen görüşlerin deney ve gözlemle test edilmesidir. Sınanmayan veya doğrulanmayan düşünce biçimleri, normatif görüşler olmaktan öteye gidemezler (Akgül, 2005:228,229).

Pozitivizm, felsefî ve sosyolojik bir hareket olarak, bilimin her türlü bilginin temeli olduğuna inanmayı (bilimciliği), toplum teorisinde istatistikî analizlerin kullanılmasını, toplumsal fenomenler için nedensel açıklamalar aranmasını ve tarihsel değişimin ya da insan doğasının temel yasalarını da kapsayan farklı anlamları taşımaktadır (Swingewood, 1998:51). XIX. yüzyıl sosyolojisinin egemen metodolojik yönelimi pozitivizmde; toplum, evrimin farklı aşamalarında değişimi ve birliği sağlayan özgül yasaların belirlendiği bir sistem olarak, bütüncül, organizmacı temelde tanımlanmış ve doğa alanı ile toplum alanı arasında temelde

bir sürekliliğin bulunduğu varsayılmıştır. Dolayısıyla doğa bilimleri incelemelerinde uygun görülen yöntemler, toplum ve kültür araştırmaları açısından da geçerli kabul edilmiştir (Swingewood, 1998:159). Sosyolojik pozitivizm; özgür irade, niyet ve bireysel güdüler gibi felsefî kavramları sosyolojiden çıkararak, sosyolojiyi nesnel bir bilim olarak kurgulamanın ve yerleştirmenin gerekliliğine inanmıştır (Swingewood, 1998:70,71). Bu bağlamda pozitivist sosyolojiye göre maddî evrende olup biten her şey, evrensel doğa yasaları tarafından yönetilmektedir. Bilim de esas olarak bu yasaları keşfetme faaliyetidir. Evrensel yasaları keşfetmek için geçerli tek yol, ampirik soruşturmadır. Ampirik soruşturma ölçmeyi gerektirir. Yasalar konusunda doğru bilgi için ölçüm araçları geliştirilmelidir. Ölçüm araçları geliştirildikçe bugün bilenemeyen verileri elde etmek mümkün olacaktır. Pozitivist anlayışa göre doğal olguların çoğu doğrusaldır, yasaları evrenseldir ve tüm yasalar matematik diline dönüştürülebilir. Böylece olgular zamanı aşmaktadır. Dolayısıyla bir yasaya sahip olmak ve şartlarını bilmek, ne olacağının kestirilmesi için yeterlidir. Yani bize başka türlü görünen her süreç, aslında farklıdır. Elbette bu sadece bugünkü ölçüm araçlarımızın yetersizliğinden kaynaklanmaktadır (Kuş, 2009:6,7).

Görüldüğü gibi pozitivizm bilimin, ya da "bilim" unvanına sahip olmak isteyen her türlü entelektüel etkinliğin uyması gereken tek bir mantığı olduğunu iddia etmektedir. Dolayısıyla sosyal bilimler ve doğa bilimleri aynı yöntemi kullanır. Sosyal bilimler ile doğa bilimleri arasındaki farklar, sosyal bilimlerin inceleme konusunun henüz olgunlaşmamasıyla ilişkilidir. Sonuçta sosyal bilimler de dâhil olmak üzere tüm bilim, en gelişmiş bilim olan fizik gibi olacaktır. Bilimler arasında konularına bağlı olarak farklılıklar olabilir ama bütün bilimler ortak bir ilkeler kümesi ve mantığını paylaşır. Bu bağlamda pozitivist sosyal bilim, insan etkinliğinin genel kalıplarını kestirmek amacıyla kullanılabilecek bir dizi olasılığa dayalı nedensel yasa bulmak ve bu yasaları doğrulamak üzere tümdengelimci mantığı, bireysel davranışın kesin ampirik gözlemleriyle birleştiren organize bir yöntemdir (Neuman, 2007:121,122).

Yukarıdaki bilgiler ışığı altında pozitivizmin temel özelliklerini şöyle sıralayabiliriz:

- Sosyal bilimin amacı, yasalar keşfetmektir.
- Özcü görüş, gerçekliğin ampirik olarak belirli olduğu anlayışına dayanmaktadır.
- İnsanlar, rasyonel düşünen bireyci kimselerdir.
- İnsan eylemliği ile ilgili olarak determinist bir tutum benimsenir.
- Bilimsel bilgi, diğer tüm bilgilerden farklıdır ve üstündür.
- Açıklamalar nomotetiktir ve tümdengelimci akıl yürütme ile gelişir.
- Açıklamalar, diğer araştırmacılar tarafından yinelenerek doğrulanır.
- Sosyal bilim kanıtları, özneler-arasılık gerektirir.
- Teknokratik perspektifle kullanılan bilgiye araçsal yönelim benimsenir.
- Sosyal bilimin değerden bağımsız ve objektif olması gerekir (Neuman, 2007:129).

Anlaşılacağı üzere pozitivist paradigmada sosyoloji; bir doğa bilim, sosyolojinin konusu ise araştırma stratejisi gereği nesneler olarak tanımlanmaktadır. Özne-nesne ayrımı, ontolojik sayıltının bir uzantısı olarak kabul edilmektedir. Bilginin tekabüliyetçi olduğu benimsenmektedir. Sosyolojik açıklama ise eşzamanlı nedensel açıklamadır. Metodolojik kurgusu tümevarımdır. Teknik ise normal/anormal ayrımının yapılması için karşılaştırmalı deney tekniğidir. Siyasal-ideolojik boyutta ise sosyoloji, toplumsal değişimi önlemeye çalışmakta ve burjuvanın "normal" düzeninin korunması ve devlete bilimsel öneriler sunma misyonunu taşımaktadır

Aslında pozitivist sosyolojinin, Fransız Devrimi sonrasındaki toplumsal sıkıntıları ve sonuçlarını görerek, insanı ve devleti bilimsel yasa ile sınırlandırmak için sosyolojiyi doğa bilimlerine benzetmeye çalıştığı ileri sürülebilir. Yani siyasal düzlemde, bu sefer "işçi" sınıfından gelecek olan yeni bir toplumsal devrime engel olmayı amaçlamak bağlamında pozitivizm, muhafazakârlaşan burjuvanın ideolojisi olarak kabul edilebilir. Bu anlamda XIX. yüzyıl sosyolojisinin toplumsal değişimi dizginleme gibi bir misyonu yüklendiği de ifade edilebilir. Nitekim pozitivist sosyolojinin temel kavram ve kaygıları toplumsal uzlaşım ve barış odaklıdır. Çünkü toplumsal bir yıkımın önüne geçmeye ve çatışması muhtemel iki sınıfa set çekmeye çalışılmaktadır. Bu bağlamda Fransız İhtilali sonrasındaki toplumsal huzursuzlukların yeniden yaşanması, pozitivist sosyolojinin korkulu rüyasıdır. Artık devrim sonrası kurulan burjuva düzeninin bekçisi, sosyolojidir. (Akpolat, 2007:66-70).

Sonuç

Batının modernleşme süreciyle beraber yaşamış olduğu değişim ve dönüşüm sonucu oluşan yeni toplumsal yapı ve ilişkileri açıklama, belirleme ve kontrol altında tutma gayesini güden sosyolojinin kurucu ideolojisi Pozitivizm günümüz çağdaş sosyolojisinde de varlığını devam ettirmektedir. Pozitivist gelenek, sosyolojinin doğa bilimlerini esas olan bir formda tasarlanması gerektiğini, diğer bir ifadeyle bilimin birliği ilkesinden hareketle doğa ve toplum bilimlerinin yöntem birliğine sahip olduğu, aynı şekilde fizik kanunlarına bağlı bir şekilde düzenlilik ve nedensellik kurallarına tabiliğini savunmakta; bu bağlamda da özne-nesne ayrımını temellendirerek, sosyolojinin nesnesi olan toplumun nesnel bilgini elde etmeyi amaçlamaktadır.

Sonuç olarak sosyolojide geçmişten günümüze kadar olan süreçte, son dönemlerde önemli kırılmalar yaşansa bile sosyolojinin ortodoksisi olarak kabul edebileceğimiz pozitivist sosyoloji geleneği, hâkim bir pozisyonda yer almıştır. Bu bağlamda da sosyolojik düşünce ve üretim, pozitivist yaklaşımın kabullerinden ibaret olarak görülmüş; pozitivist bakış açısının "sosyoloji yapma"nın farkında olarak veya olmadan biricik yolu olduğu kanaati geçerli olmuştur.

Kaynakça

AKGÜL, M., (2005). "Sosyal Bilimlerin Konusu Olarak Din: Tanım, Yaklaşım ve Yöntem Sorunları", *Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu,* (11-13 Haziran 2004), Çorum: Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, s. 217-236.

AKPOLAT, Y., (2007). "Durkheim'dan Giddens'a Pozitivist Sosyoloji", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* X (2), s. 53-87.

ARON, R., (1989). *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri,* Çev. Korkmaz Alemdar, 2. Baskı, Ankara: Bilgi Yayınevi.

ARSLAN, H., (2007). *"Epistemik Cemaat",* 2. Baskı, İstanbul: Paradigma Yayınları.

ATAMAN, K., (2008). "Bilimsel Sosyal Bilim İdealinin Açmazları: Bir Hermenötik Açılım Teklifi", *Uludağ Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi,* 17 (2), s. 313-329

DİKEÇLİGİL, B., (2002). "Sosyolojide Metodolojik Farklılaşma ve Metodlar Arası İşbirliği", *Yeni Sosyolojik Arayışlar, Dünyada ve Türkiye'de Farklılaşma-Çatışma-Bütünleşme-II, III. Ulusal Sosyoloji Kongresi*, (2-4 Kasım 2000, Eskişehir), Ankara: Sosyoloji Derneği Yayınları, s. 97-126.

DURKHEİM, E., (1994). *Sosyolojik Metodun Kuralları,* Çev. Enver Aytekin, 2. Baskı, İstanbul: Sosyal Yayınları.

FREYER, H., (1968). *İçtimai Nazariyeler Tarihi,* Çev. Tahir Çağatay, 2. Baskı, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.

GIDDENS, A., (2003). *Sosyolojik Yöntemin Yeni Kuralları,* Çev. Ümit Tatlıcan, Bekir Balkız, İstanbul: Paradigma Yayınları.

HABERMAS, J., (1996). "Dilthey'in Anlama Kuramı: Ben-özdeşliği ve Dilsel İletişim", *Metinlerle Hermeneutik (Yorumbilgisi) Dersleri,* Derleyen ve Çeviren: Doğan Özlem, 3. Baskı, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, s. 185-206.

KUŞ, E., (2007). "Sosyal Bilim Metodolojisinde Paradigma Dönüşümü ve Psikolojide Nitel Araştırma", *Türk Psikoloji Yazıları,* 10 (20), s. 19-41.

KUŞ, E., (2009). *Nicel-Nitel Araştırma Teknikleri,* 3. Baskı, Ankara: Anı Yayınları.

NEUMAN, W. L., (2007). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri,* Çev. Sedef Özge, C.I-II, İstanbul: Yayınodası Yayıncılık.

ÖZLEM, D., (1998). "Doğa Bilimleri ve Sosyal Bilimler Ayrımının Dünü ve Bugünü Üzerine", *Toplum ve Bilim,* 76 (Bahar), s. 7-39.

SOYKAN, Ö. N., (Tarihsiz). "Sosyolojinin Sorgulanması", *Sorgulanan Sosyoloji*, Editör: Çağatay Özdemir, Ankara: Eylül Yayınları, s. 51-61.

SWİNGEWOOD, A., (1998). *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi,* Çev. Osman Akınhay, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

SOSYAL BİLİMLERİN İÇ-ÖTEKİSİ: ANLAYICI SOSYOLOJİ*

Prof. Dr. Kemaleddin TAŞ
Süleyman Demirel Üniversitesi

ÖZET

Kurucu gelenek olan pozitivist sosyolojinin karşısında yer alan ve sosyoloji alanına yeni bir açılım sağlayan diğer gelenek olan anlayıcı sosyolojinin yaklaşımları önemli istisnalar olmakla beraber, sosyoloji disiplini içerisinde çoğunluk tarafından görmezden gelinmiş, yok sayılmış veya en hafif tabiriyle ihmal edilmiştir. Bu durum da sosyolojinin tek bir perspektif (pozitivizm) doğrultusunda bilinmesi ve ilerlemesini diğer ana geleneğin (anlayıcı) ötekileştirilmesini beraberinde getirmiştir.

Temelleri Dilthey ve Rickert tarafından atılan ve daha sonra Weber tarafından yetkinleştirilerek sistemleştirilen anlayıcı sosyolojinin temel argümanı, tarihe ve topluma dönük bilimlerin konu ve yöntemlerinin doğa bilimlerinin konu ve yöntemleri ile bir tutulamayacağıdır. Çünkü doğal dünya, sadece dışarıdan gözlenebilir ve "açıklanabilir"; toplumsal dünya ise ancak içerden gözlenebilir ve "anlaşılabilir"; toplumsal dünyada olgular arasındaki ilişki amaçsaldır ve değerlere dayanmaktadır. Anlama ve yorumlama kavramı üzerine kurulan, içsel faktörleri öne çıkaran ve bu doğrultuda insan davranışlarının arkasında yatan anlam ve ruhu ortaya çıkarmayı amaçlayan anlayıcı/yorumlayıcı sosyolojiye göre sosyolojik yöntemin amacı, bireyin davranışını anlamaktır. Bu da ancak idiografik, öznelci ve inşacı bir anlayışla mümkündür. Toplumsal dünyada tekillikler olduğundan genelleme yapmak doğru değildir. Dolayısıyla insandan bağımsız bir dış gerçeklik yoktur. İnsanların bizzat kendileri, anlamlandırmaları vasıtasıyla sürekli olarak ve yeniden gerçekliği inşa ederler. Çünkü insan, yapısı gereği maddenin aksine bir takım anlam bilinçlerine sahiptir. Toplumsal yasalar, belirli bir kültürel sisteme dayandıklarından dolayı genel ve evrensel değildir ve doğa yasalarından farklıdır. Ayrıca toplumsal alan, anlam yüklü olduğundan verili bir doğal gerçeklik gibi incelenemez.

Bu bildiri metninde anlayıcı geleneğin sosyoloji disiplini içindeki yeri, önemi, etkisi, ortaya çıkışı, tarihi gelişimi ve başlıca parametreleri genel hatlarıyla ele alınacak, anlayıcı sosyoloji geleneğiyle ilgili değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Sosyoloji, Anlama, Yorumlama, Öznellik, Kültür Bilimleri

THE INNER-OTHER IN SOCIAL SCIENCES: UNDERSTANDING SOCIOLOGY

ABSTRACT

Although there are important exceptions, the approaches of the sociology of understanding as the other tradition, facing positivist sociology as the founding tradition and providing a new opening to the field of sociology have been overlooked, neglected or to say the least ignored. This situation has brought about the fact that sociology was known in a

* Bu bildiri metni, Kemaleddin Taş, *Sosyal Bilim Paradigmaları Açısından Sosyolojik Metodoloji,* Rağbet Yayınları, İstanbul, 2018 adlı kitabımızdaki bilgiler esas alınarak hazırlanmıştır.

single perspective (positivism) and progress and the alienation of the oher main tradition (understanding).

The basic argument of the sociology of understanding, which was laid down by Dilthey and Rickert, and then maturated and systematized by Weber, is that the subjects and methods of the sciences of history and society cannot be considered equal to the natural sciences. Because the natural world can only be observed and explained from the outside; but the social world can only be observed and understood from the inside; the relationship between the facts in the social world is purposive and based on values. According to the understanding /interpretive sociology based on the concepts of understanding and interpretation, emphasizing the internal factors, and in this direction aiming to reveal the meaning and spirit behind human behavior, the aim of the sociological method is to understand the behavior of the individual. This is only possible with an idiographic, subjectivist and constructive approach. It is not correct to generalize because there are singularities in the social world. Therefore, there is no external reality independent of man. People themselves, through their understanding, constantly re-build the reality. Because human beings have certain senses of meaning unlike the matter by their nature. Social laws are not general and universal because they are based on a particular cultural system and are different from natural laws. In addition, the social domain cannot be examined as a given natural reality because it has meanings.

In this paper, the place, importance, effect, emergence, historical development and main parameters of the understanding tradition in sociology discipline will be discussed in general terms, and evaluations will be made about the understanding sociology tradition.

Key Words: Sociology, Understanding, Interpretation, Subjectivity, Cultural Sciences

Giriş

Günümüzde genel olarak iki bilgi teorisi ya da bunların uzantıları, sosyal bilimlerdeki uygulamalara kaynaklık etmektedir. Toplumsal dünyanın doğal dünyadan farklı olmadığını, bu nedenle de doğa bilimlerinde başarıyla uygulanan pozitivist açıklama biçiminin toplumsal bilimler için de uygun olduğunu savunan görüşlere karşılık, toplumsal dünyanın doğal bir gerçeklik gibi ele alınamayacağını savunanlar bulunmaktadır (Kasapoğlu, 1992:201). Esasında sosyoloji biliminin felsefî kökenleri, iki farklı geleneğin varlığına kadar dayanmaktadır. Bunlardan birincisi Fransa ve İngiltere'de kurulup daha sonra Fransa'da gelişen ve sistematik hale gelen "Pozitivist Paradigma" ve buna bağlı olarak şekillenen pozitivist sosyolojidir. İkincisi ise Alman Felsefesine dayanan, özellikle de Kant ve Hegel tarafından felsefî temelleri atılan "Anlayıcı/Yorumlayıcı Paradigma"ya bağlı sosyoloji geleneğidir (Freyer, 1968:33). Diğer bir ifadeyle, insanın sosyal davranışı ile ilgili görüşler, dışsal ve içsel faktörleri vurgulamaları açısından sosyal bilimin doğası hakkında farklı kabullere dayanmaktadır. Bunlar, aynı zamanda birer toplumsal dünya görüşüdür ve toplumsal hayatı açıklamalarında kendi içlerinde tutarlı yaklaşımlar ortaya koyarlar. Dolayısıyla bu paradigmaların her birini anlamak için onların başat kabullerini bilmek gereklidir. Unutmamak gerekir ki her iki paradigmayı da sosyal bilimcilerin laboratuarı olan toplumun farklı renk, çeşitlenme ve duruşları ortaya çıkarmıştır (Çiftçi, 2003:131). Bu

farklılıklar da, inceleme nesneleri olan toplumsal olgunun bilimsel kavranılabilirliğine ilişkin yöntem kutuplaşmalarının oluşumunu doğurmuştur. Bu kutuplaşma, toplumsal bilimler için kuramsal inceleme nesnesinin kavranış farklılığına dayanır. Bu kavrayış farklılığı, genel olarak sosyal bilimlerde olduğu gibi sosyolojide de topluma yönelen bilgi etkinliklerini "doğa bilim" örneğine göre düzenleme ve topluma yönelecek bir bilimin doğa bilimine göre düzenlenemeyeceğini, hem konu hem de yöntem bakımından farklı bir düzenlemeyi savunma olmak üzere iki ana eğilimi ortaya çıkarmıştır. Bu eğilimlerin ilkinde "tek bilim" ve "bilimin birliği", ikincisinde ise "doğal gerçeklik" ve "toplumsal gerçeklik" farklılığından hareketle iki tür bilim değil, tamamen farklı iki ayrı cins bilimin olduğu kabul edilmektedir (Erbaş, 1992:160). Bu bağlamda sosyal bilimin ve özellikle sosyolojinin nasıl bir bilim olduğu, doğa bilimleri karşısındaki konumu, kapsam ve yöntemi gibi konularda temel referans noktaları sunan ve bilim anlayışını biçimlendiren pozitivist/naturalist ve anlayıcı/yorumlayıcı isimli iki ana paradigma, bir başka ifade ile iki farklı sosyoloji vardır. Nicel ve nitel yöntemin karşıtlığı, bilim anlayışlarının bir ifadesi olan bu paradigmalara kadar uzanır. Dolayısıyla bunları, nicel ve nitel paradigma olarak adlandıranlar da vardır. "Sosyoloji nasıl bir bilim olmalıdır?" sorusuna verilen iki karşıt cevap, bu iki paradigmanın kaynağı olmuştur. "Sosyoloji doğa bilimlerini kendisine örnek almalıdır" şeklindeki pozitivistik kabulün karşısında; toplum ve insanın yapısı gereği, sosyoloji için doğa bilimleri modelinin geçersiz olduğunu ileri süren fenomenolojik kabul yer almıştır (Dikeçligil, 2002:107,108).

Anlayıcı Sosyolojinin Kökleri, Tarihi Gelişimi ve Başlıca Temsilcileri

Kökenleri XVIII. yüzyılın sonlarına kadar uzanan ve Greklerden miras kalan hermeneutik, ancak son yıllarda Almanya'da kurumlaşmış ve sosyal bilimler alanında bilindik bir terim haline gelmiştir. "Verstehen" (Anlama), hermeneutik geleneğin birleştirici kavramıdır. Weber'in etkisiyle beraber de yaygınlık kazanmasına rağmen "ortodoks mutabakat" (pozitivist gelenek) mensupları tarafından yoğun eleştirilere uğramıştır. Bunun da sebebi, ilhamlarını pozitivist veya naturalist doğa bilimleri felsefelerinden alan sosyal bilimlerin hegemonyasıdır (Giddens, 2002:23,24).

Fransız sosyoloji geleneğinin dayandığı pozitivizmin kendi bilimsel düşüncesini diğer sosyal bilimleri de kuşatacak şekilde yayma ve bütün toplumların sosyal düzenini kendi bilimsel esaslarına göre kurma hedefi doğrultusunda doğacı, nesnelci ve açıklayıcı anlayışına karşı Alman sosyoloji geleneğine dayanan anlayıcı sosyoloji, anlama ve kültür nosyonları üzerinde odaklanan bir entelektüel mirasa bağlı metodolojik farklılığıyla öne çıkmıştır. Bu geleneğin temel argümanı, bütün beşerî bilimlerin, özellikle tarih ve sosyolojinin, doğa bilimlerinden hem konu hem de yöntem bakımından farklı olduğudur (Hira, 2000:46).

Alman felsefe geleneğinde, kökleri Kant'a kadar uzanan bir "doğal gerçeklik" ve "tinsel gerçeklik" ayrımı vardır. Tinsel gerçeklik, Kant tarafından nesneler dünyası, nesnelerin varoluşu olarak tanımlanan doğa yanında, doğadan farklı, hatta doğaya karşıt bir gerçekliktir. Bu Kantçı ayrımın belirleyici olduğu Alman idealizmi, özellikle Hegel'le bir "tin felsefesi" geliştirmiştir. Bu ayırım daha sonra değişik kollarla Dilthey ve Weber'i de içine alan bir gelenekle korunmuştur. Dilthey, doğal gerçekliği bir algı gerçekliği, tinsel gerçekliği ise insan tarafından ortaya konan bir anlam gerçekliği olarak ayırmış, bu iki gerçeklik alanına yönelen

bilimleri konu ve yöntem bakımından birbirinden farklı yerlerde konumlandırmıştır. Doğa bilimleri, doğayı genel kavramlar ve yasalar altında betimler ve açıklarken; tin bilimleri, konusunun tarihselliği ve bireyselliği yüzünden, doğa bilimlerinin genelleştirici/açıklayıcı yöntemleriyle çalışamazlar. Onlar, doğa bilimleri gibi yasa bilimleri olamaz, toplum ve kültürü bir doğal belirlenimin sonucu gibi göremezler. Dilthey, Rickert ve Weber gibi düşünürler, pozitivist anlayıştan farklı olarak sosyal bilimlerdeki "bilgi"nin doğa bilimlerinden nitelik olarak ayrıldığı, aynı zamanda bu bilginin doğa bilimlerindeki kadar geçerli olduğu yönündeki yaklaşımları doğrultusunda belirledikleri bir metodolojik anlayışla çalışmalarını sürdürmüşlerdir (Hira, 2000:45). Dolayısıyla bu bilimler toplum ve kültürü, yine insanın yaratıp içinde yer aldığı bir gerçeklik alanı olarak incelemeyi mümkün kılacak özel yöntemlerle çalışabilirler (Özlem, 1990:13,14).

Doğa ve toplum bilimlerinin metodolojik birliğine ilişkin pozitivist değerlendirmeye muhalefet eden geleneksel hermeneutiğin temeli XIX. yüzyılda Dilthey tarafından geliştirilen "anlama" kavramında yatmaktadır. Anlama, olgular arasındaki nedensel bağlar üzerinde çalışmaya alternatif olarak sunulmuştur. Daha sonraki dönemde ise Weber, toplumsal ya da kültürel bilimlerde yöntemsel yaklaşımın hem "nedensel" hem de "anlamsal" açıdan yeterli olması gerekliliğini tartışmış; yorumlama kavramını, toplumbilimsel açıklamaya ilişkin değerlendirmesiyle birleştirmeye ve böylece Dilthey ve diğerlerinin "açıklama" ile "anlama" arasında açtıkları "uçurum" üzerinde köprü kurmaya çabalamıştır. Ancak Weber'in bu kavramlaştırmasının, nesnelci bir yorumlamayı da barındırmakla beraber, özne ile nesne arasında bir ayrım ya da ikilem olduğu düşüncesiyle Dilthey'a yakın olduğu unutulmamalıdır. Buna karşılık Heidegger ve Gadamer, özne-nesne ayrımı yapmaksızın incelediğimiz nesnenin (bir metin, toplumsal bir pratik ya da herhangi bir şey) bizden ayrı bir şey olmadığını ve bizim onun içinde olduğumuzu savunurlar. Buradan çıkarılan sonuç ise anlamanın toplum bilimlerine özgü olan ve toplumsal dünyaya ulaşmanın özgül bir yöntemi olarak değil, üyelerince üretildiği ve yeniden üretildiği beşerî toplumun ontolojik ön şartı olarak ele alınmasıdır (Kasapoğlu, 1992:201,202). Görüldüğü gibi Heidegger ve Gadamer'in çalışmaları, hermeneutiği metodolojiden ontolojiye kaydırır ve "felsefî hermeneutik" adı altında anlamayı metodolojik bir problem olmanın ötesinde bir varlık problemi olarak kabul eder. Nitekim Gadamer, hermeneutiğin sosyal bilimler için anlamaya dayalı bir yöntem olmadığını, aksine hermeneutiğin bizatihi sosyal bilimlerin ne olduğu ile ilgili bir anlama çabası olduğunu söyler (Akın, 2005:126,127). Weber ise "anlayarak açıklama" şeklinde bir formül geliştirerek bir sentez yapmayı denemiştir. Anlayıcı sosyoloji geleneğin yerleşmesinde Weber'in önemli bir katkısı olmakla birlikte, Weber'in görüşlerinin şekillenmesinde özellikle Dilthey ve Rickert'in etkisi oldukça önemlidir. Bu düşünürlere göre pozitivist bakış açısı, insan eylemi ve kültürünün incelenmesi açısından kullanılabilir bir yöntem değildir. Çünkü doğa bilimlerinin yöntemleri, toplumsal ve kültürel dünyayı tam olarak kuşatmaktan ve açıklamaktan uzaktır (Swingewood, 1998:159,160). Dilthey, Rickert ve Weber gibi düşünürler tarafından az çok küçük ayrımlar ve sistem anlayışlarıyla savunulan düşünceye göre sosyoloji, "anlama"; doğa bilimleri ise "açıklama" yoluyla ilerleyecektir. Birinci durumda, gözlemci için dolaysız anlamı olan işaretler arasındaki ilişkileri analiz etmek, ikinci durumda ise şeyler arasındaki ilişkileri ortaya koymak söz konusudur (Boudon, 1991:19,20).

Doğa ve topluma ilişkin araştırmaların farklı yöntemlerle yapılması gerektiği yönündeki düşünceler, anlayıcı/yorumlayıcı geleneğe mensup düşünürler tarafından birçok yönden tartışılmıştır. Bu düşünürlere göre her şeyden önce doğal dünya sadece dışarıdan gözlenebilir ve açıklanabilir olmasına karşın toplumsal dünya ancak içerden gözlenebilir ve anlaşılabilir. Bunun yanı sıra doğal dünyada olgular arasındaki ilişki, mekanik nitelikteki bir nedenselliğe tekabül ederken, toplumsal dünyada bu ilişki, değerlere dayanmakta ve amaçsal niteliktedir (Bottomore, Tarihsiz:42). XIX. yüzyılda sosyal bilimlerdeki gelişmelerle birlikte bu bilim grubunu tabiat bilimlerinden ayırmak için J. S. Mill de, "ahlak bilimleri" (manevî bilimler) kavramını ortaya koymuştur. Bu ayırt edici deyim, insanın araştırılmasının tabiatın araştırılmasından farklı olduğu anlayışını yerleştirme çabalarında etkili olmuştur (Rickman, 2000:20).

Tarihi ve toplumu açıklamaya yönelen sosyal bilimlerin, doğayı ve doğal olayları açıklamaya yönelen doğa bilimlerinden farklı olarak anlamaya dayanan yöntemler kullanmasına ilişkin görüşler, sosyoloji tarihinde özellikle pozitivizmi aşma çabaları olarak öne çıkarlar. Bu bağlamda hermeneutiğin metodolojiyle bağı, sosyal bilimlerde yöntem sorunu ile yakından ilişkilidir (Akın, 2005:II).

Pozitivizmin özellikle II. Dünya Savaşından sonra bilim dünyasındaki uğradığı eleştiriler, bilim dünyasının genelinde, gerek sosyal bilimleri gerekse doğa bilimlerini kapsayacak şekilde paradigmatik bir değişime sebep olmuştur. Söz konusu değişim ya da dönüşümde, özellikle Thomas Kuhn'un görüşlerinin merkezî bir yeri ve önemi olduğu bir kez daha vurgulanmalıdır. Kuhn'un pozitivizmin temel kabullerine vurduğu darbe, sosyal bilimlerin kendilerini sorgulamalarına yol açmış ve anlayıcı/yorumlayıcı sosyal bilimlerin ve sosyolojilerin öne çıkmasına vesile olmuştur (Akın, 2005:129).

Anlayıcı Sosyolojinin Temel Özellikleri

Anlayıcı sosyoloji, bilimin rasyonel ve nesnel bir girişim olduğu inancını ve bilimsel teorilerin değerlendirilmesinde gözlemsel verilerin kanıt olarak kullanılmasını kabul etmez. Pozitivizm, doğrudan yansımacı ya da nesnelci/tekabüliyetçi bir anlayışı benimserken; anlayıcı epistemoloji, doğrudan yansımacı olmayan, öznelci, inşâcı bir anlayıştan yola çıkar. Anlayıcı epistemolojide teorilerimizden, inançlarımızdan ve anlamlandırmalarımızdan bağımsız bir dış gerçeklik bilgisi bulunmamaktadır. İnsanlar; duygu, düşünce ve anlamlandırmalarıyla gerçekliği inşâ ederler. Dolayısıyla insanın kendinden bağımsız "orada, dışarıda" duran bir gerçeklik yoktur. Beşerî/sosyal gerçeklik, insanların anlamlandırmalarından bağımsız değildir ve bu anlamlandırmalar yoluyla sürekli olarak yeniden inşâ edilmektedir (Kuş, 2009:65).

Mannheim'a göre anlama yöntemi sayesinde ruhsal yaşantıların ve toplumsal durumların karşılıklı olarak işlevsel biçimde iç içe girmeleri doğrudan anlaşılır kılınmaktadır. Burada, içsel-ruhsal tepkilerin; ortaya çıkma sıklığına ilişkin olasılık ve dereceye göre sadece dışsal bir nedensellik olarak anlaşılmalarından ziyade, ortaya çıkmaları zorunlulukla apaçık olan bir varoluş alanına rastlamaktayız. Dolayısıyla sosyolojinin bilimsel önemini, anlama yöntemine borçluyuz. Çünkü sosyolojinin ana tezleri, ne mekanist-dışsal, ne de biçimsel anlamda pür-niceliksel ilişkiler değil; daha ziyade gerçek yaşamdaki praksise ulaşma

amacıyla oluşturulmuş ve düşünce modellerinin neredeyse aynı somut kurumlarla kullanıldığı birer durum teşhisleri olduğu net olarak ortaya çıkmaktadır (Mannheim, 2002:68,69). Diğer taraftan Rickman'a göre de sosyolojinin en öncelikli görevi, içerisinde ifadelerin yer aldığı kişiler arası bağlamların betimlenmesi ve anlaşılması, bunların sınıflandırılması ve onların birbirleriyle olan ilişkilerinin daha geniş bağlamlarda ele alınması; bu bağlamların uyumluluk, işbirliği ya da çatışma ifade eden türden ifadeler arasındaki düzenlilikleri meydana getirme biçiminin çözümlenmesi ve son olarak çeşitli ilişkilerin bağlamlardaki değişmeleri nasıl meydana getirdiğinin incelenmesidir (2000:150).

İnsan, maddenin aksine duygu, düşünce anlam ve bilince sahiptir. Dolayısıyla insanlar hem kendi hem de diğerlerinin aksiyonlarına mana yüklerler. Bu ilke doğrultusunda anlayıcı yaklaşım, içsel faktörler üzerinde durarak bireylerin öznel durumlarını, olaylara yükledikleri anlamları, duyguları, niyet ve davranış motiflerini öne çıkarmaktadır. Anlayıcı perspektifler, toplumun verili, katı ve değişmezmiş gibi görünen çeşitli alt sistemlerden meydana geldiği ve bireylerin belli şekillerde davranmalarını sağlayan açık bir yapıya sahip olduğu tezine önemli ölçüde katılmazlar. Anlayıcı yaklaşımda temel amaç, insan davranışlarının gerisinde yatan mana ve ruhu keşfetmektir (Bodur, 2005:76,77). Diğer bir ifadeyle anlayıcı/yorumlayıcı yaklaşım, insanların gündelik hayatta karşılaştıkları olgu ve olaylara nasıl anlam verdikleri ve yorumladıkları, bireylerin kendi dışındaki dünyayı nasıl algıladığı, deneyimleri ışığında kendi gerçekliğini ve ilişki içerisinde olduğu toplumsal gerçekliği anlama esasına dayanır (Wagner, 1983:8,9).

Pozitivizme göre tinsel içerikli olsa da araştırılırken sosyal olan, olgu/şey/nesne, yani doğal olgularmış gibi ele alınmalı ve metodolojik olarak sosyal olgular, doğal olgular gibi incelenmelidir. Oysa anlayıcı sosyolojiye göre tinsel olan, doğal olandan farklılığı korunarak analiz edilmelidir. İnsanın aklıyla inşâ ettiği toplumsal, tarihsel alanda tekillikler vardır ve bu tekillikler evreninde genelleme yapmak zordur (Akpolat, 2007:66). Görüldüğü gibi anlayıcı/yorumlayıcı yaklaşıma göre toplumsalın bilgisi ile dünya arasında çok farklı bir ilişki vardır. Bu bağlamda pozitivist bilgi teorisi ile yorumlayıcı teori arasındaki ayrışma, "gerçek dünya" tanımında yatmaktadır. Anlayıcı sosyoloji, toplumsal dünyayı doğal bir gerçeklik gibi ele almaz. Çünkü doğadan farklı olarak toplum belirli bir yaşam biçimine, bu yaşam biçimi de belirli bir sembolik anlam (kutsal) ve kültürel sisteme dayanır. Dolayısıyla toplumsal yasalar, doğal yasalardan farklı olarak genel ve evrensel değil, belirli bir kültürel sisteme özgü kurallardır. Bu sebeple toplumsal bilimler, doğa bilimlerinden farklı olarak nomolojik ve nedensel bir açıklamaya değil, anlamaya veya yorumsal bir açıklama biçimine dayanmak zorundadır.

Sosyolojiyi doğa bilimlerinden farklı görerek insana ve onun yaratıcılığına vurgu yapan, bu bakımdan da pozitivist paradigmanın doğa bilimleri ile toplum bilimleri arasındaki benzerlik anlayışına karşı çıkan anlayıcı/yorumlayıcı geleneğe mensup sosyologlar kendi aralarında değişik varyasyonlara imkân vermektedirler. Aslında, gerek pozitivist ve gerekse de anlayıcı sosyoloji yönelimi, sosyolojinin bir bilim olduğu hususunda hemfikirdirler. Onlar, insan ve topluma ilişkin konularda birbirlerinden ayrılmakta, araştırma yöntemleri ile ilgili de farklı tercihlere yönelmektedirler. Böylece, pozitivist sosyologlar nicel tekniklere önem verirken anlayıcı yaklaşım mensupları nitel araştırma yöntemini tercih etmektedirler. Öte

yandan, her iki kategoriye mensup sosyologlar da kendi aralarında bir birlik ve bütünlük oluşturmamakta, bu bakımdan değişik çeşitlenmeler söz konusu olmaktadır (Günay, 2006:527-529). Dolayısıyla genel olarak sosyal bilimlerde iki ana damar olduğunu ifade etsek bile, bu paradigmalar (cemaatler, gelenekler) homojen değildirler. Bilim cemaatleri, kendi temel ön kabullerini, genel vaziyet alışlarını ve normlarını paylaşan, ancak birçok konuda farklılıklar sergileyen alt-cemaatleri de bünyesinde barındırırlar. Bu bağlamda cemaatlerin içinde cemaatler, onların içinde daha mini cemaatler, mini cemaatlerin içinde çok daha mini cemaatler vardır (Arslan, 2007:XVIII).

Anlayıcı sosyolojide ortaya çıkan metotlar, daha çok felsefî güdülerle belirlenirler. Bundan dolayı bu alanda, doğa bilimlerinde olduğu gibi tek ve kesin bir metot hâkim olmamıştır (Birand, 1998b:14). Anlayıcı sosyoloji, bilimin nesnel bilgi üretme süreci olmadığını, bilimsel sürecin dünyanın göreliliğini temel alan bir süreç olduğunu vurgular. Sosyal olgular, sosyal davranışı belirleyen genellenebilir yasalar türetmek yoluyla değil, bir durumun kendine özgü boyutlarının ayrıştırılmasıyla anlaşılabilir. Ölçme ve araştırma desenleri sistematik analizi amaçlarken genellemeler ile ilgilenmek yerine, bir olayın daha iyi anlaşılmasını sağlamakla yetinir. Bu bağlamda anlayıcı sosyoloji; gerçeğin, bilginin ve doğrunun sosyal kurgular olduğu iddiasındadır. Yani insanlar, anlamların yaratılması sürecine etkin bir biçimde katılır. Pozitivist anlayışta yer alan büyük söylemler ve kuramlar, yorumlayıcı anlayışta çoklu gerçekliklerle yer değiştirir. Bilginin örgütlenmesi ve sunulmasında tek, en doğru bir biçim ya da yol yoktur (Yıldırım ve Şimşek, 2005:29). Bu doğrultuda insan bilimleri, insan zihninin işleyişini ve bu işleyişin, ne olursa olsun, ürünleri veya bu işleyişten etkilenen şeyleri ele alan disiplindir. Tabiat bilimlerinin izlediği yolların güvenilir bilgi elde etmek için tek model olduğu inancı doğru değildir (Rickman, 2000: 22-24). Tabiat bilimlerinden farklı olarak insan bilimleri, anlamlı olguları ele alır. İnsan dünyası daima anlamla yüklüdür. Dolayısıyla insan bilimlerinin gerçekliği ile tabiat bilimlerininki başkadır. İkinciler, olayların sırasını ve yandaşlarını açıklayan varsayımsal yapılar sağlamakla ilgilenirler. İnsan bilimleri ise kendisine katılan oyuncular için anlamı olan ve daha önce ortaya konan ifadelerin anlaşılmasının gerçekleştiği bir dünyayı ele alırlar. Bu bağlamda anlama, apayrı bir bilgi edinme işlemi, başka bir ifadeyle, bilginin kazanılmasıyla sonuçlanan bir bilgi edinme işlemi olarak tanımlanabilir. Bu, insan bilimleri için kaçınılmazdır ve bu bilimlerin bütün metodolojisini belirlemektedir (Rickman, 2000:44,45).

Anlayıcı sosyoloji geleneği, sosyal bilimlerin mantık ve yönteminin aydınlatılmasına önemli katkılar yapmışlardır. Bunlar özetle şöyle sıralanabilir: Toplumsal dünya, doğa dünyasından farklı olarak, aktif insan öznelerin ustalıkla bir icrası olarak kavranmalıdır; bu dünyanın "anlamlı", "açıklanabilir" veya "anlaşılır" bir biçimde inşâsı sadece bir işaretler ya da semboller sistemi olarak değil, aksine pratik etkinliğin bir aracı olarak alınması gereken dile bağlıdır; sosyal bilimci, davranışlarını betimleyerek analiz etmeye çalıştığı kişilerin becerilerine benzer türden becerilerden faydalanmak zorundadır; toplumsal davranış hakkında betimlemeler yapmak, bireylerin toplumsal dünyayı kurar ve yeniden kurarken faydalandıkları anlam çerçevelerinin hermeneutik olarak kavranmasına bağlıdır (Giddens, 2003:205,206).

Anlayıcı/yorumlayıcı yaklaşımlar, anlamanın nasıl ortaya çıktığını ve araştırmalarda etkin bir şekilde nasıl kullanılacağına cevap bulmaya çalışır. İnsanlar dünyası, doğal âlemin sahip olmadığı bir tarzda anlamla yoğrulmuştur. Sosyoloğun görevi, insan davranışlarını betimlemekle sona ermez; aynı zamanda o, anlama yoluyla onun anlamını da bulabilir. Anlama ve anlamdan başka açıklanması gereken üçüncü bir temel kavram "ifade"dir. İfadeler, insan faaliyetinin doğal belirtileridir ve anlama bu belirtiler üzerinde işler. Bu belirtiler, doğal olgular ya da olaylar olduğu halde, ifadeler, zihinsel işlemlerle ilgili oldukları için, sıradan olgu ve olaylardan ayrılır. Farklı ifadeler, farklı biçimlerde belirirler ve farklı yaklaşımları gerektirirler. İfadeleri ne şekilde anlayacağımız sorusunu ele aldığımızda, bağlamlar kavramına ulaşırız. Bütün ifadeler, bağlamlar içerisinde ortaya çıkar ve ancak onlar aracılığıyla anlaşılabilir. İnsan yaşamının anlamalı olduğu, bu anlama bir ifade verildiği ve bu anlamın, ifadeler kendi uygun bağlamlarıyla ilişkili olduğu takdirde anlaşılabileceği biçimindeki yaklaşım, insan bilimleri için bir çerçeve oluşturabilecek bir kuramın köşe taşlarıdır (Rickman, 2000:16-18).

Rickman'a göre anlama, ayırt edilebilir bir işlemdir ama mistik sezgi veya durumların kavranmasıyla karıştırılmamalıdır. Anlama, bir ifadenin işaret ettiği zihinsel bir içeriğin kavranmasıdır; bu nedenle o, insan bilimlerinin konusunu belirlememizi sağlayan ilk bilgi edinme işlemidir. Ayrıca anlama, bunu takiben araştırmaları sürdürürken kullandığımız bir işlem ve araştırmanın hedefidir (Rickman, 2000:49-53). Dilthey'ın da ifade ettiği gibi "anlama Sen'de Ben'in yeniden keşfidir" (Rickman, 2000:62). Bu doğrultuda anlamanın üç epistemolojik şartı; insanın tabiatını tanımak, kültürel ortam hakkında bilgi sahibi olmak ve bağlamı bilmektir (Rickman, 2000:70). Görüldüğü gibi insan bilimlerinde bilimsel yöntemin kullanılması, her aşamada anlamayı gerekli kılar. Araştırılması gereken olguların başlangıçta bir ölçüde anlaşılması gerekir; araştırmanın ilerlemesi bu anlamayı derinleştirir ve düzeltir (Rickman, 2000:90).

Bu bilgiler doğrultusunda anlayıcı yaklaşımın dayandığı temel özellikleri şöyle sıralayabiliriz:

- Sosyal bilimin amacı, toplumsal anlamı bağlamında anlamaktır.
- Gerçekliğin, toplumsal olarak yaratıldığına ilişkin inşâcı bir görüş vardır.
- İnsanlar, ortak bilgiyi oluşturan ve pekiştiren, birbiriyle etkileşim içinde olan toplumsal varlıklardır.
- İnsan eylemliliğine dönük olarak iradeci bir tutum benimsenir.
- Bilimsel bilgi, diğer bilgi biçimlerinden farklıdır ama daha iyi değildir.
- Açıklamalar idiografiktir ve tümevarımsal akıl yürütmeyle gelişir.
- İncelenen insanlarla yeterlilik boyutu kullanılarak açıklamalar doğrulanır.
- Sosyal bilimsel kanıtlar olumsaldır, bağlama özgüdür ve çoğunlukla parantez açmayı gerektirir.
- Aşkın bir perspektiften kullanılan bilgiye dönük olarak pratik bir yönelim benimsenir.
- Sosyal bilimin, değer konularına karşı göreci olması gerekir (Neuman, 2007:141).

Genel olarak anlayıcı yaklaşım, insanların kendi toplumsal dünyalarını nasıl oluşturduğu ve sürdürdüğüne dair anlayış ve yorumlara varmak üzere insanların doğal ortamlarında toplumsal olarak anlamlı eylemin doğrudan ayrıntılı gözlem yoluyla sistematik analizidir (Neuman, 2007:130,131). Bu bağlamda anlayıcı sosyolojiye göre insan bilimlerini tamamıyla tabiat bilimlerine göre düzenlemek; fikrî bakımdan yanlış yönlendirilmiş, bilimsel açından verimsiz, ahlaki açıdan ise tehlikelidir. Bilgi edinme süreçlerinin ayırımı zorunludur. Her ne kadar insan, bilimin konusu olan fiziksel özellikler taşısa da, onun önde gelen niteliği, zihne sahip olmasıdır. İnsan düşünür, iş yapar ve hedefler peşinden koşar. Bütün bunlar, anlaşılabilecek ve anlaşılması gereken bağlamlar oluşturur ve dolayısıyla insan, fiziksel olgular açısından yeterince betimlenemez. Bunun için insanın, kendi dünyasına anlam vermesini sağlayan zihinsel süreçleri anlamamız; bilinçli eylemleri, fikirleri, değer ve amaçları ele almamız gerekir. Bu bağlamda sosyoloji, insanları gözlemlemek ve davranışlarındaki düzenli halkaları tespit etmekle yetinmemelidir. Esas amaç, anlamlı sebepleri aramak olmalıdır. Çünkü insanların niçin bir fiili öyle yaptıklarını dinsel inançlara, toplumsal ülkülere, kurallara ve geleneklere başvurmak suretiyle ortaya çıkarabiliriz. Şöyle ki, cisimlerin niçin çekim yasasına uygun olarak düştüklerini sormak anlamsızdır; ancak insanların niçin intihar ettiklerini, çocuk sahibi olduklarını ya da kumarda paralarını sarf ettiklerini sorabiliriz; anlama sayesinde de bu türlü sorulara cevap bulabiliriz. Dolayısıyla anlama, sadece insan bilimlerinin olgularını bilmemizi sağlayan kaçınılmaz bilgi edinme süreci değil, aynı zamanda onları açıklama vasıtasıdır. Fiziksel dünya vardır ve bilinebilir; insan âlemi ise anlamlıdır ve anlaşılabilir (Rickman, 2000:162-166).

Sonuç

Anlayıcı sosyolojinin hareket noktası, sosyolojinin konu ve yönteminin doğa bilimlerinin konu ve yönteminden farklı olduğudur. Bu farklılığın sebebi doğal dünyanın, dışarıdan gözlenebilir ve "açıklanabilir"; toplumsal dünyanın ise ancak içerden gözlenebilir ve "anlaşılabilir" olmasıdır. Toplumsal alanda olgular arasındaki ilişki belli bir amaca ve değerlere dayanmaktadır. Bu bağlamda anlama ve yorumlama kavramı üzerine kurulan, içsel faktörleri öne çıkaran ve toplumsal davranışlarının arkasında yatan anlamı ortaya çıkarmayı amaçlayan anlayıcı sosyolojiye göre bu da ancak idiografik, öznelci ve inşacı bir yaklaşımla mümkündür. Toplumsal yasaların doğa yasalarından farklı bir şekilde zorunlu olarak belirli bir kültürel sisteme dayanmaları ve bu doğrultuda da genel ve evrensel olmamasından dolayı toplumsal alanla ilgili genelleme yapmak doğru değildir. Ayrıca maddenin aksine bir takım anlam bilinçlerine sahip insandan bağımsız bir dış gerçeklik bulunmaması ve gerçekliğin insanların anlamlandırmaları vasıtasıyla sürekli olarak ve yeniden inşa edilmesi sebebiyle de anlam yüklü olan toplumsal alanı, verili bir doğal gerçeklik gibi ele almak mümkün değildir.

XIX. yüzyılda ortaya çıkan bir anlam kuramı olan hermeneutik ile de yakından ilişkili olan ve sosyolojiye yeni bir alan açarak açılım sağlayan anlayıcı gelenek, sosyoloji disiplini içerisinde "üvey evlat" muamelesi görmüş, "sosyoloji yapma" şekli "bilimsel olmadığı" gerekçesiyle yok sayılmış veya itibar edilmemiştir. Bu tutum da sosyolojinin salt pozitivist yaklaşım çerçevesinde yapılabileceği algısını yerleştirmiş ve anlayıcı sosyolojinin ötekileştirilmesi sonucunu doğurmuştur.

Kaynakça

AKIN, M. H., (2005). *Sosyolojide Yöntem Sorunu Olarak Anlama ve Açıklamanın Sınırları*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

AKPOLAT, Y., (2007). "Durkheim'dan Giddens'a Pozitivist Sosyoloji", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* X (2), s. 53-87.

ARSLAN, H., (2007). *"Epistemik Cemaat",* 2. Baskı, İstanbul: Paradigma Yayınları.

BİRAND, K., (1998). *Manevi İlimler Metodu Olarak Anlama,* Kâmiran Birand Külliyatı, Ankara: Akçağ Yayınları.

BODUR, H. E., (2005). "Sosyolojik Din Teorisi ve Türk Din Sosyolojisi", *Türk Din Sosyolojisinin Temel Sorunları Sempozyumu,* (11-13 Haziran 2004), Çorum: Gazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, s. 75-88.

BOTTOMORE, T. B., (Tarihsiz). *Toplumbilim,* Çev. Ünsal Oskay, 3. Baskı, İstanbul: Der Yayınları.

BOUDON, R., (1991). *Sosyoloji Yöntemleri,* Çev. Alev Türker, İstanbul: İletişim Yayınları.

ÇİFTÇİ, A., (2003). *Nasıl Bir Sosyal Bilim,* Ankara: Kitâbiyât Yayınları.

ERBAŞ, H., (1992). "Sosyolojide Fenomenoloji", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Araştırma Dergisi,* XIV (1-2), s. 159-167.

DİKEÇLİGİL, B., (2002). "Sosyolojide Metodolojik Farklılaşma ve Metodlar Arası İşbirliği", *Yeni Sosyolojik Arayışlar, Dünyada ve Türkiye'de Farklılaşma-Çatışma-Bütünleşme-II, III. Ulusal Sosyoloji Kongresi,* (2-4 Kasım 2000, Eskişehir), Ankara: Sosyoloji Derneği Yayınları, s. 97-126.

FREYER, H., (1968). *İçtimai Nazariyeler Tarihi,* Çev. Tahir Çağatay, 2. Baskı, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Yayınları.

GIDDENS, A., (2002). "Hermeneutik ve Sosyal Teori", *Retorik Hermenutik ve Sosyal Bilimler,* Derleme ve Tercüme: Hüsamettin Arslan, İstanbul: Paradigma Yayınları, s. 23-38.

GIDDENS, A., (2003). *Sosyolojik Yöntemin Yeni Kuralları,* Çev. Ümit Tatlıcan, Bekir Balkız, İstanbul: Paradigma Yayınları.

GÜNAY, Ü., (2006). "Kuramsal Yaklaşım ve Türk Sosyolojisi", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 21 (2006/2), s. 509-542.

HİRA, İ., (2000). "Max Weber'in Yöntem Anlayışı", *Bilgi Dergisi,* (2), ss. 45-58.

KASAPOĞLU, A., (1992). "Sosyolojide Birlik Sağlama", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Araştırma Dergisi,* XIV, s. 201-218.

KUŞ, E., (2009). *Nicel-Nitel Araştırma Teknikleri,* 3. Baskı, Ankara: Anı Yayınları.

MANNHEİM, K., (2002). *İdeoloji ve Ütopya,* Çev. Mehmet Okyayuz, Ankara: Epos Yayınları.

NEUMAN, W. L., (2007). *Toplumsal Araştırma Yöntemleri,* Çev. Sedef Özge, C.I-II, İstanbul: Yayınodası Yayıncılık.

ÖZLEM, D., (1990). *Max Weber'de Bilim ve Sosyoloji*, İstanbul: Ara Yayıncılık

RİCKMAN, H. P., (2000). *Anlama ve İnsan Bilimleri*, Çev. Mehmet Dağ, 2. Baskı, Samsun: Etüt Yayınları.

SWİNGEWOOD, A., (1998). *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi,* Çev. Osman Akınhay, Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.

YILDIRIM, A. ve ŞİMŞEK, H., (2005). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri,* 5. Baskı, Ankara: Seçkin Yayıncılık.

WAGNER, H. R., (1983). *Phenomenology of Consciousness and Sociology of the Life-world,* Alberta: The University of Alberta Press.

VERGİ VE MUHASEBE BOYUTLARI İLE CİRO PRİMİ UYGULAMASININ DEĞERLENDİRİLMESİ

Dr. Öğr. Üyesi Mehmet DAĞ
Dr. Öğr. Üyesi Tunay ASLAN
Siirt Üniversitesi

ÖZET

Günümüzde ticari hayat içinde rekabet edebilirliğin sağlanması amacıyla firmaların çeşitli pazarlama yöntemleri kullandığı görülmektedir. Firmalar arasında satış hacminin artırılması maksadıyla yapılan anlaşmaya bağlı olarak, belirli bir kota barındıran alış-satış işlemleri veya her ay düzenli olup kota içermeyen alış-satış işlemleri üzerinden belirli bir oranda, bedelinin fatura olarak yansıtılabildiği prim uygulaması ciro primi olarak adlandırılmaktadır. Tedarikçi firma tarafından uygulanan ciro primi uygulamasında teşvik ve desteğin sağlanması hedeflenmekte olup ciro primi uygulaması vergi mevzuatımızda Gelir Vergisi ve Katma Değer Vergisi (KDV) kanunları uyarınca vergilendirilmektedir.

Bu çalışmada öncelikle ciro primi uygulaması hakkında genel bilgilere yer verildikten sonra ciro priminin Katma Değer Vergisi ile Gelir ve Kurumlar Vergileri karşısındaki durumu değerlendirilecektir. Çalışma, ciro primine ilişkin muhasebe uygulamalarına dair örnekler verildikten sonra sonuç ve değerlendirme kısmı ile son bulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Ciro Primi, Gelir Vergisi, Katma Değer Vergisi, Muhasebe

Absract

1.Giriş

Ciro primi uygulaması, firmaların dönem satışlarını artırmak, mal ve hizmetlerinin rekabet gücünü geliştirmek ve pazar payını artırmak, müşteri sadakatini teşvik etmek amacıyla uyguladığı stratejiler arasında yer almaktadır. Firmalar, belirli bir hasılatın aşılması durumunda bayilerine nakdi ya da ayni menfaat olarak ciro primi ödemesi yapmaktadırlar. Bu ödemeler belli miktarın veya tutarın aşıldığı kota yöntemine göre düzenlenebileceği gibi dönemsel satışlara göre de düzenlenebilmektedir. Ağırlıklı olarak yıllık satışlar üzerinden hesaplanan ciro primi ödemeleri nakdi olabileceği gibi mal fazlası şeklinde de yapılabilmektedir.

Ciro primi uygulamasında ana satıcı firmanın amacı, mallarının satışının istenen seviyeye çıkarılmasıdır. Özellikle rekabetin yoğun olduğu sektörlerde bu uygulama sıklıkla başvurulan bir pazarlama yöntemidir. Böylelikle, bayilere rekabet açısından hareket serbestliği kazandırılmaya çalışılmaktadır. Bu uygulamada bayilerin veya sürekli mal alımında bulunanların ana firmaya vermiş oldukları bir hizmet söz konusudur. Elde edilen ciro primi de verilen bu hizmetin, bu ek çalışmanın, çabanın bir ürünüdür. Dolayısıyla ana firma ile alt firmalar arasında yazılı ya da sözlü olarak düzenlenmiş olan bir sözleşme ve bu sözleşmenin şartlarının yerine getirilmiş olmasına binaen gösterilmiş olan belli bir çabanın, belli bir hizmetin neticesinde hak kazanılan bir menfaat söz konusudur (Emre, 2010).

Vergi kanunlarımızda ciro primi uygulaması çerçevesinde yapılan iskontolar için ciro primi ifadesi kullanılmamış olup; ciro primini de kapsayan kanuni düzenlemelere ıskonto başlığı altında yer verilmiştir (Erdağ, 2018). Ciro primine ilişkin vergi mevzuatımız, ciro priminin elde eden açısından gelir, ciro primini veren açısından ise bir gider olarak muhasebeleştirilmesini öngörmektedir. Buna göre, ciro primi elde edenler fatura düzenlemeli ve elde ettiği gelirin KDV tutarını da hesaplamalıdır. Elde edilen gelir ve ödenen gider, verginin dönemselliği gereği ilgili yılın kar ve zararından indirilebilecektir.

Çalışmanın bundan sonraki kısmında ciro primi uygulamasının vergisel boyutunun irdelenmesi amacıyla bu uygulamanın Katma Değer Vergisi ve Gelir ve Kurumlar Vergisi karşısındaki durumu irdelenecek ve sonraki kısımda ise ciro primi uygulamasına ilişkin muhasebe işlemlerine dair örneklere yer verilecektir.

2. CİRO PRİMİNİN KDV KARŞISIDAKİ DURUMU

Türkiye'de vergi mevzuatında ilk olarak 1987 yılında 26 Seri no'lu KDV Genel Tebliği yapılan bir düzenleme yer verilen ciro primi uygulamasında 2012 yılına kadar önemli bir değişiklik yapılmamıştır. 2012 yılında Maliye Bakanlığı'nca ciro primi uygulamasının Katma Değer Vergisi (KDV) karşısındaki durumu 116 Seri No'lu KDV Genel Tebliği ile yeniden düzenlenmiştir. Yapılan bu yeni düzenleme ile ciro primi ödemelerinin KDV Kanunu'nun 35'inci maddesi kapsamında "matrah değişmesi" olarak kabul edilmesi öngörülmüştür. 116 Seri No'lu Tebliğ'de yapılan açıklamalar uyarınca Maliye Bakanlığı ciro primi ödemelerinin KDV'ye tabi olduğu görüşünü korumakla birlikte, ciro primlerinin matrahın değişmesi olarak değerlendirilmesi gerektiğini ve bu nedenle düzeltme yapılması gerekliliği bulunduğunu ifade etmiştir. Bu noktada düzeltme işlemi alıcı tarafından satıcı adına fatura ve benzeri belge düzenlemek suretiyle yapılacak olup düzenlenecek fatura ve benzeri belgede KDV matrahında değişikliğe neden olan iskonto tutarına ilk teslim veya hizmetin yapıldığı tarihte bu işlem için geçerli KDV oranının uygulanacağı da yine ilgili tebliğde belirtilmiştir (Sezgin, 2012: 187). İlgili tebliğ uyarınca ciro primini hak eden alıcı firma satıcı adına iskonto tutarı kadar faturayı düzenleyecek ve bu faturada ıskontoya esas olan mal ya da hizmetin geçerli olduğu oranla KDV hesaplayacaktır. Eğer ciro primi mal teslimi şeklinde ise, satıcı firma ciro primi niteliğindeki mal teslimleri için bedelli fatura düzenleyecek, ıskonto ya da primi hak eden alıcı firma ise satıcı adına aynı tutarda fatura düzenleyerek, bu faturada ıskontoya esas olan mal ya da hizmetin geçerli olduğu oranla KDV hesaplayacaktır (Gündüz ve Gündüz, 2016).

116 Seri No.lu KDV Genel Tebliği ile 19.01.2012 tarihinden itibaren geçerli olmak üzere, belli bir dönem sonunda ya da belli bir ciro aşıldığında yapılan ıskontolar nedeniyle düzenlenen faturalarda uygulanacak KDV oranı, asıl işlemde uygulanan KDV oranı ile aynı olacak şekilde değiştirilmiştir. Bu sayede KDV iade taleplerinde ciro primleri nedeni ile firmalar aleyhine sonuçlar doğuran sıkıntılar ortadan kaldırılmış bulunmaktadır (Orhan, 2012). Maliye Bakanlığı tebliğdeki açıklamalar çerçevesinde ciro primi kazanabilmek için ek bir çaba gösterildiği ve gösterilen bu çabanın da hizmet olarak değerlendirilmesi gerektiği görüşünde olup ciro primlerinin katma değer vergisine tabi olduğu görülmektedir. Buna karşın ciro primlerinin KDV karşısındaki durumuna ilişkin karşıt görüşlü Danıştay kararları

bulunmaktadır. Her ne kadar karşıt görüşlü Danıştay kararları bulunsa da, ciro primlerinin hizmet kapsamında değerlendirilmesi sebebiyle KDV'ye tabi olduğu 26 seri no'lu Katma Genel Vergisi Genel Tebliğ'inde açıkça belirtilmektedir. Buna göre, ciro primi faturalarında hizmet teslimlerinin tabi olduğu genel KDV oranı olan %18'in dikkate alınması gerekmektedir. Bunun yanında, yurtdışındaki firmalar tarafından düzenlenen faturalar açısından da, hizmetten faydalanmanın Türkiye'de gerçekleşmesi sebebiyle %18 oranında KDV hesaplanması gerektiği görülmektedir. Öte yandan, ciro primlerinin hangi yılda gelir veya gider olarak dikkate alınacağına ilişkin karşıt görüşlü muktezalar bulunmaktadır. Buna karşın, ticari kazancın tespitinde tahakkuk esasının geçerli olması sebebiyle, ciro primine hak kazanılan dönemde yasal kayıtlara gelir veya gider kaydedilmesi gerekmektedir. Düzenlenen faturalarda ciro primlerinin KDV'ye tabi tutulmamış olması nedeniyle Katma Değer Vergisi Kanunu açısından ciro primlerinin ıskonto yoluyla ödenmesi yönteminin doğru bir uygulama olmadığı görülmektedir (Acar,2019).

23.06.2012 tarihinde yayımlanan 119 No.lu KDV Tebliğinde, KDV iadesi konusunda dönemsellik açıklaması yapılarak mal satış faturası ile ciro prim faturası farklı dönemlerde düzenlenen mükelleflerin KDV iadesi dönemsellik gerekçesi ile reddedilmeye başlanmıştır. Söz konusu uyuşmazlıklar yargı nezdinde, Danıştay'ın Ekim 2014 tarihli kararı doğrultusunda, ciro priminden kaynaklanan iade taleplerinin dönemsellik gerekçesi ile reddinin yasal olmadığı yönünde kararları ile mükellef lehine çözülmüştür. 26 Nisan 2014 tarihinde KDV Uygulama Genel Tebliği yayınlanmış ve iade taleplerindeki dönemsellik açıklamaları 119 No.lu KDV Tebliği ile aynı kalmıştır (Gündüz ve Türkmen, 2018).

29 Mart 2018 tarihinde TBMM'de kabul edilen ve KDV Kanunu'nda çok sayıda değişiklik öngören 7104 sayılı kanun ile KDV Kanunu madde 29'da yapılan değişiklikler sonrası, KDV indiriminin vergiyi doğuran olayın meydana geldiği yılı izleyen yılda da yapılabilmesi sağlanmakta ve takvim yılı kapandıktan sonra gelen ciro prim faturalarının indirim ve iade konusu yapılmasında dönemsellik kısıtlaması ortadan kaldırılmaktadır (Gündüz ve Türkmen,2018).

3. GELİR VE KURUMLAR VERGİSİ AÇISINDAN CİRO PRİMİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Ciro primi uygulamasında alt firmaların ana firmaya vermiş oldukları bir hizmet ve bu hizmet karşılığında da ana firma tarafından alt firmaya sağlanmış olan bir menfaat söz konusudur. Dolayısıyla her iki firma açısından da bir ticari faaliyetten bahsetmek mümkündür (Emre, 2010).

Gelir ve Kurumlar Vergisi kanunlarında ciro primi konusundan ayrıca bahsedilmemiştir ancak 193 Sayılı Gelir Vergisi Kanunu'nun 37. Maddesinin ticari kazancı tanımlayan hükmüne göre ciro primleri, elde eden açısından ticari kazancın bir parçası olarak kabul edilmektedir. Ciro primi veren açısından ise Gelir Vergisi Kanunu'nun 40. Maddesi doğrultusunda ciro primi giderleri safi kazancın tespit edilmesi için indirim konusu yapılabilmektedir (Çengel, 2018).

İlgili kanun maddeleri çerçevesinde; ciro primi uygulaması bünyesinde alt firmaların ana firmaya vermiş oldukları hizmet neticesinde ana firmadan sağladıkları menfaatlerin elde

eden gerçek kişi mükellef açısından faaliyetlerin gerçekleştirilmiş olduğu dönemin geliri olarak değerlendirilmesi ve ticari kazanç olarak vergilendirilmesi; menfaati elde eden alt firma kurumlar vergisi mükellefi ise, elde edilen menfaatin kurum kazancı olarak değerlendirilmesi ve bu şekilde vergilendirilmesi gerekmektedir (Emre, 2010).

Kurumlar Vergisi Kanunu uyarınca safi kurum kazancının tespitinde Gelir Vergisi Kanunu'nun ticari kazanç ile ilgili hükümleri uygulanacağından Kurumlar Vergisi mükellefleri için de aynı hükümlerin geçerli olacağı sonucuna varılabilir. Ciro priminin elde eden açısından gelir, veren açısından gider/indirim niteliğinde olduğu ilgili kanun hükümlerinden anlaşılmaktadır (Çengel, 2018).

Gerek muhasebe sisteminde dönemsellik ilkesi, gerekse ticari kazancın tespitinde tahakkuk esasının gereği olarak, geliri doğuran muamelelerin takvim yılı içinde eksiksiz olarak gerçekleşmiş olması, gelirin ilgili yılda elde edilmiş sayılması için yeterli olacaktır (Emre, 2010). Nitekim, ciro primlerinin hangi dönemde gelir veya gider gösterileceği hususuna ilişkin; 1 Sıra No' lu Muhasebe Sistemi Uygulama Genel Tebliği'nin Muhasebenin Temel Kavramlarının Dönemsellik İlkesine ilişkin açıklamalarına göre "işletmenin sürekliliği kavramı uyarınca sınırsız kabul edilen ömrünün, belli dönemlere bölünmesi ve her dönemin faaliyet sonuçlarının diğer dönemlerden bağımsız olarak saptanmasıdır. Gelir ve giderlerin tahakkuk esasına göre muhasebeleştirilmesi, hasılat, gelir ve kârların aynı döneme ait maliyet, gider ve zararlarla karşılaştırılması bu kavramın gereğidir." ifadesine göre ciro primlerinin ilgili olduğu dönemde gelir/gider kaydedilmesi gerektiği söylenebilir (Çengel, 2018).

Ciro priminin ana firma açısından "bir pazarlama gideri" olduğunu söylemek mümkündür. Nitekim, yapılan bu gider, Gelir Vergisi Kanunu'nun "İndirilecek Giderler" başlıklı 40/1.maddesinde sayılan "Ticari kazancın elde edilmesi ve idame ettirilmesi için yapılan genel giderler" içerisinde değerlendirilmektedir (Emre, 2010).

Vergi Usul Kanunu'nun 229'uncu maddesinde, fatura, satılan emtia veya yapılan iş karşılığında müşterinin borçlandığı meblağı göstermek üzere emtiayı satan veya işi yapan tüccar tarafından müşteriye verilen ticari vesika olarak tanımlanmış, 231/5 inci maddesinde ise faturanın mal teslimi veya hizmetin yapıldığı tarihten itibaren azami yedi gün içinde düzenleneceği, bu süre içerisinde düzenlenmeyen faturaların hiç düzenlenmemiş sayılacağı hükme bağlanmıştır. Bu ifadelerden ciro primlerinin hak edildiği tarihten itibaren 7 gün içinde faturaya bağlanması gerektiği anlaşılmalıdır (Çengel, 2018).

Öte yandan, fatura ve benzeri belgelerde ayrıca gösterilmeyip, yıl sonralarında, belli bir dönem sonunda ya da belli bir ciro aşıldığında (satış primi, hasılat primi, yıl sonu ıskontosu gibi adlarla) yapılan ödemeler ise katma değer vergisine tabi olacaktır. Zira, bu tür bir ıskonto doğrudan satılan malla ilgili değildir. Burada söz konusu olan ıskonto, firmanın yaptığı ek bir çalışmanın yada çabanın sonucu olarak doğmaktadır. Dolayısıyla yapılan iş ana firmaya karşı verilen bir hizmettir. Çünkü, ana firma ile satıcı firma arasında düzenlenen sözleşmeye göre (yazılı veya sözlü), satıcı firma sözleşmenin hükümlerine uygun olarak belli bir çabayı göstermiştirki (belli bir hizmeti vermiştir ki) ek ödemeye (ıskontoya) hak kazanmıştır. Bu nedenle, yukarıda belirtilen şekilde uygulanan ve Katma Değer Vergisi Kanununun 4. maddesi çerçevesinde "hizmet" kapsamına giren bu işlemlere ait ıskontolar, aynı Kanunun 1/1. maddesi uyarınca vergiye tabi tutulacaktır (Öğredik, 2007).

Ciro primleri açısından Katma Değer Vergisi ve Gelir ve Kurumlar Vergisi yönüyle bir değerlendirme yapmak gerekirse, ciro primlerine yılsonu itibariyle hak kazanıldığından fatura sonraki yılda düzenlense dahi tahakkuk esasının bir gereği olarak bu primlerin hak kazanıldığı yılın geliri olarak beyan edilmesi gerektiği; vergi matrahının hesaplanmasında ıskontoların ticari teamüllere uygun olup olmadığı konusunun özellikle ilişkili taraflarla yapılan işlemlerde emsallere uygunluk ilkesi uyarınca tespit edilmesi gerektiği; ciro primlerinde tahakkuk yılsonu itibariyle gerçekleşmişse, katma değer vergisi açısından da bu tarih itibariyle vergiyi doğuran olayın meydana geldiğine dikkat edilmesi gerektiği; yurtdışındaki bir firmanın Türkiye'deki bir firmaya ödediği ciro primleri için Türkiye'deki firma tarafından yurt dışına düzenlenen faturada KDV hesaplanması gerektiği hususları ifade edilebilir (Demir, 2012:109).

4. CİRO PİRİMİ MUHASEBE UYGULAMALARI

İşletmeler açısından ciro pirimi nakden yâda ayni olarak verilebilmekte olup aşağıda ciro primi ile ilgili muhasebe uygulamalarına yer verilmiştir.

4.1 Ciro Piriminim Nakden Uygulanması

Uygulama I: Tunay A.Ş yıl içinde yıl içindeki satışlarının % 3 oranında ciro pirimi vermekte olup Tunay A.Ş 2018 yılı için Mehmet A.Ş.ye 100.000 TL değerinde mal satmıştır.

100.000 TL*0,003= 3.000 TL.

Mehmet A.Ş yılsonunda belli tutarda alış kotası aşmasından dolayı Tunay AŞ'den yılsonunda 3.000 TL tutarında fatura düzenleyip ciro pirimi talep etmesi gerekmektedir.

A-Ciro pirimi faturasının yıl içinde düzenlenmesi durumunda;

"Mehmet A.Ş " Tarafından Yapılması Gereken Kayıt (Bayi)

Hesaplar	31.12.2018	**Borç**	**Alacak**
320-	Satıcılar	3.540	
602-	Diğer Gelirler		3.000
391-	Hesaplanan K.D.V		540

"Tunay A.Ş "Tarafından Yapılacak Kayıt (Ana Firma)

Hesaplar	31.12.2018	**Borç**	**Alacak**
611-	Satıştan Iskontolar	3.000	
191-	İndirilecek KDV	540	
120-	Alıcılar		3.540

B- Ciro pirimi faturasının izleyen yıl içinde düzenlenmesi durumunda;

"Mehmet A.Ş " Tarafından Yapılması Gereken Kayıt (Bayi)

Hesaplar	31.12.2018	**Borç**	**Alacak**
181-	Gelir Tahakkukları	3.000	
642-	Faiz Geliri		3.000

Hesaplar	04.05.2019	**Borç**	**Alacak**
320-	Satıcılar	3.540	

181-	Gelir Tahakkukları		3.000
391-	Hesaplanan K.D.V		540

"Tunay A.Ş "Tarafından Yapılacak Kayıt (Ana Firma)

Hesaplar	31.12.2018	**Borç**	**Alacak**
611-	Satıştan Iskontolar	3.000	
381-	Gider Tahakkukları		3.000

Hesaplar	04.05.2019	**Borç**	**Alacak**
381-	Gider Tahakkukları	3.000	
191-	İndirilecek K.D.V	540	
120-	Alıcılar		3.540

4.2 Ciro Piriminim Ayni Olarak Uygulanması

Uygulama II: Tunay A.Ş satışlarından dolayı Mehmet AŞ'ye bedelsiz olarak 3.000 TL tutarında ticari mal vermiştir.

"Mehmet A.Ş " Tarafından Yapılması Gereken Kayıt (Bayi)

Hesaplar	31.12.2018	**Borç**	**Alacak**
153-	Ticari Mallar	3.000	
191-	İndirilecek KDV	540	
320-	Satıcılar		3.540

Hesaplar	31.12.2018	**Borç**	**Alacak**
320-	Satıcılar	3.540	
602-	Diğer Gelirler		3.000
391-	Hesaplanan K.D.V		540

"Tunay A.Ş "Tarafından Yapılacak Kayıt (Ana Firma)

Hesaplar	31.12.2018	**Borç**	**Alacak**
120-	Alıcılar	3.540	
600-	Yurt İçi Satışlar		3.000
391-	Hesaplanan K.D.V		540

Hesaplar	31.12.2018	**Borç**	**Alacak**
611-	Satıştan Iskontolar	3.000	
191-	İndirilecek K.DV.	540	
120-	Alıcılar		3.540

5.SONUÇ

Ticari hayatta var olan rekabetin doğası gereği firmalar çeşitli pazarlama yöntemlerine başvurmaktadırlar. Ciro primi gibi uygulamalar sayesinde firmalar satışlarını artırmak ve daha

yüksek cirolara ulaşmayı hedeflemektedirler. Genellikle ana firmalar tarafından bayilere verilen ciro primleri, belirlenen miktar veya tutarda mal veya hizmet satışının gerçekleşmesine bağlı olarak ayni veya nakdi olarak ödenebilmektedir. Bayiler tarafından ana firmaya verilen bir hizmet niteliğini de taşımakta olan ciro primleri bu nedenle prim alan bayiler tarafından belge düzenlenmesi ve belgede gösterilen tutarın gelir olarak kaydedilmesi zorunluluğunu getirmektedir. Bu noktada ana firma belgede belirtilen tutarı gider olarak göstererek Katma Değer Vergisi açısından indirim konusu yapabilmektedir.

Ciro primi uygulaması zaman içinde vergi mevzuatı açısından çeşitli değişikliklere tabi tutulmuştur. Nitekim 2012 yılında yayınlanan 116 Seri No.lu KDV Genel Tebliği ile Maliye Bakanlığı ciro primi ödemesini matrahta değişiklik yaratan bir ödeme olarak değerlendirmeye başlamıştır. Böylelikle faturalandırma açısından, ciro primi almaya hak kazanan tarafından satıcı adına fatura düzenlenerek gerekli düzeltme işlemi sağlanacaktır. Öte yandan 2018 yılında kabul edilen 7104 sayılı kanun ile Katma Değer Vergisi Kanunu madde 29'da yapılan değişiklikler ile indirimli orana tabi işlemin gerçekleşmesinden sonra, işlem ile ilgili olarak ciro primi gibi harcamalar üzerinden KDV ödenebilmektedir. Ayrıca indirimli orana tabi işlemin gerçekleşmesinden sonra, satıcı tarafından yapılan iskontolar nedeniyle, alıcılar tarafından iskontoya dair düzenlenen faturada KDV hesaplanması gerekmektedir. Bu kapsamda, indirimli orana tabi işlemin gerçekleşmesinden sonra, işlemle ilgili olarak yapılan ciro primi gibi harcamalar ve iskontolar nedeniyle satıcılar tarafından yüklenilen KDV'nin, indirim hesaplarına dahil edildiği vergilendirme dönemine ilişkin iade hesabında dikkate alınması uygun görülmüştür. Söz konusu düzenleme ciro primi uygulamasında yaşanan mağduriyetlerin çözümüne yönelik olumlu bir adım olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

Acar, İ. (2019), Ciro Primi, *Erişim Adresi:* http://www.ozdogrular.com.tr/v1/fla-haberler-gizli-245/10487-ciro-primleri-, *Erişim Tarihi: 15*.02.2019

Çengel, D. (2018), Ciro Primleri, *Erişim Adres*i:// www.alomaliye.com/2018/12/04/ciro-primleri/, *Erişim Tarihi:*17.02.2019

Demir, Ş. (2012), Iskontoların Muhasebesi ve Denetimi, *Mali Çözüm Dergisi,* Sayı:109, 77-112.

Emre, L. (2010), Ciro Primi Uygulamasında Vergisel Boyut ve Ciro Priminin Muhasebeleştirilmesi, *Vergi Raporu,* Sayı:127.

Erdağ, N. (2018), Yurtdışı Firmalarından Alınan Ciro Priminde Vergi, *Erişim Adres*i: http://www.nevzaterdag.com/yurdisi-firmalarindan-alinan-ciro-priminde-vergi/, *Erişim Tarihi*:16.02.2019

Gündüz N. ve Gündüz S. (2016), Tüm Yönleri İle Ciro Primi Uygulaması, E-Yaklaşım / Mart 2016 / Sayı: 279

Gündüz Z. ve Türkmen E. (2018), Ciro Primi Faturalarının İndirim ve İadesine İlişkin Güncel Gelişmeler, GSG Hukuk Duyuru Metni, Eri*şim Adresi:* https://www.gsghukuk.com/tr/yayinlar/duyurular/vergi-ve-gumruk-uyusmazliklari-duyurulari/ciro-primi-faturalarinin-indirim-ve-iadesine-iliskin-guncel-gelismeler-mart-2018.pdf, *Erişim Tarihi:*16.02.2019

Orhan, C. (2012). KDV İadesinde Ciro Priminden Kaynaklanan Sorunlar Ortadan Kaldırılmıştır, *E-Yaklaşım* / Mart 2012 / Sayı: 231

Öğredik, G. (2007), Ciro Primi Tutarları İle Ticari Faaliyet Hacmi Arasındaki İlişki ve Ciro Primlerininin Muhasebeleştirilmesi, *Lebib Yalkın Mevzuat Dergisi*, Eylül 2007

Sezgin, B. (2012), Ciro Primlerinin KDV Karşısındaki Durumuna İlişkin Sorunlar Devam Ediyor, *Mali Çözüm Dergisi*, Yıl:21, Sayı:110, 187-194.

T.C. Yasalar (31.12.1987). **26 seri no'lu KDV Genel Tebliği.** Ankara: Resmî Gazete (M19681)

T.C. Yasalar (19.01.2012). **116 seri no'lu KDV Genel Tebliği.** Ankara: Resmî Gazete (28178)

T.C. Yasalar (23.06.2012). **119 seri no'lu KDV Genel Tebliği.** Ankara: Resmî Gazete (28332)

1 Sıra No' lu Muhasebe Sistemi Uygulama Genel Tebliği, http://gib.gov.tr/node/88229

193 Sayılı Gelir Vergisi Kanunu, http://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.4.193.pdf

5520 Sayılı Kurumlar Vergisi Kanunu, www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.5520.doc

213 Sayılı Vergi Usul Kanunu, https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.4.213.pdf

3065 Sayılı Katma Değer Vergisi Kanunu, http:// mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.3065.doc

7104 sayılı Katma Değer Vergisi Kanunu ve Bazı Kanunlar ile 178 Sayılı Kanun Hükmünde Kararnamede Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun, http://www.gib.gov.tr/7104-sayili-katma-deger-vergisi-kanunu-ve-bazi-kanunlar-ile-178-sayili-kanun-hukmunde-kararnamede

TÜRKİYE'DE KAMU KURULUŞLARINDA KALİTE YÖNETİMİ

Prof. Dr. Mehmet Akif ÖZER
Öğr. Gör. Reha BAYANSAR
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Özet

Günümüzde işletmelerde yaygın bir şekilde uygulanan kalite yönetimi; kalite geliştirmeyi, kalite planlamayı ve kalite kontrolünü öngörmesi nedeniyle işletmelerin tüm süreçlerinde etkinlik sağlayan yeni bir yönetim anlayışı haline gelmiştir. Amacı kuruluşta çalışanların, yöneticilerin, faaliyetlerin, süreçlerin, mal ve hizmetlerin kalitesinin sürekli olarak iyileştirilmesini sağlayarak müşteri memnuniyetini gerçekleştirmektir. Kalite yönetimi anlayışı, geleneksel yönetim anlayışından farklı olarak; bağımsız kâr merkezlerine dayalı büyüme, anında kontrol ile önlemeye dayalı kalite, sıfır hatayı hedefleyen üretim, sıfır fire veya yeniden işlemeye dayalı üretim, müşteri tatminine dayalı öncelikler, müşteri ile işbirliğine dayalı satın alma, esnek örgütlenme, olası sorunları önceden düşünüp önleyen yönetim, sistem geliştirme, onurlu çalışma ve bunun ödüllendirilmesine dayalı güdülenme, en alt kademede çalışanların dahi kurmay gibi ürün geliştirme sürecine katılımı, sürekli gelişme, sürekli bakım gerektirmeyen plânlama, insan gücünün sürekli geliştirilmesi, yetenek yönetimi, kişiye göre ücret politikası ve faaliyetlere dayalı maliyet muhasebesi gibi daha da artırılabilecek ilkelere dayanmaktadır. Söz konusu bu ilkelerin önemi ve işletmelere sağladığı katkılar kalite yönetiminin kamu kuruluşlarında da uygulanmasını gündeme getirmiştir. Günümüzde kamu hizmeti veren kuruluşların sundukları hizmetlerde kalitenin artırılması, toplumca hedeflenen etkinlik ve verimlilik düzeyine ulaşabilmek için zorunlu bir koşul haline gelmiştir. Merkezi devletin büyümesiyle birlikte artık kamu kuruluşları devasa büyüklüğe ulaşmış, geniş personel ve bütçeleri ile hantal bir yapıya bürünmüşlerdir. Bu kuruluşların kalite yönetim sistemini uygulamaya başlamaları özellikle personelin zamanının, enerjisinin, motivasyonunun boşa harcanmasını önleyecek ve kuruluşların etkin bir yapı kazanmalarına katkı sağlayacaktır.

Bu çalışmada kamu kuruluşları için çok önemli hale gelen kalite yönetimi anlayışının bu kurumlarda uygulanmasının nasıl olacağı sorgulanacak, süreçte ortaya çıkan ya da çıkabilecek sorunların kaynakları ve bunlara yönelik çözümler değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kalite, Müşteri, Vatandaş, Kamu Kurumları, Sorunlar

QUALITY MANAGEMENT IN PUBLIC INSTITUTIONS IN TURKEY

Abstract

Quality management applied widely in business in recent years has become a new management approach that providing activity businesses in all processes due to predict the quality improvement, quality planning and quality control. It's purpose is to achieve customer satisfaction by ensuring continuous improvement on the quality of goods and services, employees, managers, operations and processes of the organization. The quality management approach is different from the traditional management approach; is based on principles that

can be further increased like; growth based on independent profit centers, quality control based on prevention with instant control, production targeting zero error, zero waste or reprocessing based production, priorities based on customer satisfaction, collaborative with customer purchase, flexible organization, management of possible problems, system development, honorable work, and motivation based on rewarding, participation of employees at the lowest level in the product development process such as staff, continuous development, continuous maintenance-free planning, continuous improvement of manpower, talent management, cost-based remuneration policy and cost accounting. The importance of these principles and the contributions they provide to the enterprises brought the implementation of quality management in public institutions. Today, increasing the quality of services provided by public service providers has become a necessary condition to achieve the level of efficiency and efficiency targeted to the community. With the growth of the central state, public institutions have reached enormous size and have become cumbersome with their extensive staff and budgets. These organizations' implementation of the quality management system will prevent wasting time, energy and motivation of the staff, and will contribute to the organizations to gain an effective structure.

In this study, it will be questioned how the application of the quality management understanding, which has become very important for the public institutions, in these institutions will be questioned, and the sources of the problems that may arise in the process and the solutions to these problems will be evaluated.

Key Words: Quality, Customer, Citizen, Public Institutions, Issues

Giriş

Kalite yönetimi, müşterilerin aldığı hizmetlerle bekledikleri hizmetlerin birbirini karşılaması yahut beklenilen hizmet düzeyinin üzerine taşınmasını sağlamak adına kurumsal süreci sürekli iyileştiren, kurum çalışanlarını yetkilendiren ve bir takım değer ve ilkeleri kapsayan bir yönetim sistemi olarak tanımlanmaktadır (Dursun, 2004:47). Sistem; insan, süreç (sorun çözme ve kalite geliştirme proseslerini içerir), iç ve dış müşteri unsurlarından oluşmaktadır (Paksoy, 2001:492). Kalite yönetimi, müşterilerin değer tanımlaması kapsamında maliyete bağlı performansı belirlemek ve değer denkleminde kalitenin, kuruluşun memnun olacağı performansı ortaya koymasını sağlamak gibi temel işlevleri yerine getirmeye çalışmaktadır. Çünkü günümüzün şartları artık, kaynakları süreçler, fonksiyonlar ve teknoloji ile bir araya getiren, ürünle süreci uyumlaştırabilen ve müşteriye mal ve hizmet sağlayarak değer yaratabilen örgütleri gerektirmektedir (Watkins, 2006:1).

Geleneksel yönetim anlayışının benimsediklerinden farklı olarak Kalite yönetimi; bağımsız kâr merkezlerine dayalı büyüme, anında kontrol ile önlemeye dayalı kalite, sıfır hatayı hedefleyen üretim, sıfır fire veya yeniden işlemeye dayalı üretim, müşteri tatminine dayalı öncelikler, müşteri ile işbirliğine dayalı satın alma, esnek örgütlenme, olası sorunları önceden düşünüp önleyen yönetim, sistem geliştirme, onurlu çalışma ve bunun ödüllendirilmesine dayalı güdülenme, en alt kademede çalışanların dahi kurmay gibi ürün geliştirme sürecine katılımı, sürekli gelişme, sürekli bakım gerektirmeyen plânlama, insan gücünün sürekli geliştirilmesi, yetenek yönetimi, kişiye göre ücret politikası ve faaliyetlere

dayalı maliyet muhasebesi gibi daha da artırılabilecek ilkelere dayanmaktadır (Tosun ve Tosun, 2004:2). Bu ilkelerin bazılarını şu şekilde özetleyebiliriz:

- Üst düzey yönetimin desteği ve liderlik: Üst düzey yöneticiler değişim, yenilik, risk alma, yapılan işle gurur duyma, müşteriye sunulan mal veya hizmetin sürekli iyileştirilmesi gibi bir çevre ve kültür oluşturulmasında liderlik görevi üstlenirler. İleri görüşlü olmalarıyla kuruluşun kalite vizyonu, amacı ve değerleri konusunda çalışanlar ile iletişimde bulunurlar. Kaliteyi ve üretkenliği artırabilmek için kaynak, zaman ve eğitim olanakları oluştururlar (Dursun, 2004:49). Müşteri istek ve ihtiyaçlarının kuruluşu yönlendirmesine izin vererek, tüm çalışanların yaptıkları işe karşılık stratejik bakış açısı kazanmalarını sağlarlar (Karacabey, 2004:9). Bundan dolayı kalitede öncülük ve önderlik üst yönetimin liderliği altında gerçekleşir. Kalite yönetimi faaliyetlerinin başarıya ulaşması, öncelikle üst yönetimin buna gönülden inanmasını gerektirmektedir. Başarının yakalanması sürecinde kalite yönetimi felsefesinin üst yönetim tarafından benimsenmesi birinci koşuldur. Üst yönetim bu anlamda bir liderlik rolünü üstlenmek durumundadır. Ayrıca üst kademe yöneticiler, kalite ve kurum misyonu hakkında ileri görüşlü yani vizyon sahibi olmalı ve amaçlarında tutarlılık sergilemelidirler. Liderlik yönetimin doğal işi olmalı ve yöneticiler yargılayıcı değil yapıcı ve eğitici yaklaşımlar göstermelidirler.
- Müşteri odaklılık: Kuruluşun en önemli görevi müşterileri memnun edecek mal ve hizmetleri üretmektir. Müşteri odaklılık kurum çalışanları için amaç birliğini sağlamaktadır. Bunun nedeni müşteri memnuniyetinin örgütün uzun dönemde ayakta kalması için en önemli faktör olarak görülmesidir (Coşkun, 2003:57). Klasik yönetim anlayışında üst yönetimin görüş ve düşünceleri doğrultusunda yukardan aşağıya doğru inen hiyerarşik yapı içinde kuruluşlar yönetilirken, yeni anlayışta; müşteri istek ve gereksinimleri doğrultusunda kuruluşların tüm birimlerinin yönlendirilmesi, desteklenmesi, müşteri tatminine ulaşılması, hatta beklentilerin ötesine geçip tam olarak müşteri memnuniyetinin sağlanması (Karacabey, 2004:9) gerekmektedir. Bu durum "kaliteyi müşteri tanımlar" deyimiyle özetlenmektedir. Kalite yönetiminin bu ilkesi belki de etkili olarak uygulanması en zor ancak uzun dönemde kuruluşa en fazla yarar sağlayacak olanıdır (Akın, 2001:66). Müşteri odaklılık günümüzün aşırı rekabet ortamında kuruluşları "ne yaparsak satılır" anlayışından "satılabileni yapmalıyız" anlayışı düzenine getirmiştir (Saran ve Göçerler, 1998:235). Artık kuruluşların başarısı büyük ölçüde müşteri ihtiyaçlarının anlaşılmasına ve tatmin edilmesine bağlıdır.
- Stratejik Planlama: Kuruluşların mevcut durumlarından, misyonlarından ve kuruluş ilkelerinden hareketle geleceğe yönelik bir vizyon oluşturup bu vizyona uygun hedefler saptamaları ve çeşitli göstergeler belirleyip başarıyı izlemeleri ve değerlendirmeleri gerekmektedir. Kaliteli mal ve hizmet sunumu için katılımcılığı, hesap verme sorumluluğunu ve esnek planlama anlayışını içeren etkin bir stratejik planlama yapılmalıdır (Dursun, 2004:51). Bu süreçte kuruluşların çevreleri ile aralarındaki ilişkilerin analiz edilerek, kuruluşların yönlerinin ve amaçlarının belirlenmesi ve bunları gerçekleştirecek faaliyetlerin belirlenmesi ve yeniden düzenleme yapılarak gerekli kaynakların tahsis edilmesi (Aykaç, 1999:75) gerekmektedir. Nihayetinde stratejik planlamanın başarılı sonuç vermesi, kuruluşların üst yönetimlerince benimsenmesine, örgüt kültürü ile uyumlu olmasına ve uygulanabilir bir içerik taşımasına bağlıdır. Bu başarı, insan kaynaklarının stratejik

planlanması sürecini (Tortop vd, 2006:77-78) de olumlu etkileyecek ve böylelikle kalite yönetimi uygulamaları için önemli bir zemin oluşturulacaktır.

- Sürekli İyileştirme: Bu ilke kuruluşlar için daha iyiye ulaşma, gelişme ve sürekli iyileşme isteği anlamlarını taşımaktadır. Süreçlere yöneliktir ve kuruluşlardaki herkesin katılımını gerektirmektedir. Bu süreçte küçük ama çok sık adımlarla sürekli gelişmeyi öngörmektedir (Paksoy, 2001:492). Sürekli iyileştirmenin temelini (Plan-Do-Check-Act) "Planla-Uygula-Kontrol Et- Önlem Al" döngüsü oluşturmaktadır. Bu uygulamalar için iş akım şemaları, pareto analizi, kontrol tabloları ve balık kılçığı diyagramı gibi araç ve teknikler de kullanılmaktadır (Coşkun, 2003:57). 1950'lerde Deming tarafından Japonlara aktarılan bu felsefe, ülkede o denli yerleşmiştir ki, hemen her faaliyet için sürekli iyileştirme grupları kurulmuştur. Son yıllarda Japonlar kendi yönetim modellerine Kaizen (sürekli geliştirme) yönetimi adını vermeye başlamışlardır.
- Eğitime Önem Verme ve Ödüllendirme: Kuruluşların yöneticilerine ve çalışanlarına sürekli şekilde hizmet içi eğitimin verilmesi, yönetici ve çalışanların değişen iş koşullarına uyumunu kolaylaştırmakta ve onları daha büyük sorumluluklara hazırlamaktadır (Dursun, 2004:55). Bundan dolayı her kademedeki çalışanlara hem temel konularda hem de kalite yönetimi faaliyetlerini içeren konularda sürekli eğitim verilmeli ve yöneticilerin çalışanları bizzat eğitmeleri sağlanmalıdır.
- Takım Çalışması ve Yönetime Katılma: Üst yönetimler, kurum çalışanlarının aktif katılımını, katkısını ve takım çalışmasını destekleyen bir ortam hazırlamalıdırlar(Dursun, 2004:57). Sorunların çözümü ve süreç iyileştirmenin en etkin yolu, kuruluşta takım çalışmalarının sayı ve niteliğine bağlıdır. Kalite yönetiminin başlıca amaçlarından birisi de kurum çalışanlarının tümünün, sürekli geliştirme faaliyetlerine katılımını sağlamaktır. Takım çalışması sinerjisinden hareketle pek çok sorunu çözmek mümkün olmaktadır.
- Süreç İle Çıktı Ölçümü ve Analizi: Kuruluşlarda uygulanan süreç ile çıktıların ölçülmesi ve analiz edilmesi, kalite yönetiminin temelidir. Kurumda uygulanan süreç, mal veya hizmetin kalitesini desteklemek için gerekli olan bütün bilginin tam, zamanında, doğru ve faydalı olması ve bilgiye ihtiyaç duyan her çalışana açık şekilde iletilmesi gerekmektedir.
- Kalite Güvencesi: Kalite felsefesi; mal, hizmet ve sürecin müşterilerin talepleri ve beklentileri doğrultusunda tasarlanmasını ve sunulmasını gerektirmektedir. Uygulamada kuruluşların mal veya hizmet sunumunu ortaya çıkaracak olan süreç denetim altında tutulmakta, sürekli iyileştirilmekte ve sürdürülmektedir. Uygun zamanlarda kalite sistemi ve mal/hizmetin kalitesi ayrıntılı bir şekilde değerlendirilmekte, bunun sonucunda elde edilen bulgular, kalite güvencesini sağlayabilmek için kalite dokümantasyonu içerisine sokulmaktadır. Kalite konusundaki gelişmelere, teknoloji ve uygulamadaki değişikliklere uyum sağlayabilmek için de kalite sistemleri güncelleştirilmektedir (Dursun, 2004:57-58).
- Hata Önleme/Sıfır Hata: Kalite yönetiminin temelinde "hataları ayıklamak" yerine "hata yapmamak" yaklaşımı vardır. Önlemeye dönük yaklaşımın genel bir anlatımı planlamanın doğru yapılması şeklinde özetlenebilir. Her yönü ile düşünülmüş, kapsamlı bir planlama çalışması ile sonradan oluşabilecek hataların büyük bir bölümü ortadan kaldırılabilir. Hataları önlemede öncelikli unsur planlamadır. Sorunlar oluşmadan çözümleri

oluşturmak ve ürünlerin ve hizmetlerin yapısında tasarım yoluyla üstünlük oluşturmak gerekmektedir.

1. Kamu Kuruluşlarında Kalite Yönetimi

20. yüzyılın ikinci yarısından itibaren dünyada ticaretin yaygınlaşması, rekabetin sertleşmesi, haberleşme, ulaşım ve bilgi işlem teknolojilerinde görülen büyük gelişmeler, yönetim anlayışına hâkim olan geleneksel değerlerin tüm dünyada hızlı bir değişime uğramasına yol açmış, özellikle birçok kuruluş karşı karşıya kaldıkları acımasız rekabet ortamında ayakta kalabilmek için küresel stratejiler izlemek ve ortaya çıkan değişime paralel olarak örgüt yapılarını yeniden düzenlemeye tabi tutmak zorunda kalmışlardır (Saran, 2001:1). Bu ortamdan kamu kuruluşlarının etkilenmesi de kaçınılmaz olmuştur. Küreselleşen rekabet ortamında ülke olarak başarıya ulaşmanın yolu, kamu hizmetlerinin kalitesi konusundaki beklentilerin karşılanmasını zorunlu kılmıştır. Artık günümüz şartlarında tartışılan kalite yönetiminin kamu sektöründe uygulanıp uygulanmaması değil, bunun nasıl uygulanacağı olmuştur.

Aslında kalite yönetimi, kamu yönetiminin değişim süreci ile paralel bir şekilde onu destekleyici ögelerden oluşmaktadır. Çünkü süreçlerden sonuçlara yönelişi vurgulamaktadır. Kamu yönetiminde kuralların niçin konulduğu, örgütsel amaçların gerçekleştirilmesinin araçlarının neler olduğu göz ardı edilmektedir. Bu süreçte kalite yönetimi kaliteyi ön plana koymuş, sürekli biçimde hizmeti alan ile iletişim ve etkileşim, anlamlı bir üretimin ve nitelikli hizmet üretiminin öncülleri olarak tanımlanmıştır (Aksoy, 2004:44). Bu durum ise kamu hizmetlerinin kaliteli olmasını zorunlu kılmıştır.

Günümüzde kamu hizmeti veren kuruluşlar, toplum yaşamında yerine getirdikleri işlevlerden dolayı oldukça önemli bir yere sahiptirler. Bundan dolayı bu kuruluşların sundukları hizmetlerde kalitenin artırılması, toplumca hedeflenen etkinlik ve verimlilik düzeyine ulaşabilmek için zorunlu bir koşul haline gelmiştir. Merkezi devletin büyümesiyle birlikte artık kamu kuruluşları devasa büyüklüğe ulaşmış, geniş personel ve bütçeleri ile hantal bir yapıya bürünmüşlerdir. Bu kuruluşların kalite yönetim sistemini uygulamaya başlamaları özellikle personelin zamanının, enerjisinin, motivasyonunun boşa harcanmasını önleyecek ve kuruluşların etkin bir yapı kazanmalarına katkı sağlayacaktır.

Kamu kuruluşlarında kalite yönetim sistemine geçişte en temel gerekçe kamu hizmetlerinde kalitenin artırılmasının gerektiğidir. Ancak hizmetlerde kalitenin artırılabilmesi oldukça karmaşık bir sorundur. Bu süreçte öncelikle kamu kuruluşlarından hizmeti alanları çok iyi belirlemek gerekmektedir. Kalite yönetim sistemine geçiş kamu kuruluşlarında en başta yurttaş odaklılığı müşteri odaklılık olarak değiştirmiştir. Klasik anlayışta yalnızca vergi ödeyip yönetsel etkinliklerin izleyicisi konumunda olan edilgen yurttaş bir müşteriden çok kamu hizmetinden faydalanan, kamusal etkinliğini, verimliliğini ve performansını denetleyen, yönetsel, siyasal ve demokratik süreçlerin içinde yer alan aktif yurttaş konumundadır (Çukurçayır ve Sipahi, 2004:41). Yeni anlayışta ise artık hizmetin bedelini ödeyen ve ilgili süreçlerde rahatlıkla hesap sorabilen bir müşteri gibi aktif konuma gelmektedir.

Kalite yönetim anlayışında, kaliteli ürün ve hizmet sunumu için bazı kıstasların ilgili kamu kuruluşları tarafından yerine getirilmesi gerekmektedir. Öncelikle müşteriler,

hizmetlerin nasıl yürütüldüğünü, bu süreçte sorumluluğun kimler üzerinde olduğunu ve hataların düzeltilmesi için ne tür işlemlerin yapılması gerektiğini bilmelidirler. Müşterilere alınacak kararlarda söz hakkı verilmeli ve pasiflikten çok aktif konumda olmaları sağlanmalıdır. Bunun bir sonucu olarak da müşteriler mümkün olduğunca kendi özel durumlarına uygun hizmetleri almalıdırlar. Hizmetlerin hangi zaman diliminde sunulduğu müşteriler tarafından açıkça bilinmeli ve bu zaman diliminde hizmetler sunulmalıdır. Buna uymayan kamu kuruluşları da bunun bedelini ödemelidirler. Sunulan hizmet miktar olarak da yeterli olmalıdır. Verilen hizmete herkes uygun şartlarda ulaşabilmelidir. Ayrıca verilen hizmet kesintiye uğramadan sürdürülmelidir. Müşteri de buna uyulacağından emin olmalıdır.

Hizmet sunumunda kalitenin artması için söz konusu bu şartların yerine getirilmesi gerekirken, bu süreçte ayrıca kamu kuruluşlarının üst kademe yönetimlerinin konuya bakış açılarının da değişmesi gerekmektedir. Değişimin gereğine inanmış, yurttaş odaklı bir kuruluşta üst yönetiminin kalite yönetim düşüncesine sahip çıkması ve gereklerini yerine getirmesi halinde, elde ettiği sonuçlar beklenmedik boyutlarda başarılı olabilmektedir.

Hizmet sunumundaki kalite artışı o sektörün kaliteli olarak nitelendirilmesine yol açmaktadır. Bunun belirleyicisi olan devlet, üstlendiği rolleri kamu sektörünü oluşturan kurallar ve kurumlar aracılığıyla yerine getirmektedir. Bunlar sayesinde kamu sektörünün kalitesi yükselmekte ve devletin üstlendiği rolleri yerine getirmesi kolaylaşmaktadır. Bu noktada kamu sektörünün kalitesi, devletin izlediği amaçları etkin bir şekilde yerine getirmesini sağlayan bir ihtiyaç olarak tanımlanmaktadır. Kamu sektörünün kalitesi bu açıdan belirli bir hükümetin belirli bir sürede izleyebileceği politikaların kalitesinden ayrılmakta ve bu politikalar devletin normatif rolü ile uyumlu veya uyumsuz olabilmektedir (Tanzi, 2004:2). Genel olarak değerlendirildiğinde, yüksek kaliteli bir kamu sektörü hükümet politikalarını uygulama ve denetleme imkânı veren bir araç olarak görülmektedir.

2. Kamuda Kalite Yönetimini Gerektiren Nedenler

Gerek kamu sektörü gerekse de özel sektör tarafından mal ve hizmetlerde kalitenin sürekli iyileştirilmesi yoluyla ekonomide verimlilik ve etkinliğin artırılması tüm toplum kesimini ilgilendirdiği gibi toplumdaki herkesin sorumluluğunda olan bir konudur. Kamu kuruluşları kâr amacı gütmeseler de topluma sundukları hizmetlerin kalitesini yükseltmeleri, doğal olarak vatandaşların memnuniyetini artıracak, ekonomide genel verimlilik düzeyinin yükselmesine ve toplumun huzur ve mutluluğunun artmasına katkıda bulunacaktır. Bundan dolayı günümüzde kamu kuruluşları için kalite yönetim sistemini uygulamaya geçirmek bir zorunluluk olmuştur.

Bu zorunluluk evrensel anlamda yaşanan değişimin de bir gerekliliğidir. Dünyada yaşanan hızlı değişim, kamu sektörünün bu değişime ayak uyduramaması ve sunduğu hizmetlerin taleplere cevap verememesi (Balcı, 2003:331) bu alanda değişimi zorunlu kılmıştır. Bunun yanında kamu kuruluşlarının sunduğu mal ve hizmetlerin son kullanıcıları olarak vatandaşların bu alanda görülen kalite düzeyi konusunda endişe taşımaları da kalite yönetimine olan ilgiyi artırmaktadır. Tüm dünyada özellikle kamu sektörünün faaliyet alanında kullanılan kaynaklar sürekli olarak azalmakta, bu durum bütçelerde tasarrufu ve verimliliği zorunlu kılmaktadır. Kalite yönetiminin uygulanmasıyla hizmet kalitesinin

iyileştirilmesi maliyetlerin düşmesini sağlayacak ve böylelikle daha az harcama ile daha çok hizmet sunulabilecektir (Balcı, 2003:333). Çünkü artık kamu hizmetleri için ayrılabilecek kaynaklar üst limitlere ulaşmış ve daha fazla kaynak ayırmanın ortaya çıkardığı zorluklar somut olarak görülmeye başlanmıştır.

Bu nedenler karşısında kamu kuruluşlarının kalite yönetim sistemine geçmesiyle kısa sürede bir kalite bilinci oluşacak, sunulan hizmetlerde etkinliğin ve verimliliğin artırılması için daha yoğun çaba sarf edilecek, bu şekilde daha kaliteli hizmet gören vatandaşın devlete olan bağlılığı artacak, kaliteli hizmet veren ve takdir edilen çalışanların iş doyumu yükselecek, ilgili kuruluşlar arasında işbirliği artacaktır. Bunların sonucunda kalitesizlikten kaynaklanan israf önlenecek, çalışanların karar mekanizmalarına katılımı ve grup çalışmaları ile kuruluşların hizmet kalitesi yükselecektir.

Kalite yönetim sisteminin kamu kuruluşlarınca uygulanması birçok ön şartın yerine getirilmesine bağlıdır. Öncelikle kamu sektörünün kendine has özellikleri dikkate alınarak çeşitli uyarlamaların ve ön hazırlıkların yapılması gerekmektedir. Bu süreçte üst yönetimin önderliğinin ve desteğinin sağlanması, kısa ve uzun dönemi kapsayan stratejik plânların hazırlanması, kalite konusunda çalışanların müşteri talep ve beklentileri üzerinde yoğunlaşması, gelişmeleri izleyecek ölçeklerin geliştirilmesi, eğitime önem verilmesi, ekip çalışmalarına ağırlık verilmesi ve kalitenin tüm süreçler boyunca yaratılmasını sağlayan sistemlerin geliştirilmesi (Tosun ve Tosun, 2004:2) gibi ön şartların sağlanması, kalite yönetim sisteminin kamu kuruluşlarına uyarlanma sürecinde başarıyı artıracaktır.

Bu alanda yapılan araştırmalar, başarılı kalite yönetim programlarının; üst yönetimlerin bu programlara inanmaları ve yapılanları desteklemeleri, somut ve gerçekleştirilebilir hedeflere önem vermeleri, performans değerlendirmesi yapmaları ve bütünleşik programlara sahip olmaları gibi ortak özellikler taşıdıklarını göstermektedir. Bu özellikleri taşıyan kuruluşların; gelenekler ve görenekler, kullanılan kaynaklar ve bu kaynakların kullanımı hakkı, talimatların açıklığı, mevcut organizasyon yapıları, öncelik kullanma durumu, lider ve personel kalitesi ve kuruluşların yeniden yapılanma konusundaki serbestlikleri (Tanzi, 2004:2) gibi birçok faktörü de uyguladıkları görülmektedir. Tüm bunların etkili bir kalite yönetim sisteminin gerçekleştirilebilmesine ortam hazırlayabilmesi için, ayrıca örgüt kültürü ile kalite yönetim sisteminin ilkeleri arasındaki uygunlukların araştırılması gerekmektedir. Böyle bir değerlendirmeye dayanarak kuruluşlar kendi yapılarına ve olanaklarına uygun kalite sistemini geliştirmeli ve gerekli değişim programını uygulamalıdırlar. Yapılan araştırmalar gerek özel sektörde gerekse kamu sektöründe uygun koşullar ve gerekli hazırlıklar yapılmadan uygulanan kalite yönetim programlarının %80'ninin herhangi bir fayda sağlamadığını göstermektedir (Uyguç, 1998:86-87). Gelişmiş ülkelerde özellikle kamu sektöründe bu kurala uyulmadan kalite yönetim uygulamalarına geçilen, vergi toplama, posta ve iletişim, sağlık ve tedavi, araştırma, geliştirme, eğitim, yerel yönetimler, çevre koruma kuruluşları (Gözlü, 1995:47) gibi alanlarda da benzer sonuçlarla karşılaşılmıştır.

Bu gerçekler ışığında düşündüğümüzde kamu kuruluşlarında kalite yönetim sisteminin uygulamaya aktarılması sürecinde başarılı olunabilmesi için, kalite bilincinin üst yönetimden başlayarak aşağıya doğru yayılması ve bürokratların yanında siyasetçilerinde bu konuda

bilinçlenmeleri ve konuyu sahiplenmeleri gerekmektedir. Bu süreçte atılacak adımlara üst yönetim liderlik yapmalı ve sorumluluğu üzerine almalıdır. Bunun bir gerekliliği olarak da yapılacak kalite çalışmaları için bütçeden ödenek ayrılarak tüm bu sürecin siyasal iktidar tarafından desteklendiğinin ve siyasilerin yapılanların arkasında olduklarının gösterilmesi gerekmektedir. Bunların yanında öncelikle kuruluşlarda kalite yönetimi anlayışının benimsenmesi için; yönetimin istekli ve örnek olacak şekilde her türlü kalite geliştirme faaliyetinde aktif olması, bütün çalışanlarının kalite faaliyetlerine katılımını sağlaması, hataların saptanması ve öngörülmesi için gerekli önlemleri alarak kaliteyi geliştirmesi ve sürekli ölçmesi, sıfır zaman kaybını ve hatayı sağlaması gibi faaliyetlerinin gerçekleştirilmesi (Turan ve Odabaşı, 1998:165) gerekmektedir.

3. Kamu Kuruluşlarında Kalite Yönetimine Geçişte Sorunlar

Kamu kuruluşlarının özel sektörden birçok alanda farklılaşması, her iki alanda kalite yönetim sistemine geçiş sürecini oldukça farklılaştırmaktadır. Özel sektör yapısı itibarıyla bu sürece daha iyi uyum sağlarken kamu kuruluşları birçok sorun yaşamaktadır. Esasında kamu kuruluşlarının çevresini siyasal sistem belirlemektedir. Kamu kuruluşlarının bu ortama uyması ise bir zorunluluktur. Kalite yönetiminin kamu kuruluşlarında uygulanabilmesi için; öncelikle belirli son kullanıcıların talep ettikleri belirli bir ürünün ve hizmetin olması ve bunların sağlanmasının kamu kuruluşları tarafından siyasal olarak özel ve sınırlı bir görev olarak belirlenmesi, ayrıca hizmet ve ürün tahsisine yönelik fonksiyonların müşterilerden çok kamu kuruluşları tarafından kullanılması gerekmektedir (Madsen, 1995:5).

Kamu kuruluşlarının kalite yönetimine geçişte karşı karşıya kaldıkları sorunlar sürekli olarak belirtilen bu gerekliliklerin yerine getirilmemesinden kaynaklanmaktadır. Esasında kalite yönetimi anlayışının doğası gereği kamu kuruluşlarına uymadığı da genel olarak kabul görmektedir. Anlayışın ilk olarak özel sektörde ve ürün bazlı olarak ortaya çıkması, kamu kuruluşlarının ise ürün üretmekten çok hizmet sunuyor olmaları, bu durumu doğrulamaktadır. Ayrıca kamu kuruluşlarının özel sektörden farklı olarak değişime direnç göstermeleri, performansa değer vermemeleri, yöneticilerine yönetsel kararlarda özel sektör kadar özgür alanlar bırakmamaları gibi yapısal özellikler de bu durumu pekiştirmektedir. Bu gerçekler ışığında kamu kuruluşlarında kalite yönetimine geçişte ortaya çıkan sorunlar şu şekilde belirtilebilir:

Hizmet ve ürün ayrımı: Kalite yönetimi bir teknik olarak ilk çıktığında, mal üreten imalat sanayiine özgü olarak düzenlenmiş ve buna göre şekillenmiştir. Çoğu kamu kuruluşlarında ise mal yerine hizmet sunulduğundan Kalite yönetimini uygulamak oldukça zorlaşmaktadır (Balcı, 2003:335). Hizmetin soyut, heterojen ve müşteri katılımını gerektiren bir yapıya sahip olması ve kalite belirleme sürecinde hizmetten yararlananların değerlendirmesine ihtiyaç duyulması bu durumu pekiştirmektedir.

Hizmetlerin ölçülmezliği: Hizmetler üretildikleri anda tüketildikleri için bu süreçte kalite standartlarını belirlemek ve korumak ve aynı zamanda hizmetlerin kalitesini ölçmek oldukça zor olmaktadır. Müşteri tatmininde hizmeti sunan kişinin davranışları hatta görünüşü dahi etkili olmaktadır (Balcı, 2003:335). Kamu sektöründe kalite yönetim sistemi uygulamalarında amaç, kamu kuruluşlarını kamusal kurallardan ve siyasetten gelen taleplerle

uyumlaştırarak kalite yönetim hedeflerine ulaşmaktır. Burada özellikle bütçe süreci önemli olmaktadır. Çünkü vatandaş tatmininin en yükseğe çıkması hizmetlerin kalitesine, bu ise bu hizmetler için ayrılan bütçeye bağlı olmaktadır (Madsen, 1995:2). Vatandaşlar bir yandan kendilerini doğrudan etkileyen vergilerin azaltılmasını isterken, diğer yandan da hizmet taleplerini sürekli olarak arttırmaktadırlar. Bu durumda ise, bütçeyi belirleyen siyasilerle hizmetlerin sunulmasından sorumlu bürokratlar karşı karşıya gelmektedirler.

Tekel Olma: Kamu kuruluşlarının üretimde bulunduğu mal ve hizmet alanlarında tekel olması, kalite yönetiminin uygulanmasını ve bunun başarısını etkilemektedir. Ancak rekabetçi bir pazarın yokluğunun üretimde bulunulan mal veya hizmetin süreçlerini daha iyi geliştirebileceği ve israfları önleyebileceği de belirtilmektedir (Balcı, 2003:336). Ayrıca bu ortamda kamu kuruluşunun başarısı vatandaşı memnun etmekte, bu ise dolaylı olarak onların oylarına güvenen siyasetçiyi rahatlatmaktadır. Dolayısıyla siyasetçiler, kamu kuruluşlarının yapması gerekenlere yalnızca karar vermemekte aynı zamanda vatandaşa ulaşacak kamu hizmetinin kalitesini de belirlemektedirler (Madsen, 1995:2).

Müşteri-Vatandaş İkilemi: Özel sektör kuruluşları için müşteri tanımının yapılması oldukça kolaydır. Özel sektöre göre üretilen mal ve hizmetin bedelini ödeyen kişi müşteri iken, aynı değerlendirmeyi kamu kuruluşlarında yapmak; etkin, ekonomik ve girişimci yönetim adına vatandaşın özgürlüklerden, meşruluktan ve sorumluluklardan bir dereceye kadar vazgeçmesine de neden olabilmektedir (Balcı, 2003:336). Özel sektörde kimin işin sahibi, kimin de müşteri olduğu açık ve nettir. Oysa bir kamu kuruluşunda bu durum o kadar açık değildir. Çünkü vatandaş vergisini öderken sahip, hizmet talep ederken de müşteri konumundadır. Ancak sadece vergi verenleri kamu kuruluşlarının müşterisi olarak görmek de yeterli değildir. Sosyal devlet vergi verecek gücü olmayanları da hizmetlerden yararlandırmaktadır. Bunun yanında kamu sektörünün özellikle eğitim ve sağlık gibi hizmet alanlarında, özel sektör gibi arz ve talebe göre üretim yaparak en çok miktarı satmayı hedeflemesinin de yanlış olacağı söylenmektedir. Talebin az olduğu alanlarda dahi kamu kuruluşları hizmet vermek zorundadır.

Girdi/Çıktı Odaklı Olma: Kamu sektöründe çıktılar üzerinde yoğunlaşılmaktadır. Çıktıların neler olduğu ve nasıl olması gerektiği yasama organı ve bürokrasi tarafından belirlenmektedir. Kalite yönetiminde ise süreçler ve girdiler üzerinde yoğunlaşılmakta, süreçler analiz edilerek sistem hataları ve düşük kaliteye yol açan uygulamalar ortaya çıkarılmaktadır (Balcı, 2003:335). Uygulamada kamu kuruluşlarının uzun dönemli stratejiler geliştirememeleri de bu süreci pekiştirmektedir.

Kamu Kuruluşları ve Değişim: Kamu çalışanları değişime karşı direnç göstermektedirler. Durağanlığın daha rahat ve güven verici olması (Balcı, 2003:338), bu direncin başlıca nedenidir.

Örgüt Kültürü: Kamu kuruluşları örgütsel açıdan eşitliğe büyük önem vermek durumundadırlar. Ancak bu durumun bazı sınırlandırıcı yönleri kalite yönetimi hareketini engelleyebilmektedir. Örgüt kültürü kuruluşu ön plana çıkararak vatandaşı ise arka plana iterek kalite yönetimine zarar verebilmektedir. Çünkü klasik weberyan örgüt anlayışında örgütün öncüllüğü söz konusu (Madsen, 1995:2) iken kalite yönetim sisteminde birey öncüllüğü önem kazanmaktadır.

Örgütsel Performans: Klasik uygulamada kamu kuruluşları gösterdikleri performansa göre değil de bütçeden kaynak alımı konusunda gösterdikleri beceriye göre ödenek alabilmektedirler. Bu durum kalite yönetimindeki süreçlerin performansının değerlendirilmesi ve müşterilerin tercihlerinin dikkate alınması ilkeleri ile ters düşmektedir (Balcı, 2003:335). Kamu kuruluşlarının performanslarını belirleyen etkinlikleri ve etkililikleri; kuruluşun örgütsel kültürü, görev anlayışı, müşterinin yönlendirilmesi ve müşteri/kalite ilişkisi (Gözlü, 1995:339 ile belirlenmektedir.

Ücret ve Bireysel Performans: Klasik kamu yönetiminde sistem yönetim tarafından tanınmakta ve çalışanlar buna uymaya zorlanmaktadır. İş ve görev tanımlarından sapmalar performans başarısızlığı olarak görülmekte ve fatura çalışanlara çıkarılmaktadır. Buna karşılık kalite yönetiminde ise uygulayıcılar iş üzerinde söz sahibi olmakta ve kişisel performans yerine grup performansı değerlendirilmektedir (Balcı, 2003:339).

Tüm dünyada kamu kuruluşlarında kalite yönetimi uygulamaları tüm bu sorunlara rağmen her geçen gün hızla yaygınlaşmaktadır. Uygulamaların önünde engel olarak duran güçlüklere rağmen maliyetleri düşürmek, verimi ve kaliteyi arttırmak, müşteri memnuniyetini en üst düzeye çıkarmak (Merih, 2004:6) artık zorunlu olmuştur. Bunların başarıldığını gösteren örnekler, bu konuda diğer kuruluşlara ve ülkelere rehberlik etmektedir.

Sonuç

Yirminci yüzyılın başından son çeyreğine kadar olan süreçte, Amerika'da başlayan bilimsel yönetim ilkelerinin uygulanması ve bu yönetim anlayışının felsefesi bütün dünya da kabul görmüştür. Bu yönetim anlayışı, daha çok mekanik bir düşünce tarzı üzerine inşa edilmiş, örgütlerin daha sistemli bir şekilde işlerliğini öncelemiş ve hiyerarşinin keskin bir şekilde hissedildiği bir yapı düşüncesi ağır basmıştır. Buna göre belirli amaçlara ulaşmak için başkaları aracılığıyla iş görmek olarak tanımlanabilen yönetim, sistematik bir süreç olarak görülmüş ve süreç odaklı olarak değerlendirilmiştir. Ayrıca, yönetim faaliyetinin asli unsuru olan insanın sosyal bir canlı olduğu ise çoğu zaman göz ardı edilmiştir. Fakat son dönemlerde tüm dünyada zuhur eden gelişim ve değişim yönetim faaliyetinde beşer boyutunu ihmal edemeyecek bir boyuta taşımıştır.(Saran, 1998:4). Bu süreçte en çok dikkat çeken kalite yönetimi anlayışı, dünyadaki gelişimine paralel bir şekilde ülkemizde de uygulanmaya başlanmıştır. Ancak Türkiye'de kamu yönetimi zihniyetinin ve yapısının büyük ölçüde tarım toplumunun koşullarına ve gereklerine göre oluşturulması, yaklaşık yüz elli yıllık bir dönemin ürünü olan yönetim kültürü ve uygulamalarının artık sanayi ve bilgi toplumunun ihtiyaçlarına cevap verememesi, (Eryılmaz, 2004:63-64) kalite yönetimi uygulamalarının başarısını olumsuz etkilemiştir.

Kalite yönetimi uygulamalarının başarılı olmasında kuruluşların uzun dönemli perspektifinin oluşturulması, tüketicinin istekleri üzerinde odaklanan bir politika izlenmesi, üst yönetimin bu felsefeye bağlılığı, sistem içinde düşünmenin geliştirilmesi, eğitim araçların etkin kullanımı, katılımın sağlanması, ölçme ve raporlama sistemlerinin etkinliği ve iletişim kolaylığı (Gözlü, 1995:50) gibi birçok faktör etkili olmaktadır. Kamu kuruluşlarında kalite yönetiminin başarılı olabilmesi için ise öncelikle müşteri tatmininin ölçülmesi gerekmektedir. Bunun için; hizmeti en üst etkinlik düzeyine çıkarabilmek için çaba gösterilmesi, programda

iyi yürüyen ya da aksayan konularda müşterilerin düşüncelerinin alınması, hizmetlerin müşteri bekleyişlerini karşıladığından emin olunması, müşteri bekleyişlerinin gerçekçi olup olmadığının belirlenmesi, çalışanların ortaya koydukları hizmet kalitesi ve ulaştıkları başarı konusunda bilgilendirilmesi, üst kademelere, müşterilere ve vergi ödeyenlere programın iyi yürüdüğünün gösterilmesi, sunulan hizmetin hedefine ulaştığının ve mevcut kaynaklar dikkate alındığında mümkün olan en iyi hizmetin verildiğinin halka teyit ettirilmesi (Yıldız, 1995:80) zorunlu şartlar olarak görülmektedir.

Tüm bunlar dikkate alındığında kalite yönetimi uygulamalarında başarılı olmak için üç temel ilkenin esas alınması gerektiği ortaya çıkmaktadır. Bunlar; değişimin gereğine inanmak, müşteri-vatandaş odaklılık ve tutku ile kaliteye sahip çıkmaktır (Aktan, 1999:4). Bu ilkeleri kamu sektörüne uyguladığımızda; kamu yönetiminde hâkim olan ve kalite yönetimini yalnızca kamu kuruluşlarında kırtasiyeciliğin azaltılması, yetki devrinin yapılması ve hizmetlerin daha hızlı yerine getirilmesine yönelik kısmi reformların gerçekleştirilmesinden ibaret sayan düşüncenin terk edilerek, klasik yönetim değerlerinin kökten değişmesi ve yönetim sisteminin tümüyle ele alınarak düzenlenmesini gerektiren top yekûn ve sürekli gelişme hareketi olduğu gerçeğinin, öncelikle devlet düzeninin başlıca aktörleri olan siyasi irade ve hükümetler düzeyinde kararlı bir biçimde benimsenmesi zorunluluğu doğmaktadır. Ayrıca kalite yönetiminin özü olan müşteri odaklılık ilkesinin kamu sektöründe gereği gibi pratiğe dönüştürülebilmesi açısından vatandaşın müşteri olarak uygun bir tanımının yapılması ve kamu hizmetinde müşteri-tedarikçi ilişkisinin somut bir biçimde algılanması, kamu hizmetinin müşterisi olan vatandaşın tüketici olarak ne istediklerinin tam ve doğru olarak tespit edilmesi, hizmetin tasarımı, üretimi ve vatandaşlara sunulmasında belli standartların ve hiyerarşi önceliklerinin değil, bütünüyle vatandaşın beklentilerinin esas alınması, vatandaşın istek ve beklentilerine göre tasarlanan kamu hizmetinin kalite yönetimi anlayışı çerçevesinde; aynı zamanda iç müşteri kimliği taşıyan çalışanların da memnuniyetini sağlayacak, ait olma ve başarı duygusunu paylaşmalarına zemin hazırlayacak biçimde, işbirliğine ve ekip çalışmasına dayalı olarak üretilmesi (Saran, 1995:19) gerekmektedir. Bu zorunluluklara uyulmadığında kalite yönetimi uygulamalarında başarısız olunması kaçınılmaz olacaktır. Çünkü kalite yönetiminin kamu sektöründe uygulanabilirliğinde başarı düşüklüğü; üst yönetimin bu ilkeyi benimseyip çalışmalara öncelik etmesi şeklinde kendini gösteren yönetim tutumuna, kalite yönetiminin anlaşılmadan ve gerekli eğitimler yapılmadan uygulamaya geçirilmesine yol açan bilgi eksikliğine ve yönetim/organizasyon bütünlüğünün sağlanamamasına bağlıdır (Yayman, 1997:146).

Kalite yönetiminin, tüm güçlüklere rağmen kamu kuruluşlarında başarıyla uygulanabilmesi için göz önünde bulundurulması gereken başlıca önemli noktalar şu şekilde sıralanmaktadır (Merih, 2004:3):

- Müşteri odaklı olunmalıdır. Tüm müşterilere, uygun bir maliyet karşılığında iyi hizmet sunulması hedeflenmelidir.
- Stratejik olarak sonuçlar ve işlemler üzerinde yoğunlaşılmalıdır. Kalite yönetimi stratejik niyetleri pratik başarılara dönüştürebilmelidir.
- Kurallarla değil, amaçlarla ve değerlerle yürütülmelidir. İşlerin yürütülmesi, kararların verilmesi sırasında zorlayıcı kurallar değil, belirlenmiş amaç ve değerler geçerli olmalıdır.

- Topluma, çalışanlara ve müşterilere de yetki verilmelidir. Amaç, insanların ihtiyaçlarını, birlikte çalışarak ve güçlerini kullanarak gerçekleştirmeleri ve başarmalarıdır.
- Etkili ve verimli olunmalıdır. Kalite yönetimi, bir yandan maliyetleri azaltırken diğer yandan performansın ve müşteri tatmininin artmasını sağlamalıdır.
- Alternatif hizmet sunucular ile kıyaslandığında, müşteriler tarafından tercih edilmelidir. Bir kamu hizmetinden yararlanan müşteriler, bu hizmeti, benzeri diğer kamu hizmetleri ya da özel sektör hizmeti ile kıyasladıklarında para ödemeye değer ve kaliteli bulmalıdırlar.
- Çalışanlar ve müşteriler tarafından aynı değerde bulunmalıdır. Verilen hizmet, hizmetle ilişkisi olan hem müşteriler hem de hizmeti üretenler tarafından kaliteli bulunmalıdır.
- Girişimci olunmalıdır. Kalite yönetimi, kamu sektöründe kaynakların, teknolojilerin ve işlemleri kullanımı sırasında maliyetin düşürülmesini ve kazancın artışını sağlamalı, bunu yaparken sadece kaynakların harcanmasını değil yeniden kullanımını hedefleyen bir girişimcilik öngörmelidir.
- Tepkici olmak yerine başlatıcı olunmalıdır. Kalite yönetimi, yönetim ekibinin harekete geçmeden önce ayrıntılı plân yapmasını öngörmektedir.
- Kendi alanında en iyi hedeflenmelidir. Kamu sektöründe her kuruluş, sorumlu olduğu hizmetlerin, müşteri tatmini, maliyet düşüklüğü ve yeterlilik açısından en iyi olmasını ve örnek oluşturmasını hedeflemelidir.
- Kalite yönetiminin bu gerçekler karşısında kamu sektöründe geleceğinin parlak olmadığını söylemek ise karamsarlıktan başka bir şey ifade etmeyecektir. Bilimin gösterdiği yolda, bu alanda başarının sağlanabilmesi için çok çalışılması gerekmektedir. Kamu kuruluşlarının bu alanda uzun bir yola girdiği açıktır. Bu süreçte birçok tıkanıklık yaşanacak ve açmazlarla karşı karşıya kalınacaktır. Bu olumsuzluklardan kısa sürede kurtulabilmek için sürekli alternatiflerle hareket etmek gerekmektedir.

KAYNAKÇA

- Akın, Özcan (2001), TKY ve İnsan, Ezgi Yayınları, Bursa.
- Aksoy, Şinasi (2004), "Kamu Yönetimi Nereye Gidiyor? Bir Durum Saptaması", II. Kamu Yönetimi Forumu, Bildiriler, Hacettepe Üniversitesi Yayını, Ankara.
- Aktan, C. Can (1999), "Türkiye'de Toplam Kalite Yönetiminin Kamu Sektöründe Uygulanmasına Yönelik Öneriler", TİD, Y.71, S.422.
- Aykaç, Burhan (1999), İnsan Kaynakları Yönetimi ve İnsan Kaynaklarının Stratejik Planlaması, Nobel Yay., Ankara.
- Balcı, Asım (2003), "TKY ve Kamu Yönetimi", Çağdaş Kamu Yönetimi I, Ed. M. Acar-H.Özgür, Nobel Yay., Ankara.
- Coşkun, Selim (2003), "TKY ve Yönetim Teorisi", AİD, C.36, S.4.

- Çukurçayır, M.Akif ve Sipahi, E. (2004), "Yönetişim Yaklaşımı ve Yönetimde Kalite", Sayıştay Dergisi, S.50-51.
- Dursun, Hasan (2004), "Kamuda TKY Uygulamasından Elde Edilen Faydalar", TİD, Y.76, S.442.
- Eryılmaz, Bilal (2004), "Kamu Yönetiminde Değişim", II. Kamu Yönetimi Forumu, Bildiriler, Hacettepe Ün. Yayını, Ankara.
- Gözlü, Sıtkı (1995), "Kamu Hizmeti Veren Kuruluşlarda TKY", Kamu Yönetimi Disiplin Sempozyumu Bildirileri, C.II, TODAİE Yay., Ankara.
- Karacabey, Abdi (2004), "TKY Anlayışları", Karınca, Y.69, S.811.
- Madsen, Ole Norgaard (1995), "*Public* **Enterprise and T***otal* **Q***uality* **M***anagement", Total Quality Management*, V.6, Issue 2.
- Merih, Kutlu (2004), "Bir Paradigma olarak TKY", http://www.eylem.com/tqm/html, (01-10-2004).
- Paksoy, Mahmut (2001), "TKY, Unsurları, Öncüleri ve Kalite Kavramı", Yönetim ve Organizasyon, Ed. Salih Güney, Nobel Yay., Ankara.
- Saran Ulvi ve A. Göçerler (1998), "Kamu Hizmetlerinde ve İçişleri Bakanlığında Toplam Kalite Yönetimi", TİD, Y.70, S.421.
- Saran, Ulvi (2001), "Demokratikleşme ve Sivilleşme Eğilimleri Karşısında Devletin Yeniden Yapılandırılmasının Anahtarı: Kamu Hizmetlerinde TKY", TİD, Y.73, S.431.
- Tanzi, Vito (2004), "Devletin Rolü ve Kamu Sektörünün Kalitesi", (Çev.) Özgür Saraç, www.canaktan.org/yonetim/toplam_kalite/kamuda-toplam-kalite.htm, (01-10-2004).
- Tortop, Nuri; Aykaç, Burhan; Yayman, Hüseyin; Özer, Akif (2006), İnsan Kaynakları Yönetimi, Nobel Yay., Ankara.
- Tosun, Gülgün ve Tosun, T. (2004), "Kamu Sektöründe TKY", http://www.tusiad.org.tr /yayin/gorus/29/html/sec10.html (28-10-04).
- Turan, Güngör ve Odabaşı, D. (1998), "Toplam Kaliteye Geçişte Kalite Kültürünü Geliştirme Prosesi", Kamu İş, C.4, S.3.
- Uyguç, Nermin (1998), Hizmet Sektöründe Kalite Yönetimi, Dokuz Eylül Yay., İzmir.
- Watkins, Dave (2006), "Reflections on the Future of Quality" Quality Progress, V.39, No:1.
- Yayman, Hüseyin (1997), "TKY'nin Kamu Hizmeti Veren Kuruluşlara Uygulanabilirliği", GÜ İİBF Dergisi, C.13, S.1-2.
- Yıldız, Gültekin (1995), "Kamu Yönetiminde Müşteri Tatmininin Ölçülmesi", Kamu Yönetimi Disiplin Sempozyumu Bildirileri, C.II, TODAİE Yayını, Ankara.

KRİZ VE ÖRGÜTSEL KRİZ ÜZERİNE DEĞERLENDİRMELER

Prof. Dr. Mehmet Akif ÖZER
Öğr. Gör. Reha BAYANSAR
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi

Özet

Kriz ve örgütsel kriz konuları doğrudan örgütsel etkinliği etkilemeleri nedeniyle günümüzde örgütler için oldukça önem kazanmış durumdadır. Krizler analiz edilebildiği takdirde, örgütler beklenmeyen olaylara hazırlıklı olmakta ve krizleri en az zararla atlatabilmektedirler. Bu durum ise örgütsel etkinlikte önemli artışlara yol açmaktadır. Diğer taraftan, kriz yönetimi anlayışının örgütler tarafından kullanılmaya başlanması ile örgütler belirsizliklere karşı hazırlanabilmekte, kriz durumunun olumsuzlukları önlenmekte, çalışanlar zor durumda kalmamakta, zaman kaybı en aza inmekte ve en önemlisi de örgütlerin varlığı tehlikeye girmemektedir.

Bilindiği gibi birer açık sistem olarak örgütler oldukça dinamik bir çevre içerisinde yaşamlarını sürdürürler. Örgütlerin başarısı ve yaşamlarını sürdürmeleri büyük ölçüde çevrenin yol açtığı kısıtlılıkları ve olanakları zamanında görüp değerlendirmelerine bağlıdır. Örgütler yaşamlarını sürdürürken değişik krizlerle yüz yüze kalabilir. Krizin nedeni örgüt içi etmenler olabileceği gibi, çeşitli doğa olayları gibi örgüt dışı etmenler de olabilir.

Burada örgütsel anlamda kriz, örgütün amaçlarını ve varlığını tehdit eden, örgütün risk önleyici önlemlerini yetersiz kılabilecek nitelikte, örgütün ani tepkisini gerektiren beklenmedik ve hızlı değişikliklerin söz konusu olduğu, planlama ve karar mekanizmalarını olumsuz biçimde etkileyen, gerilimli bir durum olarak değerlendirilebilir. Bu duruma örgüt üst yöneticilerinin çevresel değişmeleri izleme, değişimlerle ilgili veri toplama, yorumlama ve değerlendirme konularındaki deneyimsizlikleri ve yetersizlikleri de yol açar. Bu çalışmada söz konusu etmenler üzerinden kriz ve örgütsel krizler değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kriz, Örgütsel Kriz, Sorunlar, Etkinlik, Başarı

EVALUATIONS ON CRISIS AND ORGANIZATIONAL CRISIS

Abstract

Crisis and organizational crisis have become more important for organizations today because they directly affect organizational effectiveness. If crises can be analyzed, organizations are prepared for unexpected events and can overcome the crisis with the least damage. This situation leads to significant increases in organizational efficiency. On the other hand, when the crisis management approach is used by organizations, organizations can be prepared against uncertainties, the negativity of the crisis situation is prevented, the employees are not in a difficult situation, the loss of time is minimized, and the most important of all, the existence of organizations is not in danger.

As is known, as an open system, organizations live in a very dynamic environment. The success and survival of organizations depends to a great extent on their ability to see and evaluate the constraints and possibilities of the environment. Organizations can face different

crises while maintaining their lives. The cause of the crisis may be internal factors as well as non-organizational factors such as various natural events.

In this context, the crisis can be regarded as a tense situation that negatively affects the planning and decision-making mechanisms, which threaten the organization's objectives and existence, and which can make the organization's risk-prevention measures inadequate, and which require unexpected and rapid changes in the organization. This also leads to inexperience and shortcomings of the top executives of the organization in terms of monitoring environmental changes, collecting data, interpreting and evaluating changes.

In this study, the crisis and organizational crises will be evaluated out of these factors.

Key Words: Crisis, Organizational Crisis, Issues, Efficiency, Success

Giriş

Küreselleşme ile birlikte rekabetin sertleştiği bir ortamda örgütlerin yaşamlarını sürdürebilmeleri ve başarıya ulaşabilmeleri, büyük ölçüde çevrenin yol açtığı kısıtlamalara ve fırsatları anında görüp değerlendirmelerine bağlıdır. Değişime zamanında ayak uyduramayan ve gerekli hazırlıkları yapamayan örgütler sık sık krizlerle yüz yüze gelebilmektedirler (Budak-Budak, 2006:225). Örgütler, çevredeki belirsizliklerden ve değişikliklerden dolayı, sürekli beklenmedik tehlike veya fırsatlarla da karşılaşmakta ve yaşamlarını sürdürebilmeleri de bu tehlikelerden korunmaya ve fırsatları değerlendirebilmelerine bağlı olmaktadır. Diğer taraftan, sürekli değişen çevre şartları karşısında bünyesinde stratejik çalışmalara yer vermeyen örgütlerin başarılı olma şansı da oldukça az görünmektedir.

Bu çalışmada inceleceğiz kriz konusu artık günümüzde örgütler için oldukça önem kazanmış durumdadır. Çünkü tam anlamıyla krizler analiz edilebildiği takdirde, örgütler beklenmeyen olaylara hazırlıklı olmakta ve krizleri en az zararla atlatabilmektedirler. Diğer taraftan, kriz yönetimi anlayışının örgütler tarafından kullanılmaya başlanması ile örgütler belirsizliklere karşı hazırlanabilmekte, kriz durumunun olumsuzlukları önlenmekte, çalışanlar zor durumda kalmamakta, zaman kaybı en aza inmekte ve en önemlisi de örgütlerin varlığı tehlikeye girmemektedir (Cener, 2007:1).

Günümüzde yönetim mekanizmaları sürekli sorun çözme süreci ile eşdeğerli görülmektedir. Ancak, sorunların en iyi çözümü, sorun doğmadan önce gerekli önlemleri almak veya sorunu başlangıçta çözmektir. Çünkü sorun çıktıktan sonra o sorunu çözmek hem zaman alır ve zararlı olur, hem de pahalıya mal olur (Aytürk, 2007:204). Günümüzde tüm dünya tümüyle stratejik değişiklikler içindedir ve bu değişimler toplumları/ülkeleri derinden etkilemektedir. Toplumlar ise örgüt denilen temel birimlerden oluşmaktadırlar. Örgütler, yapıları gereği bu değişikliklere karşı son derece duyarlılık göstermektedir. Teknolojik, ekonomik, siyasal ve sosyo-kültürel alanlardaki değişimler ve gelişmeler ile bunlara bağlı olarak oluşan toplumun istek ve ihtiyaçlarındaki çeşitlilik ve artışlar örgütleri derinden etkilemektedir. Bunları önceden öngörerek yönetemeyen, dış çevre uyumu ile iç çevreyi oluşturan alt sistemler arasındaki etkileşimleri gereği gibi düzenleyemeyen örgütler ve dolayısıyla da onların oluşturduğu toplumlar sık sık krizlerle karşı karşıya gelebilmektedir. Sık yaşanan krizler, örgütlere ve topluma önemli zararlar verdiğinden, kriz konusunun önemi gün geçtikçe artmaktadır (Karakaya, 2007:1).

Bütün bu gelişmelere rağmen, günümüzde uluslararası ilişkiler, ekonomik ve ticari ilişkiler alanında görülen inanılmaz gelişmeler, küreselleşmeye gösterilen tepkilere ve olumsuz yönlerinin ortaya konulmasına rağmen, etkilerini her alanda ve çok hızlı bir biçimde göstermesi, kaçınılmaz bazı zorlukları da beraberinde getirmektedir. Küreselleşmenin boyutları o hale gelmiştir ki, bir ülkede yöneticilerin yaptıkları bir hata eskiden sadece o ülke halkını olumsuz yönde etkilerken, günümüzde, bir kriz doğmasına ve pek çok ülke halkının bundan olumsuz etkilenmesine yol açmaktadır. Böyle özel nitelikte, ortaya çıkan sorunların çözümü de, özel nitelikte önlemlerin alınmasına gerekli kılmaktadır. Bu bakımdan, krizlerin ortaya çıkmasını önlemek, her şeye rağmen krizin ortaya çıkması halinde, krizin olumsuz etkilerini en aza indirmek, hatta krizin ortaya çıkardığı bazı fırsatları değerlendirmek amacıyla, özel nitelikli önlemlerin alınmasını kolaylaştırmak için kriz yönetimi adıyla bir yönetim modelinin geliştirildiğini görüyoruz.

Geçmiş yıllarda, teknolojik gelişmeler nedeniyle, dünyanın giderek küçüldüğü dile getiriliyordu. Günümüzde, bu anlamda dünyanın küçülmeden öte, neredeyse bir köy haline geldiği; krizlerin, iletişimin, toplumsal olayların, bilimsel buluşların, ekonomik gelişmelerin, insan ilişkilerinin, ticari hayatın, dostlukların ve düşmanlıkların, köyde yaşayan insanların günlük hayatlarını nasıl doğrudan etkiliyorsa; dünyanın bir yerinde meydana gelen bir gelişmenin de, aynı ölçüde diğer ülkelerde yaşayan insanları etkilediği görülmektedir.

Bunun daha ilginç yanının ise, bu etkileşim sürecinin, her geçen gün daha da hızlanarak, gelişecek bir özellik taşımasıdır. Ancak, bazı hallerde, krizler bazı fırsatlar da yaratabilmektedir. Krizlerden olumlu sonuç çıkarılabilmesi için, krizin nedenlerinin, boyutlarının etkilerinin ve yönünün iyi analiz edilmesi, sağlam verilere dayalı projeksiyonlar yapılması, gerekli önlemlerin, yerinde, zamanında ve uygulanabilir bir biçimde alınması gerekir. Önemli olanın, yönetim zaafına yer vermeden hareket edilerek, mümkünse krizin doğmasının önlenmesi, bu mümkün değilse, krizin şiddetinin veya krizinin olumsuz etkilerinin azaltılması konusunda hazırlıklı olunması, kriz döneminin her yönüyle bilimsel analizinin iyi yapılarak, varsa bütün fırsatların da iyi değerlendirilmesi için mümkün olan her şeyin yapılması gerekir (Aykaç, 2001: 5).

Krizlerden söz konusu fırsatların elde edilebilmesi içim tüm örgütlerde çok etkin kriz yönetimi sistemi kurulması gerekmektedir. Bu sistemin kurulabilmesi ise krizlerin analizine ve buna uygun kriz yönetimi stratejilerinin geliştirilmesine bağlıdır. Bu çalışmada kuruluşların özellikle örgütsel krizleri nasıl öngörebilecekleri ve süreci nasıl analiz edebilecekleri hususları irdelenecektir.

1. Kriz ve Kavramsal Çerçeve

Birer açık sistem olarak örgütler oldukça dinamik bir çevre içerisinde yaşamlarını sürdürürler. Örgütlerin başarısı ve yaşamlarını sürdürmeleri büyük ölçüde çevrenin yarattığı kısıtlılıkları ve olanakları zamanında görüp değerlendirmelerine bağlıdır. Örgütler yaşamlarını sürdürürken değişik krizlerle yüz yüze kalabilir. Krizin nedeni örgüt içi etmenler olabileceği gibi, çeşitli doğa olayları gibi örgüt dışı etmenler de olabilir.

Kriz, bir kişi, bir örgüt ya da bir toplumun yaşamında görülen zor bir anı yani bir buhran dönemini anlatır. Bu yönüyle belirsizliği, zarar görme olasılığını ve riski içeren bir

kavramdır. Bir kriz durumu yavaş yavaş ya da birdenbire oluşabilir, dar veya geniş bir alanı kapsayabilir. Örgütsel anlamda kriz, örgütün amaçlarını ve varlığını tehdit eden, örgütün risk önleyici önlemlerini yetersiz kılabilecek nitelikte, örgütün ani tepkisini gerektiren beklenmedik ve hızlı değişikliklerin söz konusu olduğu, planlama ve karar mekanizmalarını olumsuz biçimde etkileyen, gerilimli bir durum olarak değerlendirilebilir. Kriz örgütün yeni bilgiler ve deneyimler kazanmasına, bunu bir fırsat haline dönüştürmesine de olanak sağlayarak bir dönüm noktası olabilir. Ancak her zaman örgütün hedeflerini tehdit eder ve yaşamını tehlikeye sokabilir (Cener, 2007:2).

Antik Yunancada karar anlamına gelen kriz, iyi işlemeyen ve yeniden yapılanmayı gerektiren istikrarsız bir durumu ve yapıyı ifade eder ve bir örgütün rutin şekilde işleyen sistemini bozan ve aniden ortaya çıkan herhangi bir acil durum olarak tanımlanabilir. Bu yönüyle kriz, önemli bir değişme ve gelişme olduğu zaman, örgütün normal işleyişini bozan rahatsızlık durumudur (Tutar, 2004:14). Örgütün yüksek öncelikli hedefleri tehdit eden bu durum, krizi önlemek için zamanın sınırlı olmasının da etkisiyle karar alıcıları hayrete düşürür ve yüksek oranda örgütsel strese yol açar (Haşit, 2003:351).

Kriz iç ve dış çevre şartlarında meydana gelen bu değişmelere karşı örgütün yeterli uyumu gösterememesi sonucunda oluşur. Örgütte girdi çıktı ve çevre arasındaki dengelerde meydana gelen ani değişmeler kabul edilebilir ve karşılanabilir boyutları aşınca kriz durumundan söz edilebilir. Ayrıca örgütün mevcut durumundan geriye doğru değişmesi sonucunda da kriz oluşabilir. Yani kriz ile değişim arasında doğrusal bir ilişki vardır (Yeniçeri, 2002:139). Örgüt ve çevresi sürekli ve hızlı bir şekilde değişmektedir. Örgütsel olayların çok yönlülüğü doğal olarak belirsizlik ortamını ve buna bağlı olarak geleceği tahmin güçlüğünü beraberinde getirmektedir. Çevredeki belirsizlik ve değişiklikler, örgütleri sürekli olarak beklenmedik tehdit veya fırsatlarla karşı karşıya bırakmaktadır. İster tehdit ister fırsat olsun beklenmeyen ve önceden sezilmeyen olaylar, örgütleri krize sevk edebilmektedir. Kriz kelimesi Çincede tehdit ve fırsat anlamına gelmektedir. Bu anlamlar değişime uyum sağlamada başarılı ya da başarısız olma ile ilgilidir.

Kriz kelime anlamı itibariyle iyi veya kötüye dönme noktası, ölüm kalım anı, birdenbire meydana gelen kötüye gidiş yönündeki gelişmeler ve tehlikeli an demektir. Makro açıdan kriz, popülist politikaların getirdiği istikrarsızlıklar, büyüme hızındaki dalgalanmalar, hızla değişen dış konjonktür, işsizliğin ve enflasyonun artması, gelir düzeyinin düşmesi, gelir dağılımın bozulması ve refahın azalmasıdır. Mikro açısından kriz ise; teknolojik, ekonomik, sosyal vb. gibi değişim ve gelişmelerin etkisiyle talebin daralması ve üretim maliyetlerinin yükselmesi sonucu rekabet koşullarının giderek yoğunlaşıp derinleşmesidir. Kriz durumu, krizi tespit etmede, önlemede veya değişikliklere uygun cevap vermede yetersiz kalınması halinde ortaya çıkmaktadır (Karakaya, 2007:2).

Günümüzde kriz, çeşitli bilim dallarında ve aynı zamanda günlük konuşma dilinde çok yaygın olarak kullanılan kavramlardan birisidir. Etimolojik kökeni Yunanca krisis kelimesine dayalı olan kriz kelimesi, özellikle tıp biliminde çok yaygın bir kullanıma sahiptir ve genel olarak aniden ortaya çıkan bir hastalık belirtisi ya da bir hastalığın çok ileri bir safhaya ulaşması anlamlarına gelmektedir.

Kriz, sosyal bilimler alanında çoğu kez buhran ve bunalım kelimeleri ile eş anlamlı olarak kullanılmaktadır. Ekonomik kriz, mali kriz, finansal kriz, siyasi kriz, hükümet krizi, ahlak krizi gibi kavramlara sadece günlük dilde değil, bilimsel terminolojide de çok sık rastlamaktayız. Sosyal bilimler açısından kriz kavramının genel bir tanımını yapmak hiç de kolay değildir. İçinde bulunulan durumun ya da karşı karşıya kalınan olayların ne derece kriz olduğu kişiden kişiye değişebilmektedir.

Kriz, önceden bilinmeyen ya da öngörülemeyen bazı gelişmelerin makro düzeyde devlet; mikro düzeyde ise örgütleri ciddi olarak etkileyecek sonuçlar ortaya çıkarmasıdır. Sadece ani ve beklenmedik bir anda ortaya çıkan olumsuz gelişmeleri kriz olarak adlandırmak doğrudur. Yoksa normal süreç içerisinde ortaya çıkan her sorun kriz demek değildir. Kriz, bu açıdan beklenmedik biçimde ortaya çıkan ciddi bir sorun olarak düşünülmelidir (Aktan, 2007:6-7). Bir kriz insandan kaynaklanabilir, doğal olabilir veya hissi, duygusal özelliklerden ya da farklı kültürel yapılardan kaynaklanabilir. Binlerce insanı etkileyebilen krizler çıkabileceği gibi etkisi az sayıdaki bireyle sınırlı kalan krizler de olabilir (Weiting, 2005:4).

Yukarıda da belirttiğimiz gibi kriz, beklenmeyen ve önceden sezilmeyen belirsizlik durumudur. Belirsizliği artırarak örgütleri krizle karşı karşıya getiren unsurlara; yenidünya düzeni arayışları ve küreselleşme hareketleri, Doğu Avrupa'nın çöküşü ve onu izleyen belirsizlik ortamı, ekonomik ve etnik kaynaklı savaşlar, Güney Doğu Asya, Japonya, Rusya ve Latin Amerika'daki mali ve sosyo politik karışıklıklar, küresel çevre sorunları, doğal felaketler, teknolojik yenilikler, hukuki ve politik düzenlemeler, genel ekonomik belirsizlik ve dalgalanmalar ve uluslararası ilişkilerin karmaşık yapısı örnek verilebilir.

Ayrıca bir yandan gelişen uluslararası ticari ilişkiler, bölgesel entegrasyonlar, küreselleşme ve teknolojik etmenler; diğer yandan kitle haberleşme imkânlarının çoğalması ve demokratik yaşamın etkisiyle insanların daha çok talepte bulunması, başta tüketici ve çevre örgütleri olmak üzere toplumsal örgütlenme düzeyinin artması, sosyal değerlerin farklı anlamlar kazanmaya başlaması vb. gibi gelişmeler sosyal dinamizmi artırmakta ve örgütlerin krizle karşılaşma risklerini yükseltmektedir. Dünyada artan bu belirsizlik ortamı; örgütlerin krizi yönetim olgusu içinde incelemelerini, kriz yönetimini benimsemelerini ve başarıyla uygulamalarını gerektirmektedir (Karakaya, 2007:2).

Kriz, bir kişi, bir örgüt ya da bir toplumun yaşamında görülen zor bir anı anlatmaktadır. Kriz, belirsizliği ve zarar görme olasılığını yani riski içeren bir kavramdır. Bu kriz durumu yavaş yavaş ya da birdenbire oluşabilir, dar veya geniş bir alanı kapsayabilir. Kriz, belli birtakım aşamalardan oluşan bir süreç olarak da ele alınabilir. Bu aşamalar kriz sinyallerinin alındığı ilk devre ile krizin oluştuğu ikinci devreyi ve krizin sona erdiği yani çözüme kavuştuğu üçüncü aşamayı kapsar (Arslan, 2001:41).

Örgütlerin yaşadığı krizler, yapılan işi etkilediği zaman kriz olarak adlandırılmaktadır. Birçok örgüt krizin başkalarının krizi olduğunu düşündükleri için hemen harekete geçmemektedir. Oysaki örgütlerin hazırlıklı olmaları, krizin risk ve fırsatı içermesi nedeniyle sektörlerinde hatta ilgili diğer sektörde krizin etkisinin hissedilmeye dahi başlandığı anda krizden en az etkilenme ve örgütler için fırsat anlamına gelecektir (Bozgeyik, 2006:5).

2. Krizin Özellikleri

Genel olarak krizlerin özellikleri; kriz durumunun tahmin edilememesi ve örgütün tahmin ve önleme mekanizmalarının yetersiz kalmasıdır. Ortaya çıkan sorunların üstesinden gelmek amacıyla, atılacak adımlar için yeterince zaman, bilgi ve malzemenin bulunamaması ve karar organlarında gerilim yaratan bir süreç olması da, krizin özellikleri arasındadır (Tutar, 2004:17). Bu kapsamda krizlerin genel özelliklerini; acil müdahale gerektiren bir durum, örgütün ayakta kalma çabalarını tehdit etmesi, beklenilmeyen bir durum olması ve çalışanları strese sokması (Tengilimoğlu-Öztürk, 2004:173) olarak belirtebiliriz.

Krizin en önemli özelliği muhtemelen sürpriz elementidir. Örgütler krizler için bizim için sürpriz oldu, beklemiyorduk, hazırlıksız yakalandık gibi günü kurtarmaya yönelik yaklaşımlarda bulunabilirler. Bu ise krizden çıkış şöyle dursun, çeşitli yararlanmama, kriz öncesi, sırasında ve sonrasında oluşan sinyalleri değerlendirmeme, risk unsurlarını takip etmeme, başkalarının deneyimlerinden ders almama ve kesin çözümler üretmeme anlamına gelmektedir (Bozgeyik, 2006:5).

Krizin sürpriz olmasının yanında diğer en önemli özelliği önceden tahmin edilemeyen ya da bilinemeyen bir anda ortaya çıkıyor olmasıdır. Kriz, aynı zamanda kişiler ve örgütler için hem bir tehlike ve tehdit oluşturur hem de yeni fırsatlar yaratır. Bu anlamda kriz, genellikle düşünüldüğü gibi tamamen negatif karakter taşıyan bir kavram değildir.

Krizler, kısa ya da uzun süreli olabilirler. Krizlerin örgütler üzerindeki etkisinin kısa ya da uzun sürmesi, örgütün krize karşı koyabilecek tedbirleri zamanında almasına ve uygulamasına bağlıdır. Krizler ayrıca bulaşıcı hastalık gibi yayılma etkisi de gösterebilmektedir. Herhangi bir örgütte ortaya çıkan bir kriz diğer sektörleri de etkisi altına almakta ya da bir örgütte yaşanan krizler, bu örgütle ilişki içerisinde olan diğer örgütleri de krize sokabilmektedir (Aktan, 2007:6-7).

Daha önce de belirttiğimiz gibi kriz, bir örgütün üst düzey hedeflerini tehdit eden, bazen da örgütün yaşamını tehlikeye sokan ve acil tepki gösterilmesini gerektiren; örgütün kriz öngörme ve önleme mekanizmalarının yetersiz kaldığı gerilim yaratan bir durumdur. Bu tanımların incelenmesi halinde, krizin özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

- Örgütsel yapıların, değerlerin ve normların olumsuz yönde etkilenmesi,
- Beklenmedik gelişmelerin meydana gelmesi,
- Kriz durumunun tahmin edilememesi,
- Önleme mekanizmalarının yetersiz kalması,
- Örgütün amaç ve varlığını tehdit etmesi
- Alınması gereken önlemler için yeterli bilgi ve zamanın bulunmaması,
- Alınan önlemlerin ivedi olarak uygulamaya konulmasının gerekmesi,
- Örgüt yönetiminde gerilime yol açması (Aykaç, 2001: 7).

Krizler herhangi bir zamanda oluşabilir. Doğal felaketler, insan hatası, endüstriyel kazalar gibi olumsuzlukların yanında yeni bir icat, teknoloji, yeni iş yapış yöntemleri, pazarın eğilimleri gibi olumlu düşünülecek birçok neden de krize sebep olabilir. Krizlerin sebebi bazen da sadece yönetimler özellikle de üst düzey yönetim olabilir (Bozgeyik, 2006:5).

Krizler örgüt yapısını tümüyle etkileyen bir özelliğe sahiptir. Özellikle finansal kaynaklarda ve örgüt itibarında önemli düşüşlere neden olurlar. Ölüm, yaralanma ve çevre kirliliği gibi zararlara da yol açabilirler. Gelecek kuşakların yaşamını tehlikeye sokabilirler

(Arslan, 2001:41). Fiziksel, psikolojik, kişilerarası ve ailevi sorunlar, sosyal rol ve işlevlerde çatışmalar ve mali sorunlarla (User, 2004:97) karşılaşıldığında daha fazla etki gösterirler.

Kriz kelimesi her ne kadar ürkütücü olsa da unutmamak gerekir ki işlerin iyi gittiği zamanlarda sıkıntıların görülmesi de imkânsızlaşır. Sorunlar üst üste birikerek bir buzdağı haline gelir ve tedavisi güçleşir. Ancak bundan sonra fark edilmeye başlanır. Krizin olumsuz etkilerine rağmen olumlu yanı da onunla baş edecek, üstesinden gelebilecek gücün ancak o krizle öğrenilebilmesidir.

Görüldüğü gibi krizde hem aşılması gereken zorluklar, tehlikeler, hem de bunlar aşıldığında elde edilebilecek fırsatlar vardır (Çöklü, 2004:289). Kriz fırsat bilinerek yapılan işler ve sorumluluklar sorgulamalı, imkânlar değerlendirilerek fırsata dönüştürülmelidir (Çetin, 2006:1). Burada amaç geleneksel yaşam döngüsünde son aşamada örgütü bağlayan zararlı kısıtlamaları kırmaktır. Dışsal krizler yararlıdır ama başta eylemlerin yan ürünleri olarak istemeden ortaya çıksalar dahi iç olaylar da krizi kışkırtabilir (Hirst, 1999:160).

Tüm bu açıklamalardan sonra kriz durumunun özelliklerini en genel haliyle şu şekilde belirtebiliriz (Cener, 2007:2):

- Kriz durumu tahmin edilemez.
- Kriz durumunda örgütün tahmin ve kriz önleme mekanizmaları yetersiz kalabilir.
- Kriz, örgütün amaç ve varlığını tehdit eder. Çünkü örgütün tüm faaliyetlerini ve yapısını derinden etkilediği için genellikle radikal değişim ihtiyacı ortaya çıkar.
- Kriz, ortaya çıkış şekli ve önceden öngörülemeyen bir durum olması nedeniyle örgütlerin yeteneklerini azalttığından genellikle uyum mekanizmalarını etkisizleştirir.
- Krizin üstesinden gelmek ve izlenmesi gereken yolların kararlaştırılması için yeterli bilgi ve zaman bulunmaz.
- Kriz, acil müdahale gerektirir. Kriz görmezden gelinir veya hazırlık için yavaş bilgi toplama veya karar mekanizmaları nedeniyle cevap geç verilirse başarı oranı düşer.
- Kriz, karar veren kişilerde gerilime yol açar.
- Krizler örgütle ilgili üçüncü kişileri de ciddi şekilde etkiler.
- Her stresli ortamın kriz olmadığı unutulmamalıdır.
- Krizin kesin çözüm formülü yoktur. Tekrar ortaya çıkabilir.
- Kriz mutlaka bir felaket değildir. Fırsata dönüşebilir.

3. Krizin Belirtileri Ve Analizi

Kriz hiçbir zaman habersiz ve belirtileri olmadan gerçekleşmez. Mutlaka erken uyarı sinyalleri vardır. Krizi sezmek için çevre analizi ve erken uyarı sistemleri kullanılır. Küçük sorunların büyük krizlere, hatta içinden çıkılmaz durumlara dönüşmemesi için, sorunun büyüklüğüne veya küçüklüğüne aldırmadan, onu bir erken uyarı sistemi olarak görüp hemen ortadan kaldırmak gerekir. Böyle davranılmaması durumunda, içinden çıkılamaz krizlerin ortaya çıkacağı unutulmamalıdır. Boyutlarına bakılmaksızın her belirtiyi, sistemin işleyiş düzenine zarar veren bir unsur olarak görüp, yeni sorunların ortaya çıkmasına izin vermeden ortadan kaldırmak gerekir.

Yöneticiler; kriz belirtilerini ortaya koyan kriz sinyallerine karşı, gelmekte olan krizin varlığı ve şiddeti ile ilgili bilgiler içermesinden dolayı, çok duyarlı olmalıdırlar. Kriz, bu

sinyallerin takip edilmemesi, doğru şekilde değerlendirilmemesi sonucunda ortaya çıkar. Kriz sinyallerinin alınabilmesi ise, örgütte değişik sinyalleri alabilen çeşitli erken uyarı sistemlerinin kurulması ve işletilmesine bağlıdır (Budak-Budak, 2006:233).

Kriz yöneticiliği, krize neden olan faktörleri soğukkanlılıkla saptamak, uzun vadede sorun çıkarmayacak düzeltici önlemler almak, gelecekte çıkması muhtemel bir krize karşı esnek acil durum planı yapmak demektir.

Krizin belirtileri ortaya çıktıktan sonra zaman geçtikçe, yönetim başarısızlığı fark etmeye başlar. Bu zorlanma, giderek masrafların artması, kaynakların yetersizleşmesi, amaçların gerçekleşme oranının düşmesi gibi ölçülebilir hale getirilebilir. Bu noktada, örgüt içinde liderliğin rolü ve önemi artmaya başlar. Tehlike ve fırsatların geçici olup olmadığını belirlemek, değişikliğin kısa ve uzun dönemde örgüt üzerinde yapacağı etkileri tahmin etmek, liderliği ön plana çıkarır (Tutar, 2004:50).

Bu süreçte karşı karşıya kalınan durumların, kriz olduğunu belirleyebilmek için, söz konusu durumun bazı unsurları kapsaması gerektirmektedir (Cener, 2007:2):

- Kriz hızlı ve köklü değişikliklerin olduğu bir dönem olmalıdır.
- Bu değişikliklerin olmasının arkasında, istikrar döneminde işleyen sistemin yaşaması için mutlaka gerekli ekonomik, politik hatta ideolojik kurum ve mekanizmaların artık işlemez durumda olması gerekir. .
- Krizi yaşayanlar geriye baktıklarında hiçbir şey eskisi gibi değil diyebilmelidirler.
- Herkeste zamanın hızlandığı genel kanısı oluşmalıdır.
- İleriyi görmenin imkânsızlaştığı fikri yaygınlaşmalıdır.

Görüldüğü gibi yukarıdaki unsurları kapsayan kriz, karar verilmesi gereken bir tehlike anını ve dönüm noktasını vurgulamaktadır. Bu durum beklenmeyen ve önceden sezilemeyen, acele cevap verilmesi gereken, örgütlerin önleme ve uyum mekanizmalarını etkisiz hale getirerek mevcut değerlerini, amaçlarını ve işleyiş düzeninin tehdit eden gerilim durumu olarak görülebilir (Türkoğlu, 2004:221). Çok farklı biçimlerde ortaya çıkan krizin, her türüne karşı örgütlerin hazırlıklı olmasının mümkün olmaması, krizin yönetilmesini ancak yönetilebilir kriz türleri ile sınırlı tutmaktadır (Tutar, 2004:20).

Kriz, belirsizliklerle doğru orantılı olarak şiddetlenmekte ve bu oranda krize cevap verme süresi daralmaktadır. Bunun yanında yönetim, az zaman ve sınırlı olanaklarla, hızlı değişimi takip etmede ve yönetmede yetersiz kalmaktadır. Hem krizden önce hem de krizden sonra yapılacak pratik uygulamalar, kriz yönetimi çabalarını genişleterek sürdürmeyi gerekli kılmaktadır. Krizin sıcaklığında çok sayıda iyileştirici faaliyet eş zamanlı olarak yapılmalı ve bu faaliyetler birbirini takip eder nitelikte olmalıdır.

Krizi analiz etmede kullanılan başka bir özellik de, örgüt yönetiminin sınırlı kaynaklarla, ulaşılması gereken amaçlara ve hedeflere ulaşma konusunda yetersiz kalmasıdır. Kriz dönemlerinde plansız değişim, önceden tahmin edilemediği ve çabuk hareket etmeyi gerektirdiği için, amaçlar çeşitlenir. Daha önce başarıya götüren faaliyetlerin, yeni durumda değişmesi gerekebilir. Krizler, örgütlerin önceki değerlerini, belirlenmiş temel amaçlarını ve iş görme usullerini tehdit eder ve yeni duruma göre, örgütün tüm yapı ve süreçlerinde yeniden yapılanma faaliyetlerini gerekli kılar (Tutar, 2004:19).

Kriz başarısızlığın kökleri kadar başarının tohumlarını da kendi içinde taşır. Bu potansiyel başarıyı saptamak, geliştirmek ve sonuçlarını hasat etmek, krizi analiz etmenin özünü oluşturur. Bu süreçte kötümser olunursa, kişiler durumu kötü görme ve daha da kötüleştirme eğilimine kapılmaktadır. Örneğin çoğu kişi Başkan Nixon'un Watergate Skandalını hasır altı etme çabasının, olayın kendisinin neden olabileceğinden çok daha büyük bir krize yol açtığını öne sürmektedirler (Augustine, 2000:13-14). Bu skandal, ABD'de ilk kez bir başkanın görevden alınmasına yol açmıştır.

4. Krize Yol Açan Faktörler

Örgütleri kriz aşamasında, öncesinde veya sonrasında etkileyen iç ve dış faktörler vardır. Kontrol edilebilir olan iç faktörler; yöneticiler, çalışanlar ve örgüt yapısı ile ilgilidir. Kontrol edilemeyen dış faktörler ise ekonomik, teknolojik, politik, yasal, toplumsal vs. faktörlerdir. Yöneticiler, örgütün iç dinamiklerini bildiklerinden ve kontrol mekanizmalarını yönetebileceklerinden, iç faktörler kontrol altına alınabilir, oysa ki dış faktörlerin kontrol edilmesi güçtür; genellikle de imkansızdır (Beyazıt vd., 2003:365).

Örgütlerin krizlerle karşılaşmasında rol oynayan faktörler, çevresel ve örgütsel faktörler olmak üzere iki grupta toplanmış ve bunlar şöyle ifade edilmiştir:

***Çevresel faktörler:**

Örgütün, kriz durumuna girmesinde en önemli rolü çevresel faktörler oynamaktadır. Dinamik ve sürekli değişen çevre, örgütün karşılaşacağı karmaşıklık ve belirsizlik derecesini etkileyerek yönetsel kararların isabet derecesini azaltmakta ve örgütün kriz durumuna sürüklenmesine yol açabilmektedir. Krize yol açan çevresel faktörler; ekonomik sistem ve durum, teknolojik gelişmeler, toplumsal, kültürel, hukuki, siyasi ve uluslararası çevre faktörleri ve doğal faktörler (Tutar, 2004:16) olarak belirtilebilir.

Açık sistem olmanın bir sonucu olarak, örgütün çevresi dinamiktir ve sürekli değişim halindedir. Çevresel dinamizm ve değişim durumu, örgütlerde karmaşıklık ve belirsizliğe neden olur; değişimin hızı, bu dinamizmi takip edemeyen örgütlerin istikrarını bozarak onu kriz durumuna sürükler. Krizin dinamik doğası ve ona hemen cevap vermek zorunluluğu, yönetimin, ilk kriz etmenine takılmasına ve krize neden olacak veya derinleştirecek diğer çevresel gelişmeleri takip edememesine veya onların arkasında kalmasına neden olur. Bu durum örgütlerde bir stratejik açık ortaya çıkar ve krizin derinleşmesine yol açar (Tutar, 2004:25).

Şimdi örgütlerde krize yol açan çevresel faktörlere biraz daha ayrıntılı bakalım:

- Stratejik açıklık: Örgütlerde değişim krizlerine yol açan stratejik açıklık, dış çevrenin sürekli olarak değişmesi ile birlikte, yönetimin değişimi, krizi yönetmede başarısız olmasından kaynaklanır. Bu açıklık; eksik veya yanlış çevre analizi, örgüt yapısının esnek olmaması, yetersiz çevre desteği, kaynakların yeterli ve uygun olmaması, açık sistemi ve çevre etkisini basite alma, yetersiz uygulama ve yönetim yanlışları, değişikliklerle ilgili sinyalleri önemsememe gibi faktörlerden kaynaklanır.
- Doğal felaketler: Çevreye yeteri kadar uyum sağlayamamak, örgütsel başarısızlığın en önemli nedenlerden biridir. Doğal felaketler, örgütlerin çevrelerine uyum göstermeleri

durumunda da örgütsel faaliyetleri belli oranda etkiler. Doğal felaketlere karşı hazırlıklı olmak, kaynağı doğal felaketler olan krizin zararını önemli ölçüde azaltır.

- Genel ekonomik belirsizlikler: Bu faktörler, örgütün temel girdilerinde meydana gelen darlık veya büyük fiyat değişiklikleri, mal ve hizmetlerde arz talep dengesinin bozulması, ülkenin ödemeler dengesindeki bozulmalar ve ithalat-ihracat rejimindeki değişmelerdir. Ayrıca ekonomik ve psikolojik sebeplerle halkın satın alma gücünün azalması, yüksek oranda enflasyon, örgüte etkileyen faktörlerdir. Enflasyonist nedenlerle yatırımların azalması, kârlılığın düşmesi, kredi darlığı ve kaynak yetersizliği nedeniyle örgütlerin büyüme gücünün azalması, politik çalkantılara bağlı olarak talebin frenlenmesi ve dolayısıyla üretimin düşmesi, grev lokavt gibi anlaşmazlıkların ortaya çıkması, ekonomik belirsizliklerin nedenleri arasındadır.
- Teknolojik gelişmeler ve yenilikler: Çevre koşullarının örgüt üzerindeki hızlı ve yoğun etkisi, yeni teknolojilerin üretim faaliyetlerinde kullanım alanları bulması ve hızla yaygınlaşması örgüt içinde esneklik ihtiyacının artmasına neden olmaktadır. Örgütlerin kullandığı, teknoloji ve yönetimlerde hızlı bir gelişme söz konusu ise ve örgüt bu gelişmeleri zamanında takip edemiyorsa, bu durum örgütün krize gitmesine yol açabilir. Teknolojik değişimin hızı, değişime uyum süreci, örgütün teknolojiye bağımlılık düzeyi, krizin ortaya çıkmasında ve şiddetinde belirleyici olur.
- Sosyo-kültürel faktörler: Zorunlu kültür değişmelerinin fert, toplum ve örgüt davranışlarında yarattığı en belirgin sonuç, dengesizlik ve kararsızlıktır yani bir kriz halidir. Bir durumdan diğerine geçişte değişikliğe konu olan değerler ile çeşitli çevre şartlarına göre değişen kültürel değişim durumunda kararsızlık ve belirsizlik kaçınılmazdır. Sosyal değişim projesi başladıktan sonra, bunun yönetilmesi ve denetim altına alınması hemen hemen imkânsızdır. Bu imkânsızlık bir kriz ve genel bir stres durumu ortaya çıkarır.
- Hukuksal ve politik düzenlemeler: Hükümetlerin, hukuksal, ekonomik sosyal ve siyasal alanlarda alacağı yeni kararların gereği, örgütler tarafından yerine getirilememesi durumunda, kriz ortaya çıkabilir. Hukuksal değişimlere örgütlerin hemen cevap verebilmeleri, esnek ve inisiyatif kullanımına imkan veren, demokratik örgüt modelleriyle mümkün olabilir.
- Uluslararası ilişkiler: Dünya ekonomisinin küreselleşmesi ile birlikte, hızla oluşan değişmelerin ve bunların sonucu ekonomik faaliyetlerdeki hızlı ve etkin yeniden yapılanma çabaları, kaos denilen belirsizliklere yol açmaktadır. Dünya çapında yaşanan bu yapısal değişim sürecinde strateji geliştirmede temel olması gereken en son kural, ekonomik gerçek ile politik gerçek arasında giderek artan uyuşmazlıktır. Bu durum ise örgütlerin sık krizlerle karşılaşmasına yol açmaktadır (Tutar, 2004:26-32).

***Örgütsel faktörler:** Örgütsel yapı ve yönetimin niteliği şeklinde iki türde incelenmektedir. Bunlardan örgütsel faktörlerde; örgütsel yapının katı yada esnek oluşu, yönetimlerin çevresel değişimleri izleme, veri toplama, yorumlama ve değerlendirme konularındaki tecrübesizlikleri, kararlı ve tutarlı bir amacın olmaması, kısa vadeli kârların öncelikli olması, beceri seviyesinin düşüklüğü, örgütü sadece görünür verilerle yönetmek gibi hususlar yer alır (Tutar, 2004:16). Örgütsel yapı çevresel değişmelere uyum gösteremeyecek derecede katı ise, iletişim sistemi, sorunlara en yakın kişi ve grupların üst yönetime hızla

ulaşmasına olanak tanımayan bir yapıda oluşturulmuşsa, örgütün krizle karşılaşma olasılığı artar, buna karşılık krizin üstesinden gelme olanağı azalır (Cener, 2007:4).

Örgüt yönetimlerinin niteliği de örgütlerin kriz durumuna düşmelerinin temel nedenleri arasında ön sıralarda sayılabilir. Örgüt üst yöneticilerinin çevresel değişmeleri izleme, değişimlerle ilgili veri toplama, yorumlama ve değerlendirme konularındaki deneyimsizlikleri ve yetersizlikler (Kadıbeşegil, 2002:38) örgütleri krizlere sürüklemektedir.

Şimdi örgütlerde krize yol açan örgütsel kaynaklara biraz daha ayrıntılı bakalım:

- Örgütsel yapı: Örgütsel yapıyı belirleyen faktörler, örgütün hem somut ve fiziksel yanlarından, hem de örgüt kültürü ve örgüt ikliminden oluşan soyut değerlerdir. Bir örgütün kriz karşısında direnç göstermesi, onun soyut ve somut yanlarının bir sistem anlayışı çerçevesinde bir arada düşünülmesine ve geliştirilmesine bağlıdır.
- Üst yönetimin yetersizliği: Üst yönetim, bugünün sorunlarını geçmişin çareleriyle çözmeye çalışıyorsa veya bugünkü dünyayı dünün kafasıyla algılamaya ve yorumlamaya çalışıyorsa, örgütte bizzat üst yönetim kriz kaynağı olur. Oysa üst yönetimi oluşturan yöneticilerin moral, motivasyon, amaç oluşturma, inanç ve değerler yerleştirme, misyon ve vizyon belirleme gibi görevleri vardır. Üst yönetim, sayılan rolleri başarabilmesi için, her değişimin kendini değiştiremeyeni yetersiz bırakacağına ve bir kriz kaynağı haline getireceğine kendini inandırmalıdır.
- Bilgi toplama ve değerlendirmede yetersizlik: Kriz dönemlerinde bilgi aktarımı, kriz yönetiminin en önemli süreçlerindendir. Krizden önce mutlaka bu süreç planlanmalıdır. Kimlerden nasıl ve niçin, ne kadar bilgi toplanacağı ve bu bilgilerin yine nasıl, niçin ve kimler tarafından aktarılacağı net ve açık olarak ortaya konmalıdır.
- Örgütlerin tarihi geçmişi ve yaşam evreleri: Değişimi takip etmede yetersiz kalan yöneticiler, genellikle eski yapı ve süreçleri savunarak ve koruyarak krize sebep olurlar. Çünkü onları örgütlerde bulundukları mevkilere mevcut yapı ve süreçler getirmiştir. Yeni yetenekler gerektiren değişime karşı en büyük direnç bu kesimlerden gelir. Böyle bir iklime sahip örgütlerde alınacak kararlar, rasyonel ve ekonomik olmaktan çok, hissi ve politiktir. Bu örgütler, ekonomik ömürlerini tamamlamışlardır ve küçük bir kriz faktörüyle, yoğun krizlere düşmeleri kaçınılmaz olur.
- Örgüt kültürü ile ilgili sorunlar: Örgüt kültürü, çalışanları grup bilinciyle birbirlerine ve örgütün amaçlarına bağlayıcı bir rol oynar. Örgüt kültürü, örgütün amaçları, stratejileri ve politikalarının oluşmasında önemli bir etkiye sahip olduğu gibi, yöneticiler açısından seçilen politikaların yürütülmesini kolaylaştıran ya da zorlaştıran bir araçtır. Örgüt kültürünü oluşturan değerler ve davranışlar, verimliliği artırabilir veya engelleyebilir. Örgütün kültürünü değiştirmek, belli sorunların çözümünde önemli destek sağlayabilir. Çünkü insan gücü kaynaklarının etkili bir biçimde kullanımı, teknoloji, kültür, malzeme ve örgütsel yapının yönetimine dayanır.
- Örgüt iklimi ile ilgili sorunlar: Örgüt iklimi, birbirleri ile ilişkisi olan bireyleri etkileyen tutum ve değer yargılarından oluşan ve aynı zamanda onların inanç, tutum ve davranışlarından etkilenen psikolojik ortamdır. Örgüt iklimi çalışanların performanslarını olumsuz yönde etkiliyorsa, böyle bir örgütün krize karşı savunma mekanizmalarının işe yaramayacağı gibi, krizden kurtulması da kolay olmaz.

• Belirtileri görememe: İç ve dış belirtileri fark edememe, ilk aşamada örgütün dış çevrede meydana gelen değişme ve gelişmelerden haberdar olmaması, ya da teşhis etmede ve tanımlamada yetersiz kalmasıyla başlar. Ardından olayları önceden sezmek ve tahmin etmek zorlaşmaya başlar. Amaçların açıkça tanımlanmaması, zayıf haberleşme ağı, eskimiş yönetim süreçleri ve yeteneksiz örgüt çalışanlarından kaynaklanan bu durum, örgütleri krize sürükler.

• İç ve dış faktörlerin etkileşimi: Örgüt ile çevresi arasındaki bağımlılık derecesine duyarlılık artığında ya da azaldığında çevresel değişimlere bağlı olarak ortaya çıkan kriz türü etkilenir. Ayrıca krizi algıma biçimi ve gösterilen tepki de, örgütsel krizi etkiler. Her kriz, amaçlara ulaşmada veya yeni amaçlar belirlemede ve yeniden yapılanmadı, bir fırsat olabileceği gibi örgüt açısından bir tehdit de olabilir.

• Harekete geçmeme ve tepkici tutum: Harekete geçmeme krizin ortaya çıkmasında başarının azalmasına rağmen, herhangi bir faaliyetin olmamasıdır. Krizle birlikte, örgütlerde hiçbir faaliyet, önceki istikrar dönemlerinde olduğu gibi yolunda gitmediği halde, işler yolundaymış gibi bir tutum takınıp, harekete geçmeme, yönetilebilir krizi, yönetilemeyen kriz haline getirir. Kriz belirtilerinin giderek ağırlaşması ile birlikte, şikâyet ve kazalarda önemli ölçüde artışlar gözlenir. Çalışanlarda gerilim artar. Gerilim ve stresin artışı, örgütlerde kazaların artmasına, verimliliğin ve etkinliğin düşmesine, dolayısıyla krizin derinleşmesine neden olur.

• Yanlış karar veya kararsızlık: Kriz dönemlerinde, çevredeki değişiklikler ve iç sorunların yorumlanmasındaki belirsizlikler, yönetimin yapması gereken davranışın yönü konusunda, yöneticiler arasında hâkim bir görüşün olmasını engeller. Geleceğe yönelik olma, belirsizlik ve risk, karar alternatiflerini çoğaltır. Kişisel yorumlar ve sezgiler ön plana çıkar. Bu durum yöneticiler arasında fikir birliği sağlamayı zorlaştırır. Kriz dönemlerinde kararların daha çok geleceğe dönük olması, belirsizlik ve risk durumları, karar alternatiflerinin çoğalmasına neden olur. Bu durumda, sübjektif yorumlar ön plana çıkar. Nesnelliğin olmadığı yerde, uzlaşılacak ortak bir zemini bulmak zordur. Kriz durumlarında, başarısızlıkların somutlaşması ve ölçülebilir bir hal alması, gizliliğinin artmasına ve koordinasyonun zayıflamasına neden olur (Tutar, 2004:33-46).

5. Örgütsel Kriz Süreci

Örgütlerin krizle karşılaşması hızlı bir değişim sürecinin sonucudur. Kriz süreci, yakın zaman dilimleriyle birbirini takip eden, bazen de aynı zamanda oluşan aşamalardan geçerek örgütü etkiler. Kriz sürecini aşamalı olarak düşündüğümüzde bu aşamaları; kriz uyarılarının algılanması ve hareketsizlik, kriz dönemi, çözülme dönemi olarak ifade edebiliriz. Bu dönemleri genel hatlarıyla şu şekilde belirtilebiliriz: aşağıda açıklanmıştır (Cener, 2007:3-4).

*Kriz uyarılarının algılanması ve hareketsizlik: Bu aşamada, örgütün amaç ve varlığını tehdit eden durumlar ile ilgili sinyaller ortaya çıkmıştır. Örgütte ve örgüt çevre ilişkilerinde sorunlar baş göstermeye başlamıştır. Ancak örgütün bilgi alma sistemleri kriz sinyallerini yeterince alamamakta ve yönetime iletmemektedir. Bu nedenle, bilgi akışının olmamasından dolayı üst yönetim yaklaşan kriz için gerekli önlemleri alamamaktadır. Sorunlar örgüt yaşamını ve amaçlarını tehdit eder nitelikte olmadığından, yönetim eski deneyimlerine dayalı olarak, yetersiz bilgiyle karar almaktadır. Kriz durumunun şiddeti arttıkça, örgütsel sorunlar

daha da belirginleşir ve yönetimde panik başlar. Bu aşamada yeterli bilgi hazır olmadığından, alınacak kararların isabet derecesi tam olmayabilir.

*Kriz dönemi: Yaklaşan krizin sinyalleri alınıp, yorumlanıp, değerlendirilmemişse ve sağlıklı tepkiler verilmemişse, örgütün kriz dönemine girmesi kaçınılmazdır.

*Çözülme dönemi: Kriz döneminde, krizi başarıyla atlatacak çözümler geliştirilemezse, krizin şiddetine bağlı olarak örgüt ortadan kalkar. Örgütün çevresi ile olan ilişkileri bozulur. Örgüt içinde artan işgücü devri ve devamsızlığı, çalışan şikâyetleri, stres ve panik örgütsel çözülmeye yol açar.

Bir başka sınıflandırma da ise krizler; kuluçka dönemi, krizin patlaması, sıcak dönem, soğuma dönemi, fırsatlar (Tutar, 2004:53) aşamaları izleyerek ortaya çıkarır. Bu aşamaların uzunluğu yönetimin krizi nasıl yönettiği ile ilgilidir. Krizi her ne yol açarsa açsın, onu çözmek yönetimin sorumluğudur. Krizi özellikle duyulmadan, örgütün itibarının zedelenmesine neden olmayacak şekilde zamanında ve doğru şekilde kökten çözmek ise yönetimin zekâsını ve işini hakkıyla yaptığını gösterir (Bozgeyik, 2006:1).

Krizin çözülme veya çöküş aşaması, örgütün içine düştüğü krize cevap verebilmek için son şanstır. Yöneticiler uygun stratejiyi seçmeli, amaçları oluşturmalı ve değişikliği başlatmalıdır. Son aşamada da krize uygun cevaplar verilmezse, örgüt için sorunların çözüm ihtimali kalmaz ve zaman içinde çöküş kaçınılmaz olur (Tutar, 2004:55).

Sonuç

Örgütsel anlamda kriz, örgütün amaçlarını ve varlığını tehdit eden, örgütün risk önleyici önlemlerini yetersiz kılabilecek nitelikte, örgütün ani tepkisini gerektiren beklenmedik ve hızlı değişikliklerin söz konusu olduğu, planlama ve karar mekanizmalarını olumsuz biçimde etkileyen, gerilimli bir durum olarak değerlendirilebilir. Kriz, örgütün yeni bilgiler ve deneyler kazanmasına, bunu bir fırsat haline dönüştürmesine de olanak sağlayabilecek bir dönüm noktası olabilir. Çinçe'de kriz ve fırsat kavramlarının aynı sözcüklerle yazılması ilginç ve anlamlıdır.

Çalışmamızda ayrıntılı bir şekilde incelediğimiz gibi krize neden olan etmenler, örgüt içi ve dışı kaynaklardan olabilir. Örgüt dışı etmenler toplumsal ve kültürel yapıdan, ekonomik ve teknolojik gelişmelerden, siyasal ve yasal düzenlemelerden ve doğal olaylardan kaynaklanabilir. Örgüt içi kriz etmenleri ise hatalı uygulamalardan, yetersiz yöneticilerden, örgütün yapısı ve işleyişinden, sunduğu hizmet ya da ürettiği maldan ve kullanılan teknolojiden kaynaklanabilir (Bozkurt vd; 1998:154).

Soruna biraz daha ayrıntılı baktığımızda örgütsel krizin nedenlerini şu şekilde sıralayabiliriz (Dinçer, 2003:410):

- Yöneticinin tahmin etme ve sezgi gücünün zayıf olması,
- Yöneticinin kendisini çalışanlarından uzak tutarak, kendini stratejist olarak görmesi,
- Yöneticinin dış çevreyi analiz edememesi ve oluşabilecek olumsuzlukları göz önünde bulundurmaması,
- Yönetim kadrosunun gerekli bilgiyi istediği anda ulaşamaması, bilgi toplamadaki yetersizlikler,
- Yöneticinin objektif olmaması gibi yönetim kadrosunun eksik yönleri,

- Örgütsel çevrenin aktif ve dinamik yapısı karşısında pasif kalma, sistemi kusurlu bulma, krizi inkâr etme ve taktik hatalar yapma,
- Yeni sorunların varlığını kavrayama ve onlara eski çözümleri uygulama eğilimi,

Bilindiği üzere örgüler her zaman kriz ile karşıya kalabilmekte ve genelde bu ortamlarda ayakta kalabilenler sorunlarını bir şekilde çözebilmektedirler. Geçici çözümler üretmeleri durumunda ise sorunları çözmeyip erteledikleri için kriz döneminin geçtiğini düşündükleri anda dahi geçmiştekinden daha büyük sorunlarla karşı karşıya kalabilirler.

Örgütlerce yaşanan sorunlar, yapılan işi etkilediği zaman kriz olarak adlandırılır, nedense pek çok örgüt krizin başkalarının krizi olduğunu düşündükleri için pek harekete geçmez. Oysaki örgütlerin hazırlıklı olmaları krizin risk ve fırsatı içermesi nedeniyle sektörlerinde hatta ilgili diğer sektörde krizin etkisinin hissedilmeye dahi başlandığı anda krizden en az etkilenme ve örgütler için fırsat anlamına gelecektir (Bozgeyik, 2006:1).

Örgütsel kriz, örgütün amaçlarını ve varlığını tehdit eden, örgütün risk önleyici mekanizmalarını yetersiz kılan, örgütün ani tepkisini gerektiren, beklenmedik ve zor yönetilen veya yönetilemeyen değişikliklere neden olan elverişsizlik bir durumdur. Bundan dolayı, örgütün planlama ve karar mekanizmalarını olumsuz biçimde etkileyen gerilimli bir durum olarak nitelendirilebilir. Kriz, örgütün, yeni bilgiler ve deneyimler kazanmasına, buna bir fırsat haline dönüştürmesine de olanak sağlayan bir süreçtir (Tutar, 2004:29).

Örgütsel kriz bir anlamda yönetimde çıkan krizden kaynaklanır. Yönetimde kriz genellikle yöneticilerin bilgisizliğinin, beceriksizliğinin ve tecrübesizliğinin bir sonucudur. Çünkü bilgili, becerikli ve tecrübeli yönetici, kriz doğmadan önce gerekli yönetsel, teknik ve ekonomik önlemleri alarak krizi önleyen ya da birden biri çıkan krizi başarıyla yöneten kişidir. Ancak kriz yönetiminde önemli olan, krizi doğmadan önlemek veya doğan krizi başarıya dönüştürmektir (Peker-Aytürk, 2002:280).

Çalışmamızı örgütler için önemi inkar edilemeyen örgütsel krizle mücadele konusunda örgüt üst yönetimlerine aşağıdaki tavsiyelerle bitirelim (Kadıbeşegil, 2002:61):

- Ürün/hizmet eskimesine dikkat edin. Sunduğunuz ürün veya hizmet güncelliğini çabuk yitirebilir. Bu durumda ya başka piyasalarda pazarlayabileceğiniz ürün ve servisler geliştirin ya da daha ucuz ürün veya hizmet için çaba harcayın.
- Bölgesel istikrarsızlık: Bölgenizi sarsabilecek felaketler üzerine tahminler yapın. Bölgenin güçlü ve zayıf yönlerinin analizini yapın. Sonra da tedbirler alın.
- Piyasa bunalımı: Olası bir ekonomik kriz örgütünüzü şiddetli bir şekilde sarsabilir. Bundan dolayı ekonomik durgunluklar, enflasyon gibi sorunlara karşı hazırlıklı olun.
- En büyük servetler zor zamanlarda yapılır. Tasarrufu unutmayın.
- Krizi daha yüksek başarılara ulaşmak için bir atlama tahtası olarak kullanın.
- Krizin etkilerini önceden tahmin edin. Savaş arkadaşlarınızı iyi seçin.
- Gerçek likidite yaratın. Zaman kazanın. Masrafları kısın.
- Sokak kavgası taktiklerini öğrenin. Bir yenile ve ilerle planı geliştirin.
- Planınızı uygulamaya koyun. (Girişimci Güç Dergisi, 2007:1-3).
- Toplumunuzdan haberdar olun. Örgütünüzle ilgili her olasılığa karşı hazırlıklı olun.
- Bir kriz olduğunda kontrolü elinize alın ve neye mal olursa olsun düzeltin.

- Kamuoyuna bildiğiniz her şeyi tam ve doğru olarak söyleyin.
- Büyüklüğünüzü gösterin. Hatanız olduğunda üstünüze alın ve düzeltmek için söz verin. Gerektiğinde halktan özür dilemeye hazırlı olun. Hatalarınızdan ders alın.
- Kendiniz dâhil herkes için adil olan bir çözümü geliştirmek için inisiyatifinizi kullanın. Çözümü uygulamaya geçirin, problemleri düzeltin.

KAYNAKÇA

Aktan, C. Can (2007), "Ekonomik Kriz", Yeni Türkiye Dergisi, http://www.canaktan.org/yonetim/kriz-yonetim/kriz-yonetimi.htm (30-07-2007).

Arslan, Mahmut (2001), "Yönetim ve Organizasyonun Bazı Temel Kavramları", Yönetim ve Organizasyon, Ed. Salih Güney, Nobel Yay., Ankara.

Augustine, Norman (2000), "Önlemeye Çalıştığınız Krizi Yönetmek", Kriz Yönetimi, Harward Business Review, Çev. Salim Atay, İstanbul.

Aykaç, Burhan (2001), "Kamu Yönetiminde Kriz Ve Kriz Yönetimi", GÜ. İİBF Dergisi, C.3, S.3.

Aytürk, Nihat (2007), Yönetim Sanatı, Etkili Yönetim Becerileri, Nobel Yay., Ankara.

Beyazıt, Zeynep - Ö. Çengel - I. Dizdarlar - F. Tepe (2003), "İşletmelerde Kriz Yönetimi ve Bir Vaka Çalışması", 11. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi, Afyon Kocatepe Ün., İİBF Yay. No:57, 22-24 Mayıs.

Bozgeyik, Abdullah (2006), "Kriz Üzerine Sesli Düşünceler", http://www.bilgiyonetimi.org/ cm/yon/mkl_list.php?id=(20-05-2006).

Bozkurt, Ömer - T. Ergun - S. Sezen (1998), Kamu Yönetimi Sözlüğü, TODAİE.

Budak, Gönül- G. Budak (2004), "Kriz ve Kriz Yönetimi", Çağdaş Yönetim Araçlarından Seçmeler, Ed. M. Ş. Şimşek - S. Kırgır, Nobel Yay., Ankara.

Cener, Pınar (2007), "Kriz Yönetimi", http://www.danismend.com/ (20-07-2007).

Çöklü, Ece Y. (2004), "Halkla İlişkiler Mesleği Çerçevesinde Kriz Yönetimi ve Sağlık İletişimi", Public and Private Crisis Management, 2. Int. Meeting, Yeditepe Ün. Pub, İstanbul.

Dinçer, Ömer (2003), Stratejik Yönetim ve İşletme Yönetimi, Beta Yay., İstanbul.

Haşit, Gürkan (2003), "İşletmelerde Kriz Yönetimi Kavramı ve Endüstri İşletmelerinin Kriz Yönetimi Çalışmaları", 11. Ulusal Yönetim ve Organizasyon Kongresi, Afyon Kocatepe Ün., İİBF Yay. No:57, 22-24 Mayıs.

Hill, Linda and S. Wetlaufer (2000), "Fikir Alacak Biri Olmadığında Liderlik", Kriz Yönetimi, Harward Business Review, Çev. Salim Atay, İstanbul.

Hirst, David K. (1999), Kriz ve Yenilenme, Çev. E. Gürdemir, Alfa Yay., İstanbul.

Kadıbeşegil, Salim (2002), Kriz Geliyorum Der!, MediaCat, İstanbul.

Karakaya, Abdullah (2007), Stratejik Bilgi Sisteminin Kriz Yönetimine Etkisi, http://www. danismend.com. (20-09-2007).

Peker, Ömer - N. Aytürk (2002), Yönetim Becerileri, Yargı Yay., Ankara.

Tengilimoğlu, Dilaver - Y. Öztürk (2004), İşletmelerde Halkla İlişkiler, Seçkin, Ankara.

Tutar, Hasan (2004), Kriz ve Stres Yönetimi, Seçkin Yay., Ankara.

Türkoğlu, Nurçay (2004), "Kamusal Alanda Kriz ve İletişim Etiği", Public and Private Crisis Management, 2. International Meeting, Yeditepe Ün. Pub, İstanbul.

User, İnci (2004), "Post Traume Relief", Public and Private Crisis Management, 2. International Meeting, Yeditepe Ün. Pub, İstanbul.

Weting, John (2005), "Crisis Management And Risk Management", Plenary III, 13h30-14h15, YEO Pre-convention Meeting, Chicago, Illinois, U.S.A.

Yeniçeri, Özcan (2002), Örgütsel Değişmenin Yönetimi, Sorunlar, Yöntemler, Teknikler, Stratejiler ve Çözüm Yolları, Nobel Yay., Ankara.

KURUMSAL KURAM VE EŞBİÇİMLİLİK BAĞLAMINDA TAŞERONLARIN KADROLAŞMASI

Dr. Öğr. Üyesi Suzan URGAN
Ondokuz Mayıs Üniversitesi

ÖZET

Örgütü oluşturan ve örgütte yürütülen prosedürler yıllar boyunca sürdürülen deneyimler sonucunda kurallara dönüşmektedir. Bu kurallar zamanla belirli kalıplar haline gelerek gelecek dönemlere aktarılmaktadır. Zaman içerisinde değişmez gibi görülen bu kurallar bazı çevresel dinamiklerle değişebilmektedir. Örgüt iç ve dış faktörlerden etkilenmektedir. Dış faktörler çevresel faktörler olarak da ele alınmaktadır ve politik, ekonomik, sosyal ve ya teknolojik unsurlar olabilmektedir. Bu unsurlardan gelen baskılarla örgütsel kurallar ve kalıplar yeni biçimlere sokulmaktadır. Buradan hareketle, kamu istihdam politikasının çevresel değişimlerden etkilenerek değiştirilebilmesi taşeron firmaların kadrolaşması örneğinde görülmektedir. Farklı şekillerle istihdam edilmekte olan şirket personelinin kamuya vermiş oldukları hizmet sonucu kamu-özel işletme etkileşimiyle, kamu personeli olarak yerlerini almaları söz konusu olmuştur. Bu oluşumla çevresel nedenlerle kurumsallaşmaya doğru giden bir eşbiçimlilik ortaya çıkmaktadır. Yapılan bu çalışma ile taşeronların kadrolaşması örgüt kuramlarından kurumsal kuram ve eşbiçimlilik bağlamında kuramsal olarak ele alınmaktadır. Bu amaçla kurumsal kuram, eşbiçimlilik ve taşeron çalışan kavramları ayrı ayrı ele alınmıştır. Taşeron çalışanların kadro taleplerinin tarihsel süreci ortaya çıkarılarak kamu kurumlarıyla nasıl eşbiçimli davranış gösterdikleri kuramsal tabanıyla örneklendirilerek ortaya konulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kurumsal Kuram, Eşbiçimlilik, Taşeron Çalışanlar, Kadrolaşma.

STAFFING OF HEALTH SUBCONTRACTORS IN THE CONTEXT OF INSTITUTIONAL THEORY AND ISOMORPHISM

Abstarct

The running procedures that forms an organization transform into rules as a result of many experiences. These rules are also transferred to future by becoming certain templates. These rules, which appear to be unchanged over time, may change with some environmental dynamics. The organization is influenced by internal and external factors. External factors are also considered as environmental factors and can be political, economic, social or technological. With these pressures coming from the factors, organizational rules and templates are introduced into new forms. From this point of view, transformation of the public employment policy by being affected from environmental changes is seen in the example of staffing of subcontracting firms. The personnel of a company, who are employed in different ways, have taken their place as public personnel by means of public-private business interaction as a result of their service to the public. With this formation, an isomorphism that goes towards institutionalization for environmental reasons has emerged. With this study, the staffing of subcontractors is discussed theoretically in the context of institutional theory,

which is an organization theory, and isomorphism. By revealing the historical process regarding the staffing demands of subcontracted employees, how they show isomorphic behaviors with public organizations is presented through exemplifying with the institutional base.

Keywords: Institutional Theory, Isomorphism, Subcontracted Employees, Staffing.

GİRİŞ

Örgütler zaman içerisinde kendi yapısal dinamikleriyle hareket ederlerken çevresel faktörlerin etkisiyle bu dinamiklerden ayrılarak farklı yapılara bürünebilmektedir. Burada örgütleri çevreleyen faktörlerden sosyal çevre en fazla etkilenilen unsur olmaktadır. Kuramsal kuram da böyle bir etkileşim sonucu ortaya çıkan bir kavramdır. Örgütlerin çevresel faktörlerden etkilenmeleri sonucunda o faktörlere göre kendilerini yapılandırarak çevrenin değerleri ile uyumlu bir şekilde faaliyette bulunmaları kuramsal kuramın temelini oluşturmaktadır (DiMaggio ve Powell, 1983). Özellikle sosyal baskılar sonucunda örgütler şekillenmekte ve birbirine benzeyerek ortak bir paydada birleşmektedirler.

Sadece rekabet nedeniyle işletmeler belirli niteliklere bürünmemektedir. Sosyal zorlamalar sonucunda işletmeler belirli kalıpların dışına çıkmakta ve prosedürlerini yeni oluşumlarla değiştirmek zorunda kalmaktadırlar. Örgütlerin bağımlı oldukları diğer örgütlere göre kendilerini değiştirmeleri gerekmektedir. Ayrıca çevresel bir belirsizlikle karşılaştıklarında birbirini taklit etmektedirler. Dolayısıyla farklı bir şekle sahip olmalarına rağmen yukarıda sayılan nedenlerden dolayı eşbiçimli hareket etmektedirler (DiMaggio ve Powell, 1983). Bu nedenler dışında bazı meslek gruplarının profesyonelleşmesinden kaynaklanan biçimsellik de söz konusu olmaktadır (Çakar ve Danışman, 2012). Örgütler genel olarak ifade edildiğinde zoraki, taklitçi ve normatif yollarla eşbiçimli hale gelmektedirler (DiMaggio ve Powell, 1983).

Zorlayıcı sebeplerle eçbiçimlilikte sosyal zorlamalar dikkat çekicidir. Bu zorlamalar kişilerden, kamudan ya da toplumdan gelebilmektedir (DiMaggio ve Powell, 1983). Yapılan bu çalışmada taşeron çalışanların ait oldukları işletmelerin getirmiş oldukları kısıtlamaları ve yoksunlukları örnek göstererek kamuya geçiş için sosyal zorlamalarını ele almaktadır. DiMaggio ve Powell (1983)' ın vurgulamış olduğu biçimsel ve biçimsel olmayan zorlama taşeronların kadro talepleri ile görülmektedir (Kaya, 2015; Güller, 2015; Okcan ve Bakır, 2010; Ören vd., 2016). Teorik olarak tek taraflı olarak görülen bu biçimselleşme pratik işleyişte aslında iki tarafın da örgütsel davranış içerisinde biçimselleşmesi ile sonuçlanmaktadır. Hem taşeron işçiler hem de kamu da benzer iş yapan personel ortak paydada birleşerek aynı davranışı göstermeye başlamaktadırlar.

Kurumsalcılık ve eşbiçimlilik bağlamında örgütsel alanda yapılan çalışmalardan biri havayolu ittifakları ile misyon ifadelerinin karşılaştırılması ile yapılan araştırmadır. Çalışma havayolu ittifakalarının misyon ifadelerinin normatif kurumsal eşbiçimsel bir zorlama ile oluştuğunu ifade etmektedir (Köse ve Ayhün, 2018). Diğer bir çalışmada da yerel alanda faaliyet gösteren firmaların ağ şebekesi konumlanmalarıyla eş biçimlilik davranışı göstermeleri arasında bir ilişki ortaya konulmuştur (Canpolat, 2010). Yapılan bu çalışma ile kamu sektörünün kanunlarla belirlenen istihdam koşullarının sosyal nedenlerle

değiştirilebilmesi farklı bir açıdan ele alınmaktadır. Çevresel nedenlerle taşeron çalışanların kamu hizmetinde bulunabilmeleriyle başlayan süreçte aynı işi yapmakta olan kamu ve taşeron çalışanların eşbiçimlilik bağlamında ortak bir paydada yer aldığı ifade edilecektir.

1.Kurumsal Kuram

Weber bürokrasi yaklaşımına yapmış olduğu katkılarda kurumsal kuram adını kullanmasa da kavramın temelini atmıştır. Sosyolojik olarak "ideal tipi", bir model tanımı ortaya koyabilmek için kendine özgü özellikleriyle düzenli sistematik bir inceleme olarak ifade etmiştir. Toplumsal geleneklerin, kanunların ve toplumsal kuralların sosyal yapıları ve toplumsal davranışı etkilediğini göstermiştir (Çakar ve Danışman, 2012).

Weber 1930, 1946 ve 1947' de yapmış olduğu çalışmalarda bürokrasi çerçevesinde örgütlerin yapısının pazar ve merkezileşmeye bağlı olarak şekillendiğine işaret etmiştir. Meyer ve Rowan (1977), örgüt yapılarını ifade ederken, düzenli ve düzensiz yapılar olarak ya da formal ve informal yapılarla keskin bir ayrıma gitmişlerdir. Formal organizasyon yapısında ofisler, departmanlar, pozisyon ve programlarla düzen vardır. Fakat standart olan düzen teknoloji, pazarın çeşitlenmesi, sosyal ilişkilerin kompleksliği gibi nedenlerle merkezilikten sapma göstermiştir. Örgütler de böyle bir değişim içinde kendi yapıları ve çevresel faktörler arasındaki karşılıklı etkileşimlerle bir denge oluşturmaya çalışmaktadır (Meyer ve Rowan, 1977).

Kurumsal kurama Weber ile Meyer ve Rowan'dan başka DiMaggio ve Powel katkıda bulunan öncülerden biridir. DiMaggio ve Powel örgütlerin çevresel zorunluluklarla veya çeşitli baskılarla birbirini taklit ettiklerini ortaya koymuşlardır. Organizasyonların faaliyetlerinin homojenliği ve çeşitliliği yeni yapılanmaları gerekli kılmaktadır. Organizasyonel anlamda değişimle beraber daha önce bilinen oluşumların varlığında değişim zorunlu olmaktadır. Burada değişimi zorunlu kılan anahtar ölçütler, arz, kaynaklar ve ürün tüketicileri düzenleyici ajanlar ve diğer organizasyonlar olmaktadır (DiMaggio ve Powel, 1983).

Kurumsal kuram öncüleri olan ve katkıları yukarda ifade edilen yaklaşımların ortak noktası organizasyonların yapı ve süreçleriyle bağımsız hareket etmeyişleridir. Faaliyet gösterdikleri çevreye uyumları sonucu yapı ve süreçleri şekillenmektedir. Çevre de onların içinde bulunduğu kurumsal alan olmaktadır. Organizasyonların kurumsal çevreleri onların dışında ve üzerinde oluşmaktadır ve kuralları, normları, inanç ve geleneklerini içermektedir. Dolayısıyla organizasyonların faaliyet alanlarıyla en iyi hizmeti veriyor olmaları meşru olmalarına yeterli olmamaktadır. Sosyal yapı ve davranışı etkileyen faktörlerin örgütleri de etkilediği görülmektedir. Karşılıklı etkileşimle örgütlerin yapı ve süreçleri içinde bulundukları çevreye uyum sonucunda şekillenmektedir (Özen, 2010).

2.Eşbiçimlilik

Örgüt çevre ilişkileri karşılıklı etkileşimle biçimlenirken, bu etkileşim sonunda ortaya çıkan dengeye uyum sağlayamayan örgütlerin devamlılığı söz değildir. Karşılıklı sinerji sonunda bazı örgütler gelişir ve ya çoğalırken, yukarıda da ifade edildiği gibi uyum sağlayamayanlar elimine edilmektedir Çeşitlilik arz eden çevrelerin çeşitlilik arz eden

örgütlerle ortak bir yapı ve süreçte birleşmelerini anlatan Hawley (1968)'den hareketle eşbiçimlilik kavramı ortaya çıkmıştır (Hannan ve Freeman, 1977).

Eşbiçimlilik kavramı örgütler ve çevresel faktörlerle homojenleşmenin bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Homojenleşmenin sonucu olarak aynı çevresel etkileşimlerde bulunan örgütlerin giderek birbirine benzemesi olarak tanımlanmaktadır. Meyer (1979) ve Fennell (1980) eşbiçimliliği rekabetçi ve kurumsal temele dayandırarak iki grupta ele almıştır. Hannan ve Freeman (1977), eşbiçimliliği rekabet, niş alan ve uygun olmak çerçevesinde incelemiştir. Genel olarak değişimlerden hareketle zorlayıcı eşbiçimlilik, taklitçi eşbiçimlilik ve normatif eşbiçimlilik literatürde yerini almıştır (DiMaggio ve Powell, 1983).

Zorlayıcı Eşbiçimlilik: Örgütlerin birbiriyle ilişkili olduğu diğer örgütlerce ve ya toplumsal kültürel özellikler sonucu taleplerle ortaya çıkarılan baskılar sonucu gerçekleşmektedir. Bu baskılar resmi ya da gayri resmi olabilmektedir. Ortaya çıkan yeni bir yasaya uymak zorunluluğuyla, örgütlerin aralarında kurmuş oldukları ilişkilerle bu yasaya uymaları örnek verilebilmektedir (DiMaggio ve Powell, 1991'den aktaran; Özen, 2010). Devletin düzen koyma amacıyla yapmış olduğu uygulamalar zorlayıcı etki sonucu oluşmaktadır. Yasal zorunlulukla ortaya çıkan bu durum yine devlet mekanizmasıyla yürütülmektedir (DiMaggio ve Powell, 1983).

Taklitçi Eşbiçimlilik: Çevresel belirsizliklerin sonucu olarak başarılı süreçlere sahip olan ve kendini ispatlamış örgütlere benzemeye çalışma olarak ortaya çıkmaktadır. Bulunduğu çevreye çok iyi uyum sağlamış örgütler taklit edilmektedir. Başka bir anlatımla sektörde başarılı olan örgütler model olarak alınmaktadır. Belirsizliklerin ortaya çıkardığı problemlerle başa çıkma alternatifi olarak sektörde iyi olanın takibi gerçekleşmektedir (DiMaggio ve Powell, 1983). Birçok sektörde taklitçilik yolu ile benzeşmeler söz konusudur. Ancak iyi planlama yapılmadan ve öngörüde bulunulmadan yapılan girişimlerin de başarı oranı düşük olmaktadır. Başarılı örgütü taklit etmek her zaman başarı getirmemektedir (Bolat ve Seymen, 2006).

Normatif Eşbiçimlilik: Biçimselliğin üçüncü ana kaynağı normatif biçimselliktir. Değişik meslek grupları işlerin icra edilmesi yoluyla veya eğitim süreciyle bazı düzenlemeler ortaya koymaktadırlar. Bu düzenlemeler ortak bir paydada birleşmekte ve örgütlerde benzer çalışmalara yol açmaktadır. Hizmetin ve ya üretimin her bir aşamasında eşbiçimli uygulamalar ortaya çıkmaktadır (DiMaggio ve Powell, 1983). Meslek grupları etkileşim yoluyla ussal modeller ve prosedürler ortaya çıkararak örgüte adapte etmektedir (Özen, 2010). Bazı kurumlar ve işletmeler ortak bir kural konulmasında öncü rol üstlenmektedir. Özellikle üniversiteler bu kuralları kuramsal olarak ortaya çıkarmakta ve işletmeler de pratikte uygulamalarıyla hayata geçirerek belirli standartların oluşmasında rol oynamaktadır (Bolat ve Seymen, 2006).

Kemikleşmiş kuralların eşbiçimlilik sonucu farklı uygulamalara dönüşmesi taşeronların kadrolaşması süreci örnek olarak gösterilebilir. Bir örgüte dış alım yoluyla hizmet etmekte olan taşeron çalışanlar belirli bir süreç sonunda kamu çalışanı olarak yerlerini almışlardır. Dolayısıyla taşeron ve taşeronlaşma kavramlarını da ele alarak kamuya adaptasyonlarını ifade etmek konuya açıklık getirmesi bakımından önem arz etmektedir.

3.Taşeron Çalışan Kavramı

Çalışma sistemlerindeki değişimler yeni uygulamaları gerekli hale getirmiştir. Özellikle rekabetin artmasıyla beraber maliyeti düşürme çabaları taşeronluk sisteminin doğmasına neden olmuştur. Türkiye'de taşeronluk kavramının kullanılmaya başlanması 1926 yılında 818 sayılı borçlar kanununda 355 sayılı madde ile alt işveren kavramını ifade eden tanımlamalar ile oluşmuştur. Asıl kanunlaşması ise 1936 yılında 3008 sayılı iş kanunu ile gerçekleşmiştir (Güller, 2015). 1950 yılında çıkarılan 5518 sayılı kanunla "aracı" olarak ifade edilmiştir. 1475 sayılı İş Kanunu'nda "diğer işveren" kavramı yer almıştır. 1980 yıllardan itibaren ortaya çıkan liberal ekonomi doktrinleriyle beraber yeniden şekillenmiştir. 2003 yılında 4857 sayılı İş Kanunu ile yasalaşmıştır (Etci ve Kağnıcıoğlu, 2017).

4857 sayılı kanunda taşeron tanımı alt işveren olarak yerini almıştır. Bu kanun hükmüne göre, *bir iş verenden, işyerinde yürüttüğü mal veya hizmet üretimine ilişkin yardımcı işlerinde veya asıl işin bir bölümünde işletmenin ve işin gereği ile teknolojik nedenlerle uzmanlık gerektiren işlerde iş alan ve bu iş için görevlendirdiği işçilerini sadece bu işyerinde aldığı işte çalıştıran diğer işveren ile iş aldığı işveren arasında kurulan ilişkiye asıl işveren-alt işveren ilişkisi denir. Bu ilişkide asıl işveren, alt işverenin işçilerine karşı o işyeri ile ilgili olarak bu Kanundan, iş sözleşmesinden veya alt işverenin taraf olduğu toplu iş sözleşmesinden doğan yükümlülüklerinden alt işveren ile birlikte sorumludur* (2003: 4857). (http://www.mevzuat.gov.tr).

Alt işveren ihtiyacı çeşitli nedenlerden dolayı ortaya çıkmıştır. Bunların başında ana işletmenin işçilik maliyetini düşük tutmak istemesidir. Teknik açıdan üstünlük, üretimin değişik kaynaklarından sağlanması, ana işletmenin kapasite sınırlılığı ve başka nedenler alt işletmeye olan talebin diğer nedenleridir. Aynı şekilde alt işverenin ana işletmeye sağladığı yararlar söz konusudur. Türkiye Enerji, Su ve Gaz İşçileri Sendikası (Tes-İş) (2008) raporlarına göre bu yararların başında yine maliyet düşüklüğü almaktadır. Üretim çeşitliliğinin olması, alt işverenin ekonomik makine kullanması, değişen taleplere uyma esnekliğiyle daha hızlı karşılanması, yönetim ve uygulamaların daha kolay olması alt işverenin ana işletmeye sağladığı katkılar arasında sayılmaktadır (Ören vd., 2016).

Alt işveren ya da taşeron işverenin istihdam ettiği işçiye taşeron işçi adı verilmektedir. Bu işçilerin bağlı oldukları işveren ana işverene karşı mal ve hizmet üretmekle sorumludur. Bu sorumluluk hizmeti yerine getirme akdiyle belirli sözleşmeler çerçevesinde gerçekleşmektedir (Kaya, 2015).

Taşeron işçi sayısı geçmişten günümüze kadar artarak gelmektedir. 2014 yılı raporları itibariyle 1 milyon 482 bin 690 taşeron işçi alt işverenlerce istihdam edilmiştir (www.cnnturk.com, 2019). Taşeron işçilerin istihdam edildiği sektörler, kamu sektöründe sağlık, temizlik, güvenlik ve dağıtım hizmetleri, özel sektörde ise ulaştırma ve depolama, madencilik ve taş ocakçılığı, imalat, inşaat ve diğer alanlar oluşturmaktadır (Ören vd., 2016).

Taşeron işçiler hizmetleriyle var oldukları zamandan itibaren bir takım zorluklarla karşı karşıya kalmışlardır. Özellikle çalışma koşulları bakımından diğer özel ve kamu işçilerinin sahip oldukları haklara sahip olamamışlardır. İşletmelerce işçilik maliyetlerinin düşük tutulması amacı, taşeron işçilerinin hak kayıpları ile ikame edilmiştir (Kaya, 2015).

94 sayılı ILO sözleşmesi ile taşeron işçilerin çalışma koşulları ve sağlanan güvencelerin belirli bir sözleşmeye bağlanması söz konusu olsa bile örgütsüz ve güvencesiz çalışmaktan kurtulamamışlardır. Alt işletmelerde istihdam edilen taşeron işçiler düşük ücret, olumsuz çalışma koşulları ve uzun çalışma süreleriyle karşı karşıya kalmaktadır. Mesai dışındaki ücretlerini talep edebilme veya izin kullanabilme imkânları suistimale açık olmaktadır. Ayrıca işten çıkarılma endişesi taşımaktadırlar (Güller, 2015).

Taşeron işçiler, yukarıda bir bölümünü sayılan olumsuz çalışma koşullarından ve güvencesiz çalışma sisteminden kurtuluşu kamu kadrolarına geçmeye çalışmakta bulmuşlardır. Bu amaçla sürekli kamu kadrolarına geçişi talep etmişler ve Haziran 2018 tarihinde bu istek gerçekleşmiştir. Kamu sektörü ve yerel yönetimlere hizmet vermekte olan taşeron işçiler bu haktan yararlanmışlardır. Haziran 2018' de 696 Sayılı KHK ile merkezi idarelere geçen tahmini işçi sayısı 393.639 ve belediye şirketlerine geçen tahmini işçi sayısı da 350.703 kişi olarak gerçekleşmiştir. Dolayısıyla toplam 744.342 taşeron işçi kamuya sürekli ve geçici işçi kadrosu ile dahil olmuşlardır (DİSK/Genel İş Sendikası, Kamu İstihdam Raporu, 2018).

4.Taşeron Kadrolaşması ve Eşbiçimlilik İlişkisi

Kurumsal kuram yapısında değişim ve uyum gibi kavramları içselleştiren bir kuramdır. Kuramın ortaya çıkmasında etkili olan öncülere dayanarak, örgütler yapı ve süreçlerinde içinde bulundukları kurumsal çevreye göre hareket ederek şekillenmektedir. Bir kurumsal çevrede yaşayan örgütler kendi iç işleyişlerine direk bağlı kalmadan başka kurumsal yapılarla eşbiçimli olmaları gerekmektedir (Özen, 2010). Aynı kurumsal çevrede faaliyet gösteren örgütler çevrenin değerlerini belirli ölçüde ortaya koyan ve çeşitli açılarla ortak özellikler gösteren davranışlarla hareket edecektir (Çakar ve Danışman, 2012).

Kamu personeli olma belirli prosedürlere bağlı olarak gerçekleşmektedir. Kamuya hizmet veren taşeron çalışanların ise ait oldukları işletmelerce istihdamları kendilerine özgü olarak gerçekleşmektedir. Daha önce de belirtilen taşeronların özel işletmelerce istihdamı ve faaliyetleri bir takım sorunları da beraberinde getirmiş ve çalışanların hak kayıpları ile sonuçlanmıştır. Dolayısıyla taşeron çalışanlar bu olumsuzluklardan, hak kayıplarından ve güvencesizlikten kadroya geçerek kurtulmayı ummuşlar ve bu yönde faaliyetler başlamıştır.

Kadroya geçebilme çalışmalarına bakıldığında sendikal faaliyetler başı çekmiştir. 2010 ve 2012 yıllarında Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nca oluşturulan ve kamu kuruluşlarının desteğiyle hazırlanan yasa taslaklarıyla taşerona verilebilecek işler spesifik durumdan ziyade genele yansımaktaydı. Buna göre asıl işler şart aranmaksızın taşerona verilebilmeyi içermekteydi. Sendikaların genel olarak karşı çıktığı bu durum bazı sendikaların örgütlemesiyle taşeronların kadroya geçirilebilmesi talebinin önünü açmıştır. 2012-2014 yılları arasında resmi kurumlarca kadro talebi dillendirilmiyor olsa da basın aracılığıyla taşeronların kadroya alınacağı haberleri yayılmış durumdaydı (Bakır, 2016).

Taşeronların kadro taleplerine ilişkin yapılan araştırmalardan biri kamuda faaliyet gösteren işçilerle ilgili olarak Adıyaman örnekli çalışmadır. Alan araştırması taşeron işçilerin yaşamış oldukları problemlere odaklı olarak yapılmıştır. Elde edilen bulgular sonucu işçiler kadrosuzluk, düşük ücretlendirme, ücretlerin zamanında ödenmemesi, çalışma sürelerinin

uzunluğu ve aynı işi yapan diğer çalışanlara göre yapılan ayrımcılık sorunları ile karşı karşıya kalmaktadırlar. Bu sorunların çözümüyle beraber kadro talep etmektedirler (Kaya, 2015).

Türkiye genelinde yapılan başka bir araştırma da taşeronda gelecek beklentisini ortaya koymaya yarayan araştırmadır. Araştırma 26 ilde kamuda faaliyet gösteren sendikalı ya da sendikasız 3664 taşeron işçiyle yapılmıştır. Bu araştırma işçilerin sorunlarını geniş bir perspektifle ortaya koyarak, onların nihai taleplerinin daimi statü olduğunu belirtmektedir (Hak-İş, 2017).

Kamu kurumlarında hizmet sürdürmekte olan taşeron işçiler aynı şartlarla çalışan diğer kamu personeli ile aralarında bir kıyaslamaya gitmektedir. Kamu çalışanlarının kendilerine göre daha avantajlı olarak sahip oldukları şartlara sahip olmak istemektedir. Dolayısıyla DiMaggio ve Powel (1983)'ın da işaret ettiği sosyal baskıyı uygulamışlardır. Aynı zamanda sendikalar aracılığıyla politik baskı (Özen, 2010) uygulamışlardır. Aslında örgütler politik baskılar ve meşrulaşma kaygısıyla, devletin uymaya zorladığı yasalarla eşbiçimli hale gelirken (Özen, 2010), taşeron işçilerde tersine bir mekanizmayla eşbiçimlilik ortaya çıkmaktadır.

Meyer ve Rowan (1977)'ın çalışmalarında ifade ettikleri örgütsel yapıların kurumsal bağlam ile şekillenme durumu (Özen, 2010) taşeronların kadro talepleriyle örtüşmektedir. Sosyal ve politik baskılarla örgütsel yapılar değişime uğramaktadır. Yukarıda da ifade edilen kamu personeli olmanın gereklilikleri bu baskılarla değişebilmektedir.

SONUÇ

Örgütler düzenli ya da düzensiz örgütler olarak bir sistem içerisinde faaliyet göstermektedir. Zaman içerisinde değişemez gibi görünen ve belirli kalıplara bürünen yapıları çevresel faktörler tarafından değiştirilebilmektedir. Kamu sektöründe faaliyet gösteren örgütler de zaman içinde ilgili kalıpları zorlanmakta ve değiştirilmektedir. Kurumsal kuram ve kuramın alt bileşeni biçimsellik kavramının ifade ettiği anlamda kurumlar ve örgütler çevresel faktörlerin tetiklemesiyle farklı şekillere bürünebilmektedir. Çalışmanın ifade ettiği şekilde kamu kurumlarında istihdam edilebilme şartlarının çevresel faktörlerle esnetilebildiği görülmektedir. Elbette taşeronların kamu kurumlarında kadroya alınarak istihdamı tam anlamı ile aynı işi yapan kişilerin aynı haklara sahip olması ile sonuçlanmamaktadır. Bir taşeron ile muadil işi yapan kamu görevlisinin bu günkü şartlarda aynı mali ve sosyal eşitliği söz konusu değildir. Ancak konu itibariyle taşeron çalışanların kamu kadrolarında yerlerini almaları uzun yılların getirdiği sosyal zorlamalar sonucu gerçeğe dönüşmüştür. Dolayısıyla kuramsal kuram ve eşbiçimlilik bağlamında asgaride ortak bir faaliyet yürütmektedirler.

Çalışma her ne kadar taşeronların kadroya alınmalarıyla tek taraflı bir etkileşim varmış gibi görünse de pratikte öyle değildir. Taşeronların kadroya alınarak kamu görevlileriyle aynı işi yapmalarının karşılıklı bir sinerjiye dönüştüğü gözlenmektedir. Başka bir çalışma ile bu etkileşimi ortaya koymak mümkün olacaktır. Örgütsel davranış konuları içerisinde kuramsal konuların pratikte örneklerle anlatılabilmesi açısından bir örnek teşkil edecektir.

KAYNAKÇA

Bakır, O. (2016). Bir Yılan Hikâyesi ve Kadro Masalında Sona Doğru: Bir Truva Atı Olarak "Özel Sözleşmeli Personel". *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 71(3): 1000-1023.

Bolat, T. ve Seymen, O. A. (2006). Yönetim ve Örgüt Düşüncesinde Kurumsalcılık, Yeni Kurumsalcılık ve Kurumsal Eşbiçimlilik. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi,* 16(1): 223-254.

DiMaggio, P. J. ve Powell, W. W. (1983). The Iron Cage Revisited: Institutional Isomorphism and Collective Rationality in Organizational Fields. *American Sociologial Review*, 48(2): 147-160.

DiMaggio, P.J. ve Powell, W.W. (1991). "Introduction", in The New Institutionalism in Organizational Analysis'. *The University of Chicago Press, Chicago,* 1-38.

Disk/Genel İş Sendikası. (2018). *Kamu İstihdam Raporu*. www.genel-is.org.tr/kamu-istihdam-raporu, (10.01.2019).

Canbolat, E. A. (2010). Örgütlerin İçinde Bulunduğu Ağ Şebekelerindeki Konumlarının Örgütsel Alandaki Eşbiçimliliğe Etkisi. *Organizasyon ve Yönetim Bilimleri Dergis*i, 2(1):http://www.sobiad.org/ejournals/dergi_ybd/arsiv/2010_1/01ela_ozkancanbolat.pdf, (10.01.2019)

Çakar, Mehmet ve Danışman, Ali. (2012). Kurumsal Kuram. H. Cenk Sözen ve H. Nejat Basım (Der.) *Örgüt Kuramları*: İçinde 241-270. Ankara: Beta.

Etci, H. ve Kağnıcıoğlu, D. (2017). Kamuda Taşeron Olarak Çalışan Taşeronların Sendikal Algısı: Eskişehir Örneği. *Çalışma ve Toplum*, 2017/1: 75-105.

Fennel, Mary L. (1980). The effects of environmental chahteristics on the structure of hospital clusteres. *Administrative Science Quarterly*, 25: 484-510.

Güller, A. (2015). Altyapının Kronikleşen Sorunu Taşeronluk Müessesesi Üzerine Bir İnceleme. *Hacettepe HFD*, 5(1): 91-104.

Hak-İş. (2017). *Taşeronda Gelecek Beklentisi Araştırması*. Hak-İş Konfederasyonu Raporu, Ankara, Yayın No: 64.

Hannan, M. T. ve Freeman, J. (1977). The Population Ecology of Organizations. *American Journol of Sociology*, 82(5): 929-964.

Hawley, A. H. (1968). Human Ecology. Davied L., Sills (Ed.) *International Encyclopedia of Social Sciences*: İçinde 328-337. New York: McMillan.

Kaya, G. (2015). Kamudaki Taşeron İşçiler Üzerine Bir Alan Araştırması: Adıyaman Örneği. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, Güz-2015, 14(55): 257-267.

Köse, B. Ç. ve Ayhün, S. E. (2018). Kurumsal Eşbiçimlilik Kapsamında Havayolu İttifaklarının Misyon İfadelerinin İncelenmesi. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 16(32): 533-550.

Meyer, J. W. ve Rowan, B. (1977). Institutionalized Organizations: Formal Structure as Myth and Ceremony. *American Journol of Sociology*, 83(2) . 340-363.

Meyer, John W. (1979). The impact on the centralization of the educational funding and control on the state and local organizational govarnance. *Standford, CA: Institute for Research on Educational Finance and Govarnance*, Standford University, Program Report No. 79-B20.

Okcan, N. ve Bakır, O. (2010). İşletmenin ve İşin Gereği Taşeronlaştırma: Taşeron Cumhuriyetine Doğru. *Çalışma ve Toplum*, 4: 55-74.

Ören, K., Acar, H. ve Kandemir, H. (2016). Refah Devleti Paradoksu Olarak Kamuda Taşeron Çalışma Sistemi: Isparta Örneği. *Emek ve Toplum*, 5(5): 155-183.

Özen, Şükrü. (2010). Yeni Kurumsal Kuram: Örgütleri Çözümlemede Yeni Ufuklar ve Yeni Sorunlar. A. Selami Sargut ve Şükrü Özen (Der.) *Örgüt Kuramları* İçinde: 237-330. Ankara: İmge.

Taşeron İşçi Sayısı, https://www.cnnturk.com/haber/ekonomi/bakan-celik (10.01.2019).

Tes-İş. (2008). *Taşeron İşçilik (alt işveren) ve Düzensiz İstihdam*. Türkiye Enerji, Su ve Gaz İşçileri Sendikası Dergisi, Mayıs, 2008.

Weber, Max. (1930). *The Protestant's Ethic and the Spirit of Capitalism*. New York: Scribner's.

Weber, Max. (1946). *Essays in Sociology*. New York: Oxford University Press.

Weber, Max. (1947). *The Theory of Social and Economic Organization*. New York Oxford University Press.

4857 Sayılı İş Kanunu (2003). "*Mevzuat Metin*", http://www.mevzuat.gov.tr (7.1.2019).

KAYA BİLGEGİL'İN TÜMCEYE BAKIŞI: BELAGAT VE DİLBİLİM TEMELLİ BİR YAKLAŞIM DENEMESİ

Dr. İnan GÜMÜŞ
Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi

Özet

Kaya Bilgegil (1921-1987), edebiyat alanındaki araştırmalarının yanı sıra dilbilgisi konusunda da eser üretmiştir. *Türkçe Dilbilgisi* adı verilen eserinde, "Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri" başlığı altında verilen "Giriş" kısmından sonra, "Sözdizimi", "Kelime Bilgisi" ve "Sesbilgisi" bölümleri yer almıştır. Bilgegil, kitabın yazılış amacını, öğrencilerin ders kitabı gereksinimini karşılamak ve Türk edebiyatıyla ilgili metinlere nüfuz edebilmek için bütün gramer güçlüklerini ortadan kaldırmak biçiminde belirtmiştir. Eserde yöntem olarak bütünden parçaya doğru bir gidiş benimsenmiş, konular hem modern edebiyattan hem de tarihsel metinlerden seçilen örneklerle desteklenmiştir. Böylelikle eş zamanlı ve art zamanlı bakış açısı bir arada sunulmuştur. Bilgegil, kitaptaki bütünden parçaya gidişin, geleneksel dilbilgisi yazımından ayrı olduğunu belirtmiş ve bu ayrılığın temel nedenini ise; öğrencilerin tümce çözümlemesi konusunda çektikleri güçlüklerin en baştan aşılması ve bu çözümlemelerin kitabın sonuna kadar sürmesinden dolayı pekiştirilme olanağına sahip olması şeklinde açıklamıştır. Gerçekten de Türkçenin dilbilgisini ele alan araştırmalarda sözdizimi, üzerinde az durulan ya da son sıralarda yer verilen bir konu olmuştur. Bilgegil, bunun tersini yaparak öncelikle dilin anlam yönüne önem vermiş ve dilbilgisini işlevsel yönüyle anlatma yoluna gitmiştir. Böyle bir yöntemin seçilmesinde, Bilgegil'in öncelikli olarak bir edebiyat araştırmacısı oluşu ve özellikle belagat geleneğine olan hâkimiyetinin etkili olduğu belirtilebilir. Seçtiği terimlerden başlamak üzere konuların işlenişine ve örneklerin verilişine kadar belagat anlayışı, kendisini hissettirir. Bu çalışmada, Bilgegil'in gramerindeki "Sözdizimi" bölümünde yer alan "Cümle" konusu üzerinde durulacaktır. Tümceyi "tam fikir veren birleşik sözler" olarak tanımlayan Bilgegil'in; terimleri kullanışı, konuları işleyişi, örnekleri seçişindeki ölçütler belagat çerçevesinde değerlendirilecek, ortaya çıkan durumların dilbilimle örtüşen ya da örtüşmeyen yönleri eleştirel süzgeçten geçirilerek ele alınmaya çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Dilbilgisi, Kaya Bilgegil, tümce, sözdizimi, belagat, dilbilim.

KAYA BİLGEGİL'S VIEW TO SENTENCE: A STUDY APPROACH BASED ON ELOQUENCE AND LINGUISTICS

Abstract

Kaya Bilgegil (1921-1987) produced works about grammar as well as his studies in literature. In his work called *Türkçe Dilbilgisi,* there are sections such as "Phonetics", "Vocabulary" and "Syntax" after the section "Introduction" under the title of "The Place of Turkish Among the World Languages". Bilgegil indicated the aim of the book in order to meet the need of course book for students, to remove all the grammar difficulties so that he could penetrate the texts about Turkish literature. In the work, the method of from whole to

part is used and the topics are supported by the examples from both historical texts and modern literature. So the point of simultaneous and diachronic view is tied together. Bilgegil stated that the method of from whole to part is different from the conventional grammar spelling; the main result of the difference is that the difficulty students experience about sentence analysis is overcome from the very beginning, and that they have the possibility to reinforce because these analyses continue to the end of the book. In fact, the syntax in the research which Turkish deals with grammar is a topic that is given less importance or searched very less. Doing the exact opposite of this, Bilgegil attached importance to the meaning of language and expressed the grammar in a functional way. Why that method is chosen is because Bilgegil, first of all, is a literature researcher and his research about eloquence is effective. The concept of eloquence is seen from the terms he chose to discussing the subjects, and to giving examples. In the research, in the grammar of Bilgegil, the topic "Sentence" is dealt under the title "Syntax". Bilgegil defines sentence as "compound nouns giving full idea", and his use of terms, covering the topics, criteria of choosing examples is evaluated in terms of eloquence. And these situations are dealt if they correspond to linguistics by coping with.

Key Words: Grammar, Kaya Bilgegil, sentence, syntax, eloquence, linguistics**.**

Giriş:

Türk Dilbilgisi Yazımı ve Kaya Bilgegil'in *Türkçe Dilbilgisi* Adlı Eserine Kısa Bir Bakış

Türk dilbilgisi yazımını, her ne kadar bir dilbilgisi kitabı olmasa da, *Divanü Lugati't-Türk*'le başlatmak mümkündür. Kaşgarlı Mahmud, bu eserinde *Kitabu Cevahirü'n-Nahv Fi Lugati't-Türk* adlı bir dilbilgisi kitabı yazdığını belirtse de sözü edilen eser bulunabilmiş değildir. Bu bağlamda Divanü Lugati't-Türk, yer yer aktardığı Türkçe dilbilgisi kurallarıyla, ilk dilbilgisi çalışması sayılabilir. Zamahşeri'nin *Mukaddimetü'l-Edeb* adlı eserinin Harezm Türkçesi'ne yapılan çevirisi de Türkçenin söz varlığına ve kimi kurallarına ilişkin bilgiler barındırması bakımından kayda değerdir (Korkmaz, 2007: CV; Yüce, 1993: 8-11). Memlûkler döneminde, Türkçenin söz varlığı ve dil özellikleriyle ilgili çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Mısır ve civarında hüküm süren Memlûk Devleti'nde yönetici kesimin Türklerden, yönetilenlerin de çoğunlukla Araplardan oluşması aradaki iletişim sorununu gidermek amacıyla birçok dilbilgisi ve sözlük çalışması yapılmasına olanak tanımıştır. Ebu Hayyan'ın *Kitâbu'l-İdrâk Li Lisânü'l-Etrâk*'i, Halil bin Muhammed el-Konevî'nin (müellif ya da müstensih) *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugalî*'si, yazarı bilinmeyen *Et-Tuhfetü'z-Zekiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye*, Cemaleddin Ebu Muhammed Abdullah Et-Türkî'nin *Bulgatü'l-Müştâk Fi Lugati't-Türk ve'l-Kıfçak*'ı, yazarı bilinmeyen *El-Kavânînü'l-Külliye Li Zabti'l-Lugati't-Türkiyye*, yazarı bilinmeyen *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Lugati't-Türkiyye* adlı eserler (Toparlı, 1992: 5-16; Ercilasun, 2005: 388-394) Türk dilbilgisi yazımında önemli yer tutmaktadır. Bu eserlere, Karadeniz'in kuzeyinde yaşayan Kuman-Kıpçak Türklerinin ağız özelliklerine dayanan ve İtalyanlar ve Almanlar tarafından yazılmış olan *Codex Cumanicus* adlı eseri de ekleyebiliriz.

Konuya Batı Türkçesi çerçevesinde yaklaştığımızda karşımıza çıkan ilk eser, Bergamalı Kadri'nin *Müyessiretü'l-Ulûm* adlı dilbilgisi çalışmasıdır. Bu eserden sonra Osmanlı Türkçesi döneminde, Tanzimat'a kadar herhangi bir dilbilgisi çalışması yapılmış değildir. Yalnızca yabancılar tarafından pratik ihtiyaçları karşılamak amacıyla çeşitli sözlükler, konuşma kılavuzları ve kimi dil özelliklerini barındıran eserler kaleme alınmıştır. Tanzimat dönemiyle birlikte gelişen yenilik hareketlerine koşut olarak dilde de bir yenileşme süreci başlamış ve bu doğrultuda birçok gramer kitabı yazılmıştır. Ahmet Cevdet ve Fuat Paşaların *Kavaid-i Osmaniyye*'si, Abdullah Ramiz Paşa'nın *Emsile-i Türkiyye*'si, Kütahyalı Abdurrahman Fevzi Efendi'nin *Mikyâsü'l-Lisân Kıstasü'l-Beyâ*n'ı, Süleyman Hüsnü Paşa'nın *İlm-i Sarf-ı Türkî*'si, Halit Ziya'nın *Kavâid-i Lisân-ı Türkî*'si, Şemseddin Sami'nin *Nev Usûl Sarf-ı Türkî*'si, Tahir Kenan'ın *Kavâid-i Lisân-ı Türkî*'si (Korkmaz, 2007: CXI), bu gramer kitaplarından bazılarıdır. Bu eserlerin genelinde Arap dilbilgisi anlayışı hâkim olmakla birlikte belagat geleneğinin izleri de görülmektedir. Ancak bu dönemin yaygın eğilimine bağlı olarak dilde de mahallileşmenin etkisi hissedilmektedir. Her ne kadar kimi eserlerde Lisan-ı Osmani gibi adlandırmalara gidilse de Türkçenin müstakil bir dil olarak Arapçadan ve Farsçadan ayrı değerlendirilmesi gerektiğiyle ilgili birtakım gelişmelerin de olduğunu belirtmek gerekir. Lisan-ı Türkî adlandırmaları bu durumun somut göstergesi niteliğindedir.

Meşrutiyet döneminden yazı devrimine kadar yazılan dilbilgisi kitaplarında, Fransız gramerciliğinin etkisi görülmektedir. Hüseyin Cahit'in *Türkçe Sarf ve Nahiv*'i, Ahmet Cevat (Emre)'ın *Lisân-ı Osmanî: Sarf ve Nahiv*'i, Askeri Rüştiye Komisyonu'nun *Yeni Sarf ve Nahiv*'i, Mehmet Fuat (Köprülü) ve Süleyman Saip'in *Türk Dilinin Sarf ve Nahvi* adlı eseri ve Ahmet Cevat'ın *Türkçe Sarf ve Nahiv*'i Korkmaz, 2007: CXII-CXIII), bu anlayışın ürünü olarak ortaya konulan çalışmalardır.

Atatürk'ün öncülüğünde gerçekleştirilen dil çalışmalarının bir yansıması olarak, Cumhuriyet dönemindeki gramer çalışmalarında Türk dilinin özgün yapısı ve kendine ait kuralları göz önüne alınmaya başlanmıştır. Türkçenin işleyişine uygun ve sade bir gramer yazımı, bu dönemin temel ilkelerindendir. Bunda, memleketin bütün yörelerinde görülen okullaşmaların ve okuma-yazma seferberliklerinin etkili olduğu söylenebilir. Sözü edilen amaca hizmet edebilecek ve pratik ihtiyaçları karşılayabilecek dilbilgisi kitaplarının yazılması gerekmekteydi. Bu doğrultuda ilk olarak 1928 yılında Türk Dili Encümeni'nin gramer hakkındaki raporuna ek olarak hazırlanan *Muhtasar Türkçe Gramer* adlı çalışmayı (Korkmaz, 2007: CXIII) anmak gerekir. Bundan sonra yazılacak eserlerde sözü edilen çalışmanın etkili olduğu görülmektedir.

Türk dili ve tarihiyle ilgili çalışmaların teşvik edilmesi ve üniversitelerde Türkoloji kürsülerinin çoğalması, dilbilgisi yazıcılığını da olumlu etkilemiş, Cumhuriyet döneminden günümüze kadar birçok eser kaleme alınmıştır. Tahsin Banguoğlu'nun *Ana Hatlarile Türk Grameri* (1940) ile başlayan akademik gramer yazımı (Korkmaz, 2007: CXIII), devamındaki birçok eserin oluşumuna da etkide bulunmuştur. Bu anlamda Muharrem Ergin'in *Türk Dil Bilgisi*, M. Kaya Bilgegil'in *Türkçenin Dilbilgisi*, Tahir Nejat Gencan'ın *Dilbilgisi,* Tahsin Banguoğlu'nun *Türkçenin Grameri*, Haydar Ediskun'un *Yeni Türk Dilbilgisi*, Doğan Aksan ve ekibinin *Sözcük Türleri*, Nurettin Koç'un *Yeni Dilbilgisi*, Günay Karaağaç'ın *Türkçenin Dil Bilgisi* adlı eserleri, öne çıkan çalışmalardan kimileridir. Bunların dışında Türkçenin ses,

biçim, tümce, anlam ve köken gibi alanlarına ilişkin yazılmış birçok eser bulunmaktadır. Bu eserler yöntem, işleyiş, terminoloji, üslup gibi birçok yönden farklılık gösterse de Türkçenin çeşitli sorunlarının çözümünde yol gösterici bir nitelik taşımaktadır. Bu eserlerin her biri üzerinde yapılacak çözümleyici çalışmalar, belirtilen amaca hizmet eden çalışmalar olarak değer kazanacaktır. Bu anlayıştan yola çıkarak bu çalışmada, Kaya Bilgegil'in *Türkçenin Dilbilgisi* adlı eserinin "Cümle" bölümü değerlendirmeye alınacaktır.

Kaya Bilgegil (1921-1987), edebiyat araştırması alanındaki çalışmalarının yanında şiir, deneme yazıları ve kültürle ilgili çalışmalarıyla da tanınmıştır (Z. Bilgegil, 1993: 2). Gazi Eğitim Enstitüsünde edebiyat öğretmeni olarak çalışan Bilgegil, burada okutulan dilbilgisi derslerinde kullanılmak üzere *Türkçenin Dilbilgisi* adında bir kitap hazırlamıştır. Eserde, *Türkçenin Dünya Dilleri Arasındaki Yeri* başlığı altında verilen *Giriş* kısmından sonra, *Sözdizimi*, *Kelime Bilgisi* ve *Sesbilgisi* bölümleri yer almıştır. Kitabın yazılış amacı olarak ön sözde, öğrenciler için ders kitabı gereksinimini karşılamak ve Türk edebiyatıyla ilgili metinlere nüfuz edebilmek için bütün gramer güçlüklerini ortadan kaldırmak şeklinde bir açıklama yapılmıştır (Bilgegil, 1963: 3). Kitap ilk olarak 1963 yılında *Eğitim Enstitüleri İçin Türkçe Dilbilgisi* adıyla ve *Edebiyat Bilgi ve Teorilerine Giriş* alt başlığıyla yayımlanmıştır. Bilgegil, bu alt başlığı kullanmakla, kitabın yöntem ve amacını da belirtmek istemiştir. Dergâh Yayınlarından çıkan ikinci baskının ön sözünde, eserin öğretim açısından başarıya ulaştığı ve bu başarıdan dolayı daha geniş kitlelere seslenme ihtiyacı duyulduğu (Bilgegil, 1982: 1) belirtilmiştir. Bu baskıda yalnızca Türkçe Dilbilgisi adı kullanılmıştır. *Eğitim Enstitüleri İçin* ifadesi -yazarın kendisi tarafından belirtilen- daha geniş kitlelere seslenme ihtiyacından dolayı kaldırılmış olmalıdır. Ayrıca bu baskıda *Edebiyat Bilgi ve Teorilerine Giriş* alt başlığı da yer almamaktadır. Bunun nedeni olarak Bilgegil tarafından 1980 yılında *Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belâgât)* adında doğrudan belagat konularıyla ilgili bir kitap yayımlanmış olması gösterilebilir. Eser son olarak 2009 yılında herhangi bir değişikliğe gidilmeden ve ikinci baskıda yer almayan "Önsöz" ilave edilerek Salkımsöğüt Yayınları etiketiyle çıkarılmıştır (Bilgegil, 2009).

Bilgegil'in Türkçe Dilbilgisi adlı eserinde yöntem olarak bütünden parçaya doğru bir gidiş benimsenmiş, konular hem modern edebiyattan hem de tarihsel metinlerden seçilen örneklerle desteklenmiştir. Böylelikle eş zamanlı ve art zamanlı bakış açısı bir arada sunulmuştur. Bilgegil, kitaptaki bütünden parçaya gidişin, geleneksel dilbilgisi yazımından ayrı olduğunu belirtmiş ve bu ayrılığın temel nedenini ise; öğrencilerin tümce çözümlemesi konusunda çektikleri güçlüklerin en baştan aşılması ve bu çözümlemelerin kitabın sonuna kadar sürmesinden dolayı pekiştirilme olanağına sahip olması şeklinde açıklamıştır (Bilgegil, 1963: 3). Gerçekten de Türkçenin dilbilgisini ele alan araştırmalarda sözdizimi, üzerinde az durulan ya da son sıralarda yer verilen bir konu olmuştur. Bilgegil, bunun tersini yaparak öncelikle dilin anlam yönüne önem vermiş ve dilbilgisini işlevsel yönüyle anlatma yoluna gitmiştir. Böyle bir yöntemin seçilmesinde, Bilgegil'in öncelikli olarak bir edebiyat araştırmacısı oluşu ve özellikle belagat geleneğine olan hâkimiyetinin etkili olduğu belirtilebilir. Seçtiği terimlerden başlamak üzere konuların işlenişine ve örneklerin verilişine kadar belagat anlayışı, kendisini hissettirir. Bu çalışmada, Bilgegil'in gramerindeki "Sözdizimi" bölümünde yer alan "Cümle" konusu üzerinde durulacaktır. Burada tümcenin iki

yönünü oluşturan yüklem ve özne ile belagatin meani kolunda karşımıza çıkan isnad kavramının iki tarafını gösteren müsned ve müsnedünileyh terimleri arasındaki bağ (terimlerin kullanılışı, konuların işlenişi, örneklerin seçilişi gibi) üzerinde durulacak, yanı sıra bu anlayışın modern dilbilimle örtüşen ya da çelişen/farklılaşan yönleri eleştirel süzgeçten geçirilerek ele alınmaya çalışılacaktır.[175]

1. *Türkçe Dilbilgisi*'nin Belagatla Olan İlişkisi

Belagat bilimi, sözün doğru ve yerinde kullanımını önceleyerek bu kullanımın kurallarını belirleme çabası içerisinde olur. Sözün herhangi bir yanlış anlamaya yer bırakmayacak biçimde muhataba ulaştırılması, belagatin temel ilkesidir. Bu durum belagatin; ulaşmak, bir şeyin son noktasına erişmek, olgunlaşmak (Saraç, 2016: 35) gibi temel anlamlarıyla örtüşmektedir. Kaya Bilgegil, *Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belâgât)* adlı eserinde belagati şöyle tanımlamıştır:

> "Belâgât; terim olarak, her şeyden önce maânî (kelâmın muktezâ-yı hâle uygunluğunu sağlama), beyân (en açık bir şekilde ifâde), bedi' (kelâmı süsleme) ve tevâbi'ini içine alan bir ilmin adıdır. Bu ilim ile söz (kelâm)ün kısımlarından sahih olanını 'ihtiyar' edebilme melekesi kazanılır. Sözün belîg olabilmesi için delâletin açıklığı, söz yerinin gözetilmesi, uygun işâret şarttır. Esâsen böyle kelâm; kısa, kolay ve mânâca zengin olur." (Bilgegil, 1989: 21).

Bilgegil'in tanımından da belagatin, bir sözün çevre şartlarına göre muhataba en doğru, etkili ve güzel biçimde iletilmesi anlamı çıkmaktadır.

Belagat biliminde konuların tasnifi, terimlerin tanımlarının yapılması gibi temel sorunlarda klasik mantık anlayışının etkili olduğunu belirtmek gerekir. Özellikle mantığın, sözün taşıdığı bilginin kaynağı ve doğruluk değeri (doğru ya da yanlış) üzerine yaptığı tasnif, belagat tarafından da aynen kabul edilmiştir (Yılmaz Orak-Orak, 2012: 224). Bu anlamda belagatteki sözün doğruluğu konusunun mantıktan beslendiğini belirtmek gerekir.

Yazılı ve sözlü ifadenin mükemmel bir konuma ulaşabilmesi için teorik ve pratik temelleri ortaya koyan belagat bilimi; sözün doğru, güzel, yerinde ve zamanında, dinleyicinin durumunu gözeterek söylenmesinin kurallarını çizer (Dağ ve Gümüş, 2018: 650-651). Bu noktada belagatin, sözü edilen işlevleri yerine getirmesi, bir dizi aşamadan geçilmek suretiyle gerçekleşebilir. Belagatte sözün oluşumu, birbirine bağlı üç halka hâlinde düşünülür: İfadenin ya da sözün oluşumu sırasında dilbilgisi kurallarına, halkın dil kullanım alışkanlıklarına (Cevdet Paşa'nın deyişiyle 'ibâre-i müteârifeye) ve 'muktezâ-yı hâl'e (sözceleme hâlinin gereklerine) uygunluk konusuyla ilgilenen *meânî*; zihindeki tasavvurun doğrudan mı, dolaylı olarak mı ifade edileceği ile ilgilenen *beyân*; ilk iki aşamadan çıkmış sözün süslenmesi ve daha da estetize bir hâle getirilmesiyle ilgilenen *bedî* (Yılmaz Orak, 2013: 243). İnceleme konumuzu oluşturan sözdiziminin, belagat geleneğindeki karşılığının meani olduğu dile getirilebilir. Meani, sözün yerinde ve dil kuralları çerçevesinde, muhatap veya konuşanın durumuna uygun olarak söylenmesini konu edinen (Saraç, 2016: 55) belagat koludur. Ahmed

[175] Çalışmada eserin ilk baskısından yararlanılacaktır [Bilgegil, M. Kaya (1963). *Eğitim Enstitüleri İçin Türkçe Dilbilgisi (Edebiyat Bilgi ve Teorilerine Giriş)*, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara].

Hamdî meaniyi, "elfâz-ı Türkiyyeyi muktezâ-yı hâle mutâbık kılan hâlâtdan bahseder fen." (Yılmaz Orak 2013: 198) biçiminde tanımlamıştır. Burada sözü edilen muktezâ-yı hâlden anlaşılması gereken husus şudur:

> "(…) meânî, kastedilen anlamın (mesaj) hâlin gereklerine göre bürünebileceği muhtemel söz formları yani sözü oluşturan ögelerin mütekellimin niyeti, muhâtabın zihnî ve duygusal durumu, sosyal konumu ve diğer hâricî şartlara göre sıralanış şekilleri üzerinde durur. Burada saydığımız söz ögelerinin sıralanmasında etkili olan şartların tamamı 'muktezâ-yı hâl'i oluşturur." (Yılmaz Orak, 2013: 198).

Kimi araştırmacılarca anlambilimle ilişkilendirilen meaninin, asıl olarak sözlerin dizilişi sırasında ortaya çıkan anlamlarla ilgilendiğini belirtmek (Yılmaz Orak, 2013: 198) yerinde olacaktır. Yalnız burada klasik sözdizimi anlayışından ayrı olarak meaninin; sözdiziminin anlamla olan bağı, sözdizimi değişikliklerinin anlamsal boyutu ve çevre koşullarına göre sözdiziminde meydana gelen anlamsal değişikliklerle ilgili olduğu görülmektedir. Bilgegil'e göre bir söz öbeği, dinleyici veya okuyucunun zihninde herhangi bir soru işareti bırakmayacak anlam bütünlüğüne sahip olmalıdır. Bundan dolayı kelamla cümle arasında çok büyük bir yakınlık bulunur. Anlama göre ifadenin şekillendirilmesi, meaninin kapsamı içerisinde yer alır (Bilgegil, 1989: 44).

Yukarıdaki ifadelerden hareketle belagat geleneğimizdeki meani kavramı, sözdizimiyle benzerlik göstermektedir. Burada temel ayrım, meaninin sözdiziminin anlamla olan bağını sürekli olarak göz önünde bulundurmasıdır. Bu noktada meanide, yüzey yapıda ortaya çıkan söz öbeklerinin derin yapıdaki nedensellikleri üzerinde durulduğu görülür. Kaya Bilgegil de bu durumu göz önünde bulundurarak dilbilgisi çalışmasına sözdizimi konusuyla başlamış ve tümce tanımında belagatla doğrudan örtüşen ifadelere yer vermiştir:

> "İki unsur arasındaki olumlu (=sübutî) veya olumsuz (=selbî) ilgiyi -sözü dinliyende (=muhatapta) soruya yer bırakmayacak şekilde tam olarak, -haber veya dilek (inşâ) yoluyla ifade eden kelimeler dizisine cümle denir." (Bilgegil, 1963: 12).

"Sözü dinleyende soruya yer bırakmayacak şekilde tam olarak" ifadeleri meaninin temel ilkeleriyle örtüşmektedir. Klasik tümce tanımlarında *yargı* kavramı öne çıkar ve durumun gerekliliklerı ve dinleyenin konumu üzerinde durulmaz (Bk. Banguoğlu, 2007: 522; Ergin, 2004: 398; Karahan, 2006: 9). İbrahim Delice'nin *Türkçe Sözdizimi* adlı eserindeki tümce tanımında da meaninin etkisi görülmektedir:

> "Bir yargıyı dinleyende soruya yer bırakmayacak şekilde haber, dilek, oluş veya bildirme yoluyla ifade eden; çekimli bir fiille veya sonuna cevher fiili getirilen bir isimle kullanılan kelimeler dizisine cümle denir." (Delice, 2003: 133).

Bilgegil'in belagatle ilgili çalışmasındaki meaninin tarifiyle, dilbilgisi çalışmasında yer alan sözdizimi tarifi büyük benzerlik gösterir. Her iki tarifte de bir söz öbeğinin, dinleyici veya okuyucunun zihninde herhangi bir soru işareti bırakmayacak anlam bütünlüğüne sahip olması gerekliliği yer almaktadır. Klasik dilbilgisi çalışmalarında yer alan tümce tanımlarındaki eksikliğe de dikkat çekilir. Bilgegil, tümcenin, bir hükmü ifade eden söz (öbeği) olarak tanımlanmasının yetersizliğine vurgu yaparak bu tanımlamanın yalnızca haber yüklemesinde

(ısnâd-ı haberî) geçerli olabileceğini, tasarlama ifadelerini kapsamadığını belirtmiştir (Bilgegil, 1963: 12-13). Bu belirlemelerin de belagat geleneğinden kaynaklandığı açıktır.

Klasik belagatin sözdizimi anlayışında tümce, *isnad* terimiyle karşılanmıştır. Bu anlayışa göre iki şey arasındaki ilgi, *nisbet* olarak değerlendirilir ve iki unsur arasında, dinleyiciye sözün gerisini bekletmeyecek surette bağ kurulmasına (nisbet edilmesine) isnad adı verilir (Bilgegil, 1989: 44). Ahmed Hamdi'nin isnad tanımı ise şöyledir: "İsnâd, kelimelerden birinin, dinleyen için başka bir söze ihtiyaç duyulmadan zihninde tam bir anlam oluşacak şekilde, diğer bir kelimeyle ilişkilendirilmesine denir." (Yılmaz Orak, 2013: 201). Tanımlarda öne çıkan durum, isnadın iki yönünün bulunması ve bu iki yön arasında bir ilginin (bağ=nisbet) oluşmasıdır. Yalnız burada klasik dilbilgisi çalışmalarından ayrılan nokta, muhatabın da işin içine katılması ve ortaya çıkan isnadda muhatabın zihninde herhangi bir soru işaretinin bulunmaması gerekliliğidir. Bu anlamda çevre koşulları da isnadın oluşumunda doğrudan etkili olmaktadır. Tümce tanımında çevre koşullarına vurgu yaparak muhatabı da konuya dâhil eden Bilgegil, tümce belirlemesinde belagatte gördüğümüz iki yön ve bu iki yön arasındaki ilgiye dikkati çeker:

> "Cümlenin iki tarafı vardır: Bu taraflardan ilgiyi kapsıyan, yüklem (=müsned); kendisi için bu ilginin kavramı sabit olan veya olmıyan da özne (=müsnedünileyh) adını alır." (Bilgegil, 1963: 12).

Bilgegil'in tümce anlayışında, klasik dilbilgisi çalışmalarında da gördüğümüz, aynı zamanda belagat kitaplarında da karşımıza çıkan sınıflandırma kendisini göstermektedir. Tümcenin ögelerini yüklem ve öznenin oluşturduğu "asıl ögeler" ve tümleçlerden meydana gelen "yardımcı ögeler" olarak iki bölükte inceler (Bilgegil, 1963: 13). Bunlar içerisinden asıl ögeler olan yüklem ve özne, isnadda karşımıza çıkan müsned ve müsnedünileyhin karşılığı olarak anlam kazanmaktadır.

Bilgegil; yüklemi (müsned) isim soyundan gelen kelimelerin yüklem oluşu ve çekimli fiillerin yüklem oluşu biçiminde iki öbeğe ayırmıştır (Bilgegil, 1963: 13). Burada klasik dilbilgisi kitaplarında görülen isim cümlesi ve fiil cümlesi biçiminde bir ayrıma gidilmediği göze çarpar. İsim cümlesi ve fiil cümlesi sınıflandırmalarının anlamsal yönü üzerinde de durulmuş, meanide görülen sözdiziminin anlamla olan ilişkisi vurgulanmaya çalışılmıştır:

> "(…) kararlı bir durumu ifade etmek için, genel olarak, isim soyundan kelimelerle ek fiilin teşkil ettiği yüklemlere başvurulmakta; değişiklikler de bilhassa çekimli fiillerin meydana getirdiği yüklemlerle ifade edilir" (Bilgegil, 1963: 15).

Dilbilgisi kaynaklarında eksiltili tümce başlığında verilen yapıyı "Yüklemin düşmesi" başlığı altında ele alan Bilgegil, aslında burada bir eksiklik olmadığını; tekrara düşmemek, keşif ve tahmin durumunda ve ortak yüklemli tümcelerde yalnızca son yüklemin kullanılması suretiyle ortaya çıkan biçimsel bir eksiklik olduğunu vurgulamıştır (Bilgegil, 1963: 17). Belagat çalışmasında bu durumu; "(…) kaldırılan şey, yüklemin yalnız lafzıdır; mânâsı, kelamda mevcuddur." (Bilgegil, 1989: 44) ifadeleriyle dile getirerek yine anlamı öne çıkarmıştır.

Bilgegil, yüklemin düşürülmesini belirli koşullara bağlarken yüklemin düşürülebilecekken dile getirilmesinin de kimi koşullar altında meydana geldiğini ifade eder. Burada sözün çevre koşullarına göre ve ortama uygun olarak söylenmesi gerektiği düşüncesi

yatmaktadır. Bilgegil; ihtiyat, kutsallaştırma, yüceltme, küçültme, tehdit, övünme gibi etkenlerin, yüklemin düşmesini sağlayacak nedenler bulunmasına karşın muhafazasına yol açtığını (Bilgegil, 1963: 18) belirtir. Bu durum belagat çalışmasında eski karşılıklarıyla yer almıştır: teberrük (kutsallaştırma), saygı (tazîm/yüceltme), öğünme (temeddüh), tehdîd, tezyîf (küçümseme), takdîr, ihtiyat (Bilgegil, 1989: 58-59). İki çalışma arasında -belagat kitabında olup da dilbilgisi kitabında olmayan- takdîr ögesi bakımından bir fark bulunmaktadır. Belagat kitabında takdir faktörünün de yüklemin belirtilmesinde etkili olduğu ifade edilmiştir. Konunun daha iyi anlaşılması bakımından belagat ve dilbilgisi kitaplarındaki ortak olan yedi madde ve bu maddelerle ilgili örnekleri sıralamayı uygun görüyoruz:

İhtiyat amaçlı: Bir dedikodunun kimden çıktığının öğrenilmesi işini üstlenen bir kişinin, olayı bir süre araştırdıktan sonra unutulma olasılığına karşı yalnızca "Ali Bey'den." demek yerine "Bu dedikodu Ali Bey'den çıkmıştır" demesi; *kutsallaştırma* amaçlı: "Kur'an'ı yeryüzüne kim gönderdi?" sorusuna "Allah." yanıtı yerine "Seni beni yaratan Allahü Taala gönderdi." denmesi; *yüceltme* amaçlı: "Türkiye Cumhuriyetini kim kurdu?" sorusuna "Atatürk" yanıtı yerine "Vatanı kurtaran Atatürk kurdu." denmesi; *küçültme* amaçlı: "Bu iftiraları kimler uyduruyor?" sorusunun "Yüzünüze gülen düşmanlarınız uyduruyor." biçiminde yanıtlanması; *tehdit* amaçlı: Cam kıran bir öğrencinin, kendisine sorulan "Bu camları kim kırdı?" sorusuna "Ben." biçiminde yanıt verebilecekken tehdit yollu "Ben kırdım!" demesi; *övünme* amaçlı: "Bu problemi kim çözebilir?" sorusuna, çalışkan bir öğrencinin "Ben." yanıtını verebilecekken "Ben çözebilirim." demesi (Bilgegil, 1963: 18) gibi örneklerde yüklem, düşürülme olasılığı varken düşürülmemiş, böylelikle tümceler *ortama ve duruma uygun* olarak eksiksiz bir şekilde kurulmuştur. Buradaki temel yönelimin, belagatteki *muktezâ-yı hâl*e uygun söz söyleme kaygısının olduğunu belirtebiliriz. Nitekim bu maddelerin aynı biçimde belagat kitabında da yer alması, bu durumun kanıtı niteliğindedir.

Bilgegil yüklemi ayrıca, tanımlı (maarife) veya belgisiz söz (nekre) olmasına göre de öbeklendirmiştir. Bir şeye ayrılmış olma anlamı taşımayan, bir şeyi kavratacak ve küçültme, büyütme, bir tek oluş, hakaret gibi çeşitli anlamlar taşıyan yüklemlerin belgisiz olduğunu belirtmiş; *dinleyence* bilinen bir durumu ifade eden yüklemlerin ise tanımlı olduğunu dile getirmiştir (Bilgegil, 1963: 19-20). Yüklemin dinleyence bilinme özelliği, belagat kitabında da yer almıştır.

Yüklemden sonra ikinci asıl öge olarak değerlendirilen özne, yüklemin anlamı kendisiyle gerçekleşen bir öge olarak tanımlanmış ve *müsnedünileyh* terimiyle de karşılanmıştır (Bilgegil, 1963: 20).

Bilgegil, özneyi de tanımlı (maarife) ve belgisiz (nekre) olmasına göre değerlendirmiş, tanımlı öznelerin *özel isim, unvan grubu, şahıs zamiri, işaret zamiri, isim tamlaması, sıfat fiil ve sıfat-fiil yerine kullanılmış "ki" bağlacını taşıyan kelime grubu*ndan oluştuğunu; *bunların dışında kalıp üzerlerinde aynı görev bulunan diğer türden kelimeler*in ise belgisiz özne olduğunu belirtmiştir (Bilgegil, 1963: 23-27).

Bilgegil ayrıca, öznede bilinmeyi (mahutluk) anlatan sözcüklerin de tanımlı özneler meydana getirebileceği üzerinde durmuş, bilinmenin zihnî ya da dış âleme ait olduğunu vurgulamıştır. Zihnen bilinmede, karşıdaki kişinin (dinleyenin/okuyanın/muhatabın) konuyla ilgili olması ya da o konu hakkında bilgisinin bulunması söz konusudur. Sözgelimi, "Gazi

Eğitim Enstitüsü öğrencileri, geçenki maçta Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi öğrencilerini yendiler." tümcesinde söz konusu kurumların bütün öğrencileri kapsama girebilecekken yalnızca maça katılanların kastedildiği, muhatabın bilgisi dâhilinde anlaşılabilir (Bilgegil, 1963: 25-26). Dış âleme ait bilinen (mahut) bir şey anlatılırken aitlik eki ya da dönüşlülük adıllarının kullanıldığı belirtilmiştir. "Bizimki, sizinki için güzel hediyeler aldı." (Bilgegil, 1963: 26) tümcesinin özneleri, konuşan ve dinleyen tarafından bilinmektedir. Yukarıda sözü edilen durumlar, yine belagat anlayışının bir izdüşümü olarak belirmektedir (Bk. Bilgegil, 80-81). Öznesi belgisiz sözlerde ise "bir" önadının kullanımı öne çıkmaktadır. "Bir adam geldi.", "Hiçbir adam bunu anlamıyor." vb. (Bilgegil, 1963: 26).

Bilgegil, yüklem konusunda olduğu gibi öznede de bir düşmeden söz etmektedir ve bu durumun bazı hâllerde ortaya çıktığını belirtmiştir. Buradaki genel tavrın da muhatabın çevre koşullarına ve ortama bağlı olarak konudan haberdar olması, o konu hakkında bilgisinin bulunması dolayısıyla öznenin tekrar edilmemesi olduğunu görüyoruz. Burada öznenin bilinmesi, yinelemenin önüne geçmiş olmaktadır. Bunun yanında öznenin bütünüyle gizlenmesi endişesi de bulunmaktadır. Burada belirli bir çevre tarafından bilinen ve hakkında konuşulan kişinin, başkaları tarafından bilinmemesi ya da kimin hakkında konuşulduğunun farkına varmalarını önlemek istemeleri etkili olmaktadır. Sözgelimi, misafirlerden birinin (ev sahibini kastederek) yalnızca yanındakinin işitebileceği bir sesle "Ne görgüsüz!.." demesi, bu duruma örnek olarak verilmiştir (Bilgegil, 1963: 27-28; Bilgegil, 1989: 75-76).

Yukarıdaki durumun tersi olarak, söylenmediği durumda herhangi bir anlam kaybının olmadığı ya da anlaşılabilmesi için bir karine (belirti) bulunduğu hâlde; büyütme, yüceltme, sorgulama, konuşmayı uzatma, söze belagat katma gibi kaygılarla öznenin açıkça söylenmesi (vurgulanması) (Bilgegil, 1963: 28) üzerinde de durulmuştur. Burada da anlam kaygısının öne çıktığı görülmektedir. Bu hâllere Bilgegil şu örnekleri sıralamıştır:

Büyütme amaçlı: "Dekart kimdir?" sorusuna "(Dekart), iskolastik zihniyetin yerine, yeni felsefeyi getiren iki mühim şahıstan biridir." denmesi; *yüceltme* amaçlı: "Allah bu çocuğu mükâfatlandıracak mı?" sorusuna "(Allah) bütün iyilik edenleri mükâfatlandıracak." biçiminde yanıt verilmesi; *sorgu* sırasında: "Olay saati, olay yerinde Ahmet Efendi mi vardı?" sorusuna sorguya çekilen kişinin, "Olay saati, olay yerinde Ahmet Efendi vardı." biçiminde yanıt vermesi; meddahların sözü uzatmak için sık sık özneyi yinelemeleri, söze belagat katmak için ortak öznenin sık sık yinelenmesi (Bilgegil, 1963: 28), belirtilen duruma örnek olarak verilmiştir.

Bilgegil, öznenin söylenmesi ya da söylenmemesi durumunu tam bir belagat anlayışı içerisinde vermiştir. Klasik dilbilgisi çalışmalarında görülen, öznenin düşmesi ya da öznenin yinelenmesi gibi konuları, dinleyici/okuyucuyu (muhatabı) da işin içine katarak ve anlamı göz önünde bulundurarak değerlendirme yoluna gitmiştir. Bu durum belagat kitaplarında öznenin söylenmemesi (terk), söylenmesi (zikr) ve pekiştirilmesi (tekid) olarak karşımıza çıkmakta ve bunların da kimi koşullar altında ortaya çıktığından (Bk. Yılmaz Orak, 2013: 206-210) söz edilmektedir.

2. *Türkçe Dilbilgisi*'nin Dilbilimsel Eleştirisi

Kaya Bilgegil'in; sözdizimi, tümce, yüklem ve özne üzerine getirdiği görüşlerin belagat kitaplarındaki bilgilerle büyük oranda örtüştüğünü gördük. Bu anlamda söz konusu eserin dilbilim anlayışı içerisindeki yerine kısaca değinmekte yarar vardır.

Modern dilbilim çalışmaları, yirminci yüzyılın başında Ferdinand de Saussure'ün ortaya koyduğu görüşler ışığında biçimlenmiştir. Yapısalcılık olarak adlandırılan bu dilbilim anlayışı, dili bir göstergeler dizgesi olarak ele alır ve gösteren ve gösterilen ilişkisine dayalı yapısal incelemelerde bulunur. Göstergeye dayalı bu incelemeler, dil dışında farklı disiplinlere de konu olmuş, sosyal bilimlerin hemen her alanında uygulanır duruma gelmiştir. Yapısal dilbilim belli bir aşamaya gelince yirminci yüzyılın ortalarından itibaren dil incelemelerine dil dışı alanın da dâhil edilmesi düşüncesi ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda dilin toplumsal bağlamından kopuk düşünülemeyeceği anlayışı yaygınlık kazanmıştır. Böylelikle postyapısalcılık olarak beliren dil incelemeleri, eleştirel dilbilimin ve söylem çalışmalarının önünü açmıştır. Bu anlamda tekdüze yapısal incelemeler yerine, çok boyutlu ve disiplinlerarası yöntemlerle dile yaklaşılmaya çalışılmıştır. Klasik yapısalcılığın, konuşma ve yazı ayrımını derinleştirerek gösteren ve gösterilen ilişkisi üzerine yoğunlaşmasından sonra çeşitli disiplinler göstergeye farklı anlamlar yükleyerek bu kavramın anlam alanını genişletmişler ve işlevsel duruma gelmesini sağlamışlardır (Dağ ve Gümüş, 2018: 657-658). Ülkemizde de çeşitli araştırmacılar, dilin sosyal gerçeklikle olan bağlantısının ortaya çıkarılması, sosyal olguların dil olgusuyla birlikte değerlendirilmesi gerektiğiyle ilgili görüş bildirmişlerdir. Sözgelimi Hilmi Ziya Ülken, daha 1957 yılında sunduğu bir tebliğle, dil ve toplum ilişkisini açıkça dile getirmiştir. Dille ilgili yapılan parçalı çalışmaların (ses-biçim-tümce vb.) yoğun olmasına karşın dilin toplumsal boyutuyla incelenmemesini eleştiren Ülken, düşüncelerini şöyle dile getirmiştir:

> "Halbuki, en geniş buutlarında görülmüş bile olsalar, bütün bu dil araştırmalarında başlıca gayenin insanlararası münasebetleri ifade olduğu göz önüne alınacak olursa, onların her şeyden önce 'içtimaî' bir fnomen olarak görülmeleri ve bundan dolayı da başka içtimaî fenomenlerle ilgileri birbirleri üzerinde tesirleri bakımından incelenmeleri grektiği anlaşılır. Vakıa dil fenomenleri ile uaktan yakından teması ve ilişiği olmayan içtimaî hiçbir fenomen zümresi yoktur, denebilir." (Ülken, 1960: 209).

Bu anlamda dilin toplumsal yapıyla olan bağını ortaya koymak için parçalılığa dayalı dilbilgisi çalışmalarının yerine bütünselliğe dayalı dilbilimsel çözümlemelerin yapılması daha uygun görünmektedir. Tek tek tümcelerin çözümlenişi, yapısal anlamda bir fikir verse de anlam ve içerik odaklı yorumlamalar noktasında eksik kalabilmektedir.

Belirtilen öneme bağlı olarak dil incelemelerinde farklı disiplinleri göz önünde bulunduran, dilin sosyal tabakayla olan bağını ortaya çıkarma çabasında olan çalışmalara rastlamak mümkündür. Kaya Bilgegil'in Türkçe Dilbilgisi adlı kitabı, daha çok belagati merkeze alan bir çalışmadır. Belagatin dilbilimle, özellikle de göstergebilimle kimi yönlerden örtüştüğü görülse de bu örtüşme yapısal düzeyde kalmıştır. Dolayısıyla Bilgegil'in çalışmasında, dilin toplumsal yönü ve tümce üstü aşamaları ön plana çıkarılmamıştır. Burada Bilgegil'in sözdizimi anlayışı içerisinde yer alan tümceye yüklediği anlam katmanları eleştirel süzgeçten geçirilerek değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Belagat anlayışında karşımıza çıkan meaninin temel yönelimi tümcenin, hâlin gereklerine göre ve muhatapta soruya yer bırakmayacak biçimde kurulması gerektiğidir. Bu anlamda tek bir tümcede anlamın tamamlanması gerektiği düşüncesi ortaya çıkmaktadır. Burada anlamı tamamlanan tümcenin, doğruluk ve güzellik bakımından da tam olması beklenir. Böylesi bir anlayış modern dilbilim ölçütlerine göre eksik bir yapı oluşturur. Özellikle metindilbilim açısından bakıldığında tek bir tümce, bir anlam taşıyabileceği gibi anlam bakımından yetersiz de görülebilir. Burada özellikle sözce kavramsallaştırmasıyla karşılaşmaktayız. Sözceleme edimiyle birlikte değerlendirilebilecek olan sözce kavramı, bir konuşucunun iki susku arasında ürettiği söz zinciri parçası; üretici dilbilgisine göre bir edim olgusu olarak edinç olgusu sayılan tümcenin karşıtı; tümce ya da birbirini izleyen tümceler bütünü olarak (Vardar vd., 2007:181) tanımlanmıştır. Bu anlamda sözceleme kuramında yer alan söz zinciri kavramının oluşumunda dil içi ya da dil dışı birçok etmen yer almaktadır. Bilgegil'in sözdizimi ve tümceye yüklediği anlam klasik belagat kitaplarıyla örtüşmekte, burada verdiğimiz sözce kuramıyla ise çelişmektedir.

Bilgegil tümceyi, klasik dilbilgisi kitaplarından ayrı olarak muhatabın durumunu ve anlamı da göz önünde bulundurmak suretiyle tanımlama yoluna gitmiştir. Ancak bu tanımlama tümcenin yargı bildirmesi, tamlık ifade etmesi gibi yönlerden klasik dilbilgisi çalışmalarıyla örtüşmektedir. Bu bakımdan Bilgegil'in tümce tanımına yer vermeyi uygun görüyoruz:

> "İki unsur arasındaki olumlu (=sübutî) veya olumsuz (=selbî) ilgiyi -sözü dinliyende (=muhatapta) soruya yer bırakmayacak şekilde tam olarak, -haber veya dilek (inşâ) yoluyla ifade eden kelimeler dizisine cümle denir." (Bilgegil, 1963: 12).

Bilgegil'in tanımında ifade edilen tamlık, tümcenin tek başına ifade için yeterli olduğu ve tümcenin en büyük anlatım birimi olduğu yönündeki klasik dilbilgisi anlayışının bir yansımasıdır. Hâlbuki dilbilimde, tümcenin tamlık ifade etmesi gibi kesin ve keskin bir yargı söz konusu değildir. Tümcenin; daha büyük dilsel yapılar içinde bulunamayacak bağımsızlıktaki en geniş dilsel yapı olarak nitelendirilmesi anlayışı, metindilbilimsel bağlamda düşündüğümüzde tümceden büyük birim, paragraf, metin benzeri biçimsel ya da içeriksel odaklı kavramların varlık alanlarına yönelik bir reddiye (Aydemir, 2007: 53) olarak öne çıkmaktadır. Nitekim Z. S. Harris'in, 1950'li yılarda tümcenin bir düşüncenin anlatılmasında yeterli olmadığını belirterek *dilce* adını verdiği tümceden daha büyük söz parçalarının kendine özgü yapı özellikleri olduğuna değinmesi ve bir tümcenin anlamının *dilce*nin bütün parçalarının birbirleriyle olan karşılıklı ilişkilerine bağlı olduğunu (Üstünova, 1998: 13) ileri sürmesi, dilbilgisi anlayışındaki klasik tümce tanımlamasıyla taban tabana karşıt görünmektedir. Kerime Üstünova da tümceyi en büyük anlatım birimi olarak görmemiş, tümcenin dilin değişik kesimlerinde değişik nitelikler taşımasından ve bir düşünceyi eksiksiz anlatmada yetersiz kalmasından dolayı daha üst bir birim olarak "cümleden büyük birimler" (CBB) (Üstünova, 1998: 12-13) kavramsallaştırmasına gitmiştir. Bu anlamda Bilgegil'in tümce belirlemeleri, özellikle son elli yılda yaygınlık gösteren tümceler üstü metindilbilimsel yaklaşımla (Aydemir, 2007: 50) çelişmektedir. Dil ile müziğin ilişkisi üzerine çözümlemelerde bulunan Adorno, dil için genel afaki yorumlamaların, bünyesinde

yetersizlikleri ve tutarsızlıkları barındıracağını belirterek böylesi bir bilimsel tehlikeye düşmemek için parçalara dayalı çözümlemelerin cümleler üstü bir bütünsellikle ilişkilendirilmesi gerektiğini savunmuştur (Aydemir, 2007: 51). Bilgegil'in çalışmasında böyle bir bütünsellikle karşılaşamamaktayız. Bilgegil, dilbilimsel açıdan baktığımızda özellikle anlama önem vermesi ve dilin iletişim boyutunu sürekli göz önünde bulundurmasıyla, eserini klasik bir eser tanımlamasından çıkarmıştır. Böylelikle metindilbilimsel ölçütlerle çelişen ancak sözdizimini anlambilimsel ve iletişimsel ölçütler ışığında konumlandıran bir eser ortaya çıkmıştır.

Sonuç

Kaya Bilgegil'in Türkçe Dilbilgisi adlı eseri, tümdengelim yöntemiyle ve hem tarihsel hem de çağdaş metinlerden seçilmiş örneklere yer vermesiyle öteki dilbilgisi kitaplarından ayrılmaktadır. Eserde belagat, dilbilim ve klasik dilbilgisi anlayışları etkisini hissettirse de belagatin daha ağır bastığını söylemek mümkündür. Aynı zamanda edebiyatın malzemesinin dil olmasından hareketle, edebî metinlerin çözümlenmesine yardımcı olmasının amaçlanması açısından eserin filolojik bir değerinin de olduğunu belirtmek gerekir. Böylesine çok yönlü bir eserin olumlu tarafları olacağı gibi olumsuz taraflarının da olması doğal karşılanmalıdır. Öncelikli olarak eserin Türk dilbilgisi yazımında sürekli dile getirilen "büyük ölçüde metinlere dayanılmaması ve şekil yanında fonksiyona da aynı ölçüde yer verilmemesi" (Eraslan, 2011: 9) gibi eleştirel yaklaşımlara yanıt verebilecek nitelikte olduğunu belirtmek gerekir. Bu anlamda klasik belagatten kaynaklanan anlama önem verme ve dinleyeni/okuyanı da işin içine katma kaygısı, eserin yazımında önemli ölçüde etkili olmuştur. Böylelikle eserin anlambilimsel ve iletişimsel yönü ortaya çıkmıştır. Ancak tümceye ilişkin belirlemelerde klasik dilbilgisiyle örtüşen, dilbilimle çelişen yönler eserin eksik kalan taraflarıdır. Özellikle bağlamı merkeze alan yaklaşımlara (paragraf, sözce, dilce, metin vb.) yer verilmediği görülmektedir. Eserde dilbilim anlayışının geri planda kalmasını dönemin koşullarına ve eserin hitap ettiği kitleye bağlamak mümkündür. Bilgegil, eserini doğrudan Eğitim Enstitüsü öğrencileri için kaleme aldığını belirtmiştir. Bunun yanında o dönemde Türkiye'de yoğun bir dilbilimsel faaliyetin bulunmadığı göze çarpmaktadır. Tümce konusu bağlamında esere bütüncül baktığımızda Bilgegil, dönemi için farklı ve orijinal bir eser ortaya koymuş, Türk dilbilgisi yazımında dikkat çekici bir konuma sahip olmuştur.

Kaynakça

AYDEMİR, Özgür Kasım (2007). "Türkçede Tümce Üzerine Dil Felsefesi Bağlamlı Bir Nitel Değerlendirme", *Karaman Dil-Kültür ve Sanat Dergisi*, s. 49-59.

BANGUOĞLU, Tahsin (2007). *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

BİLGEGİL, M. Kaya (1963). *Eğitim Enstitüleri İçin Türkçe Dilbilgisi (Edebiyat Bilgi ve Teorilerine Giriş)*, Güzel İstanbul Matbaası, Ankara.

BİLGEGİL, M. Kaya (1982). *Türkçe Dilbilgisi*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

BİLGEGİL, M. Kaya (1989). *Edebiyat Bilgi ve Teorileri (Belâgât)*, Enderun Kitabevi, İstanbul.

BİLGEGİL, M. Kaya (2009). *Türkçe Dilbilgisi*, Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum.

BİLGEGİL, Zöhre (1993). "Hayatı ve Eserleri", [içinde] *M. Kaya Bilgegil'in Makaleleri*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, s. 1-2.

DAĞ, Pınar ve GÜMÜŞ, İnan (2018). "Delalet ve Gösterge Kavramlarının Belagat-Göstergebilim İlişkisi Bağlamında Değerlendirilmesi", *Littera Turca Journal of Turkish Language and Literature*, C. 4, S. 3, s. 649-659.

DELİCE, H. İbrahim (2003). *Türkçe Sözdizimi*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.

ERASLAN, Kemal (2011). "Gramer Yazımıyla İlgili Metot Sorunları", *Türk Gramerinin Sorunları -Bildiriler-*, Türk Dil Kurumu Yayınları, 8-9.

ERCİLASUN, Ahmet Bican (2005). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Akçağ Yayınları, Ankara.

ERGİN, Muharrem (2004). *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Yayınları, İstanbul.

KARAHAN, Leylâ (2006). *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yayınları, Ankara.

KORKMAZ, Zeynep (2007). *Türkiye Türkçesi Grameri -Şekil Bilgisi-*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

SARAÇ, M. A. Yekta (2016). *Klâsik Edebiyat Bilgisi -Belagat-*, Gökkubbe Yayınları, İstanbul.

TOPARLI, Recep (1992). *İrşâdü'l-Mülûk Ve's-Selâtîn*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

ÜLKEN, Hilmi Ziya (1960). "İçtimai Değişmeler ve Dil Değişmeleri", *VIII. Türk Dil Kurultayında Okunan Bildiriler 1957*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 209-234.

ÜSTÜNOVA, Kerime (1998). *Dede Korkut Destanları ve Cümleden Büyük Birlikler*, Alfa Yayınları, İstanbul.

VARDAR, Berke vd. (2007). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Multilingual Yayınları, İstanbul.

YILMAZ ORAK, Kadriye (2013). *Belâgat Geleneğimiz ve Belâgat-i Lisân-ı Osmanî*, Kitabevi Yayınları, İstanbul.

YILMAZ ORAK, Kadriye ve ORAK, Bayram (2012). "Belagatin Felsefî Temeli: Mantık", *Prof. Dr. Mine Mengi Adına Türkoloji Sempozyumu (20-22 Ekim 2011) Bildirileri*, Adana, s. 224-227.

YÜCE, Nuri (1993). *Ebu'l-Kâsım Cârullah Mahmûd Bin Muhammed Bin Ahmed Ez-Zemahşarî El-Hvârizmî - Mukaddimetü'l-Edeb - Hvârizm Türkçesi İle Tercümeli Şuşter Nüshası - Giriş, Dil Özellikleri, Metin, İndeks*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

ATASÖZLERİNİ SÖYLEM ÇERÇEVESİNDE OKUMAK: UMURÜ'L-ÜMERA'NIN SÖYLEM KURGUSUNDA ATASÖZLERİNİN YERİ[1]

Öğr. Gör. Dr. İnan GÜMÜŞ
Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi

Özet

Umurü'l-Ümera, Mısır valiliğinde bulunmuş olan Hasan Paşa adına, 16. yüzyılın son çeyreğinde, Şeyh Osman Bin Ali tarafından kaleme alınmış siyasetname nitelikli bir eserdir. Klasik siyasetname kuruluşu ve bab dizgesiyle oluşturulmayan eserde verilmek istenen mesajlar, farklı coğrafyalarda hükümdarlara verilen adlar ve bu adların kökensel ve işlevsel yönlerinin anlatımıyla aktarılmıştır. Burada, siyasete ve yönetme sanatına ilişkin kimi kuramsal bilgiler sunulmuş, yöneten-yönetilen ilişkileri salt kuramsal yönüyle değil uygulamaya yönelik kimi anekdotların aktarılmasıyla da açığa çıkarılmaya çalışılmıştır. Böylelikle esere öğretisel bir kimlik kazandırma çabası içinde olunmuş, iktidar felsefesinin temel niteliklerine uygun bir yapı ortaya konulmuştur. Siyasetname türü eserlere Foucaultcu bir bakışla yaklaşıldığında sözü edilen anekdotların, iktidarın meşruiyet alanına ne ölçüde aracılık ettiği daha iyi anlaşılacaktır. Bu noktada, kuramsal ve pratik bilgilerin pekiştirilmesi ve eserin iktidar kurgusunun daha iyi anlaşılması amacıyla çeşitli dil birliklerinden yararlanılmıştır. Özellikle, her biri kendi içerisinde ayrı birer söylem olarak değerlendirilebilecek atasözlerine geniş yer verildiği gözlenmektedir. Bu çalışmada, Umurü'l-Ümera'da görülen iktidar kurgusunda aracı işleve sahip olduğunu düşündüğümüz atasözlerinin, söylemle olan ilişkisi üzerinde durulacaktır. İktidara ilişkin belirlemeleriyle ve söylem çalışmalarıyla öne çıkan Fransız düşünür Michel Foucault'nun kuramları merkezde olmak üzere, dili toplumsal gerçekliğin inşasında bir figür olarak değerlendiren anlayışlar çerçevesinde bir çözümleme yapılacaktır. Türk kültür evreni içerisinde önemli yer tuttuğu öteden beri dile getirilen, geçmişin birikimlerini barındıran ve toplumun deneyimlerinden süzülüp gelerek kültürel belleğin oluşumuna katkıda bulunarak kültürel sürekliliğin sağlanmasında rol üstlenen atasözleri, barındırdıkları hikemi/felsefi derinlik ile özgün dil birlikleri olarak anlam kazanmaktadır. Bu yazıda, Umurü'l-Ümera'da yer alan atasözlerinin, bağlam içerisinde değerlendirilerek metnin iktidar kurgusunun oluşumuna hangi yönlerden katkı sağladığı ve aracılık ettiği belirlenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Umurü'l-Ümera, siyasetname, iktidar felsefesi, atasözleri, sözce, söylem.

[1] Bu bildiri, şu doktora tezinden hareketle oluşturulmuştur: "Gümüş, İnan, *Umurü'l-Ümera (Metin-Dil Özellikleri) ve İktidar Felsefesi Bağlamında Söylem Çözümlemesi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli 2018."

TO STUDY PROVERBS IN TERMS OF DISCOURSE: THE PLACE OF PROVERBS IN DISCOURSE FICTION OF UMURÜ'L-ÜMERA

Abstract

Umurü'l-Ümera, written by Sheik Osman Ali in the last quarter of 16th century for Hasan Pasha who worked for the governorate of Egypt, is seyahat-name, a distinctive work. In the work not being written in a conventional style of seyahat-name and sections, the message wanted to be given, the names given to monarchs in different geographies are explained with original and functional aspects. Here, certain theoretical knowledge related to policy and art of management is given, governing-governed relationships are tried to be unveiled not only by absolute theoretical way but also by conveying some anecdotes related to practice. So, the work is tried to gain a doctrinal identity, and a suitable structure is revealed for the philosophy of power's principal qualifications. When works kind of seyahat-name is approached in a Foucaultian view, it will be understood more clearly how the anecdotes has helped power's legitimacy. At this point, it is benefited from various language unities with the aim of reinforcing practical and theoretic knowledge, and understanding the power fiction. It is seen that proverbs are included widely because each proverb is a discourse itself. In the research, the relationships of the proverbs with discourse is analyzed, and we think that the proverbs have a means of function in the power fiction in Umurü'l-Ümera. Based on Michel Foucault, the French philosopher, prominent with his determination and discourse analysis about power, an analysis is done in terms of the concept regarding language as a figure of building a social reality. The proverbs which have been an important place in Turkish culture, which has hosted the accumulations of the past, which contributes to the formation of cultural memory from public's experiences, become meaningful as genuine language unities with its philosophical depth. In the study, the proverbs in Umurü'l-Ümera, while being assessed in context, is searched in which ways the text contribute to the power fiction and how they help.

Key Words: Umurü'l-Ümera, siyaset-namah, philosophy of power, proverbs, utterance, discourse.

Giriş

Umurü'l-Ümera, Mısır valiliğinde bulunan Hasan Paşa adına H. 990 (M. 1582/1583) yılında kaleme alınmış bir siyasetnamedir. Şeyh Osman Bin Ali tarafından yazılan eser, çeşitli coğrafyalarda hükümdarlara verilen adlar ve bu adlar çerçevesinde aktarılan anekdotlardan meydana gelmektedir. Aktarılan bu bilgiler ışığında, yöneten ve yönetilen ilişkileriyle ilgili yapılan belirlemeler, eserin siyasetname türü içerisinde değerlendirilmesine olanak tanımaktadır. Bu bağlamda pratik bilgiler üzerinden çizilen kuramsal çerçeve içerisinde; bilgi, özne, adalet, siyaset, ideoloji gibi iktidar felsefesinde sıklıkla karşımıza çıkan kavramların işletimi sağlanmıştır.

Kaynaklarda eser ve yazarıyla ilgili yeterli bilgi bulunmamaktadır. Özel olarak siyasetnameler üzerinde çalışan kimi araştırıcılar, Şeyh Osman Bin Ali ve Umurü'l-Ümera'ya da değinmişlerdir. Agâh Sırrı Levend'in *Siyaset-nameler* adlı makalesinin *Türkçe Eserler* alt

başlığında eserin adı, yazarı ve katalog bilgisi yer almaktadır (Levend, 1962: 188). Ahmet Uğur, *Osmanlı Siyâset-nâmeleri* adlı eserinde, incelemeye esas aldığı siyasetnameler arasında Umurü'l-Ümera'ya da yer verir (Uğur, 2001: 61). Orhan M. Çolak, İstanbul kütüphanelerindeki siyasetnameleri konu alan makalesinde eseri kısaca tanıtmıştır. Çalışmada eserin katalog bilgisi, yazılış tarihi, niçin ve kimin adına yazıldığıyla ilgili bilgiler aktarılır (Çolak, 2003: 376). Ahmet Yaşar Ocak, Osmanlı siyasi düşüncesi üzerine yaptığı değerlendirmesinde, Osmanlı siyasi düşünürleri arasında Şeyh Osman b. Ali'ye de yer verir ve bozulan devlet düzeninin ıslahı konusunda kaleme alınan eserler arasında Umurü'l-Ümera'yı da anar (Ocak, 1998: 168-169). Taradığımız kaynaklardan yeterli düzeyde ulaşamadığımız yazarla ilgili bilgileri -sınırlı da olsa- metinden elde edebiliyoruz. Metin içerisinde; yazarın devlet görevinde bulunduğu, bu görev dolayısıyla saadete eriştiği ve sonrasında ise uzak bir kazaya sürüldüğü anlaşılmaktadır. Yazar, düştüğü bu durumun bir yanlış anlaşılma sonucu ortaya çıktığını belirtmektedir. Daha sonra emekliliğe niyet eden yazarın, eserini bu süreçte kaleme aldığı ifade edilmektedir. Belirli bir tahsil gördüğü, çeşitli devlet görevlerinde bulunduğu, aynı zamanda Arapça ve Farsça gibi dilleri bildiği, metinden anlaşılmaktadır (Ayrıntılı bilgi için bk. Gümüş ve Aydemir, 2018: 445-451; Gümüş, 2018: 7-19).

Yöntem

Dil incelemelerinde, 20. yüzyılın başında Ferdinand de Saussure tarafından geliştirilen yapısalcılık akımıyla yeni bir evrenin başladığını belirtmek olanaklıdır. Saussure ilk defa dilin iç ve eş zamanlı yapısını incelemeyi önererek dilbilimde yeni bir dönem başlatmıştır (Kıran, 1986: 148). Dili bir göstergeler dizgesi olarak tanımlayan Saussure, çalışmalarını toplumsal olan dil ile bireysel olan söz karşıtlığı üzerine konumlandırır. Saussure'de, söz kavramının toplumsal hiçbir şey içermediği, sözün tüm gerçekleşmelerinin bireysel ve anlık olduğu (Saussure, 2001: 50) vurgulanır. Saussure tarafından geliştirilen ve dilin gösteren ve gösterilen yönleri üzerine yoğunlaşan bu yaklaşım, zaman içerisinde göstergebilim adında başlı başına bir araştırma alanı olarak belirmiş ve toplum bilimlerinin öteki disiplinlerinde de küçük ayrımlarla uygulanır olmuştur. Yirminci yüzyılın ikinci yarısından itibaren dil incelemelerinde, yapısalcılığın öncelediği gösteren ve gösterilen ilişkisinin ötesinde, dilsel gerçeklik üzerinde yoğunlaşmaya başlanmış ve dilin toplumsal bağlamından kopuk düşünülemeyeceği düşüncesi ön plana çıkmıştır. Özellikle 1970'li yıllarda, başta Gunther Grass olmak üzere İngiltere'de East Anglia Üniversitesinde çalışan bir grup dilbilimcinin öncülüğünde, dilin salt betimsel yönüyle değil, nedensellik ilişkileri çerçevesinde gösterge ve anlam arasında ortaya çıkan ilişkinin toplumsal, tarihsel ve politik süreçleri üzerinde durulması gerektiği düşüncesinden yola çıkan *eleştirel dilbilim* anlayışı ortaya çıkmıştır (Büyükkantarcıoğlu, 2006: 121). Bu bağlamda Fransız düşünür Michel Foucault da yapısalcılıktan sıyrılıp postyapısalcılık içinde kendisine yer bularak çalışmalarının odak noktasını modern öznenin soykütüğünü çıkarmak üzerine konumlandırmıştır. Bunu yaparken her türden iktidar ilişkisini göz önünde bulundurmuş ve bu ilişkiyi açığa çıkaran pratikleri *söylem* olarak kavramsallaştırmıştır. Foucault'ya göre bu pratikler her yerdedir ve her durumda çözümlenmesi gerekmektedir. Özellikle nesnelerin doğuşu, ifade biçimlerinin ortaya

çıkması ve bölümlenmesi, kavramların yerli yerine konulması ve dağılımı, stratejik seçimlerin kendini göstermesi ile ilgili sistem konusundaki soruşturmaların kabul edilmesiyle (Foucault, 2014: 51-52) söylemsel pratiklerin açığa çıkarılacağını ileri sürmüştür.

Foucault'ya göre söylem bir araçtır ve iktidarın meşru kılınmasına aracılık eder. İktidarı salt yöneten yönüyle değil, yönetilen yönüyle de değerlendirir ve bu iki yön arasındaki *çatışma*nın *ikna* yoluyla *müzakere*ye dönüşmesi, söylemle gerçekleşir. Foucault, bunu yaparken tarihsel yönteme başvurur ve tarih onun için bir laboratuvardır. Foucault, söylemi toplumsal ve tarihsel bağlamı içerisinde işlevsel boyutuyla ele almış ve göstergeler tarafından icra edilen özel bir varoluşsal işleyiş kipliği olarak yorumlamıştır. Foucault'ya göre söylem, *arkeolojik* düşünme ortamına ve buna hayat veren havaya işaret eder (Bernauer, 2005: 193). Tüm bunlardan hareketle Foucault'nun söylem anlayışında eleştirel yaklaşımla arkeolojik çözümlemenin birlikteliğinden söz edilebilir. Bu birliktelik, birbirini izleyen ve tamamlayan bir yapı göstermektedir. Eleştirel betimlemelerle soykütüksel betimlemeler birbirini izlemek, birbirinden destek almak ve birbirini tamamlamak durumundadır. Çözümlemenin eleştirel kısmı söylemin sarmalanma sistemlerine işaret etmektedir (Foucault, 1987: 61-62). Bu anlamda "Dilin, yapısının, işlevlerinin ve kullanılma kalıplarının incelenmesi." (Marshall, 1999: 692) olarak tanımlanabilecek olan söylem; tarihsel süreçte oluşturulmuş, esnek biçimde yapılandırılmış ilgiler, kavramlar, temalar ve ifade türlerinin bileşimini vermektedir. Tarihsel metinler üzerine yapılacak incelemeler, bu bileşimin açığa çıkarılması ve söylemsel oluşumların soykütüksel betimlemesinin yapılabilmesine olanak tanıyacaktır. Bu çalışmada, bilginin, iktidarın meşrulaştırılmasındaki aracı işleve sahip oluşundan hareketle, bu bilginin aktarımında atasözlerinin rolü Umurü'l-Ümera özelinde değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Bulgular

Atasözleri, bir toplumun temel kültürel kodlarını sunması bakımından önemli görülmektedir. Özlü sözler kategorisinde değerlendirilen atasözleri, içinden çıktığı toplumun dünya görüşünü, felsefi anlayışını, yaşam biçimini, toplumsal ilişkilerini, kısacası kültürel kodlarını sunar. Söz varlığı ögesi olarak atasözlerini, bağlı olduğu toplumun bilgeliğini, deneyimlerini, dünya görüşünü ve anlatım gücünü yansıtan, yüzyıllarca yaşayabilen sözler (Aksan, 2004: 33) olarak değerlendirmek doğru olacaktır. Bu anlamda atasözleri uzun denemelere dayanan yargıları bilgece düşünce ya da öğüt olarak düsturlaştıran ve kamuca benimsenmiş özlü sözlerdir (Aksoy, 1988: 37).

Atasözlerinin oluşumuna bakıldığında öncelikle bir somut olay ve bu somut olay etrafında dile getirilmiş olan hikmetli sözler ön plana çıkmaktadır. İlk söyleyenlerini belirleyemediğimiz bu dil ürünleri, bir toplumun hayat prensiplerini oluşturan; din, ahlak, hukuk, iktisat, terbiye, gelenek-görenek, doğa olayları, teknik bilgiler vb. ögeleri somuttan soyuta giden bir yapıda kuşaktan kuşağa aktaran hikmetli sözler (Elçin, 1997: 418) olarak varlık bulmaktadır. Türk atasözlerinin gelişimine bakıldığında farklı coğrafyalarda, farklı kültür dairelerine girmiş Türk topluluklarının atasözlerinde aynı kültürel kodların görülmesi dikkat çekicidir. Bunun yanında tarihsel dönemlerdeki atasözleriyle bugünkü atasözleri arasında koşutlukların bulunması, Türklerin aynı hayata bakış açısıyla geleneksel düşünce

sistemine, aynı dünya görüşüne sahip olan halk felsefesiyle hareket ettiklerini göstermektedir (Biray, 2017: 137; Türklerin tarih boyunca ürettikleri atasözleri için bk. Oy, 1972: 117-221). Bu anlamda atasözleri aslında geçmişi şimdide yaşatan, kültürel birikimi bugüne taşıyan ögeler olarak değerlendirilebilir. Umurü'l-Ümera, -Foucault'nun adlandırmasıyla- *arşiv* niteliği taşıyan eserlerdendir. Siyasetname türündeki eserde dile getirilen savların pekiştirilmesi için ayet, hadis, özdeyiş, deyim ve atasözü gibi pek çok ögeden yararlanılmıştır. Bunlar içerisinden atasözleri, Türk kültürünün temel kodlarını yansıtması bakımından öne çıkmaktadır. Bu anlamda yine Foucaultcu bakış açısıyla siyasetnameleri iktidar teknolojileri ile benlik teknolojilerinin sentezini sunmaya çalışan metinler (Türk, 2012: 29) olarak ele aldığımızda Umurü'l-Ümera'daki atasözlerini, savların ve salıkların iletilmesinde aracı olarak değerlendirebiliriz. Bu durumun somut açılımı olarak Umurü'l-Ümera'da yer alan atasözlerini, bağlamı içerisinde değerlendirerek metnin söylemine ne ölçüde katkı sunduğunu belirlemek yerinde olacaktır:

kuyu ḳazılmayıncaġız śu çıkmaz: Zahmet etmeden, çalışıp çabalamadan bir sonuç elde edilemeyeceğini anlatan bir atasözüdür. Atasözünü bağlamı içerisinde okuduğumuzda bilgi ve dilin iktidar aracı olmasındaki rolü vurgulanmaktadır. Yazarın sürgündeyken, uğradığı haksızlığı dile getirip getirmeme konusunda düştüğü ikilem açıkça belirtilmiştir. Burada mal mülk ve servet sahibi olmaktansa bilgi ve hüner sahibi olmanın yeğlendiği ifadelerle karşılaşmaktayız. Kişiyi ikbal ve saadete eriştirecek temel ögeler üzerinde durulmuştur. Yazar, içine düştüğü durumdan yine bilgi ve hüneriyle çıkabileceğini belirtmek istemiştir. Bu noktada, kendi durumunu anlatmak için kullandığı "ḳuyu ḳazılmayıncaġız śu çıḳmaz" atasözü, bağlamı içerisinde anlam kazanmaktadır. Sözü edilen durumu görmek açısından, metinden ilgili kısmı aktarmayı uygun görüyoruz:

sebebsüz rızḳı ĥaḳḳ gökden bıraḳmaz
ḳuyu ḳazılmayıncaġız śu çıḳmaz
ṭalebsüz gördiler olmaz meṭālib
anuñçun ġālib oldı şimdi ṭālib
ḳażāda gerçi edeb terk-i ṭalebdür
sükūt idüp baḳup ṭurmak Óacebdür
ṭaleb ḳıl olmasun ammā göñülden
sūóāl it gelmesün ammā ki dilden
eger isterseñ iḳbāle vesiḷe
ne ĥācet kaÓbe-i cāha deliḷe
bi-ĥamdi'l-lah ki var Óilmüñ kemālüñ
ṭutalum yoġımış destüñde māluñ
elüñde çūn ki çevgān-ı hüner var
belāġat ṭopın ur śaĥib-i hüner-vār
maÓārifden açarsañ n'ola bir bāb
ide taĥsiṇ aña erbābü'l-bāb
olur çūn her maḳāmuñ bir maḳāli
gerekdür meclisine göre ḳāli (006a/13-17; 0069/01-04)

Yukarıdaki sözcede, su çıkarmak için kuyu kazılması gerektiği belirtilmiştir. Burada su çıkarmaktan kasıt, ikbal ve saadete ulaşmaktır. Su çıkarmanın aracısı olarak görülen kuyu kazmak ise ilim, kemal ve hüner sahibi olmak ve belirtilen bu ögeleri aktarmakta aracı rolünü üstlenecek bir dil yapısını (belāġat topı) taşımak biçiminde ifade edilmiştir. Bu anlamda başarıya ulaşmada/ikbal sahibi olmada salt bilgisel etkinlikler değil, bunların sunumunun da etkili olacağı imlenmiştir. Bu durumu, toplumsal gerçekliğin inşasında dilin rolüyle ilişkilendirebiliriz. Belirtilen kurgu içerisinde dili, iktidar aracı işleviyle öne çıkarmak yanlış olmayacaktır.

kara gün ilile dügin gibidür: Kötü günlerin birlikte aşılacağı, olumsuz koşullarda birlikte hareket edilmesi durumunda olumsuzlukların giderilebileceğini ifade eden bir atasözüdür. Aşağıda sözü edilen atasözü bağlamı içerisinde verilmiştir:

> meger bu ṭāƟifenüñ resm-i ħāśśı ve bu ḳabįlenüñ ħavāśı böyleyidi ki iḳbāl ve idbārlarında ḳarār ve firārlarında tilāl ve cibālde olduḳları ĥālde bi'l-cümle ġamm ve şādįde vādįde bevādįde mey ve meydānda ḳarįb kevn-i mekānda fį'l-cümle baƟįd olanlara beyt çū bezm-i bādede ħoş-dār olasın niçün ben mest ve sen huş-yār olasın nitekim işitdük sāƟįler śalarlar idi ṭurmasunlar gelsünler bizüm ile hem-ĥāl olsunlar kemā-ḳabl mıśrāƟ kara gün ilile dügin gibidür dirler idi ve esmāƟı ḳarįb olanlara ve śavt işidilür yirlere ḳāśide ĥācet yoḳ diyüp ālāt-ı lehvden neye ḳādirler ise ezgi buymış diyü çalalar idi (061a/10-17; 061b/01)

Ortak hareket etmenin, tüm olumsuzluklara karşın birlikte davranmanın öneminin vurgulandığı bu atasözü, bağlamı içerisinde okunduğunda iktidarın varlık alanını genişletmesi, öznelerin eylemlerinde bilinçli olmaları çerçevesinde değerlendirilebilir.

kendü düşen aġlamaz: "Yanlış davranışı yüzünden zarara uğrayan kimsenin bu durumdan yakınmaya hakkı yoktur" (Aksoy, 1988: 358) anlamında kullanılan bu atasözü, Umurü'l-Ümera'da iktidar hırsının olumsuzlandığı bir yapıyı aktarmak için kullanılmıştır:

> fikrüm idi cemƟ-i māl-i salṭanat
> veh ki virdüm yolına Ɵāḳıbet
> ḳanda gitdi ḳanı ol cemƟ-i Ɵažįm
> buldı fırśat varsun ögünsün ġarįm
> ḳādir olsam bu iki tüfekliye
> Ɵālemi neng eyleridüm merƟįye
> baña ol gündendür el-ĥaḳḳ bu belā
> rūĥını itdüm düveydāra Ɵatā
> kendü düşen aġlamaz dirler çeker
> aġlamaḳ degül gözi daħı çıḳar (089b/01-05)

Burada iktidar hırsının olumsuzlandığı, iktidar elde etmek için her yolun mübah görülmesi anlayışının onaylanmadığı bir yapıyla karşılaşmaktayız. Bir özeleştiri niteliği taşıyan bu ifadeler, iktidar ve buna bağlı olarak ikbal elde etmede bütün araçların mübah görülmediğini vurgulaması bakımından da dikkat çekicidir.

ivgin añlamayan śu gibi ṭıñlar: Çabuk anlamayan su gibi ses verir, çınlar anlamına gelebilecek bu atasözü, metnin şu bölümünde geçmektedir:

maḳṔad-ı devletde görülmez bir sebebden ki manṡıb ve cāh kimine iḳbālden kimine idbārdan ḥālį olmaz ammā bu bir ĥāldür ki ḳāl ile añlanmaz ve semṔ ile diñlenmez Ṕaynü'l-yaḳįn görmeyince bilinmez nitekim Ṕallāmetü'l-rūm buyurur beyt ivgin añlamayan ṡu gibi tıñlar bu sözde maṔnį çoḳ añlayan añlar evvelā ādem idecegi kāruñ ṡoñın ṡanmaḳ gerek ve girecegi gölüñ Ṕumḳın bilüp andan talmaḳ gerek (072b/16-17; 073a/01-05)

Makama erişmenin birçok nedeninin bulunduğu ve bu nedenlerin yalnızca devlet sistematiği içinde anlaşılabileceğinin vurgulandığı sözce içerisinde konumlandırılan bu atasözü, çabuk düşünmenin önemini gözler önüne sererken devamındaki ifadelerden (evvelā ādem idecegi kāruñ ṡoñın ṡanmaḳ gerek ve girecegi gölüñ Ṕumḳın bilüp andan talmaḳ gerek) de girişilen bir işin bütün yönleriyle değerlendirilmesi gerektiği belirtilmek istenmiştir. Bu anlamda bir işin öncesini ve sonrasını düşünerek iktidar hırsına kapılmamanın gerekliliği üzerinde durulmuştur.

kutlu gün bellüdür toġuşından: "Mutlu sonuç verecek işler, daha başlangıcından bellidir" (Aksoy, 1988: 381) biçiminde anlamlandırılan bir atasözüdür. Metinde geçtiği bağlam şu şekildedir:

işit imdi zamānuñ velvelesinden zemįnüñ zelzelesinden Ṕālem ayaġ üzre gelüp mihr-i cihān-gįr cānib-i şarḳdan baş ḳaldurup māh-ı bedr-i çarḫ-ı ĥarb aṔnį mįr-i kişver-i ġarb anuñ yürişin begenmeyüp mıṡrāṔ ḳutlu gün bellüdür toġuşından diyüp her vech ile kendü tāliṔin ḳutda kevkeb-i baḫtın saṔādetde añlayup hemān zevāline ḳaṡd idüp aña ḳarşu yüridi leşker kevākibe ne kevākib ol mevākibe-i ŝābite gibi ne tuursuz mıṡrāṔ li-ġayrihi cihān-gįrlik işi sevmez sükūnı turacaḳ gün degüldür diyüp ziyāde istiṔcāl idüp bi'ź-źāt bi'l-vāsıta her birine yüridi (082a/01-12)

Bir anlamda önsezi niteliği de taşıyan bu atasözünü bağlamdan hareketle kut ve saadet sahibi olmanın, dolayısıyla iktidara erişmenin bir ön kabulü olarak okumak mümkündür.

Sonuç

Dilin, söylemin oluşumunda bir aracı rolünün olduğu düşünüldüğünde, iletilerin alıcılara doğru ve etkili bir biçimde aktarılmasında, kullanılan dil ve biçemin etkili olduğu söylenebilir. Siyasetname türü eserler genel anlamda her ne kadar evrensel bilgiler taşıma iddiasında olsa da öncelikli olarak seslendikleri toplumun kültüründen soyutlanamaz. Bu noktada kültürel ögelerin başında gelen dil, toplumu yansıtma işleviyle öne çıkmaktadır. Umurü'l-Ümera'da Türklerin yaşam felsefelerini, dünya görüşlerini, düşünüş biçimlerini yansıtan ögelerden biri olarak atasözlerine başvurulmuştur. Bu alamda Umurü'l-Ümera; düşünsel, kültürel geleneklerin ve kullanımsal etkinliklerin gelişmişliğine koşut olarak ortaya çıkan Türkçenin işlevsel gelişmişlik düzeyini (Karpuz, 2006: 208) bünyesinde barındıran bir eser olarak varlık kazanmaktadır.

Umurü'l-Ümera'nın söyleminde ortaya çıkan bu çok yönlü dil yapısı, aynı zamanda iktidarın da varlık alanının genişliğini imlemektedir. Yalın Türkçe kullanımını, karmaşık ve zengin iktidar yapısının, yaşamın en basit ve temel yönlerine dahi yansımış (Aydemir, 2010: 94) olmasıyla ilişkilendirmek olanaklıdır. Bu yönleriyle Umurü'l-Ümera, söylemsel yapının dil yönüyle çok boyutlu bir düzlemde ortaya çıktığı bir metin olarak değerlendirilebilir. Bu

noktada atasözlerini, eserin özgün yapısını oluşturan ve doğrudan söylemsel oluşumlara katkıda bulunan ögeler olarak ele almak mümkündür.

Kaynakça

AKSAN, Doğan (2004). *Türkçenin Sözvarlığı*, Engin Yayınevi, Ankara.

AKSOY, Ömer Asım (1988). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I (Atasözleri Sözlüğü), İnkılap Yayınları*, İstanbul.

AYDEMİR, Özgür Kasım (2010). *Gencine-i Adalet Üzerine Dilbilgisi İncelemesi ve İktidar Felsefesi Bakımından Söylem Çözümlemesi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

BERNAUER, James W. (2005). *Foucault'nun Özgürlük Serüveni: Bir Düşünce Etiğine Doğru*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

BİRAY, Nergis (2017). "Türk Dünyasının Ortak Değeri Olarak 'Akıl' Konulu Atasözleri", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 81, s. 133-150.

BÜYÜKKANTARCIOĞLU, Nalan (2006). *Toplumsal Gerçeklik ve Dil*, Multilingual Yayınları, İstanbul.

ÇOLAK, Orhan M. (2003). "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Siyasetnâmeler Bibliyografyası", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, C. 1, S. 2, s. 339-378.

ELÇİN, Şükrü (1997)."Türk Dilinde Atalar Sözü (Kelime, kavram, bibliyografya, örnekler)", *Halk Edebiyatı Araştırmaları*, C. 2, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 413-428.

FOUCAULT, Michel (1987). *Söylemin Düzeni*, Çeviren: Turhan Ilgaz, Hil Yayınları, İstanbul.

FOUCAULT, Michel (2014). *Bilginin Arkeolojisi*, Çeviren: Veli Urhan, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

GÜMÜŞ, İnan (2018). *Umurü'l-Ümera (Metin-Dil Özellikleri) ve İktidar Felsefesi Bağlamında Söylem Çözümlemesi*, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.

GÜMÜŞ, İnan ve AYDEMİR, Özgür Kasım (2018). "Şeyh Osman Bin Ali'nin Umurü'l-Ümera Adlı Eseri ve Dil özellikleri Üzerine", *AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi*, C. 6, S. 13, s. 443-456.

KARPUZ, Hacı Ömer (2006). "Anadili Bilinci Sorunu", *Türkçenin Çağdaş Sorunları*, Gazi Kitabevi, Ankara, s. 206-222.

KIRAN, Zeynel (1986). *Saussure'den Günümüze Dilbilim Akımları*, Onur Yabancı Diller Kitap ve Yayın Merkezi, Ankara.

LEVEND, Agâh Sırrı (1962). "Siyaset-nameler", *TDAY-Belleten*, s. 167-194.

MARSHALL, Gordon (1999). *Sosyoloji Sözlüğü*, Çevirenler: Osman Akınhay-Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara.

OCAK, Ahmet Yaşar (1998). "Din ve Düşünce: II-Düşünce Hayatı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C. 2, Editör: Ekmeleddin İhsanoğlu, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul, s. 159-193.

OY, Aydın (1972). *Tarih Boyunca Türk Atasözleri*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.

SAUSSURE, Ferdinand de (2001). *Genel Dilbilim Dersleri*, Çeviren: Berke Vardar, Multilingual Yayınları, İstanbul.

Şeyh Osman b. Ali (1582/1583). *Umūrü'l-Ümerā*, Süleymaniye Kütüphanesi Fatih No. 4188.

TÜRK, H. Bahadır (2012). *Çoban ve Kral Siyasetnamelerde İdeal Yönetici İmgesi*, İletişim Yayınları, İstanbul.

UĞUR, Ahmet (2001). *Osmanlı Siyaset-Nâmeleri*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.

KİRALIK KONAK ROMANINDAKİ DEĞERLER ÇATIŞMASINI HAZ-ACI BAĞLAMINDA OKUMA DENEMESİ

Öğr. Gör. Ebru VURAL ARSLAN
Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi

ÖZET

Yeryüzünde düzeni önceleyen ve sosyal bir varlık olan insan, yaşamını düzenleyebilmek için bazı değer yargılarına gereksinim duyar. İçinde yaşadığı toplumun değerlerine uyum sağlayarak kendi varlığını sürdürmeye çalışır. Toplumlar bazı dönemlerde zorlu süreçlerden geçer ve ortaya çıkan karmaşa ortamı, toplumun yapısını farklı biçimlerde etkiler. Bu karmaşanın gerek kuşaklar arasında gerekse de kişiler arasında değer çatışmasına, uyuşmazlığa neden olduğuna tanık olunur. XIX. yüzyılın sonları, XX. yüzyılın başları Osmanlı İmparatorluğu için sancılı bir dönem olmuş, I. Dünya Savaşı, siyasi alanda olduğu kadar sosyal alanda da ülkeyi olumsuz etkilemiştir. Yaşam koşulları ve toplumun yapısı farklılaşmaya başlamıştır. Ülke tarihi açısından bir dönüm noktası sayılan bu durum, yazın alanına da yansır. İstanbul'da bir tarafta değerlerine bağlı, onlardan taviz vermeyen, yeni yaşam biçimlerini yadırgayan insan tipi; diğer taraftaysa ait olduğu toplumun değerlerini öteleyen, lüks içinde batılı bir yaşam sürdürmeyi dileyen ve yozlaşmaya yüz tutmuş insan tipi Türk roman ve öykülerinde görülmeye başlanır. Türk yazınında Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Kiralık Konak* adlı romanı, I. Dünya Savaşı öncesi ve sırasındaki toplumun yapısını ve bu yapının yarattığı değerler çatışması sorunsalını ortaya koyması bakımından dikkat çeken bir yapıttır. Bu yapıtta dönemin değişen koşulları ve değerleri, kişilerin yaşam biçimleri ve buna bağlı olarak şekillenen değer yargıları arasında uyuşmazlık yaratır. Roman kişisi Seniha'nın haz odaklı yaşamı, karşıt bir biçimde Naim Efendi ile Hakkı Celis'in çeşitli nedenlerle çektiği acı, olay örgüsünde geniş yer tutar. Bu durum, haz ve acı bir değer midir, eğer değerse kişiler arasındaki değerler çatışmasında nasıl bir işleve sahiptir, sorularını akla getirmektedir. Bu çalışmada değerler çatışması, haz-acı olguları ele alınıp bu sorulara romanın içeriği doğrultusunda açıklık getirilmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Kiralık Konak*, değer çatışması, haz, acı.

ATTEMPT TO READ THE CONFLICT OF VALUES IN *KIRALIK KONAK* NOVEL IN THE CONTEXT OF PLEASURE-PAIN

ABSTRACT

A person who gives priority to order on earth and is a social being needs some value judgments in order to regulate his life. He is trying to maintain his existence, adapting to the values of the society in which he lives. In certain periods of society, complex processes take place, and the environment of chaos affects various structures of society. It is clear that this chaos has caused conflicts and conflicts between generations and between people. XIX. century, xx. The beginning of the 20th century was a painful period for the Ottoman Empire. The First World War had a negative impact on both the country and the social sphere. Living

conditions and the structure of society began to differentiate. This situation, which is considered a turning point in terms of the country's history, is reflected in the field of literature. The type of people in Istanbul who depend on their values does not make concessions from them; on the other hand, it begins to manifest itself in Turkish novels and human-type stories, which set aside the values of the society to which they belong, wanting to live luxuriously and live luxuriously. The *Kiralik Konak* was written by Yakup Kadri Karaosmanoglu in Turkish literature is a work that attracts attention from the point of view of revealing the structure of society before the First World War and the problems of conflicts created by this structure. In this paper, the changing conditions and values of the period create a conflict between people's lifestyles and the values formed accordingly. Seniha's pleasure-oriented life and the suffering that Naim Efendi and Hakki Celis suffered for various reasons, occupy a large place in the plot. This situation is the value of grief and pain, if it is worth it, what function in the conflict of values between people resembles questions. This study will discuss and clarify the clash of values, serious and painful phenomena in accordance with the content of the novel.

Key Words: Yakup Kadri Karaosmanoglu, Kiralik Konak, value conflict, pleasure, pain.

GİRİŞ

İnsan, evrendeki diğer canlılardan farklı olarak, aklıyla içinde bulunduğu evreni, içinde bulunduğu toplumu anlamlandırmaya; olay, nesne ve olgular arasında bağıntı kurmaya, yaşama alanını düzene sokmaya çalışır. Doğanın düzenine uyum sağlamaya çalışırken kendine ve içinde bulunduğu topluma ait bir düzen oluşturma gereksinimi hisseder. Böylece yaşamını, iç dünyasını etkileyen olaylara ve olgulara, çevresindeki kişilere, onlarla olan ilişkilerine ve hatta kendi varlığına dair bazı anlamlar, değerler üretir.

> "İnsan, akıl sahibi varlık olarak, gözlemleyen, seyreden, bağıntı kuran ve bunların temelinde bilen varlık olmak yanında ve belki bundan da önce tasarlayan, amaçlayan, plan yapan, amaca uygun araç yapan, seçim ve tercihlerde bulunan ve tüm bu tasarı, amaç, plan, seçim ve tercihlere bağlı olarak eylemde bulunan bir varlıktır. İnsanlar da hayvanlar gibi çeşitli davranışlar sergilerler. Fakat sadece insana özgü bir davranış şekli vardır ki, buna eylem adının verilmesi gerekir. Eylem; bir ilke, norm, inanç, değere vb. bağlı, istençli (iradi) davranıştır." (Özlem 2014: 18).

İnsan, istençli olarak sergilediği davranışları da düzene koymak ister. "İnsanın gerçekleştirilmesi gereken eylemlerini düzenleyen, onları önemine göre sıraya koyan bir 'organ'a gereksinmesi vardır. Eylemlerin bir düzeni, bir sıralanması, ancak insan bir 'değer organı'na, bir 'değer duygusu'na sahipse olasıdır." (Mengüşoğlu 2015: 153). Antikçağdan bugüne dek *değer* ve *değerler*in ne olduğu, nasıl ortaya çıktığı, mutlak mı göreceli mi olduğu, insana nasıl bir yaşam alanı sunduğu farklı görüş ve doktrinlerin potasında belirlenmeye çalışılmıştır. *Felsefe Sözlüğü*'nde *değer*in tanımı şu şekilde yer alır: "Ahlâk ya da değer felsefesinde, olgu bilincinde sonra ortaya çıkan ve olguya, belli duyguları, arzuları, ilgileri, amaçları, ihtiyaç ve eylemleri olan özneyle ilişkisi içinde, belli nitelikler yüklemeyle

belirlenen tavır; öznenin olana, olguya yüklediği nitelik." (Cevizci 1999: 201). Değer felsefesi (İng. axiology Fr. axiologie) de değerin neliği, tipleri, ölçütü, metafiziksel statüsünün ne olduğu (öznelliği, mantıksal nesnelliği ve metafiziksel nesnelliği) gibi problemler çerçevesinde ele aldığı araştırmaları kapsayan değer teorisidir (Cevizci 1999: 203).

Hem teoriyi hem de pratiği içine alan değer alanına felsefî olarak ilk yaklaşım Sofistler ve Sokrates'le birlikte görülür. Sokrates'ten önce felsefî araştırmaların temelini tabiat metafiziği oluştururken Sokrates'ten sonra insan ve değer problemi ele alınmaya başlanır. Sokrates'in fikirlerini kendi fikirleriyle harmanlayan Platon ise diyaloglarının pek çoğunda farklı bir değeri konu edinmiştir. Aşk, erdem, haz, dostluk, cesaret, güzellik, ahlak gibi değerlere yer vererek bu değerleri hakikat problemine bağlar (yaşlılık dönemi diyaloglarına kadar idee teorisini savunurken yaşlılık dönemi diyaloglarında dyade düşüncesi önem kazanır) ve hakikat-değer teorisi ortaya koyar. Aristotales ise değeri hakikat probleminden ayrı ele alır ve her değeri kendi sınırı içinde mantık temelinde inceler. Spinoza, *Etika* adlı kitabıyla ve Leibniz, *Théodicée* adlı kitabıyla değer sorununa eğilmiştir. Modern düşüncede ise ilk defa Kant, değer problemini özel ve bağımsız olarak ortaya koyar. İnsan aklının tasavvur, arzu ve his olmak üzere üç yetisi olduğunu dile getiren Kant, değer probleminin arzu ve his yetileri üzerine kurulduğunu iddia eder. Hamilton, Alexander Bain, Herbart, Lotze ve Franz Brentano gibi bazı filozoflar, Kant'ın yetileri sınıflandırmasıyla ilgili incelemeler yapar. Brentano, ruhî olayları tasavvur olayları, hüküm olayları, sevgi ve kin olayları olmak üzere üç gruba ayırır. Bilgi ve ilim alanının tasavvurla, değerler alanının da sevgi ve kin eylemleriyle meydana geldiğini belirtir. Ona göre değerler, duygu âlemine dayalıdır. M. Scheler, N. Hartmann, K. Jaspers, Geiger gibi filozoflar da Brentano'nun düşüncelerini izlemişlerdir. (Ülken 1965: 202-210).

Değerlerin sınıflandırılması, mutlaklığı, göreceli olup olmadığı konusu da tartışılagelen konulardandır. Takıyettin Mengüşoğlu, *İnsan Felsefesi* adlı yapıtında değerleri antropolojik olarak üç grupta sınıflandırır. Bunlar *yüksek değerler, araç değerler* ve *davranış değerleri*dir. İlk gruba doğru, adalet, söz verme, iyi-kötü, dürüstlük-yalancılık gibi her insan için aynı anlamı taşıyan ve değişiklik göstermeyen değerleri dâhil eder. Araç değerler grubunda ilgi, çıkar, yarar gibi değerler yer alır. Bu gruptaki değerler, yüksek değerlerin yapıp-etme alanlarına karışarak bu değerleri yönetmeye çalışır. Kompleks durumda olan yapıp-etmelerle açık bir değer duygusu olmayan durumlarda yüksek değerlerle araç değerlerin iç içe girmesi söz konusudur. Üçüncü grup ise davranış değerleridir. Zevkler, alışkanlıklar, gelenekler, sosyal davranış şekilleri, toplumsal değerler bu grupta yer almakla birlikte bu değerler öznel ve değişken yapıdadır. Bir toplum için uygun olan bir davranış şekli başka bir toplum için uygun olmayabilir. Bu değerlerin ortak işlevi, insanların eylemlerini yönetmesidir (Mengüşoğlu 2015: 160-171).

Değerler, aynı çağda toplumdan topluma değişebildiği gibi aynı toplumda çağdan çağa da değişiklik gösterebilir (Kuçuradi 2003: 9). Her toplum kendi değerlerini ortaya koyabileceği gibi her çağın da kendine özgü toplumsal değerleri bulunabilir. Burada belirleyici olan toplumsal amaç ve faydadır.

> "Her sosyal düzen bir değerler sistemidir. Her değer sisteminde, teknikten ahlâki ve dinî'ye kadar bütün değerler toplum sistemini teşkil eder. Bu değerler

> arasında bir gaye-araç ikiliği vardır ve zaman zaman gaye ve araç rol değiştirmek üzere birbirlerine bağlı bir bütün teşkil eder. Her değer sisteminde bir hiyerarşi vardır: Gaye değerler yukarıda, araç değerler aşağıdadır. Fakat rol değiştirmelerine göre her değer sisteminde türlü bakımdan hiyerarşiler kurulabilir. Bunlar toplumsal tabakalara, insanlararası münasebetlerde, kişisel açı tarzlarına bağlı olduğu için son derece çeşitli ve hareketlidir. İnsanlar arasında değer çatışmaları hiyerarşilerin farkından ileri gelir." (Ülken 1965: 373).

Değişen sosyo-ekonomik şartlar, politik yenilikler ve bu yeniliklerin getirdiği kültürel farklılıklar, toplumsal değerlerde de çatışma ve değişime yol açar. "Her devrim bir kuraldan çıkış ve eski kuralların sarsılmasıdır. Her sarsılış yeni bir kural ve düzen meydana getirir." (Ülken 1965: 382).

KİRALIK KONAK'TA DEĞERLER ÇATIŞMASI

Fecr-i Âti Topluluğu'nda yer alan Yakup Kadri Karaosmanoğlu, önceleri sanatın sanat için olması gerektiğini savunurken Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi, idari ve sosyal alanlarda çöküş yaşamasının ve Balkan Savaşı ile I. Dünya Savaşı'nın neden olduğu olumsuzlukların etkisiyle sanatın toplum için olması gerektiğini düşünmeye başlar. Bu sebeple romanlarında Türk toplumunun yaşadığı sorunlara yönelir. *Kiralık Konak*'ta I. Dünya Savaşı'na gidilen yılları ve savaş dönemini, *Hüküm Gecesi*'nde II. Meşrutiyet'i, *Sodom ve Gomore*'de Mütareke dönemini, *Yaban*'da Kurtuluş Savaşı yıllarını, *Ankara*'da Cumhuriyet'in ilk on yılını, *Bir Sürgün*'de II. Abdülhamit dönemini ele alarak toplumsal değişiklikleri ve bu değişikliklerin toplumun değer yargılarını nasıl etkilediğini gözler önüne serer (Moran 2005: 179).

Osmanlı İmparatorluğu üzerinde 18. yüzyıldan itibaren etki alanına sahip olan Batılılaşma hareketi, Türk toplumunu yeni bir yörüngeye sokmaya başlar. Batılılaşma hareketinin neden olduğu sosyolojik değişim, Türk yazınına *değer karmaşası, yozlaşma, kimlik çatışması* gibi konularla yansır. Yakup Kadri'nin *Kiralık Konak* adlı romanı da bu çatışmayı konu edinen yapıtlardan biridir. "İmparatorluğun son yıllarını yaşadığı devirde, Osmanlılara has kültürel bütünlüğün bir sembolü olan konak, yazarın kurguladığı çatışma için farklı kimlikleri bir arada topladığı mekândır." (Tüzer 2007: 227). Yazar, kültürel değişim ve yozlaşmayı Naim Efendi, Naim Efendi'nin ailesi ve çevresinden seçtiği kişilerle göstermek ister. Özellikle eski bir Osmanlı tipi olan Naim Efendi, alafranga züppe tipi Servet Bey ve romanda "asır sonu" diye adlandırılan kadın tipi Seniha üzerinden bu çatışma verilmek istenir (Moran 2005: 180). Üç kuşaktan seçilmiş, dönemin anlayış ve duyuş tarzını ortaya koyan üç farklı tip, çatışmayı çarpıcı olarak sergilemesi bakımından önem taşır. Ancak Seniha'yla aynı kuşakta yer alan –önceleri Seniha'ya âşık, şair ruhlu bir romantik, sonraları ise sanata, hayata, topluma ve toplumun sorunlarına karşı bakışı değişmiş olarak çizilen– Hakkı Celis, değişim yaşamasından önce de sonra da kendi kuşağıyla uyumsuzdur. Kendi kuşağında yer alan roman kişilerinin hoşlandığı şeylerden hoşlanmaz. Seniha'ya duyduğu aşk nedeniyle Seniha ve Seniha'nın çevresindekilerle çoğunlukla aynı ortamda bulunur. Bu kişilerin aşk ve yaşamla ilgili konuşmaları, entrikaları, ilişkileri Hakkı Celis'e tuhaf geldiği gibi Hakkı Celis'in şiir ve

aşk anlayışı da onlara tuhaf gelir. Hakkı Celis, onların ahlak dışı ilişkilerini gördükçe kadınlıktan, erkeklikten tiksinir ve etteki sır, ona korku verir (Karaosmanoğlu2006: 53). Hakkı Celis, anlatıda hem sanat anlayışında hem de topluma bakışında değişim yaşamasıyla romanın yazıldığı dönemin sanat anlayışını ve sosyo-kültürel durumunu yansıtması bakımından önem taşır. Anlatı kahramanlarından Naim Efendi ve Hakkı Celis, tüm diğer anlatı kişilerinin karşısına konmuş roman kişileridir. Bu bağlamda roman kişileri, sahip oldukları değerlerin çatışması ve yaşadıkları uyumsuzluk bakımından iki grupta değerlendirilebilir:

- Yenileşmeyi ve farklılaşmaya başlayan değer yargılarını kabul edemeyenler, bu durumu kabul edemedikleri için de acı çekenler (Naim Efendi, anlatının ilerleyen bölümlerinde Hakkı Celis, acı çekmesi söz konusu olmasa da uyumsuzluk yaşaması bakımından Selma Hanım)
- Yenilikleri yaşamak isteyen, hazzı merkeze alan, toplumun değerlerini değil de kendi mutluluklarını, değerlerini önceleyenler (Seniha, Cemil, Faik Bey, Servet Bey, Necibe Hanım)

Naim Efendi gibiler dışarıyla uyum sağlayamayıp kendilerini içe kapatırlar ve acı çekerler. Servet Bey, Seniha gibi roman kişileri de kimliklerini dışarıda oluşturmaya çalışır, içeriyle/Osmanlıyla/önceki kuşağa ait değerlerle uyumsuzluk yaşar, Avrupa'dan ödünçledikleri yaşamlarla Avrupai görünüş, yaşam tarzı içinde zengin ve mutlu olmanın hayalini kurarlar. (Tüzer 2007: 228). Seniha'nın annesi Sekine Hanım, haz peşinde koşanlar ve acı çekenlerin dışında kalan bir diğer roman kişisidir. Sekine Hanım'a *çekingen, içinden titiz, iradesiz, tembel; hususiyle* kocasının *nüfuzuna ve çocuklarının arzularına son derece uy*an pasif bir kadın olarak yer verilir (Karaosmanoğlu 2006: 14). Naim Efendi'nin kız kardeşi ve Seniha'nın büyük halası Selma Hanım romanda "sağduyu"yu temsil eder. Anlatıda her ne kadar Seniha'yla ilgili yorumlar yapan, Naim Efendi'ye uyarı ve tavsiyelerde bulunan bir kadın olarak yer alsa da toplum, değişen değer yargıları hakkında pek söz almaz. Nuriye ve Neyyire Hanımlar ise sanata düşkün, sanat, aşk ve eğlenceyi önceleyen, toplumdan uzak kahramanlar olarak çizilmiştir.

Tüm sanatların, araştırmaların, eylemlerin ve tercihlerin amacı iyiye ulaşmaktır. Bir arada yaşayan insanlar, eylemlerini ve yaşam biçimlerini gerek kendileri için gerekse de ötekilerle uyumsuzluk yaşamamak adına düzenler. Bu düzenin temelinde daha iyiye ulaşmak ve mutlu olmak yatar. Yaşam biçimlerinin iyilik ve mutlulukla ilişkili olması olağandır. İnsanların çoğu hatta sıradan insanlar iyilik ve mutluluğun hazdan kaynaklandığını düşünürler, bu nedenle de hazza düşkün olurlar (Aristoteles 2014: 21-24). Romanda başta Seniha olmak üzere ikinci grupta yer alan kişiler, hazza düşkün kişiler olarak yer alır. Seniha, yaşamını hazları doğrultusunda düzenler. Naim Efendi ve Hakkı Celis de hem içinde bulundukları koşullar hem de Seniha nedeniyle acı çekip içlerine kapanırlar.

Bazı filozoflarca haz ve acının iyi ve kötü gibi değerlerin temelinde yer aldığı savunulur. Platon, *Philebos Yahut Hazza Dair* adlı diyalogunda Sokrates, Protarkhos ve Philebos'u konuşturarak iyinin temelinde neyin olduğunu tartışmaya açar:

> "Philebos diyor ki, bütün canlı varlıklar için iyi, sevinçten, hazdan, eğlenceden ve bütün bu çeşit şeylerden ibarettir. Ben bunun aksini ileri sürüyor ve diyorum

> ki, bu doğru değildir. Bilgelik, zekâ, hafıza ve aynı özden olan her şey, düzgün düşünce, doğru muhakeme, bunlardan payı olanlar için daha iyi ve değerlidir, bunlardan pay almak da, bütün şimdiki ve gelecek varlıklar için, dünyanın en iyi şeyidir. " (Eflâtun 1943: 3).

Platon, bu diyalogla iyinin bedenin arzularından çok akılla ilintili olduğunu savunur. Yaşamın her döneminde, her insan topluluğu ve kültürde insanlar, *olması gereken*i ifade eden şeyler altında iyi veya kötü olarak adlandırılan eylemlerde bulunurlar; duygusal kökenli eğilim, düşünce, inanç, töre, alışkanlık ve geleneklerin buyurduğu değer, norm ve yasakların meydana getirdiği tinsellik durumu içinde yaşarlar. İşte bu yaşama biçimine de *ahlak* adı verilir (Özlem 2014: 19-20). Aristotales dâhil tüm eski Yunan filozoflarının düşüncelerinde ahlak, insanın mutluluğunu hedefler. Kant'çı düşüncede ise ahlak, iyiyi istemedir. Çünkü her insanın mutluluk anlayışı farklıdır ve buna dayalı etik sistemi evrensel ve genel geçer olamaz (Nietzsche 2014: 146).

Anlatıdaki değerler çatışması iyi-kötü karşıtlığını besleyen haz-acı, namus-namussuzluk, ahlak-ahlaksızlık üzerine kuruludur. Anlatının daha ilk sayfalarında kullanılan "İstanbul'da iki devir oldu: Biri İstanbulin; diğeri redingot devri…" tümcesi iki farklı devri, farklı değer yargılarını işaret eder. İstanbulin Devri giyiniş, yaşayış, duyuş ve düşünüş itibariyle Akdeniz kıyılarındaki medeniyetlerini yansıtması bakımından olumlanır. Bu devirde yaşayan ve bu devrin duyuş tarzına sahip olan kişiler, *umumi işlerden çekinir, hiddetlerinde ve hazlarında ölçülü, namuslu aile babaları ve kibar konak sahipleri*dir. Redingot Devri'ne ait olanlar ise *redingotu içinde yarı uşak yarı kapıkulu riyakâr* bir nesildir. Konak hayatı yerini köşk hayatına bırakır ve yaşayışın, düşünüşün, giyinişin üslubu kalmaz. Elbiseler gibi ahlak ve terbiye de *rokokolaşır.* (Karaosmanoğlu 2006: 10-11). Bu değişim sadece ahlakî değerlerde değil kullanılan dil, sanat anlayışı ve estetik değerlerde de görülmekte, Redingot Devri olumsuzlanmaktadır. Değerlerin çatıştığı bu iki devir olumsuzlanırken alaturkalık-alafrangalık çatışmasına da yer verilir.

Naim Efendi, İstanbulin Devri'ne mensup eski Osmanlıyı temsil eden bir İstanbul beyefendisidir. Alafranga züppe tipi olarak çizilen damadı Servet Bey ve Faik Bey'e tahammül edemeyen, onlarla uyum sorunu yaşayan bir adamdır. Torunu Seniha'yla da uyum sorunu yaşar ancak Naim Efendi'nin ona duyduğu sevgi ve merhamet, dönemin ahlaki değerlerine aykırı davranışlarda bulunan Seniha'yı her defasında affetmesine ve onun davranışlarına göz yummasına neden olur.

Mutluluğu zenginlik, aşk, cinsellik gibi olgularda arayan ve bu hazlara ulaşmak için farklı kimliklere bürünen Seniha, romanda Naim Efendi, Hakkı Celis, Faik Bey'in merkezinde yer alır. Onların ilgi alanında olmayı hep başarır. Bu erkek kahramanlarla alay ederken onları hep avucunun içinde tutmak ister. Âşıkları Hakkı Celis ve Faik Bey'i elde tutmak için şuhluğunu, Naim Efendi için sevecenlik silahını kullanır. Romanda Seniha'nın dış görünümünün betimlemesi, onun ruhsal durumunu yansıtmada başarılı bir şekilde kullanılmıştır:

> "Bu alaycı genç kız, Frenklerin asır sonu diye vasıflandırdıkları bir genç kızdı; asır sonu, yeni bir nevî içtimaî örnektir ki, haricî ve dahilî yaşayışında hale ve maziye ait her türlü kayıttan azade ve istikbalin henüz hazırlanan cereyanlarına

> tabidir. Seniha, daima en son çıkan moda gazetelerinin resimlerine benzerdi. Körpe, ince ve çalak vücudu, ipek böcekleri gibi daimi bir istihale (başkalaşma) içindedir. Günün aydınlıklarına göre mütemadiyen rengi değişen yeşil gözleri gibi sesinin bestesi, kımıldanışlarının ahengi ve hatta başının şekli de mütemadiyen değişirdi. İçi de tıpkı dışı gibiydi; tıpkı gözlerinin rengine benzeyen bir ruhu vardı, kâh ihtilaçlı, kederli, bulanık ve fena, kâh berrak, rakit (durgun) ve ekseriya bir havai fişek gibi şenlikli idi. Fakat bu küçük, şeytan mevcudiyetinin hiç değişmeyen bir hususiyeti vardı ki, o da alaycılığı ve şuhluğudur." (Karaosmanoğlu 2006: 16-17).

Faik Bey'i avucunun içine alana kadar bencil ve arzulu bir Seniha'yla, Faik Bey'le yaşadıkları aşk ve evlilik dışı ilişkiden sonra ise daha duygusal, romantik, durgun ve emeline ulaşmış bir Seniha'yla karşılaşılır. Bu ilişkinin duyulmasıyla birlikte Naim Efendi ve toplum tarafından yapılan baskı Seniha'yı yine değiştirir. O dönemin toplumsal değerlerine göre bir erkekle yaşanan aşk ve evlilik dışı ilişki ahlaksızlık, namussuzluk olarak görülür. *Ahlaklı* ve *ahlaksız* terimleri gündelik kullanımda cinsellikle ilintilendirilir (Adorno: 2012: 21-22). Bu sebeple Naim Efendi bu rezaletin, ahlaksızlığın hemen ört bas edilmesi için evlendirilmeleri bahsini açar. Bunun üzerine Naim Efendi önce damadı Servet Bey ile daha sonra ise Seniha ile tartışır. Bu tartışmalar, namus, aşk, evlilik gibi toplumsal değerlerin nasıl sarsıldığını, birbiriyle çatıştığını gözler önüne sermesi bakımından önem taşımaktadır.

Naim Efendi'nin temsil ettiği değer yargılarına göre evlilik temiz ve kutsal bir olgudur bu sebeple çiftlerin görücü usulü evlenmesi en uygun evlilik şeklidir. Ona göre aile ocağına evvelce tanışıp sevişmiş olan bu genç çift, müşterek bir günahın lekesiyle kirlenmiş olarak girecektir. Evlilik öncesi tanışıp sevişmek zinadan farksızdır (Karaosmanoğlu 2006: 42). Naim Efendi, Seniha'nın Faik Bey'le adada yaşadığı aşktan, imzasız mektuplar aracılığıyla haberdar olur. Durumu Servet Bey'e açar. Servet Bey, bu olayı namussuzluk olarak değerlendireceğine "Hey gidi, haysiyet, namus, hey!... Haysiyetli, namuslu adam imzasız mektup yazar mı, rica ederim?" diyerek imzasız mektup yazmayı, genç bir kızın şaşırması, hırsızlık ve cinayet gibi suçlardan daha ahlaksız bir davranış olarak değerlendirir. "Abdülhamit devrinin bu millete terk ettiği anane-i ruhiye… (ruh alışkanlığı)" olarak görür ve iki devir arasındaki değerlerin uyuşmazlığını ortaya koyar. (Karaosmanoğlu 2006: 74-75). Naim Efendi, olayın doğru olup olmadığını sorunca "Olabilir a, bunda o kadar harikulade ne var, efendim?" cevabını veren Servet Bey, bu tür bir ilişkiyi onayladığını, bunun normal bir anlayış olduğunu bildirir. Bu konuşma, Naim Efendi'nin konaktaki hâkimiyetinin ne kadar sarsıldığını gösterir. Naim Efendi elindeki yakut yüzüğe baktıktan sonra duvardaki yağlı boya resme bakar. Babasının parmağındaki yüzük elindeki yüzüğün aynısıdır.

> "Naim Efendi, kendisini babasının resmi karşısında, duvardan minderin üstüne yuvarlanmış ikinci bir resim zannediyordu, farkı neydi? İki pencere arasında yaldızlı kalın bir çerçeve içinde asılı duran bu Mahmudiye fesli adam gibi o da sesini çıkarmamaya, zamanın ve saatlerin değişimine tabi olmaya ve başkalarının elleri kendini nereye bırakırsa orada kalmaya mahkum değil miydi?" (Karaosmanoğlu 2006: 77).

Naim Efendi kendini konaktaki herhangi bir eşya gibi görür ve bundan acı duyar. Duvardaki resimle Naim Efendi arasında kurulan bu ilişki, Naim Efendi'nin sadece topluma değil aynı konakta yaşadığı kişilere de yabancılaştığını, değer yargılarının sarsıldığını sergilemesi bakımından dikkate değerdir.

Naim Efendi, bu durumu bir namus davası olarak görür ve dedikodulara daha fazla yer vermemek için Faik Bey'in babası Kasım Bey'le görüşmeye karar verir. Fakat Kasım Paşa da soğukkanlılıkla evlilik kararını sadece Faik Bey'in verebileceğini söyler. Oğlunun bir işinin olmadığından üstelik havai olduğundan bahseder. Bu utançla konağa geri dönmek zorunda kalır. "Asrın tepkileri onu ite ite evvela şehirden konağın içine, sonra konağın içinden bu odaya sürükleyip tıkmıştır. (…)Bu oda Azrail'in intizar salonudur." (Karaosmanoğlu 2006: 107). Seniha, büyükbabasının Kasım Bey'in yanına gittiğini öğrenince büyükbabasına evlilik hakkındaki fikirlerini bildirir:

> " Evet, evet sevişiyoruz. Bugün istesem ben ona varırım; bugün istesem o beni alır; dünya bir araya gelse, kimseler bizi ayıramaz. Fakat, ne çare ki istemiyoruz. Zira evlenme hakkındaki fikirlerimiz sizinkilere hiç benzemiyor. Bizim için evlenme bir kalp meselesi değildir. Ne de bir uzvî zarurettir. Ben ve o, bu işi bir hesap ve akıl meselesi telakki ediyoruz; paraya müteallik (ilişkin) bir iş…" (Karaosmanoğlu 2006: 109).

Seniha, böyle bir memlekette, böyle bir halkla yaşayamayacağını; kendine mahsus bir hayat yaşayacağını söyler ve ekler: "İşte bunun içindir ki, sevdiğim bir adamı kendime hayat yoldaşı yapmaktan çekiniyorum; zira bütün hazlarımda, zevklerimde, keder ve heyecanlarımda tamamıyle yalnız kalmak, tamamıyle benliğimi muhafaza etmek emelindeyim." (Karaosmanoğlu 2006: 110). Seniha aracılığıyla dile getirilen bu tümceler, yalnız duygularıyla eylemlerini belirleyen romantik kadın görünümünün tersine eylemlerini farkında olarak belirleyen bir kadın görünümü çizer. Spinoza, *Ethica* adlı yapıtında, kendilik bilinci ve kendi çabasının farkında olma durumunu irade ve iştah kavramlarıyla açıklar:

> "Zihin bedenin duygu hallerine ait fikirler sayesinde zorunlu olarak kendisinin bilincine varır, dolayısıyla kendi çabasının da bilincinde olur. Bu çaba salt zihne atfedildiğinde *irade* adını alır; ama aynı anda hem zihne hem de bedene atfedildiğinde *iştah* olarak adlandırılır. (…) biz bir şey için çabalıyorsak, onu istiyorsak, ona iştah kabartıyorsak, yani onu arzuluyorsak, bunu o şeyin iyi olduğuna hükmettiğimiz için yapmıyoruz, tersine, bir şeye çaba harcadığımız, onu istediğimiz, ona iştah kabarttığımız, yani onu arzuladığımız için o şeyin iyi olduğuna hükmediyoruz." (Spinoza 2011: 343-345).

Seniha, yaptığı eylemlerin bilincindedir ve ona göre bu eylemleri emeline ulaşmak noktasında doğru ve iyidir. Emeline ulaşmakta yalnız yol almayı tercih eder. Böylelikle büyükbabasını hayatına karışmaması için uyarır. Bu konuşmanın ardından Naim Efendi'yi kronik bir hıçkırık tutar. Seniha'nın dedesiyle ters düşmesi de onu sinirli bir ruh durumuna sokar. Bu tartışma, her ikisine de acı verir.

Seniha'nın hazlarını kendi başına yaşama isteği, aslında onun yaşamı boyunca hazla karışık acı duymasına neden olur. Bencilliğin getirdiği özgürlük, ilgi odağında olmak,

zenginlik peşinde koşmak, cinsel arzular ve aşk maceraları onun dönem dönem haz almasını sağlasa da tüm bunlar geçicidir. Hazzın sürekli olmayışı ona acı verir buna karşın yeni hazlar peşinde koşmaya devam eder. Platon, yapıtında hazla karışık acıyı şu şekilde örnekler:

> "SOKRATES – Bazı hastalıkların sebeb olduğu hazların özünü bir gözden geçirelim.
> PROTARKHOS – Hangi hastalıklar?
> SOKRATES – Bazı ayıp hastalıkların doğurduğu ve hani şu bahsettiğimiz hırçın tabiatlı feylesofların son derecede tiksindikleri hazlar.
> PROTARKHOS – Hangi hazlar?
> SOKRATES – Mesela uyuzun ve ilaca hacet göstermiyen buna benzer başka hastalıkların kaşınma ile geçmesi gibi, Tanrılar aşkına olsun söyle, Protarkhos, bu gibi hallerde duyulan şey nedir? Bir haz mıdır? Yoksa acı mıdır?
> PROTARKHOS – Bana kalırsa, Sokrates, bu hazla karışık bir çeşit acıdır." (Eflâtun 1943: 88).

Seniha'nın anlatıda yaşadığı da buna benzer bir hazdır ve bu, onun gözleri gibi ruh halinin ve hazlarının da değişmesine sebep olur. Seniha, anlatının ilk bölümlerinde cinselliğini kullanarak Faik Bey'i ve öteki erkekleri tuzağına düşürme ve tutkulu bir aşk yaşama arzusundadır. Faik Bey'le adada toplumun ahlak değerlerine ters düşen bir aşk yaşar. Bu sırada anlatıcı Seniha'yla ilgili şu tümcelere yer verir: "Seniha'da serkeş bir atı zapt ve idare eden mahir bir binici gururu veyahut nadir bir avı pençesinde tutan bir yırtıcı mahluk hazzı vardı; ara sıra gözlerinde madeni pırıltılarla genç adama bakıyordu." (Karaosmanoğlu 2006: 61). Seniha, avını yani Faik Bey'i elde eder ancak bu hazla da doyuma eremez. Seniha, arzusunun aşk değil de zengin bir kişiyle evlenip yurt dışında özgür bir hayat sürme olduğunu anlayınca evi terk eder. Yeni bir hazzın peşinde koşar. Yurt dışında aşk serüvenleri yaşar, İstanbul'dakiler onun fuhşa düştüğüyle ilgili yorumlarda bulunur. Seniha, parası bitince geri dönmek zorunda kalır. Hakkı Celis, ülkesine geri dönen Seniha'yı olgun ve yorgun bir kadın olarak betimler, Seniha'nın bu olgun hanım tavırlarının altındaki çiğliğini, boşluğunu ve hiçliğini yüzüne vurmak ister (Karaosmanoğlu 2006: 150-151). Seniha'yı Avrupa da doyuma ulaştırmaz, bu defa mebus Necip Bey'le evlenmeyi planlar ama Necip Bey tarafından terk edilir. Seniha'yı hiçbir zaman doyuma ulaştırmayan acıyla karışık haz hissi Seniha'nın ruh halinin devamlı değişmesine neden olur. Yanlış hazlar peşinde koşan ve doyumsuz bir iştaha sahip olan Seniha, toplumun sorunlarından uzak, yanlış batılılaşan, kendi zevklerinin peşinden koşan ve yozlaşan insan tipini sergiler.

"Değerler simgesel olarak toplumda bireylerin tutunacakları kulplar ve toplumsal yapıyı ayakta tutan direklerin vazifesini görürler." (Özensel 2003: 222). Seniha da çevresi tarafından ahlaksız olarak yaftalandığı için kendine bir değer yaratma amacında, böylelikle ruhundaki boşluğu doldurma gayretindedir:

> "Ben uçurumun kenarında duran bir kadınım. Evet, Hakkı, bunu herkes bilir ve kendim de hissediyorum. (…) Bir romanda görmüştüm. Bütün ahlak düsturlarının hulasası şudur diyordu: Hakikat için hakikati söyleyebilecek bir tarzda yaşamak. Ben vakıa anama, babama, hassaten büyükbabama çok fenalık etmiş bir kızım; pek çok kusurlarım var, fakat bütün bunlara mukabil bir

> meziyetim var ki o da, hiç riyakâr olmayışımdır; her zaman, bilmeden kendiliğimden açık sözlü, açık özlü bir kızdım. (…) Bütün bunlar bir fazilet değil midir? Bahusus böyle bir memlekette, batıl akidelerin, riyanın, korkunun bu kadar şiddetle hüküm sürdüğü böyle bir karanlık memlekette…" (Karaosmanoğlu 2006: 208).

Seniha, bir değer olgusunu kendi varlığında taşıdığını, açık sözlü oluşunun bir erdem olduğunu dile getirirken o dönemdeki toplum yapısını da gözler önüne serer. Hakkı Celis, buna karşılık "Memleketi ne karıştırıyorsunuz? Zavallı memleket, o sizin dışınızdadır." (Karaosmanoğlu 2006: 208) diyerek memleketin zavallı bir durumda olduğunu kabul eder ancak memleketi Seniha'nın dışında tutar. Seniha'nın ve onun erdem olarak gösterdiği değerin toplumdan ve toplumun değerlerinden çok uzak olduğunu ifade edip toplumun değerlerini yüceltir. Seniha'yı saf bir aşkla seven Hakkı Celis, Seniha'nın toplum algıladığı türden bir ahlakla örtüşmeyen davranışları nedeniyle anlatıda değişim ve gelişim yaşar. Sanatın toplum için yapılması gerektiğini düşünür. Seniha'ya duyduğu karşılıksız aşk, Seniha'nın tutumları ve Seniha'dan haber alamamanın verdiği acı onun ruhunu olgunlaştırır ve Hakkı Celis, çektiği acının toplumun çektiği sancıların yanında bir hiç olduğunu düşünür. Seniha'yı seviyor olmaktan tiksinir. İstanbul sefa içindeyken cephede pek çok genç ülkesi için savaşım vermektedir. Hakkı Celis, seferberlik ilan edilince hiç aklında olmadığı halde askere yazılır. Halkı için savaşmaya, toplumun yaralarını sarmaya karar verir. Bu değişim sadece hayatı duyuş ve algılayışıyla sınırlı kalmaz sanat anlayışında da bir değişim yaşar. Seniha'nın İstanbul'a döndüğünü duyunca Seniha'yı ziyarete gider. Seniha'yla aralarında geçen konuşma, Hakkı Celis'in olgunlaştığını sergiler:

> "Hakkı Celis dedi ki:
> 'Çok değişmişsiniz Seniha abla!'
> Seniha:
> 'Sen de epey büyümüşsün!'dedi.
> (…)
> 'Yalnız büyümek değil, ihtiyarladım bile, Seniha Abla.'dedi. 'Siz çok gezdiniz, çok gördünüz. Fakat ben çok düşündüm, çok hissettim. O kadar ki, bütün fikirler, bütün hisler bana şimdi yavan geliyor. Siz bu bezginliğe vasıl oldunuz mu? Nerede? her tarafınızdan arzu, emel, gençlik fışkırıyor, şimdi 'haydi' deseler bir seneden beri yaptığınız seyahatleri aynı iştiha ile tekrar edebileceksiniz. Fakat, ben düşündüklerimi tekrar düşünmek, hissettiklerimi tekrar hissetmek istemeyeceğim. Seniha abla, bizi pişiren ıstıraptır; gezip görmek değildir. (…)
> Seniha zoraki bir kahkaha ile güldü:
> 'Ooo, daima felsefe! Sen hiçbir zaman hayat adamı olamayacaksın, hiçbir zaman, zavallı Hakkı!'
> Bunun üzerine genç adam acı acı gülümseyerek yarı ciddi, yarı şaka cevap verdi:
> 'Öyleyse ölüm adamı olurum.' " (Karaosmanoğlu 2006: 151).

Hakkı Celis, bu sözler ağzından çıktıktan sonra askerliğin, ülke için savaşmanın anlamını daha iyi anlar. Asker kıyafetlerinin içinde ilk defa bir kahraman gururunu duyumsayarak sözlerini tekrar eder: "Ben bir ölüm adamıyım, ya ölmeye ya öldürmeye gidiyorum." der (Karaosmanoğlu 2006: 152).

Bu bir tür intihardır nitekim anlatının sonunda Hakkı Celis'in cephede öldüğü haberi alınır. Durkheim, toplumsal yapı, kurumlar ve değerler arasındaki uyumun önemli olduğundan bahseder. Toplumsal uyumsuzluk (anomie) dönemlerinde intihar olaylarında artış yaşandığını gözlemler (Özensel 2003: 222). Eğer dış dünya, bireyin gereksinimlerini doyurmayı reddederse bu durum bireyin ağır acılar çekmesine neden olur. Bu nedenle insan içgüdüsel itkileri etkileyerek acılarının bir kesiminden kurtulmayı umar. Acıya karşı bu savunma türü artık duyusal aygıtla ilgili hale getirilmez; gereksinimlerin içsel kaynaklarına egemen olmaya çalışılır. Eğer başarı sağlanırsa özne, tüm öteki etkinliklerinden de vazgeçmiş –yaşamını feda etmiş- olur ve bir başka yoldan yalnızca dinginliğin mutluluğuna ulaşır (Freud 2016: 212). Yüce bir amaçla savaşa katılan Hakkı Celis, sadece bu yolla duygularını susturabilecek, acılarını dindirebilecektir.

Toplumsal uyuşmazlığı, değerler çatışmasını ele alan bu anlatı, Hakkı Celis'in ölümüyle sonuçlanır. İçinde yaşadığı toplumla ve yozlaşan değerlerle uyuşamamasından kaynaklanan acı bu şekilde son bulur. Cepheye gitmeme seçeneği olmasına rağmen cepheye giden, cephede ölmek arzusuyla cesurca davranışlarda bulunan Hakkı Celis, aslında intihar eder. Vurulduktan sonra su içmek ister, arkadaşları su içerse öleceğini söyler. Hakkı Celis de "Daha iyi ya, bir an evvel kurtulurum! der. (Karaosmanoğlu 2006: 215). Şehit olarak ölmeyi ve sonsuz huzura kavuşmayı diler. Hakkı Celis'in ölüm sahnesi ayrıntılı bir biçimde anlatılırken Seniha, bunu dinlemeye katlanamaz.

SONUÇ

Bu yapıt ele alınırken pek çok araştırmacının kuşak çatışması, kimlik çatışması üzerine yoğunlaştığı görülür. Kimlik çatışması, içinde yaşanılan toplumun pek çok açıdan uyumsuzlaştığı, anomalileştiği bir dönemde sık rastlanan bir olgudur. Ülkenin içinde bulunduğu durum, politik, sosyal, kültürel ve ekonomik değişim, başka toplumlarla kurulan temas gibi pek çok faktör toplumun oluşturduğu değerlerin de sarsılmasına, değişmesine sebep olur. Sarsılan ve değişen değer yargıları ise kişilerin ruhlarında yara açar. Kişi bazen yeni değerler sistemine alışamazken bazense sarsılan değerlerin yerini yenileriyle doldurmaya çalışır. Bu da gerek kendisiyle gerekse çevresindekilerle uyuşmazlık yaşamasına sebep olur. Bu yapıtta da Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş yıllarında ve I. Dünya Savaşı'nın başlangıcında toplumun değer yargılarının değişmesi, İstanbul halkı arasında ulus fikrinin körelmeye başladığı *birey*in ön plana çıktığı fikri işlenir. Toplumu, toplumun değerlerini, milli birliği önemseyen Naim Efendi ve Hakkı Celis'le özgürleşmeye çalışan, birey olma yolunda hazlarının peşinden bencilce koşan Seniha arasındaki değerler çatışması ele alınır. "Bir anlatıda her kişi bir değeri temsil eder ancak bir metinde, her bir kişinin temsil ettiği değerlerin birbirine göre tanımlanması, yani bir dizge oluşturması gerekir. Metnin ideolojisi ancak bu biçimde ortaya konabilir." (Aktulum 2017: 9). Yakup Kadri, metnin ideolojisini sunarken Seniha ve onun gibi hazlarında ölçüsüz, toplumun değer yargılarından uzak bir

yaşam sürdüren tiplerin değerlerini olumsuzlar. Roman Hakkı Celis'in ülkesi için can vermesiyle sonlanırken romanın son tümcesinin "Fakat, Seniha sadece güzel ve süslüydü." (Karaosmanoğlu 2006: 217) olması, bu tiplerin duyarsızlığına getirilen olumsuz bir eleştiridir. Romandaki çatışma, bireylerin hazları, hazla karışık acı, acının olgunlaştırıcı ve huzura kavuşturan bir işlevinin olması gibi noktalardan okunabilir.

KAYNAKÇA

Adorno, Theodor W., *Ahlak Felsefesi'nin Sorunları,* Çeviren: Tuncay Birkan, Metis Yayınları, İstanbul 2012.

Aktulum, Kubilay, "Yazınsal Metinlerde Değerlerin Yazınbilimi", *Yeni Türk Edebiyatı Araştırmaları,* Temmuz-Aralık 2017/9:18 (01-16).

Aristoteles, *Nimakhos'a Etik,* Çeviren: Furkan Akderin, Say Yayınları, İstanbul 2014.

Cevizci, Ahmet, *Paradigma Felsefe Sözlüğü,* Paradigma Yayınları, İstanbul 1999.

Eflâtun, *Philebos Yahut Hazza Dair,* Çeviren: Sabri Esat Siyavuşgil, Maarif Matbaası, İstanbul 1943.

Freud, Sigmund, *Uygarlık, Toplum ve Din,* Yason Yayınları, Çeviren: Aycan Özüpek, Ankara 2016.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri, *Kiralık Konak,* İletişim Yayınları, İstanbul 2006.

Kuçuradi, Ioanna, *İnsan ve Değerleri,* Türkiye Felsefe Kurumu, Ankara 2003.

Mengüşoğlu, Takiyettin, *İnsan Felsefesi,* Doğubatı Yayınları, Ankara 2015.

Moran, Berna, *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış,* İletişim Yayınları, İstanbul 2005.

Nietzsche, Friedrich, *İyinin ve Kötünün Ötesinde,* Çeviren: Korkut Ata, Avrupa Yakası Yayıncılık, İstanbul 2014.

Özensel, Ertan, *Sosyolojik Bir Olgu Olarak Değer,* Değerler Eğitimi Dergisi, Temmuz 2003, Cilt 1 Sayı 3, s. 217-239.

Özlem, Doğan, *Etik Ahlak Felsefesi,* Notos Kitap, İstanbul 2014.

Spinoza, *Ethica-Geometrik Yöntemle Kanıtlanmış ve Beş Bölüme Ayrılmış Ahlak,* Çeviren: Çiğdem Dürüşken, Kabalcı Yayınevi, İstanbul 2011.

Tüzer, İbrahim, *Kimliklerin Çatıştığı Mekân: "Kiralık Konak" ve Evini/Evrenini Arayan Nesiller,* Bilig Bahar 2007, Sayı 41, s. 225-239.

Ülken, Hilmi Ziya, *Bilgi ve Değer,* Kürsü Yayınları, Ankara 1965.

GELENEKSEL ŞİİR BAĞLAMINDA VURAL BAHADIR BAYRIL ŞİİRİ

Öğr. Gör. Ebru VURAL ARSLAN
Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi

ÖZET

Günümüzde gelenek, farklı öğretiler tarafından gerek özel anlamıyla gerekse genel anlamıyla ele alınıp değerlendirilen bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Şiir geleneği, sosyal yaşamı düzenleyen normların şiirde yer alması anlamından öte, şairlerin birbirine eklemlenerek taşıdığı şiir mirası çerçevesinde değerlendirilebilir. Geleneğe bağlı büyük şairler, geçmişten yararlanırken yeniden üretim yoluna gider ve şiir geleneğini tazeler. Bununla birlikte geleneğin sunduğu ritme yöneldiklerinde kendilerine ruh akrabaları bulurlar ve geleneğin eksenine katılıp ritmi sürekli kılarlar. Eliot, eski ile yeni arasında organik bir uyumdan bahseder ve bu uyumun zamanımıza kadar akıp gelen bir çizgiye dayandığını dile getirir. Türk şiir geleneği XIX. yüzyılın ortalarına kadar doğu orijinlidir ve dinin beslediği kültür dünyasıyla harmanlanır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Tanzimat Fermanı'nın siyasî ve sosyal alanda etkisini gösteren yenileşme hareketleri, Türk edebiyatına da yansır. Böylelikle Türk şiirinin modernleşme süreci başlar. Türk şiirindeki geleneğin geniş anlamından söz etmek gerekirse üç ana kaynaktan bahsetmek mümkündür: Divan şiiri, Halk şiiri ve Batı şiirinin oluşturduğu gelenekler. 1980'lerde farklı geleneklerin içinden süzülen ve farklı şiir anlayışlarına sahip şairler yer alır. Bazı şairler farklı anlayışlara sahip olsalar da geleneği olumsuzlamazlar, aksine gelenekten yararlanarak poetikalarını belirleme yoluna giderler. 1980 Kuşağı şairlerinin büyük çoğunluğu, Şeyh Galib, Nedim, Ahmet Haşim, Yahya Kemal, Asaf Halet Çelebi, Behçet Necatigil, Hilmi Yavuz çizgisini 1980lerde sürdürmeye devam etmiş ve kendi şiirlerini bu çizgi içinden bağımsızlaştırarak kurmaya çalışmıştır. 1980'lerin geleneği önceleyen, gerek kullandığı imgeler, gerek şiirlerinde yer verdiği alıntılarla metinlerarası ilişkiler kuran ve eklemlendiği geleneği kendi poetikasıyla harmanlayan şairlerinden biri de Vural Bahadır Bayrıl'dır. Vural Bahadır Bayrıl, şiirinin tek bir gelenek çizgisinden değil birçok gelenekten beslendiğini ifade eder. Şiirinin temelinde gerek Doğulu gerekse Batılı şairlerin yanında kimi filozof ve müzisyenlerin de yer aldığını söylemek mümkündür. Gelenek'in yeni ile yeni'nin gelenek'le sadece karşıtlık ilişkisi değil bitişiklik ilişkisi de kurduğunu vurgular. Bu çalışmada Vural Bahadır Bayrıl şiirinin geleneğe nasıl eklemlendiği, geleneği nasıl dönüştürdüğü belirlenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Sözcükler: Türk şiiri, geleneksel şiir, Vural Bahadır Bayrıl.

VURAL BAHADIR BAYRIL POETRY IN THE CONTEXT OF TRADITIONAL POETRY

ABSTRACT

Today, tradition is regarded as a phenomenon that is viewed and evaluated by various doctrines both in a personal sense and in general. The poetic tradition can be appreciated within the framework of the poetic heritage, which poets combine in addition to the meaning

of the norms governing social life. Great poets of tradition return to the mode of reproduction, as they use the past and refresh the traditions of poetry. However, when they turn to the rhythm of tradition, they find relatives of their soul, join the axis of tradition and make the rhythm continuous. Eliot talks about organic harmony between the old and the new, and argues that this harmony is based on the line that flows through our times. The Tradition of Turkish Poetry XIX. Until the middle of the century, it is of Oriental origin and is mixed with the world of culture that feeds on religion. XIX. From the second half of the 20th century, reform movements reflecting the political and social influence of Tanzimat Fermanı were reflected in Turkish literature. Thus, the process of modernization of Turkish poetry begins. To mention the broad meaning of tradition in Turkish poetry, one can speak of three main sources: couch poetry, folk poetry and western traditions. In the 1980s there were poets who jumped through different traditions and understood poetry differently. Although some poets have different understandings, they do not deny the tradition, but rather use the tradition to define their poetics. Most of the poets of the 1980s, Sheikh Ghalib, Nedim, Ahmet Hashim, Yahya Kemal, Asaf Halet Celebi, Behcet Necatigil, continued to support the Hilmi Yavuz line in the 1980s and tried to create their own poems, making them independent of this line. Vural Bahadir Bayril is one of the poets who prioritized the traditions of the 1980s and created intertextual relationships with quotations and poems used in his poems and mixed the tradition with their own poetics. Vural Bahadir Bayril argues that his poetry feeds not only from one tradition, but also from many traditions. We can say that some philosophers and musicians were included in the basis of his poetry in addition to Eastern and Western poets. It is emphasized that tradition also establishes a connection between the new and the new with the tradition, and not the attitude of the opposition. In this study, an attempt will be made to determine how the poem of Vural Bahadir Bayril is formulated and how it transforms the tradition.

Key Words: Turkish poetry, traditional poetry, Vural Bahadır Bayril.

GİRİŞ

Günümüzde gelenek, farklı öğretiler tarafından gerek özel anlamıyla gerekse genel anlamıyla ele alınıp değerlendirilen bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. *Türkçe Sözlük*'teki anlamıyla gelenek, "bir toplumda, bir toplulukta eskiden kalmış olmaları dolayısıyla saygın tutulup kuşaktan kuşağa iletilen, yaptırım gücü olan kültürel kalıntılar, alışkanlıklar, bilgi, töre ve davranışlar, anane, tradisyon." dur (Türkçe Sözlük 2011: 920). Bu tanımla geleneğin sosyolojik anlamının işaret edildiği söylenebilir. *Felsefe Sözlüğü*'nde ise "Bir topluluğun, mevcut toplumsal yapısını ve değer sistemini çok büyük sarsıntılar yaşamadan koruyup devam ettirmek amacıyla, kendinden önceki kuşaklardan devraldığı belli bir dönüşüme uğratarak sonraki nesillere aktardığı, başta inanışlar, düşünüşler ve kurumlar olmak üzere, her tür sosyal pratik." (Cevizci 1999: 373) olarak tanımlanır.

Türk şiir geleneğini, sosyal yaşamı düzenleyen normların şiirde yer alması anlamından öte, şairlerin birbirine eklemlenerek taşıdığı şiir mirası çerçevesinde değerlerlendirmek daha doğru olacaktır. "Geleneğe bakmak, bugünkü ritmin geçtiği yollara yönelmek demektir." (Eroğlu 1993: 9). Çünkü geleneğin oluşması için ritmin yerini bulması gerekir. Ancak ritmin

herkes için ortak hale gelmesinin, içi boş ifadelerle dile getirilen bir alışkanlık durumunda olmasının gelenek için yeterli olduğu söylenemez. Gelenek zinciri, sadece dille ilgili biçimlerden ve dönemlere göre değişen ritimlerden oluşmaz. *Büyük şairler elinde yenilenerek, bütünleşmiş eserlerle tazeliği iade edilerek elden ele geçen değerlerle oluşur.* (Eroğlu 1993: 11). Geleneğe bağlı büyük şairler, geçmişten yararlanırken yeniden üretim yoluna gider ve şiir geleneğini tazeler. Ebubekir Eroğlu, ritmin üç katmanı olduğundan söz eder: İlk katmanı bir çırpıda farkedilen geçmişi, ikinci katmanı herhangi bir noktadan bakmakla görülebilecek saha, son katmanı ise dil içindeki bütün edebiyat değerlerinin, anlamını bulduğu uygarlık alanıdır. (Eroğlu 1993: 11).

Şairler geleneğin sunduğu ritme yöneldiklerinde kendilerine ruh akrabaları bulurlar ve geleneğin eksenine katılıp ritmi sürekli kılarlar.

> "Bizim eski şiirimiz de ana ekseni belli bir şiirdi, Eski şiir geleneğimizi oluşturan şairler, kendileriyle olgunlaşan bir vurgu'yu bu geleneğe eklemişlerdi. Fuzulî, romantik vurguyla geldi. Daha sonraki romantik tutum, Fuzulî'nin bu vurgusunu hiçbir zaman ihmal etmedi. Bakî'nin aristokratik edası, yücelik arayışlarının baktığı ilk halka oldu. Şeyhülislam Yahya ve Nedim gibi, mahallileşme eğiliminin temsilcileri[1], arkadaşça bir söyleyişle aynı ritmi beslemişti.
>
> Eski şiirimizin ritmi, zaman içinde, *asıl akord değişmeden* bütün parçaların çalınabileceği bir olgunluğa erişti. Şiirin temelinde bulunan dünya algılayışına ilişkin değerler, yani uygarlık değerleri değişmediği için kuşaklar arasındaki çatışma, kendisine bir yer açma mücadelesi biçiminde gelişiyordu." (Eroğlu 1993: 13).

Türk şiir geleneği XIX. yüzyılın ortalarına kadar doğu orijinlidir ve dinin beslediği kültür dünyasıyla harmanlanır. XVIII. yüzyılın sonlarından itibaren yeni bir kültür dünyasıyla yüz yüze gelen Türk kültür dünyası, yeni değer yargılarını tanımaya başlar. Batı, özellikle de Fransa'yla etkileşim içinde olan Türk aydını, bilim teknikle ilgili gelişmeleri, Fransız İhtilali'ni hazırlayan fikir akımlarını, eğitim alanlarını sıkı biçimde izler, batılı hayat tarzını İstanbul'a taşır. Bu alışveriş, Türk kültür dünyasına ve edebiyat dünyasına yeni değer yargılarını, yeni edebî türleri, iletişim araçlarını ve farklı sanat ürünlerini kazandırır. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Tanzimat Fermanı'nın siyasî ve sosyal alanda etkisini gösteren yenileşme hareketleri, Türk edebiyatına da yansır. Böylelikle Türk şiirinin modernleşme süreci başlar. Şinasi, Ziya Paşa, Namık Kemal, Recaîzâde Mahmud Ekrem, Abdulhak Hâmid, halka yönelme, halkı aydınlatma ve eğitme çabasında olurlar. Şiir türünde çeviri denemeleri yaparlar. Şiir yapısını hem şekil hem de içerik olarak yenilemeye çalışırlar. Namık Kemal, *Celâl Mukaddimesi'*nde Divan şiirini acımasızca eleştirir ve alaya alır. Bu yenileşme hareketlerini Tevfik Fikret ve Cenap Şahabettin'in eski şiir geleneğinden farklı olarak yeni bir şiir biçimi ve estetiği kurma çabası izler. Tanzimat'ın ikinci kuşağında şiirin

[1] Mahallîleşme akımı Tatavlalı Mahremî, Edirneli Nazmi, Aydınlı Visalî gibi şairler öncülüğünde Türk şiir geleneğinde yerini almıştır. Şeyhülislam Yahya bu akımı destekleyen şiirler yazmış, 18. Yüzyılda bu akım Nedim ile olgunlaşmıştır.

yapısı üzerine çokça tartışma ortaya çıkar, bu da kurulmak istenen yeni şiir estetiğine yön verir. Bu görüş ve tartışmalara bakıldığında Türk şiirinin temel sorunu *söz*de yani *dil*de görülüyordu (Parlatır 2017: 1-14).Özellikle Namık Kemal'in eski şiir geleneğine getirdiği sert eleştiriler geleneğe karşı olumsuz bir algı yaratır.

Cumhuriyet'in ilk yıllarında Halk şiirine yöneliş söz konusudur. Halk şiiri geleneğinin de Garipçiler tarafından reddedildiği görülür. Her ne kadar Divan ve Halk şiirine karşı çıkılsa da, şiir yönelişleri kendinden önceki yönelişlerle çatışsa da modern şiirin ritminin temelinde yatan duyum ögeleri, gelenek içinde yer alan şairlerle bir ruh akrabalığı kurarak varlığını sürdürmüştür (Eroğlu 1993: 14). Çünkü asıl sorun Türk şiirinin *duyuş*la ilgili bir sorun değil, dil sorunudur. Dil sorununu aşmaya çalışan şairler, genellikle biçim ve izlek bakımından modernleşme yoluna başvurmuşlardır. Duyuş olarak eski şiir geleneğinin izlerini sürdürmüşlerdir.

> "Dilin iç iktidarı, o iktidarın İktidar'la (büyük harfle yazılan İktidar'la) örtüşen boyutu ve hepsinden önemlisi dilin nesneyi alımlamakta kullanılan sınır ve olanakları, Türk şiirinin tüm bu Modernist çabalarda bulunduktan sonra, her defasında geriye dönmesine ve kendi üstüne kapanmasına, kendi 'gelenek' yatağında akarak geliştirilmesine yol açmıştır." (Eroğlu 1993: 25).

Bu durumda şairlerin eski ama günümüze ulaşma başarısı göstermiş olanı kendi şiir anlayışıyla yeniden ürettiğini, ona yeni bir boyut kazandırdığını söylemek yanlış olmayacaktır. Eliot da eski ile yeni arasında *organik* bir uyumdan bahseder ve bu uyumun zamanımıza kadar akıp gelen bir çizgiye dayandığını dile getirir. (Eliot 1983: 20-22). Hilmi Yavuz, Türkiye'de gelenekten yararlanmanın doğru bir biçimde anlaşılmadığını, Cumhuriyet şiirinin reddi mirasla işe başlamasının geleneğe yaklaşımda olumsuz bir algı yarattığını ifade eder. (Halman vd. 1999: 5).

Memet Fuat, modern Türk şiirinin temelinde iki ana çizginin bulunduğunu söyler. Bu çizgilerden birincisi Nedim diğeri de Şeyh Galib'tir. Bu çizgilerin başat konumunda olan şairlere eklemlenen halkalar ise şu şekildedir: I. Nedim, Yahya Kemal, Nazım Hikmet, Orhan Veli; II. Şeyh Galib, Ahmet Haşim, Necip Fazıl, Fazıl Hüsnü, İkinci Yeni (Akkanat 2012: 125). Baki Asiltürk ise geleneği daha özel bir anlamda ele alıp bu çizgileri çoğaltır:

- İmgeci şairler Ahmet Haşim'i ve İkinci Yeni'nin usta şairlerini,
- Mistik-metafizik yönelimli şairler Şeyh Galib, Sezai Karakoç gibi metafizik geleneğe dâhil olan şairleri
- Folklorik anlayışı sürdürenler Halk şiirini
- Şiirin yapılan bir şey olduğunu düşünenler, Yahya Kemal, Behçet Necatigil, Hilmi Yavuz'u
- Argo ve alt kültürü benimseyenler beatnik şair Ginsberg, Can Yücel, Ece Ayhan'ı
- Anlatımcı şiiri savunanlar Anglo-Sakson geleneğini sürdüren bazı İngiliz şairlerini, Yahya Kemal ve Attilâ İlhan'ı önemsemişler ve poetikalarını bu kaynakların temeline oturtmuşlardır. (Asiltürk 2017: 69).

Türk şiirindeki geleneğin geniş anlamından söz etmek gerekirse üç ana kaynaktan bahsetmek mümkündür: Divan şiiri, Halk şiiri ve Batı şiirinin oluşturduğu gelenekler. 1980'lerde farklı geleneklerin içinden süzülen ve farklı şiir anlayışlarına sahip şairler yer alır. Bu şairler farklı anlayışlara sahip olsalar da geleneği olumsuzlamazlar aksine gelenekten yararlanarak poetikalarını belirleme yoluna giderler:

> "Modernist, *avant-garde*, gelenekselci şiir anlayışına sahip şairlerin aynı kuşakta yer alması, 1980'lerde gelenek sorununu alevlendirmiştir. 1980 Kuşağı şairleri önceki şairlerin aksine geleneği reddetmeyip Türk şiiri tarihini bütünselliği içinde gündemine almıştır. Şairler, kendi anlayışlarına göre bir yandan Türk şiirinin iki büyük geleneği olan Divan şiirini ve Halk şiirini, bir yandan da Cumhuriyet dönemi şiirinin sembolist ustalarını ve İkinci Yeni şairlerini ciddi birikimlerle okumuşlar, poetik birikimlerini böyle biçimlendirmişlerdir. Şairlerin gelenekteki ustaları veya dönemleri tercihlerinde estetik algıları, entelektüel birikimleri, dünya görüşleri, beslendikleri kaynaklar rol oynamıştır." (Asiltürk 2017: 69).

Gelenekselci Şiir ve Vural Bahadır Bayrıl

Baki Asiltürk, *Türk Şiirinde1980 Kuşağı* adlı yapıtında *gelenekselci şiir*i poetik bir yönelim olarak ele alır. Gelenekselci şiir ifadesiyle anlatmak istediği şudur: 1980 Kuşağı şairlerinin büyük çoğunluğu, Şeyh Galib, Nedim, Ahmet Haşim, Yahya Kemal, Asaf Halet Çelebi, Behçet Necatigil, Hilmi Yavuz çizgisini 1980lerde sürdürmeye devam etmiş ve kendi şiirlerini bu çizgi içinden bağımsızlaştırarak kurmaya çalışmıştır. Bunu yaparken de metinlerarası ilişki kurma, eski sözcüklere yer verme, hatırlatıcı ifade ve anlamlandırmaya başvurma, klasik mazmun ve izlekleri diriltme gibi yönelimler, geleneğin içinden kurulan bir söyleyiş gibi ögelerden yararlanır. (Asiltürk 2017: 310-311).1980'lerin geleneği önceleyen, gerek kullandığı imgeler, gerek şiirlerinde yer verdiği alıntılarla metinlerarası ilişkiler kuran ve eklemlendiği geleneği kendi poetikasıyla harmanlayan şairlerinden biri de Vural Bahadır Bayrıl'dır. Bu çalışmada Vural Bahadır Bayrıl'ın her bir kitabından bir şiir bu bağlamda incelenecektir.

1962 Manisa doğumlu olan Bayrıl, İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi Temel Sanat ve Bilimler Bölümü'nü bitirir. 1986'da arkadaşlarıyla birlikte Şiir Atı Yayıncılık'ı kurar. Resim, edebiyat, şiir üzerine yazı ve röportajlarını; Üç Çiçek, Şiir Atı, Sombahar, Yönelişler, Gösteri, İpekdili, İmge/Ayrım, Düşler, Est&Non, İnsan gibi dergilerde ve Cumhuriyet, Güneş, Hürriyet, Özgür Gündem, Milliyet, Zaman gibi gazetelerde yayınlar. 1983'te Yarın Dergisi, Genç Eleştirmenler Yarışması'nda mansiyon, 1986'da Enka Sanat Vakfı Şiir Yarışması'nda mansiyon, 1992'de *Melek Geçti* şiir kitabıyla Behçet Necatigil Şiir Ödülü'nü, 2000'de ise *Şer Cisimler* şiir kitabıyla Türkiye Yazarlar Birliği'nin yılın Şiir Kitabı ödülünü alır. Vural Bahadır Bayrıl'ın dört yapıtı bulunmaktadır: Melek Geçti (1992), Şer Cisimler (2000), Arzuda Tenhâ (2009), Elmas Sıkıntı (2016).

İstanbul'da yaşayan ve reklamcılık yapan Vural Bahadır Bayrıl, Behçet Necatigil'in "Şiir atıflarla ilerler." sözünü ciddiye alır.

> "Önce Eliot'a kulak verelim: 'Yeni bir eser yaratıldığı zaman, eski eserlerin oluşturduğu organik bütün, aynı anda yeniden düzenlemeye tâbi olur. İçinde yaşadığımız çağa kadar yaratılmış bütün sanat âbideleri, kendi aralarında ideal bir düzen ve bütün oluştururlar. İşte bu bütün ve ideal düzen, yeni bir eserin kendilerine katılmasıyla değişikliğe uğrar.' Eliot ile Yahya Kemal'in 'imtidat' (süreklilik) kavramı etrafında eşzamanlı olarak birleşmeleri bana hep ilginç ve yakın gelmiştir… Bu tavra, Hilmi Yavuz'un sık sık kafamıza çaktığı Necatigil'in 'Şiir geçmişe atıflarla ilerler.' Sözünü de eklersem poetik tavrımın kaynaklarına ait kısa da olsa kuramsal bir çerçeve sunabildiğimi sanıyorum…" (Karal 2000: 22).

Bayrıl'ın poetik tavrının kaynaklarında hangi şairlerin yer aldığını bilmek, onun şiirini ve eklemlendiği geleneği anlamlandırmak açısından önemlidir. Bayrıl, "Şiire çırak durmaya" 15-16 yaşlarında başladığını dile getirir. İlk şiir okumalarına babasının arkadaşı Attila Yamaç aracılığıyla başlar. Attila Yamaç'ın İkinci Yeni şairlerinin kitaplarını Bayrıl'ın önüne sermesi, onun ilk defa şiirin büyülü alanıyla tanışmasına neden olur. Bayrıl, sonraları *Nazım Hikmet, Seçmeler* kitabını okumaya başladığını, buna Attilâ İlhan ve Ahmed Arif şiirlerinin eklendiğini söyler. 15- 16 yaşlarında ise romantik-lirik şairleri okumaya başlar. Bunlar arasında Fazıl Hüsnü Dağlarca, Necatigil, Oktay Rıfat, Melih Cevdet gibi şairler bulunur. (Yüce 2012: 9-11). Bayrıl'ın şairlerle olan teması sadece bunlarla sınırlı kalmaz. Şiirinin temelinde gerek Doğulu gerekse Batılı şairlerin yanında kimi filozof ve müzisyenlerin de yer aldığını söylemek mümkündür. Kendisi de şiirinin tek bir gelenek çizgisinden değil birçok gelenekten beslendiğini ifade eder:

> "Gelenek, süreklilik kadar hatta daha çok kesintilerden oluşan bir şeydir. Bir dizi metinsel strateji, stilistik ayrışma çabası, analoji, arketipsel eğretileme, çok eski bir tekniğin dönüştürümü gibi (ritm, vezin, vb.) karışık unsurları 'yeni' bir yapı etrafında yeniden örmektir şairin işi. Gelenekçi Şiir konusuna gelince. Bizde bu genellikle Divan şiirine atıfta bulunulmak için yapılır. Oysa benim şiirim birçok gelenekten beslenir; Mevlâna'ya, Fuzuli'ye, Nedim'e, Baki'ye baktığım kadar Baudelaire'e, Verlaine'e, Heine'ye, Rilke'ye, Lorca'ya Kavafis'e, Eliot'a, Elitis'e de bakmışımdır ben. Keza; Haiku'lara, ortaçağ destanlarına, halk ozanlarına, Latin şiirine, İtalyan Rönesans şairlerine, Ortadoğu'nun eski şiirlerine de… Kısacası; kimilerinin beni kategorize etmek istediği gibi yazdığım şiiri tamamen Divan edebiyatından çıkardığım gözlemi yanıltıcı ya da tek boyutlu bir yaklaşımdır bence…" (Öztek 2004: 34).

der ve *gelenek*'in *yeni* ile *yeni*'nin *gelenek*'le sadece karşıtlık ilişkisi değil bitişiklik ilişkisi de kurduğunu vurgular. Vural Bahadır Bayrıl, *Cumhuriyet Kitap*'ta Osman Hakan A. ile yaptığı söyleşide şiirde yapıyı oluştururken *poetik omurga*nın tesis edilmesi gerektiğini ifade eder. Bu omurganın bileşenleri bulunmaktadır. Bunlar;

> "1. Geniş ve derinliğine bir şiir bilgisi, 2. Dünü ve bugünü kapsayan ve geleceğe dair ipuçları taşıyan bir algılama farklılığı, 3. Geçmişi yorumlama,

bugünü değerlendirebilme yetisi, 4. Kendine ait bir şiir dili kurabilme yeteneği, 5. Neyi, niçin, nasıl yaptığının farkında olan bir bilinç durumu, 6. Dile hâkimiyet, 7. Şiirin estetik işlevi ile dilin anlam üretme, bildirişimi gerçekleştirme mekanizmaları arasındaki ayrımı görebilme, verili dilden kopmayı göze alma cesareti ve uyanıklığı, 8. Özel bir imaj sistemi, ses, anlam ve üslupta örtüşen, girift bir doku/yapı kurabilme becerisi… Kuşkusuz her şairin 'poetik omurgası farklı farklı özellikler taşır. Ama yukarıda saydıklarımın büyük bir kısmı iyi şairler için bir ortak payda, bir nirengi noktası oluşturur." (Bayrıl 1993).

Tüm bu açıklamalar, Vural Bahadır Bayrıl'ın tıpkı Yahya Kemal, Behçet Necatigil ve Hilmi Yavuz gibi *şiiri yapılan bir şey*, bir disiplin olarak değerlendirdiğini gösterir. Bu sebeple o, şiir yayınlamaktan çok yazmayı seven bir şairdir. Ona göre şair, "ortalarda gezinen, her 'tuzzz' diye seslenildiğinde 'buradayım' diye ortaya çıkan" biri değildir (Karal 2000: 22). Bir şiiri otuz taslakta yazdığı da olmuştur. Yazdığı şiirleri zamana bırakır ve zamana kalan şiirleri yayınlar. *Melek Geçti*'de 1986-1992 yılları arasında yazdığı şiirleri yer alır. *Şer Cisimler*'i 1995-1996'da bitirmesine rağmen 2000'de yayınlar. Yine *Arzuda Tenhâ,* 1996-1998 yılları arasında yazdıklarını içerir ve 2009'da yayınlanır.

Geleneksel Şiir Bağlamında Vural Bahadır Bayrıl Şiirini Metinlerarası İlişkilerle Okumak

Gelenekçi ve esoterik şiiri savunan Bayrıl, geçmişle bağ kurmaya, metinlerarası ilişkiye önem verir. Şiirlerinde kullandığı bir metafor olan aynı zamanda bir şiirinin adı olan *lehim,* onun poetik çerçevesini sembolize eder. (Asiltürk 2017: 319).

"LEHİM
Düşünceden geçen ıtır, bahçeye
girdiğinde, çocuğun musikiyle
ürperdiğini duyan kimdir?
Ruhların ezeli seferi, sürer kadim
mısralarda. Küçük gövde, ter içinde,
ayışığını giyer gibidir.
Birden defne taçlı hayaletler, kalbin
kendini seyrettiği o geçirgen satıhta.
Gölgeler değer, söner hâtıranın feri.
Söyleyin çocukluk mudur şimdi, ara
mızda sessizce boy veren arzunun
o dalgın karanfili?
Hâfıza, insana ezâ! Yokluk duygusu,
sen ey en yalnız ruhu kâinatın. ten,
yıkar tahammül mülkünü. 'Solmak' ise
neden, hep bu kıyıların en güzel rengi?
Bahçeyse vehim… Git gide derin… leş.

Açsam da her gece şerhâ kanatlarımı,
Bilinmez. 'Uçmak' ne zaman ve hangi
kuşların nasibidir?
Balkon, cesur körfez! Bizi annelere
İleten o şeffaf, o müphem imgedir. Yas
lı minarelerin tırmandığı gök-
yüzünü inkâr ederken bu şehir,
-Bir tel kopar ve âhenk ebediyen kesilir.* (Bayrıl 2000: 16-17).

Vural Bahadır Bayrıl, bu şiirinde –bilinçli olarak *Melek Geçti*'de yer alan şiirlerinde de– lehim izleğine yer verir:

"Çocukluk kırık bir lehim.
Ki onarılamaz bir daha asla!" (Bayrıl 2000: 62)
"Lehim yerinden oynadı aniden.
Kurtuldu düğümlerinden madde.
Cisimler bir anne tebessümü gibi
Kendiliğinden ve tevekkülle, sürüklendi
İsimlerinden öteye…" (Bayrıl 2000: 63)
"Meleklerin çekildiği saat.
Çürük ipliği mazinin. Ses
serpişti kamaşan tüylerini odaya.
Kırılınca lehim… Ayrı düştü
Birbirinden akis ve manzara…" (Bayrıl 2000: 76).

Bu izlekle onun gelenekle olan ilişkisinin, poetikasının izlerini sürmek olanaklıdır. *Lehim* şiirinde gelenekle açık ilişki yöntemini kullanarak metinlerarasılık kurar (Aktulum 1999: 93-94). Bu alıntıları ya da göndermeleri bazen italik yazarak bazense tırnak içinde belirtir. Bayrıl'ın bu şiirle kurmak istediği metinlerarası ilişki biçimdedir:

> " 'Lehim'de özellikle 'Ten yıkar tahammül mülkünü.' ifadesiyle Nedim'in meşhur gazelinin matla' beytine (Tahammül mülkünü yıktın Hulâgû Han mısın kâfir/Aman dünyayı yakdın âteş-i sûzân mısın kâfir) gönderme dikkati çeker. Şiirin son bölümünde 'Balkon, cesur körfez! Bizi annelere/ ileten o şeffaf, o müphem imgedir." sözleri Sezai Karakoç'un 'Balkon' şiirine (Çocuk düşerse ölür çünkü balkon/ Ölümün cesur körfezidir evlerde) gönderir. Bu açık göndermelerin yanı sıra gizli göndermeler de vardır şiirde ve onların en anlaşılabilir olanı 'Açsam da her gece şerha kanatlarını, / bilinmez. 'Uçmak' ne zaman ve hangi/ kuşların nasibidir?' dizeleridir. Bu dizeler bize ister istemez Baudelaire'in, kanatları denizciler tarafından parçalanan ve aslında 'şair'i simgeleyen 'albatros'unu anımsatır. (…) Yalnız ilginç ve çok önemli olan son bir metinlerarası buluşmayı yeniden hatırlamakta yarar var. 'Lehim', Yahya Kemal'in 'Bir tel kopar âhenk ebediyen kesilir' dizesiyle bitmektedir." (Asiltürk 2018: 152).

Vural Bahadır Bayrıl, metinlerarası ilişkiler ağını kullanarak esoterik, lirik bir şiir kurmaya çalışır. İlk iki kitabının başında alıntılarını kimlerden yaptığını belirtse de hangi şiirde kimden alıntı yaptığı kolayca belirlenemez. Çünkü söz konusu kişilerden yapılan alıntılar kitapta sırasıyla yer almamakla birlikte bazen bu alıntıları simyayı kullanarak dönüştürdüğü görülür. İtalik yahut tırnak işaretiyle yaptığı bu göndermeleri anlayabilmek ve şiirini yorumlayabilmek için önemli bir birikim gerektiği söylenebilir.

Şer Cisimler'de yer alan bu şiirinin yanı sıra diğer şiir kitaplarında yer alan bazı metinlerarası ilişkiler şu şekilde örneklendirilebilir:

Merdiven Çapraz saatlerin arasında gezdirilen fesleğen. 'Kalbin maziyi seyretmesi gibi'… Çiziliyor usulca, aklığından soyunmuş bir kadın sesi: '*Ils ont changé* *ma chanson'* ve sürçüyor musiki. (Bayrıl 1992:14)	Nilüfer Ben oraya koymuştum, almışlar, Arasına sıkışık saatlerin. Çıkarır bakardım kimseler yokken; Beni bana gösterecek aynamdı, almışlar. (Necatigil 2012: 209).

Behçet Necatigil, *Nilüfer* adlı şiirinin arka planında Hero ile Leandros mitosunun yer aldığını söyler (Alangu 1983: 294). Bir diğer adı *lotus* olan nilüfer çiçeğinin kutsal bir anlamı vardır ve bu anlam, edebiyat gibi sanat dalları tarafından işlenmiştir. "Nilüfer, özellikle Asya'da, ruh temizliğine ve saflığa ilişkin kutsal bir simgedir; yetiştiği ortam (durgun sular, bataklık vb.), kirliliği, nilüfer ise kirlilik içindeki saflığı, temizliği simgeler. Bu nitelikte bir simge olarak geniş bir coğrafyaya sahiptir." (Afacan 2014: 121).Vural Bahadır Bayrıl, "Çiziliyor usulca, aklığından soyunmuş bir kadın sesi" ile nilüferin "kirlilik içindeki saflık" imgesi arasında zıt bir ilişki kurgular. Kirliliğin içinden doğan bir saflık ve *aklığından soyunmuş bir kadın sesi*…. Bayrıl, burada sadece metinlerarası ilişki kurmakla kalmaz. *Aklığından soyunmuş kadın*, Dallida'nın seslendirdiği *Ils ont changé ma chanson'* adlı şarkıya da göndermede bulunur. Bu şiirde olduğu gibi bazı şiirlerinde de sanatlararası ilişkileri kullanır. (müzik, sinema vb.)

Necatigil'in "Ben oraya koymuştum, almışlar,/ Arasına sıkışık saatlerin./ Çıkarır bakardım kimseler yokken" mısralarında nilüfer, bir ayna metaforu olarak kullanılır ve şairin hayatın karmaşası, hızı içinde sıkışık saatlerde baktığı, kendini bulduğu, sığındığı bir liman olarak anlamlandırmak olanaklıdır. Vural Bahadır Bayrıl'ın mısralarında ise fesleğenin ayna işlevinde kullanıldığı görülür: "Çapraz saatlerin arasında gezdirilen/fesleğen. 'Kalbin maziyi seyretmesi/ gibi'…" Kalbin maziyi seyretmesi, şairin çocukluk yıllarına tuttuğu bir ayna

işlevi görür. Lotus, yani nilüfer, yazılı kaynak olarak Yunan mitolojisinin diğer mitolojilerden daha önce derlenmesi sebebiyle Batılı olarak algılanırken fesleğen yani reyhan daha Doğulu durur. Reyhanın kökü "rayiha"dır ve bu sözcük Doğu'nun mistik havasını okura taşır (Bayıldıran 2003: 19-21).

Necatigil, "sıkışık saatler"i kullanırken Bayrıl, "çapraz saatler"i kullanır. Necatigil, bu aynayı sıkışık saatlerin arasına bilinçli olarak koyar; Bayrıl ise aynayı çapraz saatlerin arasında gezdirir. Necatigil, "Beni bana gösterecek aynamdı/almışlar" derken tam da ihtiyacı olduğu anda aynanın yerinde olmadığının, birilerinin ya da bir şeylerin bu aynayı elinden aldığının farkına henüz varır. Bayrıl, ise –belki plağın çizik olmasından dolayı – "sürçüyor musiki" ifadesini kullanarak gerçekliğe uyanır. Kalbi mazisini, çocukluk dönemini seyrederken aklığından soyunmuş bir kadın sesiyle, sürçen bir musikiyle bu hatırlama anından uyanır.

Vural Bahadır Bayrıl, *Arzuda Tenha* adlı şiir kitabına Budha ve Karl Marx'ın alıntılarıyla başlar: "Dünya arzuyla gölgelenmiştir/ve bu ruhun gözlerini kör eder.." (Budha), "Kapitalizm maddi malların üretimi olduğu kadar, bir arzu üretimidir aynı zamanda (Karl Marx) " (Bayrıl 2009: 7). Bu kitap, şeylere arzuyla bağlanılan, bazense tapılan bir dönemde ruhun temiz olduğu kabul edilen çocukluk saflığının yitimi ve bu saflığın arayışı bağlamında okunabilir. Ruhun saflığının arzulardan uzaklaştıkça olanaklı olacağını bilen şair, bu kitabında yoğun olarak Doğu felsefesi ve mistisizmi, İslamî kaynaklara göndermeler yapar. Ruhun maddi şeylerle kirlendiği/kirletildiği 21. yüzyılda, meditasyon, yoga, ayurveda gibi pratik öğretiler tarafından yaygın olarak kullanılan *ruhun arındırılması, erginliğe erişme, iç huzuru sağlama* gibi olguların hayata geçirilmesi için inanışlar, inançlar ve mistik bir felsefeye ihtiyaç vardır.

"KAF

Taşın içindeki harfe dokundum.
İlk harfe. Söz'ün Arz'a indiği gece
den kalma o taşıllaşmış biçime.

Kaf'ı buldum, *Nun* nerde?
Varlığın silik grameri. Okumak
beyhude. Neyse odur çünkü madde
nin biçare kaderi.

Etersi hâle, yitmiş mürekkebin
feri. Eriyor mecalsiz sıfatlar
dan yaptığım asri maske.

Karanlık nişan. Arzudan âzâde.
Dil'in bizden uzak tuttuğu esrime.
Zamirin asidiyle çürüyen ifade.

Medet ey temâşâyı seçen iris!
Cisimsiz çiçekler taşıdığım kâğıt
varoluştan da haris

Güyâ ki zaman gibiydim, yekpâre.

Tanrım, tanıyınca insanı anladım,
neden hep bir *Nun* eksik bırakır
sın bende! (Bayrıl 2009: 53-54).

Çoğu mitolojide olduğu gibi İslamî literatürde, Kuran'da da başlangıçta sözün var olduğu, yaratıcının bu kozmik sözle evreni yarattığı bilinir. Kuran'da bu kozmik söz: "Kûn" yani "Ol!" dur ve Arap harfleriyle yazıldığında sadece kaf ve nun harfleri kullanılır. Vural Bahadır Bayrıl, bu "Ol!" emrine Arap harfleriyle göndermede bulunur ve yaratıcıyı kaf harfi olarak değerlendirir. Ezelî ve ebedî olan yaratıcıyı "O"yu bulmuştur ancak yaratının tamamlanması için gerekli olan nûn harfini elde edemediğinden söz eder. Şair ancak O'nun izniyle O'nun külli iradesi içinde yer alan, ilk basamakta kalan, yarım kalmaya yazgılı olan kişidir. (Karahan 2012: 169).

Şair, son kitabı olan *Elmas Sıkıntı*'nın ilk şiiri *Elmas Sıkıntı*'da parantez içinde ansiklopedik bir bilgi veriyormuşçasına "Bkz. *Hiçliğin Tadı*" ifadesini kullanarak, Charles Baudelaire'in *Hiçliğin Tadı* şiirine gönderme yapar:

"**Gece,** aralandığında **geyik**
yaralıdır. Yatar kâğıtta. Aşın
mış harf heykellerinden bir
ormanda. [Bkz. Hiçliğin Tadı]

(…)

Tende çakıp sönen, cisimsiz
ışık yansımaları. Saralı kâğıt
hayvanları… aydınlatır hazla:
Hayatlarımız artık süslü alıntılar
yığını!

Elmas sıkıntı. Hâlesi çoktan yitmiş
bir asrın, ruhtaki şu beyhude
çırpınışları!" (Bayrıl 2016: 14-15).

Şairin işaret ettiği Hiçliğin Tadı, imgesini Hilmi Yavuz da Taflan adlı şiirinde kullanır. "ne zaman dinecek, ne zaman? / bu taflan, bu taflan?/ey uçurum gözlü sevgilim!/ne zaman baksam/bir 'hiçlik tadı'" (Yavuz 1993: 42). Bayrıl, Baudelaire ve Hilmi Yavuz'un sürdürdüğü

hüzün çizgisini bu şiiriyle sürdürür. Yaşanılan yer olan dünya, anlamından uzaklaştıkça şairlere hiçlik tadı verir. Pek çok şeye sahip olduğumuz ama anlamından yoksun olduğumuz yaşamımız, *süslü alıntılar yığını*dır. Başkalarından ödünçlenen bu gösterişli yaşam, huzursuzluk verir. Bayrıl, bu şiiriyle sanki şiir yazmanın işçilik isteyen, sancılı bir iş olduğunu, *hâlesi çoktan yitmiş bir asır*da ruhunun boşa çırpındığını ifade ediyor gibidir.

SONUÇ

Şiiri bir simya işine benzeten Vural Bahadır Bayrıl'ın şiirleri, Behçet Necatigil, Hilmi Yavuz çizgisini sürdürüyor gibi görünür. Geleneğin, fesefenin, sanatın ona miras bıraktığı duyuş tarzını, sözcükleri incelikle işleyip *değer*lendirir. Şair, bu şairlerin kendi poetikasını oluşturmada önemli bir yer edindiğini, özellikle Hilmi Yavuz ve onun *sahih şiir* anlayışının poetik metinlerle ilişki kurmasında bir işlevi olduğunu belirtir. Şiirlerinde eski sözcükleri kullanması, Doğulu ve Batılı şairlere göndermelerde bulunması, şiirlerinde hissedilen mistik hava, onun şiirlerinin kültürle sıkı sıkıya ilişkili olduğu algısını üretir ancak asında o, bireyi ve bireyin sancılarını yakalayabilen şiirler yazar. Küresel sorunlar, metaya verilen değer, insan-doğa çatışması şiirlerinde hissedilebilir. Değerlerin kirlendiği, değersizleştiği bu çağda arınmayı mazide, doğallığın ve saflığın anavatanı olan çocukluk döneminde bulur. Bu sebeple şairin şiirlerinde sıklıkla yer verdiği imgeler; çocuk, anne, lehim, büyü, balkon, cam, simya, altın, elmas vb.dir. Lirizm onun için şiirde olması gereken bir ögedir. Bu bağlamda şiirlerinde müzikalite ve ruhtan söz etmek olanaklıdır.

KAYNAKÇA

Afacan, Aydın, *Nilüfer'de Mythopoetik Dinamikler,* CIU Cyprus International University Folklor/Edebiyat, Cilt 20, Sayı 80, 2014/4, s.119-128.

Aktulum, Kubilay, *Metinlerarası İlişkiler,* Öteki Yayınevi, Ankara 1999.

Akkanat, Cevat, *Gelenek ve İkinci Yeni Şiiri,* Metamorfoz Yayıncılık Okur Kitaplığı, İstanbul 2012.

Alangu, Tahir, *Türkiye Folkloru Elkitabı,* Adam Yayıncılık, İstanbul 1983.

Asiltürk, Bâki, *Türk Şiirinde 1980 Kuşağı,* Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2017.

Asiltürk, Bâki, *Hilesiz Terazi*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2018.

Bayıldıran, Sabit Kemal, "*Bayrıl'ın Melek Dönecek'i*", Yom Sanat, Temmuz-Ağustos 2003, Sayı 13, s. 19-21.

Bayrıl, Vural Bahadır, *Melek Geçti,* Can Yayınları, İstanbul 1992.

Bayrıl, Vural Bahadır "Geleneksel Şiirin Estetiği İle İlişki", (Söyleşiyi yapan: Osman Hakan A.) Cumhuriyet Kitap, Sayı 155, 11 Şubat 1993.

Bayrıl, Vural Bahadır, *Şer Cisimler,* Can Yayınları, İstanbul 2000

Bayrıl, Vural Bahadır, *Arzuda Tenhâ,* Mühür Kitaplığı, İstanbul 2009.

Bayrıl, Vural Bahadır, *Elmas Sıkıntı,* Mühür Kitaplığı, İstanbul 2016.

Cevizci, Ahmet, *Felsefe Sözlüğü,* Paradigma Yayınları, İstanbul 1999.

"Divan Edebiyatı Hortlak Değil, Muhteşem Bir Hayalettir" (Katılanlar: Talat Halman, Hilmi Yavuz, Güven Turan, Mehmet Kalpaklı, Ebubekir Eroğlu), *Kitap-lık Dergisi*, Sayı 38,Yapı Kredi Yayınları, 1999 s. 4-28.

Eliot, T.S., *Edebiyat Üzerine Düşünceler,*(Çev. Sevim Kantarcıoğlu), Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınlar, Ankara 1983.

Eroğlu, Ebubekir, *Modern Türk Şiirinin Doğası,* Yapı Kredi Yayınları, 1993.

Karahan, Hilal, "V. B. Bayrıl Şiiri Üzerine Dip Köşe Notlar", *Mühür,* Mart-Nisan 2011, sayı 34, s. 51-60, *Öteki Poetika: Bayrıl Şiiri Üzerine Yazılar,* (Der. Hilal Karahan), Mühür Kitaplığı, 2012.

Karal, Cevdet, "Modern Sanat İle Edebiyat Çok Eski ve Uzak Olanın Sürekli Yeniden Keşfinden Oluşur.", *Kaşgar*, Mart 2000, Sayı 14, s. 22.

Necatigil, Behçet, *Şiirler,* (Haz. Ali Tanyeri-Hilmi Yavuz), 5. Baskı, , İstanbul 2012

Öztek, Mehmet, "İyi Şiir, Yayınlandıktan Sonra Şairini Gereksinmeyen Şiirdir" *Heves*, 2004, Sayı 3, s. 34.

Parlatır, İsmail, *XIX. Yüzyıl Yeni Türk Şiiri,* Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi, Türk Şiiri Özel Sayısı IV Çağdaş Türk Şiiri, Ankara 2017, 1-14.

Türkçe Sözlük, Haz. Şükrü Halûk Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2011.

Yavuz, Hilmi, Erguvan Sözler-Toplu Şiirler 2, Can Yay., İstanbul 1993.

Yüce, Can Bahadır *"Benim Yaptığım, Biraz da Cumhuriyet Şiiri Paradigmasının Bizi Çevrelediği Çiti Yıkmaktı", Öteki Poetika: Bayrıl Şiiri Üzerine Yazılar,* Derleyen: Hilal Karahan, Mühür Kitaplığı, İstanbul 2012.

ANADİL EDİNCİ TEMELLİ İKİNCİ DİL ÖĞRENİMİ: MİNİMALİST MODEL[1]

Dr. Öğr. Üyesi Emrullah ŞEKER
Bitlis Eren Üniversitesi

ÖZET

Ekonomi insanlığın ve parçası olduğu ekosistemin sistem içi diğer varlıklarla olan ilişkisini belirleyen temel bir ölçüttür. Doğal ekonomik sistem içerisinde insanla birlikte gelişen dil yetisinin de ekonomik mirastan pay aldığı ve sadeleşerek ve gereksiz yapılardan kurtularak daha ekonomik olana doğru evirilmeye devam ettiği halen görgül bir vakadır. Vaka bu olunca yapısal olarak sesçil unsurların dizisel ve dizimsel bileşimleriyle berimsel bir sisteme sahip olan doğal dilin soyut ekonomik yapısı da Chomsky'nin Minimalist Programı (MP) ile minimalist yaklaşımdan payını almıştır. Ancak berimi ekonomik ilkelere göre işleyen ve tek yönlü bir özellik taşımayan dilin bilişi oldukça karmaşık kavramsal karşıtlıklar ve tek yönlü davranışsal veya bilişsel yaklaşımlarla açıklanmaktadır. Oysaki berimi ekonomik ilkelere göre işleyen dilin bilişinin de en az diğer alanlar kadar bireysel insanın en temel dürtülerini törpüleyen ekonomi ilkesi temelinde minimalist bir yaklaşımla tartışılması alana farklı bir bakış açısı kazandıracaktır. Bu çalışmada davranışçı ve bilişsel yaklaşımın ötesinde dil öğrenimi edinim-öğrenim, davranış-biliş, birinci dil-ikinci dil gibi gereksiz karşıtlıklarından kurtulmuş, bireyin doğuştan getirdiği zihinsel özelliklerle çelişmeyen ekonomi ve sadelik kaygısı taşıyan bir yaklaşımla yeniden açıklanmaktadır. Bu bağlamda minimalizm ekonomi, sadelik ve gereksiz tanımlama ve açıklamalardan kaçınan ilkeleriyle sadece MP'de olduğu gibi dilin yapısının ve işleyişinin temsil ve türetimi için değil edinim ve öğrenim çalışmaları içinde ilginç öneriler sunabilecek bir yaklaşım olarak görülmektedir. Bu nedenle bu kuramsal çalışmanın temel amacı bilişsel öğrenme modellerinin dışında dil yetisini ve zaten doğal bir dil konuşucusu olan bireyin mevcut anadil bilgisi temelinde ikinci bir dil öğreniminin zihinsel modelini tartışmaktır. Böylece bu çalışma ile ikinci dil öğreniminin zihinsel süreçlerini kapsayan, minimalist bir anlayışla gereksiz tanımlamalardan arındırılmış, doğal edinim süreçleriyle uyumlu, evrensel ilkeler ve değiştirgenleri yeni bir dil öğrenmede referans alan bir dil öğrenme/öğretme yönteminin de kuramsal yaklaşımını oluşturacak anadil edinci temelli bir ikinci dil öğrenme modeli önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Minimalist Model, İkinci Dil Öğrenimi, Dil Edinimi, Edinç, Evrensel Dilbilgisi

1.Giriş

"Galileo'ya göre doğa her zaman en sade ve en kolay kurala uyar" ve "doğa hiçbir zaman az sayıda şeyle yapılacak bir şeyi çok sayıda şey ile yapmaz " (Chomsky ve Collins, 2001: s.3). Ekonomi insanlığın ve parçası olduğu ekosistemin sistem içi diğer varlıklarla olan ilişkisini belirleyen temel bir ölçüttür. Evrimin kuramsal dayanağı olan ekosistemdeki ekonomi "türlerin doğal ortamda gerekli olan donanımlarını geliştirdiği gereksiz olanları ise

[1] Bu çalışma 116K759 nolu "Anadil Edinci Temelli Yabancı Dil Öğretim Modeli ve Türkçe Dilbilgisel Edinci Temelli bir İngilizce Ders Kitabı Prototipi Geliştirilmesi" projesi kapsamında TÜBİTAK tarafından desteklenmektedir.

körelttiği" varsayımını ve buna dair sunulan kanıtları gerekçelendiren bir etkendi (Darwin, 2003). Ekonomi anlayışı diğer bilim adamları arasında da yer buldu. Örneğin Galileo "doğa mükemmeldir, basittir ve boşuna hiçbir şey yaratmaz" derken, Leonardo da Vinci "doğa ekonomiktir" tespitinde bulunmuştur. Kepler "doğa sadeliği sever" derken, Newton da "doğa sadelikten yanadır ve şatafatlı gereksiz işlerden uzaktır" demiştir. Einstein ise "doğanın akla gelebilecek en basit matematiksel fikirlerin gerçekleşmesi olduğunu" ileri sürerek sadeliğin veya ekonominin varlık sisteminin önemli bir metodolojik ilkesi olduğunu anlatmak istemiştir (Boeckx, 2006). Bu bağlamda 20. ve 21. yüzyıllar maliyeti en aza indirgemek, gereksiz bileşenleri devre dışı bırakmak ve verimliliği en üst düzeye çıkarmak için farklı teknolojik ve bilimsel alanlarda ekonomi anlayışından büyük ölçüde etkilenmiştir. Bu ekonomi anlayışı minimalizmin temel yaklaşımını oluşturur. En belirgin yansımaları mimaride, edebiyatta, dilbilimde, eğitimde, müzikte ve sanatta gereksiz olan tüm şekillerin, özelliklerin veya kavramların ortamdan kaldırılması; teknoloji ve sanayide ise minimum ölçekli ancak maksimum verimlilikte cihazlar geliştirmek için bir maddenin atomik veya moleküler ölçekte işletilmesi (nanoteknoloji) olarak kendini göstermiştir. Doğal ekonomik sistem içerisinde en son sürüm türlerden biri olduğu varsayılan insanla birlikte gelen dil yetisinin de bu ekonomik mirastan pay aldığı ve sadeleşerek ve gereksiz yapılardan kurtularak daha ekonomik olana doğru evrilmeye devam ettiği halen görgül bir vakadır. Vaka bu olunca yapısal olarak sesçil unsurların dizisel ve dizimsel bileşimleriyle berimsel bir sisteme sahip olan doğal dilin soyut ekonomik yapısı da minimalist yaklaşımdan (Chomsky'nin (1993,1995) Minimalist Programı) payını almıştır. Ancak berimi ekonomik ilkelere göre işleyen ve tek yönlü bir özellik taşımayan dilin bilişi oldukça karmaşık kavramsal karşıtlıklar ve tek yönlü davranışsal veya bilişsel yaklaşımlarla açıklanmaktadır. Oysaki berimi ekonomik ilkelere göre işleyen dilin bilişinin de en az diğer alanlar kadar bireysel insanın en temel dürtülerini törpüleyen ekonomi ilkesi temelinde minimalist bir yaklaşımla tartışılması alana farklı bir bakış açısı kazandıracaktır. Bu nedenle bu çalışmanın temel amacı mevcut bilişsel öğrenme modellerinin yanında Evrensel Dilbilgisi ve anadil edincinin ilk durum bilgisi olarak yeni bir dil öğrenme ile ilişkisinin zihinsel modelini tartışmaktır. Dolayısıyla bu çalışmanın nihai amacı da ikinci dil edinimi, öğrenimi ve bu edinimin zihinsel süreçlerini kapsayan gereksiz tanımlamalardan ve aşamalardan arındırılarak doğal edinim süreçleriyle uyumlu, evrensel dil ilkelerini yeni bir dil öğrenmenin başlangıç durumu kabul eden minimalist bir öğrenme modelini tartışmaya açmaktır.

2.Bilişsel Dilbilim ve Dil Öğrenimi

Bilişselcilik ya da bilişsel yaklaşım 1960'lardan itibaren psikoloji ve eğitim alanında davranışçılığın yerini almaya başladı. Biliş düşünce ya da bilgiye erişimi ifade derken, bilinç bilgiye erişebilirlik durumunu karşılayan bir kavram gibi kullanılmaktadır. Bununla birlikte bilişsel psikoloji ise bireyde davranış değişikliğine sebep olan bilgiyi edinme, düşünme, hissetme, öğrenme, hatırlama, karar verme, dil, problem çözme ve yargılama gibi zihinsel süreçlerin en geniş anlamda incelenmesidir (Cüceloğlu, 1991). Bilişsel yaklaşım her hangi bir zihinsel aktivitede algı, hafıza ve düşüncenin işleyiş yollarını anlamaya çalışır. Bireyin bu zihinsel işlevlerle nasıl yeni bilgi edindiğini, çevresini tanıdığını, geçmişini hatırladığını,

problem çözdüğünü deneysel yöntemlerle yorumlamaya çalışır. Bu nedenle de bilişselcilik eğitim, dil edinimi ve öğretimi gibi alanlarda öğrenme modellleri ve öğretim yöntemleri için temel bir yaklaşım şekli olmuştur. Bilişselci yaklaşım dil çalışmalarına kaynak gösterilmeye başlamasıyla birlikte dilin öğrenilmesinde davranışların ve alışkanlıkların değiştirilmesinin önemini savunan davranışçı yaklaşımın görüşlerine karşı çıkar. Dilin bilişsel dilbilimsel açıklaması dilin kendi kurallar sistemi ile ayrı yalıtılmış bir sistem olmadığını genel bilişsel süreçlerin bir yansıması olduğunu vurgulayarak geleneksel dil yaklaşımından oldukça farklılık gösterir. Buna göre dil kaynağını gerçek dünyadaki yaşanmış insan deneyiminden alan ve insan algı sistemini ve içinde bulunduğumuz mekânsal-fiziksel-sosyal dünyadaki insan anlayışını temel olarak yansıtan bir bilişsel sistem olarak kabul edilir (Robinson ve Ellis, 2008: s.459). Böylece "bilişsel dilbilim (BD) de dilin oluşumunu, edinimini ve kullanımını insan zihninin bilişsel süreçlerinden hareketle inceleyen/açıklayan dilbilim dalı olarak tanımlanabilir" (Lüleci, 2010: 482). Diğer bir deyişle BD bir dilin bilişsel işlevi ile çalışılmasıdır. BD dilin anlamlar, kelimeler, sesler ve benzeri birimlerden oluşan bilişsel bir ağ olduğu iddia eder (Hudson, 1984; Goldberg, 1995; Langacker, 2000). BD hem dilbilimden hem de psikolojiden beslenen bir dil çalışma yaklaşımıdır. Dilin bilişle nasıl etkileşime geçtiğini açıklar (Robinson ve Ellis, 2008: s.2). BD dili, iletişimi ve bilişi birbirlerinden ayrılmaz bir bütün olarak görür. "Biliş ve dil birbirini yaratır" (Robinson ve Ellis, 2008:s.3). BD "dünya ile olan ilişkimizin zihinsel bilgi yapıları aracılığıyla yönlendirildiğini varsayar ve bilgiyi düzenleme, işleme ve iletme aracı olarak da doğal dillere odaklanır." Böylece "dil dünya bilgisinin bir deposu olarak görülür ve yeni deneyimlerle başa çıkmamıza ve eskiler hakkındaki bilgileri depolamamıza yardımcı olan anlamlı bir derlem oluşturur." (Geeraerts ve Cuyckens, 2007: s.4).

3.Evrensel Dilbilgisi ve Dil Edinimi

Evrensel Dilbilgisi (ED) teorisi Chomsky'nin 1950'lerden günümüze kadar olan dil üzerine genel gelişimsel düşünce sürecini oluşturan ve birçok alt kuramı içeren genel bir kavramdır. Bu gelişim süreci "*dil* ve *dil edinimi* ile ilgili genel kavramlar ile söz dizimsel özellikleri açıklayan görüşleri kapsayan iki yönlü bir seyir izlemiştir" (Cook-Newson, 1996: s.40). *Edinç* ve *edim*, *doğuştan gelen dilbilgisi*, *dil organı* ve *dil edinme aygıtı* gibi edinim ile ilgili kuramlar ellili yılların sonları ile altmışların ortalarına kadar izlenebilmektedir (Cook-Newson, 1996). Söz dizimsel kuramlar ise, 1957'den beri yayınlanmış olan çeşitli kitaplar ve makaleler de dâhil olmak üzere bir dizi çalışmalarda konusunu oluşturmuştur. Bu fikirlerin başlangıç aşaması *Dönüşümsel ve Üretken Dilbilgisi* olarak bilinir, çünkü "Chomsky (1957) burada temel yapıyı ve bunları çeşitli şekillerde değiştiren dönüşümleri oluşturan yapı cümleleri arasındaki ayrımı savunur" (Cook-Newson, 1996: s.41). Bu söz dizimsel teori daha sonra *Standart Teori* adı altında geliştirilir. Bu aşamada, "Chomsky (1965) *derin* ve *yüzey* yapılar ile *edinç* ve *edim* arasındaki ayrımları ortaya koyar" (Cook-Newson, 1996: s.41). Daha sonra "derin ve yüzey yapılarda kullanılan kuralları revize ettiği" *Genişletilmiş Standart Teori*'yi (1972-1976) ortaya atar (Cook-Newson, 1996: s.41). Bu da Chomsky'nin (1981-1986) ilkeler ve değiştirgenler kavramlarını ortaya koyduğu *Yönetim ve Bağlama Kuramı*'nın yolunu açar. Bu sözdizimi modeli daha sonra "Chomsky (1981b) bu çalışmalar dizisinin

özüne daha yakın olduğunu düşündüğü şekliyle *İlkeler ve Değiştirgenler Kuramı* olarak adlandırılır" (Cook-Newson, 1996: s.41). Çalışmalarımızın kuramsal çerçevesinin önemli bir bölümünü teşkil eden ve bu çalışmada ayrı bir başlık olarak da ele aldığımız bu isimlendirme dilden dile değişen ve değişmeyen özellikleri açıklaması açısından oldukça anlamlıdır. Chomsky'nin söz dizimsel görüşleri *Minimalist Program* ile olgunlaşma sürecine girer ve böylece Chomsky'nin (1993-1995) İlkeler ve Değiştirgenler Kuramı'nın bir başka sürümü olarak ortaya çıkar.

Chomsky (1986) geleneksel dilbilgisi yaklaşımlarını eleştirip karşı çıkar ve onları "dilin bilgisinin yeni ifadeleri üretip yorumlamada nasıl kullanıldığını ya da öncelikli işi bir dilin tam bilgisine ulaşmak için usul ve ilkeler getirmekle ilgilenmek olan üretici dilbilgisinin aksine bu bilginin doğasını ve unsurlarını incelememekle" suçlar. Ancak buna rağmen "geleneksel dilbilgisi ve üretici dilbilgisinin belli bir açıdan birbirlerini tamamlayıcı olduğunu" söyler. "Dilsel ifadelerin biçimi ve anlamı ile ilgili genellemeler ve uzun kural dışılıklar listesi oluşturan ya da farklı detaylar içeren düzeylerde düzenli yapılardan ve gözlemlerden örnekler veren iyi bir geleneksel dilbilgisi çalışmasının" dilin anlaşılmasına olan katkısından bahseder (Chomsky, 1986: 7). Ancak, Chomsky (1965) belli bir dilin dilbilgisinin "dilin kullanımının yaratıcı yönünü barındıran ve özel dilbilgisi içeriğinden çıkarılan evrensel özellikli iyice yerleşmiş düzenlilikleri anlatan evrensel bir dilbilgisiyle tamamlanması gerektiğini ve bu nedenle dilbilgisinin sadece kural dışı durumlar ve düzensizlikleri detaylı bir şekilde tartışmasının daha uygun olacağını" savunur (s. 6). Böylece her dilde bulunan genel geçer (evrensel) ilkeler yerine farklılıkları (değiştirgenleri ve dilbilgisel özelliklerii) inceleyen ve bunlara değiştirgenleri ayarlama yoluyla açıklama getirmeye çalışan edinç temelli karşılaştırmalı bir dilbilgisi yaklaşımının ne kadar gerekli ve faydalı olacağı açıktır.

3.1. İlkeler

ED ilkeleri "doğal dillerin dilbilgisi yapılarında ortak olarak bulunduğu düşünülen muhtemel evrensel özellikleri" tanımlar (Radford, 2004: 471). Evrensel ilkelerin tanımlanmasında 'kuram', 'kısıtlama' ve 'durum' gibi kavramlar da kullanılmıştır. 'Ekonomi', Aşamalı-X', 'taşıma', 'ROL', 'yönetim', 'k-buyurma', 'durum yükleme', 'durum süzgeci', 'bağlama', 'yansıtma', 'genişletilmiş yansıtma', 'tam yönetim', 'boş kategori' ve 'denetleme' gibi alt kuramların tümü ED'yi oluşturmakta ve evrensel ilkelerin ne olduğunu açıklamaya çalışmaktadır. Bu alt kuramların her biri sözlük, derin yapı (D-yapı), yüzey yapı (Y-yapı), mantıksal yapı (MY) ve sesletimsel yapı (SY) gibi dil türetiminin farklı aşamaları ile ilişkili olan ve insan dillerinin evrensel özelliklerini öne çıkaran ilkeleri (kuralları) tanımlar. Tıpkı 'sözcük türleri', 'cümlenin öğeleri', 'fiil çekimleri', 'zamanlar', 'çatılar', 'yapım ekleri', 'çekim ekleri', 'kelime grupları', 'cümle yapıları', 'yan cümle türleri' gibi betimsel veya kuralcı sınıflandırmaların geleneksel dilbilgisi konularını oluşturduğu gibi, yukarıda sıraladığımız bu evrensel ilkelerde modüler ED dilbilgisi içeriğini (konu başlıklarını) oluşturmaktadır. İlkeler yabancı dil öğreniminde yeni dil bilgisi içeriği kapsamında değildir. Zira yeni dilin dilbilgisi bunlardan arta kalandır. Yani değiştirgenlerdir.

3.2. Değiştirgenler

Değiştirgenler de ED içinde İlkeler ve Değiştirgenler Kuramına adını veren dilbilgisi içeriğinin bir diğer temel konusunu oluşturmaktadır. Ancak değiştirgenler diller arası ortak evrensel özellikleri tanımlayan ilkelerin aksine, diller arası sözdizimsel 'farklılıkların sebeplerini tanımlayan' ED alt kuramlarıdır. Yani "doğal dillerin dilbilgisinin ana hatlarını belirleyen evrensel ilkeler olduğu gibi, bir dilden diğerine faklılık gösteren dile özgü dilbilgisi görünümleri de vardır" (Radford, 2004: 16). Daha somut bir ifadeyle, "eğer bir dilbilgisel işletim herhangi bir insan dilinde gözlenebiliyor fakat bir diğerinde gözlemlenemiyorsa, o zaman bu işletim bu dile özgü bir farklılıktır." Herhangi bir insan dilinin özgün dilbilgisi bu dile özgü farklılıklarla sınırlıdır ve "farklı doğal dillerin dilbilgisinde bulunan bu özgün farklılıklara değiştirgensel farklılıklar denir" (Radford, 2004: 17). Geri kalanı ise her dilin yapısında olan ED ilkeleridir. Yani X dilinin dilbilgisi (ör: İngilizce Dilbilgisi) ED'yi çıkardığınızda geriye kalan dilbilgisi demektir. Değiştirgensel farklılıklar aynı dilbilgisel yapı için en az iki dilden toplanan dil örneklerinin karşıtlaştırma ve karşıtlaması ile belirlenen farklılıklardır.

3.3.Dilbilgisel Özellikler

Değiştirgenler daha çok tümce üretiminde öbek yapıların söz dizimsel özellikleri ile ilgilidir. Bu söz dizimsel özellikler evrensel ilkelerin iki seçenekli durumlarını açıklayan farklılıklar olarak tanımlanabilir. Ancak bir de sözcüklerin kendilerine ait sayı, kişi, cinsiyet ve durum gibi potansiyel bazı özellikleri vardır. Bu özellikler öbek oluşumlarında sözcükler arası biçim birimsel uyum veya uyumsuzluk gösterirler. Ayrıca yine her sözcüğün kendi türüne veya sınıfına ait sınıfsal (adsal veya eylemsel) özellikleri ile birlikte biçim birimsel çekimlerine göre seçmesel özellikleri de bulunmaktadır. Tüm bu özellikler dilden dile değişiklik gösterebilen dilbilgisel özellikler olarak adlandırılır (Radford, 2004: 58).

4. Minimalizm ve Dil

Minimalizm en basit ve en az elemanın maksimum etkiyi oluşturmak için kullanıldığı herhangi bir tasarım veya tarzda bir eğilim olarak tanımlanır. 'Daha azıyla daha fazlasını başarmak', 'daha basit olan daha iyidir' veya 'daha az ama daha iyi' gibi söylemler minimalist tasarımcıların sıklıkla kullandığı retoriklerdir. Minimalizm mimaride yapının sadece gerekli unsurlarına indirgendiği tasarım olarak kabul edilir. Minimalist mimari kavramı her şeyi temel işlevlerine indirgemek ve sadeliğe ulaşmaktır (Bertoni, 2002). Yapıda nispeten basit ve zarif tasarımlar kullanır. Süslemelerde nicelikten çok niteliğe öncelik verilir. Yapının güzelliği genellikle doğal dokular ve renklerle, tasarımda bütünlüğü sağlamak için yalnızca tek bir şekil veya az sayıda şekil kullanarak, ana geometrik şekilleri ana hatlarda tercih ederek ve aydınlatma ile oynayarak sağlanmaya çalışılır. Öte yandan edebi minimalizm ise sözcük seçim ve kullanımında ekonomiye ve yüzeysel betimlemelere odaklanan bir özellik gösterir. Minimalist yazarlar gereksiz zarfları kullanmaktan kaçınırlar ve anlamın bağlamdan çıkarılmasını tercih ederler. Eğitimde minimalizm kendini "daha az olan daha fazladır" anlayışı ile göstermektedir. Öğrencilere ihtiyaç duyduklarından fazlasını yüklemek kafa karışıklığı ve can sıkıntısına neden olur. İngiliz biyolog Thomas Henry Huxley'nin (1902) "her şey hakkında bir şey ve bir şey hakkında da her şeyi öğrenmeye çalışın" ünlü sözü minimalist eğitimcilerin yaklaşımını özetliyor. Bu yaklaşımın savunucuları genellikle

müfredatın öğrencilerin üstesinden gelemeyecekleri kadar dolu olduğunu düşünür. Farklı alanlardaki bu yaklaşımlardan minimalist yaklaşımın temel ilkelerinin 'sadelik', 'temel işleve indirgeme' ve 'gereksiz açıklamalardan kurtulma' şeklinde olduğu anlaşılır. Minimalizm dilbilimde ise Chomsky (1991-1995) tarafından önerildiği şekliyle temsil ve türetimde ekonomi olarak ortaya çıkmakta ve dilleri daha evrensel fakat daha sade bir şekilde temsil etmek için gereksiz söz dizimsel veya biçim bilgisel işletimlerin türetimsel hesaplamalardan çıkarılmasını öneren bir araştırma ve çözümleme usulü (Minimalist Program) olarak ortaya çıkar.

4.1.Chomsky Minimalizmi ve Minimalist Program

Dil çalışmalarında minimalizm ilk olarak Noam Chomsky'nin 1991, 1993, 1995'teki çalışmalarıyla İlkeler ve Değiştirgenler Kuramını evrensel ilkeleri daha kapsamlı değiştirgenleri ise daha ekonomik şekilde betimleyerek doğal diller arasındaki farklılıkları en aza indirgeyecek söz dizimsel bir çözümleme sistemi önermesiyle ortaya çıktı. Bu çalışmalarında Chomsky soyut dilin önceki tabirle derin yapısındaki ya da son dönemde kullandığı minimalist tabirle mantıksal yapısındaki söz dizimsel türetim ve temsillerde ekonomi kavramını ortaya atarak minimalist bir çözümleme sistemi geliştirdi. MP'daki yeniliklerin çoğu YBK'nın temel kavramlarından kopmaz ancak Chomsky (1981) ve sonraki çalışmalarda önerilen çözümlemelerin özel bir sürümü olarak görülebilir. Bir başka açıdan MP İDK'nın dil organının işlettiği ED'nin ilkelerini ve değiştirgenlerini en sade ve en ekonomik şekle indirgeme yaklaşımıdır. MP'nin yaptığı şey aslında ED'nin sadece mantıksal ve ses bilimsel ihtiyaçları karşılayacak kadar gerekli olanı içeren mükemmel tasarımını açıklamaya çalışmaktır. Bu nedenle de MP ED ilkelerinin işletilmesinde kullanılan tüm temsil ve işlemlerdeki gerekli unsurların ekonomi ilkesiyle yeniden açıklanmasıdır. Neyin gerekli olduğu neyin olmadığını belirlemek için MP üç temel ölçütü kullanır: ekonomi, sanal kavramsal ihtiyaç ve bakışım (Boeckx, 2006). Ekonomi türetimde gereksiz adımlardan ve temsillerdeki gereksiz unsurlardan kurtularak onları sadeleştirmeyi hedefler. Sanal kavramsal ihtiyaç ise yapısalcı dilbilimin dil ve söz karşıtlığında olduğu gibi görünen dil ile görünmeyen dilin temsili için gerekli olan aşamaların kavramsal açıklamasını (ör. derin yapı, yüzey yapı, ses bilgisel yapı, mantıksal yapı) hedefler. Üçüncü ölçüt olan bakışım ise bir sistemde ne kadar çok bakışım bulunursa, herhangi bir yapıyı üretmek için o kadar az farklı işlem gerekecektir (yani o sistem daha ekonomiktir). Tüm bu ölçütler minimalist yaklaşımın kendine özgü program niteliğini oluşturur.

4.2.Dil Öğrenimine Minimalist Yaklaşım

ED ve alt kuramı İDK'nın minimalist bir yaklaşımla yeniden yorumlanarak Minimalist Program ile dilin özelliklerinin olabildiğince evrensel şekilde sadeleştirilerek açıklanması öğrenilmesi hedeflenen yeni dilbilgisinin bilişsel durumunu mümkün olan en az değiştirgenle açıklamayı sağlamıştır. Geçen onca zamana ve yapılan destekleyici çalışmalara rağmen, ikinci dil öğreniminde anadil edinci, evrensel ilkelerin ve minimalist bir yaklaşımla tanımlanan değiştirgenlerin temel alındığı bir dil öğrenme modeli ve bu öğrenme modeli temelinde geliştirilmiş bir ikinci dil öğrenme yöntem ve araçları konusunda tatmin edici bir mesafe alınamamıştır. Bu kuramsal alt yapının sahaya ve sektöre yönelik en somut çağdaş ürünü girdi yoluyla değiştirgen ayarlamayı yöntemleştiren İletişimsel Yöntem olsa da ED'yi yetişkin

öğrenmesinde doğrudan erişime açık görmesi ve D1'i devre dışı bırakması bu yaklaşımı özellikle bol değiştirgen farklılığı bulunan diller arasında etkisiz kılmıştır (Şeker, 2010). Dil öğrenimi için sadelik, temel işleve indirgeme ve gereksiz açıklamalardan kurtulma ilkelerini temel alan minimalist bir yaklaşım dilin temel unsurlarını, doğal işleyişini ve hedef dilin dilbilgisinden evrensel ilkeleri ve ortak değiştirgen değerlerini çıkararak gereksiz açıklamalardan arındırılmış bir model oluşturmayı amaçlamaktadır. Bu durumda ikinci (yeni) bir dil öğreniminin bilişsel durumunu dil ediniminin doğal süreçleri ile birlikte açıklamak dili temel işlevi ile ele almayı ve gereksiz kuramsal açıklamalardan uzak durmayı sağlar.

Sözlük bir dile ait dilsel göstergeleri temsil ederken *Seç&Birleştir&Taşı* soyut dilde her hangi bir ileti için seçilen sözcüklerin bir araya gelirken geçirdikleri sözdizimsel ve biçimbirimsel dönüşüm ve değişimleri temsil etmektedir. *Sesletim* dilin somut çıktısı olan söz için kullanılırken *Sesçil Yapı (SY)* somut dilin yüzeysel sesbilgisel şeklini, *Mantıksal Yapı (MY)* ise somut dilin temsili sözdizimsel şeklini göstermektedir. Buna bağlı olarak herhangi bir yeni dilin sesletimini gerçekleştirebilmek için iki tür bilgi düzeyi ve bu bilgi düzeylerinin edinimini sağlayan iki tür öğrenme şekli tanımlanmaktadır. İlki Sözlük ve SY aşamalarının gerçekleşmesini sağlayan sözlüksel bilgi düzeyi ve bu bilginin sözlüksel öğrenimi iken ikincisi Seç&Birleştir&Taşı ve MY'nın gerçekleşmesi için gerekli olan dilbilgisi ve bu bilginin dilbilgisel öğrenimidir. *Sözlüksel öğrenme* gerçek dünyada aynı nesne, kavram, durum veya varlığa gönderme yapan D2'nin D1'den farklı gösteren ve gösterilene sahip olduğu tüm dilsel göstergelerinin doğrudan gerçek dünyadaki göndergeleri ile veya D1'deki karşılıklarıyla ilişkilendirerek zihinsel sözlüğe kaydedilmesi şeklinde tanımlanabilir

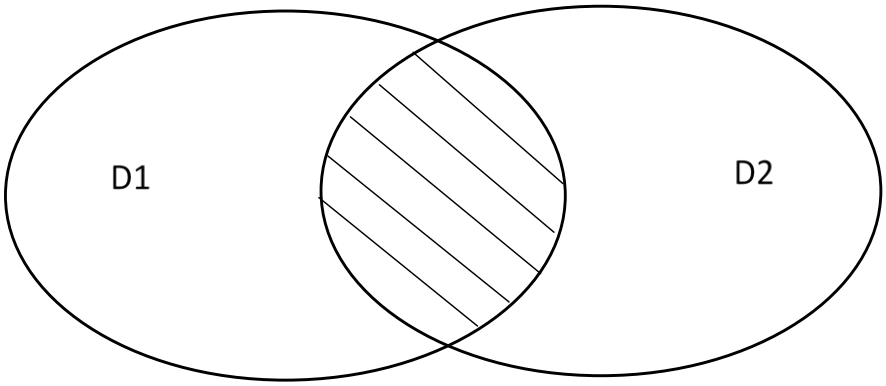

Şekil 1. Sözlüksel İlk Durum

D2 öğrenmeye başlayan bir D1 kullanıcısı sözlüksel bilgi düzeyi açısından D1 dilinde ödünç alınan ve ödünç verilen sözcüklerden oluşan bir ilk durum sözlüğüne sahiptir. Bu sözlüğün hacmi iki dilin birbirine tarihsel akrabalığı, coğrafi yakınlığı, kültürel, sosyal, siyasi ve ticari ilişkileri ile doğru orantılıdır. Buna göre Türkçe (TR) ve Yeni Zelanda dili Maorice (MAO) arasındaki sözlüksel ilk durumun Türkçe ve Azerice (AZ) arasındakinden oldukça farklı olacağı varsayımında bulunulabilir.

Seç, birleştir, sil ve taşı gibi işlevleri ile MY'nın gerçekleşmesi için gerekli olan dilbilgisinin öğrenimi ise dilbilgisel öğrenme yoluyla gerçekleşir. Radford (2004) "doğal dillerin dilbilgisinin ana hatlarını belirleyen evrensel ilkeleri olmasına rağmen dilbilgisinin

öğrenilmesi gereken belirli yönleri de olduğunu" ve "tüm doğal dillerin dilbilgisi aynı olsaydı dil ediniminde dilbilgisi öğrenimi diye bir kavramdan söz edilemeyeceğini" belirtir (s.16). Diğer bir deyişle evrensel ilkeler ve aynı değiştirgen değerleri dilbilgisel öğrenme gerektirmeyen ancak sadece sözlüksel öğrenme gerektiren yapılar olarak ortaya çıkarken, değiştirgenlerin farklı değerlerde olması ve dile özgü dilbilgisel özelliklerin bulunması dilbilgisel öğrenme gerektirmektedir. Dilbilgisel öğrenme gerektirmeyen ancak sözlüksel öğrenme gerektiren yapısal benzerlikler hedef dilbilgisi değildir ve dilbilgisel hazır bulunurluk diğer bir deyişle dilbilgisel ilk durumu oluşturur. Bu nedenle D1 özel edincinde örtük olarak bulunan evrensel ilkeleri ve D2 dilbilgisi ile aynı değiştirgen değerlere sahip yapıları ve bu dillerin her ikisi için geçerli olan dilbilgisel özellikleri çıkardıktan sonra D1 veya D2 dilbilgisi olarak geride kalan dilbilgisi geleneksel olarak tanımlanandan çok daha az bir bilgisel alan oluşturur.

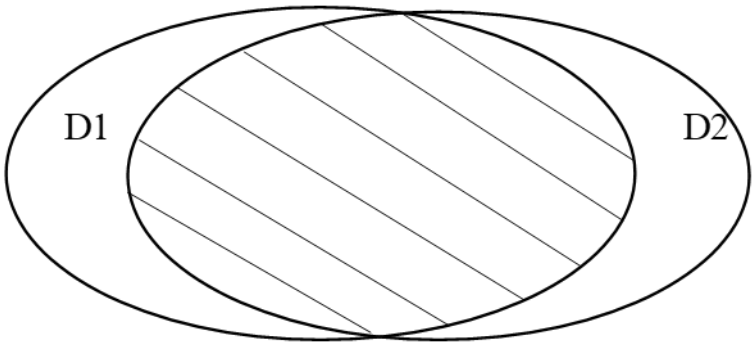

Şekil 2. D1 ve D2 için İlk Durum Dilbilgisi

Bu indirgenmiş hedef dilbilgisi alanının içeriğini ve kapsamını belirlemek için herhangi iki dil arasındaki değiştirgenlerin dilbilgisine sadelik, temel işleve indirgeme ve gereksiz açıklamalardan kurtulma ilkelerini temel alarak diller arasındaki farklılıkları mümkün olduğunca indirgemeyi amaçlayan Minimalist Program bir veri çözümleme aracı olarak kullanılır. Diğer bir deyişle neyin sözcük bilgisi neyin dilbilgisi olduğunu belirlemek için iki dil arasındaki değiştirgensel farklılıkların tespiti gerekmektedir. Sonuç olarak minimalist model dil öğrenmenin bilişsel durumunu D1 ve D2 özeline indirgeyerek açıklamaya çalışır. Bu bağlamda bu D1 Türkçe D2 İngilizce olması durumunda dilbilgisel öğrenme alanının kapsamını belirlemek için Türkçe ve İngilizce arasındaki değiştirgenleri tespit etmeyi amaçlayan önceki bir çalışma (Şeker, 2015) yeniden gözden geçirilerek kaynak gösterilmiştir.

Türkçe Ve İngilizce Dilleri İçin Değiştirgenler ve Dilbilgisel Özelliklerdeki Farklılıklar

Şeker (2015)'te Türkçe ve İngilizce dilbilgileri için değiştirgen farklılık olarak tanımlanan on beş dilbilgisel farklılık bu çalışmada daha minimalist bir yaklaşımla üçü iki seçenekli evrensel değiştirgen altısı ise dile özgü dilbilgisel özellikler olmak üzere toplam dokuz dilbilgisel farklılığa indirgenmiştir.

1. BAŞ Değiştirgeni:
   (i) Türkçede öbek başı tümleyeninden sonra gelirken,

(ii) İngilizcede öbek başı tümleyeninden önce gelir

2. Adıl/ADIL-Düşürme Değiştirgeni:
   (i) Türkçe Adıl/ADIL düşürmeye izin verir,
   (ii) İngilizce Adıl/ADIL düşürmeye izin vermez
3. Belirleyici-Düşürme Değiştirgeni:
   (i) Türkçe belirleyici (BEL) düşürmeye izin verir,
   (ii) İngilizce belirleyici (BEL) düşürmeye izin vermez.
4. Bir gösteren ile genişletilmiş öbek yapılarda işlevsel kategoriler Türkçede güçlü biçimbirimsel çekim özelliğine sahipken, İngilizcede zayıf bir çekim özelliğine sahiptirler.
5. Türkçede ilgeçler adılları tümleyen konumuna iyelik durumunda (GEN-Case) alırken' yüklerken, İngilizcede ilgeçler adılları tümleyen konumuna belirtme durumunda (ACC-Case) alırlar.
6. Türkçede EDİL çekimli eylem sınıfsal olarak eylemsel özelliğe sahipken (+E), İngilizcede EDİL çekimli eylem (past participle) adsal özelliğe sahiptir (+A).
7. Türkçede bağımsız ana tümcelerde TÜM işlevsel kategorisi seçmesel olarak soru eki ([mI]) çekme özelliğine sahipken, İngilizcede TÜM işlevsel kategorisi soru adılı ([NE/WH]) çekme özelliğine sahiptir.
8. Türkçede bağımsız ana tümcelerde TÜM işlevsel kategorisi genişletilmiş yansıtma özelliğine ([GY]) sahip değilken, İngilizcede TÜM işlevsel kategorisi genişletilmiş yansıtma ([GY]) özelliğine sahiptir.
9. Türkçede adsal zaman çekimli tümleyen durumundaki yan tümcelerin TÜM işlevsel kategorisi genişletilmiş yansıtma özelliğine ([GY]) sahipken, İngilizcede adsal zamanlı yan tümcelerin TÜM işlevsel kategorisi genişletilmiş yansıtma ([GY]) özelliğine sahip değildir.

Büyük (ADIL) ve küçük (Adıl) adıl değiştirgenleri aynı dilbilgisel özelliğe (uyum özelliği) dayandığından bir değiştirgen olarak tanımlanmıştır. Bu durumda D1 Türkçe D2 İngilizce Öğrencisi için dilbilgisel öğrenme aşağıdaki gibi gösterilebilir:

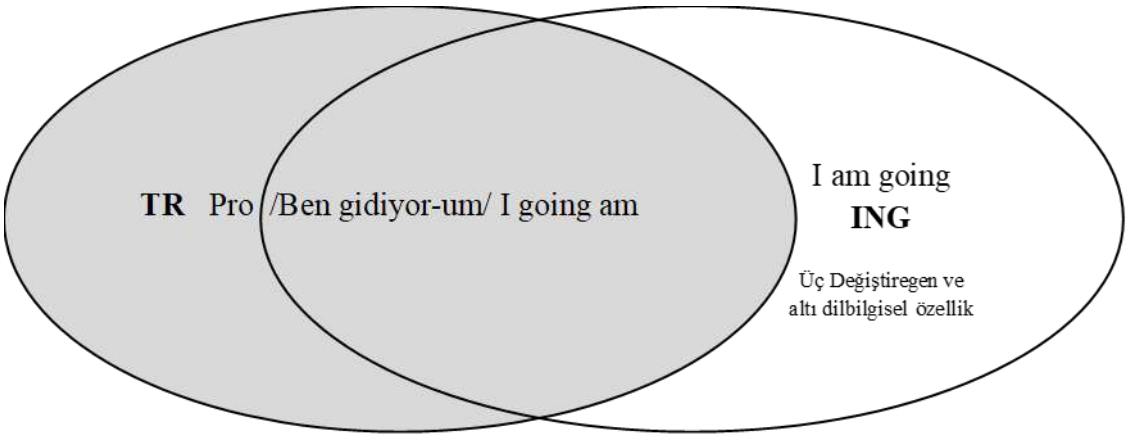

Şekil 3. D1 Türkçe D2 İngilizce Öğrencisi için İlk Durum Dilbilgisi ve Dilbilgisel Öğrenme

1. TARTIŞMA

Bu çalışmada dilbilim dışındaki diğer alanlarda olduğu gibi minimalizmin sadelik, ekonomi, temel işleve indirgeme ve gereksiz açıklamalardan kurtulma ilkelerini dilin edinimi ve öğrenimi sırasında ortaya çıkan zihinsel durumu açıklamak için bir öğrenme modeli oluşturulmaya çalışılmıştır. Böyle bir çalışmanın gerekçesi dilin yapısı ve işleyişi ne kadar ekonomik ise edinilmesi, öğrenilmesi ve üretilmesi de o derece ekonomik olur varsayımına dayanmaktadır. Minimalist modele göre D1 ED'nin örtük dilbilgisini ve D1'e ait özel değiştirgen değerlerini, dilbilgisel özellikleri ve hatta belirli bir süreç içerisinde oluşturulmuş bir sözlüğü de içeren daha kapsamlı yeni bir dil öğrenimi sırasında da erişime açık bir zihinsel ilk durumdur. Bu yaklaşım yeni bir dilin bilgisinde ilk durumunun dolu olduğunu varsayan, evrensel ilkelere erişimde bu dilsel bilgiyi temel alan, değiştirgenlerin ve dilbilgisel özelliklerin yeniden ayarlanmasında üstdil bilgisinin (girdi, aile, okul, çevre v.b.) onaylama ve reddetme işlevinin doğrudan etkili olduğunu iddia eden bir model sunmaktadır. Bu indirgenmiş hedef dilbilgisi alanının içeriğini ve kapsamını belirlemek için de herhangi iki dil arasındaki değiştirgenlerin dilbilgisine sadelik, temel işleve indirgeme ve gereksiz açıklamalardan kurtulma ilkelerini temel alarak diller arasındaki farklılıkları mümkün olduğunca indirgemeyi amaçlayan Minimalist Program bir veri çözümleme aracı olarak kullanılmıştır. Sonuç olarak minimalist model dil öğrenmenin bilişsel durumunu D1 ve D2 özeline indirgeyerek açıklamaya çalışır. Gereksiz karşıtlıklardan kurtulduğu, ED ve D1'i etkin bir ilk durum dilbilgisi olarak gördüğü, dilbilgisel ve sözlüksel öğrenme ayırımında öğrenme alanını varsayılan D1 Türkçe ve D2 İngilizce özeline indirgediği, değiştirgenlerin tanımı ve tespitinde Chomsky'nin MP'nı temel alarak saptadığı için bu öğrenme modeli Minimalist Model olarak adlandırıldı. Bu kuramsal çalışma dilin mantıksal yapısında gerçekleşen süreçlere uygun olarak gerçekleşen bir öğrenme sıra düzeni içinde ikinci dil öğrenimini sadece varsayılan iki dil özelinde değiştirgenlerin ayarlanmasına ve dilbilgisel özelliklerin öğrenilmesine indirgeyen ve D2 öğrenimini ED ve D1 bilgisini D2 bilgisinden çıkararak ekonomik, sade bir dil öğrenim modeli oluşturmaktadır. Bu durumda varsayılan D1 ve D2 dillerinin Türkçe ve İngilizce olması durumunda ikisi üçü seçenekli evrensel değiştirgen altısı ise dile özgü dilbilgisel özellikler olmak üzere toplam dokuz dilbilgisel farklılığa indirgenen dilbilgisel öğrenme alanı anadili Türkçe hedef dili İngilizce olan bir dil öğrencisinin dilbilgisel öğrenim alanını oluşturmaktadır. Geri kalan tüm öğrenme sözlüksel öğrenmeden ibarettir. Böyle bir minimalist yaklaşım öğrenme-edinim, birinci-ikinci dil, davranış-biliş gibi karşıtlıklar ile belirtililik, aradil, ilk durum, edinim sıra düzeni ile ilgili tartışmalar açısından ve bu modele uygun özgün öğretim yöntem ve teknikleri geliştirme çalışmalarına da katkı sağlayacaktır.

SONUÇ

TÜBİTAK ARDEB 3001 projeleri kapsamında desteklenen bu çalışma berimi ekonomik ilkelere göre işleyen dilin karmaşık kavramsal karşıtlıklar, tek yönlü davranışsal veya bilişsel yaklaşımlarla açıklanmasını tartışmaya açarak ekonomik ilkelere göre işleyen dilin bilişinin de bireysel insanın en temel dürtülerini törpüleyen ekonomi ilkesi temelinde minimalist bir yaklaşımla tartışılması gerektiği düşüncesiyle hazırlanmıştır. Maliyeti en aza

indirgemek, gereksiz bileşenleri devre dışı bırakmak ve verimliliği en üst düzeye çıkarmak için 20. ve 21. yüzyıllarda farklı teknolojik ve bilimsel alanlarda kendini gösteren ekonomi anlayışı minimalizmin temel yaklaşımını oluşturmuştur. Bu yaklaşımın temel ilkelerini 'sadelik', 'temel işleve indirgeme' ve 'gereksiz açıklamalardan kurtulma' gibi ekonomi düşüncesine dayalı yaklaşımlar oluşturur. Dil çalışmalarına edebiyat alanında giren minimalizm, dilbilim çalışmalarında ise sesini en belirgin şekilde Chomsky'nin (1991-1995) Minimalist Programıyla duyurur. Dilleri daha evrensel fakat daha sade bir şekilde temsil etmek için gereksiz söz dizimsel veya biçim bilgisel işletimlerin türetimsel hesaplamalardan çıkarılmasını öneren bir araştırma ve çözümleme usulü (Minimalist Program) olarak ortaya çıkar. Bu bağlamda ilk önce çalışmanın temel içeriği ve amacı anlatıldıktan sonra çağdaş bilişsel ve dilbilimsel ikinci dil edinim ve öğrenme modelleri ile bu yaklaşımların temel özellikleri tanıtılmış ve tartışılmıştır. Ardından ED'nin dil öğrenim ve edinimi ile ilgili görüşleri aktarıldıktan sonra evrensel ilkeler ve değiştirgenler ile ne kastedildiği anlatılmış ve açıklanmıştır. Sonraki bölümde minimalizm, Minimalist Program ve minimalist yaklaşımdan ne kast edildiği ve bu çalışmaya nasıl katkı sağlayacağı tartışılmış ve burada Minimalist Öğrenme Modelinin temel öngörüleri ve dayanakları ile açıklanmıştır. Bununla birlikte Türkçe ve İngilizce arasında MP'a göre tanımlanmış değiştirgensel farklılıklar tanıtılmış ve ilk durum dilbilgisi ile D1 Türkçe D2 İngilizce durumu için dil bilgisel öğrenme alanının içeriği oluşturulmaya çalışılmıştır. Ayrıca sözlüksel öğrenme ve dil bilgisel öğrenme karşıtlığı açıklanmış ve sözlüksel ilk durum ile sözlüksel öğrenme alanları da açıklanmıştır. Son olarak Minimalist Model diye adlandırılan Anadil Edinci Temelli İkinci dil Öğrenim Modelinin temel özellikleri, edinim sıra düzeni, aradil, belirtililik ve zihinsel öğrenme süreçleri ile ilgili varsayımlarla birlikte tartışılmış ve değerlendirilmiştir. Buna göre bu çalışmada varsayılan diller olarak D1 Türkçe D2 İngilizce durumunda ikisi üçü seçenekli evrensel değiştirgen altısı ise dile özgü dilbilgisel özellikler olmak üzere toplam dokuz dilbilgisel farklılığa indirgenen dilbilgisel öğrenme alanı D1 Türkçe D2 İngilizce öğrencisi için sade ve ekonomik bir öğrenme izlencesi ortaya koymuştur. Bu durumda anadili Türkçe hedef dili İngilizce olan bir dil öğrencisinin dilbilgisel öğrenim alanı ikisi üçü seçenekli evrensel değiştirgen altısı ise dile özgü dilbilgisel özellikler olmak üzere toplam dokuz dilbilgisel farklılıktan oluştuğu belirtilmiş ve geri kalan tüm öğrenim alanının sözlüksel öğrenmeden ibaret olduğu sonucuna varılmıştır. Sonuç olarak dilin doğal edinim ve öğrenim süreçlerine uygun olarak gerçekleşen bir öğrenme sıra düzeni içinde ikinci dil öğrenimini sadece değiştirgenlerin ayarlanmasına ve dilbilgisel özelliklerin öğrenilmesine ve D2 öğrenimini ED ve D1 bilgisini D2 bilgisinden çıkararak geri kalan bilgiyi sözlüksel öğrenmeye indirgeyen ekonomik, sade bir dil öğrenim modeli oluşturulmuştur. Bundan sonra bu modele uygun bir dil öğretim yöntemi ve öğrenme stratejilerinden oluşan bir metodolojik çalışmaya gereksinim olacaktır. Bu modelin öne sürdüğü tezlerin sahada öğrenciler üzerinde yöntemsel olarak uygulanması anadil edinci temelli ikinci dil öğretiminin olumlu ve olumsuz yönleri ile öğretim yöntemlerine minimalist bir yaklaşım kazandırmanın ekonomik ve sadelik kazandırma açısından verimliliği tespit edilebilecektir.

KAYNAKÇA

Bertoni, F. (2002). Minimalist architecture, edited by Franco Cantini, translated from the Italian by Lucinda Byatt and from the Spanish by Paul Hammond. Basel, Boston, and Berlin: Birkhäuser, ISBN 3-7643-6642-7.

Boeckx, C. (2006). Linguistic Minimalism, Origins, Concepts, Methods and Aims. Oxford: Oxford University Press.

Chomsky, N. (1965). Aspects of the theory of syntax (Vol. 11). MIT Press. doi, 10, 90008-5.

Chomsky, N. (1981). Principles and parameters in syntactic theory. Explanation in linguistics, 32-75.

Chomsky, N. (1986). Knowledge of language: Its nature, origin, and use. Greenwood Publishing Group.

Chomsky, N. (1991). Some Notes on Economy of Derivation and Representation. Cambridge: The MIT Press.

Chomsky, N. (1993). A minimalist program for linguistic theory, MIT Occasional Papers in Linguistics, Massachusetts: Cambridge.

Chomsky, N. (1995). The Minimalist Program. Cambridge; MIT Press.

Chomsky, N., & Collins, C. (2001). Beyond explanatory adequacy (Vol. 20, pp. 1-28). MITWPL.

Cook, V. J. & Newson, M. (1996). Chomsky's Universal Grammar: an introduction (2). Oxford; Blackwell

Cüceloğlu, D. (1991). İnsan ve Davranışı," Psikolojinin Alanları", Remzi Kitabevi. ISBN 978-975-14-0250-9.

Darwin, C.(2003).On the Origin of Species by Means of Natural Selection, or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life, John Murray,modern reprint Charles Darwin, Julian Huxley, On The Origin of Species. Signet Classics, London.

Ellis, R. (2008). The study of second language acquisition.2nd Ed. Oxford University.

Geeraerts, D., & Cuyckens, H. (2007). Introducing cognitive linguistics. In The Oxford handbook of cognitive linguistics.

Goldberg, A. E. (1995). Constructions: A construction grammar approach to argument structure. University of Chicago Press.

Hudson, R. A. (1984). *Word grammar*. Oxford: Blackwell.

Huxley, T. H. (1902). On his memorial at Ealing, quoted in Nature XLVI.

Langacker, R. W. (2000). Why a mind is necessary? Conceptualization and grammar. Meaning and cognition: A multidisciplinary approach, 2, 25.

Lüleci, M. (2010). Bilişsel Dilbilim, Şiirin Bilişsel Söylemi ve Sisler Bulvarı'nda Bilişsel Etkinleştirme. Turkish Studies, 5, 4.

Radford, A. (2004). Minimalist syntax: Exploring the structure of English. Cambridge University Press.

Robinson, P., & Ellis, N. C. (Eds.). (2008). Handbook of cognitive linguistics and second language acquisition. Routledge.

Şeker, E. (2010), "Communicative Approach as an English Language Teaching Method: Van Atatürk Anatolian High School Sample", Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.

Şeker, E. (2015). A Minimalist Approach to Analyzing Phrase Structures through Universal Principles and Parameters to Identify Parametric Variations Between English and Turkish Languages. Yayınlanmamış Doktora Tezi. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi.

COMPETENCE-BASED LANGUAGE TEACHING (COBALT): A MINIMALIST METHOD OF LANGUAGE TEACHING[1]

Asst. Prof. Dr. Emrullah ŞEKER
Bitlis Eren University

ABSTRACT

A single type of approach to language learning for all learners of different native language origins in all over the world without referring to language particular properties has always sounded too assertive and idealist to be achieved. The ideas as well as discussions on accessibility to UG during second language acquisition led us to the assumption that the concepts such as principles, parameters, grammatical learning and lexical learning defined under the theory of Universal Grammar, Principles and Parameters Theory and the Minimalist Program for first language acquisition process can also be viable for second language learning process. However, instead of making use of universal properties suggested to be found in almost all languages and focusing on the parametric variations varying from one language to another, current language teaching or learning practices which give priority to communicative needs seem to have found the solution in avoiding first language grammatical knowledge during a new foreign language learning process. This is particularly problematic when there are parametric variations between the first language and the target language as in the case of Uralic-Altaic head-last language Turkish and Indo-European head-first language English. Therefore, this paper aims to develop a Turkish Competence-Based Language Teaching method with an appropriate natural acquisition order for Turkish speaking learners via getting rid of superfluous explanations and rules for the universal properties and similar parametric values and focusing on setting new parametric values between first language Turkish and the target language English. This paper is an important study in that it introduces an overall picture of an original teaching method with original principles, learning strategies and techniques based on an original minimalist approach, model of learning and an original syllabus.

Keywords: parameters, competence-based teaching, method, minimalist approach, COBALT

Introduction

As new trends in SLA studies continue to grow across the cognitive linguistics field in the world, linguists and language practitioners are in search of exploring and attempting innovative practices in language teaching classes. Among them minimalist applications seem to be the most pragmatic and economic in developing feasible learning strategies and new dimensions of language teaching. A single type of approach to language learning for all learners of different native language origins in all over the world without referring to

[1] This study is supported by Scientific and Technological Research Council of Turkey (TUBITAK) under an ARDEB 3001 project titled "Developing a First Language Competence-Based Language Teaching Method and a Turkish Competence-Based English Course Book Prototype" and numbered 116K759.

language particular properties has always sounded too assertive and idealist to be achieved. The ideas as well as discussions on accessibility to Universal Grammar (UG) during second language (L2) acquisition led us to the assumption that the concepts such as principles, parameters, grammatical learning and lexical learning defined under the theory of Universal Grammar, Principles and Parameters Theory (PPT) and the Minimalist Program (MP) for first language acquisition process can also be viable for L2 learning process. However, instead of making use of universal properties suggested to be found in almost all languages and focusing on the parametric variations varying from one language to another, current language teaching or learning practices which give priority to communicative needs seem to have found the solution in avoiding first language grammatical knowledge during a new language learning process. The available contemporary foreign language teaching approaches and methods followed not only in Turkish Educational Institutions but also in the World can be seen ignoring either universal principles or parametric variations and linguistic features between languages. Parameter setting relies on L2 input for every student from different L1 origin. This is particularly problematic when there are several parametric variations between the L1 and the L2 as in the case of Uralic-Altaic head-last language Turkish and Indo-European head-first language English. Considering the innovations brought about by the UG and PPT and revised by the minimalist approach, it has been discussed how learnable English is in the current national educational institutions for a Turkish speaking English learner. The obtained data showed that the L2 grammar presented in the textbooks contains either unnecessary explanations and rules for target structures that are easily accessible through L1 competence but does not contain enough explanatory or reinforcing activity compared to those structures accessible via L1 that require parameter setting through L2 input (Şeker, 2017). Therefore, this study aims to introduce the Turkish Competence-Based Language Teaching Method with an appropriate natural acquisition order for Turkish speaking learners via getting rid of superfluous explanations and rules for the universal properties and similar parametric values and focusing on setting new parametric values between Turkish as L1 and English as L2. This is an important study in that it introduces an overall picture of an original teaching method with original principles, learning strategies and techniques based on a minimalist model of learning and a competence based syllabus designed by a minimalist approach.

The COBALT method is based on the assumption that learning English grammar will be simpler and easier for Turkish speaking learners if it is introduced in a way by which they can achieve accessibility to UG. Accordingly, this study not only aim to develop a competence based language teaching method but also aim to outline the principles, learning strategies and teaching techniques as well as the properties of an appropriate English course book designed to be used in COBALT classes. In order to develop this method, in this study, after the statement of the problem and the aim of the study in this part, the theoretical background including linguistic theories such as UG, PPT, MP and the cognitive ideas such as learning models on which our methodological suggestions are based are revised. For the following sections, the minimalist approach dominating the approach through which the COBALT is designed is explained together with the principles it posits. After the theoretical background and the approach, the last part of the study covers the body of the study in which

the basic learning strategies and teaching techniques, as well as course book and syllabus design of the method are described.

Theoretical Background

The Competence-Based Language Teaching Method introduced is the result of a five-year study beginning from Şeker (2015) focusing on identifying the parametric variations between Turkish and English Languages in terms of Minimalist Program, Şeker (2016) designing a competence based syllabus for L1 Turkish learners of L2 English, and the ideas and studies based on the data obtained from a 3001 Research and Development project titled 'Developing a Grammatical Competence-Based Foreign Language Teaching Model and a Turkish Competence-Based English Course Book Prototype (2017-2019)', allowing accessibility to Universal Grammar during parameter setting process and supported by Scientific and Technological Research Council of Turkey (i.e. TUBITAK). Under the scope the project, Şeker (2019) applied COBALT as a minimalist method of language teaching to 21 Turkish speaking adult students in language teaching classes of total 40 hours during a ten-week period. The purpose of the controlled longitudinal study was to explore ESL students' performances in COBALT classes in a Turkish state university context. The data from the research were interpreted particularly in terms of two implications: linguistic implications and methodological implications. As to the linguistic implications, the participants were found having no direct access to UG principles and parameters through the L2 input since they transferred their L1 knowledge to their L2 production not only where principles worked but also where parametric variations and grammatical features occurred. As for the methodological implications, it was found out that the COBALT was successful and economic in terms of cost–benefit analysis since 57% of the participants tutored through COBALT had achieved between 50 and 100 points in the achievement test, 24% of which was above 70 points.

The theoretical fulcrum of COBALT method is based on Principles and Parameters Theory (Chomsky, 1981b) under the scope of the theory of Universal Grammar. The idea of associating parametric variations and second language learning is particularly discussed by White (2003) and Cook and Newson (1996). After these ideas are reviewed in terms of L2 acquisition, learning and teaching perspectives, they are revised through minimalist approach suggesting a competence based L2 learning model and a teaching method. The COBALT method is established on the basis of the 'Minimalist Model' of language learning explaining the cognitive state of L2 learning reducing L2 learning to its fundamental elements and achieving simplicity in cognitive representation, abolishing unnecessary elements in order to explain L2 learning simpler and more pragmatic in terms of grammatical learning and lexical learning (Şeker,2019). In the terminology of the UG, grammatical learning is taken under the concepts of principles and parameters both of which are regarded as a model of language acquisition.

The Extent of Grammatical Learning and Lexical Learning

As for the content of the grammatical learning, parametric variations between L1 and L2 and the language particular grammatical features are essential to be identified. Therefore,

as for the identification and parameterization of the parametric variations between Turkish as default L1 and English as default L2 and the differences in grammatical features are obtained through the studies by Şeker (2015; 2016) and their revised versions (Şeker, 2019) in which corresponding English and Turkish grammatical structures are comprehensively compared and contrasted according to the MP are referred. The reference four parametric values and six grammatical features making up the target L2 English grammatical learning are as the following (Şeker, 2019):

Parametric Variations Between L1 Turkish and L2 English

1. Head Parameter

i. English is a 'head-first' language (i.e. for you).

ii. Turkish is a 'head-last' language (i.e. senin için).

you for

2. Null-Subject Pro Parameter

i. In English, Null- Subject (Pro) is not allowed (i.e. We play).

ii. In Turkish, Null- Subject (Pro) is allowed (i.e. Pro oynar-ız).

play-1PerPl

3. Null-Subject PRO Parameter

i. In English, pronominal possessors (PRO) are not allowed to be dropped (i.e. my house).

ii. In Turkish, pronominal possessors (PRO) are allowed to be dropped (i.e. PRO ev-im).

house-1PerSg

4. Null-Determiner Parameter

i. In English, Null-Determiner (Det) is not allowed (i.e. give me the book)

ii. In Turkish, Null-Determiner (Det) is allowed (i.e. kitab-ı bana ver)

book-aggr me give

Language Particular Grammatical Features for L1 Turkish and L2 English

1. Grammatical Feature of Prepositions/Postpositions (P)

"While prepositions in English have interpretable [ACC-Case] feature, postpositions in Turkish have interpretable [GEN-Case] feature" (i.e. benim için/for me).

my for

2. Grammatical Feature of Passive (PASS)

"While affixal PASS is verbal (i.e. [+V]) in Turkish, inflectional PASS is nominal (i.e. [+N]) in English" (i.e. yapıl-ır/is done).

done-3PerSg Present

3. Grammatical Feature of Complementiser (C)

"While C carries a que particle [i.e. mI] feature in Turkish, C carries a wh-operator [WH] feature in English"

4. Grammatical Feature of Complementiser (C)

"While the C in English main clauses carries Extended Projection Principle [EPP] feature, it does not carry [EPP] in Turkish."

(i.e. Pro Dün evde ne yap-tın?/**What did** you do at home?)
*yesterday home-Adessive Case **what** do-2PerSg Past*
(i.e. Pro Gittin mi?/Whether did you go?)
Go-2PerSg Past Que

5. Grammatical Feature of Infinite Complementiser (Fin)

"While the infinite C in Turkish complement clauses carries Extended Projection Principle [EPP] feature, it does not carry [EPP] in English."

(i.e. Dünya'nın yuvarlak olduğu/ that the world is round)
World-POSS round be-INF nominalizer

6. Grammatical Feature of Agreement

"While the Turkish T carries strong agreement features, the English T carries weak agreement features" (i.e. Ben bilir-im/I know).
I know-1PerSg Present

These four parametric variations and six grammatical features between L1 Turkish and L2 English constitute the target parametric values and new grammatical knowledge set for English Grammar for an L1 Turkish speaking L2 English learner. The rest only require lexical learning. In other words, the linguistic differences described above constitute the grammar of English for the Minimalist Method of Turkish Competence-Based English Teaching (TURCOBALT).

Minimalist Approach

Minimalism is described as a trend in any design or style in which the simplest and fewest elements are used to create the maximum effect. In architecture, it is regarded as the design where the subject is reduced to its necessary elements. Minimalism appears in linguistics as the economy of derivation and representation, abolishing superfluous elements in order to represent languages more universally but simpler, which is known as the Minimalist Program. As for this particular study, minimalism is not only a mode of investigation and a way of syntactic analyses for the identification of parametric variations between L1 and L2 for a competence based syllabus but also an approach to modelling of L2 cognitive learning and identifying the principles, learning strategies and teaching techniques of the method. Minimalism runs after necessity and simplicity, getting rid of unnecessary ones. In identifying what is necessary and what is not, minimalism rests on three basic criteria: simplicity, conceptual necessity and reduction. In terms of the approach, the method of COBALT is minimalist particularly because it is established on the basis of the 'Minimalist Model' of language learning explaining the cognitive state of L2 learning reducing it to parameter setting between default L1 and L2 languages. It is minimalist also because it is in favor of simplicity for the syllabus design. The contents of the syllabus are identified on basis of grammatical learning targeting only a limited number of parametric variations and grammatical features also determined through the Minimalist Program of Chomsky (1991, 1993 and 1995) and regarding the rest as lexical learning between default L1 and L2. The

sequence of the contents is designed according to bottom up merging operations (i.e. word phrases beginning from noun phrases to complementiser phrases). In addition, it is in favor of conceptual necessity for the grammar modules. The grammar modules are classified according to their function and usage rather than traditional grammar modules. Furthermore, it is in favor of reduction in terms of its principles, learning strategies, and teaching activities. Learning strategies and teaching activities are based on parameter setting, grammatical learning and lexical learning which are regarded as the basic function of language acquisition. The course book design is also established on these minimalist principles, getting rid of superfluous descriptions, exercises and visual materials. The students' real experiences and individual interests as well as L1 make up the core material and theme of the COBALT classes.

Competence Based Language Teaching (Cobalt)

Competence-Based Language Teaching is an overall method of teaching suggesting an original syllabus, a course book prototype, learning strategies and teaching techniques all designed according to minimalist principles. It is particularly based on two learning strategies: grammatical and lexical learning. The former is a regarded as a kind of parameter setting targeting the new parametric values of L2 and the latter is regarded as lexicon development particularly targeting the learning of L2 counterparts of the L1 lexicon referring to the same realia. The method targets adult or young adult learners and the learner is not expected to set parameters from the input data by himself. Instead, he is assisted to guess the new value and set it for new language. Here, available L1 knowledge is the best realia or the course material to refer in COBALT classes since they are already there, in learners' mind. The teacher only needs to activate or allow students to recall it. The learner's own interests determine the target lexicon to be learned. Acquiring knowledge of a new language is regarded as a cognitive process, not a theoretical one. Therefore, language is believed to be learned by the learner but not taught by the teacher. The teacher acts as a training coach organizing the input and reinforcement exercises leading to true parameter setting. The coach (i.e. teacher) or the learner is not idealist but pragmatist in terms of pronunciation or fluency, depending on the minimalist concerns such as simplicity and reduction. Native accent is tolerated and learners' L1 origin (i.e. genetic heritage) is taken into consideration since they are not born as native speakers. Therefore, it suggests a student-oriented class. Functional and natural acquisition order based on phrasal structures rather than thematic units based on communicative concerns are used to organize the classes. "It should be noted that parameter-setting follow some non-negligible degree of syllabus (prior structural assignment)" (Newmeyer, 2004, p. 212). "Whether or not one is assuming a parameter-setting model of acquisition, some things must be learned before others, and it is part of the task of language-acquisition research to determine exactly what the learning path is." (Holmberg and Roberts, 2007). Therefore, rather than thematic units made up of communicative concerns a natural order of structural units should be considered in syllabus design. Consequently, it begins with lexicon followed by merging modules in a bottom-up order. A new language is not of alien origin. The knowledge of the L2 is the remaining one after extracting the native. Hence, the target grammar requiring

grammatical learning (i.e. parameter setting) is delayed as long as possible but the grammar requiring nothing but lexical learning is given priority. Languages are human origin and have common properties. "Whereas the acquisition of a language is an unconscious natural process, learning a language is a conscious one. In the former, the student needs to take part in natural communicative situations as in the case of L1. In the latter, error correction and purposive learning is present" (Krashen, 1987, p.10). Error correction is a natural way of parameter setting after learners achieve the new parameter settings. As for classroom activities, communication in target language is not always possible in non-native countries except for the language classes. Therefore, in COBALT classes, rather than pair work or group work activities, individual oral or written performance in L2 is given priority. In terms of lexical learning, bilingual or monolingual vocabulary lists are useless. The best way to improve lexicon is frequent exposure and looking up them for each time. Therefore, the guide (i.e. the teacher) or the learners are suggested not to take down the L1 counterparts of the target new vocabulary.

The Syllabus

Through the COBALT classes, the grammatical contents are introduced in terms of appropriateness, successiveness, and arbitrariness determined according to a limited number of parametric variations set for the target and the native or second language since "parameter-setting follows some non-negligible degree of syllabus (prior structural assignment)" (Newmeyer, 2004, p. 212). As stated by Holmberg and Roberts (2007), "whether or not one is assuming a parameter-setting model of acquisition, some things must be learned before others, and it is part of the task of language-acquisition research to determine exactly what the learning path is." (p.443). Therefore, rather than thematic units made up of communicative concerns a natural order of structural units is suggested in syllabus design, beginning with lexicon followed by phrases merged in a bottom-up order. The target grammar requiring grammatical learning is delayed as long as possible but the grammar requiring nothing but lexical learning is given priority. Consequently, not only with minimalist concerns but also with competence-based concerns, a sample syllabus designed by Şeker (2016) according to grammatical and lexical learning strategies based on parameter setting is taken as a model in order to identify the course of COBALT classes. In this L1 Turkish competence based L2 English syllabus traditional grammar modules are sequenced in terms of phrasal modules in a bottom-up merging order, delaying marked structures until all unmarked structures are presented.

Learning Strategies and Teaching Techniques

COBALT suggests some special activities for the setting of the parameters of the new language introduced based on the learning strategies listed below:

Strategy 1: Linguistic Awareness

Languages are not regarded as in isolation but as a part of the whole language system that is possessed. Therefore, learners should be aware of the properties of the new language under study.

Related Teaching Technique: Categorization

Asking learners to categorize the new English lexical items according to the Turkish reference words.

Strategy 2: Parameter Setting

Based on the target L2 input, learners are allowed to set target parameters themselves through cognitive ways such as comparing and contrasting.

Related Teaching Technique 1: Analyzing the Input

Asking learners to read the given sample phrase structures in the target language and then to check and compare them with the ones they uttered through their L1 knowledge in the previous exercise.

Related Teaching Technique 2: Setting the New Grammar

Asking learners to observe the differences and similarities between L1 and L2 through comparing and contrasting and set the new grammar by themselves or through guiding by the teacher.

Strategy 3: Code-Mixing (Matrix Model)

According to this strategy, the learner generates a matrix language, choosing the overall syntax and the morphemes from one linguistic system (especially from the target language), while choosing the vocabulary from another (especially from the reference language) (Myers-Scotton, 2002).

Related Teaching Technique 1: Pidginization (L1 Transfer) (L1 lexicon but L2 grammar)

Asking students to use some native words as to the new grammar settings in target language.

Related Teaching Technique 2: Combining the Words into phrases (L2 lexicon but L1 grammar)

Asking learners to try to put the given target lexical items into meaningful phrases relying on L1 knowledge but without providing them with any knowledge of the new grammar, correcting errors or giving feedback.

Strategy 4: Code-Switching

Code-switching is switching instantaneously from one grammar to another, one lexicon to another, even one pronunciation to another (Muysken, 2000). It requires changing from one linguistic system to another during same context. “Code-Switching is a normal ability of L2 users in real life situations and can be utilised even by children as young as two years old”, as is code-mixing (Genesee, 2003).

Related Teaching Technique: Purposive Speaking

Asking learners to produce phrases (noun, determiner or prepositional phrases in L2 as much as possible (giving examples in L1 like *büyük ev, öğrenciler için, benim evim*) and fill the other communicative gaps, if any, through the L1.

The Course Book

As an original method COBALT, of course, also requires an original course book designed through minimalist principles in which the grammatical contents are introduced in terms of appropriateness, successiveness, and arbitrariness determined according to a limited number of parametric variations set for L1 Turkish and L2 English languages. For this

purpose, a competence-based English course book prototype titled "Setting English for Turkish Speaking Learners" was designed under the scope of the 3001 Research and Development project titled 'Developing a Grammatical Competence-Based Foreign Language Teaching Model and a Turkish Competence-Based English Course Book Prototype (2017-2019)', allowing accessibility to Universal Grammar during parameter setting process and supported by Scientific and Technological Research Council of Turkey (TUBITAK). This course book prototype is presented as a model course book designed ob basis of minimalist concerns and focuses on parameter setting between L1 Turkish and L2 English for COBALT.

Conclusion

This original study aiming to introduce a Turkish Competence-Based Language Teaching Method describes an overall picture of a minimalist method of teaching. The COBALT was introduced as a result of a five-year study beginning from identification of the parametric variations between Turkish and English Languages in terms of Minimalist Program, designing a competence based syllabus for L1 Turkish learners of L2 English, and the ideas and studies based on the data obtained from a 3001 Research and Development project titled 'Developing a Grammatical Competence-Based Foreign Language Teaching Model and a Turkish Competence-Based English Course Book Prototype', supported by TUBITAK. The minimalist approach dominating the approach through which the COBALT is designed models L2 cognitive learning and identifies the principles, learning strategies and teaching techniques of the COBALT. Minimalism, in this study, is an approach to modelling of L2 cognitive learning and identifying the principles, learning strategies and teaching techniques of the COBALT. Therefore, the method of COBALT is minimalist particularly because it is established on the basis of the 'Minimalist Model' of language learning explaining the cognitive state of L2 learning reducing it to parameter setting between default L1 and L2 languages. It can also be regarded as minimalist not only since it is in favor of simplicity for the syllabus design but also since it is in favor of conceptual necessity for the grammar modules. Furthermore, it is also reductive in terms of its principles, learning strategies, and teaching activities. The course book design is also established on these minimalist principles, getting rid of superfluous descriptions, exercises and visual materials. A competence-based English course book titled "Setting English for Turkish Speaking Learners" designed under the scope of the project, allowing accessibility to Universal Grammar during parameter setting process was presented as a prototype course book designed on basis of minimalist concerns and focuses on parameter setting between Turkish as a default L1 and English as a default L2 for COBALT (or TURCOBALT as to the default L1 Turkish). In addition, a sample syllabus designed according to grammatical and lexical learning strategies based on parameter setting was also introduced in order to identify the course of classes. As for the identification and parameterization of the parametric variations between Turkish as default L1 and English as default L2 and the differences in grammatical features, previous studies in which corresponding English and Turkish grammatical structures are comprehensively compared and contrasted according to the MP were referred. The L2 English grammar requiring grammatical learning was taken as the four parametric values and six

grammatical features identified in those previous studies. The rest was identified as lexical learning. Furthermore, some original teaching activities such as categorization combining words into phrases, analyzing the input, setting the new grammar, and exercising the new settings were associated with the learning strategies such as linguistic awareness, pidginization, parameter setting, code-mixing (or matrix model), and code-switching. Consequently, this study which aims to develop a Minimalist Method of teaching for L1 Turkish speaking learners via getting rid of superfluous explanations and rules for the universal properties and similar parametric values and focusing on setting new parametric values between L1 Turkish and L2 English is a complete methodological study in that it introduces an overall picture of an original teaching method with original principles, learning strategies and techniques based on an original minimalist approach, model of learning and an original syllabus.

References

Chomsky, N. (1981). Principles and parameters in syntactic theory. In: Hornstein, N. & Lightfoot, D. eds. Explanations in linguistics, London: Longman.

Chomsky, N. (1991). Some Notes on Economy of Derivation and Representation. Cambridge: The MIT Press.

Chomsky, N. (1993). A minimalist program for linguistic theory, MIT Occasional Papers in Linguistics, Massachusetts: Cambridge.

Chomsky, N. (1995). The Minimalist Program. Cambridge; MIT Press.

Cook, V. J. & Newson, M. (1996). Chomsky's Universal Grammar: an introduction (2). Oxford; Blackwell.

Genesee, F. (2003) Portrait of the bilingual child. In: Vivian J. Cook (ed.), Portraits of the L2 User, 161–179. Clevedon: Multilingual Matters.

Holmberg, A. & Roberts, I. (2007). Null Subjects: the structure of parametric variation, Cambridge: CUP.

Krashen, S. (1987). D.(1987) Principles and practice in second language acquisition. New lork: Pergam on.

Muysken, P. (2000). *Bilingual speech: A typology of code-mixing*. Cambridge University Press.

Myers-Scotton, C. (2002). Contact linguistics: Bilingual encounters and grammatical outcomes. Oxford University Press on Demand.

Newmeyer, F. J. (2004). Against a parameter-setting approach to language variation, in Language Variation Yearbook, 4, Johan Rooryck and J. Van Craenenbroek B., Amsterdam, 183-185.

Şeker, E. (2015). A Minimalist Approach to Analyzing Phrase Structures through Universal Principles and Parameters to Identify Parametric Variations Between English and Turkish Languages. Unpublished PhD thesis. Van: Yüzüncü Yıl University.

Şeker, E. (2016). "Designing a Competence-Based Syllabus for Turkish Speaking Learners of English in terms of Accessibility to Universal Grammar". Journal of Language and Linguistic Studies, 12(1), ISSN: 1305-578X, 79-109.

Şeker, E. (2017). "Orta ve Yüksek Öğretim Yabancı Dil (İngilizce) Ders Kitaplarının Anadil (Türkçe) Dilbilgisel Edincine Uygunluğu". 1. Eğitim Bilimler ve Sosyal Bilimler Sempozyumu. 03-05 Kasım 2017. Bandırma On Yedi Eylül Üniversitesi, Bandırma, Balıkesir, Türkiye.

Şeker, E. (2019). Exploring ESL students' performances in Competence-Based Language Teaching Classes: A Case Study of Adult Turkish Speakers. Unpublished study.

White, L. (2003). Second language acquisition and universal grammar. Cambridge University Press.

MİTOLOJİNİN İDEOLOJİK SUNUMU: *ONUNCU KÖY* ROMANINA MİT-İDEOLOJİ İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA ELEŞTİREL BİR YAKLAŞIM[1]

Öğr. Gör. Pınar DAĞ GÜMÜŞ
Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi

Özet

Türk romanında, gerçekçiliğin uzantısı olarak köy ve köy insanına yöneliş 1940'lı yıllarda yoğunlaşır. Cumhuriyet'in ilk yıllarından itibaren Cumhuriyet düşüncesi çerçevesinde işlenen köy romantizmi, özellikle Köy Enstitülerinde yetişen yazarların eser vermesiyle çoğunlukla toprağa bağlı insanların yaşamlarına evrilir. Köy Enstitülü yazarlar toplumsal gerçekleri ele alma amacında olan, sanat kaygısından uzak ve romanı dünya görüşleri için bir ileti aracı olarak gören yapıtlar oluşturmuşlardır. Buna bağlı olarak romanların temel yapısı, ağa ile idarenin temsilcisi durumundaki muhtarın ve/veya jandarmanın baskısı altında kalan köylülerin çatışması üzerine kurulur. Toprak sorunları ve kavgaları, din, batıl inanışlar, evlilikle ile ilgili sorunlar bu eserlerde sıklıkla işlenen konulardandır. Yoksul ve belirli konularda bilgi yoksunluğu bulunan köylü; onu sömüren ağa, imam, partili ve köylüyü kurtarıcı rol üstlenen öğretmen ya da ileri görüşlü bir köylü üzerine kurulan yapıtlar, yazarın tezine uygun olarak kurduğu ilişkilerle köylünün bilinçlenme/bilinçlendirilme serüveni ve uyanışını ortaya koyarken kurtarıcı rolünü üstlenen kahramanın karşı güçlere olan savaşını da sunar. Fakir Baykurt tarafından yazılan *Onuncu Köy* romanı da, aydın bir öğretmenin çalıştığı köylerdeki insanları bilinçlendirme çabasını anlatır. Yerleşik düzene karşı bir söylem olarak geliştirilen romanda düzenin koruyuculuğunu devlet adına köylerde jandarmalar üstlenmiştir. Din adamları düzenden yana tavır koyarlar. Haksız yollarla toprakları elde eden, köylüye sorun yaşatan ağalar, zengin beyler ve insanların beyinlerini hurafelerle dolduran din adamlarıyla mücadele eden öğretmen, kendisini ve karşıt güçleri Yunan mitolojisindeki Prometheus ve Zeus'la özdeşleştirir. Antropomorfist bir algıyla oluşturulan Yunan mitolojisinde, merkez simgeciliğinin yansıması olan Olympos'ta yaşayan tanrı ve tanrıçaların görevlerini ve özelliklerini de belirtir. Eserde anlatılan Prometheus'un, Zeus'tan ateşi çalarak insanların kullanımına sunması sembolik değer kazanır. Ateş aydınlığı sembolize ederken, Prometheus öğretmenle, Zeus ise karşıt güçlerle özdeşleşir. Öğretmen, sürüldüğü her köyde iktidarı elinde tutan ve halka eziyet eden güçlerle, bilincin ve iradenin timsali olarak mücadele edecektir. Bu çalışmada, mitik ögelerin yazarın ideolojisini aktarırken edindiği işlev üzerinde durulacak ve yazarın iletisini sunmasına sağladığı etki/katkı değerlendirilecektir.

Anahtar Sözcükler: Fakir Baykurt, *Onuncu Köy*, ideoloji, mitoloji.

[1] Bu çalışma şu yüksek lisans tezinden üretilmiştir: DAĞ, Pınar, *Türk Romanında Mitin Görünümleri (1961-1970)*, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta 2016.

IDEOLOGICAL PRESENTATION OF MYTHOLOGY: A CRITICAL APPROACH TO THE NOVEL *ONUNCU KÖY* WITHIN THE CONTEXT OF THE RELATION OF IDEOLOGY-MYTH

Abstract

The tendency towards the country and country man as an extension of realism in Turkish novel intensifies in 1940s. Country romanticism, which has been discussed as a subject within the frame of Republican idea since the first years of the Republic, is, especially together with the writers who grew up in the Village Instıtutes, converted into the lives of the people who mostly depend on the soil. Writers from the Village Instıtutes created works which aimed to handle the social facts, which were far from the art anxiety, and which they saw the novel as a way of communication for their worldviews. Depending upon this fact, the basic structure of the novels has been constıtuted on the conflict of the villagers who are under the pressure of the landlord and the local authority who is the representative of the administration or the gendarme. Soil issues and fights, religion, superstitions, issues about marriage are the subjects discussed frequently. The works, which have been constituted upon the villager who is poor and has a lack of information in certain issues, the landlord who exploits him, imam, party member and the teacher who takes on a task of the role of saver of the villager or a foreseeing villager, presents the fight of the hero who takes on a task of the role of saver against the counterforces while revealing the adventure and awakening of the villager's awareness and being made aware with the connections which the writer made in accordance with the writer's thesis. The novel 'Onuncu Köy' written by Fakir Baykurt also discusses the effort of an intellectual teacher's making the people from the villages where he worked aware. In the novel which has been developed as a discourse against the permanent settlement, the conservation of the system has been undertaken by the gendarme in the name of the state in villages. Men of God take up a position near the system. The teacher, who struggles against the landlords who have ill-gained lands and create trouble for the villager, rich lords and the men of God who fill the minds of the people with superstitions, identifies himself and the counterforces with Prometheus and Zeus in Greek Mythology. In the Greek Mythology created with a perception of anthropomorphised, the teacher also expresses the tasks and the characteristics of the Gods and the Goddesses who live in Olympos which is the reflection of the centre symbolism. Prometheus's bringing fire into the use of people by stealing it from Zeus which is told in the work gains symbolic value. While fire symbolizes enlightenment, Prometheus identifies with the teacher, as to Zeus, he is identified with the counterforces. The teacher will struggle against the forces who have the power and oppress the public in every village where he has been exiled as a symbol of awareness and freedom. In this study, function of the mythic items, which the writer had while transferring his ideology, is going to be emphasized and its effect and contribution to the message of the writer is going to be evaluated.

Key Words: Fakir Baykurt, *Onuncu Köy*, ideology, mythology.

GİRİŞ

Türk Edebiyatında Köy Öykü ve Romancılığının Gelişimi

Türk edebiyatında öykü ve roman Tanzimat ile başlayan tarihî, siyasî ve sosyal değişikliklerin koşutunda çeviriler yoluyla gelişim sağlamıştır. İlk yerli örnekler ise çevirilerin yanı sıra gelenekten de izler taşımaktadır (Tanpınar 2003: 288). Türk öykü ve romancılığında köye ilk açılmanın örnekleri olarak Ahmet Mithat Efendi'nin *Bir Gerçek Hikaye* (1876), *Bahtiyarlık* (1885); Mizancı Mehmet Murat'ın *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?*(1890); Nabizade Nazım'ın *Karabibik* (1890) adlı yapıtları sayılmaktadır (Kavcar 1975: 317-318). İlk örneklerinin ardından Ebubekir Hazım Tepeyran'ın *Küçük Paşa* (1910), Refik Halit Karay'ın *Memleket Hikâyeleri* (1919), Reşat Nuri Güntekin'in *Çalıkuşu* (1922) adlı yapıtları konusunu İstanbul dışında gelişen olaylardan alması köy roman ve öykücülüğü için önemli adımlar olarak sayılmaktadır (Kaplan 1997: 11). *Bir Gerçek Hikâye* olayların köyde geçmesi ve kişilerin köylü oluşu, köyün ulaşım olanaklarından yoksunluğu, köylülerin içlerine kapanıklığı, idare karşısındaki çekingen tutumları; *Bahtiyarlık* başkişilerden hareketle köy ve kent yaşantısının karşılaştırılması; *Karabibik* asıl konusu olmamakla beraber köyü ve köylüyü gerçekliğe bağlı kalarak verişi, toprak ve mal sevgisi, köydeki çekişmeler, okulsuzluk nedeniyle köylülerin okuyamaması, köydeki yaşamın durgunluğu, Hristiyan köyleriyle Müslüman halkın yaşadığı köyler arasındaki ekonomik dengesizlik, tefecilik, sömürü, köylünün mahkemeden çekingenliği ve yılgınlığı, köylünün cinsel yaşamı; *Turfanda mı Yoksa Turfa mı?* köye giden İslamcı ve Osmanlıcı bir aydının köylünün güvenini kazanması ve köylüye yapabileceği yardım, eğitim yetersizliği ve bunu giderme çabası; *Küçük Paşa* devletin köye ilgisizliği, köylünün fakirliği ve yaşama koşullarının kötü oluşu, köylerin okulsuz oluşu ve bu nedenle halkın bilgisiz kaldığı, yolların bulunmayışı, devletin eğitim, sağlık gibi birçok konuda köylere duyarsız kalışı, ağır vergilerin halkın üzerinde büyük bir yük oluşturması, savaşların olumsuz etkileri; *Memleket Hikâyeleri* köylülerin inanış sistemine yaklaşımı, kasaba ve köy insanın psikolojisi; Anadolu'ya açılan bir pencere olan *Çalıkuşu* köy meselesine eğitim ekseninde yaklaşımı, sosyal yaşamdaki eksikliklerinin bununla bağdaştırılması, köyün ekonomik sıkıntıları, yolların bulunmayışı, fakirlik, köydeki kızların küçük yaşta evlendirilmesi, köylünün dini algılayış ve yaşayış tarzı ile dikkati çeker. Söz konusu yapıtların yanında *Sergüzeşt* (1888), *Yeni Turan* (1912), *Ateşten Gömlek* (1922), *Mürebbiye* (1898), *Nimetşinas* (1901), *Cadı* (1912), *Gulyabani* (1912), *Sevda Peşinde* (1912), *Hakka Sığındık* (1919), *Son Arzu* (1922) köy ve köylü konusuna kısmen de olsa değinenler olarak görünüm kazanır. Genel olarak söylemek gerekirse köy konusunu çeşitli sorunları ve insan-çevre ilişkisi bağlamında derinlemesine kavramaktan uzak olan bu yapıtlar, kendilerinden sonra gelişecek olan köy öykü ve romancılığına ortam hazırlamıştır (Kaplan 1997: 12-60).

Émile Durkheim'in Fransız İhtilali'yle ortaya çıkan düşünce akımlarından sonra geliştirdiği milliyetçilikle uzlaşan değer yargılarının tamamının dıştan içe, toplumdan ferde doğru gelişip etkili olduğu, insanlarda kolektif bilinç oluşturan kültürün toplumlara yön verdiği düşüncesinden yola çıkan Ziya Gökalp tarafından ortaya atılan seçkinlerin *halka doğru* giderek millî kültür terbiyesi alma ve aynı zamanda *halka doğru* giderek halka uygarlık götürme (Gökalp 1975:42-43) tezi, düşünce planında kalsa da köye ve köylüye ilginin

artmasını sağlar. Buna koşut olacak biçimde sonradan gelişecek olan *mektepten memlekete* düşüncesi de aydınlar arasında yaygınlık kazanacaktır (Yalçın 2006: 168). Cumhuriyet döneminde gelindiğinde Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğindeki çalışmalarla köylüden alınan verginin değiştirilmesi, köylüye kredi sağlanması, köylünün topraklandırılması gibi birtakım yeniliklerin oluşması edebiyatımızda da yansıma alanı bulmuştur. Cumhuriyet romanının ilk evresi olarak nitelendirilebilecek 1923-950 yılları arasında roman ve öykü daha çok *mektepten memlekete* anlayışı ile kendisine yol bulur. Bu dönemde Cumhuriyet ilkelerine bağlılıkla köy sorunlarına yaklaşan yazarların yanında özellikle 1930 ve 1940'lı yıllarda Sadri Ertem ve Sabahattin Ali'nin öncülük ettiği toplumcu gerçekçi bakışın yapıtlara yansıdığını gözlemlemek olanaklıdır. 1950'li yıllarda etkisini duyumsatacak olan sosyalist köy romanının öncüsü olarak okunabilecek olan bu yapıtlarda sosyal meselelerin ikinci planda kaldığı ve fakirlik, işsizlik, toprak kavgaları, toprağı işleme olanaklarının yetersizliği, köylünün tefecinin eline düşmesi gibi ekonomiye ilişkin konuların yapıtlarda işlendiği görülür. Sadri Ertem'in köydeki dokuma tezgahlarının durdurulmasının köylünün ekonomik yaşamında yol açtığı durumları ve halkın bilgisizliğini yazınsallaştırdığı *Çıkrıklar Durunca* (1931), Reşat Enis Aygen'in köylünün topraklarını koruyabilmek için giriştiği mücadeleyi, tefecilerle olan ilişkiyi, halkın batıl inançlarını ve topraksız köylünün yaşama çabasını anlattığı *Toprak Kokusu* (1944), işsizlikle birlikte susuzluğun da esere yansıtıldığı Faik Baysal'ın *Sarduvan*'ı (1944) aynı zamanda ağa, muhtar ve imamın kendi çıkarlarını koruyabilmek için köylü üzerinde uyguladığı baskıyı ifade alanına taşırken, aydın köylü ayrılığı Yakup Kadri Karaosmanoğlu'nun *Yaban*'ında (1932) yansıma alanı bulur. Duygu yönü ağır basan öykü ve romanların yerini bu dönemde daha gerçekçi bakışın etkin olduğu yapıtlar almıştır. Konuları ve insanları ekonomik dengesizliklere göre sınırlandırma ve şekillendirme, insana ve meselelere belirli bir perspektiften yaklaşımın sonucu olarak yavaş yavaş köy romanlarında yerleşmeye başlayan ideolojik tutumun göstergesidir (Kaplan 1997: 129-131). Kemal Tahir'in *Göl İnsanları* adlı öykü kitabının ön sözündeki görüşler ile radikal bir toplumcu ideolojinin iletisini taşıyan köy romanı mantığını etkin kılar (Yalçın 2006: 159).

Köy konusuna bakışın farklılaşmasında 1940 yılında kurulan Köy Enstitülerinin rolü yadsınamaz. Köylerin kültürel ve ekonomik bakımdan dönüşümünü sağlamak amacında olan Köy Enstitüleri köyü, köylüyü ve sorunlarını yakından tanıyan birçok yazarın yetişmesine de olanak tanır. Mahmut Makal'ın *Bizim Köy* (1950) adlı yapıtıyla öncülük ettiği yeni yöneliş, Talip Apaydın'ın *Sarı Traktör* (1958), *Yarbükü* (1959) ve Fakir Baykurt'un verdiği öykü ve romanlarla sürer. Halikarnas Balıkçısı *Ötelerin Çocuğu* (1955) ile köy ağası ve adamlarının köylüye yaptığı haksızlığı; Yaşar Kemal *Teneke*'de (1955) ağaların kendi çıkarlarını korumak için giriştiği haksızlıkları; Fakir Baykurt *Yılanların Öcü*'nde (1959) varlıklı olan muhtar ve yakın çevresi ile fakir köylüler arasındaki çekişmeyi; Talip Apaydın *Yarbükü*'nde köylünün pirinç tarlalarını sulamakta karşılaştığı güçlükleri; Yaşar Kemal *İnce Memed,* Kemal Tahir ise *Rahmet Yolları Kesti* (1957), *Sağırdere* (1955), *Körduman (1957)* ve *Köyün Kamburu* ile eşkıyalık konusunu; Samim Kocagöz *Yılan Hikâyesi*'nde (1954) siyasi çekişmeleri; Talip Apaydın *Sarı Traktör*'de traktörün köye girişini ele alır. Köy Enstitülü yazarların katılımıyla yoğun ve gerçekçi bir gözlem gücünün duyumsandığı ürünlerde artış görülür. II. Dünya Savaşı, çok partili yaşama geçiş süreci, ekonomik değişmeler yapıtlarda kendisine yer

bulurken bunların sosyalizm etrafında sosyal eşitlik ve haklar üzerinden sunulduğu görülür. Bu dönem romanlarında köy, ekonomi kaynaklı sorunlarıyla edebi eserin dünyasında yer tutar. Ekonomik problemlerin yanında toprak ve su çekişmeleri, kanun dışı hak arama çabaları, öç alma, köydeki teknolojik gerilik, toprakların işlenemeyişi, traktörün köye girişi, eğitim, sağlık, din, batıl inançlar da işlenir. Toplumdaki kavga ve çekişmelerin ekonomik dengesizlikler üzerine kurulduğu yapıtlarda ortaya çıkan anlaşmazlıklarda taraflar güçlüler ile güçsüzlerdir. Dikkati çeken diğer nokta ise yazarların halkın yanında yer almasıdır. Romanlarda ağaya yapılan hücum aynı zamanda sosyal düzene yapılmakta ve ağanın yıkılması o yapının da çöküşü anlamını taşımaktadır. Kimi köy romanlarında ise sorunların ancak devlet desteğiyle çözülebileceği görüşü işlenir (Kaplan 1997: 262-265).

Türk siyasî ve sosyal yaşantısında 1960 askerî müdahalesi ve süreğinde olanlar köy öykü ve romanını da etkisi altında bırakır. Öteden beri baskın çıkan sosyalist görüş, yapıtlara daha çok yerleşmeye ve kendisini duyumsatmaya başlar. Aynı zamanda bu dönemde şehirleşme ve sanayileşme ile birlikte süregelen anlayış değişmeye ve 1970'lerden sonra köy romanına olan ilgi azalmaya başlar. Sosyal yapıya tepkiler bu dönemde yoğunluk kazanır. Ekonomik gücün merkezi olan ağa, sosyal yapının temsilcisi olması öne çıkarılarak zengin fakir dengesizliği sunulur. Çoğu sorunun temelinde idari yapının bozukluğunun olduğu vurgulanır. Ekonomik yetersizlik ve işsizliğin sonucunda ortaya çıkan fakirlik Yaşar Kemal'in *Ortadirek, Yer Demir Gök Bakır, Ölmez Otu;* Talip Apaydın'ın *Emmioğlu, Ortakçının Oğlu, Define* ve *Tütün Yorgunu;* Abbas Sayar'ın *Yılkı Atı* adlı eserlerinde; topraksız köylü ve toprak kavgaları Abbas Sayar'ın *Çelo* adlı romanında; ekonomik güce bağlı çekişmeler Fakir Baykurt'un *Irazca'nın Dirliği;* Kemal Tahir'in *Büyük Mal;* Kemal Bilbaşar'ın *Başka Olur Ağaların Düğünü* adlı yapıtlarında; köyü kalkındırma çabaları Fakir Baykurt'un *Amerikan Sargısı, Kaplumbağalar* adlı romanlarında; ekonomik değişme ve etkileri Yaşar Kemal'in *Yusufçuk Yusuf* 'unda; ağaya ve ağalığa tepkiler Kemal Bilbaşar'ın *Cemo, Memo;* Dursun Akçam'ın *Kanlıderenin Kurtları;* Fakir Baykurt'un *Köygöçüren, Keklik, Yayla* adlı eserlerinde; çok partili hayat ve köylü Samim Kocagöz'ün *Bir Çift Öküz,* Yusuf Ziya Bahadınlı'nın *Güllüceyi Sel Aldı* romanlarında; köydeki öğretmenin yalnızlığı Fakir Baykurt'un *Onuncu Köy* romanında işlenir (Kaplan 1997: 270-552).

Güdümlü Edebiyat ve Fakir Baykurt

Platon'dan itibaren sanatın estetik haz mı toplumsal yarar mı sunacağı konusunda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür. Sanatın toplumsal yarar sağlaması gerektiğini ileri sürenlerin bir bölümü ise belirli ideolojilere yaslanmıştır. İdeoloji teriminin kökeni XVIII. yüzyılın sonunda Destutt de Tracy'nin çalışmalarına dayanırken toplumsal, politik ve ekonomik koşulları belirlemekle olan ilişkisine dair görüşler Karl Marx ve Friedrich Engels tarafından ortaya konulmuştur (Swingewood 2010:77). Bilindiği gibi kapitalist sanayi toplumunda hükmetmenin ilk sistematik teorileştirilmesi ve sosyolojik kavramsallaştırmasını yapan Karl Marx'tır. Sanayi toplumunun sınıfsal doğasını ya da egemen ve tabi sınıflar arasında çıkan çatışmaları ilk vurgulayan olmamasına karşın, sınıflarının varlığının yalnızca üretimin gelişmesindeki özgül tarihsel aşamalara bağlı olduğunu, sınıf mücadelelerinin kendiliğinden proletarya diktatörlüğüne yol açtığını, bu diktatörlüğün bütün sınıfların ortadan kaldırılıp

sınıfsız bir topluma gidilmesine geçişten oluştuğunu öne sürmesiyle yeni bir görüş getirir. Marx ve Engels politik iktidarı, bir sınıfın başka bir sınıfı ezmesini sağlayan örgütlü güç olarak tanımlar ve modern devleti burjuvazinin ortak işlerini yürüten bir komite şeklinde tarif eder. Sınıfsal hükmetme ise ekonomik eşitsizliğe dayalı olarak ortaya çıkan sınıfsal uzlaşmazlıkların ürünüdür. Marx ve Engels sanatı ekonomik yapıya bağlamakla Marksist estetiğin temel ilkesini yerleştirmiştir. Ekonomik teori üzerine oturtulmuş bir tarih felsefesi olan Marksizm, tarihin gelişmesini belirli yasalara bağlar. Bu yasaların açıklamasını ise tarihî maddecilik yapar. Tarihî maddeciliğin toplum tarihinde gördüğü başlıca aşamalar ilkel toplumlar, kölelik üzerine kurulmuş toplumlar, feodalizm, kapitalizm, sosyalizm ve komünizmdir. Üretim güçleri ve üretimi yapan sosyal grupların birbiriyle ilişkisi o toplumun ekonomik yapısını oluşturur ve *altyapı* denilen bu ekonomik yapı o toplumun *üstyapısı* denilen ahlaki, hukuki, dinî görüşlerini ve sanat anlayışını belirler. Bu nedenle bir toplumun üstyapısını ve burada oluşan gelişmeleri anlamak için altyapıyı bilmek gerekir. Felsefe sistemlerinin doğuşu, dinsel inançlardaki değişimler, yeni sanat türlerinin ortaya çıkması ekonomik yapıda oluşan değişikliklerin sonuçlarıdır ve sınıflara ayrılmış bir toplumda üstyapı, ekonomik bakımdan egemen durumda olan sınıfın görüşlerini, isteklerini yansıtır. Sanat da üstyapının bir parçası olarak döneminin ideolojisini yansıtacak, bilinçli ya da bilinçsiz olarak egemen sınıfın çıkarına hizmet edecektir. O hâlde toplumun altyapısı üstyapısını ve dolayısıyla ideolojisini belirleyecek ve sanat, bu ideolojiyi yansıtan bir yapıt olarak ortaya çıkacaktır (Moran 2011: 43-44). Marksist estetiği sistemleştirme çabaları Marx ve Engels'i izleyen Plehanov, Troçki, Lunaçarski gibi düşünürler tarafından sürdürülmüştür. Plehanov Marksist öğretiyi ilk defa estetik kuram hâline sokmaya çalışarak sanatın doğuşu, sosyal sınıflarla sanat eserleri arasındaki ilişki, estetik zevk ve fayda gibi sorunlar üzerine eğilmiş ve bunu aydınlatmak için Marksist felsefenin temel düşüncesi olan, olayları ekonomik nedenlerle açıklama ilkesini kullanmıştır. Plehanov sanatı açıkça propaganda malzemesi olarak görmemesi, sanatın kendine özgü bir dünyası olduğundan söz etmesi, eserin politik yönünü fazla ayırmış gözükmesiyle şimşekleri üzerine çeker. 1930'larda Marksist estetik *toplumcu gerçekçilik* kuramıyla yeniden biçimlenir. Toplumcu Gerçekçiliğin yazınsal ve kuramsal ilke ve kriterlerini büyük ölçüde Belinski, Çernişevski, Dobrolyubov ve Maksim Gorki belirlemiştir. Özellikle Stalin döneminde parti, sanat anlayışını kendi denetimine alma gereği duyar. Jdanov'un başı çektiği bu girişimle 1934'teki Sovyet Yazarlar Birliği'nin Birinci Kongresinde ilkeleri benimsenecek olan toplumcu gerçekçiliğin temeli atılır. Engels'in sanatta güdümlülük ve taraf tutmanın derecesini dile getirdiği yazıları vardır fakat resmi olarak dile getirilmesi ve bir programa bağlanması sözü edilen kongrede alınan kararlarla gerçekleşecektir. Buna göre sanatın yansıttığı gerçeklik toplumsal gerçekliktir ve devrimci gelişme içinde ortaya çıkar. Sovyet edebiyatının olumlu kahramanlarla beslenmesi gerektiği belirtilir ve bu, işçi sınıfının eğitimi gözetilerek yansıtılmalıdır. Olumlu kahramandan beklenen okurda saygı uyandırmak ve benzemeye çalıştığı bir örnek olmak, şimdiki durum ile gelecek arasında bağ kurarak sosyalizmin başarabileceğini göstermektir. Romanda bu tip, kendisini görevine adamış, güçlü bir kişiliktir. Halk çok acı çekmiş, ama kendi başına çıkar yolu kestirememekte bir yol göstericiye bir lidere ihtiyaç duymaktadır. Olumlu kahraman da bu bağlamda karşılaştığı bütün güçlükleri yener, yardım etmek istediği

insanlar içinde düştüğü yalnızlığa katlanarak tarihin kendisine verdiği görevi yerine getirir. Yazarın görevi çöken kapitalizmi ve onun çürüyen kültürünü yansıtırken yeni bir toplumu ve yeni bir kültürü yaratabilecek sınıfın doğuşunu da aktarmaktır. Yazar tarihî determinizm içinde toplumun kölelik çağından feodalizme, feodalizmden kapitalizme ve oradan da sosyalizme doğru geliştiğini kavramalı toplumu tarih içindeki yerine oturtmak, içindeki çatışmaları, ilerici ve tutucu güçleri fark etmek ve sosyalizme doğru diyalektik gelişimi içinde sosyal gerçekliğe sızmak durumundadır. Toplumcu gerçekçilik Marksizmin bilgi teorisi ile Engels kanadından gelen Hegel'in estetiğini birleştirerek sanat eserini dış gerçekliği yansıtan somut-genel olarak algılar (Moran 2011: 42-75).

Fakir Baykurt, edebiyata şiir yazarak başlar ve ardından öyküleri ve romanları ile belirli bir yer edinir. Onun eser verdiği yıllar, Türkiye'de çok partili döneme geçiş sancılarının yaşandığı bir dönemdir ve yazar, özellikle öykü ve romanlarıyla köy gerçeğini yansıtma şeklinde ifadesini bulan yeni bir çığırın içinde *toplumcu gerçekçi* çizgide kendisini konumlandırır. İlk yapıtı *Çilli*'den 1979'a kadar Almanya'ya gitmeden önce yazdığı yapıtlarla köy ve köylülerin yaşamına ışık tutma amacındadır. Toplumların gelişim sağlaması gerektiğine olan inancı, kahramanları düzene karşı geliştirdikleri tepkiler içerisinde ele almasıyla yapıtlarında yön bulur. Bu bağlamda dilediği düzenin kurulabilmesinde gerekli olan modeli ortaya koymak için seçtiği kahramanlar, gerçekliği düşünsel ve toplumsal planda yansıtmakta birer araç durumundadır. Köyü konu alan romanlarında:

"[T]arımsal kesimin çözülmeye başlayan geleneksel yapısının gün geçtikçe yoksullaşan küçük köylülük üzerindeki etkilerini sergiler. Değişen toplum koşullarının oluşturduğu yeni insan tiplerinin dünyayı kavrayışlarını, sermaye çevrelerinin köydeki siyasal iktidar unsurlarıyla ittifaklarına karşı çıkışlarını, gelişimin kaçınılmaz sonucu olan köyden kente göç olayının temelinde yatan umarsızlığı işler. Devletin köye en yakın unsurlarının yasadışı, haksız uygulamalarını, topluma egemen büyük toprak sahiplerinin insan kişiliğini hiçe sayan davranışlarını, bütün bunlara karşı bireysel bir mücadeleye giren topraksız köylülerin mücadelelerini ve öfkeli patlamalarını anlatır." (Karaalioğlu 1982:125).

Sanatçıdan kitleleri uyandıracak, yüreklendirecek, toplumun sorunlarına yer veren ürünler ortaya koymalarını bekleyerek güdümlü edebiyat konusunda şunları dile getirir:

"Bir edebiyatın güdümlü olması, yani sorumluluk yüklenmesi ayıp değildir. Ayıp sorumsuzluktur. Sanatın gereklerini gözden kaçırmadan bunu yapabilen edebiyatçıya kimse kusur bulamaz. Üstelik, herkes buna uysun, demiyor kimse. Bu öyle gönüllü görünen bir zorunluluktur ki, paşa gönlü isteyen sokulur bu zorunluluğa. Riski çoktur, alkışı azdır. Başarı oranı da azdır böyle bir edebiyatın. Ama bir de başardın mı tadına da doyum yoktur. Atıldığı yerden çok ilerlere düşer o başarının oku. Çakıldığı yerden çok derinlere iner o başarının kazığı. Dediğim gibi, giren girer, girmeyen girmez buna." (Baykurt 1998: 118).

Sanatın ve sanatçının toplumsal işlevi konusunda Marksist bir anlayışa sahiptir. Ona göre sanatın ve sanatçının görevi toplumsal ve tarihsel bir süreç içinde şekillenen engelleri aşıp devrim yapmaktır. "Romanlar, hikâyeler okuyucusunu hayata karşı devrimci tavırlı yapmalı ve devrimci davranışa itmeli. Sanat ürünleriyle ilişki kuran insan, daha güçlü

devrimci olmalı, olabilmeli, bilenmeli körelmişse. İçi umut dolmalı, eğer birazcık kararmışsa…" (Baykurt 1998: 115) cümlelerinde ortaya çıkan söz konusu yaklaşımını öykü ve romanlarında yakalamak olanaklıdır. Dünyayı işçilerin, işsizlerin ve köylülerin değiştireceklerini ve kendi sınıflarının politik egemenliğini kuracaklarını iddia eder: "Dünyanın en kalabalık kitlesini oluşturan bu sınıflardan yana olmayan sanatı dün olduğu gibi bugün de bir mutlu azınlıktan yana saymak gerekir ki, hiçbir çaba bugün bir mutlu azınlık olamaz, sanat nasıl olsun? Kitlelerde devrimci bilinç geliştiği zaman, insanoğlunun en etkin topu, tüfeği, tankı ve barutu; en etkin patlayıcısı elde edilmiş olur. En büyük paşa, en büyük mareşal, devrimci düşüncenin kitlelere yayılmış olmasıdır." (Baykurt 1998: 117). Yazar romanlarında köy ve köylü tipolojisi yaratırken aynı zamanda köylünün geri bırakılmışlığını göstermeye çalışır. Eserlerinde geniş halk yığınlarının özellikle de köylünün deneyimlerini kendi kültür birikimi ile uzlaştırarak toplumsal gerçekçilik çizgisinde verir. Baykurt bir röportajında, toplumcu gerçekçi romancıyı tanımlarken, okuru demokratik anlamda etkileyen, onun bilincini genişletip eyleme doğrultacak derecede etkileyici, estetik tamlıkta, toplumun üretim biçimini kurmaya isteklendirecek, onu ikna ederek güçlendirecek özelliklere sahip olmasının gerektiğinden söz eder (Andaç 2000:81) ve ona görev yükler:

"Sanatçı bugün gençlikten geri kalamaz. Öğretmenden geri kalamaz. İşçiden, köylüden geri kalamaz. Okuyucudan geri kalamaz. Eylemden geri kalamaz. Devrimci kavgada sanatçının önde olmadığı toplumda baskı, sanatçıları sindirmeyi başarmış demektir. Ya da sanatçı henüz bilinçlenmemiştir. Yeni toplumcu özden uzak biçimlerle düşüp kalkan bir aşamada bocalıyordur. İkisi de kötüdür. İkisini de hızla aşıp toplumun sancılarını açıklama, kitleleri uyandırma, yüreklendirme görevine sarılmasını bekliyoruz. Bu istek çok mu ileri gitmek sayılır karanlıkta bocalayan, devrim gereksinimiyle çırpınan bir toplumda? Halk ozanlarını düşünelim. Çoğunun kara cümlesi yok doğru düzgün. Ama ezilen halkın dert dolu bağrından çıkıp gelmişler. Sanatı bir 'iş' olarak algıladığımız zaman, iş sadece roman, resim, ya da beste değildir. Sanat geniş bütünlük gösteren kavramdır. Nitekim eğitim de yalnız abece öğretmek değildir. İşin öncesi ve sonrası da bütünü içindedir. Öncesi ve sonrası da işin sahibine, sanatçıya görev ve sorumluluk yükler. Her güçlüğe karşın devrimci olabilen sanata ve sanatçıya selam." (Baykurt 1998: 126).

Onun sanata ve sanatçıya yüklediği görev toplumcu gerçekçilik anlayışı ile birleşir. Zaten edebiyatımızda köy romanının özellikleri genel olarak değerlendirildiğinde özellikle belirli bir dönemde ona toplumcu gerçekçiliğin yön verdiği görülür. Göze çarpan ilk özellik, eylem (aksiyon) ögesinin egemen olmasıdır. Ezen/ezilen çatışması üzerine kurulmuş bu romanlarda, ezilen ve sömürülen insanların başta gelen dertlerinden biri yoksulluk ve açlıktır. Temele indirgenen en basit öykü yapısı şu modelle açıklanabilir: öykünün başında belli bir durum çizilir, sonra eylem kısmı yeni bir durumu yaratır ve son durum baştaki durumun tam tersi olur. Köy romanının kişileri, en genel düzeyde ezen ve ezilen sınıfların insanlarıdır. Ezilenler için kurban ya da asi olmak gibi iki olanak vardır ve çoğunluk kurbandır. Anlatının kahramanı ise başkaldırma işlevini gören asi figürüdür ve kurbanlar arasından çıktığı için kurbandan asiye bir dönüşüm sergiler. Mekân köy, kasaba ve yabanıl doğa, ezen /ezilen çatışması açısından bazı özellikler ifade eden coğrafya bölgeleridir. Köy idealize edilmiş pastoral bir tabloyu akla getirmez, çünkü gerçekçi bir yaklaşımla canlandırılmıştır.

Yoksulluğun, cehaletin, ilkel yaşam koşullarının hüküm sürdüğü, insanların sömürüldüğü bir yerleşim alanıdır. Kasaba da değişik bir anlam taşır, çünkü egemen sınıfın o bölgedeki güç merkezidir. Köy, yabanıl doğa ile kasaba arasında yer alır, çünkü kasabanın erişebileceği, denetleyebileceği, ama gücünü ve baskısını sürekli uygulayamadığı bir mekandır. Bununla birlikte bir kolu kasabada olan ağanın egemen olduğu bir bölgedir. Köyü jandarmasıyla denetim altında tutabilen, baskı uygulayabilen yönetici sınıf, yabanıl doğaya ağa veya muhtar ve onların iş birlikçileri ile ulaşma olanağı bulur (Moran 2009: 315-324). İdarenin temsilcisi durumundaki ağa ya da muhtarın kıskacında kalan köylülerin çatışması üzerine kurulan eserlerinde temel izlekler olarak din, batıl inanışlar, gelenekler, ağa ve jandarma baskısı, toprak kavgaları, su sorunu, eğitimsizlik, evlilik ve sorunları vb. söylenebilir. Bu eserlerde kutupluluk ezilen/sömürülen köylü; ezen/sömüren ağa veya onun iş birlikçileri muhtar, imam, parti temsilcileri; mücadele eden/bilinçli öğretmen, bilge köylü vb. olmak üzere üç ayak üzerine oturur.

Mit-İdeloloji Ekseninde *Onuncu Köy* Romanı

Kadim kültürlerin anlatıları olarak ortaya çıkan mitler, erken dönem için doğaya karşı üstünlük oluşturmaya çabalayan insanın öyküleri olarak değerlendirilmeye açıktır. Bu dönemlerde insanı belirsizliğin sınırlarından kurtararak bilinene doğru yola çıkaran ve davranışlara model oluşturarak haklı nedenler sağlayan ürünler olarak belirirler. Arkaik toplumlarda, insan varlığını ortaya koyan ve anlama kavuşturan, yaşamın gerçekliğini ve bu gerçekliğin aktarılma biçimini ortaya koyarak pratik katkılar sağlayan ve bu nedenle doğruluklarına inanılan anlatılar olarak görünüm kazanırlar. İnsanlığın en eski deneyimlerinin ürünü olan bu anlatılar, evrenin yaratılışı ve doğa olaylarını açıklama, doğayı kontrol altında tutma, bir gerçekliğin oluşumu ve yaşama aktarılma biçimi gibi sorunsallara *kolektif bilinçdışının muhtevasını* oluşturan *arketiplerle* yanıt verir. Mitler, kültürel yapıların ürettiği insanlık durumlarına ilişkin verileri barındırırken insanı sınırlarını aşmaya, yükseltmeye ve yüceltmeye özendirir. Sosyolojik kuralları yerleştirmeye hizmet eden, günümüze gelirken ahlaksal değerlerin, sosyolojik düzenin ve büyüsel inancın geriye dönük prototipini vererek kendisine özgür bir işlevi yerine getiren, doğal geleneği kültürel sürekliliğe, yaşlılıkla gençlik arasındaki bağları, geçmişe göre insanlığın tutumuna bağlı kılan mitler, insanın bilme ve inanma gereksinimini karşılar. Mitlerin, arkaik dönemden günümüze dek olan serüveninde ifade ettiği anlamın değişikliklere uğradığı ortadadır. İnsana özgü düşünceleri, inançları, yaşamsal bilgileri kapsayan mit, somut olmayan gerçekliği belleğinde tasarlayan, kullandığı argümanlarla onu görünür duruma dönüştüren sanatkâr için önemli bir öge durumundadır. Sanatkâr, bilinçdışından yükselen sesleri sanat aracılığıyla biçime kavuşurken hitap ettiği kitlenin de bilinçdışına seslenmiş olur. Kolektif bilinçdışının yansıması olan arketipler ve onları oluşturan mitler bu nedenle yüzyıllar içerisinde sanata da kaynaklık etmiştir. İnsanın evreni değiştirme, dönüştürme ve kendini özne olarak belirginleştirerek iktidarını kurma mücadelesi sanatta da devam eder. Bu nedenle önceleri yaşamsal davranış kalıplarını anlatan mitler; masal, destan ve efsane gibi anlatı türleri içerisinde varlığını devam ettirirken, modern dönemde sanatkâr için ihtiyaç olarak ortaya çıkar (Dağ 2016: 1-9). Kolektif bilinçdışımızda yaşamayı sürdüren mitler, dünyayı kavramsallaştırma ve anlamlandırma sürecinde taşıdığı

çokanlamlılık ile kendisini yeniden üretir ve edebiyatta da kendisine yer bulur. Böylelikle estetik düşüncenin de alanına girmiş olan mit, sanatkâr tarafından çeşitli amaçlarla kullanılabilir. Bu kullanımlardan biri de mitlerin, sanatkârın sunmak istediği öğretiye hizmet edecek biçimde dönüştürülmesidir. Güdümlü edebiyat yapan Baykurt da eserleriyle köylüde bir bilinçlenme ve uyanış gerçekleştirmek ister ve tezine hizmet edecek ögeleri edebi eserin dünyasına konumlandırır. Bu bağlamda *Onuncu Köy* romanı mitlerin ideolojinin sunumuna hizmet etmesiyle dikkati çeker.

Roman, yaşam koşulları oldukça zor olan köylüleri eğitimle bilinçlendirmeye ve kalkındırmaya çalışan enstitü mezunu aydın bir köy öğretmenini ve bu yoldaki savaşımını konu alır. Kırk sekiz bölümden oluşmakta olup romanın sonuna "Şavşat, 1 Şubat 1959/ Ankara, 3 Mayıs 1960" tarihi not düşülmüştür. Eserin ilk baskısı 1961 yılına aittir. Başkişi olan Öğretmen'in mücadeleleri eğitim, kız çocuklarının okutulmaması, hükümetin ve köylülerin eğitim sorunlarına duyarsız kalması, halkı toprak hakkı, din ve batıl inanışlar gibi konularda bilinçlendirme konularında yoğunlaşır. Romanın olay birimleri ve çatışmalar ağı şöyle gösterilebilir:

Mekânlar	**8.Köy** **Damalı**	**9.Köy** **Ortaköy**	**10.Köy** **Yaşarköy**
Olay Birimleri	*Öğretmenin köyün ağası Durana'nın kızını okula göndermemesi nedeniyle onunla yaşadığı mücadele *Durana ile köylünün mera kavgası *Durana'nın Öğretmeni köyden uzaklaştırma planları *Durana'nın Demokrat Parti İlçe Başkanını yanına çekmesi ve Öğretmenin sürülmesi *Öğretmenin kaymakam, savcı ve milli eğitim müdürüne durumu anlatması fakat kararın değişmemesi	*Öğretmenin istifa ederek demirci ustası olması Ortaköy'de köylüye hizmet etmesi *Demirci'nin Beylerin eline geçen toprakların asıl sahiplerinin köylüler olduğunu anlatarak onları bilinçlendirmesi *Demirci'nin, Beylerin baskısı ve Demokrat Parti İlçe Başkanının işe karışmasıyla köyde ayrılık çıkardığı iddiası sunularak Komutan tarafından köyü terk etmesinin istenmesi ve Gülşen'le birlikte Yaşarköy'e kaçması	*Demirci'nin köylülerin İmam tarafından boş inançlarla kandırılmasına üzülmesi *İmamla köye saldıran kuş sürüsü ve batıl inançlar hakkında konuşması *Halkı kuş masalının yalan olduğuna inandırması *Köylüyü felaketten kurtarması ve köylünün ona Delâ adını vermesi
Çatışmalar	**Ağa-öğretmen* çatışması **Ağa-köylü* çatışması Söz edilen çatışmaların nedeni *eğitim-cehalet-mera-mülkiyet* başlığında toplanabilir. Sonuç olarak ağayla iş birliği yapan parti temsilcisi nedeniyle öğretmen sürülür.	*Kaymakam/savcı/milli eğitim müdürü-öğretmen çatışması *Topraklara sahip çıkan Beyler-köylü çatışması Sonuç olarak Demirci'nin, Beylerle iş birliği kuran parti temsilcisinin etkisiyle Komutan tarafından köyü terk etmesi istenir.	*İmam-demirci çatışması *İmam-köylü çatışması Sözü edilen çatışmalar *din sömürüsü yapma, batıl inanışlar, kalıplaşmış düşüncelerden kurtulma ve bilinçlenme* başlıklarında toplanabilir.

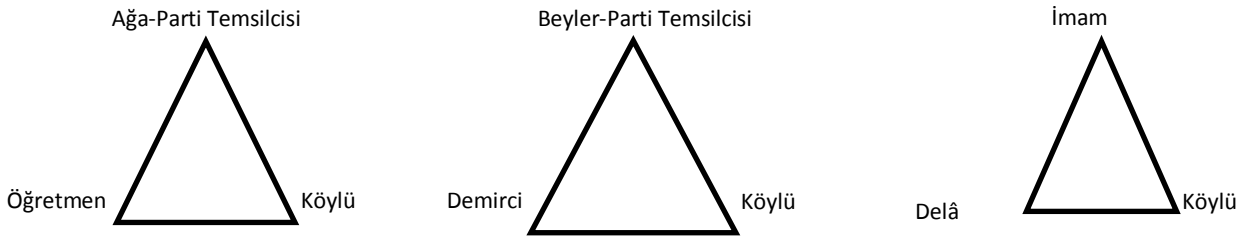

Öğretmen, halkı bilinçlendirme uğraşısı nedeniyle gittiği hiçbir köyde tutunamaz ve yedi köyden sürülür. Sonraki bakımsız, medeniyetten uzak, iyi yaşam koşullarına sahip olmayan üç köy öz itibarıyla aynı fakat ad değiştiren üç farklı çatışmaya sahne olur. Yukarıda sunmaya çalıştığımız tablolarla özetlenen bu çatışmalarda köyün geri kalmışlığının nedeni, üçgenlerin tepe noktasında verdiğimiz iktidarın temsilcisi durumundaki ağa, bey, parti temsilcileri ve imamdır. Köylünün hareket özgürlüğü, karar verme yetisi bu güçler tarafından ele geçirilmiştir. Öğretmen ise köylünün sosyal yapısını değiştirmeye, öz gücünü açığa çıkarmaya, eğitimi yalnız okulla sınırlamayarak köylüyü ve köyü bilinçlendirmeye ve kalkındırmaya böylelikle de sömürü prizmasından kurtarmaya yarayacak enstitülü bir eğitimci olarak halkla birleşen çizgide konumlanır. Genel olarak bakıldığında ise roman kahramanlarının, toplumcu gerçekçiliğin *olumlu kahraman* öğretisine uygun biçimde iyicil ve kötücül olmak üzere iki gruba ayrıldığı görülür. Başkişi Öğretmen ve onun bilinçlendirme uğraşısında olduğu halk olumlu yönleriyle yansıtılırken karşıt güçler olarak ağa, parti temsilcileri, imam ve askeri güçler olumsuz yönleriyle olay örgüsüne dahil olur. Halkın öz gücü Öğretmenin aydınlatmasıyla açığa çıkar ve yukarıda gösterilen üçgende tepedeki güce karşı kazanım sağlanır. Köy yaşamında egemen güç olarak beliren ağa, bey, imam ve asker aynı zamanda zorba ve sömüren yapısıyla iktidarı temsil etmektedir. Pire Kız özgür düşünceyi temsil etmesiyle; Topal Pehlivan yarım kalan toprak reformunu savunması ve eski muhtar olarak köylünün toprağı işlemesi için yaptıklarıyla köylünün içinden çıkan ve bilinçli yapılarıyla Öğretmen'e yardımcı olanlar olarak da köylünün öz gücünü kendi içinde taşıdığını imler. Damalı'daki öğretmen, Ortaköy'de Demirci olarak karşımıza çıkar ve aynı uğraşı burada da sürer. Her durum ve koşulda bu köklü gücün yaşayacağını ifade eden durum, Yaşarköy'de de varlık bulacaktır. İktidarın kendisini gerçekleştirmesindeki bir aygıt olarak görülen din ve imama karşı halkta yaratılan korku için bir mücadele verilir.

Öğretmen, sürüldüğü her köyde iktidarı elinde tutan ve halka eziyet eden güçlerle, bilincin ve iradenin timsali olarak mücadele eder ve mücadelesini somutlaştırmak için kendisini ve karşıt güçleri Yunan mitolojisindeki Prometheus ve Zeus'la özdeşleştirir ve bu anlatıyı sık sık dillendirir. Prometheus'un, Zeus'tan ateşi çalarak insanların kullanımına sunması eserin dünyasında sembolik değer kazanır. Ateş aydınlığı sembolize ederken, Prometheus öğretmenle, Zeus ise karşıt güçlerle birleşir. Bu durum mitik bilincin somutlaştırma isteğini ortaya koyması bakımından önem taşırken olumlu tiplerin Prometheus, olumsuz tiplerin ise Zeus ile özdeşleştirilmesi bilinçli bir kullanım olarak sanatkârın sunmak istediği dünya görüşüne hizmet eder. Bilindiği gibi *önceden gören* anlamına gelen Prometheus, ussal gücün ve bilgeliğin simgesidir. Tarım, astronomi, matematik, denizcilik, tıp ve metalürji başta olmak üzere edindiği birçok bilgiyi, zekâ gücünü ve geleceği önceden

görme yetisini Zeus'u kuşkulandırmak, küçük düşürmek ve aldatmak amacıyla kullanmasıyla dikkati çeker. Onun diğer bir özelliği ise öğrendiği her şeyi insanlarla paylaşarak ussal gücün yalnız kendisinin denetiminde olması gerektiğini ileri süren Zeus'un tepkisini çektiğidir (Graves 2010:181). Onun Zeus'tan çaldığı ateş anlatısı sembolik olarak yorumlandığında başlangıçtan bu yana insanlara yardım eden Prometheus'un, Titanların öcünü almayı ve Olymposluların yerine insanların egemenliğini getirmeyi arzuladığı ileri sürülür. Bu nedenle, yeni bir devrimin hazırlayıcısı olarak değerlendirilir (Erhat 2014:254). Zeus'tan çaldığı ateşle ilgili anlatı ise şöyledir: Prometheus, Zeus'u insanlar için aldatmıştır. Bir kurban töreni sırasında, bir sığırı iki parçaya ayırır. Kurban derisinin bir yanına hayvanın işkembesine sarılmış olarak etleri ve iç uzuvları, öbür yanına da içyağına sarılmış olarak kemikleri koyar. Zeus'a kendi payını seçmesini, kalan parçaların insanlara verileceğini söyler. Zeus, içyağı ile örtülü parçayı seçer ve kemikten başka bir şey bulunmadığını gördüğünde Prometheus'a ve insanlara kin beslemeye başlar. İnsanları cezalandırmak için, onlara bir daha ateş göndermemeye karar verir. Bunun üzerine Prometheus, insanların yardımına koşar ve güneş tekerleğinden ateşin tohumlarını çalar ve yeryüzüne getirir. Bir başka gelenek, Prometheus'un ateşi demirciler tanrısı Hephaistos'un demir ocağından çaldığından söz eder. Ateşin çalınışından sonra Zeus, insanları ve Prometheus'u cezalandırır. Ölümlülere Pandora'yı gönderir. Prometheus'u bekleyen ceza ise daha farklıdır. Çelikten zincirlerle bir dağın tepesine bağlanır. Ekhidna ile Typhon'dan doğma bir kartal Prometheus'a musallat olur. Kartal, her gün gelerek Prometheus'un karaciğerini yer ve ciğer her gün tekrar yenilenir. Zeus, Prometheus'u asla serbest bırakmayacağına dair yemin eder. Fakat, Herakles kartalı öldürerek Prometheus'u kurtarır (Grimal 2012:667-668).

Helen panteonunun en büyük tanrısı olan Zeus ise; ışık, aydınlık, gök ve yıldırımlar tanrısıdır. Yalnızca semavî olayları yönetmekle kalmaz, yeryüzünde düzenin ve adaletin korunmasını sağlar. Katilleri döktükleri kanın vebalinden arındırır, yeminlere bağlı kalınmasına, konuklara karşı görevlerin yerine getirilmesine nezaret eder. Krallık gücünün ve genel olarak sosyal hiyerarşinin kefilidir. İyiliklerin ve kötülüklerin dağıtıcısıdır (Grimal 2012: 802). İktidarı yeryüzünün midesindeki karanlıktan söküp alarak gökyüzüne yükseltmiş olan Zeus, doğumundan itibaren güç ve aklın kendisinde birleştiği izlenimini uyandırır. Onun doğumu bile aklın zaferi olarak okunmaya elverişlidir (Gezgin 2008:94). Doğanın gücüne karşı kültürel aklın kazandığı zaferi temsil eden Zeus, birçok mitik öyküde kendisine yer bulmuştur. Bunlardan biri de ateşin insanlar tarafından kullanılmaya başlanması ile ilgilidir.

Sosyal hiyerarşinin kefili olan Zeus, olay örgüsü içerisinde olumsuz tipleri temsilen benzetme ögesi olarak yer bulur ve aynı bağlamda kullanılır. Ussal gücün ve bilgeliğin temsilcisi olan ve sosyal hiyerarşinin yerine insan egemenliğini isteyen Prometheus ise, olay örgüsü içerisinde olumlu kurtarıcı tipi temsilen Öğretmenle birleşir ve onda yaşam bulur. Prometheus'un Zeus'tan (ç)aldığı ateş ya da romanda anlatılan biçimiyle ışık, sınıfsal ayrımları ortadan kaldıracak, halka hak ettiği aydınlığı sağlayacak kültürel yaşamın başlangıcını ifade eder. Bu bağlamda Prometheus ve Zeus anlatısı yapıtın dünyasında sık sık kendisine yer bulur ve birer bildiri metni gibi sunulur. Burada anlatıyı öğretmenin başlatmasından sonra kimi zaman halkın sürdüğü ve bu kullanımlarda Zeus'un grotesk bir kullanım içerisinde alaya alındığı dikkati çeker. Bildiri metni niteliğindeki anlatılardan sonra

halkta aydınlanmanın sağlandığı ve sorunlarının çözüme kavuştuğu da görülür. Fakat Öğretmen, Prometheus'un yaşadığı gibi bir ceza ile karşılaşmaktan da kurtulamaz. Onun aldığı ceza köyden sürülmek olacaktır.

Adı söylenmeyen öğretmenin sürgünler neticesinde sekizinci olarak geldiği köy, Damalı'dır. Burası önceki yerler gibi varlıklı ve yoksul ayrımının olduğu, varlıklı insanların arkasında kentteki memurların ve parti grubunun bulunduğu bir köydür. Köy ağası olan Durana, yasal olmayan biçimde köy topraklarını zimmetine geçirmiştir. Şehrin ileri gelenlerinden Yunus Bey'i tanıdığı için bürokratik bütün sorunları ortadan kaldırabilecek güce sahiptir. Köylüler ise korkularından dolayı bu durum karşısında bir şey söyleyememektedir. Haksızlıkla toprak sahibi olan yalnız köy ağası değildir. Baytar Mehmet ve köyün imamı olan Osman Hafız da aynı biçimde toprak sahibi olmuştur. Öğretmenin desteğiyle köylü bir cuma namazı çıkışı muhtarın evinde toplanarak haksız yere elde edilen toprakların iadesini istemeye karar verir. Durana, Baytar Mehmet ve Osman Hafız toprakların kendilerine ait olduğunu iddia etmektedir. Özelikle Durana, bu düşüncenin ait olduğuna inandığından ona kötülük yapmayı tasarlar. Ancak öncelikle iyi bir yaklaşım göstererek tepkileri aza indirgemeye çabalar. Durana'nın yaptıklarını inandırıcı bulmayan öğretmen, muhtarla birlikte tutanak hazırlayarak Durana'nın ekininin bozulmasına neden olur. Bunun üzerine Durana, şehre giderek muhtara ve kurula dava açar. Bu süreçte öğretmenle dost görünme çabalarına devam eder. Öğretmen, köylünün bir ışığa ve yol göstericiye ihtiyacı olduğu kanısındadır ve bu nedenle gördüğü sorunların çözümü için çaba harcar. Bunları yaparken cesur davranır. Köyde yaşananlar bu durumdayken, okuduğu kitapta yer alan bir anlatım dikkatini çeker. Kitapta, köylünün durumunu özetleyen bir öykü anlatılmaktadır. Öykünün kahramanları ise Prometheus ve Zeus'tur.

"Lâmbasını yakıp başucuna astı. Köyün üstüne eski karanlıklardan biri çöküyordu. Yatağına uzanıp kitabını açtı. Koca Zeüs, Olimpos'un başındaki ışığı aşırıp dağa taşa, yoksul ova köylerine dağıtan yiğidi yakalatıp kayalara çiviletmişti. Havada alıcı kuşlar dönüyordu. Yiğidin ciğerleri kanıyordu. Dünya, eski bildiğine dönüyordu..." (Baykurt 1961: 110).

Öğretmen köylünün ışığı ve yol göstericisi olarak kendisini görmektedir ve bu bağlamda Prometheus ile özdeşleşir. Zeus ise Durana ve onun zihniyetine sahip insanlardır. Öğretmenin okuduğu öykü, romanın ilerleyen bölümleriyle ilgili de bilgi sunmaktadır. Prometheus'un Zeus tarafından cezalandırılması gibi öğretmen de Durana tarafından cezalandırılacaktır. Köylülerden Esen Ali'nin düğününe katılan Durana, öğretmenin yanına gelerek ona yakın görünmeye çalışır. Düğünden sonraki gün ise köylü, öğretmenden haber alamaz. Öğretmen, Durana tarafından parayla tutulan adamlarca öldüresiye dövülmüştür ve iyileşmesi oldukça uzun sürecektir. Kendisine yapılanlara rağmen, köylünün korkup vazgeçmesinden çekinen öğretmen, ziyaretine gelen köylülere Prometheus ve Zeus'un mitik öyküsünü anlatır. Öncelikle Yunan panteonunda yer edinen tanrılar hakkında genel bilgi verilerek hiyerarşik yapı ortaya konur. Özellikle Zeus ve eşi Hera üzerine yoğunlaşılan bölümde, yaratılış söylencesi olarak okunabilecek olan ilişkiler Zeus'un çapkınlığı olarak sunularak Zeus halkın gözünde sıradanlaştırılır. Prometheus'un Zeus'tan (ç)aldığı ateş ise, öyküde ışık olarak belirir. Zeus'un grotesk anlatımla komik duruma düşürüldüğü ve

Prometheus'un yüceltildiği öyküde, Zeus köyün ağası ve imamıyla aynı zihniyete sahip olan insanları, halka ışık sunan Prometheus ise cesur tavrıyla ve insanlara sağladığı faydayla aydın kimseleri simgelemektedir. Öğretmenin köylüye anlattığı öykü romanda şöyle geçmektedir:

"Eskiden... Anadolu'nun batısıyla Urumelindeki, Yunanistandaki insanlar ışığı bilmezlerdi. Akşam olunca karanlığa kalırlardı. Tanrılar ışığı hapsetmişlerdi...

Tanrılar, Olimpos'un tepesinde oturuyor, yarıtanrılar eteklerinde... İnsanlar da ovalarda, derelerde... Akşam olunca, yarıtanrılar da insanlar gibi karanlığa kalıyorlar. Tanrılara ışık var, bunlara yok. Uzaklardaki ovalardan baktığın zaman, her yeri karanlık, sadece Olimpos'un başı, bir çiçek demeti gibi, top top ışık...

Olimpos'un bayırında Promete diye bir tanrıoğlu oturuyor. Köylü anasını, vaktiyle Zeüs baba gebelemiş. Promete'nin bayırda evi var. Yoksul bir adam bu. Akşamları karanlıklarda oturmak çok gücüne gidiyor. En çok da, ovadaki, deredeki köylere acıyor. Geceleri karanlığa göz işlemiyor! Ovadan, Zeüs'ün sarayı bir hain yıldız gibi parlıyor!

Promete, iyice kafasına koyuyor ki, bir gün ışığı çalacak. Gözlemeğe başlıyor. Tanrıların, insanları savaşa kışkırtmağa gittiği bir gün, ışık bekçisini aldatıp, kutu gibi bir meyve yaprağına koyarak, ışıktan bir parçayı alıp kaçırıyor. Hemen evine geliyor. 'Çalı çırpı bul!' diyor karısına. Karısı, insandır. Bu gösterdiğinin ne olduğunu bilmiyor, 'Buna ışık derler!' diyor Promete.'Işık, yani yakılır, yakılınca geceyi gündüz gibi yapar, al parlat!... Akşam da olmuş zaten. Işıktan birazını bir tasa koyup fırlıyor dışarı! Bu eve, o eve! Ötekisine, daha ötekine! Birer parça veriyor, 'Parlatın, bu ışıktır!' diyor. Köylere koşuyor. Ovalara, derelere koşuyor, 'Alın, parlatın, bu ışıktır!' diyor... Ovada, nokta nokta ışıklar beliriyor. Noktalar gittikçe çoğalıyor.

Olimpos'ta Zeüs, dışarı, ayakyoluna çıkıyor. Bir de bakıyor ki, ovada ışıklar! Komşu evlerde, uzak yakın köylerde ışıklar! Habire de çoğalıyor! Aklı başından gidiyor! Donunu toparlayıp içeri koşuyor. Bekçilerin yakalarından tutup sarsıyor. Önüne kim çıkarsa paylıyor: 'Kim yaptı bunu?' diyor. 'Bunu kim yaptı, kim, kim, kim? ... Çabuk, bulun bana bu haini!...' Tepiniyor, yerleri gökleri yıkıyor! Öfkesi de çok korkunç zaten. Yıldırımlar, şimşekler, yüreklere korku veren gökgürültüleri hep elinde. Esiyor, gürlüyor: 'Bulun onu!' diyor. Hiç kimsede çıt yok. Ahmedi sıkıştırıyor, ahmette... mehmedi sıkıştırıyor mehmette çık yok! Deli oluyor! Falcıları topluyor: 'Tez bana bu itoğlu iti bulun, yoksa sizi...' " (Baykurt 1961: 168-170).

Anlatıya müdahil olan köylülerin bir bölümü Zeus'u suçlarken, bir bölümü de ışığa kavuşan insanların birleşerek Zeus'a karşı çıkıp isyan edememesini ve Prometheus'u sahiplenememesini eleştirir. Işığı insanlara sunan Prometheus ise, insanların ışık hakkı olduğunu söyleyerek Zeus'a karşı kendini savunsa da ceza almaktan kurtulamayacaktır.

"Falcılar buluyorlar Promete'yi. Yaka paça götürüyorlar. 'Niye yaptın bunu?' 'Yaptım.' 'Niçin yaptın?'

'İnsanlar aydınlıkta otursun diye yaptım.!' 'İnsanların ışık hakkı yoktur, bilmiyor muydun?' 'İnsanların hakkı vardır.' 'Yoktur!' 'Vardır...' Cezalandıracağım seni.' diyor Zeüs.

Cezalandıracak ama, ışık ortalığa yayıldı bir defa! Süt döküldü, toplanır mı? Zeüs düşünüyor: Bunu idam etsem, ölüp kurtulacak. Öyle bir ceza vereyim ki, dillerden düşmez

bir ceza... Unutulmaz bir işkence olsun! Bir daha hiç kimse böyle bir eşekliğe cesaret edemesin. Işık elden gitti, bari başka şeyler elden gitmesin...

Kafkas dağlarının başında, günden yanda bir kaya var. Yolu izi bilinmeyen bir kaya! Ancak uçarak gidiliyor. Hiç insan yağı uğramamış.! Zeüs, adamlarını çağırıp: ' Bunu, Kafkaslardaki kayanın başına çivileyin!' diyor. 'Zincirlerle de bağlayın. Bir kartal gelip ciğerini gagalasın. Yaraları heç kapanmasın... Haydi, marş!'

Promete'yi alıp, Kafkaslardaki kayanın başına uçuruyorlar. Kafkaslar, Olimpos'a uzak! Gidilmez, gelinmez... Neyse! Kollarından çiviliyorlar. Zincirlerle bağlıyorlar. Üstünden urbalarını alıyorlar. Bırakıp gidiyorlar. Dertli bir melek, her gün bir parça kuru ekmekle, bir damla su getirip ağzına veriyor. En acısı, en dayanılmazı: Kartal. Üç güne bir geliyor, ciğerini gagalayıp gidiyor. Tam yarası kapanacak, gene geliyor, gene gagalayıp gidiyor. Yıllar yılı sürüp gidiyor bu işkence! Ara sıra Zeüs haber gönderiyor: 'Yaptığına pişman olduysa, gelip özür dilesin, bırakayım!' Yok! Pişman olmuyor bizimki! 'Ne pişman olacağım? Ben doğru bir iş yaptım! Asıl o pişman olsun, o benden özür dilesin.' diyor." (Baykurt 1961:168-171).

Öğretmen öyküyü sonlandırdığında, Prometheus'un zalime boyun eğmemesi, insanların hakkına sahip çıkması ve cesur tavrı köylülerce beğenilir. Zeus'un da bir ceza alması gerektiğini düşünen köylü, öykünün sonunu beklerken Prometheus'un oğlunun kartalı öldürmesi ve babasını kurtarması köyün muhtarı tarafından anlatılır. Zeus'un egemenliğine son veren oğul, babasına tahta oturmasını teklif ettiğinde tanrıların elinden ışığı (ç)alan Prometheus, ilk olarak insanların ışığı kullanıp kullanmadığını soracaktır. Olumlu yanıt aldığında, milletin padişaha ihtiyacının olmadığını, padişahsız da yaşayabileceğini söyleyerek köye döner (Baykurt 1961:174). Köyün ileri gelenlerinden muhtarın değiştirerek ve dönüştürerek sunduğu öykü aslında köylünün isteğinin ifadesidir. Ağa, imam ve onların destekçileri olan partililer ya da varlıklı insanlar nedeniyle köylü, köşeye sıkıştırılmış gibi yaşamaktadır. Bütün bunlar olmadan daha huzurlu bir yaşam sürebilirler.

Prometheus'un, kozmik dağı simgeleyen Olympos'ta oturan Zeus'tan çaldığı ateş ya da romandaki söylemle ışık; bilinci, uyanmayı, aydınlanmayı ve bu yolla özgürlüğe ulaşmayı sembolize etmektedir. Tanrıların düzenine veya iktidara boyun eğmeyen kahraman, bilgeliği ve cesaretiyle topluma yol göstermiştir. Damalı köyünün öğretmeni bu noktalarda kendisi, karşıt güçler ve toplum ile Prometheus, Zeus ve halk arasında özdeşim oluşturur. Öğretmen sürgün edildiği bütün köylerde, halkı bilinçlendirmek ya da diğer söylemle halka ışık sunmak için mücadele eder. Onun görev yaptığı yerler sırasıyla Damalı, Ortaköy ve Yaşarköy'dür. Medeniyetten uzak kalmış bu köyler, hurafelere inanmış cahil insanlarla doludur. Ağalar, toprak sahibi beyler ve imamlar köylünün gelişim sağlamasına engeldir. Köylüler bu üçgen içerisinde adeta uykudadır. Öğretmen, sürgün edildiği yerlerde ayrı ayrı güçlerle savaşarak köylünün aydınlanmasına yardımcı olur. Aynı zamanda köylünün medeniyetle tanışmasına olanak sağlar. Kız çocuklarının okula gönderilmesi için köylüyü ikna eder. Eğitim ve öğretimi yalnızca okulla sınırlamaz. Halka yardımcı olmasıyla ve sunduklarıyla Prometheus niteliği kazanan öğretmen, birçok Zeus'la mücadele etmek durumunda kalır. Prometheus'un zincirlenerek kartal tarafından ciğerinin parçalanması ve bunun süreklilik arz etmesi gibi, öğretmen de çatıştığı güçler tarafından şikâyet edilerek sürülür. Onun karşısında ağalar,

beyler, bürokrasi, bazı partililer ve imam vardır. Sürgün olarak geldiği Damalı'dan, Durana'nın şikâyetiyle sürülür, fakat öğretmen bu köy için tasarladığı amaca ulaşmış, aydınlanmayı sağlamıştır. Çünkü köylü, Durana'ya karşı örgütlenerek toprağına sahip çıkacaktır.

Öğretmen, köyden sürüldükten sonra Demirci Veli ile tanışır ve demirci ustası olup öğretmenliği bırakmaya karar verir. Tüm köylüler öğretmenin devlete çektiği bu resti konuşurlar. İşi öğrendikten sonra da Ortaköy'e dükkan açar. Köylüyü bilinçlendirmeye onlara ışık sunmaya ve halkın içindeki Zeus'larla mücadeleye devam eder. Onun buradaki savaşı, köylünün topraklarını elinde tutan ve fazla mahsule el koyan beylerledir. Cemal Bey, oğulları ve onlara dâhil olan onbaşı, mülklerini kaybetmemek için çabalar ve demircinin karşısında yer alır. Demirci, bu derebeylerinin karşısında işçi sınıfını temsil eder. Köylü sınıfına bir işçi olarak sahip çıkar. Köyde dul olan Gülşen'le evlenir ve görevini işçi sınıfını köylü sınıfıyla birleştirerek tamamlar. Sonrasında jandarma komutanı köyden ayrılmasını ister. Gülşen'le beraber Ortaköy'den ayrılarak Yaşarköy'e gider. Doğruları söyleyen öğretmen dokuz köyden kovulmuş, onuncu köye gelmiştir. Öğretmen bu köyde tuhaflıklarla karşılaşır. Köylünün yüzleri didik didik, gözleri oyuk ve kulakları yarımdır. Yaşarköy'de yaşayanlar, imam tarafından köylerine gelen kuş sürüsünün Allah tarafından gönderildiğine inandırılmıştır. Bu yüzden kuşların kendilerine zarar vermesini hayra yorarlar. Prometheus'un çektiği cezayı anımsatan durumu köylü şu biçimde dile getirir:

“ 'Memiş kardaşım, sormak ayıp olmasın, bu sizin gözlerinizin hali ne? Yüzleriniz de didik didik?'

'Bir hastalık mı uğradı yani?' 'Yok hastalık değil...' 'Ne peki?' Memiş durdu: 'Kuşlar...' dedi. 'Nasıl kuşlar?'

'Göklerden gelen kuşlar...'

Usta, eliyle, 'Haydi ordan!' işareti yaptı: 'Ne kuşuymuş göklerden gelen?'

Memiş: 'Yak hele cuvaranı...' dedi. 'Sana anlatayım anlatayım emme inanmazsın ki! Göklerden kuşlar gelir, gözlerimizi alır gider. Yüzlerimizi de gagalar. Sen inanmazsın...

' Her zaman mı gelir bu kuşlar?' 'Yok...' dedi Memiş. 'Yılda bir sefer... Bazı da iki yılda bir sefer...' ' Hepinizin de yüzünü gagalar, gözünü oyar, öyle mi?' ' Bazımızınkine dokunmaz emme çoğumuzunkini gagalar.' ' Neden acabola?' ' Valla... onun orasını... Allah bilir... Benim heç aklım ermez ki!' Usta şaşırdı: 'Çok hayret! Siz uyurken mi olur bu anlattıkların?' 'Yook, bayâ dalgündüz olur...'

Memiş anlatıyordu: 'Zamanı gelince kuşlar, havada bir kara bulut gibi görünüp bizim köyün üstüne örelenirler. İnsanımız, büyük küçük, alana çıkıp dizilir. Karı kız, el[l]erini yapıştırıp bekler. Kuşlar havada, halka halka olup dönerler. Sonra üstümüze hışadak bir inerler! onu heç görme... Başlarımıza birer birer konarlar. Paylaşırlar başlarımızı... Dileyen gözümüzü alır, dileyen yüzümüzü, burnumuzu, kulağımızı, hattâ dilimizi gagalar. Sonra da gedikleri yana doğru havalanıp giderler.'

'Peki, siz ne yaparsınız?'

'Biz, inleye inleye inlerimize çekilir, yaralarımızın eyi olmasını bekleriz. Yüzümüz gözümüz, günlerce, köyü kötü kokar. Öyle kokar ki, buralarda durulmaz.

Bakarsın, bir gün yaralarımız gözel kapanır, koko moku biter... bu sefer kuşlar gine görünür...'

'Hayret yemin olsun! Ulan tutun da öldürün be!'

'Hıh!' dedi Memiş. 'Gökyüzünden gelen kuşlara dokunmak kolay görünüyor sana!'

'Dokunsan ne olur?'

'Töbe de, töbe...' " (Baykurt 1961: 329-331).

Bu durum içinde yine köylüleri bilinçlendirip hakikati gösterecek olan öğretmendir. Onuncu köy olan Yaşarköy'de imam, Zeus olarak belirir. İmam Fevzi Efendi, hurafeleri kullanarak köylü üzerinde bir korku dağı inşa eder, halkı *kıyamet* ve sonrasındaki *cehennem azabı* gibi eskatolojik ögeleri kullanarak kandırır.

"İmam diyor ki, ey benim din kardaşlarım! Bilmiş olun ki, bu kuşları Allah yolluyor. Eğer ki teslim olmayıp isyankârlığa tevessül ederseniz, yokardan daha cesim felâketler gelir. Ey benim din kardaşlarım, yövmel kıyamette, ilelebet başınız üstünde dikili kalmak istemiyorsanız, Allahın kuşlarına itaat edin! Ve de enselerinizden dilleriniz alınır. Ve de sırat köprüsünü geçemezsiniz, Cenneti âlânın nimetlerinden mahrum kalaraktan, Huri gızlarının sereceği gül kokulu patiska yataklarda yatamıyacağınız gibi, miskü anber kokularını da başkaları sürünür, siz bakarsınız. Ve de derin vâdiler içinde, insan kanı kaynar, gövdesinden koparılmış kelleler, kollar bacaklar yüzer, ruhunuz döner, yaptıklarınıza pişman olursunuz, velâkin, elinizden bir şey gelmiyeceği için, dünyanızı harabettiğinize göre, öte dünyanız da mâmur olamaz. Seller yangınlar, kıran ve kıtlıklar, bitler, uyuzlar, keller veremler, dahi kuşpalazı, başağrısı, sıtma hastalıkları, ve de kabakulak, kızamık, dahi belsoğukluğu illeti..." (Baykurt 1961: 331-332).

Öğretmen bu köyde, din olarak sunulan hurafelerle uyutulmak istenen insanları bilinçlendirmek ister. Onların aydınlanması için çaba harcar. Köylü, gökyüzünden gelen ve uyarıcı olduğu söylenen kuşlara kendini teslim eder. Kuşlar da halkın gözlerini ve yüzlerini oyar. Köylü böylelikle tanrıya itaat ettiğini düşünmektedir. Bu düşünceler imam tarafından köylüye benimsetilmiştir. Kuşlara itaat etmemek tanrıya itaatsizlik olarak düşünülür. Öğretmen Yaşarköy'de, bu düşünceleri ortaya atan imam Fevzi Efendi ile mücadele eder. Köylülerle konuşarak onlara Prometheus'un Zeus'un elinden (ç)aldığı ateşi anlatır. Öyküyü imam da dinlemektedir.

"Tanrılar ışığı hapsetmişlerdi. Akşam olunca insanlar, karanlığa kalıyorlardı. Uzaklardan bakılınca, her yer karanlık. Sadece Olimpos'un başı, bir çiçek demeti gibi, top ışık... Promete diye yoksul bir adam, bir gün ışığı çalıyor... Ovalardaki derelerdeki köyleri dolaşıp 'Alın, parlatın...' diyor. Ovada nokta nokta ışıklar başlıyor. Noktalar çoğalıyor. Baba Tanrının aklı başından gidiyor. Kimi görürse yakasına yapışıp kim yaptı bunu, kim? diye sarsıyor. Yıldırımlar, şimşekler, yüreklere korku veren gökgürültüleri emrinde... Falcılarını toplayıp çabuk, bana o itoğlu iti bulun diyor..." (Baykurt 1961: 338).

Köylü, Promete'yi benimser ve kurtarmak ister:

"Işığı Zeüs'ün tekelinden kurtaran yiğidi sevmişlerdi. Onu Kafkaslardaki işkencelerden kurtarmak için dişlerini gıcırdatmışlar, yumruklarını sıkmışlardı. Ciğerinin kapanan yarasını yeniden deşen kartal bulutlardan süzülüp süzülüp gedikçe, 'Ulan be, ulan be!...' diye bağırmışlar, öfkeden deli olmuşlardı." (Baykurt 1961: 339).

Prometheus'a yapılanlara karşı çıkan köylü, imamın sözünü ettiği kuşlar konusunda çekingen davranır. Kuşların Allah'ın habercisi olduğu konusunda emindirler ve demirciye de gözünü vermesini teklif ederler. Bir müddet sonra, kuşlar gelir. Bunlar, Prometheus'un zincirlenmiş bedeninden ciğerini parçalayan kuşları anımsatmaktadırlar. Kuşlara karşı mücadele etme fikrini köylülere aşılayan demirci, onlardan kuşlar geldiği zaman yaptığı hareketleri yapmalarını ister. Köylü, öğretmenin telkinleri sonucunda kuşlara saldırır ve kuşların hepsi ölür. Köylü böylelikle zinciri olan din ve hurafelerin etkisinden mücadele ederek kurtulmuş olur.

Prometheus, insan için yaptıklarının bilincindedir ve bunu bağırarak söyler. İnsanlar, o öğretmeden önce sanattan habersizdirler ve mağaralardaki karıncalar gibi karanlık bir dünyada yaşarlar. Yıldızların doğuş ve batışını öğretene kadar takvim bilmezler. Onlara rakamları, yazıyı, çiftçiliği, at bakımını o öğretir; madenciliği, tıbbı, kehanette bulunmayı ve Zeus'a kurban sunmayı öğreten odur. Öğretme ve öğrenme edimlerinin yalnızca okulu ve öğrencileri değil bütün halkı kapsadığına inanan Köy Enstitüsü mezunu Öğretmen, sürüldüğü bütün köyleri bir okula dönüştürerek uyanışı sağlamıştır. Gittiği köylerde Zeus'larla mücadele eder, özgür bilinç ve iradesiyle Prometheus olarak başarıya ulaşmıştır. Ateşin aydınlatıcılığı, karanlıktan kurtulmayı ve kötülüklerden arınmayı sembolize eder. İktidara ya da onun yansımalarına boyun eğmeyen kahraman, ışık sunarak aydınlanmayı sağlamıştır. Ülküleştirilen ışık toplumu refaha ulaştırmıştır. Ussal gücün ve bilgeliğin temsilcisi Prometheus/Öğretmen/Demirci kültürel bir kahraman olarak bilinci ve özgürlüğü temsil eden ateşi/ışığı kozmik dağ olan Olympos'ta oturan Zeus/ağa/Bey/İmam diğer bir söyleyişle iktidarın elinden (ç)alarak yeni bir düzen oluşturur. Damalı köyünde halk, Durana'ya karşı durmuş ve topraklarını kazanmıştır. Ortaköy'de köylü, şehirdeki beylere karşı durmuş ve köylü sınıfı ile işçi sınıfı bütünleşmiştir. Yaşarköy'de ise imam Fevzi Efendi'nin hurafelerle dolu dini görüşü yıkılmış; halk, zincirlerinden kurtulmuştur. Öğretmen, köylüye aşıladığı bilinçle uyanışı gerçekleştirmiş ve onlara özgürlüğü kazandırmıştır. Ayrıca cesaretin ussal güçle birleşmesi sonucu öğretmen, Prometheus gibi halka arınma ve aydınlanma sağlamıştır.

KAYNAKÇA

ANDAÇ, Feridun (2000). *Anadolu Aydınlanmacısı Fakir Baykurt*. İstanbul: Evrensel Basım Yayın.

BAYKURT, Fakir (1961). *Onuncu Köy*. İstanbul: Remzi.

BAYKURT, Fakir (1998). *Benli Yazılar*. İstanbul: Papirüs.

DAĞ, Pınar (2016). *Türk Romanında Mitin Görünümleri (1961-1970)*. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı.

ERHAT, Azra (2014). *Mitoloji Sözlüğü*. İstanbul: Remzi.

GEZGİN, İsmail (2008). *Sanatın Mitolojisi*. İstanbul: Sel.

GÖKALP, Ziya (1975). *Türkçülüğün Esasları*. İstanbul: Türk Kültür Yayını.

GRAVES, Robert (2010). *Yunan Mitleri Tanrılar, Kahramanlar, Söylenceler*. Çev.: Uğur Akpur, İstanbul: Say.

GRİMAL, Pierre (2012). Mitoloji Sözlüğü Yunan ve Roma. Çev.: Sevgi Tamgüç. İstanbul: Kabalcı.

KAPLAN, Ramazan (1997). *Cumhuriyet Dönemi Türk Romanında Köy.* Ankara: Akçağ.

KARAALİOĞLU, Seyit Kemal (1982). *Resimli Türk Edebiyatçıları Sözlüğü*, İstanbul: İnkılap ve Aka.

KAVCAR, Cahit (1975). "Türk Roman ve Hikayesinde Köye İlk Açılma". *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi.* Cilt: 8 Sayı:1 s: 317-325.

MORAN, Berna (2009). *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 2.* İstanbul: İletişim.

MORAN, Berna (2011). *Edebiyat Kuramları ve Eleştiri.* İstanbul: İletişim.

SWINGEWOOD, Alan (2010). *Sosyolojik Düşüncenin Kısa Tarihi.* İstanbul: Agora Kitaplığı.

TANPINAR, Ahmet Hamdi (2003). *On Dokuzuncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi.* İstanbul: Çağlayan Kitabevi.

YALÇIN, Alemdar (2006). *Cumhuriyet Dönemi Türk Romanı 1920-1946.* Ankara: Akçağ.

TÜRK EDEBİYATINDA POZİTİVİST YÖNELİMLER: HÜSEYİN RAHMİ GÜRPINAR'IN *DELİ FİLOZOF* ROMANI ÜZERİNE FELSEFİ BİR BAKIŞ[1]

Öğr. Gör. Pınar DAĞ GÜMÜŞ
Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi

Özet

Servet-i Fünûn, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemlerini deneyimleyen ve herhangi bir edebi yönelimin içinde yer almayan Hüseyin Rahmi Gürpınar, yaşamı boyunca roman, öykü, tiyatro, eleştiri, fıkra ve makale gibi farklı türlerde yapıtları Türk yazınına kazandırır. Sözlü kültürü ve günlük yaşamı yazınsal alana parodi ile taşımış, gülmeceyi ve grotesk imgelem kurulumunu ön planda tutmuş olan yazar; Ahmet Mithat Efendi'nin tarzını sosyalizm ve daha çok pozitivizmle zenginleştirerek devam ettirirken, sosyal olayları, insana ait davranışları doğaüstü güçlerle değil, akıl, mantık ve bilimsel verilerle açıklayan aydın tipi oluşturmayı amaçlar. Toplumun batıllıkla şekillenmiş inançlarını ve yerleşmiş ahlaki değer yargılarını değiştirme çabasında olur. Halktan kişilerin dünyasına dalan yazar, onları gözler önüne sererek sunduğu kesitleri pozitivist tavırlı kahramanlar aracılığıyla aydınlatma yoluna gider. Yapıtlarında, fertlerin ve cemiyetin normal olmayan taraflarını mizah yoluyla ele alarak eleştiriye tabi tutar ve sosyal hicve dayandırır. Mekânları, içerikleri, kahramanlarıyla karnavalı andıran romanlarında sosyal faydayı benimseyerek popüler halk romancılığını sürdürür, pozitivist zihniyetin ön plana çıktığı ürünler sunar. Yaşanabilir bir toplumun izlerini sürer ve batıl inançlardan arınmış, bilimin ışığında aydınlanmasını sağlamış zihniyete sahip olmak gerektiği düşüncesini işler. Yapıtlarında ortaya koyduğu diğer bir öge ise toplumda yerleşmiş ahlak değerlerinin geçerliliğini irdelemek ve insan doğasına uygun çözümler getirmektir. Sözü edilen özellikleri taşıyan yapıtlarından biri de *Deli Filozof* romanıdır. Halkın; geleneksel inançlara, yerleşmiş düşüncelere ve ahlak değerlerine dayalı zihniyeti yerine akla ve bilime dayalı pozitivist zihniyeti yerleştirmenin gerekliliğini konu edinen roman, Deli Filozof olarak anılan Hikmetullah Efendi ve onun ailesi üzerinden dikkatlere sunulur. Olay örgüsü içerisinde *sosyal adalet, kadın erkek ilişkileri, din, Tanrı, inanışlar* ve *insan doğası* üzerine görüşler geliştirilir ve yapıt, doğasına uygun yaşamayan bireylerin ve toplumların mutluluğa erişmesinin olanaksızlığı üzerine oturur. Bu çalışmada Hikmetullah Efendi'nin kişiliğinde beliren felsefi arka plan, pozitivizm olgusu etrafında irdelenecektir.

Anahtar Sözcükler: Hüseyin Rahmi Gürpınar, *Deli Filozof*, roman, pozitivizm.

THE POSITIVIST TENDENCIES IN TURKISH LITERATURE: A PHILISOFICAL VIEW TO DELİ FİLOZOF BY HÜSEYİN RAHMİ GÜRPINAR

Abstract

Huseyin Rahmi Gürpınar, who experienced Wealth of Knowledge, The Second Constitutional Era and The Republic Era, and who did not take part in any literal tendency brought Turkish literature different types of work such as novel, story, theatre, critical, joke

[1] Bu çalışma 2017-2018 Eğitim-Öğretim Yılı Bahar Dönemi *Seçilmiş Felsefi Metinler* adlı Doktora dersi için hazırlanmış olan seminer çalışmasından geliştirilmiştir.

and article throughout his life. Carrying oral culture and daily life to literary field with parody, and giving importance to the humor and grotesque imaginary, he aimed to create a literate person explaining humanitarian behaviors with reason, logic and scientific data but not supernatural power while he kept and enriched Ahmet Mithat Efendi's style with socialism and more positivism. He made an effort to change the society's beliefs shaped by the West and unchanging moral value attitudes. The author who wrote about people from public revealed them, and enlightened the sections with the help of positivist-attitude-heroes. In his works, he covered the individual and societies' aberrant aspects; he criticized and based them on social satire. In his novels reminding of carnival with its settings, heroes and contents, he adopted social benefits, maintained popular public novelist, and revealed the works in which positivist mentality is important. Huseyin Rahmi Gürpınar followed the tracks of a livable society, and covered the idea that someone should have a scientific enlightened mentality without superstitious. The other factor in his works is to examine the acceptability of moral values in society, and to deliver solutions suitable to human nature. The one of his works is *Deli Filozof*. The roman which is about the fact that the public should have a positivist mentality based on reason and science instead of the mentality based on traditional beliefs, stereotype ideas, and moral value is presented about Hikmetullah Efendi called Deli Filozofof and his family. In the plot, the ideas of *social fair, men-women relationship, religion, beliefs, God, and human nature* are developed, and the work is about impossibility that the individuals and societies not being able to live quintessentially can reach happiness. In the research, the philosophic background seen in Hikmetullah Efendi's personality is searched in terms of the positivism phenomenon.

Key Words: Hüseyin Rahmi Gürpinar, Deli Filozof, novel, positivism.

GİRİŞ

İçkin doğasıyla yaşamda var olan insanoğlunun kolektif yaşama geçişiyle birlikte topluma ilişkin düşünceler üretmesinde yönlendirici güç merak duygusu olmuştur. Evrendeki olguları ya da olayları ele alırken deneysel yöntemler kullanan, gerçekliğe dayanarak yasalar ortaya koymayı amaçlayan düzenli ve tutarlı bilgi olan bilim kavramına ise düşünce tarihinin erken dönemlerinden itibaren rastlanmaktadır. Özellikle XVI. ve XVII. yüzyılda doğayı ve evreni algılamada oluşan farklılıklar, Aydınlanma düşüncesinin aklı önceleyen eğilimi, Rönesans ve Reform hareketleri ile Klasik dönemin asıl kaynaklarına dönülmesi, buradan edinilenlerle Coğrafi Keşifler ve Sanayi Devrimi'nin yaşanması Batı dünyası için yol açıcı olmuştur. Osmanlı ve Cumhuriyet aydının batıl inanışlar ve dogmalar karşısında aklı ön plana çıkartma girişimleri olarak yenileşme döneminin uygulamaları öncelikle askeri alanda başlar ve sonrasında hayatın her basamağında varlığını kabul ettirir. Sözü edilen bu değişimin edebî alanda da kendini göstermesi, yaşanılan dönüşümün doğasından kaynaklanmaktadır. Çünkü, Osmanlı ve Cumhuriyet'te değişim, bir halk hareketi olarak değil, üst sınıfların tercihi olarak ortaya çıkmıştır. Kültür tarihimizdeki değişme ve gelişmelere koşut biçimde ilerleyen Türk edebiyatı; Erken Dönem Türk Edebiyatı, Klasik Dönem Türk Edebiyatı ve 1839'da Tanzimat'ın ilanıyla uç veren Batılılaşma üzerine oturan Yeni Türk Edebiyatı adıyla anılan üç evreden oluşur. Tanzimat'ın edebî ve felsefi yönü, ilanından yaklaşık yirmi yıl sonra

görülmeye başlanır. Tanzimat'tan sonra Türk edebiyatı içerikten başlayan bir gelişim içinde olur. Sözü edilen yenilik sonucunda eskisinden daha gerçekçi ve akılcı, realist ve rasyonalist bir anlayış içerisinde biçim alan hayat, toplum, insan ve insanın sosyal, siyasi ve kültürel alandaki meselelerine eğilim başlar (Korkmaz 2016: 43-44). 1859 yılından itibaren yeniliğin zeminini oluşturacak sanat ve düşünce alanlarındaki temasların ürünleri ortaya çıkar. Bilindiği üzere Türk edebiyatında roman, Batı'dan yapılan çeviriler ve uyarlamalar yoluyla gelişim göstermeye başlamıştır. Bu dönemde roman uygarlık yolunda bir araç olarak görülmekte ve yazarlar tarafından özellikle *ahlak* vurgusu ön plana çıkarılmaktaydı. Batı romanını taklit eden yazarlar aynı zamanda meddah ve âşık öykülerinden de yararlanmayı ihmal etmezken (Moran 2007: 18-21) ilerleyen dönemlerde ise yazarların elinde romanın farklı temalara ve yönlere evrildiğini söylemek olanaklıdır. Fakat Ahmet Mithat Efendi'nin Tanzimat yıllarında öncülüğünü yaptığı *popüler halk romancılığı* sonraki dönemlerde de gelişim göstermeyi sürdürür. Toplumun yenilikler ve bilim karşısındaki tutumunu zihniyet çatışması üzerinden sunmayı amaçlayan anlayış, hayatı İmparatorluğun çöküşü ile Cumhuriyet'in kuruluşunu içine alan Türk yazınının verimli kalemlerinden *Hüseyin Rahmi Gürpınar* (1864-1944) ile devam eder. Yazar, yaşamı boyunca edebiyatımıza roman, öykü, tiyatro, kritik, fıkra ve makale gibi çeşitli türlerde ürünler kazandırmıştır. Servet-i Fünûn, II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemini yaşamış olan yazar herhangi bir eğilimin içinde yer almamış kendine özgü sanat anlayışı doğrultusunda eserler vermiştir. Öykü ve roman anlayışında her şeyden önce sosyal faydayı benimseyerek üstadı saydığı Ahmed Mithat Efendi'nin açtığı popüler roman çığırını realist ve giderek natüralist ölçüler çerçevesinde ilerletir (Göçgün 1996: 324). Bu durum yazı yazma yeteneğini biri soyaçekme öbürü toplumsal olmak üzere iki nedene bağlamasıyla da kendisini gösterir (Kudret 1974: 5). Yazar yapıtlarında, fertlerin ve cemiyetin normal olmayan taraflarını mizah yoluyla ele alarak eleştiriye tabi tutar ve sosyal hicve dayandırır. Sanatın yararlı olması gerektiğine inanır ve halk için yazar. Bu noktada Ahmet Mithat Efendi ile birleşse de halka aşılamak istediği dünya görüşü bakımından ondan ayrılır. Toplumu yakından ilgilendiren sosyal, psikolojik, siyasi ve ekonomik durumlar eserlerinde kendisine yer bulur. Her sosyal tabakadan insana yer vermesiyle toplumu aydınlatmak, bilgilendirmek ve halkı konumlandırmak istediği yer kendisini gösterir. Onun getirmek istediği değer değişikliği Ahmet Mithat Efendi'den çok daha köklüdür. Bu bağlamda *Şekâvet-i Edebiye*'de amacını şöyle açıklamaktadır:

"Ben her eserimde kari'lerimi, avamî şathiyyat [eğlenceli fıkralar] arasında yüksek bir felsefeye doğru çekmeye uğraştım!" (Moran 2007: 113-114).

Eski, geleneksel kafa ile yeni, modern ve aklın yönettiği kafa arasındaki çatışma romanlarının ana eksenini oluşturur. Bu noktada yazarın okura aşılamak istediği *yüksek felsefe* özellikle *toplumsal adalet, kadın erkek ilişkisi* ve *din* üzerinde gerçekleşir. Özellikle 1908'den sonra kaleme aldığı romanlarında toplumdaki batıl inanışları da ele alan Hüseyin Rahmi, geleneksel yaşama tarzını şekillendiren inançların gülünç ve saçma yönlerini gözler önüne sermektedir. Batıl inanışlar ve yerleşmiş yanlış bilgilerle birlikte bunların sebep olduğu yersiz davranışları alaycı bir üslupla sergilemiş, dini inanç ve düşünceleri değil dini değer ve davranışların yanlış yorumlanmasını, çeşitli saplantıları ve dini hüviyete bürünmüş hareketleri eleştirir (Göçgün 1996: 325). Bu konuyla ilgili şunları dile getirir:

"İnsanların kabahatlerini, günahlarını kendilerine açık olarak göstermeli ki, onları tekrardan kaçsınlar. İnsanlık odur ki, başkalarının yanında yapmaması lâzım gelen şeyi, yalnızken de yapmamalı. Bunları söylemek lâzımdır. Nice adamlar, herkesçe fena tanınmış mevzular etrafında söz söylemişlerdir. Edebiyatın çerçevesine her şey girer; fecâat ve istikrah bile." Sanatının bu çeşit özellikleri dolayısıyla onu, natüralist okulun kurucusu Emile Zola'ya benzetenler olmuştur." (Kudret 1974: 5).

Yazar, halkın geleneksel inançlara, yerleşmiş düşüncelere, göreneklere ve dine dayalı zihniyeti yerine, Batı'nın akla, bilime dayalı pozitivist zihniyetini yerleştirmeye çalışmıştır. Gürpınar uzun yazarlık döneminde Batılı filozof ve yazarları okur, aynı zamanda Fransızcadan Türkçeye hatırı sayılır sayıda tercüme de yapar. Hüseyin Rahmi'nin kişiliğinin ve dünya görüşünün oluşmasında etkili olan birkaç önemli isim, ona gözlem yapma ve deneyimi esas alan pozitivist bir zihniyet kazandırmış olmalıdır. Genç yaşta tanıdığı Vidinli Tevfik Paşa, onun kendisine hediye ettiği külliyatıyla Voltaire, her ikisine hayranlık duyan pozitivist Beşir Fuad, daha sonra Claude Bemard ve Emile Zola, birbirlerinden az veya çok farklı da olsalar benzer bir dünya görüşünü paylaşan yazarlar olmuştur (Göçgün 1996: 326).

Sözlü kültür ve günlük yaşam içinde karnavalcı ögeler barındıran meddah öykülerini ortaoyunu ve Karagöz poetikasını yazınsal alana parodi ile taşımış, gülmeceyi ve groteks imgelem kurulumunu ön planda tutmuş olan yazar (Akçam 2006: 153), Ahmet Mithat Efendi'nin tarzını *pozitivizm*le zenginleştirerek devam ettirirken, sosyal olayları, insana ait davranışları doğaüstü güçlerle değil, akıl ve mantıkla ve bilimsel verilerle açıklayan aydın tipi oluşturmayı amaçlar. Toplumun batıllıkla şekillenmiş inançlarını ve yerleşmiş ahlaki değer yargılarını değiştirmek temel amacıdır. Halktan kişilerin dünyasına dalan yazar, onları gözler önüne sererek sunduğu kesitleri pozitivist tavırlı kahramanlar aracılığıyla aydınlatma yoluna gider.

"Bakhtin'in tanımladığı karnavalesk bir insan tablosunun tasvirine dayanan bu sanat, komikten ve cinselliğin kışkırtıcı enerjisinden yola çıkar. Bu bakımdan, Nasreddin Hoca'nın 'müstehcen enerjisiyle' ilişkilendirilmesi yanlış olmayacaktır. Özetle söylersek, Hüseyin Rahmi'nin yazarlığı, Schopenhauer'in etkilerini yansıtan ve insanda 'evrensel iştiha ilkesi olarak niteleyebileceğimiz güdülerin varlığına yönelik bir inançla, natüralistik ekolün kötümser tasvirciliğini bir araya getiren bir felsefenin etkisiyle biçimlenmiştir. Okuyucuya 'ders verilen' ve genellikle kötümser sonlarla biten bu kitapları 'kurtaran' ve yer yer Türk edebiyatında benzeri olmayan bir özgünlüğe ulaştıran şey ise, Hüseyin Rahmi'nin keskin mizah anlayışıdır." (http://www.radikal.com.tr/kitap/bir-satir-yazari-olarak-gurpinar-860346, Erişim Tarihi [10.06.2018]).

Yazar yaşanılabilir bir toplumun izlerini sürerken düşünce dünyasını ve felsefesini, kahramanları uç noktalara çekerek ve grotesk imgelem kurulumuyla onları komik durumlara düşürerek ifade alanına taşır. Ancak insan doğasını iyi tanıyan, gerçekçi, bilimin ışığıyla aydınlanmış, düşüncelerini mantıkla temellendirebilenlerin mutluluğa erişebileceğini vurgular. Buna koşut olacak biçimde pozitivizmle ilgili belirlemeler ise batıl inanışlara ve geleneğe düşünmeden ve değerlendirmeden bağlılık, gerçekçi düşünce üretememe, ahlak, kadın erkek ilişkileri, toplumsal adalet gibi konular üzerinden sunulur.

***Deli Filozof* Romanı Üzerine Değerlendirme**

Vakit Gazetesi'nde tefrika olunan roman, 24 Eylül 1930 günü yazılmaya başlanmış ve 7 Mayıs 1931 tarihinde tamamlanmıştır (Göçgün 1987: 531). Romanda *iyilik, kötülük, aşk ve ihanet*in roman kahramanları ile realize edildiği görülür. Toplum yaşamı bu romanda başarılı biçimde gözlemlenmiş ve betimlenmiştir. Bunu Vakit Gazetesi müdürü ve arkadaşı olan Refik Ahmet Sevengil'e yazdığı 8 Eylül 1930 tarihli mektubundan yakalamak olanaklıdır:

"Çok aziz efendim,

Şimdi, Deli Filozof nâmında bir roman yazıyorum. Filozof, herşeye karşı muhâlifdir, her yerde doğruyu söyler, ya kovulur, ya dayak yer; fakat fikirleri eksantriktir, romanda pek şık sahifeler vardır.

Hulûsi beyden adaların intihabat patırdılarını dinleyiniz. Bir serbest fıkra gürültüsüdür, gidiyor. Ah, insanların gözlerini karartan bu hırs ve tama'... 'Deli Filozof' tam zamanında yazılan bir eserdir. Ona hemen hepsini söyleteceğim.

Hikmetullah Efendi (filozofun adı) pek çok pesimistlerin hissiyatına terceman olacaktır.

Selâm, müveddet, hürmet.

H.M:

Doğruyu söylemek için ya veli olmalı, ya deli... Mevzuumuz dertlerimizi dökmeğe çok elverişlidir; fakat Vakit'in altında mesuliyeti müteahhit bir Refik Ahmet imzası bulunduğunu hiç unutmayacağım." (Sevengil 1944: 165-166).

Felsefenin hareket noktası olarak seçilerek çeşitli görüşleri, insanların düşüncelerini ve ruhsal yapılarını, eğilimlerini irdeleyen eser, bunları Tanrı fikri etrafında sorgulamaya girişir (Levend: 1964: 324). Felsefî endişenin ön planda olduğu eserde psikolojik ve sosyal krizlerle birlikte *pozitivist* anlayışın sunulduğunu gözlemlemek olanaklıdır.

XIX. yüzyılın ikinci yarısı ile XX. yüzyılın başlarında önemli felsefî akımlardan biri olan modern bilimi temele alan; batıl inançları, metafizik ve dini, insanlığın ilerlemesini engelleyen bilim öncesi düşünce tarzları ya da formları olarak gören doğrudan doğruya ampirik gelenek içinde yer alan, ve gözlem ve deneye dayanan pozitif bilgi lehine metafiziği, metafiziksel spekülasyonu reddeden öğreti (Cevizci 1999: 707) olan *pozitivizm*, ilk defa Claude Henri de Saint Simon tarafından bilimsel yöntemin önemini belirtmek ve sosyal felsefe bakımından ifade ettiği anlamı ortaya koymak için kullanmış, daha sonra pozitivizmin kurucusu Auguste Comte tarafından benimsenerek bir felsefi sistemin adı durumuna getirilmiştir (Kutluer 2007: 335). Auguste Comte'un düşüncesinde felsefenin işi ahlaka, siyasete ve dine temel olmaktır. Bunu şöyle açıklar:

"Gayemiz olayların meydana geliş şartlarını incelemek ve aralarındaki normal ilişkilerle benzerlik ve art arda gelişlerine göre birini diğerine bağlamaktır." (Korlaelçi 2002: 17).

Toplumsal olayları incelemek ve topluma yön vermek amacına uygun hareket eden Comte'a göre felsefenin çıkış noktası *üç hâl kanunu*dur. Buna göre insanlık tarihi, bireyin gelişim tarihi ve insan bilgisinin her dalı üç evreden geçmiştir. Bu evrelerin ilki *teolojik evre*dir. Bu evrede doğal olaylar doğa üstü güçlerin sonucu olarak kabul edilmiştir. İkinci evre olan *metafizik evre*de, doğa üstü güçler yerine soyut kuvvetlerin doğal olaylara neden olduğuna inanılmıştır. Üçüncü evre olan *pozitif evre*de, olayların biricik idare edici nedenlerini aramak yerine, gözlem ve akıl yürütme yardımıyla görünüşün kanunlarını

keşfetmeye yönelinmiştir. Bu evrede amaç, faydalı olabilecek olayların belirlenmesidir (Ural 2006: 49).

Auguste Comte, pozitivizmden önceki dinlerin geçersiz duruma gelerek bunların *insanlık dini*ne geçiş için hazırlık safhası olduğunu, bu dinin değer yargılarını ise bilimin yazacağını birçok eserinde dile getirmiştir. Bu anlayışta dinin varlığı gerekli görülmüş ve insanlık dini denilen bu yapının formülünün ise ilke olarak *aşk,* temel olarak *düzen* ve amaç olarak *ilerleme* olduğu belirtilmiştir (Korlaelçi 2002: 3031).

İki ayrı yüzyıla ait iki ayrı pozitivizmin olduğu kabul edilmekle birlikte bu akımın karakteristik olan temel fikirleri süreklilik göstermiştir. Bunlar *bilimsel bilginin tek geçerli bilgi olduğu; bilginin mümkün olan yegâne nesnesinin olgular olduğu, metafizik ve teolojik düşüncülerin olgusal karşılığı olmayan spekülasyonlardan ibaret olduğu* biçiminde sıralanabilir (Kutluer 2007: 335).

Tarihsel kökleri sorgulandığında Francis Bacon'un eserlerine, David Hume'un deneyci felsefesine, Kepler, Galiléi, Descartes, Hobbes, Locke, Newton, Leibniz, Berkeley, Hume ve genel anlamda Aydınlanmacı düşünürlere kadar götürülen pozitivizmi doğuran düşünce iklimi XVIII. yüzyıl Sanayi Devrimi ve onun getirdikleri olmuştur. Avrupa kültürü için Aydınlanma Felsefesinin sonuçlarından olan pozitivizm, İslam coğrafyası için ilerleme ve kalkınmada bir hareket noktası sayılmıştır. Pozitivizmin ülkemize girişi ise tercümeler yoluyla gerçekleşmiştir. Bunun yanında fikri kaynakları Montesquieu'nün hukukî, Rousseau'nun siyasî, Simith ve Ricardo'nun iktisadî görüşleri olan Jön Türkler'in pozitivist filozoflarla ilgi kuran Şinasi ile Mithat Paşa'ya destek oluşu ile Ahmet Rıza, Ziya Gökalp, Hüseyin Cahit, Rıza Tevfik gibi isimlerin yetişmesinde rol oynayan İttihat ve Terakkî gibi cemiyetler pozitivistlerle ilişki kurmuş ya da pozitivist kişilerin yer aldığı derneklerde etkili olmuştur. Beşir Fuat'ın pozitivizmi Türkiye'ye getirmek için yaptığı çalışmalar, Servet-i Fünûn dergisinde yayımlanan kimi yazılar, Ulûm-i İktisadiye ve İçtimadiye Mecmuası'nda Ahmet Şuayb, Rıza Tevfik ve Salih Zeki gibi yazarlar Auguste Comte'un görüşlerini aktarırlar. Ziya Gökalp ve Necmeddin Sadık gibi isimlerin yer aldığı İçtimaiyat Mecmuası'nda Durkheim'in fikirleri yayılır (Korlaelçi 2002: 165-182). Hüseyin Rahmi Gürpınar da *kaari'lerini avamî şathiyyat arasından yüksek felsefeye çekme uğraşısında, felsefi düşünceleri halka okutmak için hikâyenin içinde parça parça verme* (Kudret 1974: 9) yoluna giderek eserlerini oluşturur. Bilim ve doğanın ışığında batıl inanışlardan sıyrılıp aydınlanmış bireylerin yer aldığı yaşanılabilir bir toplumun oluşturulabilinmesi üzerine konumlandırdığı eserinde *insan tabiatının bilinmesi ve bununla yüzleşilmesi* gerektiği üzerine yoğunlaşır. Romanın ilk bölümü Tanrı sorgulaması ile başlar ve Tanrının varlığı, evren karşısındaki tutumu ve durumu üzerine genişleyerek bölüm sonlanır:

"Saklambaç oyununu çocuklardan önce sen çıkardın. İptidasız zamandan beri neredesin yahu? Kalplerini fesat ve bozuşmayla dopdolu yarattığın mahluklarını böyle boğaz boğaza bırakıp da ortadan çekilmek olur mu?" (Gürpınar 1999: 23).

Eleştirel dilin hâkim olduğu bölüm, Tanrının varlığını ve görünmezliğini sorgulama noktasında ilerler.

"Önce tanışalım, bakalım sen kimsin? Sen mi insanları yarattın? Yoksa insanlar mı seni kendi hayal ve düşüncelerine göre halk ettiler? Birçok olayda yaratanla yaratılan birbirine

karışıyor. (...) Eserlerinin kıyısından bucağından bir görünüver. Zira hal fenadır. Seni inkâr edenler çoğaldı. Yaptığın binanın ne damı var, ne temeli. Sonu olmayan boşlukta kürelerin başıboş dolaşıyorlar. Bütün kâinat serserilik halinde." (Gürpınar 1999: 23-24).

Evrenin yaratılması ve durumuna değinilen bölümün ardından dünya üzerindeki çeşitli sıkıntılara yoğunlaşılır, Tanrının dünya üzerinde ortaya çıkan sorunlarla ilgilenmediği, karışmadığı noktası üzerinde durulur.

"Bütün yalvarıcı kollar sana uzatılıyor. Hiç aldırmıyor gibisin. Savaşlar, kıtlıklar, su taşmaları, ahlaksızlıklar, delilikler, türlü türlü hastalıklar, dünya birbirine giriyor. Hep bu felaketlerin sorumlusu senden başka kim olabilir? Bu kadar büyük bir ülke kurmaya ne lüzum vardı? Sınırlarını arayanların akılları çileden çıkıyor. Bu sonsuzluğun içinde işte besbelli sende kendini kaybederek apışıp kalmışsın. İdare edemiyorsun. Çünkü ülken senin akıl ve iktidarından büyük." (Gürpınar 1999: 24).

Bu bölümde sorgulan diğer bir öge ise *vahiy*dir.

"Fakat efendim, sen evvelden yeryüzüne iradelerini bildirmek için postacı melekler kullanırdın. Şimdi radyo var. Uzaklıkları sıfıra indiren bu aleti senden önce kulların buldular. Bu biraz ayıp oldu. Hep bunlar Tanrılık kudretinden şüphe ettirecek ihmallerdir." (Gürpınar 1999: 25).

Tanrı hakkındaki değerlendirmeler din adamları üzerinde genişleyerek sürer.

"Kitaplarında beşikten mezara kadar ilme rağbet etmeyi tavsiye edersin, sonra en cahil adamları din hizmetleriyle taltif buyurursun. Yazılı ve ağızdan iradelerinde fenden, ilimden ufacık bir şey yoktur. Sevgili hacıların, hocaların her yeni icada karşı 'bid'at-i merdude' diye kâfirlik sayarak haykırıyorlar. (...)"Bütün fen, ilim gelişmeleri, her çeşit makine icatları, dünya idareleri Yahudilerin, Katoliklerin, Protestanların ellerindedir. Dinlerin propagandacıları yalnız halka cehennem korkusu vererek aforoz için haykırırlar. Bilgi bakımından bir kara manda kadar cahildirler." (Gürpınar 1999: 25-26).

Bütün değerlendirmelerden sonra eleştiriler, halkın inançlarına ve söylemlerine karşı gerçekleşir:

"Senin densizliklerine karşı halkın bir sözü vardır: 'Hikmetinden sual olunmaz.' Niçin olunmasın? Yarattıklarının içinde akılca sana üstünlük iddiasında bulunanlar ve senden daha gururlu görünenler var. (...) Yeryüzünde şimdi çok moda olan cumhuriyet idaresi göklere de bulaşırsa, o zaman sen halini görürsün, çünkü seni tekrar seçmek için oy veren bulunmayacaktır." (Gürpınar 1999: 25).

Olay örgüsünün verilmeye başlandığı ikinci bölümde Adı Hikmetullah olan Deli Filozof'un; eşi, kayınvalidesi, oğlu ve kızı ile birlikte yaşamakta olduğu anlaşılmaktadır. Hikmetullah Efendi'nin adının Deli Filozof'a çıkmasına neden olan en önemli özelliği ise karşılaştığı olayları felsefi incelemeye tabi tutmasıdır. Romanda bu durum şöyle yer alır:

"Onun için her manzara ibret alınacak birer felsefe sahifesi idi. Herhangi bir nokta başlangıç tutulursa, derinleştikçe araştırma yeri açılır, tabiat ufukları büyür, büyür, sonunda sonsuzluğa giderdi." (Gürpınar 1999: 36).

Hikmetullah Efendi yukarıda değinilen nedenlerden dolayı mahallesindeki insanlarla çeşitli görüşmeler gerçekleştirir. Gerçekleştirilen görüşmeleri *sosyal adalet* çerçevesinde değerlendirmek olanaklıdır. Toplum içerisinde yerleşmiş ahlak değerlerini irdelediği

görüşmelerden ilki dilenciyle olacaktır. *Kader, yoksulluk, torpil, hayat pahalılığı* gibi konularda ilerleyen konuşmada dilencinin yaşantıdaki her şeyin nedenini *kader* olarak sunması üzerine Hikmetullah Efendi şöyle yanıt verir:

"-Hayır. Hiçbir şeyi kader yapmaz. Her şeyin olmasında bir sebep vardır. Kader senin gibi hayat düşkünlerinin şikâyet seslerini tıkamak için uydurulmuş bir sözdür. Birçok kimseler bir sakızı geveleyerek, çarpışın nereden geldiğini düşünmemek habersizliği içinde yaşarlar. Sen bana nasıl dilenci olduğunu anlat, ben de sana bunun niçin böyle olduğunu birer birer göstereyim." (Gürpınar 1999: 39).

Determinist bir bakışla yön verdiği konuşmasını dilencinin bulunduğu konumun nedenini açıklayarak sürdürür. İçki, kumar, istenilmeyen ve mutsuzlukla sürdürülen evlilik, ahlaki sefalet ve torpilin biçim verdiği bir yaşantının sonucunu gözler önüne sererek dilenci özelinde somutlamış olur. Fakat bütün bunlara rağmen *sosyal adalete* vurgu yaparak sınıflar arası dengeyi sağlamak amacıyla hırsızlığın yollarının olduğu (Gürpınar 1999: 41) ile ilgili açıklamalar getirir:

"Akıllı bir hırsız olaydın, bu kara gözlükle kendini saklayarak şimdi kaldırım üzerine oturmaz, açık alın, şişkin ceplerle ortada gezerek caka satardın. Şimdi basit halk adamından biri senin başına gelenleri dinlese, bu düşkünlüğünü, yaptığın hırsızlığın manevi bir cezası sayar. Ne yanlış düşünce! Eğer her çalan yaptığı işin cezasını çekseydi, bu sokaklar senin gibi gözlüklü dilencilerle dolmak lazım gelirdi. Köşe başı bakkalından en büyük tüccara kadar herkes çalıyor, uydurabildiği kadar çalıyor. Cezadan kaçmak yollarını gözeterek çalıyor. Eğer kazanılan para herkes için belli ve eşit bir emek karşılığında olsaydı, zahmetler, kazançlar, haklar denk gelebilirdi. Lakin buna imkân yok. Birisi parmağını kımıldatıyor, milyonlar kazanıyor; öteki akşama kadar sırtında taş taşıyor, bir ekmek parasını zor çıkarıyor." (Gürpınar 1999: 42).

Çok yönlü bir değerlendirmeye giderek çalan kadar çaldıranda da suç bulur:

"-Kabahat yalnız çalanlarda değil, çaldıranlarda da var. Dikkat etmiyorlar, sormuyorlar sormuyorlar da liralar binleri geçtikten sonra araştırıyorlar. Şimdi o paraları biz ödeyecekmişiz." (Gürpınar 1999: 54).

"Demek ki, uygarlık dünyasında malına sahip hiçbir zengin, hiçbir kapitalist kalmayacak ve bu mali kuruluşlar ve bankadaki kasadarlar ve bütün tahsildarlar, ceplerine para doldurup kaçarlarsa hoş görülecekler. Dünyada olanlar ya hep birden zengin olacak, ya hep birden aç kalacak. Deha, zekâ, kabiliyet, çalışkanlık, azim ve irade hususlarında bütün insanlar bir sayılacaklar. Baykuşun bu ninnisi çoklarının hoşlarına gider ama gerçek bu değil." (Gürpınar 1999: 63).

Tevekkül, alın yazısı, kısmet, rızık gibi inanışlarla halkın sömürülmekten kurtulamayacağı, insan doğasında bunun çok daha ötesinde özellikler olduğu düşüncesiyle hareket eder. Bunun yanında ilerleyen bölümlerde yer alan; din, Tanrı ve sözü edilen inanışların insanları disiplin altında tutmak için üretildiği ile ilgili gazeteciye verdiği röportajı da bu bağlamda değerlendirmek olanaklıdır (Gürpınar 1999: 336-381). Filozof Hikmetullah Efendi, dilenci Süleyman'dan dinlediklerini kendi felsefî düşünceleriyle birleştirerek not defterine geçirmekte ve tuttuğu notlarda dilenciliğin ne olduğu ortaya koyarak ve sosyal yaşantı içerisinde böyle bir sınıfın varlığını sorgulamaktadır. İlerleyen bölümlerde bu

görüşmeler hastaneleri, hapishaneleri ve meyhaneleri de içine alacak biçimde genişler (Gürpınar 1999: 49-50). Dilenci ile gerçekleştirilen görüşmede *tevekkül* fikri de eleştirilir. Aydınlanma felsefesine bağlı bulunan yazar; toplumsal sorunların akıl yoluyla, yığınların cahillikten kurtulmasıyla çözümlenebileceği inancını eserlerine yansıtır. Fakat bunun yanında eserde pesimizm kendisini duyumsatır. İnsanın yalnızca duygularıyla yaşamını sürdüremeyeceği, akılla dengelemezse mutluluğa kavuşamayacağı işlenen izleklerden yalnızca biridir. Toplumsal gözlemlerini notlar alarak biriktiren Hikmetullah Efendi ilerleyen bölümlerde kendisini ailevi sıkıntıların içerisinde bulur. 18 yaşındaki oğlu Çelebi ile sağduyulu arkadaşı Ali Senaver Bey'in genç eşi İclâl Hanım'ın birlikteliği mahalle kahvesinde kendisini sevmeyenlerce dile getirilir ve kısa süre içinde yayılır. Esasen bu durum filozofun kadın erkek ilişkilerine, aşka ve evliliğe bakışını sunması noktasında dikkate değer ögeler barındırır. Ortaya çıkan durumlara tarafsız ve akılcı bir tutumla yaklaşılmasının gereği bu bölümlerde özellikle vurgulanırken mantıklı davranılmadığı takdirde karşılaşılacak mutsuzluklar kahramanlar üzerinden sunularak ortaya konulur. Oğlu Çelebi'nin evli bir kadını sevmesi ve sonrasında babasının mantıklı uyarılarına aldırmadan geneleve düşmüş bu kadınla evlenmesi duygularının emrinde yaşamanın neden olduğu ilk mutsuzluk örneği olarak eserde kendisine yer bulur. Yazar aynı zamanda toplumun geneline yayılmış bu tarz düşüncelerin, törelerin, ahlak anlayışının erkeği önceleyerek kadını ikinci plana attığını da göstermiş olur. Kadının evlilikte erkekle eşit haklara sahip olmadığı, kocasını seçebilme noktasında söz hakkının olmadığı ve dilediğinde boşanamadığı gibi sorunlar üzerine görüş geliştirilir. Bu bağlamda yazarın aşka ve kadın erkek ilişkilerine bakışında Schopenhauer'ın etkisi hissedildiğini söylemek olanaklıdır:

"Aşk, kısa veya uzun zaman süren bir nöbettir. Muradına erdikten, yani aşk denilen helvaya kana kana doyduktan sonra, çoklukla seven-sevilen birbirinin başına belâ kesilip kalırlar." (Gürpınar 1999: 77)

"Aşk illüzyondan başka bir şey değildir. Deliliği andırması da bu yüzdendir. İnsan sevdiğini maddiyat üstünde görür. Bu aldanış sürdükçe aşk, aşktır. Vücutların birbirine değmesinden doygunluk geldikten sonra hayal söner. Ama o zaman da tabiatın bu baştan çıkarmaktaki amacı yerine gelmiş bulunur. Artık gözler, gönüller başka hayallerin arkasından koşmaya başlar. Onlar da maddileşince başka idealler türer. Hercailik denilen işte budur. İki sevdalının arasındaki bu hayalin kırıklığı çok kere aynı zamanda olmaz. Bu illüzyonun bir yanda sönüp, öte yanda sürmesinden çeşitli facialar cilvelenir. Bütün hüner, aşkın bir hayal olduğunu bilip ona aslından fazla değer vermemeyi başarabilmektedir." (Gürpınar 1999: 186).

Kadınla erkeğin birbirini istemesinin doğada var olduğu ve türü devam ettirmeye hizmet ettiği görüşüyle Schopenhauer'e yaklaşan Hüseyin Rahmi bunu Çelebi ile İclal ve Ümranî ile Caize üzerinden okuyucuya sunar:

"Tabiatın maksadı döldür. Babanın Ali veya Veli olması yaratma kanununca hüküm götürür şeylerden değildir... Ah, bu insan yasaları, tabiatla bir türlü uygun getirilmiyor. İnsan monogam değildir, yani bir kadınla evlenip kalmak için yaratılmamıştır. Erkek poligamdır, yani çok kadınla evlenmek yaratılışındadır. Kadın da poliandr'dır, yani çok koca ister... Tabiat var kuvvetiyle bunu buyurup dururken, kanunun ters hükümle zorlamada bulunması nasıl uygun olur? Dünyada çektiğimiz sosyal dertlerin çoğu yasalarımızın tabiatla bir türlü

uyuşamamasından ileri geliyor. Etle, kanla beslenen insan melekleştirilemez. Onun yapısında her zaman büyük babası olan hayvanların hırsları bulunacaktır. İnsanı terbiye edilmiş hayvandan başka bir şey sanmamalıdır. Bu terbiyeyi de almamış olanlar ayılara, kurtlara o kadar benzerler ki..." (Gürpınar 1999: 146).

Tabiat kanunları ile insanların yaptıklarının uyuşmadığını somutlaştırmak için kadın erkek ilişkileri konusu vurgulanır. Tabiata uygun yaşamayan bireylerin mutluluğa erişemeyeceği, insanların bir süre sonra başka insanlarla birlikte olarak eşlerini aldatmaya yönelmelerinin toplumsal normlara göre suç olsa da insan tabiatının işleyişinde olağan olduğu bizzat Hikmetullah Efendi'nin en yakınları üzerinden ortaya konulur. Evlenmesini istemediği oğlu Çelebi İclal'le, yine aynı şekilde evlenmesini istemediği kızı Caize onu dinlemeyerek Ümranî ile evlenecek fakat her ikisi de mutluluğu yakalayamayacaktır. İclal'in Ümrani ile kaçması ve öncesinde iki kardeşin onları zehirlemesi İclal ve Ümrani'nin ölmesine, Caize ve Çelebi'nin ise vicdan azabı duymasına yol açacaktır. Bütün bunlara rağmen eserde öne çıkan şey, tarafsız ve akılcı bir tutumla kadın erkek ilişkilerine yaklaşılması gerektiğidir. Gürpınar'ın halka aşılamak istediği fikirler köklü değişiklikler anlamını taşır ve felsefesi karamsardır.

Sonuç

Yazarlığa Servet-i Fünûn sanatkârlarının etkin olduğu yıllarda başlayan Hüseyin Rahmi Gürpınar, verdiği eserlerle halkı pozitivist anlayışa uygun bir yaşama biçimine yönlendirmek arzusunda olmuştur. Buna bağlı olarak ortaya koyduğu eserlerden biri de *Deli Filozof* romanıdır. Romanda kahramanlar aracılığıyla toplum, aile, din, inanışlar, ahlak ve kadın erkek ilişkileri gibi konulardaki görüşlerini ortaya koyar. Anlatım tekniği olarak meddahlık geleneği ve ortaoyununa ait ögelerden yararlanılan eser, pozitivizmle zenginleştirilerek okuyucuya sunulmuştur. Dilencilik, geçimini devam ettirebilme, kadın erkek ilişkileri gibi sosyal olaylar; insan davranışlarını doğaüstü güçlerle değil, akıl ve bilimsel verilerle açıklayan bir aydın tipinin yansıması olan Deli Filozof takma adlı Hikmetullah Efendi ile somutlanır. Bütün felsefe akımlarından, Schopenhauer, Nietzsche, Darwin, Voltaire, Auguste Comte gibi düşünürlerin görüşlerinden parçalar, insan zihnine takılan sorulara yanıt vermek için kullanılır. Halktan kişilerin dünyası bütün çıplaklığıyla gözler önüne serilirken roman, *toplumsal adalet, din* ve *kadın erkek ilişkileri* üzerinden ilerler. Bütün yaşananlara çözüm olarak sunulan ise pozitivist kahramanların sağlayacağı aydınlanma olarak yansıtılır.

KAYNAKÇA

AKÇAM, Alper (2006). Türk Romanında Karnaval. Ankara: Ürün Yay.

CEVİZCİ, Ahmet (1999). "Pozitivizm". *Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yay.

GÖÇGÜN, Önder (1996). "Hüseyin Rahmi Gürpınar" *İslam Ansiklopedisi*. Cilt 14. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. S. 324-326.

GÖÇGÜN, Önder (1987). *Hüseyin Rahmi Gürpınar'ın Romanları ve Romanlarında Şahıslar Kadrosu*. İstanbul: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.

GÜRPINAR, Hüseyin Rahmi (1999). *Deli Filozof*. (Günümüz Diline Uyarlayan Kemal Bek). İstanbul: Özgür Yay.

KORKMAZ, Ramazan (2016). *Yeni Türk Edebiyatı El Kitabı*. Ankara: Grafiker Yay.

KUDRET, Cevdet (1974). *Hüseyin Rahmi.* İstanbul: Varlık Yay.

KUTLUER, İlhan (2007). "Pozitivizm". *İslam Ansiklopedisi*. Cilt 34. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. S. 335-339.

LEVEND, Agâh Sırrı (1964). *Hüseyin Rahmi Gürpınar.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.

MORAN, Berna (2007). *Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış 1*. İletişim Yayınları.

http://www.radikal.com.tr/kitap/bir-satir-yazari-olarak-gurpinar-860346/, Erişim Tarihi [10.06.2018]).

SEVENGİL, Refik Ahmet (1944). *Hüseyin Rahmi Gürpınar*. İstanbul: Hilmi Kitabevi.

URAL, Şafak (2006). *Pozitivist Felsefe.* İstanbul: Say.

ON ALTINCI YÜZYIL OSMANLI ŞAİR TEZKİRELERİNDE FATİH SULTAN MEHMET'İ DEĞERSİZLEŞTİREN ANEKDOTLAR*

Dr. Ahmet AKGÜL
Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi

ÖZET

Şair/Şuara tezkiresi yazarları Osmanlı şairlerinin biyografilerinde Osmanlının sarayı, padişahları, şehzadeleri, vezirleri, ilim adamları, din adamları ve sosyokültürel yapısı hakkındaki bilgileri eserlerine daha çok anekdotlar vasıtasıyla kaydetmişlerdir. Tezkirelerdeki anekdotlarda yer alan bilgiler, bazen saray yaşantısını bazen toplumun alışkanlıklarını bazen de sosyal hayattan çeşitli sahneleri olumlu (övücü, yüceltici) veya olumsuz (değersizleştirici, olumsuzlayıcı) telkinlerle gözler önüne sermektedir. Yerli ve yabancı birçok araştırmacı, tezkirelerdeki bu değersizleştirici içeriğe sahip anekdotlara dayanarak Osmanlı şairlerini sahtekâr, sapkın, afyoncu ve ayyaş olarak göstermişlerdir.

Osmanlı şairleri ve toplumuyla ilgili kesin hükümlere kaynaklık eden bu anekdotların güvenilirlikleri, hakikati ne kadar yansıttıkları ve anekdotlarda anlatılan kişilerin toplumu hangi oranda temsil ettikleri gibi hususlar önemlidir. Çünkü yazarın kimliği ile aktardığı anekdotlar arasında mutlak bir münasebet vardır. Bir başka ifadeyle, tezkirelerdeki anekdotların bütüncül olarak tutarlılığı ve içeriklerine göre istatistiksel oranı bize yazarın tavrını ve zihniyetini fark etmede önemli ipuçları verir.

Şair tezkirelerinde padişahların konu edildiği anekdotlar çoğunlukla başka şahısların biyografilerinin verildiği bölümlere kaydedilmiştir. Padişahların kendi biyografileri klişe övgülerle, süslü, sanatlı, abartılı cümle ve ifadelerle doludur. Fatih Sultan Mehmet hakkında on altıncı yüzyıl tezkire yazarlarının kaydettiği altı anekdotun sadece biri olumlu içeriğe sahiptir. Başka bir tabirle Türk tarihinin en büyük karakterlerinden biri olan Fatih hakkında şuara tezkirelerinde yer alan anekdotların % 83'ü olumsuzlayıcı telkin ve mesajlar içermektedir. Tezkire yazarlarının seçtiği anekdotlarda Fatih Sultan Mehmet'in büyük oranda değersizleştirildiği; ahlâksız, adaletsiz, ilkel ve zalim biriymiş gibi tavsif ettiği görülmektedir. Saray himayesinde yazılmış bu eserlerin devletin en tepesinde bulunmuş bir şahsa karşı saldırı derecesinde eleştiriler içermesi üzerinde düşünülmesi ve sorgulanması gereken bir durumdur.

Bu bildiride, Fatih Sultan Mehmet ile ilgili on altıncı yüzyıl şair tezkirelerinde yer alan anekdotlar içerdikleri mesajlar bakımından tasnif, tetkik ve tenkit edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Şair Tezkireleri, XVI. Yüzyıl, Fatih Sultan Mehmet, Anekdot.

* Bu bildiri,*Osmanlı Şuara Tezkirelerindeki Anekdotların İçerik Bakımından Tasnif ve Tenkidi (16-17. Yüzyıllar)* başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

THE ANEKDOTS TRIVIALIZING MEHMET THE CONQUEROR IN THE SIXTEENTH CENTURY OTTOMAN POET TEZKİRES

ABSTRACT

In the Ottoman poet tezkires (dictionaries of poet biographies), the poets wrote about Ottoman palaces, sultans, princes, viziers, scholars, clerics and sociocultural structures of the Ottoman poets mostly through anecdotes. The information present in the anecdotes in the Ottoman poet tezkires, reveals sometimes the palace life, sometimes the society's habits, and sometimes various scenes from social life with positive (praise, exaltation) or negative (devaluating, negating) suggestions. Many domestic and foreign researchers, based on anecdotes with this debilitating content in the tezkires, have shown the Ottoman poets as dishonest, perverted, opiate and drunk.

Issues such as reliabilities of these anecdotes, which are the source of definitive provisions for Ottoman poets and their society, how much they reflect the truth, and the extent to which the people described in the anecdotes represent the society are vital. Because there is an absolute relationship between the author's anecdotes and the anecdotes he quotes. In other words, the coherence of the anecdotes in the tezkires and their statistical ratio according to their content give us important clues in recognizing the author's attitude and mentality.

In Ottoman poet tezkires, the anecdotes, in which the sultans were mentioned, were mostly recorded in the sections where biographies of other individuals were given. The sultans' own biographies are full of stereotypes, ornate, artistic, exaggerated sentences and expressions. Only one of the six anecdotes recorded concerning Mehmet the Conqueror in the sixteenth century, has a positive content. Namely, 83 % of anecdotes regarding the Conqueror, who is one of the biggest characters of Turkish history, have negative suggestions and messages. In the anecdotes chosen by the authors of biographies, it was found out that Mehmet the Conqueror was largely devalued, and he was depicted as an immoral, unjust, primitive and cruel person. These works written under the patronage of the palace should be considered and questioned for their criticism of the level of attack against a person at the top of the state.

In this paper, the anecdotes about Mehmet the Conqueror in the sixteenth century Ottoman poet tezkires are classified, examined and criticized in terms of their messages.

Key Words: Ottoman Poet Tezkires, XVI. Century, Mehmet the Conqueror, Anecdote.

GİRİŞ

Şair/Şuara tezkireleri Osmanlı şairleri hakkında bilgiler veren, şiirlerinden örnekler içeren biyografik eserlerdir. Osmanlıda tezkirecilik Arap tabakat geleneği ile Fars tezkire geleneğinin tesiri altında gelişmiştir (İsen vd., 2011: 8-10). Bir başka deyişle, Arap kültürünün şekillendirdiği, Fars kültürünün tekâmül ettirdiği birçok edebî tür gibi tezkire türü de İslam kültürünün bir ürünü olarak Türk edebiyatında yayılma alanı bulmuştur (Durmuş, 2007: 10). Türk edebiyatında tespit edilen kırka yakın şair tezkiresi vardır. XV. yüzyılda Çağatay sahasında, XVI. yüzyılda Osmanlı/Anadolu sahasında görülmeye başlanan bu tür, Türk edebiyatında XX. yüzyıla kadar neredeyse hiç kesintiye uğramadan devam etmiştir.

Şuara tezkireleri, Klasik Türk Edebiyatı için sadece biyografi, edebiyat ve tarih eserleri değil aynı zamanda siyaset, sosyoloji ve sosyal antropoloji kaynaklarıdır. Bu bakımdan etraflıca ele alınmaları, içeriklerini anlama maksatlı bütüncül tenkitlere tâbi tutulmaları gerekmektedir.

Bu çalışmada, Osmanlı sahasında on altıncı yüzyılda Türkçeyle kaleme alındığı bilinen şair tezkireleri incelenmiş; eserlerde yer alan Fatih Sultan Mehmet'le ilgili anekdotların içerikleri ve verdikleri mesajlara göre değerlendirmelerde bulunulmuştur. Türk edebiyatına terim olarak Batı'dan geçen "anekdot"un özelliklerini ortaya koyan, gelişimini ele alan ve bu terimi yeterince izah eden müstakil bir çalışma tespit edilememiştir. Anekdot, bazı edebiyat sözlüklerinde genellikle fıkra ile eş anlamlı olarak görülmekte (Karaalioğlu, 1975; Püsküllüoğlu, 1996; Çotuksöken, 1992), edebiyat ansiklopedilerinde "kısa hikâye, menkıbe" gibi tariflerle ele alınmaktadır (*TDEA* I, 1977: 138). Batı kaynaklı bazı çalışmalarda ise fıkradan ayrı bir tür olarak ele alınmaktadır ve fıkradan daha uzun ve gerçekçi olduğu vurgulanmaktadır (Grothe, 1971: 54-56/akt. Aksöz Yıldırım, 2002: 69).

Şair tezkirelerinde anekdotla yakın özellikler gösteren, karıştırılan veya anekdota benzetilen başka anlatım teknikleri ve türler mevcuttur. İstitrat (ara söz), tehallus, mutayebe, mülâtafa, latife, rivayet, fıkra, hikâye, kıssa vb. adlarla bilinen bu anlatım teknikleri ve türlerin tamamı bu çalışmada anekdot başlığı altında değerlendirilmiştir.[1]

Şair tezkirelerinde padişahların konu edildiği anekdotlar çoğunlukla başka şahısların biyografilerinin verildiği bölümlere kaydedilmiştir. Padişahların kendi biyografileri klişe övgülerle, süslü, sanatlı, abartılı cümle ve ifadelerle doludur. Fatih Sultan Mehmet hakkında on altıncı yüzyıl tezkire yazarlarının kaydettiği altı anekdotun sadece biri olumlu içeriğe sahiptir. Başka bir tabirle Türk tarihinin en büyük karakterlerinden biri olan Fatih hakkında şuara tezkirelerinde yer alan anekdotların % 83'ü olumsuzlayıcı telkin ve mesajlar içermektedir. Tezkire yazarlarının seçtiği anekdotlarda, Fatih Sultan Mehmet'in büyük oranda değersizleştirildiği; ahlâksız, adaletsiz, ilkel ve zalim biriymiş gibi tasvir ve tavsif ettiği görülmektedir. Saray himayesinde yazılmış bu eserlerin devletin en tepesindeki şahsa karşı saldırı derecesinde eleştiriler içermesi üzerinde düşünülmesi ve sorgulanması gereken bir durumdur.

ON ALTINCI YÜZYIL ŞAİR TEZKİRELERİNDE FATİH SULTAN MEHMET'LE İLGİLİ OLUMLU İÇERİĞE SAHİP ANEKDOT

On altıncı yüzyıl şair tezkirelerinde Fatih Sultan Mehmet hakkında olumlu içeriğe sahip tek anekdot vardır. Bu anekdotta, Fatih'in atamalarda hakkaniyetli ve âdil davranması anlatılmaktadır. Latîfî, uzun terkiplerle, süslü ve sanatlı cümlelerle överek başladığı Sultan Mehmet Han biyografisinde, padişahın eğitim kurumları konusundaki hassasiyetini ön plana çıkaran bu anekdota yer vermiştir.

Anekdotu nakleden yaşlı âlimlere göre Fatih Sultan Mehmet, Sahn medreselerini yaptırdıktan sonra buralarda eğitim alanlar arasında yeteneğiyle ön plana çıkan ne kadar kabiliyetli öğrenci varsa onları devamlı yanında taşıdığı bir deftere kaydetmektedir. Medrese ve kadılık kadrolarında ihtiyaç olunca atanacak en münasip kişiyi o defterden seçmektedir:

[1] Anekdot ve kendisiyle benzerlik gösteren diğer tür ve anlatım teknikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Akgül, 2016: 24-30.

"Bakıyye-i 'ulemâ-i selefden talebe-i halef şöyle rivâyet ederler ki merhûm u magfûrun-leh [Fatih Sultan Mehmet] Sahn-ı Semâniyede binâ itdükde zikr olınan medâris ü tetimmâtda ne kadar müsta'id ü mu'îd ve müstefîd ü müfîd varsa Emsileden Isfahânîye varınca ve Isfahânîden Telvîha ve Tavzîha irince kâbiliyyet-i şân ile ma'rûf ve müte'ârif olan kavâbili defter idüp defterin yanında saklar imiş ve tedrîs ü kazâdan menâsıb mahlûl ü mevkûf olsa mahal ü münâsibin anda yoklar imiş" (*Latîfî*, 2000: 139).

Tezkire yazarına göre padişahın bu ilgi ve rağbeti öğrencilerin daha gayretli olmasını, daha bilgili ve marifetli yetişmelerini sağlamakta ve o dönemde herkes değerinin karşılığında hak ettiği itibarı bulmaktadır:

"Bu iltifât u ragbet zümre-i talebenün kemâl-i cidd ü talebine ve her muhassılun tekmîl ü tahsîline bâ'is ü 'illet ve mucîb-i kesb-i 'ilm ü ma'rifet olur imiş ve ol zamânda herkes kadr ü ragbeti istihkâkına göre bulur imiş" (*Latîfî*, 2000: 139).

ON ALTINCI YÜZYIL ŞAİR TEZKİRELERİNDE FATİH SULTAN MEHMET'LE İLGİLİ OLUMSUZ İÇERİĞE SAHİP ANEKDOTLAR

On altıncı yüzyılda şair tezkiresi yazdıkları bilinen Latifi ve Âşık Çelebi'nin eserlerinden tespit edilen beş anekdotta Fatih Sultan Mehmet, keyfine göre kararlar alan ve bunları uygulayan zalim ve kan dökücü biri olarak anlatılmaktadır. Olumsuz içeriğe sahip bu anekdotlarda Fatih ayrıca -dolaylı olarak- ahlaksız ve sapkın biriymiş gibi gösterilmektedir.

a. Fatih Sultan Mehmet'i Adaletsiz, Keyfî ve Zalim Biri Olarak Gösteren Anekdot

Fatih Sultan Mehmet'in başına buyruk, keyfî ve sudan bahanelerle adam katlettiren, zalim ve adaletsiz biri olarak anlatıldığı ilk anekdot Latîfî tarafından kaydedilmiştir.

Anekdotun kahramanlarından Mahmut Paşa (Adnî), Fatih Sultan Mehmet'in vezirlerindendir ve Latîfî'nin anlatımına göre o güne kadar onun kadar insaflı, ahlâklı, merhametli ve zeki birisi vezirlik makamına gelmemiştir. Padişah tarafından da çok sevilmekte ve takdir görmektedir (*Latîfî*, 2000: 386). Fakat padişah tarafından çok kıymet verilen, devletin birçok işi kendisine havale edilen bu vezir, Latîfî'nin söylediğine göre, "*Padişahın güzel iltifatlarına mazhar olunca o iltifatla mağrur olur ve şahın dönek tabiatından habersiz bir hâlde, gayet insanî bir kusur işler. Bunun üzerine adaletin bile kendisine sığındığı padişah (Fatih), onun katline ferman verir*" ve kendisine, "*Seni hangi ölümle öldüreyim ve dünyadan ahirete hangi yolla göndereyim?*" diye sorar. Vezir Mahmut Paşa bu soruya, "*İrade Allah'ın, emir padişahındır*" diye cevap verir:

"Bu vechle makbûl-i hazret olup pâdişâhun bu hüsn-i iltifâtına mazhar düşdükde ol iltifâta magrûr u mâyil ve televvün-i tab'-ı şâhîden gâfil iken kazâ-i İlâhî muktezâ-yı beşeriyyet katlini muktezî bir nâdire sâdır oldukda pâdişâh-ı 'adâlet-penâh ri'âyeten anı kısasun envâ' u aksâmında muhayyer kılup didi ki beherhal katlün mukarrerdür ammâ seni ne ölümle öldüreyin ve dâr-ı dünyâdan dâr-ı uhrâya ne yoldan göndereyin didükde irâdet Allah'un emr pâdişâhun diyü cevâb virdi (*Latîfî*, 2000: 386).

Affı ve kurtulması imkânsız olan Vezir Mahmut Paşa'nın da rızasıyla bir cellât gelir ve vezirin bileklerini keser. Paşa, kan kaybından ölür:

"Âhirü'l-emr 'afva mecâl olmayup halâs muhâl olıcak kendü ihtiyârıyle bir fassâd-ı cellâd-nihâd gelüp iki kollarından fasd idüp ol fasd ile helâkine kasd itdiler. 'Âkıbet kesret-i

seylân-ı dem mucîb-i mevt olup belâ ile fevt oldı. Bir nefesde bu cihândan ol cihânı buldı" (*Latîfî,* 2000: 386).[2]

Yukarıdaki anekdota bakan okuyucunun alacağı ilk mesaj, Osmanlıda adalet mekanizmasının olmadığı/işlemediği ve insan hayatının padişahların iki dudağının arasında olduğudur. Tezkire yazarı tarafından âdil, itaatkâr ve işinin ehli bir vezir olarak tanımlanan Mahmut Paşa'nın mahkemeye gerek duyulmadan padişahın bir emriyle katlettirilmesi okuyucunun zihninde F. Babinger'in yaptığı Fatih tasvirlerini canlandırmaktadır.[3]

b. Fatih Sultan Mehmet'in Atâyî'ye (İvaz Paşazade) Zulmettiği İddiası

Latîfî'nin anlattığı bir başka anekdotta Atâyî, Fatih Sultan Mehmet'in kendisine zulmettiğini düşünmekte ve bir şiir yazarak padişahı eleştirmektedir.

Tezkirede söylendiğine göre şair Atâyî, Vezir İvaz Paşa'nın oğludur ve babasının ölümünden sonra Fatih Sultan Mehmet tarafından Enderun'da Has Oda'ya içoğlanı olarak alınmak istenir. Atâyî ise durumu kendisine zulüm olarak görür. "*Nâm u nâmûsu noksân-pezîr olmasın"* düşüncesiyle padişaha şikâyetini yazdığı bir beyit sunar:

"Rivâyet iderler ki müşârun-ileyh peder-i rahmet-pezîri mevt irüp fevt oldukda cemâl ü kemâl ile âraste ve 'ilm ü 'irfânla pîrâste ve nev-cevân u nev-haste bulunup bî-manî'-i agyâr gül-i bî-hâr ve leb-i meygûnı mül-i bî-humârdan 'addolunup mezkûr Mehmed hân ihtilât u ihtisâs içün sâbiku'l-beyânı Sarây-ı 'Amireye oda-i hassa alup gılmân-ı hâssa ilhak itmek murâd idinicek bu dahî nâm u nâmûs noksân-pezîr olmasun mülâhaza idüp tazallum u şekvâyı müş'ir bir şi'r diyüp pâdişâha sundı. Makta'ı budur:

Makta': 'Adline sıgınur idi zulm-i zamânenin
Şimdi 'Atâyîye güci Sultân ider dırîg"[4] (*Latîfî,* 2000: 396).

Anekdot, Enderun ve Has Oda'nın ne olduğunu bilmeyen, Osmanlıdaki saray ve devlet düzenine yabancı bir anlatıcı izlenimi uyandırmaktadır. Zira tezkire yazarı, anekdot vasıtasıyla, okuyucunun bilinçaltına bazı değersizleştirici mesajlar göndermektedir. Bu mesajlardan ilki ve en önemlisi, padişahın bir şairi Enderun'a dâhil edilme isteğinin, "*Nâm u nâmûsu noksân-pezîr olmasın*" düşüncesini neden akla getirdiğidir.

---

[2] Vezir Mahmut Paşa'nın öldürülmesiyle ilgili kısa bir anekdot da Âşık Çelebi tarafından anlatılmıştır. Anekdotta, Latîfî'nin anlattığına benzer olarak Mahmut Paşa'nın Fatih tarafından çok sevildiğine, değer gördüğüne değinilmiş; daha sonra ise Yedikule'de hapsedilmesinden ve öldürülmesinden bahsedilmiştir. Âşık Çelebi de padişah tarafından bu kadar çok sevilen bir vezirin neden katledildiğini söylememiştir:

"*Mahmûd Paşa ile Sultân Mehemmed'ün kevkebi alışmış, anun himmeti ile çok fenne çalışmış, hattâ vezîr ü kadrde bî-nazîr olmış. Bu kadar kadr u câhdan sonra mazhar-ı gazab olup Yidi Kulle'de nice gün habs iderler, âhir katl idüp telef-i nefs iderler"* (*Âşık Çelebi,* 2010: 1057).

[3] Babinger'in herhangi bir kaynak belirtmeden hazırladığı "*Mehmed der Eroberer und seine Zeit*" (*Fatih Sultan Mehmet ve Zamanı)* kitabındaki bilgilere göre II. Mehmet (Fatih); kibar ve adil babası II. Murad'ın tam tersine kendini beğenmiş yasakçı tavırlarıyla öne çıkan bir hükümdardır (Babinger, 2008: 59). Ayrıca, şiddet uygulamaktan ve insanlık dışı yöntemlerle adam öldürmekten zevk duyan biridir (Babinger, 2008: 80). Hatta en sevdiği adam öldürme yöntemi insanları ortadan ikiye biçtirmektir (Babinger, 2008: 192 ve 205).

[4] Anekdot, benzer şekilde Âşık Çelebi tarafından da anlatılmıştır:
"Merhûm Sultân Mehemmed kâbiliyyetine ragbet idüp içeri almak kasd eyledükde 'Atâyî töhmet-i bed-gümândan havf idüp dirîg redîf kasîde diyüp içinde bu beyti derc eylemiş ki budur:

Beyt: 'Adline sıgınur idi zulm-i zemâneden

Şimdi güci 'Atâyi'ye sultân ider dirîg

Sultân ferâgat itmiş cevânlıgında ahirete gitmişdür" (*Âşık Çelebi,* 2010: 1091-1092).

c. Fatih Sultan Mehmet'i Ahlâksız ve Sapkın Bir Hikâyenin Kahramanı Yapan Anekdot

Latîfî, Fatih Sultan Mehmet'in ahlâksızlık ve sapkınlıkla itham edildiği bir başka anekdot daha kaydetmiştir. Padişah, anekdotta dolaylı olarak olumsuzlanan kişidir. Zira hikâyede Fatih, ahlâksız musahiplere sahip biri olarak anlatılmaktadır.

Padişahın has musahiplerinden olan Mehdî biyografisinde geçen anekdota göre, Mehdî ile Fatih Sultan Mehmet bir gün yolda yürürlerken bir civana (!) rast gelirler. "*Etrâfına hoş-sadâ nice zîl ü zeng ahmış ol çeşm-i ised-heybet ü şîr-şevket"* civanın görüntüsünden oldukça etkilenen Mehdî, hemen bir gazel söyler:

"Sultan Mehmed Hânun hem-dem-i hâssı ve makbûl-i a'yân-ı havâssı idi (...) Bir gün Mehmed Han ile hem-'inân olup esnâ-i râhda giderken ittifak bir hayderî civân-ı sâhib-cemâl şîr-i şerze-misâl selâsil ü iglâlle râst gelür. Etrâfına hoş-sadâ nice zîl ü zeng ahmış ol çeşm-i ised-heybet ü şîr-şevketi gördükde bahr-ı hezec-i ahrebde bu şi'r-i şîrîni ve a'zebi bi'l-bedâhe 'ale'l-fevr inşâ itmiş.

Şi'r:

Bir gün felegün tablı kim öter idi güm güm
Sincâb sehâb üzre ki geymiş idi kakum
(...)
Bir haydarî gürz oglan ardına kifil üzre
Zencîr ile asmış san şîr idi âhen düm
Ol yâr-ı perî-peyker ol mâh-ı melek-manzar
Kim mislin anun Mehdî görmedi dahi merdüm" (*Latîfî,* 2000: 509-510).

SONUÇ

Osmanlı şair tezkireleri Osmanlı toplumunun edebî, siyasî, sosyal ve dinî hayatıyla ilgili çalışmalarda en çok kullanılan yazılı kaynaklardandır. Tezkire yazarları Osmanlının sarayı, padişahları, şehzadeleri, vezirleri, ilim adamları, din adamları ve sosyokültürel yapısı hakkındaki bilgileri eserlerine daha çok anekdotlar vasıtasıyla kaydetmişlerdir. Tezkirelerdeki anekdotlarda yer alan bilgiler, bazen saray yaşantısını bazen toplumun alışkanlıklarını bazen de sosyal hayattan çeşitli sahneleri olumlu (övücü, yüceltici) veya olumsuz (değersizleştirici, olumsuzlayıcı) telkinlerle gözler önüne sermektedir. Yerli ve yabancı birçok araştırmacı, tezkirelerdeki bu değersizleştirici içeriğe sahip anekdotlara dayanarak Osmanlı şairlerini (dolayısıyla bütün toplumu) sahtekâr, sapkın, afyoncu ve ayyaş olarak göstermişlerdir.

Bu çalışmada ele alınan on altıncı yüzyıl tezkirelerinin Fatih Sultan Mehmet'i -anekdotlar vasıtasıyla- büyük oranda olumsuzladığı görülmektedir. Tezkirelerden tespit edilen altı anekdotun beşinde Fatih, adaletsiz, gaddar, zalim ve ahlâksız bir kimse gibi gösterilirken sadece bir anekdotta övülmüştür. Türk tarihinin, kültürünün ve mefkûresinin simge isimlerinden olan Fatih Sultan Mehmet'in tezkirelerde zalim bir padişah olarak anlatılması çelişkili bir durumdur. Zira saray himayesinde yazılmış bu eserlerin Osmanlı idaresine karşı saldırı derecesinde eleştiri içermesi mümkün değildir. Divan şairlerinin yazmış olduğu kasidelerden de anlaşılacağı gibi saray himayesinde yazılmış eserlerin methiye içerikli olması beklenir. Bir başka deyişle, saraya sunulan eserlerde objektif eleştirinin bulunması çok zordur.

Özetle söylemek gerekirse, on altıncı yüzyılda yazıldığı bilinen şuara tezkirelerinin yazarları, biyografilerin arasına yerleştirdikleri anekdotlarda Fatih'i karalamaya çalışmışlardır. Onların anlattıkları topluma bakış açıları, anlatımlarındaki tutarsızlıkları ve zihniyetlerindeki olumsuzlayıcı tavır çok belirgindir. Tezkireler, objektif bir tasnifle bütüncül ve istatistiksel olarak incelendiklerinde (bk. Akgül 2016) bu durum net bir biçimde görülmektedir.

KAYNAKÇA

AKGÜL, Ahmet, *Osmanlı Şuara Tezkirelerindeki Anekdotların İçerik Bakımından Tasnif ve Tenkidi (16-17. Yüzyıllar)*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (Doktora Tezi), Isparta 2016.

AKSÖZ YILDIRIM, Munise, "Almanca ve Türkçe Sözlüklerde Anekdot (Anekdote) Yazın Teriminin İrdelenmesi", *Çukurova Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Sayı: 22, Volume: 2, Adana 2002, ss. 64-73.

ÂŞIK ÇELEBİ, *Meşâ'îrü'ş-Şu'arâ* - 3 Cilt, (Haz. Filiz Kılıç), İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2010.

BABINGER, Franz, *Fatih Sultan Mehmet ve Zamanı*, Oğlak Yayınları, İstanbul 2008.

ÇOTUKSÖKEN, Yusuf, *Edebiyat Terimleri Sözlüğü*, Altın Kitapları Yayınevi, İstanbul 1992.

DURMUŞ, Mustafa, *Osmanlı Sahası Türkçe Şair Tezkirelerinin Tür Özellikleri,* Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi), Ankara 2007.

GROTHE, Heinz, "Anekdote", *J.B.*, Metzlerische Verlagsbuchhandlung und Carl Ernst Poeschel Verlag, Stuttgart 1971.

İSEN, Mustafa vd., *Şair Tezkireleri***,** Grafiker Yayınları, Ankara 2011.

KARAALİOĞLU, Seyit Kemal, *Edebiyat Terimleri Kılavuzu*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul 1975.

LATÎFÎ, *Tezkiretü'ş-Şuarâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ*, (Haz. Rıdvan Canım), Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Ankara 2000.

PÜSKÜLLÜOĞLU, Ali, *Edebiyat Sözlüğü*, Özgür Yayınları, İstanbul 1996.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (TDEA) I, "Anekdot", Dergâh Yayınları, İstanbul 1977, s. 138.

SENÂYÎ'NİN SÜLEYMANİYYE'Sİ ÖRNEĞİNDE OSMANLIDA ZAFER ŞENLİKLERİ

Dr. Ahmet AKGÜL
Isparta Uygulamalı Bilimler Üniversitesi

Doç. Dr. Mesut Bayram DÜZENLİ
Siirt Üniversitesi

ÖZET

Manzum olarak kaleme alınan Senâyî'nin *Süleymaniyye*'si on altıncı yüzyıl mahsullerindendir ve Kanuni Sultan Süleyman döneminin ilk yarısını konu edinmektedir. Dönemin tarih kaynaklarından ve seferlere katılanlardan edinilen bilgilere dayanılarak yazıldığı anlaşılan eserde, Sultan Süleyman'ın Doğu ve Batı'ya yaptığı seferler, savaşlar ve fetihler anlatılmaktadır. 3526 beyitten oluşan eser; edebî değerinin yanında, yazıldığı dönemin iskân politikasını ve idari yapısını anlatması ve ordunun durumu tasvir etmesi yönünden Kanuni devrinin ilk yarısı için orijinal bir kaynaktır.

Süleymaniyye, orijinal bir edebî ve tarihî kaynak olması sebebiyle disiplinler arası çalışmaları hak edecek değerdedir. Zira Senâyî, Kanuni Sultan Süleyman'ın yaklaşık ilk yirmi yılını anlattığı eserinde, hadiselerin -rûznamelerde olduğu gibi- yalnızca kısa künyelerine temas etmekle yetinmemiş; askerin günlük yaşamında ne yiyip içtiği, neyle mutlu olup neye üzüldüğü, sefere çıkılırken ordunun nasıl toplandığı, nerelere hangi amaçla sefer düzenlendiği, bu sefer yollarında çekilen eziyetler, kazanılan savaşlardan sonra yapılan kutlamalar, padişahın en yakınındaki kişiler ile günlük yaşamındaki haletiruhiyesi... gibi birçok ayrıntıya yer vermiştir. Bu yönleriyle eser, yazıldığı dönem hakkında -devletin iskân politikası, idari ve askerî yapısı, halkın ve hanedanın sosyal yaşamı gibi- önemli bilgiler içermektedir.

Osmanlı Devleti'nde, bir savaşın kazanılması, bir kalenin yahut şehrin fethi gibi olaylardan sonra büyük şenliklerin düzenlendiği bilinmektedir. Bu şenlikler, devletin sadece kendi halkına değil, tüm dünyaya, kendisinin ne kadar güçlü ne kadar zengin ve hükmettiği tebaaya ne kadar hâkim olduğunu göstermek için bir fırsat olarak görülmüştür. Zira günlerce süren bu şaşalı şenliklerle padişahın, halka olduğu kadar yabancı misafirlere de devletin gücünü gösterdiği varsayılmıştır.

Bu bildiride, Senâyî'nin *Süleymaniyye*'si örneğinde, Osmanlı Devleti'nin en güçlü olduğu yıllarda kazanılan zaferlerden sonra nasıl kutlamalar yapıldığı, ne tür eğlenceler düzenlendiği ve bu eğlencelere kimlerin iştirak ettiği gibi hususlar ele alınmaktadır. Zira eserde, kazanılan zaferlerden sonra dönüş yolunda uğranılan şehirlerde ve başkent İstanbul'da tertiplenen şenlikler hakkında önemli malumatlar verilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Senâyî, *Süleymaniyye*, Süleymanname, Osmanlı Devleti, Kanuni Sultan Süleyman, Zafer, Fetih, Kutlama, Şenlik.

VICTORY FESTIVALS IN THE OTTOMAN ON THE EXAMPLE OF MR. SENAYI'S SULEYMANIYYE

ABSTRACT

The *Suleymaniyye* of Senayi, written in verse, is of the sixteenth century products and it is about the first half of Suleyman the Magnificent. In the work, which is understood to have been written based on the historical sources of the period and the information obtained from the participants of the expeditions, Sultan Suleyman's expeditions to the East and the West, wars and conquests are described. The work, which consists of 3526 couplets, along with its literary value, it is an original resource for the first half of the Lawgiver period in terms of its description of the settlement policy and administrative structure of the time it was written, and its portrayal of the situation of the army.

Suleymaniyye deserves interdisciplinary studies due to being an original literary and historical source. Because Senayi, in his work in which he described about the twenty-first years of Suleyman the Magnificent, as in the case of *Ruz-nama* (agenda of Ottoman army), he mentioned many details about what the soldier eats and drinks in his daily life, for what he is happy with and for what he feels sad, how the army is gathered when the expedition is arranged, to where and why the expeditions are organized, the pain suffered in the expeditions, the celebrations after the won battles, the Sultan's state of mind in daily life with the closest people to him and etc. In this respect, the work contains important information about the period in which it was written - the resettlement policy of the state, its administrative and military structure, the social life of the people and the dynasty.

It is known that in the Ottoman Empire, after the events such as the winning of a war, the conquest of a fortress or a city, big festivals were organized. These festivals are seen as an opportunity to show, to both its own people and to the world, how powerful the state itself is, how rich it is and how dominant it is. Because it was assumed that the sultans showed the power of the state to the foreign guests as well as the public with these splendid feasts lasting for days.

In this paper, in the case of *Suleymaniyye* of Mr. Senayi, how the celebrations were held after the victories won during the years when the Ottoman Empire was the strongest, what kind of entertainments were organized and who participated in these entertainments are discussed. In fact, in the work, important information was given about the organized festivals in the stopped by cities and Istanbul the capital after the victories.

Keywords: Mr. Senayi, *Suleymaniyye*, Suleyman-nama, Ottoman Empire, Suleyman the Magnificent, Victory, Conquest, Celebration, Festival.

GİRİŞ

Osmanlı edebiyatı ve tarihi çalışmalarında on altıncı yüzyıl, "klasik dönem" diye anılır. Osmanlı Devleti, büyük başarılarla dolu en güçlü ve ihtişamlı zamanlarını bu yüzyılda idrak etmiştir. Devlet, en geniş topraklara bu dönemde ulaşmış, askerî başarılarının yanında bilim, teknoloji ve sanatta da en üst seviyeye bu dönemde yükselmiştir. Her yönüyle zirvede olan Osmanlı, en ihtişamlı şenliklerini de yine bu yüzyılda tertip etmiştir.

Padişah çocuklarının doğumları ve sünnetleri ve yine padişah kızlarının düğün törenleri münasebetiyle şenlikler düzenlendiği, bu şenliklerin günlerce devam ettiği kaynaklarda geçmektedir. Hatta bu merasimleri anlatan eserlere genel olarak "surname" dendiği bilinmektedir (bk. Aynur, 2009: 565-567; *TDEA*, "Sûrnâme", VIII, 56-58). Osmanlı şenliklerinin evlilik yahut sünnet gerekçesiyle tertiplenen düğünlerin dışında siyasi ve sosyal gerekçeleri de bulunmaktadır. Mamafih Osmanlıdaki şenlikler sadece bir eğlence aracı değildir. Zira tertiplenen şenlikler bazen kaybedilen bir savaş sonrası halka moral verme, onları bir arada tutma ve toplumsal bağlılığı güçlendirme amacı taşıyabileceği gibi, padişahın içeride kendi halkına; dışarıdaysa düşmanlarına karşı güç gösterisinde bulunma amacı taşıyabilmektedir (Ocak, 2006: 118). Osmanlı Devleti'nde, bir savaşın kazanılması, bir kalenin yahut şehrin fethi gibi olaylardan sonra düzenlenen büyük şenlikler, tam da bu sosyal ve siyasi amaca hizmet etmektedir. Osmanlıda zafer şenlikleri, devletin ne kadar güçlü ne kadar zengin ve hükmettiği tebaaya ne kadar hâkim olduğunu bütün dünyaya göstermek için bir fırsat olarak görülmüştür. Çünkü günlerce süren bu şaşalı şenliklerle padişahın, halkına olduğu kadar yabancı misafirlerine de devletin gücünü gösterdiği varsayılmıştır.

Bahsi geçen şenlikler, "surnameler" gibi müstakil eserlerle anlatıldığı gibi diğer tarih ve edebiyat kaynaklarında da kendilerine yer bulmuştur. Zira yukarıda değinildiği üzere şenliklerin toplumu bir arada tutan güçlü bir sosyal yanı vardır. Bu çalışmada, Senâyî'nin *Süleymaniyye*'sine göre[1], Osmanlı Devleti'nin en güçlü olduğu yıllarda kazanılan zaferlerden sonra nasıl kutlamalar yapıldığı, ne tür eğlenceler düzenlendiği ve bu eğlencelere kimlerin iştirak ettiği gibi hususlar ele alınmaktadır. Eserde, kazanılan zaferlerden sonra dönüş yolunda uğranılan şehirlerde ve başkent İstanbul'da tertiplenen şenlikler hakkında bazı önemli malumatlar verilmektedir. Manzum olarak kaleme alınan *Süleymaniyye*, on altıncı yüzyıl mahsullerindendir ve Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının ilk yarısını konu edinmektedir. Dönemin tarih kaynaklarından ve seferlere katılanlardan edinilen bilgilere dayanılarak yazıldığı anlaşılan eserde, Sultan Süleyman döneminin ilk yirmi yılında Doğu ve Batı'ya yapılan seferler, savaşlar ve fetihler anlatılmaktadır. 3526 beyitten müteşekkil olan eser; edebî değerinin yanında, yazıldığı dönemin iskân politikasını ve idari yapısını anlatması ve ordunun durumu tasvir etmesi yönünden Kanuni devrinin ilk yarısı için orijinal bir kaynaktır. Zira eserde, hadiselerin yalnızca kısa künyelerine temas edilmekle yetinilmemiş; askerin günlük yaşamında ne yiyip içtiği, neyle mutlu olup neye üzüldüğü, sefere çıkılırken ordunun nasıl toplandığı, nerelere hangi amaçla sefer düzenlendiği, bu sefer yollarında çekilen eziyetler, kazanılan savaşlardan sonra yapılan kutlamalar, padişahın günlük yaşamındaki haletiruhiyesi ile en yakınındaki kişiler... gibi birçok ayrıntıya yer verilmiştir. Bu yönleriyle *Süleymaniyye*, yazıldığı dönem hakkında -devletin iskân politikası, idari ve askerî yapısı, halkın ve hanedanın sosyal yaşamı gibi- önemli bilgiler içermektedir (bk. Düzenli ve Akgül, 2018).

1. ALMAN SEFERİ DÖNÜŞÜ TERTİP EDİLEN ŞENLİKLER

Al(a)man Seferi yahut *III. Macaristan Seferi* adlarıyla bilinen bu sefer, Kanuni Sultan Süleyman'ın 938/1532 yılında Budin'i ve diğer Macar topraklarını Kral Ferdinand'dan

[1] Çalışmada, "Mesut Bayram Düzenli-Ahmet Akgül, *Senâyî'nin Manzum Süleymaniyye'si*, Konya 2018." künyeli eser kaynak olarak kullanılmış, verilen örneklerde bu eserdeki beyit numaraları esas alınmıştır.

kurtarmak amacıyla Alman imparatoru Şarlken'e karşı düzenlediği seferdir (bk. Uzunçarşılı, 1983: 331-335). *Süleymaniyye*'de bu sefer; olay, mekân, zaman ve kişiler bakımından oldukça tafsilatlı olarak anlatılmıştır (bk. 1146-2160. beyitler). Bunun yanında, sefer dönüşünde padişah ve maiyetinin uğradıkları şehirlerde kutlamalar tertip edildiğinden bahsedilmiştir:

Âsaf-ıla geldi sultân-ı cihân
Taht-ı İstanbula ol dem şâd^{u}*mân* (2128)
Lîk ugradukları şehre hemân
Zînet-i fermân olur idi ol ân (2129)

Eserde anlatıldığına göre padişahın dönüş yolunda uğradığı şenlik tertip edilen şehirlerden biri de Edirne'dir:

Çok şeh^{i}*rler donanup hem Edrene*
Oldı hoş zeyn-i mukarrer ol sene (2130)

Sultan Süleyman, sefer dönüşü nihayet İstanbul'a varmıştır:

Geldiler devlet ile İstanbula
Girdiler şevket ile İstanbula (2131)
Eyledi şeh çün cülûs-ı saltanat
Pâd^{i}*şâhı gördi halk-ı memleket* (2132)

Senâyî, ordunun ve padişahın seferden dönüşü şerefine başkent İstanbul'da yedi gün boyunca şenlikler düzenlendiğinden, şehrin süslendiğinden, çarşı pazarın güzel(lik)lerle dolduğundan bahsetmektedir:

Yidi gün şehr-i Sitanbul zeyn olup
Çâr-sûlar hûblar ile tolup (2133)

Eserde, bu şenliklere "donanma" adının verildiğinden, halkın şenlikler süresince ikram edilenlerden yiyip içtiğinden söz edilmektedir. Müellife göre bu şenlikler ve ikramlar, Müslümanların mutluluğu için gereklidir:

Yime içme oldı şehr içinde hoş
Şâyi' oldı ya'nî dehr içinde hoş (2134)
Gerçi kim buña donanma didiler
Şâdî-yi İslâm içündür bildiler (2135)

Süleymaniyye'de, Alman Seferi'nin ve sefer dönüşündeki şenliklerin anlatıldığı bu bölüm, devlete daha çok fethin nasip olması ve Müslümanların kâfirlere karşı daima zaferler elde etmesi duasıyla son bulmaktadır:

Hak nasîb ide fütûhı dâyimâ
İde Müslim kâfire kahr u belâ (2136)

Senâyî, Alman Seferi'ni anlattığı bölümün sonuna bir de "*Tafsîl-i Medh-i Zînet-i İstanbul*" başlığını taşıyan "donanma" redifli bir gazel eklemiş, bu manzumesinde şenliklerin Osmanlı Devleti ve toplumu için hangi anlamlara geldiğine dair önemli ip uçları vermiştir. Bu gazelin girişinde şenliklerin halk tarafından çok olumlu karşılandığının anlaşıldığı iki beyit kayıtlıdır. Gazelin ilk iki beytine göre İstanbul'da şenlikler sık sık düzenlenmeli, böyle eğlenceler artarak devam etmelidir. Zaten padişahlar da halkın yüreğine mutluluk verdiği için bu şenlikleri düzenlemeyi âdet edinmiştir:

Sitanbulda ola dâyim donanma

Tezâyüd hem bula dâyim donanma (2137)
Anuñ'çün bunı 'âdet kıldı şehler
Virür kalbe safâ dâyim donanma (2138)

Müellif, gazelin takip eden beytinde şenliklerin mahiyeti hakkında önemli bir bilgi daha vermektedir. Buna göre kazanılan zaferlerden sonra düzenlenen şenlikler sadece halkı eğlendirmek, sosyal yapıyı kuvvetlendirmek amacıyla değil, düşmanlara da devletin gücünü göstermek ve onları psikolojik olarak mahvetmek amacını taşımaktadır:

Helâk olsa n'ola küffâr işidüp
İder küfre belâ dâyim donanma (2139)

Gazelin sonraki dört beytinde ise şenliklerde ikramın bol olduğu, yenilip içildiği ve çarşı pazarın süslendiği gibi bilgilerin yanı sıra bu şenliklerin hüzünlü insanların kalplerine neşe verdiği kaydedilmiştir:

Ta'âm-ı hoş tenâvül herkes idüp
Ni'amladur sezâ dâyim donanma (2140)
Şarâb-ı 'âşıkı içüp belâ-keş
İder gamdan rehâ dâyim donanma (2141)
Donadur çâr-sûlar zîver idüp
Müzehheb câmehâ dâyim donanma (2142)
Ne deñlü kim mükedder hâl olsañ
Virür kalbe cilâ dâyim donanma (2143)

Manzumenin takip eden beyitleri şenliklerin düzenlendiği yerler hakkında bilgiler içermektedir. Buna göre şenlikler esnasında halkın bir kısmı Galata'da eğlenmekte ve şarap içerek sarhoş olmaktadır:

Galatada güzel ebnâ-yı Efrenc
İderler ibtidâ dâyim donanma (2144)
İçüp ser-hoş olup câm-ı Firengi
İder vaslın 'atâ dâyim donanma (2145)

Gazelin son dört beytinde -önceki beyitlerinde değinildiği gibi- şenliklerin insanlara dertlerini unutturduğundan, hastalara şifa olduğundan bahsedilerek şehrin bu şenlikler boyunca rengarenk süslendiğinden tekraren söz edilmektedir:

Hele ben hasteyidüm sag oldum
Virür derde şifâ dâyim donanma (2146)
Müzeyyen gülşen olur çâr-sûlar
Virür murga nevâ dâyim donanma (2147)
Der ü dîvâr zeyn-i atlas olup
N'ola görse gedâ dâyim donanma (2148)
Mülebbes bâra beñzer her zamân kim
Geyer rengîn kabâ dâyim donanma (2149)

Senâyî, yukarıdaki gazelden sonra "seyr" redifli bir başka gazel daha kaydetmiş ve bu gazelde, şenlikleri seyretmenin insana verdiği mutluluğa değinmiştir (bk. 2150-55. beyitler).

2. IRAKEYN SEFERİ DÖNÜŞÜ TERTİP EDİLEN ŞENLİKLER

Süleymaniyye'de oldukça tafsilatlı olarak anlatılan bir diğer sefer de Kanuni Sultan Süleyman'ın ilk İran seferidir. Orduların hem Irak-ı Acem, hem de Irak-ı Arap'a girmeleri sebebiyle kaynaklar bu seferden "Irakeyn Seferi" olarak bahsederler (Emecen, 1999: 116-117). 1533-1535 yıllarında gerçekleşen sefere *Süleymaniyye*'de ayrıntılı bir şekilde yer verilmiştir (bk. 2463-3119. beyitler). Anadolu'da baş gösteren Şia propagandalarına ağır yergi ve hakaretlere de yer verilen bölümün (Konu hakkında ayrıca bk. Düzenli, Akgül, 2019: 200-210.) sonunda padişahın İstanbul'a dönmesiyle düzenlenen şenliklere birkaç beyitte değinilmektedir. Bölüm sonundaki konuyla alakalı ilk iki beyit, padişahın İstanbul'a ulaşması ve evlatlarına kavuşmasını konu edinmektedir:

Bi-hamdi'llâh safâ-yı hâtır ile
Cihânuñ şâhı kalbi fâhir ile (3115)
Serîrine gelüp irişdi âhir
Görüp şeh-zâdeler yüzini bâhir (3116)

Müellif, daha sonra iki beyitle -Alman Seferi dönüşünde olduğu gibi- İstanbul'da yedi gün boyunca şenlikler düzenlendiğini ve bu şenliklerde insanların yiyip içtiğini, eğlendiğini kaydetmiştir:

Donandı şehr-i İstanbul ol dem
Yidi gün yime içme oldı bî-gam (3118)
Halâyık 'ıyş u 'işret idüp ol dem
Safâ-yı dille olmışlardı hurrem (3119)

SONUÇ

Osmanlı Devleti'nde sünnet, düğün törenleri veya bir zaferin kutlanması gibi vesilelerle şenlikler düzenlendiği bilinmektedir. Sebebi ne olursa olsun devletin düzenlediği bütün şenliklerin sosyal olduğu kadar siyasi yönden de belli amaçlarla tertip edildiği düşünülmektedir. Bilhassa zafer şenlikleri, devletin ne kadar güçlü ne kadar zengin ve hükmettiği halka ne kadar hâkim olduğunu bütün dünyaya göstermek için bir fırsat olarak görülmüştür. Bazen günlerce süren şenliklerle padişahın, halkına olduğu kadar yabancı misafirlerine de devletin gücünü gösterdiği varsayılmıştır.

Osmanlıdaki şenlikler, "surnameler" gibi müstakil eserlerle anlatıldığı gibi diğer tarih ve edebiyat kaynaklarında da kendilerine yer bulmuştur. Kanuni Sultan Süleyman'ın saltanatının ilk yarısını konu edinen Senâyî'nin *Süleymaniyye* adlı eseri de orijinal bir edebî ve tarihî kaynaktır. Eserde, Sultan Süleyman döneminin ilk yirmi yılında Doğu ve Batı'ya yapılan seferler, savaşlar ve fetihler anlatılmaktadır. *Süleymaniyye*'de ayrıca Osmanlı sosyal hayatı ve eğlence kültürü hakkında bilgiler verilmiştir.

Müellif, Kanuni Sultan Süleyman Dönemi'ndeki Alman Seferi ve Irakeyn Seferi'ni oldukça kapsamlı olarak anlatmış, bu seferlerden zaferle dönen Osmanlıda nasıl kutlamalar yapıldığına yer vermiştir. *Süleymaniyye*'ye göre bu zafer şenlikleri, toplumun büyük kesimi tarafından sevinç ve mutlulukla karşılanmaktadır. Özellikle İstanbul'da yaşayan halk, bütün unsurlarıyla bu şenliklere iştirak etmektedir. Şenliklerin bu yönüyle Osmanlı toplumunu bir arada tutan güçlü bir sosyal yanı olduğu görülmektedir. Eserde, bahsi geçen zafer

şenliklerinin genellikle Edirne ve İstanbul (bilhassa Galata semti) gibi şehirlerde kutlandığı bilgisi de verilmiştir.

KAYNAKÇA

AND, Metin (1982), *Osmanlı Şenliklerinde Türk Sanatları*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

AYNUR, Hatice (2009), "Surnâme", *TDV İslam Ansiklopedisi 37*, İstanbul: Türk Diyanet Vakfı Yayınları, ss. 565-567.

DÜZENLİ, Mesut Bayram - AKGÜL, Ahmet (2019), "Senâyî'nin Süleymaniyye'sinde Şia Algısı", *Atlas II. Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi (15-17 Şubat 2019 / Mardin) Tam Metin Kitabı*, ss. 200-210.

DÜZENLİ, Mesut Bayram - AKGÜL, Ahmet (2018), *Senâyî'nin Manzum Süleymaniyye'si*, Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.

DÜZENLİ, Mesut Bayram - AKGÜL, Ahmet (2018), "Senâyî'nin Süleymaniyye Adlı Eseri", *Divan Edebiyatı Araştırmaları Dergisi*, Yıl: 11, Sayı: 21, ss. 147-160.

OCAK, Derya (2006), *XVI. Yüzyıl Osmanlı Şenliklerinin Siyasal Boyutları ve Gündelik Hayata Etkileri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yeniçağ Tarihi Anabilim Dalı, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara.

Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi (TDEA) VIII (1998), "Sûrnâme", İstanbul: Dergâh Yayınları, ss. 56-58.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı (1983), *Osmanlı Tarihi II*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

VERA PANOVA'NIN "YOL ARKADAŞLARI" ESERİNDE SAVAŞ VE GÜÇ OLGUSU ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Doç. Dr. Reyhan ÇELİK
Akdeniz Üniversitesi reyhan3104@gmail.com

ÖZET

Savaş teması, Rus edebiyatını şekillendiren belli başlı temalardan biridir. Gerek cephe savaşları gerekse cephe gerisinde kalanların yaşam savaşı pek çok eserde kaleme alınmıştır. Hatta pek çok yazar ve şair savaş yıllarında kaleme aldıkları eserlerle tanınırlar. Sovyet dönemi Rus Edebiyatı'nın önemli kadın yazarlarından biri olan Vera Panova da (1905-1973) bunlardan birisidir. Savaştan önce eserler kaleme almış olsa da "Yol Arkadaşları"(Sputniki)(1946) adlı uzun öyküsü ile tüm Sovyetler Birliği'nde bir anda tanınır. Öykü ikinci dünya savaşı yıllarının klasik eserleri arasında kabul edilir. Nitekim yayınlandığı yıl Stalin ödülüne layık görülür. Diğer yandan Stalin'in savaş yılları ile ilgili en sevdiği üç eser arasında olduğu da bilinir.

Beyaz perdeye de aktarılan öyküde, anlatılan olaylar ve kişiler kurgu değil gerçektir. Yazar, 1944 yılında çalıştığı gazete tarafından tren-hastanenin kurulmasında görevlendirilir. Bu görev, yazarın tren personelini ve hastaları çok yakından tanımasını ve olayları gözlemlemesini sağlar.

Tarih sayfasında yaşananlar sırasında Rus insanının tipik ahlaki gücünü ifade eden figürler yaratmak, kırklı yıllarda Sovyet edebiyatının belli başlı sorunlarından birisidir. V. Panova'nın eserinde de dikkat çeken özellik, olaylardan çok kişilerin iç dünyasının ve ahlaki gücünün yansıtılmış olmasıdır. Dolayısıyla savaş şartlarında, hastane trendeki tüm personelin yaşamak ve başkalarını yaşatmak için verdiği mücadele ve dayanma gücü öne çıkar.

Bu çalışmada Vera Panova'nın "Yol Arkadaşları" adlı eserinde görev için bir araya gelen sağlık personelinin ve görevlilerin bedensel ve ruhsal açıdan ayakta kalmak için verdikleri mücadele aktarılmaya çalışılacaktır.

Anahtar kelimeler: Vera Panova, ikinci dünya savaşı, yol arkadaşları, savaş

AN EVALUATION ON WAR AND POWER IN VERA PANOVA'S "SPUTNIKI"

ABSTRACT

War is one of the main themes shaping Russian literature. Both the front battles and the lives of those who lived behind the front were written in many works. Moreover, many writers and poets are known by the works that they wrote during the war years. Among them, Vera Panova (1905-1973) is also one of the prominent women writers of Soviet-era in Russian literature. Although she wrote the works before the war, she was known by all over the Soviet Union with Sputniki. The story is considered among the classic works of the Second World War. In fact, she was awarded for the Stalin Prize on the year when Sputniki was published. Moreover, Sputniki is known as it is Stalin's one of the most three favorite books about war years.

In the story which was shot as film, the events and people are described as not fiction but reality. In 1944, the author was assigned by the newspaper where she worked to the train-hospital which was established. This task allowed the author to know the train staff and patients very closely and to observe the events occurred.

During that time, it was one of the major problems of Soviet literature in the 40s to create figures expressing the typical moral power of the Russian people. The remarkable feature of V. Panova's work is that the inner world and the moral power of people are reflected rather than events. Therefore, in the conditions of war in the story, it became prominent that all the staff's struggle and endurance to keep people alive.

In the study of Vera Panova's "Sputniki" is tried to explain the physical and mental struggle of the health staff who came together for the task to survive in the war conditions.

Key words: Vera Panova, Second World War, Sputniki, War

Giriş

Vera Panova (1905-1973) 1905 yılında Rostov'da doğar. Babası önce tüccarlık ardından da Rostov bankasında muhasebecilik yapar. Babasının 1910 yılında Don nehrinde boğularak ölmesi üzerine müzik öğretmeni olan annesi, üç çocuğunu tek başına büyütmek zorunda kalır. Panova'nın zorlu çocukluk yılları kentin ücra köşelerinde ve çok farklı insanlarla bir arada geçer. Ayrıca doğum tarihinden dolayı da çarlık Rusya'sının son yıllarını, ardından yaşanan iç savaşı ve yeni kurulan Sovyet yönetimini gören bir yazardır.

Küçük yaşlarda edebiyata ilgi duyan yazarın kaleme aldığı ilk şiirler, henüz 17 yaşındayken, yerel gazetelerde yayınlanmaya başlar. Bu şiirler daha çok Rostov şehri ve Don bölgesi üzerinedir. "İşçi Don" ve "Donun Gençliği" bunlardan birkaçıdır. Pek çok makale ve denemeler de kaleme alan yazarın bu çalışmaları, yalnızca yerel olarak tanınmasını sağlar. Edebiyat çevrelerince tanınması ise edebiyat dergilerinde ve gazetelerde çalışması ile olur. Nitekim 1930'lu yılların ortalarına kadar Rostov'un çocuk dergilerinde ve gazetelerinde çalışır. Bu yıllarda A. Fadeev, V. Mayakovski, A. Lunaçarski gibi edebiyat dünyasının ünlü isimleri ile tanışır.

1934-35 yıllarında ikinci eşinin tutuklanması üzerine çocukları ile birlikte Ukrayna'ya gider. Orada trajediler ve dramalar kaleme alır. Özellikle şiirlerindeki trajedi dikkat çekicidir. Ardından Leningrad tiyatrolarında kendi adıyla kaleme aldığı tiyatro eserleri sahnelenir.

İkinci dünya savaşı yılları Panova'nın yaşamında önemli bir yere sahiptir. Savaş başladığında Panova Ukrayna'dadır. Savaşın insanlar üzerindeki etkisini, acılarını anlattığı "Tipi" adlı piyesi kaleme alır. 1943 yılında Perm'e gider ve orada, çalıştığı gazete tarafından hastane trende görevlendirilir. Görevi ise tüm personelin çalışmaları üzerine gözlemlerde bulunmaktır. Savaşın sonuna kadar hastane trende kalır. 1946 yılında da bu süreçteki tüm gözlemlerini öyküleğiği ve kendisini büyük bir üne kavuşturan "Yol Arkadaşları" eserini yayınlar.

Belirtildiği gibi birçok şiir, piyes ve öykü kaleme almış olmasına rağmen edebiyat dünyasında yazarın adı, 1946 yılında kaleme aldığı "Yol Arkadaşları" adlı eseri ile duyulur. Bu eser savaşla ilgili kaleme alınan en güzel eserlerden biri olarak kabul edilir. Ayrıca

Stalin'in büyük vatan savaşı ile ilgili en sevdiği üç romandan birisidir.[1] Nitekim eser, 1947 yılında Stalin ödülüne layık görülürken V. Panova da Sovyet yazarlar Birliği'ne kabul edilir. Ayrıca eser, farklı yıllarda sinemaya da uyarlanmış ve en çok izlenen filmlerden birisi olmuştur. Panova da bu eserin yaşamını nasıl değiştirdiğini şöyle dile getirir:

"Elimdeki bavulla vagona ilk adımımı attığımda bu tren benim yeni evim oldu. Yanlarında kaldığım insanlar benim kaderimde büyük rol oynadılar. Bu insanlar neredeyse üç buçuk yıldır bu tekerlekler üzerinde yaşıyorlardı.." [2]

Panova daha sonraki yıllarda edebi tarzının temel özelliği olan insanın iç dünyası, ahlaki sorunları üzerine kurgulanan "Sentimental Roman"(1958), "Yılın Zamanları"(1953), "Açık Kıyı"(1949) gibi romanları da kaleme alır. "Seryoja"(1955) adlı öyküsü daha sonra çıkaracağı çocuk öyküleri serisinin ilk öyküsüdür.

1960'lı yılların ikinci yarısında da Panova'nın tarihi temalara ve tarihi kişiliklere yöneldiği görülür. Rusya'nın kuruluş dönemlerini anlatan öyküleri ve özellikle de İvan Grozni üzerine eserleri bulunur. Ayrıca dini ve tarihi pek çok biyografi üzerine de çalışmalar yapar.

Panova hem gerektiği kadar güçlü bir sosyalist değildir hem de ortodoksluk düşüncesinden uzak değildir. Dolayısıyla sistemin düsturları ile uyuşmayan bir kişidir. Ancak "Yol Arkadaşları" eseri ile Stalin ödülünü alır. Nitekim bazı eleştirmenler, Rus edebiyatında anlaşılmaz bir şekilde Stalin ödülünü alan iki eserden birinin "Yol Arkadaşları" olduğunu diğerinin de V. Nekrasov'un "Stalingrad Önlerinde" eseri olduğunu belirtirler.[3]

Bulgular

V. Panova edebiyat dünyasında yer almaya çalışırken V. Oveçkin, B. Polevoi, P. Verşigor gibi yazarlardan etkilendiğini, "Yol Arkadaşları" eserini kaleme alırken de A. Fadeev'in "Genç Askerler" ve A. Tvardovski'nin "Vasili Terkin" adlı eserlerinden ilham aldığını belirtir.[4] Dolayısıyla Sovyet dönemi savaş edebiyatının en güzel örnekleri yazarın edebi yolunu şekillendirmiş demek yanlış olmaz.

Bilindiği gibi savaş romanları temel olarak ya cephedeki savaşı, cephe psikolojisini ya da cephe gerisindeki savaşı anlatır. "Yol Arkadaşları" eseri ise sıradan savaş romanlarına benzemez. Kişiler ve olaylar tamamen cephe gerisi hastane trenin içinde geçer ve birkaç savaş sonrası manzara dışında, eserde sadece savaş psikolojisinin insan üzerindeki etkileri söz konusudur. Nitekim trenin yaralıları almak için Pskov'a doğru yaptığı ikinci yolculukta dışarının manzarası şöyledir:

"Şimdi trenin penceresinden banliyö semtleri görünüyordu. ..uzakta is tutmuş beyaz duvarlarıyla çatısı yıkılmış bir daça parlıyordu. Pencereleri boş göz çukuru gibiydi. Daha uzakta alevler içinde bir köy ve arkasındaki buğday tarlaları görülüyordu. Duman tüm havaya yayılmıştı. Toprağa siperler kazılmıştı. Ortalarda hiçbir insan görünmüyordu."[5]

Eser kurgusundaki zaman, savaşın bir dönemini değil savaşın başladığı ilk günden itibaren geriye dönüş tekniğini kullanılarak anlatılmıştır. Sovyetler birliği için savaş 22

[1] https://tvrain.ru/lite/teleshow/sto_lektsij_s_dmitriem_bykovym/1946-416098/
[2] http://sochynenie.ru/analiz-povesti-sputniki 05.02.2019
[3] https://tvrain.ru/lite/teleshow/sto_lektsij_s_dmitriem_bykovym/1946-416098/
[4] http://www.uhlib.ru/literaturovedenie/verapanova 05.02.2019
[5] Panova, 2018,s.64

Haziran'da başlar. Hastane tren de 2 Temmuz'da cepheye doğru hareket eder ve savaşın bittiği 9 Mayıs 1945'e kadar görevine devam eder.

Eser, "Gece", "Sabah" ve "Gündüz" adlı bölüm başlıklarından oluşur. "Gece" bölümünde yazar, olayların başlangıcını ve trende yer alan en önemli sorumluları okuyucuya tanıtır. Eser içindeki temel figürler, bu bölümün alt başlıklarını oluştururlar. Bu kişiler tren komiseri Danilov, eczane sorumlusu ve hasta bakıcı Lena Ogorodnikova, tren komutanı doktor Belov ve trenin sorumlu hemşiresi Yulya Dmitriyevna'dır. Danilov, oldukça disiplinli, görevlerini yerine getiren hatta bu uğurda eşini ve oğlunu ihmal eden, sert mizaçlıdır; Doktor Belov kültürlü, sakin, sorumluluk sahibidir; Yulya her konuda sağlam düşüncelere sahip, mesleğinde disiplinli ve sert bir kişiliğe sahip; Lena ise fiziki açıdan güçlü, kendi ayakları üzerinde durabilen ancak aile şefkati görmemiş bir kadındır. Bütün bu kişileri savaş şartları bir araya getirir. Her biri farklı yaşam anlayışı, farklı kültür seviyesi ve düşünce tarzında insanlardır. Sürekli hareket halinde olması gereken, zor şartlara sahip bir trenin içinde bütün bu insanların anlaşabilmeleri ve çalışabilmeleri oldukça zor olacaktır. Trende görevli olan herkes savaş şartları, kaygılar ve belirsizlikler ortamında bir araya gelir. Dolayısıyla bu bölümün gece başlığı altında anlatılması manalıdır.

Bu bölümde özellikle tren personelini oluşturması için görevlendirilen komiser Danilov'un kaygıları büyüktür. Çünkü şehirde toplam elli tane hastane tren vardır ve hepsi için de iyi personele ihtiyaç duyulur. Radyodan savaş haberini duyduğu anda bile Danilov için artık yaşam bambaşka görünür:

"..Şimdi her şey değişmişti işte güneşin ışığı farklı geliyordu. Evi aynı değildi. Eşinin, çocuğunun yüzleri farklıydı. Huzur sanki o andan yıllarca geriye gitmişti. Tüm düşünceleri zihninden uzaklaşıp gitti."[6]

"Sabah" bölümünde zaman artık 1942 yılının baharıdır. Günler artık oldukça sıradan bir haldedir. Yaralıların trene alınması, tedavileri, ameliyatları ve onların hastanelere sevk edilmeleri. Bu yoğunluk "Doğudan Batıya", "Batıdan Doğuya" alt başlıkları ile aktarılır. Dolayısıyla onlar için önemli olan geçen günler, haftalar ya da aylar değil insanların yaşamları, acıları ve hayatta kalmak için verdikleri mücadeledir. Hastane trenin içinde yaşadıkları her şey, onları ülkelerine ve insanlarına bir adım daha yaklaştırır. Hatta trenle cepheye yaptıkları iki seferden sonra büyüklüğü, savunmasızlığı ve mükemmel donanımından dolayı cephe gerisi hastanesi olmasına kimisi üzülür, kimisi hayal kırıklığına uğrar, kimisi de rahatsız olur.

Az önce belirtildiği gibi eserde mekân trendir. Bu tren savaş boyunca onların adeta evleri olur. Yazarın tanımladığı gibi "tren onlara bir hayat vermişti. Bir sığınak, yaşanacak bir yer, bir ev olmuştu."[7] Bu evin her türlü işi çalışanları bir araya getirir. Nitekim trenin son vagonu bombardımandan dolayı büyük hasar görür. Tren çalışanları da savaş şartlarında fazla beklememek için el birliği ile vagonu tamir ederler.

[6] A.g.e,s.15
[7] A.g.e.,s.118

"..Doktorlar hariç tüm erkekler bu tamir işiyle ilgileniyorlardı. Hatta Danilov bile, babasından öğrendiklerini hatırlayıp Kravtsov'a yardımcılık yapıyordu. Kızlar malzemeleri taşıyor, temizlik yapıyor, herkesin yardımına koşuyorlardı…"[8]

Vagonun tamir edilmesi tüm tren personelini mutlu eder. Bu mutluluk, her birinin içindeki gücü hissetmesinin verdiği bir mutluluktur.

"Danilov son derece memnundu. ..kendilerine emanet edilmiş hiçbir şeyin düşman tarafından ele geçirilmemiş olmasının huzurunu duyuyordu. Ama bu duyguları trendeki herkesin paylaşıyor olması daha da güzeldi. Tamir edilmiş vagona yeni bir ruhla, sahiplenen gözlerle bakıyorlardı."[9]

Ayrıca yemek artıklarının ya da patates kabuklarının atılmaması için trenin içinde iki domuz beslerler, hastalara yumurta yedirebilmek için de iki tavuk ve bir de horoz alırlar. Bütün bunları yapmalarındaki amaç da, savaş şartlarında karşılaşılabilecek zorlukları el birliği ile çözmektir. Dolayısıyla "Sabah" bölümünde insanlar gerek özel yaşamlarında gerekse çevrelerinde savaşın acı sonlarını görürler. Ancak yaşadıkları bu acılar içlerindeki gücü hissetmelerindeki en büyük etkendir.

Eserin son bölüm başlığı olan "Gündüz"de ise "Gece" adlı birinci bölümde okuyucuya tanıtılan dört figür yeniden ayrı alt başlıklarda anlatılır. Bu kişiler artık, zorlukların ve savaşın ortaya çıkardığı fedakârlık duygusunun ve güçlerinin farkındadırlar.

Az önce de belirtildiği gibi eserde mekân bir hastane trendir. Bu tren ilk iki seferini direkt olarak cepheye yapar ancak daha sonra sadece cephe gerisinde görev alır. Trenin betimi şöyledir:

"..Uzun gri parmaklıkların yanında yeni, pırıl pırıl bir tren duruyordu. Üzerinde kızıl haç işareti bulunan koyu yeşil renk, on beş vagon, bir yük vagonu, bir de küçük sarı renkte soğutmalı vagon vardı."[10]

On beş vagondan oluşan bu tren, içinde görevli personel için bir yaşam alanıdır. Bu alan ve şartlar onların yaşama bakışlarının ve yaşama karşı gösterdikleri direncin bir simgesidir. Onlar da savaşın sonuna kadar bu tren gibi sağlam kalmayı başarırlar. Nitekim eserde olay örgüsünü şekillendiren şey, söz konusu dört kişinin yaşadığı değişimlerdir. Eser bünyesinde herhangi bir entrika, olay örgüsünde dramatik bir işleyiş söz konusu değildir. Kişilerin içsel gelişimi üzerine kaleme alınmış bir eserdir.

Trenin içinde geçirdikleri savaş yılları onlara pek çok şey öğretir. Kişilerin bu değişimleri adım adım gelişir ve bu değişimlerin figürden figüre geçişi, karakteristik bir özellik taşır. Dolayısıyla eser bir portre serisi gibidir.

Bu kişilerden en önemlisi trenin komutanı doktor Belov'dur. Doktor Belov daha çok devrim öncesi görülen sert, kuralları olan, Çehov dönemi doktorlarına benzer. Bir yandan sert, karmaşık bir kişiliğe sahip, çok çalışkan, çok entelektüel diğer yandan da sevimli, insanlara karşı çok anlayışlı. Kısacası çok iyi bir savaş doktoru olarak tanımlanabilir. Doktor Belov devrimi, birinci dünya savaşını ve şimdi de ikinci dünya savaşını yaşamıştır. Bu nedenle de

[8] A.g.e., s.81
[9] A.g.e., s.81
[10] A.g.e.,s.22

fiziksel betimlerinde kırlaşmış saçlarına vurgu yapılır. Dolayısıyla tren komutanı, mevcut kötü şartlara dayanıklı ve psikolojik olarak sağlamdır.

Tren komiseri Danilov, görevinin bilincinde olan, disiplinli, çalışkan bir kişidir. Hatta eserin sonunda bu uğurda ailesini bile ihmal ettiğini fark edecektir.

Diğer önemli figürler de hemşirelerdir. Yulya, Lena, İya vb. Bu hemşireler disiplinli, çalışkan, fedakâr, şefkatli aynı zamanda da güçlüdürler. Özellikle hemşire Lena yaralı askerlere karşı oldukça şefkatlidir. Nitekim romanın pek çok yerinde "her şey düzelecek", "bir şey yok", "tekrar gücüne kavuşacaksın" gibi cümleler kullandığı görülür. Eser içinde hemşirelerle birlikte farklı yaş grubunda olan, ayaklarını ya da kollarını kaybeden Nifonov, Kramin, Gluşkov gibi yaralı askerler de yer alır. Yaralılar da kendi içlerinde birbirlerine destek vermeye çalışırlar. Yaralı asker Kramin tek bacağını kaybettikten sonra yaşam isteğini kaybeden ve "iki bacağın varsa hayat keyiflidir" diyen Gluşkov'a "..evet..aksini kimse söyleyemez. Ama bir düşünün, nereden geldiniz. Birçoğu hayatını kaybetti. Ama siz yaşıyorsunuz… Demek ki, ikinci bir hayat süreniz olacak. Bundan daha güzel bir şey var mı?[11] Ayrıca trende teknik işlerden sorumlu personel de yer almaktadır. Her biri bir bütünün parçalarıdır. Tüm figürler azla yetinmeye alışık insanlardır ve ülkeleri için bir şeyleri feda etmeleri gerekiyorsa kolaylıkla feda ederler. Tren komutanı doktor Belov'un günlüğüne yazdığı gibi "kahramanlığa ve fedakârlığa yönelik yetenek Rusların özelliğidir.[12]

Eserin sonunda, yaşanan bu savaş yıllarından sonra figürleri nelerin beklediği belirsizdir. Tren hemşiresi Yulya ve hasta bakıcı Lena'nın bundan sonra neler yaşayabileceğini ya da karısını ve kızını Leningrad kuşatmasında kaybeden doktor Belov'un, oğlu İgor'u bulup bulmadığı hakkında okuyucuya hiçbir bilgi verilmez. Ancak tahmin edilebilecek şey bu kişilerin savaştan sonra çok daha güçlü ve birbirlerine bağlı olacaklarıdır.

Savaşın sonunda tren komiseri Danilov bu görevin daha öncekiler gibi olmadığını düşünerek yol arkadaşları ile daha sonraki zamanlarda da görüşmek ister. Yazar onun bu düşüncelerini şöyle dile getirir:

"Savaştan sonra hepsiyle teması sürdürmek iyi olacaktı. Dört günlük bir seyahatten sonra bile insanlar birbirlerini arıyorlardı. Onlar dört yıl beraber seyahat etmişler, bir de çalışmışlardı."[13]

Yazar pek çok eserinde olduğu gibi bu eserinde de lakonizmi kullanır. Daha önce de belirtildiği gibi yaşanan olayların ve kişilerin betimlerinde hiçbir abartıya yer verilmediği görülür. Ünlü yazar A. Fadeev de eser için "mükemmel, yalın, gerçek ve şiirsel"[14] tanımlamasını yapar.

Sonuç

Sonuç olarak eser savaş meydanlarını, komutanları ya da askerleri anlatan bir eser değildir. Muhteşem kahramanlık içeren savaş sahneleri de yoktur. Ancak eserde daha da önemli olan unsur, savaş yıllarında Rus insanının zor şartlara, ölümlere ve acılara karşı verdiği mücadele, gösterdiği kahramanlık ve fedakârlıktır. Kısacası eser, küçük fakat

[11] A.g.e.,s.103
[12] A.g.e.,s.141
[13] A.g.e.,s.202
[14] Fadeev,1957,s.825

kendilerindeki büyük güce inanan bir grup Sovyet insanının, hastane trende kurduğu, kolektif çalışmanın bir anlatımıdır. Vera Panova'nın da yol arkadaşlarında gördüğü ve eserinde aktarmaya çalıştığı gerçek budur. Nitekim yazar ve gazeteci D. Bıkov'un bir televizyon programında dediği gibi "Sovyetlerde yaşayan her vatandaşın, aşk, iş, aile veya günlük yaşantısında yolunda gitmeyen şeyler olsa da hep bir tesellisi vardır, bu da bir bütünün parçası olmak. Sovyet vatandaşı olarak varlığının büyük güce hizmet ettiğine inanmaktır."[15] (Bıkov, 2017)

KAYNAKÇA

Bıkov, D. (2017). Sto lektsiy s Dmitrim Bıkovım.Moskva: TV Rain

Fadeev, A.,(1957). Za tridtsat let. İzb.stati,reçi i pisma o literature i iskusstve.

Panova, V.(2018). "Yol Arkadaşları", Yazılama Yayınevi, Çev: Levent Özübek, İstanbul

http://www.uhlib.ru/literaturovedenie/verapanova 05.02.2019

https://tvrain.ru/lite/teleshow/sto_lektsij_s_dmitriem_bykovym/1946-416098/ 7.01.2019

[15] Bıkov, 2017,TV Rain

“TO‘RKUN” VA “TEVANA” SO‘ZLARI TO‘G‘RISIDA

Tog‘ayev To‘lqin Mamanazarovich,
filologiya fanlari nomzodi.
Alisher Navoiy nomidagi
Toshkent davlat o‘zbek tili
va adabiyoti universiteti
O‘zbek tilshunosligi kafedrasi dotsenti.
tm-togay@mail.ru

O‘zbek xalq shevalari turkiy xalqlar shevalari orasida g‘oyat boy va xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Ularning bir qanchasi o‘z vaqtida fonetik, grammatik va leksik jihatdan tadqiq etilgan. Ayniqsa, o‘tgan asrning 50-yillardan boshlab o‘zbek dialekt va shevalarini aniq rejalar asosida o‘rganishga kirishildi. 1954-yilda O‘zbekiston FAning Til va adabiyot institutida Dialektologiya bo‘limi tashkil etilgach, “o‘zbek tilshunosligining haqiqiy ma'nodagi shevashunoslik (dialektologiya) sohasi yuzaga keldi va ish boshladi. Bu sohaning fan sifatida shakllanishi va rivojlanishi bevosita F.O.Yunusov, ye.D.Polivanov, K.K.Yudaxin, A.K.Borovkov, V.V.Reshetov, S.Ibroximov, F.Abdullayev, Sh.Shoabdurahmonov, M.Mirzayev kabi olimlarning nomlari bilan bog‘liq” [1: 42].

Bu o‘rinda V.V.Reshetovning «Кураминские говоры Ташкентской области» (1952), S.Ibrohimovning ikki jilddan iborat «O‘zbek tilining kasb-hunar leksikasi» (1956, 1961). F.Abdullayevning «Xorazm shevalari fonetikasi» (1967). «O‘zbek tilining o‘g‘uz lahjasi» (1973). Sh.Shoabdurahmonovning «O‘zbek adabiy tili va o‘zbek xalq shevalari» (1962), A. Ishayevning «Qoraqalpog‘istondagi o‘zbek shevalari» (1977) nomli asarlarini, shuningdek, B. Jo‘rayevning «Yuqori Qashqadaryo o‘zbek shevalari» (1969), M. Mirzayevning «Buxoro gruppa shevalari» (1969), A. Y. Aliyevning «Namangan gruppa shevalari» (1976). X. Doniyorovning «O‘zbek tilining qipchoq shevalari» (1976), A. Shermatovning «Quyi Qashqadaryo shevalari» (1978). O.Madrahimovning «Xorazm shevalari leksikasi»ni (1979) o‘rganishga bag‘ishlangan ishlarini alohida ta'kidlab o‘tish joizdir.

O‘zbek dialekt va shevalarini o‘rganish sohasida o‘z vaqtida juda katta yutuqlar qo‘lga kiritilgan. Bu sohada nomzodlik va doktorlik dissertatsiyasi sifatida muvaffaqiyatli himoya etilgan 30 dan ortiq ishlarning o‘ziyoq fikrimizni tasdiqladi. Shuningdek, O‘zbekiston FA Til va adabiyot institutining dialektologiya bo‘limi xodimlari tomonidan yaratilgan ikki jildli «O‘zbek dialektologiyasidan materiallar» (1957, 1961), «O‘zbek shevalari leksikasi» (1966), «Toshkent oblasti o‘zbek shevalari», «O‘zbek xalq shevalari lug‘ati» (1971) kabi asarlar ham o‘zbek shevashunosligi qo‘lga kiritgan ulkan yutuqlardan hisoblanadi.

Afsuski, o‘zbek shevashunosligi sohasida erishilgan yutuqlar o‘tmishda qoldi. Bu sohaning hozirgi rivoji mutlaqo qoniqarli ahvolda emas. Uni tezda o‘nglash kechiktirib bo‘lmaydigan vazifalardan hisoblanadi.

“Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universitetini tashkil etish to‘g‘risida”gi O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonida (2016-yil 13-may) ko‘plab vazifalar sirasida o‘zbek shevashunosligi sohasidagi ishlarni har tomonlama

kuchaytirish belgilangan. Umid qilamizki, butkul zamonaviy, har tomonlama to‘kis sharoitda faoliyat boshlagan universitetimiz soha mutaxassislarini tayyorlashda va o‘zbek shevashunosligi tadqiqotlarini ona tilimiz rivojiga xizmat qildirishda burungiday natijalarga erishadi. Zero, bu boyliklar xalqimizning bebaho xazinasi bo‘lib, ularni o‘rganar ekanmiz, o‘zek xalqi tarixini boyitamiz, adabiy tilimizni rivojlantiramiz, badiiy adabiyotimizning go‘zal va rang-barang bo‘lishiga erishamiz. Chunki shevalarimiz “tildagi xususiyat ichki taraqkiyot yo‘lining eng muhim qirralarini tashkil etadi. Shu ma'noda o‘zbek xalq shevalarnning leksik qatlami alohida ahamiyat kasb etadi. Shevalardagi leksik xususiyatlarga qarab ulardagi so‘zlar va atamalar hisobidan adabiy tilimizning leksik boyligini oshirish uchun foydalanish birinchi darajali vazifadir” [2: 27].

Darhaqiqat, o‘zbek xalq shevalarini o‘rganish borasida o‘z vaqtida ko‘pgina ishlari qilingan va materiallar to‘plangan bo‘lsa-da, ularning ba'zilari yetarli darajada o‘rganilmagan, ayrimlari esa hali tadqiq etilmagan. Biz ushbu maqolamizda Navoiy viloyatining Xatirchi, Nurota tumanlari, shuningdek, Samarqand viloyatining g‘arbiy tumanlari: Qo‘shrabot, Narpay, Ishtixon shevalaridagi o‘zbek adabiy tilida uchramaydigan ayrim so‘z va atamalar to‘g‘risida bahs yuritamiz. Ularning etimologiyasi, tarixi, eski turkiy yodgorliklarda, shuningdek, hozirgi o‘zbek shevalari va o‘zbek adabiy tilidagi shakllari, qardosh tillarda mavjudligi masalalariga e'tiborni qaratamiz.

Tadqiq etilayotgan shevaga xos so‘zlaridan biri – **tərkünləmaq / to‘rkunlamoq / to‘rkullamoq / turkunlamoq / turkullamoq.**

To‘rkunlamoq so‘zi Samarqandning janubiy tumanlarida (Qo‘shrabot, Ishtixon, Narpay, Kattaqo‘rg‘on) va unga tutash Navoiy viloyati tumanlarida (Xatirchi) hozir ham katta avlod tomonidan qo‘llanadi. Qiz turmushga chiqqach, to‘ydan so‘ng ota-onasinikiga ilk chaqirilganda, ya'ni qizlik uyiga kelganda, ***qizni to‘rkunlatib kelishdi, qiz to‘rkunlab keldi*** deyiladi (***to‘rkullab*** talaffuzi ham bor – T.T.). Bu Toshkentdagi kabi “charlar” (asli *chorlar, chorlamoq* so‘zidan) marosimining o‘zidir. O‘zbekistonning ba'zi joylarida “chaqiriq”, “qiz chaqirdi” deyiladi. Demak, **to‘rkunlamoq –** qizning ota-onasinikiga qidirib, mehmon bo‘lib kelishi.

To‘rkun so‘zidan **to‘rkunlamoq** fe'li yasalgan. Bu so‘z juda qadimiy bo‘lib, Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk” asarida ikki joyda uchraydi. Unga Devonda shunday izoh berilgan:

“**türkün** – qavm, qabila, ota-onaning uyi. Qïz türküniga keldi – qiz otasining uyiga keldi. She'rda shunday kelgan:

Kälsä abaң tärkänim, Jazïlmag‘ï tärkinim,
Ətilkimät türkünim, Ämdi chärik ĵärkäshür

Xoqonni yaboqu urushiga yordamga chaqirib, qiziqtirib aytadi: Xoqon kelsa, to‘dam tuzaladi, *qabilam uylari* buzulmaydi. Hozir urush safi tekis bo‘ldi, e, xoqon, mening oldimga yetib kel” [3: 414].

Ulkan tilshunos olim Solih Mutalibov nashrida *qïz türkünң keldi* tarzida berilgan. Lekin arabcha yozuvdagi matn buning *qïz türkünniga keldi* ekanligini ko‘rsatmoqda. “Devon”ning qozoq tilida tayyorlangan 1997 yildagi Almati nashrida ham *қыз төркүнige*

keldi shaklida o‘qilgan [4:501]. Aytish joizki, “Devon”ning 2010-yildagi Moskva [5] hamda Almati nashrlarida *törkünim* shaklida qayd etilgan [4: 501].

“Devon”ning 2013-yilda chop etilgan ikkinchi nashrida birinchisidan farqli o‘laroq **tÿrkÿn** – *qavm, qabila yig‘ini joyi, ota-onaning uyi* tarzida izohlanganini ko‘ramiz [6: 289].

Solih Mutalibov nashrining ikkinchi jildida ham bu so‘z ishtirokidagi yana bir misol va izohga duch kelamiz: ***tÿrkÿnlandi:*** *ul bu evni turkunlandi – u bu uyni o‘z uyi qatorida hisobladi va unga tushdi.* [7: 323].

O‘zbek tilining 16-asr boshlariga oid yozma manbalarida, xususan, Muhammad Solihning “Shayboniynoma” dostonida bu so‘z uchraydi. Tilshunos olim Z.Xolmonovaning qayd etishicha, “qipchoq shevalariga oid bo‘lgan shunday so‘zlar borki, ular faqat "Shayboniyxon" dostoni leksikasida uchraydi. Masalan, ***turkullat*** - yangi tushgan kelinni ota-onasinikiga sarpo bilan yuborish; charlar” [8: 12-bet].

tørkün so‘zi hozirgi uyg‘ur tili shevalarida, qirg‘iz tilida ham ayni ma'noda saqlangan. “Uyg‘ur shevalari so‘zligi”da bu so‘z “o‘z makoni, o‘z eli, o‘z jamiyati” deb izohlangan: **“törkün** = öz makani, öz éli, öz cemeti (yatliq qilinğan qiz üçün öz ata-anisiniŋ öyi “törkün” bolidu) [9: 96]. Anlashiladiki, uzatilgan qiz uchun ota-onaning uyi to‘rkun sanaladi.

K.Yudaxin tomonidan tuzilgan “Qirg‘izcha-ruscha lug‘at”da bu so‘z va undan yasalgan boshqa so‘zlar ma'nolari misollar bilan ancha keng izohlangan: **tørkγn –** xotinning ota-onasi va qarindoshlari. **tørkγnlø-** (turmushga chiqqan xotin haqida) o‘z ota-onasining uyiga yoki ularning qarindoshlarinikiga mehmon sifatida tashrif buyurish (bunday tashriflar chog‘ida odatda bir-birini sovg‘alar bilan siylashadi); **tørkγnγmø tørkγløp bargam, alar ushul ulaktuu echkini berdi** (to‘rkunimga to‘rkunlab borsam, ular menga uloqli echkini berdi). [10: 260].

To‘rkun so‘zi o‘zbek va qirg‘iz xalq maqollarida ham uchraydi: *“To‘rkuni yaqinning to‘shagi yig‘ilmas”.* Maqoldan anglashiladiki, to‘rkuni – ota-ona uyi yaqin bo‘lgan xonadonning to‘shagi yig‘ilmaydi, chunki bu yerga qarindosh-urug‘lar bot-bot kelib turadilar. “*Кыzdыn sыrыn tørkγnγ bilet” Qizning (kelinning) sirini to‘rkuni biladi.*

Taniqli shoir Faxriyor bu sheva so‘zini bir she'rida *“yurtimga bahor keldi to‘rkunlab”* mazmunida yaxshi qo‘llagan.

Yuqorida keltirilgan dalillarning barchasi *to‘rkun* va undan yasagan *to‘rkunlamoq, turkullat, to‘rkunlanmoq* kabi fe'l va fe'l shakllarining qadim tarixiy taraqqiyot izlarini, zamonamizgacha yetib, hozirgi o‘zbek shevalari leksikasida yashab kelayotganini, ammo asta-sekin unutishga yuz tutayotganini ko‘rsatadi.

Tevana leksemasi hozirda ham Xatirchi tumanida faol ishlatiladi. Tevana deb *ko‘rpa qaviydigan katta igna*ni aytadilar. Bu so‘z Pasdarg‘om tumani shevasida *tebana* deb yuritiladi va yuqoridagi ma'noda qo‘llanadi.

Qayd etish kerakki, ushbu leksema o‘zbek tilining har uchala – qarluq, qipchoq va o‘g‘iz lahjalariga kiruvchi shevalarda ham mavjud. Xususan, Buxoro viloyatining Qorako‘l tumani (qarluq-o‘g‘iz) shevasida u **tevona/tavana** shaklida ishlatilib, “bigiz igna” ma'nosiga ega [11: 121]. Sheva vakillaridan boshqalari buni “ko‘rpa qaviydigan katta igna” ekanligini tasdiqlaydilar.

Lug‘atlarda bunga oid ma'lumotlar boy: Masalan: **“төвана // түвәнә // тебәнә** //тўвана // тувана // тебана (Бешкент, Қарши, Қовчин)// **тегәнә // тевәнә** тегана, тевана (Қашқадарё) катта игна: **тегәнә**ңъздъ берәйкәнсъз, енәм көрпә қавъймъш (Юқори Қашқадарё)” [12:255].

“O‘zbek tilining izohli lug‘ati” ham bu borada bizni bahraman etadi:

TEGANA 2 Charm va sh.k. qalin-qattiq narsalarni tikishda ishlatiladigan katta yo‘g‘on igna.

TEVANA(K) q. tegana. /Mahsido‘zning/ boshqorong‘i bo‘lgan xotini «Anor olib keling», deb unga sira tinchlik bermaydi... tantiqlik va noz bilan bir uning qo‘lidan **tevanag**ini tortib oladi, bir ipini uzadi. M.Qodirov, O‘zbek xalq og‘zaki dramasi. [13: 46].

Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘atit turk” asaridayoq bu leksema so‘z birikmasi shaklida qayd etilgan:

temän jiңnä – katta nina, igna – juvaldiz [3, 381]; **jignä** – nina. Katta nina – juvaldizni tëmän jiңnä deyiladi. [14: 42].

“DLT”ning indeks-lug‘atida bu haqda shunday ma'lumot keltirilgan: “**temän jignä (jiңnä)** – juvoldiz - igla rogojnaya, strekalo. I, 381. III, 42” [15: 260]. Ruscha tarjimadagi *рогожная* so‘zini *“chipta qop nina”* deb o‘zbekchalashtirish mumkin.

“DLT”ning Qozog‘iston nashri 1 jildida **teben ine** shakli qayd etilgan [4: 461].

Solih Qosimov **temän jiңnä** izohida *katta nina, igna* yonida ularga sinonim sifatida forscha *juvaldiz* atamasini ham keltirgan. Bu so‘z hozirgi asosiy lug‘atimizda shunday izohlanadi:

JUVOLDIZ [*f.*-xalta, qop tikadigan igna] Qop tikish uchun ishlatiladigan yo‘g‘on, egik igna. *So‘ngra lattaga o‘ralgan ikkita juvoldizni yerdan olib, ikkalasini terakka sanchdi. M. Osim, Karvon yo‘llarida.* [16: 110].

O‘zbekcha-ruscha lug‘atda **juvoldiz** “болъшая изогнутая игла для сшивания мешков” deb tarjima qilingan.

Ayniqsa, Xorazm shevalarida bu so‘z “DLT”da keltirilgan shakllarda uchrashini alohida ta'kidlash lozim: “**təmən** taman (Urganch, Xiva, Shovot, Gurlan) **juvoldiz** - bolshaya izognutaya igla dlya sshivaniya meshkov” [12: 250].

Ko‘rinadiki, qoplarni tikishga mo‘ljallangan uchi egik, bukilgan ***katta nina*** Xorazm shevalarida **təmən** deyiladi. Xususan: **taman –** qopning og‘zini tikadigan iyna (Xonqa tumani, o‘g‘iz); **taban iyna –** qop va shunga o‘xshash qalin matolarni tikishda ishlatiladigan yirik iyna (Yangibozor tumani, qipchoq). Yangibozor shevasida **taban iyna** gapdagi o‘xshatishlarga ham ko‘chgan. Misol: ***Azizaning gaplari taban iynaday*** *(salbiy baho me'yori) – Azizaning tili o‘tkir* ma'nosida.

So‘zlarning fonetik xususiyatlarini o‘rganish, fonetik hodisalar, grammatik shakllar taraqqiyotini o‘rganishda ahamiyatlidir.

Demak, o‘zbek tili tarixi va hozirgi o‘zbek shevalaridagi ayrim fonetik o‘zgalikka ega **temän jiңnä / təmən / taban/ tevana / tevona/ tavana/ tevanak/ tegena/, taban iyna /təvana / tγvənə / tebənə** leksemasi quyidagi ma'nolarga ega tikish qurolini bildiradi:

1) qoplarni tikishga mo‘ljallangan uchi egik katta nina;
2) ko‘rpa qavishda ishlatiladigan katta nina;

3) charm va shunga o‘xshash qalin-qattiq narsalarni tikishda ishlatiladigan katta yo‘g‘on igna.

Bu so‘z biroz fonetik o‘zgarishlarda hozirda ham qozoq, qirg‘iz, turkman shevalarida ham shu ma'nolarda qo‘llaniladi. Masalan: **temene** – bul sөz tγshtγk dialektide *juwaldыz* degen sөzgө tuura kelet (bu so‘z tushtuk dialektida juvoldiz degan so‘zga to‘g‘ri keladi) [17: 45]. Toshkent viloyatining Kumushkonida yashaydigan qirg‘iz millatiga mansub aholi tilida hozirda *temena* o‘rnida *juvoldiz* ishlatiladi.

Eski turkiy, eski o‘zbek va hozirgi shevalarimizda mavjud bo‘lgan o‘z qatlamga oid ushbu leksema o‘rnida hozirgi o‘zbek adabiy tiliga forschadan o‘zlashgan **juvoldiz** termini qabul qilingan.

Eski turkiy til davrida iste'molda bo‘lgan, eski o‘zbek adabiy tilida qo‘llangan so‘zlarning muayyan qismi hozirgi shevalarimizda yashab kelmoqda. Biz tahlilga tortgan so‘zlarning “Devonu lug‘atit turk”, Muhammad Solih va boshqa ijodkorlar asarlarida, folklor materiallarida, shuningdek, qardosh tillarda uchrashi ularning o‘tmish davr tilida faol qo‘llanganini ko‘rsatadi.

O‘zbek tilining alohida fan sifatida o‘rganilayotgan o‘zbek adabiy tili, o‘zbek tili tarixi va o‘zbek shevashunosligi aslida o‘zaro bog‘langan holda o‘qitilishi, tadqiq etilishi lozim, chunki ular bir-birini boyitish, to‘ldirish uchun xizmat qiladi. Ayniqsa, o‘zbek shevalari materiallari o‘zbek tili tarixi uchun ham, o‘zbek adabbiy tili uchun ham til tarixining taraqqiyot yo‘llarini belgilash, aniqlashda muhim o‘rin tutadi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Ҳожиев А. Ўзбек тилшунослигининг ривожланиши ва унинг долзарб муаммолари / “Ўзбекистонда ижтимоий фанлар” жур., 1993, 8-сон.

2. Назар Ражабов. Ўзбек шевашунослиги. –Т.: Ўқитувчи, 1996.

3. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони / Девону луғотит турк. Уч томлик. I том. –Т.: ЎзФА нашриёти, 1960.

4. Махмұт Қашқари. Түрік сөздігі. 1 Т. –Алматы қаласы: Хан, 1997.

5. Махмуд ал-Кāшгарūй. Дūвāн лугāт ат-турк. В 3-х томах. Том 1. Москва: Восточная литература, 2010.

6. Маҳмуд ибн Ҳусайн Кошғарий. Туркий сўзлар девони (Девону луғотит турк). 3 жилдик. Ж. I. – Т.: Mumtoz so‘z, 2013.

7. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони / Девону луғотит турк. Уч томлик. II том. –Т.: ЎзФА нашриёти, 1960.

8. Холмонова З. “Шайбонийхон” достони лексикаси / Филол. фан. ном... дисс. Автореферати. –Т.: 1998.

9. Uygur şiveleri sözlüğü (Hazirlayan Özlem Öztuncer) .Çanakkale, 2006.

10. К.Юдахин. Кыргизча-орусча сөздүк. 2-китоб. –М.: 1985.

11. Ғайбуллаев С. Қоракўл шевасининг таровати. –Т.: Ниҳол, 2017.

12. Ўзбек халқ шевалари луғати /Масъул муҳаррир: Ш.Шоабдураҳмонов. –Т.: Фан, 1971.

13. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Тўртинчи жилд. –Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2007.

14. Маҳмуд Кошғарий. Туркий сўзлар девони / Девону луғотит турк. Уч томлик. III том. –Т.: ЎзФА нашриёти, 1963.

15. Девону луғотит турк. Индекс-луғат. –Т.: ЎзФА нашриёти, 1967.

16. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Биринчи жилд. –Т.: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2006.

17. Жапаров Ш., Сыдыкова Т. Кыргыз тилинин диалектологиясы. – Бишкек: (окуу китеби), 2013.

SHARQDA PEDAGOGIK YONDASHUVLAR TARIXI

Tavaldiyeva Gulbaxar Nishanovna
filologiya fanlari nomzodi, dotsent.
Toshkent kimyo-texnologiya instituti
“Tillar” kafedrasi mudiri
gulbahor_tavaldiyeva@mail.ru

Sharq uyg‘onish davrida inson muammosi ma'naviy sohadagi asosiy masala bo‘lgan. Shuning uchun ham ta'lim-tarbiyaga alohida e'tibor berilgan. Markaziy Osiyo xalqlarining dastlabki og‘zaki va yozma yodgorliklarida ajdodlarimizning qadimgi axloqiy-didaktik qarashlari, ta'lim-tarbiya haqidagi fikrlari u yoki bu darajada o‘z aksini topgan.

Bu davrda yaratilgan ta'limiy-axloqiy risolalar - “Fozil odamlar shahri”, “Baxt saodatga erishuv haqida”, “Axloq xaqida risola”, “Ishq risolasi”, “Qutadg‘u bilig”, “Hibatul-haqoyiq”, “Qobusnoma”, “Guliston”, “Bo‘ston”, “Mahbub ul-qulub” kabi Forobiy, Beruniy, ibn Sino, Yusuf xos Hojib, Ahmad Yugnakiy, Kaykovus, Sa'diy, Jomiy, Alisher Navoiylarning ta'limiy-axloqiy asarlari inson shaxsini ma'naviy-axloqiy shakllantirish muammosini hal etishda sof pedagogik asarlar sifatida muhim ahamiyatga ega bo‘ldi [5,69].

Sharqda pedagogik yondashuvlar tarixiga oid ilmiy adabiyotlardan ko‘rinadiki, buyuk mutafakkirlarimizning shaxs ta'lim va tarbiyasiga oid kuzatishlari, xulosalari bir-biriga muvofiqdir. Bunda nazariya va amaliyot birligi, ta'lim va tarbiya birligi, ta'limning insonparvarlikka asoslanishi, jamoa bo‘lib o‘qitishning afzalligi, o‘qitish usullari, o‘qituvchiga qo‘yiladigan talablarning barchasi bir maqsadga – komil insonni voyaga yetkazishga qaratiladi.

1. Ta'lim olishda **nazariya va amaliyot birligi** ko‘zlangan natijani beradi. Muso al-Xorazmiy talabaning shaxsiy kuzatishlariga hamda olgan bilimlaridan amalda foydalanishga e'tibor berdi. Bunda u o‘quvchilarning ilmiy manbalarni to‘plab, ularni ifodalash va kuzatilganlarni tushuntira olish, malaka va ko‘nikmalarni hosil qilishga katta baho berdi. Forobiy esa yoshlar nazariy bilimlarni ta'lim yordamida egallashini, tarbiya esa amaliy faoliyatda namoyon bo‘lishini, yoshlarga u ma'lum ish-harakat, kasb-hunar, odob orqali singdirilishini aytadi. Ta'lim-tarbiya jarayonida nazariy bilim bilan amaliy harakat - odat, malaka, faoliyat uyg‘unlashib boradi, yetuklik shu uyg‘unlikning darajasiga qarab yuzaga keladi. Ibn Sino fanlarni nazariy va amaliy guruhlarga bo‘ladi. Nazariy guruh kishilarni o‘zidan tashqaridagi borliq holati haqidagi bilimlarni egallashga yo‘llasa, amaliy qism bizga bu dunyoda nimalar qilishimiz kerakligini o‘rgatadi, deydi. Mirzo Ulug‘bekning fikricha, yoshlar olgan bilimlarining ahamiyatini, bu bilimlardan maqsad nima ekanini aniq anglab, bilimlarni takomillashtirib, rivojlantirib borishlari, ularni hayotga tadbiq etish yo‘llarini bilishlari, jamiyat va xalq farovonligi yo‘lida zarur hunarlarni egallab olishlari lozim. Mirzo Ulug‘bek bilimlarni nafaqat kitoblardan, balki bevosita hayotning o‘zidan ham olishni tavsiya etadi. Ya'ni faqat nazariya emas, amaliyot ham muhim ahamiyatga egadir.

2. Ta'limda **aqliy va axloqiy tarbiyaning birligi** muhimdir. Axloq masalasi doimo buyuk mutafakkirlarning diqqat markazida bo‘lgan. Forobiy insonning ma'naviy hayotida,

asosan, uning ikki tomoniga: aqli - ongiga va xulq-atvoriga e'tibor beradi. Shuning uchun ta'lim-tarbiya, uning fikricha, insonni aqliy tomondan ham, axloqiy tomondan ham yetuk mukammal kishi qilib yetishtirishga qaratilmog‘i lozim. Abu Rayhon Beruniy axloqiylik yaxshilik bilan yomonlik o‘rtasidagi kurash natijasida namoyon bo‘ladi va tarkib topadi, deydi. Inson ham ichki, ham tashqi tomondan go‘zal bo‘lsagina haqiqiy kamolotga erishishi mumkin [1,59]. Ibn Sino inson kamolotida aqliy, axloqiy, jismoniy tarbiyani o‘zaro aloqada amalga oshirishning ilmiy ta'limotini yaratibgina qolmay, uni amalga oshirish usullari haqida ham ta'lim-tarbiya tarixida o‘z o‘rniga ega bo‘ldi. Ibn Sino axloq to‘g‘risidagi fikrlarida axloqiy fazilatlarni ulug‘ladi va axloqiy illatlarni, yomonlikni keskin qoraladi. Mirzo Ulug‘bek yosh avlodning aqliy va axloqiy tarbiyasiga katta ahamiyat berib, ularni dunyoviy bilimlarni egallashga da'vat etdi. U insonning imkoniyatlari cheksiz ekanligiga ishora qilib, yoshlarni ilm egallashga, insofli va hamiyatli bo‘lishga, xalollik va rostgo‘ylikka da'vat etdi. Ulug‘bekning fikricha, shogirdlar o‘zidan kattalarni va o‘qituvchilarni hurmat qilishlari, kichik yoshdagi o‘quvchilarga o‘rnak bo‘lishlari, intizomli bo‘lishlari, nojo‘ya gaplar va xatti-harakatlar bilan madrasa nomiga dog‘ tushirmasliklari kerak.

3. Ta'lim insonparvarlikka asoslanishi kerak.

Abu Nasr Forobiyning ta'lim-tarbiya haqidagi qarashlarida insonparvarlik g‘oyalari alohida o‘rin tutadi. Uning uqtirishicha, insonni baxt-saodatga eltuvchi jamoa yetuk jamoa bo‘la olishi mumkin. Komil insonni yaratish, uni baxt-saodatga eltish har qanday davlat, jamoa boshlig‘ining vazifasi bo‘lishi darkor. Ibn Sino ta'lim-tarbiya masalalariga jiddiy va ijodiy yondashgan. Bolani tarbiyalash va o‘qitish haqidagi ko‘p fikrlari o‘zining mazmunan chuqurligi, insonparvarligi va teranligi bilan kishini hayratda qoldiradi. U tavsiya qilgan ta'lim-tarbiya tizimi aqliy, jismoniy sog‘lomlashtirish, estetik, axloqiy va mehnat tarbiyasi (hunarga o‘rgatish)ni o‘z ichiga olgan. Forobiy ta'lim-tarbiya ishiga kirishish, uni boshlashdan avval odamlarning shaxsiy xislatlarini bilish lozimligini aytadi. U ta'lim oluvchi shaxsga yakka holda yondashuvni, uning tabiiy, ruhiy va jismoniy xislatlarini nazarga olish zarurligini ta'kidlaydi. Abu Rayhon Beruniy har bir yaratgan ishining kishi ruhiyatiga, qobiliyatiga mos, uni toliqtirmaydigan bo‘lishiga e'tibor beradi. Beruniy yozadi: «Bizning maqsadimiz o‘quvchini toliqtirib qo‘ymaslikdir. Hadeb bir narsani o‘qiy berish zerikarli bo‘ladi va toqatni toq qiladi. Agar o‘quvchi bir masaladan boshqa bir masalaga o‘tib tursa, u xuddi turli-tuman bog‘-rog‘larda sayr qilgandek bo‘ladi, bir bog‘dan o‘tar-o‘tmas, boshqa bog‘ boshlanadi, kishi ularning hammasini ko‘rgisi va tomosha qilgisi keladi. Alisher Navoiy bolalarga jismoniy jazo berish emas, balki xushmuomalalik bilan muomalada bo‘lishni, lekin bunda ham me'yoridan oshmaslik lozimligini uqtiradi.

4. Jamoa bo‘lib o‘qitishning afzalligi.

Ibn Sino bolani maktabda o‘qitish va tarbiyalash masalasiga katta ahamiyat berib, «Tadbir ul manozil» asarida bolani maktabga jalb qilish haqida to‘xtalgan. U bolani uy sharoitida yakka o‘qitishga qarshi bo‘lgan, bolani maktabda jamoa bilan o‘qitishning foydasini quyidagicha ifodalagan: agar bolalar birga o‘qisa, zerikmaydi, ularda fanni egallashga qiziqish yuzaga keladi, bir-biridan qolmaslik uchun harakat, musobaqalashish

istagi rivojlanadi, o‘qishining yaxshilanishiga yordam beradi; o‘zaro suhbatda bolalar bir-birlariga kitobdan, o‘qib olganlarini, kattalardan eshitganlarini hikoya qiladilar; bolalar birga to‘planganlarida bir-birlarini hurmat qila boshlaydilar, do‘stlashadilar, o‘quv materiallarini o‘zlashtirishda bir-birlariga yordamlashadilar, bir-birlaridan yaxshi odatlarni o‘rganadilar.

5. O‘qitish usullari.

Xorazmiyning arifmetikaga oid risolalari tafakkurni rivojlantirish uchun bilimlarni izchil bayon etishga e'tibor berganligini ko‘rsatadi. U birinchilardan bo‘lib, sinov-kuzatish va sinov usullariga asos soldi. Samoviy ob'ektlarning harakatini aks ettiruvchi jadval asosida, matematik masalalarni algoritm metodida yechishni ishlab chiqdi. Forobiy ta'lim-tarbiya berish usullari haqida shunday yozadi: «Amaliy fazilatlar va amaliy san'atlar (kasb-hunar) va ularni bajarishga odatlantirish masalasiga kelganda, bu odat ikki turli yo‘l bilan hosil qilinadi: birinchi yo‘l qanoatbaxsh so‘zlar, chorlovchi, ilhomlantiruvchi so‘zlar yordamida odat hosil qilinadi va malakalar vujudga keltiriladi, odamdagi g‘ayrat, kasbga intilish harakatga aylantiriladi. Ikkinchi yo‘l - majbur etish yo‘lidir. Abu Rayhon Beruniy o‘quv materiallari yangi va qiziqarli bo‘lishi, o‘quvchini zerikishiga yo‘l qo‘ymaslikni aytadi. Beruniy ilmiy bilishga oid, ta'lim metodlari haqidagi qarashlari bilan ta'lim nazariyasida o‘ziga xos maktab yaratdi. Uning ta'lim usullari haqidagi ta'limoti asosida bilimlarni egallashda mantiqiy tafakkurga, shaxsiy kuzatish va tajribalarga tayanish kerak degan g‘oya yotadi. Ibn Sino bilim olishda bolalarni maktabda o‘qitish zarurligini qayd etar ekan, ta'limda quyidagi tomonlarga rioya etish zarurligini ta'kidlaydi: bolaga bilim berishda birdaniga kitobga band qilib qo‘ymaslik; ta'limda yengildan og‘iriga borish orqali bilim berish; olib boriladigan mashqlar bolalar yoshiga mos bo‘lishi; jamoa bo‘lib maktabda o‘qitishga e'tibor berish; bilim berishda bolalarning mayl, qiziqishi va qobiliyatini hisobga olish; o‘qitishni jismoniy mashqlar bilan qo‘shib olib borish[5,89]. Navoiy o‘qituvchini talabchan bo‘lishga undaydi, ammo ma'lum me'yorni bilish zarurligini uqtiradi. Furqatning fikricha, beriladigan tarbiyaning asosiy usuli ishontirish bo‘lib, unga aytish, tushuntirish va hayotda bor misollarni ko‘rsatish orqali erishiladi. Hayotda bor misolni ko‘rsatish, unga izoh berish, anglatish, shu tariqa tarbiyalanuvchining, ta'sir qilinayotgan kishining ongiga ko‘zda tutilgan sifatlarni yetkazish - kishini ishontirishning eng sodda, hammabop va eng tarqalgan usulidir.

6. O‘qituvchi shaxsiga qo‘yiladigan talablar.

Sharq mutafakkirlari ta'lim-tarbiyaning birdan-bir vazifasi — jamiyat talablariga to‘la-to‘kis javob bera oladigan va uni bir butunlikda, tinchlikda, farovonlikda saqlab turish uchun xizmat qiladigan ideal insonlarni tayyorlashdan iborat deb hisoblaydilar. Masalan, Forobiy «Ideal shahar aholi ilmining fikrlari» hamda «Baxt-saodatga erishuv haqida» nomli risolalarida olim shu kabi fikrlarni aniq ifodalagan. Tarbiya jarayoni, Forobiyning fikricha, tajribali pedagog, o‘qituvchi tomonidan tashkil etilishi, boshqarilib turilishi va ma'lum maqsadlarga yo‘naltirilishi lozim, chunki «Har bir odam ham baxtni va narsa-hodisalarni o‘zicha bila olmaydi. Unga buning uchun o‘qituvchi lozim»[4,74-75].

Ibn Sino talabaga bilim berish o‘qituvchining mas'uliyatli burchi ekanligi, shunga ko‘ra u o‘qituvchining qanday bo‘lishi kerakligi haqida fikr yuritar ekan, shunday yo‘l-yo‘riqlar

beradi: bolalar bilan muomalada bosiq, jiddiy bo‘lish; berilayotgan bilimlarni talabalar qanday o‘zlashtirib olayotganiga e'tibor berish; ta'limda turli usul va shakllardan foydalanish; talabaning xotirasi, bilimlarini egallash qobiliyati, shaxsiy xususiyatlarini bilish; fanga qiziqtira olish; berilayotgan bilimlarning eng muhimini ajratib bera olish; bilimlarni talabalarga tushunarli, uning yoshi, aqliy darajasiga mos ravishda berishi; har bir so‘zning bolalar hissiyotini uyg‘otish darajasida bo‘lishiga erishish.

Ulug‘bek bolalarni o‘qitgan, ularga bilim bergan, ta'lim-tarbiyani rivojlantirishga intilgan, o‘qituvchilarga nisbatan hurmat va ehtiromda bo‘lgan, ularni moddiy, ma'naviy tomondan qo‘llab turgan. Shu say'i harakatlari bilan ta'lim sifatini ko‘tarishga, madrasalarda o‘qish-o‘qitish tizimini jonlantirishga katta hissa qo‘shgan. Chunonchi, madrasadagi o‘quv tizimini isloh qilib, unda aniq fanlarnn o‘qitishni joriy etdi, ta'lim mazmunining sifatini oshirdi, madrasalarda o‘qish muddatini 15-20 yildan 8 yilga tushirdi.

Ulug‘bek yosh avlodning erkin va har tomonlama rivojlanishiga bo‘lgan huquqini himoya qilib, mudarrislarni yetuklikka, faol, bilimdon va yuqori saviyali insonlarni tarbiyalashga undadi.

Ulug‘bekning fikricha, o‘quvchi hayotida darsliklar muhim ahamiyatga ega. Shuning uchun u darsliklarning mazmuniga alohida e'tibor beradi va mualliflar oldiga jiddiy talablar qo‘yadi. Uning fikricha, darsliklar sodda va tushunarli, arab tilining murakkabliklaridan holi tarzda yozilishi, yangi mazmun bilan boyitilishi, hayot haqiqatidan uzoq bo‘lmasligi kerak. Biroq Ulug‘bek darsliklar qanchalik mazmunli bo‘lmasin, ta'limda o‘qituvchi asosiy o‘rinda turishi kerakligini, o‘z pedagogik mahorati va yaxshi fazilatlari bilan o‘quvchilarga namuna bo‘lishi, yaxshi tarbiya ko‘rgan, chuqur bilimli va ayni choqda ma'rifatparvar inson ham bo‘lishi kerakligini ta'kidlaydi. Ulug‘bekning o‘zi Samarqand madrasalari talabalari ko‘z o‘ngida ana shunday fazilatli ustoz sifatida faoliyat ko‘rsatadi.

Navoiy o‘qituvchi haqida gapirar ekan, muallim o‘z shogirdlarini ham, o‘zi ta'lim berayotgan fanni ham sevgan bo‘lishi zarur, deydi. O‘ziga ham, o‘quvchiga ham talabchan bo‘lishni uqtiradi. Navoiy o‘qituvchini jamiyatning obro‘li va hurmatga loyiq inson deb bilib, shogirdlar muallimni vatandek hurmat qilishlarini, e'zozlashlarini uqtiradi.

Alisher Navoiy yoshlarga chuqur bilim berishda muallimning, mudarrislar hamda ustoz murabbiylarning o‘zlari ham bilimli va tarbiyali bo‘lishi zarurligini uqtiradi. U nodon, mutaassib, johil domlalarni tanqid qiladi va pedagog ma'lumotli, o‘qitish yo‘llarini biladigan muallim bo‘lishi zarur deydi. Bunday muallimlar shogirdlari yonida yuzlari yorug‘ bo‘lib, doimo izzatda, hurmatda bo‘ladilar deb ta'kidlaydi.

“Mahbub-ul qulub”da mudarrislar haqida quyidagi fikrlarni aytadi: Mudarris (dars beruvchi) kerakki, g‘arazi mansab bo‘lmasa va bilmas ilmni aytishga urinmasa, manmanlik uchun dars berish, havas ko‘rgizmasa va olg‘irlik uchun gap-so‘z va g‘avg‘o yurgizmasa" nodonlikdan sallasi katta va pechi uzun bo‘lmasa, gerdayish uchun madrasa ayvoni boshi unga o‘rin bo‘lmasa... [3,33]

Furqat bolalarga zo‘r muhabbat va mehribonlik bilan munosabatda bo‘lishni talab etadi. Shoir maktabda bolalar o‘zlarini erkin, quvnoq tutishlari kerak deb biladi. O‘quvchilarga zo‘rlik, qo‘rqitish yo‘li bilan ta'sir etish yoki biror narsani qabul qildirish fikri Furqat uchun

butunlay yot edi. Furqat bolani urish, haqorat qilish, umuman unga zo‘ravonlik qilishga qat'iy qarshilik qiladi.

Ibn Sino tarbiya masalalari ifodalangan asarlarida o‘qituvchining roliga katta e'tibor bilan qaragan. Tarbiyachi tanlashni muhim masala deb hisoblagan. U bola 6 yoshga to‘lishi bilan uni o‘qituvchining tarbiyasiga berishni tavsiya qiladi. Tarbiyachi «Rostgo‘y, dono, odil, ozoda kiyinadigan, xushmuomala» bo‘lishi zarurligini uqtiradi va yosh avlodni o‘qitadigan hamda tarbiyalaydigan kishilar oldiga bir qancha talablar qo‘ygan. Uning fikricha: Tarbiyachi bolalar bilan muomalada bosiq bo‘lishi kerak; muallim o‘quvchilar ta'limni qanday o‘zlashtirayotganini kuzatib borishi zarur; o‘qitish jarayonida muallim har xil usullarni qo‘llashi darkor; tarbiyachi o‘quvchining xotirasi va boshqa aqliy qobiliyatini bilishi lozim; tarbiyachi bolalarni tarbiyalashda tegishli jazo choralarini qo‘llashi, o‘tilganlarni takrorlashga majbur qilish orqali (Xorazmiy) ularni fanga qiziqtirishi kerak; tarbiyachi o‘z fikrini o‘quvchiga bayon kilishdan oldin undan masalaning mohiyatiga o‘zi tushunib olishi, keyin uni qisqa, aniq, adabiy tilda tushuntirishi, bunda ko‘p gapirishdan qochishi lozim; har bir fikr haqiqat bilan tasdiqlanishi, bolalarda hissiyot uyg‘otadigan bo‘lishi zarur.

Ibn Sinoning fan va ta'lim-tarbiya haqidagi fikrlari uning ana shu masalalar bo‘yicha chuqur bilim va katta tajribaga ega bo‘lganidan dalolat beradi. Mazkur fikrlarda Ibn Sinoning nazariy bilimlarni o‘rgatishni amaliyot bilan birga olib borishga alohida e'tibor bergani diqqatga sazovordir.

Yusuf Xos Hojibning “Qutadg‘u bilig” asari pedagogika tarixida ta'limiy-axloqiy usulda yozilgan barcha asarlarning tamal toshi desak bo‘ladi. “Qutadg‘u bilig” asari ta'lim-tarbiya tarixi, uning nazariy masalalari, komil insonni shakllantirishda ayniqsa muhim ahamiyat kasb etadi. U axloq va odob, ta'lim va tarbiya hamda ma'lum ma'naviy kamolatning o‘l-yo‘riqlarini, usullarini, chora-tadbirlarini mujassamlashtirgan qomusdir... bu asar tom ma'nosi bilan didaktik ruhda yozilgan ta'lim-tarbiya, odob-axloq va hikmat darsligidir” [4,77-75].

Mutafakkirlar inson bilimsiz, nodon, johil bo‘lsa, yaramas ishlar qilishi, aksincha bilimli, dono, zukko bo‘lsa ezgu ishlarni ro‘yobga chiqarishni ta'riflash bilan kishilarni tinmay ilm olishga undaydi.

Bugungi XXI asrda ajdodlarimizning ta'lim-tarbiya sohasida belgilab bergan yo‘llari, ta'lim berish usullari, pedagog shaxsi oldiga qo‘ygan vazifa va talablarning barchasi, ta'limning maqsad va vazifalari zamonamiz bilan hamohangdir. Shaxs tarbiyasi bilan shug‘ullanuvchi bo‘lg‘usi mutaxassislar Sharq mutafakkirlarining bitmas-tuganmas, bebaho ilmiy-ijodiy merosidan kerakli tavsiyalarni olish va amalda qo‘llash imkoniyatiga egadirlar.

Adabiyotlar:

1. Zunnunov A. O‘zbek pedagogikasi tarixi. – Toshkent, “O‘qituvchi”, 1997.
2. Karimov Q. Ilk badiiy doston. – Toshkent, “Fan”, 1976.
3. Alisher Navoiy. Mahbub ul-qulub. – Toshkent, 2018.
4. Rahimov S. Abu Rayhon Beruniy, Abu Ali ibn Sino ta'lim va tarbiya haqida. – Toshkent, “O‘qituvchi”, 1967 .
5. Xoshimov K. va b. Pedagogika tarixi. – Toshkent, “O‘qituvchi”, 1995.

Y.YEVTUŞENKO'NUN "YABAN YEMİŞLERİ" ROMANINDA HALK BİLİMİ UNSURLARINDAN "HALK İNANIŞLARI"

Doç. Dr. Reyhan ÇELİK
Merve Menşure ERKAL
Akdeniz Üniversitesi reyhan3104@gmail.com

Özet

Yevgeni Yevtuşenko (1932-2017) Sovyet dönemi Rus edebiyatının ünlü şairlerinden birisidir. Uzun anlatı şiirlerinin yanında yazar, senarist, aktör ve film yönetmeni olarak da tanınır.

Y. Yevtuşenko'nun "Yaban Yemişleri" ("Yagodnıye Mesta") (1981) eseri roman türünde kaleme aldığı ilk eseridir. Sibirya doğumlu olan Yevtuşenko'nun pek çok eserinde olduğu gibi bu romanında da "Sibirya" temel temadır. Romanda olaylar çerçevesinde bir yandan "malaya rodina" (küçük vatan) olarak adlandırılan Sibirya'nın coğrafyası diğer yandan da yerli halkın yaşam tarzı, inanışları, gelenek ve görenekleri yansıtılır.

Eserde dikkat çeken temel özellik yerli ve yabancı figürlerin oldukça fazla olmasıdır. Yazar Sibirya'nın yerli halkı ile Sibirya'ya araştırma yapmak için gelen kişileri bir araya getirir. Böylece bir yandan Sibirya'ya farklı bakış açıları oluştururken diğer yandan da pek çok yönü ile Sibirya yaşamını okuyucuya aktarır.

Bu çalışmada "Yaban Yemişleri" romanında yerli halkın tabiatüstü varlıklar, hayvanlar, sayılar, rüyalar ve cansız varlıklar ile ilgili inanışları üzerine bir değerlendirme yapılacaktır.

Anahtar kelimeler: Yevgeni Yevtuşenko, Sibirya, halk inanışları, halk bilimi

"FOLK BELİVES" AS AN ELEMENT OF FOLKLORE İN THE NOVEL "WİLD BERRİES" BY Y. YEVTUSHENKO

Abstract

Yevgeny Yevtushenko (1932-2017) is one of the famous poets in Soviet literature. Besides his long narrative poems, he was a writer, screenwriter, actor and also known as film director.

Y. Yevtushenko's "Wild Berries "("Yagodnıye Mesta") (1981)is his first work of genre. Siberian-born Yevtushenko used "Siberia" as the main theme in this novel as in many of his works. In the novel, in the framework of events, on the one hand "Siberia" that called "malaya rodina" (small homeland) and its geography, on the other hand, the way of life of indigenous people, beliefs, traditions and customs are reflected.

The main feature that attracts attention in the novel is usage of local and foreign figures a lot. Author brings together local Siberian folk with the people who is there to do research in Siberia. Thus, a different view to Siberia and Siberian life with many aspects while creating angles transfers to the reader.

In this study, in the novel ”Wild Berries" an evaluation will be made on the beliefs of the indigenous people about surreal assets, animals, numbers, dreams and inanimate assets.

Key words: Yevgeny Yevtushenko, Siberia, folk beliefs, folk science.

Giriş

Yevgeni Yevtuşenko (1937-2017) Yevtuşenko Sovyet dönemi Rus edebiyatının önemli şairlerinden biridir. Bunun yanında senarist, öykü yazarı, aktör, film yönetmeni ve fotoğrafçıdır. Rusya'nın İrkust bölgesinde doğar. Babası Aleksandr Rudolfoviç Gangnus (1910-1976 jeologdur. Mesleğinin dışında edebiyat ve şiirle de ilgilenir. Annesi Zinaida Ermolayevna Yevtuşenko (1910-2002) da jeologtur ancak aldığı müzik eğitimi sayesinde Stanislavskiy Tiyatrosu'nda solist olarak çalışır. Dolayısıyla Yevtuşenko kültürlü bir ailede yetişir. Yazarın annesine ve babasına minnettarlığını dile getirdiği şu sözleri ebeveynlerinin çabasını doğrular: "Çocukluğumda kitap sevgisini aşıladığı için babama, toprağı sevmeyi ve çalışmayı aşıladığı için de anneme minnettarım. Sanırım hayatımın sonuna kadar kendimi yarı entellektüel, yarı köylü hissedeceğim."[1]

Edebi sanatında, yaşadığı olaylar ve tanıdığı kişiler üzerinden olay örgüsü ve figürleri yarattığı görülür. Sanatında ve yaşantısında temel düstur, insanların her yerde birbirine benzediği, aynı şekilde ağladığı, aynı şekilde güldüğü ve aynı şekilde acı çektiği yönündedir. Dolayısıyla evrensel bir bakış açısına sahip olduğu söylenebilir.

Yevtuşenko, eserlerinde; şehirlilerden, köylülere, jeologlara, öğrencilere, şairlere, satıcılara, profesörlere, şoförlere ve hatta devlet başkalarına kadar her kesimden insana yer verir. Ağırlıklı olarak toplumsal ve politik sorunlara değinir. Kimi zaman da kendi çocukluk hatıralarına, gençlik anılarına yer verir. Sadece kendi ülkesindeki değil, tüm dünyadaki zulme ve savaşlara tepki gösterir. Özellikle de Ukrayna'da katledilen Yahudiler için yazdığı "Bab-ı Yar" şiiri bu anlamda çok önemlidir. Hatta bu şiiri ile Nobel edebiyat ödülüne aday gösterilir. Dolayısıyla Yevtuşenko'ya göre insanların milliyeti ya da dinleri ne olursa olsun insandır. Bu anlamda koyu bir hümanisttir. Bu bakış açısından yaklaştığımızda A.Soljenitsın ile aynı düşüncelere sahip olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Nazım Hikmet Sovyetler Birliğinde iken şairin en yakınında bulunanlardan da biridir.

Bulgular

"Yaban Yemişleri" eseri Yevtuşenko'nun roman türünde kaleme aldığı tek eseridir. "Yunost" dergisi de dahil olmak üzere 12 derginin editörlüğünden geri çevrilen roman, daha sonra sansüre takılır. "Moskva" dergisinin editörü Mihail Alekseyev, sansür bölümü ile pek çok kez görüşür. Sonunda romanın Valentin Rasputin'in (1937-2015) önsözü ile basılabileceği haberi gelir. Yevtuşenko önsöz yazması için V. Rasputin ile yaptığı görüşmeyi şöyle anlatır: "Rasputin'den romanı okumasını, eğer roman hoşuna giderse de önsöz yazmasını rica ettim. Üç gün sonra İrkust'dan Moskova'ya döndüğümde, Valya çoktan

[1] (Yevtuşenko, 2015, http://lifeinbooks.net/chto-pochitat/volchiy-pasport-evgeniy-evtushenko/)

romanı savunan bir önsöz yazmıştı."[2] 1981'de "Moskva" dergisinde yayınlanan "Yaban Yemişleri" 1982'de kitap olarak basılır.

Romanı Sibirya halkının yaşam anlayışı ve buna bağlı olarak yaşam tarzlarının anlatıldığı bir eser olarak tanımlanabilir. Olaylar, Sibirya'ya kassiterit bulmak için gelen jeologların betimleri ile başlar ve bu jeologların Sibirya halkı ile yaşadıkları üzerinden ilerler. Romanda dikkat çeken temel özellik, bir yandan oldukça fazla figürün yer alması diğer yandan da Sibirya halkının yaşam tarzına, inanışlarına, mimarisine, yiyecek içeceklerine yönelik bilgilerin yer almasıdır. Bunlar arasında Sibirya halkının inanışlarına yönelik bilgiler dikkat çekicidir.

Bilindiği gibi makul bir açıklaması bulunmayan, halkın içine kök salmış her türlü düşünce ve kavram "inanış" olarak adlandırılır. Halk inancı, kişice ya da toplumca, bir düşüncenin, bir olgunun kabul edilmesidir. Halk inanışları din, ahlak kuralları gibi kesinlik ve katılık taşımazlar ve yerden yere, topluluktan topluluğa değişiklikler gösterirler.[3] Halkın günlük yaşantısını büyük ölçüde etkileyen inanışlar, nesilden nesile aktarılır. Bazı inanışlar zamanla unutulsa da, bazıları yüzyıllar geçmesine rağmen etkisini sürdürür.

"Yaban Yemişleri" romanında halk inanışları cansız varlıklar ile ilgili inanışlar, sayılar ile ilgili inanışlar, hayvanlar ile ilgili inanışlar, rüya ile ilgili inanışlar ve tabiatüstü varlıklar ile ilgili inanışlar olarak bir araya getirilebilir.

Cansız Varlıklarla İlgili İnanışlar

Cansız varlıklara halk tarafından yüklenen olumlu ve olumsuz bazı anlamlar bulunur. Bazı cansız varlıklar uğurlu, bereketli sayılırken, bazıları uğursuz ya da pis kabul edilir. Halk, günlük yaşantısında cansız maddelere, eşyalara ve besinlere yüklenen bu özel anlamlara büyük önem gösterir.

"Yaban Yemişleri"nde cansız varlık ile ilgili inanışlara ilişkin tespit edilen örnekler **ekmek** ve **süt**tür. Köy yaşamında her şeyin başı ekmektir. Eski Slavlar için ekmek o kadar değerlidir ki evlerinde kutsal köşe olarak kabul edilen kırmızı köşede ikonların önünde saklanır. Örneğin masadaki ekmekle köpeği besleyince ev sahibinin fakir olacağı, masada yarım bırakılmış ekmek parçasının hastalık getireceği gibi pek çok inanış vardır. Sadece Rus halkı değil çoğu halk ekmeği kutsal bir yiyecek olarak görür. Türk inanışında da ekmek, besinler arasında en çok saygı görendir.[4] Allah'ın en büyük nimeti olarak görülen ekmek, yere düşünce kaldırılır, onun üzerine yeminler edilir.

Yevtuşenko da bu halk inanışına yer verir. Romanın pek çok yerinde ekmeğin kutsallığına dair vurgu yapılır. Örneğin Seryoja ve Klanya Teyze arasında geçen konuşmada, Klanya Teyze Seryoja'ya ekmekle oynamaması gerektiğini söyler. Söz konusu bölüm romanda şu şekilde geçer: "*Seryojacığım,* ***ekmekle oynanmaz; Tanrı kızarsa ekmeksiz bırakır.***"[5] Roman içerisinde ***Ekmek nimettir; yarım bırakılmaz!*** Gibi sözlerle de sık sık karşılaşılır.

[2] Falikov, 2014, s.388
[3] Boratav, 2016, s. 13
[4] Boratav, 2016,s.76
[5] Yevtuşenko, 2012,s.147

Eski zamanlarda beslenme ihtiyacını kısıtlı imkanlar dahilinde gideren halk için ekmek gibi süt de temel gıdaların başında gelir. Bu nedenle halkın beslenmesinde, büyük önem taşıyan sütün dökülmesi, Rus inanışına göre kötüdür. Sütün dökülmesi ile ilgili şu şekilde pek çok inanış vardır: "Eğer istemeden sütü yere dökerseniz, mutsuzluk getirir; masaya dökerseniz, kötü misafirlere; toprağa dökerseniz- oldukça zor bir seyahate işaret eder."[6] "Yaban Yemişleri"nde süt ile ilgili bu inanışa yer verildiği görülür. İvan Kuzmiç'in bir şey olacağını hissetmesi ve bunun üzerine ineğin sütünün dökülmesi şu şekilde anlatılır:

"*O gün bir şey olacağı sanki İvan Kuzmiç'in içine doğmuş gibiydi. Alnında ak akıtması bulunan, her zamanki uslu kara ineği sabahleyin süt sağarken yerinde rahat durmamış, ayağıyla süt güğümünü dökmüştü.*" [7]

Halk inanışına göre, inek sağarken süt dökülür ve bu sütün üzerinden geçilirse, hayvana bir dizi sıkıntı gelir.[8] Romandaki bu olayda süt döküldükten sonra üzerinden geçilip geçilmediğine ya da ineğe bir sıkıntı gelip gelmediğine dair bir bilgi verilmemiştir. Ancak sütün dökülmesi ve gelecek bir olayın ilişkilendirilmesinin, sütün halk inanışındaki yerine ve dökülmesinin önemli bir olay olarak görülmesine örnek teşkil ettiği görülür.

Bir diğer inanış da dolu veya boş olmasının "uğur ve uğursuzlukla" ilişkilendirildiği **kova**dır. Evde boş kova bulundurulduğunda; ev sahibinin yoksulluk çekeceğine ve maddi sıkıntı yaşayacağına inanılır. Bu nedenle, evde kovaların boş tutulmamasına dair bir inanış vardır. İçinin ne ile dolduğu önemli değildir, önemli olan kovanın boş bırakılmamasıdır. Ayrıca "boş kova" taşıyan biriyle karşılaşıldığında işlerinin yolunda gitmeyeceğine inanılır. Dolu kova taşıyan birini görmek ise iş-güçte şans, yuvada bolluk ile ilişkilendirilir.

"Yaban Yemişleri" romanında kova hakkındaki inanca yer verildiği görülür. Nitekim Seryoja, yolda yaşlı bir kadınla karşılaşır. Seryoja Moskovalı bir gençtir, bu nedenle halk inanışlarını köylü bir kadın kadar bilmemektedir. Yaşlı kadın, boş kova taşıdığı için Seryoja'yı durdurur, bunun uğursuzluk getireceğini söyler ve kovaları doldurduğunda geçmesini söyler. Seryoja ve yaşlı kadının karşılaşması şu şekilde anlatılır: "*Uzaktan, sırtında sırıkla kova taşıyan, ayakları lastikli bir kocakarı çıktı. Kadın yolu karşıdan karşıya geçecekken Seryoja'yı görerek durdu, şunları söyledi: - Biraz bekle, delikanlım. Sırığın ucundaki kovalar boş… Geçersen yolun açık olmaz…Seryoja onu dinleyip durdu. (…) Zinciri şakırdata şakırdata loş derinlikten iki kez su çekti, dolu kovaları sırığın iki ucuna şıppadak taktıktan sonra gerisin geri yola doğru yürüdü, tam ortaya gelince Seryoja'ya gülümsedi. – Geçebilirsin, yiğidim. Yolun açık olur artık…*"[9]

Sayılar ile İlgili İnanışlar

Tarih boyunca sayıların da ruhlar gibi kendisiyle beraber kötülük-iyilik, mutluluk-mutsuzluk getirdiğine inanılır. Kimi sayılar dini inanışların, kimi sayılar ise toplumda yıllardır aktarılan gelenek ve göreneklerin etkisiyle özel anlamlar kazanır. Yazarlar da eserlerinde hem anlam bütünlüğünü arttırmak hem de toplumsal kimliği daha gerçekçi aktarabilmek amacıyla sayıların gücünden faydalanır. Bir toplumun geçmişini ve kültürünü incelerken sayılar bize

[6] (http://felomena.com/primety/m/moloko/
[7] A.g.e.,s.113
[8](http://poveriya.ru/chelovek/k-chemu-prolit-moloko/
[9] Yevtuşenko, 2012,s.134

yol gösterir. Edebiyatın yanı sıra atasözü, deyim, masal ve efsane folklor ürünlerinde sayılar pozitif veya negatif anlamları ile etkilerini gösterirler.

Sayılar, taşıdıkları anlam bakımından toplumlara göre farklılık gösterebildiği gibi, benzer veya aynı anlama da sahip olabilir. Örneğin, üç sayısı hem Rus inanışında hem Türk inanışında "kutsal" kabul edilir, bu da farklı toplumlarda aynı şekilde anlam yüklenmiş sayılara örnek teşkil eder. Üç sayısı Anadolu'da çok eski zamanlardan beri kutsal ve uğurlu sayı olarak görülür. 3'ten başlayarak, 5, 7, 9'a kadar varan tek sayılar, genel olarak uğurlu veya olumlu sayılır.[10]

"Yaban Yemişleri" romanını sayılar ile ilgili inanışlar için değerlendirildiğinde, romanda 30 kez sayıların kullanıldığını, bu sayılardan 12 kez yer verilen "üç" sayısının en çok kullanılan sayı olduğunu görülür. "Üç" sayısı ile ilgili inanışın temelinde Rus halkının dini inancının bulunduğu düşünülür. Ruslar Ortodoks Hristiyan'dır. Ortodokslar tek bir Tanrı'ya, ancak Tanrının üç ayrı kişilikte bulunduğuna inanırlar; başka bir deyişle Tanrı onlar için üçlü görünüme sahiptir. Bu da "Baba", "Oğul" ve "Kutsal Ruh" tur. Toplum yaşamında da pek çok yerde "üç" sayısı karşımıza çıkar. Örneğin; Rus halkı istavroz çıkarırken üç parmağını kullanır, bu da Tanrı Baba, Tanrı Oğul ve Tanrı Kutsal Ruhu sembolize eder. Ruhun bedenden ölümünün üçüncü gününde ayrıldığına inanılır ve ölünün ardından üç mum yakılır. Hristiyanlığın erdemi "inanç, umut ve sevgi" nin de üç olması, yine bu sayının Hristiyanlıktaki yerinin göstergeleridir.

Nesilden nesile aktarılan sayılarla ilgili inanışlar, toplumun yaşantısını, gelenek ve göreneklerini şekillendirir ve folklorda da yaygın olarak kullanılır. "Üç" sayısının Rus atasözü ve deyimlerindeki kullanımı buna örnek olarak gösterilebilir. Örneğin, "Tanrı üçü sever" atasözü; iki kez yapıldığı halde sonuç vermeyen işin, üçüncü kez denenmesini, bir şeyi başarmak için mücadele etmek gerektiğini anlatılır. Bu Rus atasözü içerdiği anlam bakımından İslamiyet temelli Türk inanışı "Allah'ın hakkı üçtür" sözüne benzer. Rus gelenek ve göreneklere baktığımızda yine üç sayısını görürüz. Üç kez öpüşmek yaygındır, nazardan korunmak için üç kez tahtaya vurulur ve ardından "nazar değmesin" denir.

Edebiyatta, özellikle Rus halk masallarında da "üç" sayısı sıklıkla karşımıza çıkar. Kahramanlar üç dilekte bulunurlar, ancak üçüncü seferde dilekleri gerçekleşir, karşısına üç yol çıkar, kahraman üç imtihana tutulur ya da masalın ana kahramanlarının sayısı üçtür, üç tane cadı vardır, üç kız evlat veya üç oğul bulunur. "Üç küçük domuzcuk", "Üç ayı" öyküleri de üç sayısının halk edebiyatındaki yerini gösterir. Bu alanda yapılan çalışmalara göre, Rus halk masallarında en çok kullanılan sayı "üç" tür.[11]

"Yaban Yemişleri"nde ağırlıklı olarak "üç" sayısının kullanılması, halk inanışı ve halk edebiyatındaki diğer örneklerle paralellik gösterir. Nitekim "Üç" sayısına ilişkin örneklerde bu sayının özellikle kişi sayısı verilirken kullanılması, yukarıda yer verilen Rus halk masallarındaki kullanımı ile benzerlik gösterir. "Yaban Yemişleri" romanında "üç" sayısının bulunduğu örnekler şu şekildedir:

*Evlerini tam **üç gün** tüm köye açık tuttular.* (s.96)

[10] Boratav, 2016,s.105
[11](http://www.stihi.ru/2017/03/29/9144)

Bu açıklama üzerine ***üç oğlan*** *dededen kalma ağızdan doldurulan tüfeklerine sarıldılarsa da…*"(s.96)
"***Üç çadırdan, üç ayrı dünyanın adamları*** *bir araya gelerek ateşin başında toplandılar…*" (s.219)
"*Sonra* ***üç işçiyle*** *birlikte kalkıp yandaki çadıra yürüdüler.*" (s.223)
"*Tam* ***üç topak*** *tuzlanmış yağ henüz el sürülmeden durmuyor mu?"*(s.277)
"Hem ***üç ülkede*** *birden bulundum."*(s.289)
"*İki kez ağır,* ***üç kez*** *de hafif yaralandım…*"(s.306)
"*... Tam* ***üç gün üç gece*** *uyumadım, daktiloyla yeni baştan yazdım.*" (s.150)

Hayvanlar ile İlgili İnanışlar

Rus halkının, hayvanlar ile ilgili çeşitli inanışları vardır. Rus folklorundaki bu inanışlar, hayvanların iyi veya kötü olarak sınıflandırılmasında etkili olur. Soylular 18. ve 19.yy'da ayı avlamayı bir uğraş olarak sayarlar, ancak eski Slavlar, ayıları öldürmekten kaçınır, ayı avlamayı ve etini yemeyi yasak sayarlar. Eğer bir ayı öldürülürse, ölü hayvanın başında af diledikleri bir şarkı söyleyerek, öbür dünyada ayının katiline kinlenmemesinin önüne geçmeye çalışırlar.[12] Ancak "Yaban Yemişleri"nde ayının öldürüldükten sonra özel bir ritüelle gömülmesine ve koruyucu olarak uzuvlarının kullanılmasına dair bir bilgiye rastlanmaz. Ayıların varoluşu ile ilgili farklı efsaneler de vardır. Tanrı'nın anne ve babasını öldüren insanları cezalandırıp onları ayı olarak yeryüzüne göndermesi bunlardan biridir. Eski Slavlar, ayıların insanlardan önce var olduğuna inanırlar. Ayıların arka ayaklarının üzerinde durup yürüyebilmesini, insana benzer gözlerinin bulunmasını, balı sevmesini de bunun kanıtı olarak görürler. [13]

Eski Slavların ayılarla ilgili en güçlü inanışlarından biri ayıların evlerini ve hayvanlarını kötü ruhlardan korumasıdır. Arkeolojik kazılarda, eski Slavların ayıları özel törenlerle defnettiğine dair izler, ayıların tırnaklarından amuletler (muskalar) ve pençeler bulunur.[14] Bu kalıntılar eski Slavların, ormanın hakimi olarak gördükleri ayıların tırnak ve pençe gibi uzuvlarını koruyucu olarak kullandığının göstergesidir. Hatta 20.yy'ın başlarında dahi koruyucu olduğu düşünülen ayı pençeleri kullanılmaya devam edilir. Sığır besleyen köylüler vahşi hayvanlardan onları koruduğu düşüncesi ile evlerine ayı pençesi asarlar.

"Yaban Yemişleri"nde üç hayvan kahramana yer verildiği, bunların; İvan Kuzmiç'in köpeği Çarli, anne ayı ve yavru ayı olduğu görülür. Romanda Çarli'nin bulunmasına rağmen köpeklerle ilgili herhangi bir inanışa yer verilmez. Tespit edilen en önemli iki özellik ise ayıların insanlarınkine benzer el ve ayaklara sahip olması ve annelik duygusu taşımasıdır. Romanda insanlara benzer özellikleriyle ayılar şu şekilde geçer:
Acıdan kıvranan ayı yavrusu otlar üzerinde yuvarlanmaya başladı, ***tıpkı insanlar gibi elleriyle*** *akan kanlarını durdurmaya çalıştı.* (s.334)

[12] Zabilin, 2016,s.210
[13] Zabilin, 2016,s.210

[14] (http://ebooks.grsu.by/slav_miphol/gl3_1.html

Ayı arkasından çıktı, yavrusunu dişleriyle ensesinden yakalayıp Seryoja'nın yanından uzaklaştırdı, ***söz dinlemek istemediği için pençesiyle vura vura çalılığa doğru kovaladı.*** (s.139)

Rüya İle İlgili İnanışlar

Türk halk inanışına göre, uyuyan kişi yarı ölü kabul edilir. Rus inanışı da Türk inanışına benzer; "uyuyan kişi ölü sayılır". Ayrıca Rus halk inanışına göre, uyku esnasında ruh bedenden ayrılır ve zamanın farklı katmanlarında gezinir. Bu nedenle, uyuyan kişinin sertçe uyandırılmaması gerektiğine, korktuğunda ruhun gittiği yerden geri bedene dönemeyeceğine ve uyku esnasında öleceğine dair bir inanış da vardır. Ayrıca rüyada görülen olayın ya da durumun geleceğe dair bir işaret olduğuna, rüyaların alametlerinin bulunduğuna inanılır.

"Yaban Yemişleri" romanında, Yevtuşenko'nun rüyaların alametlerine yer vermediği görülür. Ancak Keşa'nın gördüğü bir rüya kehanet rüyası olarak adlandırılabilir. Edebiyat diliminde buna "İleriye dönüş tekniği" de denir. Rus edebiyatında yazarların, sıklıkla kehanet rüyalarına başvurduğu, halk arasındaki rüya inanışını kullanarak, gelecekte meydana gelebilecek olaylara karşı okuyucuyu haberdar ettiği görülür.

"Yaban Yemişleri"nde de Keşa rüyasında Yuliya Sergeyevna'nın nehirde geçirdiği kaza sonucunda yaralandığını görür. Bu kaza şu şekilde anlatılır: "*Motorlu sandallar iki kez devrildi, içindekiler iki kez sulara kapıldı. Keşa düş gücüyle sandalların parçalarını toplayıp yeniden birleştirdi… Ancak Keşa üçüncü seferinde de beceremedi.* ***Yuliya Sergeyevna'nın başını kayaya çarptığını gözleriyle açıkça gördü, sular al kanlara boyandı***."(s.278) Gördüğü rüyanın gerçekleşeceğine inanan Keşa, Yuliya Sergeyevna'nın nehirde yapacakları yolculuğa katılmasını istemez. Keşa'nın gördüğü rüyanın gerçekleşeceğini düşünmesi, Yuliya Sergeyevna'yı yolculuktan vazgeçirmeye çalışması, halk arasındaki rüya inanışını gösterir. Ayrıca Keşa'nın tutumunun rüyaların toplum yaşamındaki etkisini gösterir. Bu olay romanda şu şekilde aktarılır:

" - *Viktor Petroviç,* ***onun gelmesine izin vermeyin****, ne olur! Bizimle birlikte gelmesine gerek yok ki…*

- *Neden gerek yokmuş bakalım?*
- *Nedenini ben bilirim…* ***Düşümde gördüm***." (s. 288)

Hikâyenin devamında, Keşa'nın rüyasında gördüğü olay gerçekleşir. Olay şu şekilde meydana gelir: "*Bu arada çekme ipi gerildi, çatırdadı, koptu:Keşa ile Seryoja, İvan İvanoviç'in sandalının kayalıklara bindirdikten sonra devrildiğini,* ***Yuliya Sergeyevna'nın başının, tıpkı yola çıkmadan önce Keşa'nın düşlerinde gördüğü gibi, kayalara çarptığını gördüler.*** (s. 343)

Tabiatüstü Varlıklar ile İlgili İnanışlar

Halk geleneğinde, birtakım olağanüstü halleriyle insanların yaşamında etkili olan esrarlı yaratıkların varlığına inanılır.[15] Rus halkı da doğayı, içerisinde çeşitli ruhlarla dolu gizemli bir organizma olarak kabul eder ve bazı esrarlı yaratıkların varlığına inanır. Taşların

[15] Boratav, 2016,s.87

büyüdüğü, ağaçların konuştuğu, yıldızların kader ile ilgili kehanette bulunduğu varsayılır. Tanrı'nın yanı sıra, şeytanın varlığına da inanılır. Tanrı'ya inan, şeytanı da kızdırma.[16] söylemi bu inanışı doğrular. Tabiatüstü varlıklar, "nejit" olarak adlandırılan ne yaşayan ne de ölen ruhlardır. Bu ruhlar, ormanlarda, tarlalarda, su kaynaklarının olduğu yerlerde ve evlerde yaşarlar. Polevoy, tarlada yaşayan ve tarlayı koruyan ruhtur. Leşiy ormanda, vodyanoyise göllerde ve nehirlerde yaşar. Bu ruhlar kötü ruh olarak kabul edilmez, ancak sinirlendiklerinde insanlardan intikam alabileceklerine inanılır. Örneğin, vodyanoy balıkçılar ava çıktığında onlara yardım eder, kızdığında ise balık ağını yırtar ya da balıkları korkutup kaçırır. Bu ruhlar, hanenin, banyonun içinde, özellikle de esas yerleşim yerinin dışında yapılmış bir kulübede görülürler. Bannik yani banyo ruhu, kızdırılırsa çok tehlikeli olabilir ve ana binaya yayılabilecek bir yangın çıkartabilirdi.[17] Örnekte de belirtildiği gibi kızdıklarında, tehlikeli olabilecekleri düşünülür, ancak kızdırılmadığı ve saygı gösterildiği sürece insanlara zarar vermediklerine inanılır. Evde yaşayan ruhlar ise domovoy ve kikimora'dır. İnsanların korktukları bu ruhlarla aynı evde yaşamak zorunda kalması, bu ruhlardan korunmak için çok sayıda adet, gelenek ve görenek oluşmasına neden olur. [18]

Her evin kendi domovoy'u (ev ruhu) vardır. Domovoy, ölü ya da diri ev sahibinin görüntüsüne büründüğüne inanılır. Bazen de beyaz uzun saçları olan sakallı bir yaşlı adam kılığına girdiğine, kedi, köpek, inek, yılan ve kurbağa görünümünde olduğuna inanılır. Fırınının altında, arkasında ya da fırının bulunduğu köşede yaşadığına inanılan bu ev ruhunun genelde kötü bir ruh olmadığını ancak bazen insanlara kırıldığını ve o zaman intikam almak istediğini düşünürler.[19] Domovoy ve diğer ruhlar, sadece gece ortaya çıkar, sabah olup da horozlar öttüğünde bu ruhlar korkar. Horozun sesinden korkmayan tek ruhun domovoy olduğuna inanılır. Gece ortaya çıkan domovoy'un, gece uykusundaki insanları çimdiklediğine ve bundan dolayı insanların vücutlarında morluklar oluştuğuna inanılır. Rus dilbilimci Vladimir Dal, aslında bu morlukların esas nedenini şöyle anlatır: "İnsanlar çalışırken farkında olmadan vücutlarını bir yere çarparlar, aradan bir kaç gün geçince morlukları fark ederler, o zaman da bunu domovoy'un yaptığına inanırlar."[20]

Ev ruhlarının, huzur içinde yaşayan aileleri, evini, avlusunu düzenli ve temiz tutan insanları sevdiği düşünülür.[21] Ayrıca bu ev ruhlarının tembel insanları sevmediği de söylenir.[22] Tüm bu ruhlara, daha az günah işleyip, iyilik üzerine bir düzen kurmak için inanıldığı görülür. Aslında var olmayan bu ruhlardan korkan, yaptıkları bir kötülük ya da hata için cezalandırılacağına inanan insanlar, daha düzgün bir hayat yaşamayı amaç edinirler. "Yaban Yemişleri" romanında bu ruhlardan, domovoy olarak adlandırılan ev ruhuna yer verilir. Seryoja, yıllardır onlarla aynı evde bulunan kitaplarını, ev ruhunun ev sahipleriyle beraber o evin bir parçası gibi yıllarca yaşamasına benzetir. Romanda o bölüm şu şekilde

[16] Lavrenteva i Smirnov, 2014, s.99
[17] Hosking, 2015,s.46
[18] Lavrenteva i Smirnov, 2014, s.99
[19] A.g.e.,s.99
[20] Dal,2016
[21] Lavrenteva i Smirnov, 2014, s.100
[22] Zabılin, 2016, s.193

geçer:*(...) Seryoja da, iyi ve sadık ev ruhları gibi gördüğü, kitapların arasında büyüdü.)* (s.145.)

Sonuç

İnanç, bir şeyi güvenle doğru sayma tutumudur. Halk inanışları da genel olarak insanın inanma davranışının bir sonucu olarak değerlendirilebilir. Ayrıca bu inanışların ortaya çıkmasında güvenlik ihtiyacı, geleceği tahmin etme isteği ve çaresizlik duygusu gibi bazı psiko-sosyal faktörler önemlidir. Bu inanışlar bulunduğu toplumun karakteristik özelliklerini de bünyesinde barındırır.

"Yaban Yemişleri" romanında yer verilen bütün halk inanışlarının Sibirya kültürüne özgü gibi görünse de temelde Slav kültür geleneklerinden geldiği görülür. Yevtuşenko da "Yaban Yemişleri" romanında yer verdiği pek çok figür aracılığı ile yaşam tarzı ve inanışları bakımından tam anlamı ile Slav köklerinden gelen Sibirya Ruslarının yaşam panoramasını çizer.

KAYNAKÇA

Boratav, Pertev Naili (2016) *Halk Edebiyatı Dersleri*. Ankara: Bilgesu.

Falikov, İlya (2014) *Yevtuşenko love story.* Moskva: Molodaya Gvardiya

Hosking, Geoffrey (2015) *Rusya ve Ruslar Erken Dönemden 21.Yüzyıla.* İstanbul: İletişim.

Lavrenteva, L., Y. Smirnov (2014) *Russkiy narod*. Sankt-Peterburg: Paritet.

Yevtuşenko, Yevgeniy (2012) *Yagodnıye mesta*. Sankt-Peterburg: Amfora.

Zabılin, Mihail (2016) *Russkiy narod*. Moskva: Amrita-Rus.

(http://ebooks.grsu.by/slav_miphol/gl3_1.html

(http://www.stihi.ru/2017/03/29/9144

http://poveriya.ru/chelovek/k-chemu-prolit-moloko/

http://felomena.com/primety/m/moloko/

http://lifeinbooks.net/chto-pochitat/volchiy-pasport-evgeniy-evtushenko/

II. MEŞRUTİYET'TEN HARF DEVRİMİNE KADAR KARİKATÜRLERDE BESLENME VE BESLENME ALIŞKANLIKLARI

Doç. Dr. Mehmet KAYA
Dr. Öğr. Üyesi Meryem ARSLAN
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

Özet

Karikatürler, insan ve toplumun her türlü durumunu konu alarak abartılı bir biçimde vermeye çalışan bir sanat dalıdır. Eğlence temelli ve mizah anlayışıyla ele alınan ve toplumda dikkat çekilmek istenilen konu hakkında izleyeni kimi zaman tebessüm etmeye kimi zaman da eleştirel düşünmeye sevk eden, çizim ve edebiyatın bileşimi olan bu sanat dalı, büyük oranda mevcut duruma muhalif içerikler üretmeyi amaç edinmiştir.

İlk kez on altıncı yüzyılda Annibale Carraci (1560−1609) çizimleriyle başladığı kabul edilmekle birlikte karikatürlerin tarihinin daha ilerilere yani Hititlere kadar götürülebileceği de ifade edilmektedir. Türkiye'de de ilk basılı karikatür, Teodor Kasap (1835-1905) tarafından 1870 yılında yayımlanan Diyojen olduğu bilinmektedir.

Gazete ve dergilerin sayfalarını sosyal ve siyasi eleştiriler yapmak ve düşündürmek için sıkça süsleyen karikatürler, eğlendirme ortamının vermiş olduğu rahatlamayla en acı gerçekleri ortaya koyabilir. Bu nedenle karikatürlerde genellikle toplumsal yararı gözeterek iktidarlara karşı yapıcı bir dil kullanımı alışılagelmiş bir durumdur. Bununla birlikte karikatürlerde toplumsal kavramların inşası veya mevcut algıyı değiştirilme amacıyla yeni içerikleri üretildiği de gözlenmektedir. Bunlardan biri de beslenme alışkanlıkları, beslenme ortamları ve özelliklerinin anlatıldığı karikatürlerdir. Bu karikatürlerde beslenme ortamlarında karşılaşılan durumlar mizahî olarak eleştirilerek bu ortamların nasıl olması gerektiğine yönelik hassasiyetlerin altı çizilmektedir. Yine tüketilen yiyecekler, pişirme usulleri de bu karikatürleri süsleyen diğer özellikler arasındadır. Karikatürlerde geçen yiyecekler de dönemi etkileyen yiyeceklerin ortaya çıkarılması açısından da önemlidir. Bunların belirlenmesi beslenme alışkanlıklarının ve pişirme usullerinin ortaya çıkarılmasına, yiyeceklerin bilinmesine katkı sağlayacaktır. Bundan dolayı böyle bir çalışma yapılmak istenmektedir. Bu özellikler de II. Meşrutiyet Dönemi karikatürleri incelenerek ortaya çıkarılacaktır.

Anahtar Kelimeler: karikatürler, beslenme, II. Meşrutiyet, dergiler

Abstract

Cartoons are a branch of art that tries to give an exaggerated way by considering all kinds of situations of people and society. This art branch, which is the combination of drawing and literature, which is taken with the sense of entertainment and humor, and which sometimes seeks to smile and sometimes to think critically about the subject to be considered, aims to produce content that is opposed to the current situation.

Although it is accepted that it started with the drawings of Annibale Carraci (1560 yani1609) for the first time in the sixteenth century, it is stated that the history of the cartoons could be taken further up to the Hittites. Cartoons first printed in Turkey, Teodor Kasap (1835-1905) by Diogenes is known to be released in 1870.

The cartoons, which adorn the pages of newspapers and magazines frequently to make social and political criticism and think, can reveal the most painful facts with the relaxation of the entertainment environment. For this reason, it is customary for cartoons to use a constructive language against the rulers by generally considering the social interest. However, it is also observed that new contents are produced in cartoons to construct social concepts or to change existing perception. One of them is the eating habits, nutrition environments and features are explained. In these cartoons, the situations encountered in nutrition environments are criticized humorously and their sensitivity towards how these environments should be emphasized. Foods consumed again, cooking methods are among the other features that decorate these cartoons. Foods in cartoons are also important in terms of revealing foods affecting the period. Their identification will contribute to the discovery of nutritional habits and cooking methods and to the knowledge of foods. Therefore, such a study is desirable. These features also II. Cartoons of the Constitutionalist Period will be examined.

Key words: cartoons, nutrition, second constitutionalist period, magazines

Giriş

Karikatürler, insan ve toplumun her türlü durumunu konu alarak abartılı bir biçimde vermeye çalışan bir sanat dalıdır. Eğlence temelli ve mizah anlayışıyla ele alınan ve toplumda dikkat çekilmek istenilen konu hakkında izleyeni kimi zaman tebessüm etmeye kimi zaman da eleştirel düşünmeye sevk eden, çizim ve edebiyatın bileşimi olan bu sanat dalı, büyük oranda mevcut duruma muhalif içerikler üretmeyi amaç edinmiştir. Basında sosyal ve siyasi eleştiriler yapmak ve düşündürmek için sık kullanılan karikatürler, mizah ile harmanlanarak eğlendirme ortamının vermiş olduğu rahatlamayla en acı gerçekleri ortaya koyabilir ve bunu yaparken de çoğu zaman kırıcı olmaktan uzaktır. Bu nedenle karikatürlerde genellikle kamu yararını gözeterek iktidarlara, idarî yönetime, siyasî konulara karşı eleştirel bir dil kullanımı alışılagelmiş bir durumdur. Bunun yanında karikatürlerde toplumsal yeni bir durumun ortaya çıkışı veya mevcut algıların değiştirilmesi ya da düzeltilmesi gerektiğiyle ilgili de içerikler üretilebilmektedir (Balcıoğlu-Öngören, 1973: 5-8; Ana Britanica, 1992: 628; Coşar, 2010: 689-693; Kaya-Acarlı, 2018: 127-128; Güner, 2016: 24). Bunlardan biri de yeme-içme alışkanlıkları, beslenmeye etki eden etkenler (kuraklık, ekonomik sıkıntılar), beslenmenin sağlık üzerindeki etkileri, sözlü ürünlerde beslenme alt birimlerinden oluşan beslenme konusudur. Bu karikatürlerde dönemin yiyecekleri, yiyeceklerin ücretleri, yiyeceklerin durumu (azlığı-çokluğu), lokantaların temizlik anlayışının beslenme üzerindeki etkileri gibi alt konulara değinildiği görülmüştür. Döneminin beslenme anlayışını ve beslenme ile yiyecek bulmada göze çarpan özellikleri belirleme ve yorum yapma olanağı veren bu karikatürlerin incelenmesinin karikatür alanı, insan zekâsı yanında beslenmeyle ilgili algıların, dönemin yiyeceklerinin, pişirme usullerinin adlandırmalarının tespiti açısından da önemli olacağı düşünülmektedir. Bu bildiriyle II. Meşrutiyet'ten Harf Devrimi'ne kadar çıkan karikatürlerde beslenme, yiyecek adları, bunların Türk kültüründeki eşdeğer algıları ve ilişkilendirilen konuları çıkarılarak incelenecektir.

Bildirinin malzemeleri ilerleyen bölümde tanıtılacak olan Akbaba, Karagöz dergilerinden derlenmiştir. Nitel araştırma, tarama yöntemlerinin kullanıldığı bildiride, ortaya

çıkan sonuçların kültür dil bilim, kültürler arası iletişim, söz varlığı, anlam bilim, beslenme kavramının ilişkili olduğu ögeler gibi çalışmalara katkılar sağlayacaktır. Yine dönemin ekonomik sorunları, yiyeceklerin bulunamaması durumunda hükümetin geliştirdiği politikalar kapsamında da başta tarih olmak üzere, ekonomi ve sosyoloji gibi disiplinler arası alanlar için de önemli veriler sunulacaktır.

A-Çalışma Malzemelerinin Tarandığı Yayınlar

Araştırmada Akbaba dergisi 1922 yılının Aralık ayından başlayarak 1928 yılının Aralık ayının başlarına kadar olan süreçteki sayıları taranmıştır. Bu anlamda dergi, süreklilik göstermesi, koleksiyonda çok az eksiklerin olması sebebiyle önemli bir kaynak durumundadır. Taranılan koleksiyonda derginin ikinci sayısı 11 Aralık 1922 günü yayımlanmıştır. Koleksiyondaki son sayısı 3 Aralık 1928 tarihlidir. Dergide yer alan karikatürlerin önemli bir isimsiz, ya da çizerlerini adlarını belirtecek bir bilgi yoktur. Koleksiyon içerisinde 301 ile 312 sayıları eksiktir.

Mizah gazeteleri içinde Aydede konumuz itibariyle ele alınmıştır. Eski harfli koleksiyon olarak iki cilt halinde 90 sayı yer almaktadır. 2 Ocak 1922'den 9 Kasım 1922'ye kadar olan dönemde yer almaktadır. Harf devriminden sonra da aralıklı olarak yayınlanmaya devam etmiştir. Pazartesi ve Perşembe günleri haftada iki defa yayınlanmıştır.

Araştırmada kullanılan diğer bir gazete de Diken'dir. Gazetenin yayımı Ekim 1918'de başlamaktadır. Koleksiyondaki son sayı 11 Mart 1922 tarihlidir. 72 sayı olarak yer alan Diken'in koleksiyon içerisinde eksik bir sayısı bulunmamaktadır.

Güleryüz de çalışmada kullanılan gazeteler arasındadır. Gazete kendini milliyetçi, vatanperver bir yapıda tanımlamaktadır. her hafta Perşembe günleri yayınlanmaktadır. Koleksiyonda üç cilt halinde hazırlanmıştır. 122 sayı yayımlanan gazete koleksiyonunda eksiklik görülmemektedir

Salı ve Cuma günleri haftada iki defa yayınlanan Kâhya Kadın sekiz sayı ile basın hayatında yer almıştır. 4 Haziran 1326-7 Temmuz 1326 tarihleri arasında yayın hayatını sürdürmüştür.

Perşembe günleri yayınlanan Kalem gazetesi II. Meşrutiyet döneminin önemli bir yayın organıdır. Aynı ad altında 130 sayı yayınlanan gazete 21 Ağustos 1324 (3 Eylül 1908) - 18 Haziran 1327 (1 Temmuz 1911) tarihleri arasında yayınlanmıştır.

Karagöz de taranan önemli bir gazetedir. Bu gazetenin özelliği II. Meşrutiyet döneminden başlayarak 1928 yılının Aralık ayı sonlarına kadar, arada bazı eksikler olsa da, süreklilik anlamında geniş bir dönemi içermesidir. Bu anlamda yirmi yıllık bir dönem hakkında çalışmamız için önemli bir kaynak durumundadır.

B- Beslenme ve Beslenme Alışkanlıklar

1-Yiyecek ve İçecekler

a-Çorba

Günlük hayatta ana yemek öncesinde çorba tüketilmektedir. Halk arasında buna öğünlerin başı sofraların tacı da denilir. Buradaki çorba kavramıyla İtalya'nın da İtilaf Devletleri arasında yer aldığına dair vurgu yapılmıştır.

Çizeri: Belli değil Karagöz- Ha baba yiğidim, biraz daha kaynat, tuzu, biberi birden, âlem gördün, makarnacı çorbası nasıl pişer[1].	

b-Kırmızı Et Dışındaki Yemekler

Bulgur Haşlaması

Savaşın derin etkileriyle yiyecekler de eski özelliklerini gösterememektedirler. Önemli bir tüketim yiyeceği olan bulgur bile taşlı, kumlu ve yağsız bir şekilde yenilebilmektedir.

Çizeri: Belli değil Karagöz- Memur efendiler, zahmet edip çatal, bıçağınızı getirmeyiniz, ben size kira ile çatal bıçak vereyim, fakat ne çare ki içeride ne ekmek var, ne de taşlı, kumlu, yağsız bulgur haşlamasından başka bir şey yok[2].	

Dolma

Anadolu ve diğer Asya ülkelerinin işgal altında bulunması hazmı zor bir yemek olan dolma ile ifade edilmiştir.

[3]Çizeri: belli değil Avrupa- senin işlerini düşünmekten başım kazana döndü. Asya-senin dolmalarını yutmaktan benim karnım da davula döndü. Karagöz- ya üstünüzdeki milletleri hiç sormuyorsunuz, alt üst olmaktan hepsi harmana döndü.	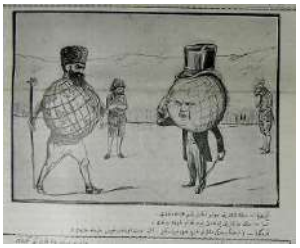

Yumurtalı Terbiye

Çeşitli yemeklere tat vermesi için kullanılan bir usuldür. Son yapılacak bir savaşla bağımsızlığın gerçekleşebileceği ve bunun için de yumurtalı terbiyenin üzerine limon sıkılmasıyla bu işlemin tamamlanabileceği vurgusuna yer verilmiştir.

Çizeri: belli değil Hacivat- yumurtalı terbiye çok münasip düşmüş, ama bir şeyi eksik gibi Karagöz-limonu değil mi işte onu da ben sıkıyorum[4].	

Uskumru Dolması

Evlilikte birlikte birtakım kuralların da gelebileceği imasında bulunulmaktadır. Bu anlamda dört maaş ikramiye, mecburi şişmanlama ve uskumru dolması ile pirzola yemek de kurallar arasında gösterilmektedir.

[1] Karagöz, sayı 1037, 30 Kânunusani 1334 (30 Ocak 1918) Çarşamba, s.1.
[2] Karagöz, sayı 1139, 25 Kânunusani 1335 (29 Ocak 1919) Cumartesi, s.4.
[3] Karagöz, sayı 1503, 12 Ağustos 1922 Cumartesi, s.1
[4] Karagöz, sayı 1480, 24 Mayıs 1922 Çarşamba, s.4

Çizeri: belli değil 1-Dört maaş birden mecburen kabul etmek kanunu, 2-mecburi şişmanlamak kanunu, 3-her gün mecburi uskumru dolması ve pirzola yemek kanunu, 4-sabahlara kadar devam eden mecburi eğlence kanunu, 5-mecburi tesettür kanunu (iskarpinin topukları dahi görünmeyecektir), 6-mecburigazete çıkarmak kanunu (kanunun neşrinden evvel tatbik edilmektedir), 7-mecburi sükut kanunu, 8-mecburi muaşaka kanunu, 9-düşmanı mecburi denize dökmek kanunu (Yunanlıların firarından sonra tatbike lüzum kalmamıştır)[5].	

Omlet

II. Meşrutiyet Dönemi'nde devlet yönetimi, cılk yumurtaya benzetilmektedir. Bunun nedeni de yönetimin dirayetsizliği, etkin bir yönetim anlayışının gösterilememiş olmasıdır.

Çizeri. Belli değil İttihat ve Terakki Cemiyeti-yumurtacı, bu küfelerdeki, yumurtaların hepsi cılk, bunlarla mebusan omleti yapılmaz. Yumurtacı-zarar yok efendim, bırakın, paskalya geliyor, ben onları pişirir, kırmızıya boyar, satarım[6].	

c-Et Yemekleri

Karikatürlerde çeşitli et yemeklerinden bahsedilmektedir. Bu anlamda ala hindi kızartması, piliç fırın, karaca buğulaması, lüfer, barbunyaya yer verilmiştir.

Çizeri: Belli değil Müşteri- Garson, etsiz ne yemekleri var? Malum ya, bugün et günü değil Garson- Ala hindi kızartması, piliç fırını, karaca buğulaması, lüfer, barbunya… Müşteri- Pekâlâ, et olmasın, onlardan getir. Karagöz- Allah erbab-ı hamiyeti eksik etmesin, gördün mü bey et yemiyor[7]!	

c.a-Et ürünlerine Dair Bilgiler

İstanbul başkent olması sebebiyle nüfusun et, şeker gibi temel ihtiyaç maddelerinin karşılanabilmesi için İaşe Nezareti kurulmuştur. Bu nezaret bu temel ihtiyaç maddelerini elden geldiğince halkın alabileceği fiyat düzeyinde sağlamaya çalışırken savaş vurgunlarının

[5] Güleryüz, sayı 103, 4 Nisan 1339 (4 Nisan 1923) Çarşamba, s.4.
[6] Kalem, sayı 7, 2 Teşrinevvel 1324 (15 Ekim 1908) Perşembe, s.9.
[7] Karagöz, sayı 1011, 31 Teşrinievvel 1333 (31 Ekim 1917) Çarşamba, s.4.

da ortaya çıkmasını engelleyememiştir. İnsanların bu dönemde et yerine kemik artıklarıyla da yetinmek zorunda kaldıkları anlatılmıştır.

Çizeri: Belli değil Kasap – Karagöz ağa, iaşenin etleri? Yetmişe fırsattan istifade et, kaç okka istersin? Karagöz- şuna iaşenin etleri deme, kemikleri de, asılı kemiklerin üstünde bir et göremiyorum.[8]	

Etin fiyatı anlamında da bir fikir edinmek mümkündür. 1919 yılının eylül ayında etin kilosu 75 kuruşa yükselmiştir. Karikatürde aynı zamanda et fiyatlarının gün içinde bile yükseldiği de gösterilmektedir[9].

Etin pahalı olması karikatürde "çayır kuzusu, kır gelini" diye nitelendirilen sümüklü böceğin et lokması olarak da görüldüğü mizahi bir ifadeyle gösterilmektedir.

Çizeri: Belli değil Hacivat- Vay ağucuk vay, şimdi de sümüklü böceklere mi musallat oldun Karagöz? Karagöz- Hiç ağzını yorma nafile, ne zamandır kuzu çıksın da et ucuzlasın diye bekliyorum, o mübarek de et pahasına, ateş pahasına, mevsimi geçmeden yemek bize nasip olmayacak. Bizim gibi düşünenleri yiyeceği işte böyle çayır kuzusu, kır gelinidir, akşama bize buyur, istersen tavasını, istersen haşlamasını yaptırayım. bak ne besili hayvancıklar[10].	

Etin pahalı olmasıyla insanların büyük parçalar halinde eti alamamak yerine daha ucuz et çeşitlerine (biraz kıyma, biraz pirzola) yöneldiği görülmektedir[11].

Et ürünleri hayat pahalılığı nedeniyle halkın et ve et ürünlerini elde edebilmesi zordur. Kasaptan ciğer isteyen bir milletvekiline kasabın muhtemelen milletvekilinin borçlu ve fakir olduğunu düşünmesi ve bunun sonucunda ciğer bile vermemesi konu edilmiştir.

Çizeri. Cemil Cem Balıkçıdan aldım, bakkal da verdi, fakat kasap efendi borcumu temizlemeden ciğer bile vermem diyor. Mebus olduğumu söylemedin mi?[12]	

Dil Haşlaması

[8] Diğer karikatürler, Güleryüz, sayı 6, 9 Haziran 1337 (9 Haziran 1921) Perşembe, bayram nüshası s.8; Güleryüz, sayı 15, 11 Ağustos 1337 Perşembe, s.4.
[9] Karagöz, sayı 1204, 13 Eylül 1919 Cumartesi, s.4.
[10] Karagöz, sayı 1266, 28 Nisan 1920 Çarşamba, s.4.
[11] Karagöz, sayı 1144, 12 Şubat 1919 Çarşamba, s.4; Karagöz, sayı 1285, 3 Temmuz 1336 (3 Temmuz 1920) Cumartesi, s.1.

[12] Kalem, sayı 48, 30 Temmuz 1325 (12 Ağustos 1909) Perşembe, s.1.

Garsonun, müşteri yemek çeşitleri sorduğunda dil haşlaması olduğunu söylemiştir. Müşteri de evinde eşinin dilinden bıktığını ifade etmiştir. Dil haşlaması kadın diliyle özdeşleştirilmiştir.

Çizeri: Mazhar Garson- Ala dil haşlaması var efendim, ister misiniz? Müşteri- hayır, onun daha alasını evde geç kaldığım geceler yiyorum![13]	

Kaz Püresi

Püreli kaz yemeği ifadesi paralı bir kaz yemeği şeklinde söylenmiştir. Burada kelime oyunuyla varlıklı ve zengin kişiler dile getirilmiştir.

Çizeri: Ramiz Garson- Püreli bir kaz getireyim mi efendim? Müşteri-Paralı bir kaz getirsen daha iyi olur![14]	

d-Tahıl ve Unlu Mamuller

Un

Savaş şartlarında bin bir güçlükle bazen kaliteli yiyecek maddelerine ulaşmak mümkün olabilmektedir. Bu anlamda 1919 Mart ayında İstanbul'da az da olsa halis una (has un) ulaşmak mümkün olabilmektedir.

Çizeri: Belli değil Hacivat-Karagöz, gözün aydın, al sana bir çuval halis un Karagöz- Yetiş imdat yetiş, oklavam, tavam her şeyim hazır, dört gözle bekliyorum[15].	

Yufka

Halkın ekmek ihtiyacını yufkadan karşılaması günümüzde bazı bölgelerde hâlâ devam etmektedir. Baklava ve börek vb. yapımının da ham maddesi yufkadır.

Çizeri: Belli değil Hacivat- Aman pek de canım istiyordu. Baklava açıyorsun, fakat Karagöz bu nasıl yufka! Karagöz- Başka yufkadan yaparsa şeker lazım, şimdi şeker yalnız gazetelerde var. Ben de bunlardan yufka açıyorum[16].	

Ekmek

[13] Akbaba, sayı 145, 24 Nisan 1340 (24 Nisan 1924) Pazartesi, s.2.
[14] Akbaba, sayı 231, 19 Şubat 1341 (19 Şubat 1925) Perşembe, s.3.
[15] Karagöz, sayı 1150,1 Mart 1919 Çarşamba, s.4
[16] Karagöz, sayı 1094, 21 Ağustos 1334 (21 Ağustos 1918) Çarşamba, s.4.

Savaş nedeniyle birçok maddenin kıtlığı çekildiğinden aynı zamanda üretim de çok düştüğünden buğday da bundan fazlasıyla etkilenmiştir. Kaliteli buğday bulmanın zorluğu göz önünde bulundurulduğunda ekmeklerin "çamur topağı" gibi kalitesiz olduğu vurgulanmaktadır. Bu kalitesiz ekmekler de vesikayla, karneyle alınabilmektedir.

Çizeri: Belli değil Karagöz- şişştt memur efendi, sen o has ekmeklerle uğraşma, onları zenginler yiyor, beş on dirhem eksik de olsa zenginlerin kesesine zarar vermez, vesika ekmeği denilen fakirlerin midelerini berbat eden şu çamur topağına bak![17]	

Ekmeğin vesikayla verilmesi başka bir karikatürde odunla karşılaştırılmıştır. Buna göre oduna benzetilen vesika ekmeği odundan daha pahalı bulunmaktadır. 1918 yılının aralık ayında kalitesi ekmeğin fiyatı on kuruş gibi yüksek bir düzeye ulaşmıştır.

Çizeri: Belli değil Hanım- Karagöz ağa, şunları da bari ver, kaç kuruşa yaparsın? Karagöz- nedir onlar? Vesika ekmekleri mi? Hanım- aa bu nasıl şey, odunu daha ucuz yapıyorsun, on kuruş pek çok!	

Ekmeğin kalitesizliği aynı zamanda kirece de benzetilmiştir.

Çizeri: Belli değil Hacivat- karagöz, afacanı karşına almış ne yapıyorsun? Biriniz tokmak vuruyor, biriniz değirmen çeviriyor, dünyaya ibret deri mi veriyorsun? Karagöz-kör müsün be herif, kireç gibi vesika ekmeklerini afacan havanda kırıyor, ben de değirmende çekiyorum[18].	

Mısır Ekmeği

Tarım ürünleri içerisinde mısır da önemli bir yer tutmaktadır. Buğdaya göre daha ucuz olması halkın bu ürüne ulaşmasında kolaylık sağlamaktadır.

[17] Karagöz, sayı 1121, 23 Kasım 1918 Cumartesi, s.4.
[18] Karagöz, sayı 1138, 22 Ocak 1919 Çarşamba, s.4.

Çizeri: Belli değil Hacivat- ne o Karagözüm, işi kurabiyeciliğe mi döktün? Acı badem kurabiyelerimi mi yapıyorsun? Karagöz-hayır Hacivat, mısır ekmeğinden kurabiye yapıyorum, bir okkadan yirmi beş kurabiye çıkıyor, biraz da şeker (okunamadı) veriyorum, yüzer yarımdan yetmiş beş kuruş bundan karlı iş mi olur?[19]	

Börek

İnsanların çok tükettiği börek de gerekli malzeme bulunduğunda yapılabilmektedir. Karikatürde böyle ender bir duruma işaret edilmiştir.

Çizeri: Belli değil Hacivat- ohh, yağma Hasan'ın böreği! Karagöz- Hacivat, Mister Wilson'un has börekleri! Çoluk çocuğun yüzleri güldü[20].	

Aşurelik Buğday

Büyük Taarruz sırasında bu ayın Hicri takvime göre muharrem ayına rastlaması ve bu ayda aşure yapılması geleneğine atfen muhalif olan Hürriyet ve İtilafçıların nümayişi aşure için buğday toplanması olarak ifade edilmektedir.

Çizeri: belli değil Muharrem münasebetiyle (okunamadı) Hürriyet ve İtilaf yaranı- gökte melek, yerde her can Mevlam hey, aşurelik buğday, goy, goy a canım. Karagöz- haydi başka kapıya, başka kapıya, buradan size buğday değil zırnık vermem.[21]	

Gözleme

Gözleme ile savaşa atıf vardır. Anadolu'nun savaşta yokluklardan el birliğiyle güzel iş çıkarılacağı anlatılmıştır. Gözlemenin de içindeki malzemelerin farklılığıyla lezzetlenmesi burada bu ilişkinin kurulmasını sağlamaktadır. Yine oklava da silahla ilişkilendirilebilir.

[19] Karagöz, sayı 1056, 6 Nisan 1334 (6 Nisan 1918) Cumartesi, s.4.
[20] Karagöz, sayı 1153, 15 Mart 1919 Çarşamba, s.4; Karagöz, sayı 954, 11 Nisan 1333 (11 Nisan 1917) Çarşamba, s.4.
[21] Karagöz, sayı 1508, 30 Ağustos 1922 Çarşamba, s.4

Karagöz, sayı 1340, 15 Kanunsani 1337 81921) Cumartesi, s.4 Çizeri: belli değil Hacivat- hazır elinde oklava varken Anadolu işi güzel gözleme yap bari. Karagöz-gözlemeyi ben de özledim de onu özlemekten göz göz oldu gözlerim, hele dur bakalım şu hamur adamakıllı bir mayalansın.	

Acıbadem Kurabiyesi

Hamur işleri arasında kurabiyeden de söz edilmektedir. Buradaki kurabiye kavramıyla kurabiye ticareti ifade edilmektedir. Kurabiye mısır ekmeğinden yapılmakta ve ortalama 1 okkadır (1200 gram). 1 okkadan 25 kurabiye çıkmaktadır ve bu da kurabiye ticaretini kârlı bir şekle dönüştürmektedir.

Çizeri: Belli değil Hacivat- ne o Karagözüm, işi kurabiyeciliğe mi döktün? Acı badem kurabiyelerimi mi yapıyorsun? Karagöz-hayır Hacivat, mısır ekmeğinden kurabiye yapıyorum, bir okkadan yirmi beş kurabiye çıkıyor, biraz da şeker (okunamadı) veriyorum, yüzer yarımdan yetmiş beş kuruş bundan karlı iş mi olur?[22]	

Leblebi

Kuruyemişin insanı rahatlatan özelliği vardır. Leblebi de bir kuruyemiş cinsi olduğundan buna yer verilmiş, ancak verginin ağırlığı nedeniyle vergi kağıdı da leblebiyle eş değer gösterilmiştir.

Hanım efendi makbuz getirdim. Evin vergisi için mi? Hayır, küçük bey leblebi aldı, onun vergi kâğıdı	

e-Sebzeler

Karikatürde sebzelere de yer verilmiştir, ancak fiyatlarda bir ucuzlama görülse de bunun ürün bolluğundan değil sebzelerin çürümeye başlaması neticesinde nispî bir ucuzlama meydana gelmektedir.

[22] Karagöz, sayı 1056, 6 Nisan 1334 (6 Nisan 1918) Cumartesi, s.4

Çizeri: Belli değil Pırasacı- ibadallah, iki kuruş Karagöz- aferin be, şehremanetinin tarhını kabul eden yalnız siz çıktınız. Pırasacı- onun için değil kartlaştı, kimse almıyor da onun için ucuz veriyorum[23].	

Patates

Önemli bir tüketim maddesi olan patates de muhtemelen ürünün bolluğu sebebiyle bir gelir elde edilememektedir. Bu yüzden uzun bir anlatımla, bu gelirin elde edilemeyeceği gösterilmiştir.

Çizeri: Belli değil Hacivat- Karagöz, ne yapıyorsun? Yazıktır yahu, bu kadar patates denize dökülür mü? Karagöz- sen ne bilirsin avanak, ben onlardan ispirto istihsal edeceğim. Hacivat- patates denize dökmekle istihsal edilir mi? Karagöz- hay cahil hay, ben bunları denize döker dökmez iri balıklar aynen yutacaklar, midelerinin hararetiyle tahlil ve tahmis edecek. Badehu bu büyük balıklar küçükleri yutacak, küçükler de midedeki patates ispirtosunu içip sarhoş olacaklar, sarhoşluk bu ya, büyük balığın midesinde kavga çıkarıp dışarı firlayacaklar. O zaman limanda müteaddit balıkçı sandalları bulunduracağım, balıkçılar bunları olta ile birer birer avlayarak bana getirecekler, ben de bunları mengeneye koyup sıkıştıracağım, sarhoş balıkların midelerindeki ispirtoda saf bir halde bad-ı hevadan süzülerek bilahare müzahedeye vaz edip kim fazla verirse ona ihale ve bu suretle iaşenin hukukunu muhafaza… Hacivat- yetişir, yetişir aklınla yaşa![24]	

Lahana

Sebzeler içerisinde lahanaya da yer verilmiştir. Fes takmanın fesin pahalılığı sebebiyle lahana ucuzluğu nedeniyle başa takılmasından, hem de kapuska yemeği yapılmasından bahsedilmiştir.

[23] Karagöz, sayı 1164, 23 Nisan 1919 Çarşamba, s.1.
[24] Karagöz, sayı 1162, 16 Nisan 1919 Çarşamba, s.4.

Çizeri: Belli değil Hacivat- Karagöz, ne başındaki lahana? Karagöz-ne yapayım Hacivat, iki yüz kuruşa fes aldım ya, işte böyle kırka bir lahana alır, başıma geçiririm, iyice bağlanınca ala bir kapuska, kırkına yine lahana, böyle böyle bakalım ne olur?[25]	

Salatalık (hıyar)

Salatalık da karikatürlerde geçen sebzelerdendir. 1918 yılı Mayıs 3 tanesi 90 kuruşa satılmaktadır. Bir mukayese anlamında etle karşılaştırıldığında (70 kuruş) salatalık daha pahalıya gelmektedir. Bunun nedeni de savaş dolayısıyla tarım ürünlerinin yetersizliğidir.

Çizeri: Belli değil Hacivat- ulan böyle terbiyesizce oturmuşsun da kuruluyorsun, yaptığın da cacık! Karagöz- beğenemedin mi? Miras yediliğim tuttu, üç hıyar doksan kuruş, elli kuruş da yoğurt, şöyle böyle yüz elli kuruş![26]	

d-Meyveler

İzmir Üzümü

İzmir'in düşman işgalinden kurtuluşu üzüm[27] gibi bir meyveyle, yapılan işin önemine ve güzelliğine ithaf edilmiştir.

Çizeri: Belli değil Karagöz- İzmir üzümünü düşman kahrederek kazandık ey yıldırım gazi, yaptığın bu kaymak gibi işlere Edirne'nin kaymağını da sulhen ve siyaseten hak ettik, buyur afiyetle ye, başlar tacı başkumandan! [28]	

İncir

Ege Bölgesi'nin önemli bir tarım ürünü olan incir ile Milli Mücadele'nin kazanılıp İzmir'in düşman işgalinden kurtarılacağı ifade edilmektedir.

Çizeri: Sedat Simavi Baki kalan bu kubbede bir hoş seda imiş, yahut baki kalan bu seferde bir kutu incir imiş[29].	

[25] Karagöz, sayı 1019, 28 Teşrinisani 1333 (1917) Çarşamba, s.4.
[26] Karagöz, sayı 1069, 22 Mayıs 1334 (22 Mayıs 1918) Çarşamba, s.4.
[27] Karagöz, sayı 1514, 20 Eylül 1922 Çarşamba, s.1.
[28] Karagöz, sayı 1516, 27 Eylül 1922 Çarşamba, s.1.
[29] Güleryüz, sayı 26, tarih yok, s. 4.

Kavun

Yaz meyveleri içerisinde yer alan kavun da tatlı ve sulu olması itibariyle sevilen bir meyvedir. Karikatürde de kavunun çokluğuna atfen kavun sergisi "kavun bankası" olarak nitelendirilmiştir.

Çizeri: Belli değil Karagöz- Ağam, kavunlar kaça? Kavuncu- Elliye verdik, şurada on bin tane şey geldi. Karagöz-Haydi Hacivat, yanlış gelmişiz, burası sergi değil, Kavun bankası[30].	

Muşmula-Döngel-Beşbıyık

Muşmula meyvesi karikatürde beşbıyık ve döngel eş anlamlılarıyla da kullanılmıştır. Bunlar, birden fazla evlilik yapan kocanın eşlerini tanımlamak için kullanılmıştır.

Çizeri: Belli değil Büyük hanım muşmula, bey efendi beş bıyık, küçük hanım döngel![31]	

Keçiboynuzu

Halk hekimliğinde kullanılan keçiboynuzu karikatürde olumsuz bir durumla (aldatma) yani iki sevgiliyi gören koca için ifade edilmiştir.

Çizeri: Belli değil Telefon cilveleri Zevç-Evde yemiş var mı? Zevce- Yalnız keçiboynuzu eksik![32]	

e-Tatlılar ve Tatlı Malzemeler

Şeker

Şeker insan hayatında önemli bir yer tutmaktadır. Özellikle de içeceklerin tatlandırılmasında vazgeçilmez bir maddedir. I. Dünya Savaşı içerisinde yokluklar nedeniyle birçok maddenin sıkıntısı çekilmiş ve bunlar savaşın ilerleyen yıllarında karaborsaya düşmüştür. Bu karaborsacılıktan büyük kazanç sağlayan muhtekirler ortaya çıkmıştır. Öyle ki bazı kişilere bu ticareti yapma ayrıcalığı tanınmıştır. Şeker de bu ayrıcalıklı maddeler arasında yer almaktadır. 1918 yılı sonlarına doğru şeker kıtlığı daha fazla hissedilmeye başlanmıştır, bu yüzden de aşırı bir artışla kilosu dokuz kuruş gibi yüksek bir meblağa ulaşmıştır.

[30] Karagöz, sayı 998, 12 Eylül 1333 (12 Eylül 1917) Çarşamba, s.4.
[31] Akbaba, sayı 210, 8 Kânunuevvel 1340 (8 Aralık 1924) Pazartesi, s.3.
[32] Akbaba, sayı 144, 21 Nisan 1340 (21 Nisan 1924) Pazartesi, s.4.

Çizeri: Belli değil Karagöz- Sahipsiz 84 vagon şeker var, sahibi her kimse yirmi dört saat zarfında meydana çıksın, çıkmazsa beytü'l-mal tarafından müzayede ile satılacak! Hacivat- Karagöz, ne bağırıyorsun, çenene yazık, gördün mü? Şeker mi o? Kimin olursa olsun halka dağıtalım, kilosu dokuz kuruştan değil mi? Fabrikası para isterse veririz, haydi şunları sandala aktarmaya başla![33]	

Şeker kıtlığı Cumhuriyetin ilk yıllarında bile devam etmektedir. Hükümet de bunun için şeker fabrikalarının yapımına başlayacaktır[34].

Helva

Halkın severek yediği helvanın ana maddesi olan şekerin 1919 yılının Nisan ayında İstanbul'a gelmesine rağmen bunun halka ulaşmadan, muhtekirler tarafından alınıp karaborsaya düşürüldüğü anlaşılmaktadır.

Çizeri: Belli değil Hacivat- çok şükür karagözüm, işte şeker geldi, artık vat ettiğin helvayı akşama yaparsın değil mi? Karagöz- sen şekerlerin girdiği kapıyı görüyor musun, onun girdiği yere bila numara muhtekir hanı derler, böyle olunca helvayı akşama değil gelecek seneye bile yiyemeyiz[35].	

Tahin Helvası

İnsanların severek tükettiği tahin helvası, dönemin şartlarında çok kaliteli olmayıp taş, toprak ve çimento karışımıyla karşılaştırılacak şekilde berbat bir tada sahiptir.

Çizeri: Belli değil Hacivat- Karagöz, ne yapıyorsun? Taş, toprak, beton, çimento arma mı yapıyorsun? Karagöz- Tahin helva yapıyorum. Yediklerimiz bundan iyi mi?[36]	

Kar Helvası

Helva tatlılar içerisinde önemli bir yere sahiptir. Bu anlamda kar helvası benzetmesiyle dünyayı düzene sokmaya çalışan devletlerin bunu beğenmedikleri ifade edilmektedir.

[33] Karagöz, sayı 1114, 30 Teşrinevvel 1918 Çarşamba, s.4.
[34] Akbaba, sayı 335, 18 Şubat 1926 Perşembe, s.1.
[35] Karagöz, sayı 1162, 16 Nisan 1919 Çarşamba, s.1.
[36] Karagöz, sayı 1053, 27 Mart 1334 (27 Mart 1918) Çarşamba, s.4 .

Çizeri: Ramiz Nasrettin Hoca'nın kar helvası gibi, kendileri yaptılar, kendileri beğenmediler: Chamberlain-Dünyanın vaziyetini mazlum görüyorum[37].	

Baklava

Temel tüketim maddelerinin 1919 yılı ortalarına doğru nispeten bollaşmasıyla imkânı olanların baklava yapabildikleri, vesika ekmeği yerine de kaliteli undan ekmek tüketebildikleri anlaşılmaktadır.

Çizeri: Belli değil Ziyaretçiler- aman gazeteci efendiler, şu vesika ekmeğinin haline bakınız, haftada iki günde Kadıköy tarafında hiç ekmek vermiyorlar, şunları yazınız! Karagöz- şimdi laf dinleyemeyiz, bol şekerimiz var, baklava yiyoruz, ağızlarımız tatlandı, vesika ekmeği ağzımıza alamayız[38].	

Sütlü Aşure

Karikatürde kullanılan sütlü aşure söz grubunun ifade ettiği anlam ve ne ile ilişkilendirildiği açık bir şekilde belirtilmemiştir. Ancak onun bağışlanma isteğiyle ilgili olduğu düşünülmektedir.

Çizeri. Belli değil Hacivat- Herkesin bir derdi var, cümle âlem bi-huzur. Karagöz- İsteyene sütlü aşure varsa affedin bir kusur[39].	

Lat-i Lokum (Şekerleme)

Bir şekerleme türü olan lat-i lokuma, yaklaşan bayram münasebetiyle atıfta bulunulmuştur. Karikatürde ayrıca modern giyimli kadınlar da lokuma benzetilmiştir.

Çizeri. Belli değil Hacivat- Bayram geliyor diye karlı iş buldun ha Karagöz? Karagöz-Kaymaklı lat lokumları gelince akidem bozuldu Hacivat, darılma, gücenme![40]	

[37] Akbaba, sayı 340, 8 Mart 1926 Pazartesi, s.1.
[38] Karagöz, sayı 1161, 12 Nisan 1919 Cumartesi, s.4; Karagöz, sayı 954, 11 Nisan 1333 (11 Nisan 1917) Çarşamba, s.4
[39] Karagöz, sayı 1505, 19 Ağustos 1922 Cumartesi, s.1.
[40] Karagöz, sayı 1480, 24 Mayıs 1922 Çarşamba, s.4.

Akide Şekeri

Bir şeker çeşidi olan akide de karikatürde gelenekselliği, aynı zamanda eskiyi nitelendirmektedir.

Çizeri. Belli değil Hacivat- Bayram geliyor diye karlı iş buldun ha Karagöz? Karagöz-kaymaklı lat lokumları gelince akidem bozuldu Hacivat, darılma, gücenme![41]	

Nane Şekeri

Bir şekerleme olan nane şekeri ağzın tatlandırılmasında kullanılan bir üründür. Karikatürde bu tat kadının güzelliği ile ilişkilendirilmiştir.

Çizeri: Mehmet Cemal Nane suyu, nane şekeri, benim canım seni şeker[42].	

Ekmek Kadayıfı

Milli Mücadele hareketinin 1922 Şubat ayında geldiği durum itibariye önemli bir başarı gösterdiği anlaşılmaktadır. Bu duruma karikatürde "ekmek kadayıfı" ile atıf yapılmıştır.

Çizeri: Belli değil Güleryüz sofrasının leziz taamlarından, İki katılı ekmek kadayıfı[43].	

Çikolata

İnsanları mutlu eden bir yiyecek olarak görülen çikolata, karikatürde alınmaması durumunda kadınların boşanma sebebi olarak gösterilmiştir.

Çizeri: Ramiz Talak hakkı kadınlara da verilirse… Zevce- Eğer akşama çikolata getirmezsen vallahi boşarım![44]	

Güllaç

Ramazan ayında güllaç hazırlanması bir gelenektir. Ancak burada çok tatlı yemenin sağlığa olumsuz etki yapacağı anlatılmaktadır.

[41] Karagöz, sayı 1480, 24 Mayıs 1922 Çarşamba, s.4.
[42] Diken, sayı 48, 8 Nisan 1336 (8 Nisan 1920) Perşembe, s.12.
[43] Güleryüz, sayı 40, 2 Şubat 1338 (2 Şubat 1922) Perşembe, s.8.
[44] Akbaba, sayı 134, 17 Mart 1340 (17 Mart 1924) Pazartesi, s.3.

Çizeri: Sermet Memurlarda Ramazan hazırlığı Zevce- Yahu, Ramazan geldi, hala güllaç almadın! Zevç- Hanım, doktor havale geldiği zaman güllacı alırsın dedi![45]	

f-**Süt ve Süt Ürünleri**
Edirne Kaymağı

Milli Mücadele'nin başarılı olması ve bunda Mustafa Kemal Paşa'nın büyük etkisi, şahsında Edirne kaymağı gibi bir ifadeyle anlatılmaktadır.

Çizeri: Belli değil Karagöz- İzmir üzümünü düşman kahrederek kazandık ey yıldırım gazi, yaptığın bu kaymak gibi işlere Edirne'nin kaymağını da sulhen ve siyaseten hak ettik, buyur afiyetle ye, başlar tacı başkumandan [46].	

Girit Peyniri

Yiyecekler arasında peynir de yer almaktadır. Bu anlamda Girit Adası'nın peyniri meşhur olduğundan bu peynir cinsine de yer verilmiştir.

Çizeri. Belli değil Bu resmin manasını tamimiyle izah edenlere: Kura itibariyle Bir kıyye Girit peyniri Bir kıyye Sisam zeytinyağı Bir adet nazar muskası Kura Meclis-i Mebusan'ın üçüncü içtimaının birinci günü keşide edilecektir[47].	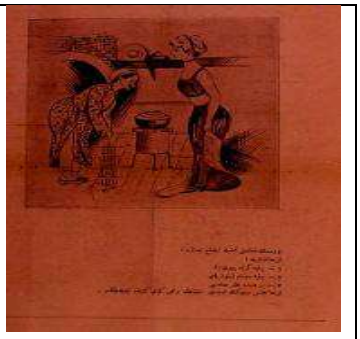

Yoğurt

Hayat pahalılığı 1. Dünya Savaşı'nın son yılında hızla artmıştır. Süt ürünlerinden yoğurt da miktarı belirtilmemekle birlikte 50 kuruşa yükseldiği görülmektedir.

Çizeri: Belli değil Hacivat- ulan böyle terbiyesizce oturmuşsun da kuruluyorsun, yaptığın da cacık! Karagöz- beğenemedin mi? Miras yediliğim tuttu, üç hıyar doksan kuruş, elli kuruş da yoğurt, şöyle böyle yüz elli kuruş![48]	

[45] Akbaba, sayı 139, 3 Nisan 1340 (3 Nisan 1924) Perşembe, s.3.
[46] Karagöz, sayı 1516, 27 Eylül 1922 Çarşamba, s.1.
[47] Kâhya Kadın, sayı 1, 4 Haziran 1326 (17 Haziran 1910) Cuma, s.4 .
[48] Karagöz, sayı 1069, 22 Mayıs 1334 (22 Mayıs 1918) Çarşamba, s.4.

Süt

İnsan sağlığı için yararlı bir içecek olan süte hile karıştırılması sıklıkla rastlanan bir durumdur. Bu anlamda sütçü de kendisinden alınacak sütün saf ve temiz olduğu garantisini vermektedir.

Çizeri: Belli değil Karagöz- uğurlu ola çelebi, sütçülüğe mi, başladın? Hacivat- evet karagöz, artık çocuğa, eve süt lazım oldukça benden alırsın, hem saf, hem sağlam![49]	

Süt, özellikle bebeklerin beslenmesinde önemli yer tutmaktadır. Burada inek sütüyle beslenme ileriki hayatta erkeğin aldatılmasıyla ilişkilendirilmiştir.

Akbaba, sayı 336, 22 Şubat 1926 Pazartesi, s.3. Çizeri: Sermet Ben oğlumu inek sütüyle beslemiştim. Ya, tevekkeli değil, boynuzları çıkıyor!	

g-.Yağlar

Yağın günlük hayatta vazgeçilmez bir yeri vardır. Özellikle de zeytinyağının yararları sebebiyle tercih edildiği, Susam, zeytinyağı meşhur olduğundan karikatürde bahsedilmiştir.

Çizeri. Belli değil Bu resmin manasını tamimiyle izah edenlere: Kura itibariyle, bir kıyye Girit peyniri, bir kıyye Sisam zeytinyağı Bir adet nazar muskası, kura Meclis-i Mebusan'ın üçüncü içtimaının birinci günü keşide edilecektir[50].	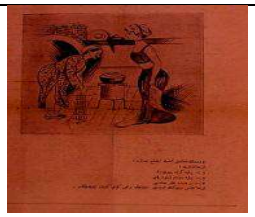

Zeytinyağı

Önemli bir sanayi ürünü olan zeytinyağı ve buna sahip olmak bir zenginlik işareti olarak karikatürlerde yer almıştır. Kadınların da zeytinyağı tüccarı ile ilişkilerinin olması konu edilmiştir.

Çizeri. Zeki Cemal Biz mantoları terziler yapar zannederdik Mantonu kime yaptırdın? Bir zeytinyağ tüccarına![51]	

Kuyruk Yağı

[49] Karagöz, sayı 1191, 30 Temmuz 1919 Çarşamba, s.4.
[50] Kahya Kadın, sayı 1, 4 Haziran 1326 (17 Haziran 1910) Cuma, s.4
[51] Aydede, sayı 16, 23 Şubat 1338 (23 Şubat 1922) Perşembe, s.4

Bu kelime bir çıkar elde etme anlamında kullanılmaktadır. Buna karşılık karikatürde kuyruk yağı, zayıflatılmanın sebebi olarak gösterilmiş ve haklılıkla ilişkilendirilmiştir.

Çizeri: belli değil Hemşiremin şikâyetlerini haklı buluyorum, zavallıyı tamamen eritmişsiniz. Zaten onu bana yağlı bir kuyruk diye vermediniz miydi?[52]	

h-Baklagiller

Tarım ürünleri içerisinde baklagiller önemli bir yer tutmaktadır. Bu anlamda faydalı ve değerli olması itibariyle bulgur ve fasulyeye değinilmiştir.

Çizeri: Belli değil Hacivat- Bininci nüshanın intişarı münasebetiyle bütün eşhas-ı perde zat-ı çeşm-i siyahileri tebrik için oynayarak, göbek atarak çiçekler takdimine gelmişler, kabulünü rica ediyorlar. Karagöz- Peki teşekkür ederim ama şu zamanda beyhude bir çok para sarfiyla çiçek getireceklerine biraz bulgur, fasulye gibi şeyler getirseydiler daha ziyade memnun olurdum[53].	

ı- Bal (Ankara Balı)

Bal insan sağlığı için çok yararlıdır. Kaliteli bir bal anlamında Ankara balından söz edilmektedir. Bu bal ile Ankara'nın ileride alacağı öneme işaret edilmektedir.

Çizeri: Sedat Simavi Celalettin Arif Bey- galiba Ankara balı size tatlı geldi. Bir türlü ayrılmak istemiyorsunuz[54].	

i. Balık

Müşterinin balıkçıya, balıklarının taze olmadığını söylemiş. Balıkçı da hâlâ canlı olduğunu ifade etmiştir. Müşteri de canlılık ile tazelik arasındaki farkı belirtmek için balıkçının da canlı olduğunu, ancak taze olmadığını dile getirmiştir.

Çizeri: Sermet Müşteri- Balıkların taze değil galiba! Balıkçı- Ne diyorsun beyim, daha canlı!. Müşteri- Ayol, sen de canlısın ama taze değilsin![55]	

[52] Akbaba, sayı 128, 25 Şubat 1340 (25 Şubat 1924) Pazartesi, s.3.
[53] Karagöz, sayı 1000, 19 Eylül 1333 (19 Eylül 1917) Çarşamba, s.1.
[54] Diken, sayı 66, 24 Kânunuevveli 1336 (24 Aralık 1920) Cuma, s.1.
[55] Akbaba, sayı 106, 10 Kânunuevvel 1339 (10 Aralık 1923) Pazartesi, s.3; Akbaba, sayı 123, 7 Şubat 1340 (7 Şubat 1924) Perşembe, s.3; Akbaba, sayı 129, 28 Şubat 1340 (28 Şubat 1924) Perşembe, s.2.

j-Kahvaltı Malzemesi

Ramazanın yaz aylarına rastlaması iftarda yenen yiyeceklerin de çeşitliliğini gündeme getirmektedir. Hafif iftarlık anlamında bazı yiyecekler (kaşar peyniri, zeytin, frenk üzümü, çilek reçeli) çeşitli kadın tiplerine benzetilmiştir.

Çizeri: Ramiz İftarlık, Bir yudum su, kaşar peyniri, zeytin, frenk üzümü, çilek reçeli[56].	

Reçel

Kahvaltıların vazgeçilmez tatlısı olan reçel, evlilik ile ilişkilendirilmiştir. Reçel kavanozunda içindekilerin dışarıya dışındakilerin de içeri girmek istemesi bunun bir ifadesi olarak gösterilmektedir.

Çizeri: Ramiz İzdivaç, reçel kavanozu gibidir, içindekiler dışarı çıkmak, dışarıdakiler içine girmek ister![57]	

k-İçecekler

Çay

Çay I. Dünya Savaşı'nın sıkıntılı döneminde yokluğu hissedilen maddeler arasında yer almıştır. Buradaki çay teriminin günümüzdeki çayı ifade edip etmediği açık olmamakla birlikte muhtemelen, tarçın, adaçayı, nane gibi çay halinde tüketilen maddeleri de içine aldığı düşünülmektedir.

Çizeri: Belli değil Hacivat- Karagöz, sus, gürültü etme, rahatımı bozma! Karagöz-Rahatını bozmuyorum, on beş gün istirahat zamanında keyfini getirmek için çubuk çay takdim ediyorum![58]	

Sütlü Çay

Sevilen bir içecek olan sütlü çay, İstanbul'daki Rus kahvelerinde tüketilmektedir.

Çizeri. Belli değil Rus kahvelerinde Ne istiyorsunuz efendim? Karagöz- Ne istediğimi biliyorsun, fakat ondan evvel birer sütlü çayını içelim de yol olsun[59].	

[56] Akbaba, sayı 140, 7 Nisan 1340 (7 Nisan 1924) Pazartesi, s.1.
[57] Akbaba, sayı 314, 7 Kânunuevvel 1341 (7 Aralık 1925)Pazartesi, s.3.
[58] Karagöz, sayı 1124, 4 Kânunuevvel 1918 Çarşamba, s.1.

Kahve

Sohbet ortamlarında kahve içmek bir adettir. Aynı zamanda önemli bir işin sona ermesi durumunda da kahve içilmektedir. Milli Mücadele'nin başarılı ortamında ve Sakarya Zaferi'nden sonra artık "sulh kahvesi" içilmesi dile getirilmektedir.

Çizeri. Belli değil Hacivat- bu mösyö sulh kahvesini döküyor, anladım, fakat ötekiler necisi? Karagöz-hık da diyicisi[60]	

Lohusa Şerbeti

Doğum yapan kadınların lohusalık döneminde şerbet ikram edilmektedir. Düğünlerinde ne ikram edelim sorusuna kocasının muhtemelen karısının hamileliği nedeniyle lohusa şerbeti ikram edilmesinin daha uygun olduğunu belirtmiştir.

Çizeri: Ramiz Kadın- Düğünümüzde davetlilere yemek verelim, çay mı? Erkek- Birer lohusa şerbeti versek daha münasip![61]	

Alkollü İçecekler

İçecekler bahsinde alkollü içeceklerin de karikatürlerde yer aldığını söylemek gerekir. Bu anlamda şampanya, viski, vermut gibi pahalı alkollü içkilerden söz edilmektedir.

Çizeri: belli değil Karagöz- Viski şampanya, vermut gibi müstesna şeylerden sonra münakaşa edilmez, tirbişon bile döndürmez.	

3.Yiyecek ve İçeceklerle İlgili Deyim ve Atasözleri

Yağma Hasan'ın Böreği

Bu deyim, sahipsiz bir malı ya da bolluğu ifade etmektedir. 1919 ayının Mart ayında İstanbul'da kısa süreli de olsa bazı tüketim maddelerine ulaşılabildiği anlaşılmaktadır. Bu anlamda kaliteli unun gelmesiyle kaliteli börek yapılabilme imkânının arttığı anlaşılmaktadır.

Çizeri: Belli değil Hacivat- Ohh, yağma Hasan'ın böreği! Karagöz- Hacivat, Mister Wilson'un has börekleri! Çoluk çocuğun yüzleri güldü[62].	

Maydanozlu Köfte

[59] Karagöz, sayı 1430, 30 Teşrinisani 1921 Çarşamba, s.4
[60] Karagöz, sayı 1435, 17 Kânunuevveli 1921 Cumartesi, s.1.
[61] Akbaba, sayı 307, s.2.
[62] Karagöz, sayı 1153, 15 Mart 1919 Çarşamba, s.4.

Bu deyim sofrada birçok yiyeceğin var olduğunu ifade etmektedir. Aynı zamanda Batı'dan Doğu'ya da birçok olayın meydana geldiğiyle de ilişkilendirilmiştir.

Çizeri. Belli değil Hacivat- Ne var ne yok Karagöz, ahval-i âlemde bir şey görebiliyor musun bari? Karagöz-Sorma Hacivat, neler neler maydanozlu köfteler, hele şu garpten şarka doğru çevirdikçe neler görüyorum bir bilsen[63].	

Çiğ Tavuk Yemek

İnsanların zor durumlara alışmaları anlamında kullanılan bir deyimdir. Buradaki anlamı da hatır için çiğ tavuk yenir, deyimi kullanılmıştır.

Çizeri: Belli değil Hacivat- Haydi bakalım Karagöz çelebi, pek yenir yutulur şey değil ama madem ki Avrupalı dostlarımız göndermişler, hatır için çiğ tavuk yenir derler, bari biz de şunu yemeğe çalışalım. Karagöz- Hatırları kalmasın, biz yemeğe çalışırız. (sansür)[64].	

Çorbada Tuzu Bulunmak

Bu deyim bir işe, olaya katkıda bulunmayı, az da olsa bir pay sahibi olmayı ifade etmektedir. Buradaki anlamı Anadolu'nun Rusya'dan yardım görmesi çorbada tuz olarak ifade edilmiştir. Bu durumun Yunanistan'ı destekleyen İngiltere'ye de tuzlu geldiğini ifade etmektedir.

Çizeri: Belli değil Rus- yahu hiç haber vermezsiniz. Mademki el birliği ile bir aş yapıyorsunuz. Ne olur, çorbada benim de tuzum bulunsun. Karagöz- gördün mü Moskof dayı, attığın tuz aşın tadını kaçırdı, hele hele Lord Curzon Beye tuzlu geldi. Galiba ki rengi değişti[65].	

Tuzunu Fazla Kaçırmak

Tuz, kararınca kullanıldığında yemeklere tat verdiği gibi fazla kullanılması halinde yemeğin yen(e)memesine neden olmaktadır. Bu deyim Milli Mücadele hareketinin başarıyla sonuçlanmasıyla İngiltere Başbakanı Lord Curzon'a tuzlu geldiğini anlatmıştır.

[63] Karagöz, sayı 1234, 27 Kânunuevveli 1919 Cumartesi, s.1.
[64] Karagöz, sayı 1291, 24 Temmuz 1336 (24 Temmuz 1920) Cumartesi, s.
[65] Karagöz, sayı 1536, 6 Kanunevvel 1922 Çarşamba, s.4.

Çizeri: belli değil Rus- yahu hiç haber vermezsiniz. Mademki el birliği ile bir aş yapıyorsunuz. Ne olur, çorbada benim de tuzum bulunsun. Karagöz- gördün mü Moskof dayı, attığın tuz aşın tadını kaçırdı, hele hele Lord Curzon Beye tuzlu geldi. Galiba ki rengi değişti[66].	

Kanlı Şerbet

Şerbet aslında tatlı bir içecek olsa da kanlı şerbet deyimi ile ülkenin işgalden kurtarılması için etkili bir mücadele yani son bir savaşın (Büyük Taarruz) yapılması gerekliliğine dair vurgu vardır.

Çizeri: Belli değil Hacivat- Harman zamanı kirizma yapıldığını da yeni gördüm, bunlar ne biçim çiftçi a Karagöz! Karagöz-Bunlar siyasi çiftçiler, harp ekip sulh biçecekler, ama toprak o kadar kurak ki, biraz kanlı şerbet vermeyince mahsul almak kabil değil[67].	

Kahve Dövücüsünün Hık Deyicisi

Bu deyim bir işi yapan kişinin yanında durarak iş yapıyormuş gibi gözüken kişileri anlatmak için kullanılmaktadır. Burada Yunanistan dışında İngiltere'ye atıfta bulunulmaktadır. İngiltere ile savaşılmamakla birlikte Yunanistan'a gereksiz desteksiz verdiği ifade edilmektedir.

Çizeri. Belli değil[68] Hacivat- Bu mösyö sulh kahvesini döküyor, anladım, fakat ötekiler necisi? Karagöz-Hık da deyicisi.	

Ense Kökünde Boza Pişirmek

Bu deyimle Milli Mücadele hareketinin başarısına yani İsmet Paşa'nın liderliğinde gerçekleşen iki İnönü Savaşı'na atıf vardır. Bu başarı karşısında Yunan ordusu komutanı Papulas zor duruma düşmektedir.

Papulas'ın bozasında boza pişiyor. Türkoğlu Yunan'a atınca künde şimdi Papulas'ın ense kökünde Düşman ordusunu sardı hezimet boza pişiriyor kumandan İsmet[69]	

[66] Karagöz, sayı 1536, 6 Kanunevvel 1922 Çarşamba, s.4.
[67] Karagöz, sayı 1504, 16 Ağustos 1922 Çarşamba, s.4
[68] Karagöz, sayı 1435, 17 Kanunevvel 1921 Cumartesi, s.1; Aydede, sayı 73, 11 Eylül 1338 (11 Eylül 1922) Pazartesi, s.1.
[69] Güleryüz, sayı 2, 12 Mayıs 1337 (12 Mayıs 1921) Perşembe, s.1.

Tuzlu Gelmek

Yemeklerin vazgeçilmez bir katkısı olan tuz, pahalılığın simgesi olarak kullanılmıştır. Bu anlamda lokantalarda en pahalı tatlının kaymaklı ekmek kadayıfı olduğu anlaşılmaktadır.

Çizeri: Sermet En tatlısı, En tuzlu imiş Müşteri- Bana tuzlu bir şey getir! Garson- O halde kaymaklı ekmek kadayıfı getireyim![70]	

Tok Ağırlamak Güç

Misafire armut ikramı yapılmış, misafir de muhtemelen armut yemeği bekârlıkla ilişkilendirerek kendisi evli olduğu için kabul etmemiştir. Bu durum da tok ağırlamak güçtür, atasözüyle vurgulanmıştır.

Çizeri: Ramiz Tok ağırlamak güçtür Garson- Bir armut takdim edeyim mi? Müşteri-Teşekkür ederim, evliyim[71].	

Tatlı Yiyip Tatlı Konuşmak

Türk toplumunda tatlının yeri büyüktür. Yemeğin sonrasında yenmesi yanında önemli günlerde de tatlı ikram edilmektedir. Bu anlamda Cumhuriyet Bayramı'nın kutlamaları, tatlı yemekle özdeşleştirilmektedir.

Çizeri: İcabi Hulusi İstanbul Allah ağzımızın tadını bozmasın Bugün pek tatlığın üstünde, hep tatlı yiyor, tatlı içiyor, tatlı konuşuyorsun. Tabi Cumhuriyet bayramımızın şerefine[72]!	

Keskin Sirke Küpüne Zarar

Sirke kelimesi ile zarara uğramak anlatılmıştır. Buradaki zarar ifadesi İngiltere'nin sömürgeleri ile ilgili durumuna atıftır.

Çizeri: Belli değil İngiltere dominyonların istiklaliyle yedi parçaya ayrıldı. Keskin sirke küpüne zarar[73].	

4.Önemli Aylar

[70] Akbaba, sayı 141, 10 Nisan 1340 (10 Nisan 1924) Perşembe, s.4.
[71] Akbaba, sayı 194, 13 Teşrinevvel 1340 (13 Ekim 1924) Pazartesi, s.2.
[72] Akbaba, sayı 407, 28 Teşrinevvel 1925 Perşembe, s.2.
[73] Akbaba, sayı 415, 25 Teşrinsani 1926 Perşembe, s.1.

Ramazan

Ramazan ayının kutsallığı sebebiyle toplumun sahip olduğu maddelerle hem kendi ailesi hem de çevresine iftar vermesi bir gelenek olarak da toplumda devam etmektedir.

Çizeri: Belli değil Aşçı kadın- Ramazanda efendi bulunmaz. Karagöz- bana efendi lazım değil yemek lazım, isterse efendi hiç gelmesin[74]	

5. Yiyecek ve İçeceklerle İlişkili Oyunlar

Yumurta Tokuşturmak

Kahvaltı sofralarının vazgeçilmez bir eğlencesidir. Bir iddia karşılığında yumurtaların tokuşturulmasıyla oynanan bu oyunda yumurtası kırılan oyunu kaybetmektedir. Bu karikatürde bu oyun gibi Yunanlıların Anadolu macerasını kaybedecekleri ifade edilmektedir. I. Ve II. İnönü Savaşları'nın kazanılmasına vurgu yapılmıştır. Bu ilgi de "paskalya yumurtası" ile kurulmuştur.

Çizeri: Belli değil Karagöz- hey çorbacılar, gelin, şu benim yumurta ile dövüştürün yahu, paskalya yumurtası değildir ama zarar yok. Hacivat- onunla kendileri vuruştular da tadını alınca hemen savuştular Karagöz, şimdi yanaşırlar mı hiç![75]	

6-Ziyafet Sofrası

Güleryüz gazetesinde yılbaşı münasebetiyle okuyucularına sevilen yemeklere bir liste verilmiştir. Bu listede "Terbiyeli kabak dolması, çiroz salatası, külbastı, irmik helvası, ekmek kadayıfı, kahve" yer almaktadır. Bu yiyeceklerle muhtemelen gazete yazarları ilişkilendirilmiştir.

Çizeri. Belli değil Sene başı dolayısıyla Güleryüz gazetesi tarafından keşide edilen ziyafet listesi Terbiyeli kabak dolması, çiroz salatası, külbastı, irmik helvası, ekmek kadayıfı, kahve[76].	

7. Sebze-Meyve Tüketiminde Usulsüzlükler

Lokantalar

[74] Karagöz, sayı 1181, 21 Haziran 1919 Cumartesi, s.1.
[75] Karagöz, sayı 1370, 30 Nisan 1337 (30 Nisan 1921) Cumartesi, s.4
[76] Güleryüz, sayı 36, 5 Kanunsani 1338 (5 Ocak 1922) Perşembe, s.5

Karikatürde lokantaya gitme alışkanlığı sıkça vurgulanmaktadır. Müşterilerin et yemeği istemelerine rağmen yemeklerde bunu görememeleri vurgulanmaktadır.

Çizeri: Ramiz Garson- Eti nasıl buldunuz beyim? Müşteri- Daha bulamadım, arıyorum![77]	

Yiyecek ve içeceklerden istenmeyen şeylerin (kıl, bez parçası, bulaşık bezi[78], kirli bir çeyrek[79] gibi) çıkması karikatürde hem işini iyi yapmama hem de espri anlamında kullanılmıştır.

Çizeri: Fahrettin Müşteri- Bu ne rezalet, çorbadan adi bez parçaları çıkıyor! Garson- İnsaf edin beyim, on kuruşluk çorbadan ipekli kumaş çıkmaz ya![80]	

Yemeklerin yapımında kaliteli malzeme kullanılması, o yemeğin de tadını artıracaktır. Karikatürde ifade edilen bulaşık yağıyla yemek yapma, kalitesiz bir yemeği ifade etmektedir.

Çizeri: Ramiz Beyoğlu'nda bir lokanta bulaşık yağından yemek pişirmiş Müşteri- Siz de yemeklerinizi bulaşık yağıyla mı pişiriyorsunuz? Garson- hayır, bizim usta çok temizdir, hiç yağ kullanmaz[81].	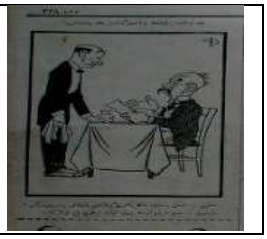

Bu usulsüzlükler arasında hizmetçilerin yemek yapımındaki israfı vurgulanmaktadır. Hizmetçinin yaptığı dolmaların büyük olması evin hanımınca beyin bu duruma kızacağı ifade edilmiştir.

Çizeri: Belli değil Hanım- Dolmaların pek büyük olmuş, bey yine kızacak! Bacı- Aa, niçin kızsın, sizin yutturduğunuz dolmalardan büyük değil ya![82]	

8. Alkollü İçeceklerin Yasaklanması

Men-i Müskirat Kanunu gereğince alkollü içkilerin bir süre yasaklandığı bilinmektedir. Bazı kullanıcıların içkilerin denize dökülmesi karşısında bir alkol bağımlısının

[77] Akbaba, sayı 209, 4 Kanunevvel 1340 (4 Aralık 1924) Perşembe, s.3
[78] Akbaba, sayı 168, 14 Temmuz 1340 (14 Temmuz 1924) Pazartesi, s.2
[79] Akbaba, sayı 345, 25 Mart 1926 Perşembe, s.5.
[80] Akbaba, sayı 113, 3 Kanunsani 1339 (3 Ocak 1923) Perşembe, s.4.
[81] Akbaba, sayı 338, 1 Mart 1926 Pazartesi, s.2.
[82] Akbaba, sayı 106, 10 Kanunevvel 1339 (10 Aralık 1923) Pazartesi, s.2.

da bu durum karşısında kendisinin de içki içtikten sonra denize atılmasını talep etmesi dile getirilmiştir. Yasağın 1925 yılında da devam ettiği anlaşılmaktadır[83].

Çizeri: Ramiz Müskirat denize dökülüyor Yahu, ben içeydim de beni denize at![84]	

9. Yeme İçme Adabı

Abur Cubur Yememek

Yemek yenilirken sofra adabına dikkat edilmesinin, insan sağlığına olan önemi vurgulanmıştır.

Çizeri: Sabit Tok, açın halini bilmez! Vali Bey- doktor, midemden muzdaribim. Doktor- Abur cubur yemeyiniz. Badema yemeklerinizi oktruvaya tabi erzak ve sebzelerden intihap ederseniz bir şeyiniz kalmaz![85]	

Avuç Avuç Yememek

Kızın, sofrada avuç avuç üzüm yemesini annesi eleştirmektedir. Bu eleştiri karşısında kız da elma, armut gibi meyvelerin ikişer üçer yenebileceğini, üzümün ise avuç avuç yenebileceği karşılığını vermiştir.

Çizeri: Cemal Nadir İyi ki kavun karpuz değil Kız, sofrada beni rezil ettin, avuç avuç üzüm yenir mi? Hiç olmazsa ikişer üçer yemeliydin! Ben ikişer üçer yemesini de bilirim ama, o elma, armut, kayısı gibi meyvelere mahsustur! [86]	

9. Kıtlıktan Etkilenme

Savaş, devlet hazinesine altıdan kalkılamayacak düzeyde bir yük getirdiğinden çalışanlar da bundan olumsuz yönde etkilenmişlerdir. Memurların maaşlarını bazen yarım aldıkları bazen de birkaç ay alamadıkları anlaşılmaktadır. Bu durum da memurların geçi düzeylerini derinden etkilemektedir. Bunun en çok hissedilen noktası da memurların devam ettiği lokantaların durumudur.

[83] Akbaba, sayı 232, 23 Şubat 1341 (23 Şubat 1925) Pazartesi, s.3.
[84] Akbaba, sayı 126, 17 Şubat 1340 (17 Şubat1924) Pazartesi, s.3.
[85] Akbaba, sayı 139, 3 Nisan 1340 (3 Nisan 1924) Perşembe, s.3.
[86] Akbaba, sayı 176, 11 Ağustos 1340 (11 Ağustos 1924) Pazartesi, s.4.

Çizeri: Belli değil Hacivat- bu adamlar kim? Neden bu kadar zayıflamışlar? Karagöz- Hacivat bak, bundan sonra zayıflamak isteyenler için içmelere, kaplıcalara gitmeye lüzum yok, iki gün memurin lokantasına devam kafi, bak şu zavallıların haline![87]	

Hayat pahalılığından halk da derinden etkilenmektedir. Bunun bir örneği olarak lokantada yemek yiyen kişinin bazı yemekler için "et yüz yirmi iken tabağını kırka yiyorduk, tabağı elliye çıktı" şeklinde hesap istenmesi hayat pahalılığının bir işareti olarak görülebilir.

Çizeri: Belli değil Garson- efendim, hesabınız işte, iki et yüz kuruş, iki sebze altmış, iki pilavlı, ekmek, su iki yüz elli, yüz de ondan garson, hatta yirmi, beş, ceman yekun, iki yüz yetmiş beş kuruş efendim. Karagöz- et yüz yirmiye iken tabağını kırka yiyorduk, tabağı elliye çıktı, anlamıyorum ki, dünya ters dönmüş, galiba bizim mideler ve keseler de ona uyup ters dönecek, bir bakan, soran bulunsa![88]	

Sonuç ve Değerlendirme

Bir belgenin yansıtma özelliği de bulunmaktadır. Bu özellikle bir belgede yer alan diğer ögeler, özellikleri ve yaşam biçimi içerisindeki yeri de belirlenebilmektedir. İnsanı ve toplumu tanıma açısından çok gerekli ve önemli olan bu hususlar, başta dil olmak üzere, kültür ve sosyoloji gibi disiplinler arası çalışmalar için materyal niteliğindedir. Karikatürler de yayımlandıkları dönemin özelliklerini yansıtmaları açısından yalnızca tarih için değil, dil ve kültüre de veriler sunabilen belgelerdendir. Bu çalışma çerçevesinde de karikatürlerde beslenme ve beslenme alışkanlıklarına dair şu sonuçlara ulaşılmıştır:

Karikatürlerde tespit edilen çorba ve yemekler, *çorba, bulgur haşlaması, dolma, yumurtalı terbiye, uskumru dolması, omlet, ala hindi kızartması, piliç fırını, karaca buğulaması, lüfer, barbunya, dil haşlaması, püreli kaz yemeği*dir. Bunlardan *çorba*, İtalya'nın İtilaf devletleri arasında yer alması; *bulgur haşlaması,* fakirlik ve kıtlık; *dolma*, Anadolu ve Asya ülkelerini işgal edip yenmenin zorluğu; *yumurtalı terbiye*, dalga geçmek; *uskumru dolması*, evlenme sonucu değişecek hayat; *omlet,* II. Meşrutiyet Dönemi'nin yönetimini beğenmemek; *ala hindi kızartması, piliç fırını, karaca buğulaması, lüfer, barbunya* et yemeği olarak görülmemekle; *dil haşlaması*, kadınların azarlamaları; *püreli kaz yemeği*, paralı bir kaz yani sevgiliyle ilişkili olarak ifade edilmiştir.

Un, yufka, ekmek, mısır ekmeği, börek, aşurelik buğday, gözleme, acıbadem kurabiyesi karikatürlerde geçen un ve unlu mamullerdir. Bunlardan *un, yufka* ve *ekmek*, ekmeğin karneyle satılması, unun bulunamaması, yufkanın yapılamaması gibi özelliklerle birlikte kıtlık ve ekonomik sıkıntılarla ilişkilendirilmiştir. *Mısır ekmeği*, buğday unu bulunmadığı durumlarda ona alternatif olarak gösterilmiştir. Bu aynı zamanda aynı maliyete daha fazla ürün elde edilmesi anlamında kurnazlığı da sembolize etmek için kullanılmıştır. *Börek*, yağma Hasan'ın böreği ile Mister Wilson'un has böreklerine atıf yapmak ve hatta eleştirmek için kullanılmıştır. *Aşurelik buğday*, Muharrem ayı yanında Hürriyet ve İtilafçıların nümayişiyle

[87] Karagöz, sayı 1133, 4 Kanunsani 1919 Cumartesi, s.4
[88] Karagöz, sayı 1191, 30 Temmuz 1919 Çarşamba, s.1.

ilgi kurmaktadır. *Gözleme*, Anadolu insanının ortak gayretiyle verilen milli mücadele ruhunu temsil etmekte ve başarıda yalnızca bir kişinin değil grubun payı olduğunu vurgulamaktadır. *Acıbadem kurabiyesi*, mısır unu kullanılarak yapılırsa ne kadar kâr elde edilebileceğiyle ilişkili olarak anlatılmıştır. Karikatürde çerezlere de yer verilmiştir. *Leblebi*, vergi kağıdı ile eş değer görülmüştür.

Karikatürde, *patates, lahana, salatalık* sebzeleri ile *İzmir üzümü, incir, kavun, muşmula-döngel-beşbıyık, keçiboynuzu* meyveleri de yer almaktadır. *Patates*, ürün bolluğuyla; *lahana,* fese alternatiflikle; *salatalık*, hayat pahalılığıyla; *İzmir üzümü,* yapılan işin önemi, zarafeti ve Milli Mücadele'nin başarısıyla; *incir,* Kurtuluş Savaşı zaferi üzerine yenilen tatlıyla; *kavun,* bollukla; *muşmula* ve *döngel* bir adamın iki karısıyla *beşbıyık* da iki hanımla evli erkekle; *keçiboynuzu*, aldatılan erkekle ilişkilendirilmiştir.

Şeker, helva, tahin helva, kar helvası, baklava, sütlü aşure, lat-i lokum (şekerleme), akide şekeri, nane şekeri, ekmek kadayıfı, çikolata, güllaç karikatürlerde geçen tatlılardır. Bu tatlılar da çeşitli kavram ve konularla ilişkilendirilmişlerdir. *Şeker*e ve *helva*ya karikatürlerde kıtlık, İaşe Nezareti'nin yaptığı özel satışlar yanında karaborsa satışları vurgulamak maksadıyla sıkça yer verilmiştir. *Tahin helvası,* dönemin yiyecek sıkıntısı ve kalitesizliği; *kar helvası,* dünyaya düzene sokmaya çalışan insanların yaptıklarını kendilerinin de beğenmediği; *baklava,* bolluk ve bereket, ekonomik sıkıntıların gitmesi; *lat-i lokum,* değişen şartlar neticesinde geleneğin bozulması; *akide şekeri,* gelenek; *nane şekeri*, kadın güzelliği; *ekmek kadayıfı*, iki eşli erkek ve Milli Mücadele'nin başarısı; *çikolata*, kadınların sevgisi ve yokluğunda boşanma isteği; *güllaç,* Ramazan hazırlığı ve havale geçirmek ile ilişkilendirilerek kullanılmıştır. Sütlü *aşure*nin neyle ilişkilendirildiği açıkça belirtilmemiştir. Ancak onun bağışlanma ile eşdeğer görüldüğü tahmin edilmektedir.

Süt ürünlerinden olan *Edirne kaymağı, Girit peyniri, yoğurt, süt* ise karikatürlerde, sırasıyla Milli Mücadele'deki başarıyla; Meclis-i Mebusan'da yapılacak çekilişlerle (büyük ihtimalle Girit ve Sisam sorununun çözümü meselesi); pahalılıkla; hile ve erkeğin aldatılmasıyla ilgili olarak yer bulmuştur.

Yağlar içerisinde yer alan *zeytinyağı, kuyruk yağı* da karikatürlerde zenginlik, konfor ve zayıflatma nedeniyle eşdeğer görülmüştür. *Baklagiller*, fayda ve değerle; *bal (Ankara balı)*, Ankara'nın önemi; *balık,* canlılık ve tazelik farkını örnekleme amacıyla; *kahvaltı malzemeleri (kaşar peyniri, zeytin, frenk üzümü, çilek reçeli)*, çeşitli kadın tipleri; *reçel*, evlilikle bağdaştırılarak kullanılmıştır.

İçeceklerden *çay*, keyiflenme; *sütlü çay,* Rus kahveleri; *kahve*, Sakarya Zaferi'nden sonra yapılan barış antlaşması; *lohusa şerbeti,* hamilelik nedeniyle yapılan zorunlu düğün; *alkollü içecekler (şampanya, vermut, viski),* içkiden sonra tartışmamakla ilgili olarak karikatürlerde yer almıştır.

Karikatürlerde beslenmeyle ilgili olarak *yağma Hasan'ın böreği, maydanozlu köfte, çiğ tavuk yemek, çorbada tuzu bulunmak, tuzunu fazla kaçırmak, kanlı şerbet, kahve dövücüsünün hık deyicisi, ense kökünde boza pişirmek, tuzlu gelmek, tok ağırlamak güç olmak, tatlı yiyip tatlı konuşmak, keskin sirke küpüne zarar vermek* gibi deyimler de bulunmaktadır. Bunlar da sırasıyla, azlık ve yerlilikle, Batı'nın Doğu'nun bütün işlerine karışmasıyla, Avrupalı'nın yaptığına tahammül etmekle, Anadolu'nun Rusya'dan yardım görmesiyle, Milli Mücadele'nin İngiltere Başbakanı Lord Curzon'a pahalıya patlamasıyla, Büyük Taarruz yapılmanın gerekliliğiyle, İngiltere'nin Yunanistan'a verdiği gereksiz destekle, Yunan ordusu komutanı Papulas'ın zor durumda kalmasıyla, pahalılıkla, evlilikle, Cumhuriyet Bayramı kutlamalarıyla, İngiltere'nin sömürgelerinin İngiltere'ye verdiği zararla

eşdeğer olarak karikatürde ele alınmıştır.*Ramazan,* beslenmede ve fakirlerin beslenmesiyle karikatürlerde kendine yer bulan konulardandır.

Yumurta tokuşturmak, beslenme ürünleriyle yapılan bir oyun olarak karikatürlerde işlenmiştir. Bu oyun, I. ve II. İnönü Zaferi'nin Paskalya yumurtasını kırmayla ilişkilendirilerek kullanılmıştır.

Ziyafet sofrası, bolluk bereketle ilişkilendirilmiştir. Bu sofra aynı zamanda terbiyeli kabak dolması, çiroz salatası, külbastı, irmik helvası, ekmek kadayıfı ile günümüz sofraları açısından karşılaştırma imkânı da sunmaktadır.

Karikatürlerde geçen beslenme yerleri ve ürünleri usulsüzlüklere de konu edilmiştir. Bu açıdan *lokantalar*, temiz olmama, yiyeceklerin içerisinden yabancı maddeler çıkmayla ilgili olarak yer almıştır. *Alkollü içeceklerin yasaklanması* da Anadolu'da beslenme kültürüyle ilgili olarak ele alınmıştır. Bunların kullanılmasının da 1925 yılında yasaklandığı anlaşılmaktadır. Karikatürlerde beslenmeyle ifade edilen konulardan biri de yeme içme adabıdır. Avuç avuç yememek, abur cubur yememek bu açıdan dikkate çeken kurallar olarak tespit edilmiştir.

Kaynakça

Kitap ve Makaleler

Ana Britanica (1992), Karikatür, C: 12, İstanbul: Meydan Yayınları.

Balcıoğlu-Öngören, (1973). *5o Yılın Türk Mizah ve Karikatürü*. Çeltüt Matbaacılık.

Coşar, Said (2010). "Edebiyatın Karikatürize Halleri". *Turkish Studies,* Volume 5/2 Spring 2010, s. 688-734.

Güner, Tuğba (2016). "İş Kazalarına Karikatürler Üzerinden Bir Bakış". *V. Türkiye Lisansüstü Çalışmaları Kongresi - Bildiriler Kitab*ı I, s. 21-40.

Kaya, Mehmet-Acarlı, Meltem (2018). "Cumhuriyetin İlk Yıllarına Kadar Türkiye'de Karikatürün Tarihsel Gelişimi", *Millî Kültür Araştırmaları Dergis*i, C 2, Sayı 2, s.127-133.

Süreli Yayınlar

Akbaba
Aydede
Diken
Güleryüz
Kâhya Kadın
Kalem
Karagöz

ENRICHMENT OF HUMUS SOIL IAYER SOLUBLE SALTS

ZHOLMAGANBETOVA M.A- PhD student of the department of chemistry
MUSINA A.S. - Doctor of Technical Sciences, Professor
Kazakh State Women's Pedagogical University.
Almaty,Kazakhstan

Abstract

Mineral fertilizers describe salts introduced into the soil before sowing to get high crop yields, which are essential for feeding plants. The plant has many elements: oxygen, hydrogen, carbon, nitrogen, phosphorus, magnesium, sulfur, potassium, sodium, calcium, iron, manganese, iodine, etc. included.

The elements needed for the growth of plants are obtained from the air (carbon, oxygen) and soil (water, mineral substances). Some elements, such as iron, are very small in the plant, in sufficient quantities in any soil. However, elements such as nitrogen, phosphorus, and potassium, which are of vital importance to plant nutrition, should be given to the plant as fertilizers, because plants absorb large amounts of these elements from the soil.

Nitrogen takes part in photosynthesis processes; phosphorus compounds play a big role in the growth of plants breathing, while potassium regulates the processes of life, improves the water regime, and facilitates the metabolism, the formation of carbohydrates in plant tissue. Some elements are naturally back to the soil. For example, nitrogen, which is organic in plant tissue (a protein that is the basis of plants and animal organisms), turns into semi-ammonia, and then by nitrogen and nitrite with bacteria, and is subsequently absorbed by the plant. Some nitrogen-free air is also used in bacterium-recycled organic matter. However, most of these can be absorbed by the plants or are washed away by groundwater from the soil.

If the amount of valuable soil in the soil is not supplemented by the introduction of fertilizers, the soil will be depleted and the yields will decline. This happens even when the soil has essential elements of the plant because the yield of the crop depends on the part that they can absorb and absorbs the entire plant in the soil. The share of absorbent of valuable substances is replenished by the general stock, but it is more commonly compared to the yield of the crop with the crop.

Therefore, the introduction of fertilizers to the soil, which provides high yields, is one of the most important agro-technical measures. Fertilizers that require very little nutrition for plants and contribute to the growth of plants are called microfiber products, and nutrients in their contents are called trace elements. These fertilizers are injected into kilograms per hectare or hectare per kilogram of soil. They contain chalk, manganese, copper, zinc and so on. containing salts.

Micro-fertilizers play an important role in the development of plants. Lack or lack of soil in the soil causes the plants to become ill, reduces the yields and reduces their quality. For example, when introducing only 0.5 kg of boron per hectare of soil, the yield of the seedlings will increase by 30%, while a small amount of manganese will increase corn productivity by 40-79%. Copper injection - increases the yield of wheat grain from peat in the soil from 3.8 to 15 centner/ hectare. As a micro-fertilizer, as a rule, it does not use pure salt of trace elements, they are used as natural minerals or industrial wastes. For example, the source of trace elements is pyrite, copper, boron residue, sludge remaining from manganese ore enrichment. is used.

Keywords: Soil, Fertilizer, Macroelements, Microelement, Salts, Humus, Agriculture, Soil enrichment, soluble salts.

ТОПЫРАҚ ҚАБАТЫНДАҒЫ ОҢАЙ ЕРИТІН ТҰЗДАРМЕН ГУМУСТЫ БАЙЫТУ

Докторант Жолмаганбетова М.А.
техника ғылымдарының докторы, профессор Мусина А.С.
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Алматы қаласы, Қазақстан

Түйіндеме

Минералдық тыңайтқыштар деп өсімдіктерді қоректендіру үшін қажет элементтері бар, жоғары егін шығымын алу үшін егістіктің алдында топыраққа енгізілетін тұздарды айтады. Өсімдік құрамына көптеген элементтер: оттегі, сутегі, көміртегі, азот, фосфор, магний, күкірт, калий, натрий, кальций, темір, марганец, йод және т.б. кіреді.

Өсімдіктер өсуіне қажет элементтерді ауадан (көміртегі, оттегі) және топырақтан (су, минералдық заттар) алады. Өсімдікке өте аз мөлшерде керек болатын, мысалы, темір сияқты кейбір элементтер кез-келген топырақта жеткілікті мөлшерде болады. Ал, өсімдіктердің қоректенуінде маңызы зор азот, фосфор, калий сияқты элементтерді тыңайтқыштар түрінде өсімдікке беру қажет, өйткені, өсімдіктер бұл элементтерді топырақтан көп мөлшерде сіңіреді.

Азот фотосинтез үрдістеріне қатысады, фосфор қосылыстары өсімдіктердің тыныс алумен көбеюінде үлкен роль атқарады, ал калий тіршілік үрдістерін реттейді, су режимін жақсартады, сонымен қатар зат алмасу, өсімдіктер тканінде көмірсулар түзілуіне мүмкіндік туғызады. Кейбір элементтер ішінара табиғи түрде топыраққа қайтып келеді. Мысалы, өсімдік тканінде органикалық түрде болатын азот (өсімдіктер және жануарлар организмдерінің негізі болып табылатын ақуыз құрамындағы) организмдер шіруі кезінде жартылай түрде аммиакқа, содан кейін бактериялардың көмегімен нитрат және нитрит түрлеріне айналады және одан ары өсімдікпен қайтадан сіңіріледі. Бактериялармен органикалық түрге қайта өңделетін ауадағы бос азоттың біраз мөлшері де пайдаланылады. Алайда, олардың көп бөлігі өсімдіктер сіңіре алмайтын түрде болады немесе топырақтан жерасты суларымен шайылып жойылады.

Егер де топырақтағы құнды заттардың мөлшері тыңайтқыштар енгізу арқылы толықтырылмаса, топырақ құнарсызданады және өнім шығымы төмендейді. Мұндай жағдай топырақта өсімдікке қажетті элементтер қоры болған кезде де байқалады, өйткені егін шығымдылығы олардың топырақтағы барлық қорына тәуелсіз және өсімдіктер сіңіре алатын бөлігіне байланысты. Құнды заттардың сіңірімділік үлесі жалпы қор арқылы толықтырылып тұрады, бірақ ол қоректік заттарды егін өнімімен топырақтан әкетумен салыстырғанда, неғұрлым жай жүреді. Сондықтан, жоғары егін өнімін қамтамасыз ететін тыңайтқыштарды топыраққа енгізу маңызды агротехникалық шаралардың бірі болып табылады.

Өсімдіктерді қоректендіруге өте аз мөлшерде қажет етілетін және өсімдіктердің өсуіне жағдайын жасайтын тыңайтқыштарды микротыңайтқыштар деп, ал олардың құрамындағы қоректік элементтерді – микроэлементтер деп атайды. Мұндай тыңайтқыштарды топыраққа килограммның бөлшек үлесімен өлшенетін мөлшермен немесе гектарға килограммнан енгізеді. Оларға құрамында бор, марганец, мыс, мырыш және т.б. элементтері бар тұздар жатады.

Микротыңайтқыштар өсімдіктердің дамуында маңызды роль атқарады. Олардың топырақта болмауы немесе жетіспеуі өсімдіктерді ауруға ұшыратады, егін өнімділігін азайтады және оның сапасын төмендетеді. Мысалы, 1 га топыраққа бар болғаны 0,5 кг бор енгізіп отырғанда, кендірдің егін өнімділігі 30 %-ға артады, ал марганецтің

азғантай мөлшері жүгерінің өнімділігін 40-79 %-ға жоғарылатады. Мысты енгізу – бидай дәнінің егін шығымдылығын торфты топырақта 3,8-ден 15 ц/га дейін көбейтеді.

Микротыңайтқыш ретінде, әдетте, микроэлементтердің таза тұздарын қолданбайды, оларды табиғи минералдар немесе өндіріс қалдықтары түрінде пайдалынады.

Мысалы, микроэлементтердің көзі ретінде пирит, құрамында мыс, бор бар қалдықтары, марганец кендерін байытудан қалған шламдар пайдаланылады.

Кілт сөздер: топырақ, тыңайтқыш, макроэлементтер, микроэлемент, тұздар, гумус, ауыл шаруашылығы, топырақты байыту, оңай еритін тұздар.

КІРІСПЕ

Топырақтың адамзат қоғамы үшін маңызы өте ерекше. Адамзаттың бүкіл өмірі осы топырақпен байланысты. Топырақ ауылшаруашылығы өндірісінің негізгі құрамы болып табылады. Топырақтың құнарлығын арттыратын әр түрлі тыңайтыштар бар [1].

Топырақта жүріп жататын күрделі биологиялық, физика-химиялық және химиялық процестердің адамзат қоғамының түрлі тіршілік салалары үшін мәні зор. Осы процестерді тану топырақты іс жүзінде пайдалануда жаңа мүмкіндіктер ашады.

Қазіргі кезде топырақтың құнарлығы өте төмендеп бара жатыр. 1953-55 тың игеру жылдарда Қазақстан даласының едәуір көп бөлігін жыртып тастады. Артынан ол жерлер түгел игерілмей қараусыз қалды. Осы кезде Қазақстан жерлерінің көп жерлері эрозияға ұшырап үстіңгі қара топырақ қабаты ұшып кетті. Кейін ол жерлер шөлді жерге айнала бастады. Ол жерді өте көп жыртудың зиянды еді. Егін салғанда да жерді жыл сайын өңдеп, тыңдырып отырмаса, құнарлығы төмендеп кетеді. Соңғы жылдары бактериялық тыңайтқыштар да қолданыс табуда. Бактериялар массасын топыраққа араластырып микробиологиялық процестерді күшейтуге және химиялық элементтердің сіңімділігін көтеруге қол жеткізуде. Мысалы фосфорбактерин органикалық заттарды алдыратын, фосфорды сіңімді фосфор түріне айналдырады. Ауыл шаруашылығы дақылдарын қалыпты өсіру үшін макроэлементтер мөлшері ғана емес. Сирек кездесетін құрамы маңызды элементтердің болмауы өсімдіктің ауруына, түсімнің аз болуына әкеліп соғуда.

Топырақ құнарлығы деп оның табиғи және мәдени өсімдіктердің қалыпты өсуі мен дамуын қамтамасыз ету қабілетін айтады. Өнделетін жердің құнарлығы ауылшаруашылық өнімдерінің түсім көлемімен өлшенеді және ауылшаруашылық өндірістің деңгейіне: осы топырақтың зиянды химиялық қасиетін жоя білуге, қолайлы су мен ауа режиміне, минерал, органикалық, бактериялық тыңайтқыштар пайдалану мүмкіндігіне, ауылшаруашылық өндірісінің механикаландыру деңгейіне байланысты [2].

Топырақтағы химиялық элементтердің мөлшеріне қарай бірінші орында O мен Si, екінші Al мен Fe, үшінші Ca мен Mg, солардан кейін Na, K және т.б. элементтер орналасқан (Кесте-1).

Кесте-1. Топырақтың орташа химиялық құрамы, % (А.П.Виноградов, 1962)

Элемент	топырақтағы үлесі, %	Элемент	топырақтағы үлесі, %
O	**49**	**K**	**0,36**
Si	**33**	**Mg**	**0,60**

Al	**7,13**	**S**	**0,085**
Fe	**3,80**	**Mn**	**0,086**
Ca	**1,37**	**P**	**0,08**
N	**0,10**	**Cu**	**0,002**
Zn	**0,005**	**Na**	**0.83**
Co	**0.0008**	**B**	**0,001**

Топырақтың химиялық құрамының өзін түзген тау жыныстарының химиялық құрамынан айырмашылығы бар. Мұнда органикалық элементтердің мөлшері көп: көміртегі 20 есе, азот 10 есе өседі. Сонымен қатар оттегі және сутегі мөлшерінің көп, ал алюминий, темір калий, кальций, магнийдің аз екені байқалады. Осы элементтер әртүрлі химиялық қосындылар түрінде топырақ құрамына еніп, топырақ типтерін анықтайды.

Өсімдіктер мен топырақ арасындағы қарым-қатынасты белгілеуде бұлардың биологиялық маңызы өте зор. Көміртегі, сутегі, оттегі топырақтың органикалық заттарының құрамына кіреді, минералды түрде олардың карбонатты тұздары кездеседі.

Кальций мен магний топырақта слюдалардың немесе басқа минералдардың құрамында кездеседі. Бұлар тұздар түрінде бөлініп, басқа минералдың қосындыларымен реакцияға түсіп, күкірт, фосфор қышқылдарының тұздарын құрайды. Бұл екі элементте өсімдіктерге өте қажет. Топырақта ол 1 – 3 % мөлшерінде болады. Калий мен натрий дала шпаттарының ортоклаз, микроклин, альбит құрамында бұзылу нәтижесінде минералды қышқылдардың тұздарын құрайды. Бұл тұздар суда жақсы ериді [3].

Калий – өсімдіктердің қоректік элементтерінің бірі. Оның топырақтағы мөлшері 2 – 3%. Na_2O мөлшері 1 – 3%. Натрийдің жылжымалы түрі топырақта жоғары болса, ол физикалық және химиялық жағынан қолайсыз қасиеттер туғызады [1].

Топырақтың құрамына әртүрлі қосылыстар–оңай және қиын еритін тұздар, комплексті қосылыстар, силикаттар және алюмосиликаттар, спецификалық және спецификалық емес органикалық қосылыстар кіреді. Топырақта элементтердің бір бөлігі иондар түрінде кездеседі, олар топырақтағы сорғыш комплексті бөлшектердің беттерінде жабысып тұрады. Топырақтың химиялық құрамының күрделілігіне байланысты оны сипаттау үшін өте көп көрсеткіштер қолданылады. Ол көрсеткіштер топырақтың химиялық құрамын анықтау көрсеткіштерінің жалпы жүйесіне кіріп, топырақ құрамының, топырақ компонентерінің көрсеткіштері деген топтарға біріктірілген.

Оңай еритін тұздардың құрамына кіретін иондар (CO_3^{2-}, HCO^{3-}, Cl^-, SO_4^{2-}, Ca^{2+}, Mg^{2+}, Na^+, K^+) [4].

Калийдің ортофосфаттары – моно-, ди-, три калийфосфаты H_3PO_4 калий гидроксиді немесе карбонаты нейтрализациясы кезінде алынады:

$$2H_3PO_4 + K_2CO_3 \rightarrow 2KH_2PO_4 + H_2O + CO_2$$

Минералды тыңайтқыштар өндірісінде бұл әдіс жоғары бағасына және калий негізі болмағандықтан қолданылмайды.

Моно-кальцийфосфат калий хлориді, күкірт қышқылы және фосфорит негізінде өндіруге болады. Калий хлоридін күкірт қышқылы қалдығымен 200 °С араластырады, бұл ретте HCl алынады да күкірт қышқылындағы калий суспензиясының гидросульфаты алынады; онымен 70 °С фосфоритпен өңдейді [5].

$$KCl + H_2SO_4 \rightarrow KHSO_4 + HCl$$

$$Ca_3(PO_4)_2 + 2KHSO_4 + H_2SO4 \rightarrow 2KH_2PO_4 + 3CaSO_4 * H_2O$$

Гипсті бөліп сумен жуады, ерітіндіні 50-60 % KH_2PO_4 дейін буландырады және метанол қосып KH_2PO_4-ті тұздандырады. Ерітіндіні метанолдан жуу үшін дистилляцияға ұшыратады. Мароккандық фосфориттер өңдеудегі фосформен калий қолдану дәрежелері 92 және 90-95 %; өнім құрамы (%): K_2O- 30; P_2O_5 - 46; Al -0,6; Fe-0,6; P -1,5.

KH_2PO_4 дегидратациясы 320 °С жоғары температурада калий метафосфатын $(KPO_3)n$, P_2O_5 57-58 % және 38 % K_2O. Баяу суытқанда ерімейтін суда шыны тәрізді балқыма пайда болады; жылдам суытқанда құрамындағы P_2O_5 бір бөлігі суда ерігіш, екінші бөлігі цитратты ерігіш формада болады.

Калий метафосфатының судағы ерігіштігі оның физикалық күйімен (кристалдық өнім Курроль тұзы шыны тәріздіге қарағанда аз ерігіш) және құрамымен анықталады. Калий метафосфаты жоғары эффективті, гигроскопты емес, дәндер үшін улы емес, оның ерінтінділерін калий және аммоний фосфатының қоспасын алу арқылы аммонизациялауға болады [6].

Калий метафосфатын калий хлоридін фосфор қышқылымен (900 °С) және фосфор оксидімен (V) (1000-1050 °С) жоғары температуралық ыдыратумен алуға болады.; бұл процестер энергияны аз жұмсайды. Одан да арзан әдістер экстракциялық фосфор қышқылдарын (23 % P_2O_5) калий хлоридімен әрекеттестіру арқылы алуға болады. Ыдырау температурасы 60-70 °С. пайда болған суспензияны (56 % H_2O) кептіреді, одан кейін массаны 350-370 °С-та күйдіреді.

Суытқаннан кейін құрамы 54 % P_2O_5 (цитрат ерігіш формада), 35-39 % K_2O, 0,3 % Cl. алынады.

Минералды тыңайтқыштың мөлшерден тыс қолдану және олардың әртүрін көп жылдар бойы пайдалану кезінде топырақ қорын деградацияға ұшыратады, тіпті ауылшаруашылық өнімінің түсімін төмендетеді. Агрохимиялық болашағы зор пайдалы тыңайтқыш алу, зиянсыз тұздар арқылы топырақтың гумусын байыту арқылы мол түсімді өнім өндіру қазіргі заман талабы.

Миниралды тыңайтқыштар, мен топырақ құрамына тез еритін тұздарды жеке енгізу қосымша шығынды азайтып, ауылшаруашылық дақылдардың сапасы мен өнімділігін арттырады.

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. В. Г. Минеев, Е. Х. Рempe. Агрохимия, биология и экология почвы. -Москва: Росагропромиздат, 1990.- 269 с.

2. Справочник по применению удобрений (под общей редакцией Пономаревой А. Т.) – Алма-ата: Кайнар, 1981. - 312 с.

3. С. Усманов, Д. А. Идрисова, А. О. Исекешев, Б. Н. Аблазимов. Стратегическая политика химизации агропромышленного комплекса Республики Казахстан при вступлении ее в ВТО.-Алматы: ТОО РПИК «Дәуір», 2004.-200 с.

4. Елешев Р.Е. Современнное состояние фосфатного режима почв и пути его регулирования. Сб. Докладов Международной научно-практической конференции по агрохимии «Агрохимическая наука- Сибирскому земледелию»(к 100-летию со дня рождения выдающегося сибирского агрохимикаА.Е.Кочергина). СибНИИСХ, Омск, 2008, С.13

5. Ермохин Ю.И. Оптимизация минерального питания сельскохозяйственных культур (на основе «ПРОД») : монография / Ю.И. Ермохин, И.А. Бобренко. – Омск: Изд-во ФГОУ ВПО ОмГАУ,- 2005. – 284 с

6. Орлов Д.С. Химия почвы.- М.: Издательство Московского университета, 1985.- 376 с.

DETERMINATION OF AMINO ACIDS IN THE PLANT COMPOSITION OF CICHORIUM INTYBUS L. BY GAS-LIQUID CHROMATOGRAPHY

A.T.Serikbay, M.B.Akhtayeva,G.E.Azimbaeva, E.J.Menligaziev
Kazakh State Womens Teacher Training University, Almaty
serikbay.akberen@mail.ru

Abstract

In this article, the content of amino acids in the plant Cichorium Intybus L. was detected using the apparatus "Carlo-Erba-4200" (Italy-USA) by gas-liquid chromatography. The amino acid composition of the Cichorium Intybus L. plant from the Almaty region was determined. The study determined that the plant Cichorium Intybus L. 20 amino acids. In the process of the study of the plant Cichorium Intybus L. found from amino acids: glutamate, aspartic, alanine, proline, arginine, leucine, serine, isoleucine, tyrosine, lysine, glycine.

Key words: Cichorium Intybus L., amino acids, biological active agents, alanine, chromatography

ӘОЖ 615.315

CICHORIUM INTYBUS L. ӨСІМДІГІНІҢ ҚҰРАМЫНДАҒЫ АМИНҚЫШҚЫЛДАРЫНЫҢ МӨЛШЕРІН ГАЗ-СҰЙЫҚТЫ ХРОМАТОГРАФИЯЛЫҚ ӘДІСПЕН АНЫҚТАУ

А.Т.Серікбай
4 - курс студенті
Ғылыми жетекшілері: х.ғ.к Г.Е.Азимбаева, профессор Е.Ж.Меңліғазиев, 3 - курс докторанты М.Б.Ахтаева
Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық университеті
Қазақстан, Алматы қаласы
serikbay.akberen@mail.ru

Аңдатпа

Бұл мақалада Cichorium Intybus L. өсімдігінің құрамындағы аминқышқылдары «Карло-Эрба-4200» (Италия-АҚШ) газды-сұйықтық хроматографында анықталды. Нәтижесінде 20 аминқышқылдары бар екені анықталды. Олар: глютамат, аспаратат, аланин, пролин, аргинин, лейцин, серин, изолейцин, тирозин, лизин, глицин

Кілтті сөздер: Cichorium Intybus L., аминқышқылдар, биологиялық белсенді заттар, аланин, хроматография

ОПРЕДЕЛЕНИЕ АМИНОКИСЛОТОВ В СОСТАВЕ РАСТЕНИЯ CICHORIUM INTYBUS L. МЕТОДОМ ГАЗО-ЖИДКОСТНОЙ ХРОМАТОГРАФИИ

А.Т.Серикбай, М.Б.Ахтаева, Г.Е.Азимбаева, Е.Ж.Менлигазиев

Казахский государственный женский педагогический университет, г. Алматы.
serikbay.akberen@mail.ru

Резюме

В этой статье содержание аминокислот в растении Cichorium Intybus L.было обнаружено при помощи аппарата «Карло-Эрба-4200» (Италия-США) методом газо-жидкостной хроматографии. Определен аминокислотный состав растении Cichorium Intybus L.из Алматинской области. В результате исследования определено, что в растении Cichorium Intybus L. 20 аминокислот. В процессе исследование растения Cichorium Intybus L.обнаружали из аминокислот: глютамата, аспаратата, аланина, пролина, аргинина, лейцина, серина, изолейцина, тирозина, лизина, глицина.

Шашыратқы күрделігүлділер тұқымдасына жататын көп жылдық шөптесін өсімдік. Биіктігі 20-150 см тамыры жуан, тік өсетін сабағының сыртын сиректеу түк басқан. Сабақ түбіндегі топталып өсетін жапырақтарының сопақша, шеттері ойық, сабақ бойындағы жапырақтары отырмалы, жіңішке жиектері бүтін болады. Гүлдері қос жынысты, жапырақ қолтығынан өседі. Гүл шоғыры – себет. Күлтесі көгілдір, көк, ақшыл түсті, алдымен бірігіп бес тісті қуыс гүл құрайды да, гүлдеген кезде ұзынынан жарылып тілше гүлдерге айналады. Ежелгі Египеттер дәрі-дәрмек дайындау үшін, әсіресе, жыланның тістеуі мен улы жәндіктерден емделу жолдарында қолданған. Индияда шашыратқыны тіс пастасын жасауда қолданады, себебі ол ісінуді басады, тіс жегінің пайда болуын тежейді [1].

Биологиялық белсенді заттар — жануарлар мен адам организмінің патологиялық өзгерген функцияларын қалыпқа түсіретін, дәрілік заттар алудың ықтимал көздері болып табылатын, әртүрлі жолмен алынатын заттар; ББЗ-дің ең маңызды құрамдас бөлімі – амин қышқылдары. Сондықтан бұл мақалада Cichorium Intybus L. гүлінің құрамындағы аминқышқылдары анықталады [2].

Тіршілік үшін аса маңызды қосылыс белок молекуласы аминқышқылдар қалдықтарынан құралатындықтан, олардың маңызы өте зор. Табиғатта аминқышқылдардың 150-ден астам түрі бар. Олардың 20-сына жуығы белоктар түзілісінде аса маңызды қызмет атқаратын мономер блок-топшалар. Аминқышқылдары барлық ағзалардың зат алмасу үдерісіне қатысады. Адам мен барлық жануарлар аминқышқышқылдарын өздері түзе алмағандықтан, оларды дайын түрінде ішіп-жейтін қорегінен алады. Қазіргі кезде адам және жануарлардың тамағына косылатын аминқышқылдары биотехнологиялық синтездеу әдістерімен (химия және микробиология) игерілуде. Сонымен қатар олар өнеркәсіптік полиамидтер – бояулар мен дәрі-дәрмек шығаруда да үнемі пайдаланылатын өнімдер болып табылады [3,4].

Белок молекуласындағы маңызды аминқышқылдарының бірі аргининнің әсерімен ағзадағы кальций алмасуы үшін жауап беретін қалқанша маңы бездерінің қызметі жақсарады. Аргинин ісіктердің, соның ішінде қатерлі ісіктердің өсуін баяулатады. Бүйректегі азоттық алмасудың қалдық заттарын шығарып тазарту қызметін арттыруда да қолданылады [5].

Адам организміне қажетті аминқышқылдары азықпен бірге қабылданады. Олардың ішінде валин, лейцин, изолейцин, метионин, треонин, фенилаланин, лизин, аргинин, гистидин және триптофан ерекше қажет. Азық-түліктің құрамында осы аминқышқылдарының болуы азық-түліктің коректік құндылығын арттыра түседі [6].

Зерттеу жұмысының мақсаты: Cichorium Intybus L. өсімдігінің құрамындағы аминқышқылдарын зерттеу.

Зерттеу нысаны ретінде: Алматы қаласы, Медеу таулы аймағының (2017-2018жж) Cichorium Intybus L. гүлі алынды.

Cichorium Intybus L. гүлінің құрамындағы амин қышқылдарының мөлшері «Карло-Эрба-4200» (Италия- АҚШ) газды-сұйықтық хроматографында анықталды. Зерттеу нәтижесінде алынған мәліметтер 1-ші кестеде және 1-ші диаграммада көрсетілген.

Кесте – 1. Cichorium Intybus L.өсімдігінің жер үсті бөлігінің (гүлі,жапырағы,сабағы) құрамындағы аминқышқылдарының мөлшері

	Аталуы, мг/100 г	**Cichorium Intybus L. гүлі**	**Cichorium Intybus L. жапырағы**	**Cichorium Intybus L. сабағы**
1	Аланин	915	714	610
2	Глицин	300	265	225
3	Лейцин	364	342	315
4	Изолейцин	372	368	352
5	Валин	235	224	202
6	Глютамат	2568	2456	2340
7	Треонин	220	198	182
8	Пролин	476	452	435
9	Метионин	98	83	73
10	Серин	266	248	234
11	Аспаратат	1278	1208	1118
12	Цистин	42	36	26
13	Оксипролин	3	2	1
14	Фенилаланин	271	255	248
15	Тирозин	303	284	270
16	Гистидин	228	209	192
17	Орнитин	3	2	1
18	Аргинин	355	328	305
19	Лизин	260	224	196
20	Триптофан	88	65	55

Диаграмма – 1. Cichorium Intybus L.өсімдігінің жер үсті бөлігінің (гүлі,жапырағы,сабағы) құрамындағы аминқышқылдарының мөлшері

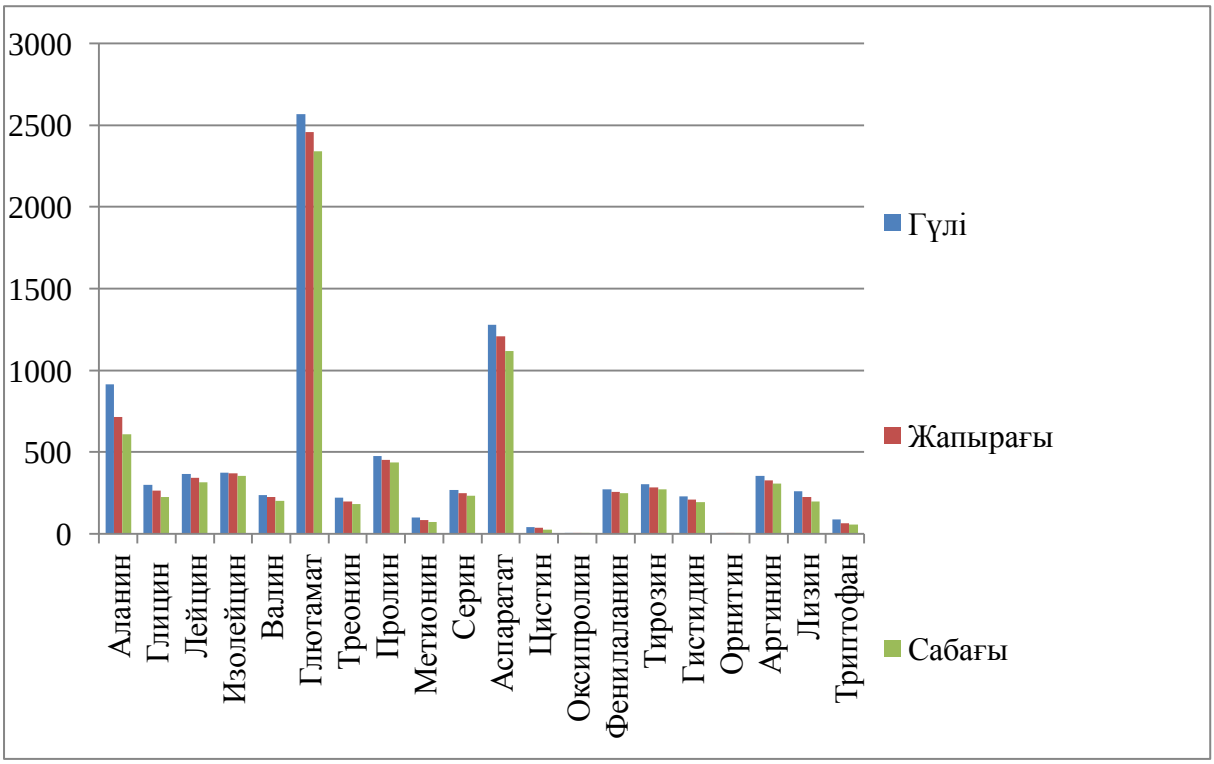

Қорытынды

1. Бұл мақалада Cichorium Intybus L. өсімдігінің (гүлі, жапырағы, сабағы) құрамындағы аминқышқылдарының мөлшері анықталды.

2. Зерттеу «Карло-Эрба-4200» (Италия- АҚШ) газды-сұйықтық хроматографында жүргізілді. Нәтижесінде 20 аминқышқылдары бар екені анықталды. Көп мөлшерде кездесетін аминқышқылдары: глютамат, аспаратат, аланин, пролин, аргинин, лейцин, серин, изолейцин, тирозин, лизин, глицин.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Константинов Юрий, Мартьянова Л.М., Цикорий от ста недугов. Издательство: Центрполиграф, 2016 -75 стр ISBN: 978-5-227-06322-9
2. Музычкина Р.А., Корулькин Д.Ю., Абилов Ж.А. «Основы химии природных соединений», Алматы: Қазақ университеті, 2010, с.389-490
3. Юлия Николаева, Ромашка, цикорий, имбирь в помощь организму. Издательство: Рипол Классик, 2011 -46 стр ISBN: 978-5-386-03928-8
4. Г.Ж.Уәлиханова.Өсімдік биотехнологиясы // Алматы: Дәуір, 2009. Б.336.
5. Институт биологии и биотехнологии растений НЦБ МОН РК. Институт ботаники и фитоинтродукции МОН РК Казахский национальный университет им. Аль-Фараби МОН РК. Исследовательский центр использования природных

продуктов,USDA-ARS, университет, Миссисипи, США. Введение в фитохимические исследования и выявление биологической активности веществ растений. Алматы, 2008. С.68

6. Дроздова И.Л. Аминокислотный и минеральный состав листьев лопуха //Фармация. 2004. №3. С.89.

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ ОТБАСЫ ИНСТИТУТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ОРНЫ

Ақыжанова Ақмаржан Тәсібекқызы
филология ғылымының кандидаты, ассоциативтік профессор
Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті
Қазақстан, Алматы

Қазақ халқының ұлттық болмысы ғасырлар бойы қалыптасып, бекем орныққан, сондықтан да ол қазақ рухын небір күйзелістерден аман алып келе жатқан айрықша қасиетке ие. Халқымыздың сол қасиетін танытатын формула күллі материалдық байлықтан адами құндылықты биік қоятындығымен ерекшеленеді. Өйткені, бағзы заманда әділеттілік, адалдық, шыншылдық және ахлақ (мораль) дәулет атаулыдан әлдеқайда артығырақ бағаланатын. Бірақ заман ауысты, бір кездері құбылмалы саясат билеген уақыт ыңғайынан туындаған кемшіліктер кейіннен үлкен дертке айналды. Бұрындары «малым – жанымның садағасы, жаным – арымның садағасы» делінетін, барша игіліктен арды, ұятты, ахлақты жоғары қоятын қазақтың өмір сүру ережесі қатты өзгеріске ұшырады. Тиісінше ұлттың этикалық коды бұзылды немесе бұзылып бара жатыр.

Қазіргі күрделі де, алмағайып заманда әлем халқы рухани құндылықтарға адамзат өркениетін сақтап қалудың негізгі тұғыры ретінде қарауда. Әлем жұрты кейінгі кезде материалдық қызығушылыққа, тән рахатына басымдық танытқан Батыс әлемінен шегініп, рухани құндылық пен адамның жан дүниесіне аса мән беретін Шығыс мәдениетіне қызығушылық танытып келеді. Қазақ мақалы «Қолда бар алтынның қәдірі жоқ» дейді, біз осындай ұлы Шығыс халқы мәдениеті мен өркениетінің бір бөлігі бола тұра, соның қадірін білмей, өзімізді бағаламай келеміз. Оның көрінісі қоғамда, көп жағдайда, тұрмыста, қарым-қатынаста, тіршілікте батысқа соқыр еліктеушілік тенденциясынан байқалады. Ал батыста отбасылық құндылықтар, салт-дәстүр, ұрпақ сабақтастығы, үлкенге құрмет, кішіге ізет сияқты әдептілік нормаларының жоқтығы қаперге алынбайды. Бұл демократияны жамылып, рухани нигилизмге үндейтін ашық насихаттың салдары. Мұндай қоғамдағы жастардың өмірлік қағидаттары – эгоизм, бір күндікпен ғана өмір сүру, жалқаулық, материалдық ашкөздік, алдау, моральдық жауапсыздық және т.б. Алдына әлемдегі дамыған 30 мемлекеттің қатарына қосылу мақсатын қойған қазақ халқына басқа елдің мәдениетін алып, дайын үлгі (шаблон) ретінде кигізу шарт емес. Сол сияқты белгілі бір мәдениетке толық еліктеуге де болмайды. Әр халықтың ұлт болып даму жағдайына байланысты қалыптасқан өз ұлттық нақышы, өзіне тән менталитеті, лайық мінезі мен жолы және тарихы мен мәдениеті бар. Ғасырлар бойы ұрпақтан ұрпаққа беріліп келе жатқан салты мен дәстүрі, бай да көркем әдебиеті тағы бар. Осының бәрі – ұлттың өзіндік ділін, жадын, ұлттық болмысын сақтайтын ұлттық коды болып табылады.

Ұлттық код – ұлттың қуаты. Ұлттық құндылықтар дегенде атадан балаға мирас болып келе жатқан, ана сүтімен бойға дарыған рухани құндылықтарды, имандылық пен

инабаттылықты, қазақшылықты айтпақ һәм үйретпек керек./1/ Қазақ мұны атадан балаға мирас етіп қалдырып отырған. «Ескерген – ескісін сақтайды, ел болған – естісін сақтайды» деген тағы дана халқымыз. Сол естіліміздің бірі, әрі шешен, әрі көсем қаз дауысты Қазбек би атамыз бұл жағдайды: Дұшпанның аяғына жаншылмаған елміз, Басымыздан намысты асырмаған елміз, Адалдықты әрқашан жасырмаған елміз. Атаның өсиетін балаға, Баланың өнерін атаға айтып, тарата білген елміз. Құлақтың құрышын қандырып әділ сөзді халыққа айта білген елміз» -деп паш етіп еді.

Тәуелсіз даму жолына түскен шақта «жаһандану үдерісі келе жатыр, одан ешқайда қашып құтыла алмаймыз» деген пікір естілген. Жаһандану дегеніміз тұрмысқа, ел басқару жүйесіне, шаруашылық, кәсіпорын, білім беру мен тәрбиелеу орындары біткеннің бәріне батыстың жаңа технологиясын ұсынған бұқаралық мәдениетінің жан-жақты шабуылы нәтижесінде пайда болатын заманауи жаңа түр болып шықты. Жаһандану үдерісі біздің тарапымыздан ешқандай тосқауыл көрген жоқ. Ешқандай кедергі кездеспегендіктен де, жастар санасын тез жаулады. Тіпті, ұлттық құндылықтарға көзқарастың өзі өзгеріске ұшырай бастады. Рухани кодымыздың басты тіні, ұлттың күллі қастерлі ұғымдарын, қасиеттерін бойына жиған өзегі тіл болып табылатыны құпия емес. Міне, сол қасиетті ана тіліміздің қуаты бүгінде әлі де алаңдатады. Турасын айтқанда, мемлекеттік мәртебесіне қарамастан, қазақ тілінің қолданыс аясын тиісті дәрежеде кеңейте алмау, оны өзге тілдермен қойыртпақтап, бұзу, дұрыс сөйлемеу, тіпті мүлдем ұмыту өзіміздің ұлттық құндылықтарымыздың жүйесін сақтай алмауға әкеліп соғып отырғаны анық./2/ Бір ұлтты екіншілерінен ерекшелендіріп тұратыны оның: тілі, ертегілері, мақал-мәтелдері, лиро-эпостық және батырлар жырлары, әдет-ғұрпы, салт-санасы, менталитеті, мәдениеті, өнері, тағамдары, ұлттық қолөнері, тұрмыстық бұйымдары, ұлттық ойындары, т.б. өзгелерге ұқсамайтын қасиеттері. Осылардың бәрі – ұлттық құндылықтарға жатады. Біз өзіміздің ұлттық құндылықтарымызды қалай сақтап жүрміз дейтін болсақ, өкінішке қарай, өте нашар сақтап жүрміз. /3/ Ал бұл мәдени кодымыздан айырылудың алды еді.

Ұлт тілінің сақшысы да, сақтаушысы да – әдебиет. Әр ұлттың, әр елдің бүкіл рухани құндылықтары әдебиетте сақталған. Әдебиет көркем шығармалар арқылы сан үйренуден бастап, шығарма кейіпкерлерінің тілін, ойын, іс-әрекеттерін, мінез-құлқын, ұлттық қасиеттерін үлгі ретінде әсерлі баяндап, содан соң көркемдеп көрсетіп үйрету арқылы жеке тұлғаның адамдық қасиетерін қалыптастырып, кісілік сана сапасын арттырады. Қазақ халқының аса бай ұлттық әдебиеті, қайрымды, әдепті салт-дәстүрлері оның этностық (ұлттық) ерекшеліктерін көрсетеді де, ол жеке тұлғалардың ұлттық қасиеттерін қалыптастырады[1,58 б]. Ал ана тілінен ажырап қалған, ана тілінің мөлдір бұлағы – әдебиетін оқып тәлім алмаған ұрпақ ата-салтынан да, тәрбиесінен де алшақтап кететініе қазір көзіміз анық жетіп отыр.

Ана тілінен айырылған халық – тамырсыз өсімдік, ол өсіп-өркендей алмайды, жеміс бермейді. Ана тілі жоқ жерде бесік жыры жоқ, ата-бабаның ұлағатты сөздері жоқ, ертегі қиссалары, тағылымды, өнегелі мақал-мәтелі жоқ.

Қазақ халқының ауыз әдебиеті тұнып тұрған өсиет, насихат екені баршаға аян. Батырлық та, елжандылық та, отбасыға, үлкенге құрмет те, кішіге ізет те,

қонақжайлылық та, қысқасы, бүкіл жақсы адами қасиетті дәріптеу осында. Осыларды құлағына сіңіріп, бойына жиып, санасына түйіп өскен баланың жаман әдеттен аулақ, тәрбиелі де ізетті адам болары хақ. Біздің халқымызда отау құрып, отбасы болудың маңызы мен салмағы, отбасының әр мүшесінің міндеті, отбасында алатын орны мақал-мәтелдерде егжей-тегжейлі ашалып жеткізілген. «Қисық мұржадан түзу түтін шықпайды» деп береке-бірлігі, татулығы жоқ отбасында дұрыс ұрпақ өспейтінін айтқаны. «Ұлы жол үйдің табалдырығынан басталады», « Өнегелі отаудың өрісі кең» баланың өмір жолына жөн сілтеуші – ата-ата, ана мейірімі, әке ұлағаты. Ал өздері сол халықтық тәрбиенің кәусар бұлағынан сусындап , тағылымын , дұрыс тәрбиесін ала алмаған жастарымыз отбасылық қиындықтарға шыдамай, бала алдындағы жауапкершілікті көтере алмай, шаңырақтарын шайқалтып, қашқын әке, көкек шеше болып жүр. Дана халқымыз бұл жағдайды да ескертіп қойған: «Үйлену оңай, үй болу қиын». Әке – асқар тау, ана – баурайындағы бұлақ, бала – жағасындағы құрақ. Әкеге қарап ұл өсер, анаға қарап қыз өсер. Әке көрген оқ жонар, шеше көрген тон пішер. Құс балапаны үшін торға түседі, ата баласы үшін азапқа түседі. . Әке тірегің, ана – жүрегің. Әке жүрегі таудан үлкен, ана жүрегі теңізден терең. Ата–баланың қорғаны.Бұл мақалдар ата-ананың балаға он рет өсиет айтқанша, бір рет өнеге көрсетіп, балаға сүйеніш болып, дер кезінде дұрыс жол сілтеп отыруға тиіс екенін меңзейді. Отбасында дұрыс тәрбе алып, ата-анасын ардақтағандарды алыс-жақын, ағайындар да, жора-жолдастары да сыйлайтынын әрбір жасқа түсіндірер өлең жолдары: «әр үйдің қашан барса, төрі дайын, сыйлаған ата-анасын адал ұлға» дейді. Әкенің үмітін, ананың ақ сүтін ақтау – перзенттік парыз екенін ұымтқандар ұятқа қалады. «Балаға үміт арту – әкенің қарызы, ақтау – баланың парызы». «Жұмақ ананың табанының астында», «Анаңды Меккеге үш рет арқалап барсаң да, қарызын өтей алмайсың» - дейді. Бұл баланың ата-ана алдындағы борышының ешқашан өтелмес борыш екенін ашық айтқаны. Бұл мақал-мәтелдер отбасының әр мүшесінің орнын, қызметін, олардың өзара қарым-қатынас сипатын нақты анықтап, ашып жеткізеді. Оларға аналог басқа ешбір тілден табылмайды. өзге тілдерде тіпті «нағашы-жиен» деген атау да жоқ. Қазақ мақал-мәтелдерін, тиым сөздерін жаттап, жадында ұдайы сақтап жүрген адамның тілі бай әрі шешен, ойы ұшқыр, адамгершілігі мол болмақ./4/

Мемлекеттің берік діңгегі, демографиялық өсуінің басты факторы – отбасы. Қазақстан үшін демография мәселесі аса өзекті. Өйткені, жер көлеміне шаққанда халық саны өте аз. Ұлан-байтақ жерді қорғау, оның жер байлығын игеру үшін халық санының өсуі бізге ауадай қажет. Ал ана тілінен, ділінен, ата салтынан алшақтап қалған жастардың арасында шаңырақтың шайқалып, босағаның берік болмауы белең алып барады. Бүгін үйленіп, ертең бірін-бірі талақ етіп жатқан жас жұбайлардың қатары күн санап көбейіп келеді. Мұны статистика да растауда. Қазақстан 2016 жылы ажырасу бойынша әлемдегі алғашқы ондыққа кірді. Бүгінде республикада тіркелген әрбір төртінші неке ажырасып жатады.Статистикалық деректер алғашқы тоқсанның өзінде-ақ Қазақстанда 11 613 ажырасу тіркелгенін айтып отыр. Бұл өткен жылғымен салыстырғанда 6,5 пайызға артық екен. Ал отбасының жиі ойран болуы – қоғамға опа бермейді. Ресми статистика бойынша, Қазақстанда соңғы жылдары ажырасу күрт

көбейіп кеткен. Қазақстан 2016 жылы ажырасу бойынша әлемдегі алғашқы ондыққа кірді. Бүгінде республикада тіркелген әрбір төртінші неке ажырасып жатады. Бұл – еліміздің кеңес үкіметінің құрамында болған 75 жылғы орыстандыру саясаты мен салдары жаһанануға бет бұрып, бар әлемге есігімізді айқара ашу салдары. Ата салтынан адасудың тағы бір сорақы көрінісі – қазақ жерінде де «қарттар үйі» дегеннің пайда болуы, өзін мәпелеп өсіріп, адам еткен әке-шешесін аялауды азап деп қана қарайтын жетесіз жастардың өсуі. «Атаң жынды болса, байлап бақ» деп, қандай жағдай болса, да ата-анасын далаға тастамаған халықтың ұрпағы үшін бұл зор қасірет.
Қандай қиын қыстау кезеңдерде де аталарымыз Алладан көп бала тілеп, «балалы үй – базар, баласыз үй - мазар», « он бала бір әкеге жүк болмайды», «бала – адамның бауыр еті», «бала – әкенің білек еті, ананың жүрек еті» деп ет жүрегі езіле еміреніп өсірген. Алайда, қазіргі кезде «баланың балақайы да бар, қалақайы да бар» дегендей бір әке он балаға жүк болып қарттар үйіне өткізіліп жатыр. Мұндайда шешен де, дана халқымыз «О, құдайым бала бер, бала берсең, сана бер.Сана бермеген баланды өзің қайта ала бер» деп саналы ұрпақ тілеген еді. «Заманы бұзыларда әуелі әйелі бұзылады» депті көреген бабаларымыз. Сол дәл келді. Біздің қазіргі қоғамымыздың тағы бір дерті – эмансипация, гендерлік саясат, әйел теңдігі дегенді желеу еткен әйелдердің шаңырағын бірінші болып шайқалтып, отбасынан безінуі. «Әйелі азған елдің ертеңі жоқ» - бұл мақал әйел затының қоғамдағы басты тұлға екенін атап көрсетумен қатар оған артылған үлкен міндет еді. Қазақ қоғамы әйелді ешқашан кемсіткен емес. Қызды өз үйінде әкесінің оң жағына отырғызып, қонақ ретінде сыйлаған. «Жақсы әйел жаман еркекті ер қылады, Жаман еркек жақсы әйелді жер қылады», «Ақылды әйел күйеуінің ойнап айтқанын ойлап талдайды» деп әйелді бағалай білген. «Балалы үйрек көлден кетпес, Баласы жас елден кетпес», «Еркекке жүрек керек, әйелге тірек керек» деп баланы жетімсіретіп, елден кетіп, өзінің тірегінен айырылмауын да ескерткен.

Бұдан шығатын қорытынды, біздің жастарымызға елін сүю, елжандылық, халқына қызмет ету сияқты құндылықтардың аздап жетіспейтіндігі. Елжандылық жоқ жерде, немесе, аз болған жағдайда, халқына, еліне, өзіне, тіліне және өз туыстарына деген жауапкершіліктің де аз болатыны сөзсіз Ғасырлар бойы халқымыздың ерен туған батырлары еліміз бен жерімізді жаудан қорғап келген. Қазақ халқы қашанда ерлік істерден бастау алған өр халық болғанбыз. Елжандылық болмаса, халқымызды сүйе алмасақ, осы құндылықтар үшін күресе алмасақ, тілімізді құрметтей алмасақ, өскелең ұрпағымыздың бойына ата-баба ұлағатын, өсиетін дарыта алмасақ, ата-бабаларымыздың күресінің мәні қалмайды. Сөз соңында айтарым ұлы хакім Абай атамыздың адамшылық жайлы мына өлең жолдары әр адамның жадында жүрсе, тура жолдан жаңылдырмайды.

Қулық, сұмдық, ұрлықпен мал жиылмас,
Сұм нәпсің үйір болса, тез тыйылмас.
Зиян шекпей қалмайсың ондай істен,
Мал кетер, мазаң кетер,ар бұйырмас.

Асаған, ұртағанға ез жұбанар,

Сенімді дәулет емес сен қуанар.
Еңбек қылмай тапқан мал дәулет болмас,
Қардың суы сықылды тез суалар.

Пайдаланылған әдебиет тізімі.

1.Жалғас САДУАХАСҰЛЫ, философия ғылымының кандидаты, дінтанушы .: http://kazislam.kz/maqalalar/item/13298-lttyk-kod-bolashak-kepili

2. Бейбіт ҚОЙШЫБАЕВ, https://egemen.kz/article/ulttyq-kod-%E2%80%93-rukhani-bolmys-kilti

3.Джекебаева Мақпал Абиловна – Ұлттық бірегейлік және ұлттық код

4.Ақыжанова А. Ұлттық код отбасынан басталады. Abai kz

INNOVATIVE DIRECTIONS IN THE HIGHER EDUCATION SYSTEM

Akzholova Aktoty
Candidate of Philology,
Associate Professor
KazNPU named after Abai
Almaty, Kazakhstan

Almukhambetov Berikzhan
Doctor of pedagogical sciences, professor
Almaty, Kazakhstan

Elmira Uaidullakyzy
Doctor of Philosophy
KazNPU named after Abai
Almaty, Kazakhstan

Abdykadyrov Aidos
Senior Lecturer
KazNPU named after Abai
Almaty, Kazakhstan

Abstract

The article focuses on the issues of innovation in the higher education system. In the global world, it is said that the competitiveness of domestic university graduates depends on the quality of education. In the period of the Fourth industrial revolution, there are cases when professions are not in demand in the market.

We can not distinguish the Fourth industrial revolution in the world from the Kazakhstani educational sphere. The First industrial revolution began with the invention of a human machine in the twentieth century, and the Second revolution in the industry was characterized by electricity production at the end of the XIX century. The Third industrial revolution, started in 1950, is marked by the development of world electronics and information technology. The Fourth industrial revolution should be characterized by the introduction of a digital revolution to the global cyber-physical system. Now, the young state of Kazakhstan, which is on the Third Revival, is stepping into a phase of deep and intensive change in technological, economic and social spheres in the Fourth industrial revolutionary state.

For example, in the conditions of the market economy, there is a high risk that some professions can be not in high demand. After all, as a result of the transition to the automation of production facilities, manual work will be reduced. Therefore, in the framework of the above mentioned classical specialties, recognizing the necessity of training of qualified specialists of the modern requirements, Kazakhstani universities should pay special attention

to the experimental educational programs. This event will allow our graduates to feel free in the labor market and use their competencies and knowledge in the university. In order to be competitive in the market conditions, the labor market and the education system need to be mutually beneficial.

At present, the unique innovation in the field of information technology is the achievement of artificial intelligence. It is important to use the newly released methodologies and technologies in the processing of large amounts of data (Big Data) or to create a highly-advanced robotics industry.

During the new technological process, the core of modern universities is the development of environmental intelligence, the speed of information transmission, an Internet as a lifestyle and the development of artificial intelligence. Graduates of universities will be able to choose a place of residence with a high level of employment in the world and to change countries.

The main purpose of the new model of universities in the higher education system is to form the younger generation as a good citizen of the world with high spiritual-moral qualities and active citizenship. New models of universities: Innovative University, SMART University, Green University, Virtual University, Socially Responsibility University, University of Society Development Contribution, Entrepreneurial University. So, the author is talking about the types of higher education in the near future.

Keywords: innovation, higher education, specialty, artificial intelligence

ЖОҒАРЫ БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ ИННОВАЦИЯЛЫҚ БАҒДАРЛАР
INNOVATIVE DIRECTIONS IN THE HIGHER EDUCATION SYSTEM

ТҮЙІНДЕМЕ

Мақалада жоғары білім беру жүйесіндегі инновациялық бағыттар мәселелері кеңінен қозғалады. Жаһандық әлемде отандық университет бітіруші мамандарының бәсекеге қабілетті болуы білім беру сапасына тәуелді екендігі айтылады. Төртінші өнеркәсіптік революция кезеңінде мамандықтардың нарықта сұранысқа ие болмай қалу жағдайлары баяндалады.

Әлемде жүріп жатқан Төртінші өнеркәсіптік революцияны қазақстандық білім беру саласынан бөліп қарай алмаймыз. Алғашқы өнеркәсіптік революция XYII ғасырда адамзат баласының бу машинасын ойлап табуынан басталса, өнеркәсіптегі екінші төңкеріс XIX ғасырдың соңына қарай электр қуатын өндірумен сипатталады. 1950 жылы басталған Үшінші өнеркәсіптік революция әлемдік электроника және ақпараттық технологиялар дамуымен айшықталады. Төртінші өнеркәсіптік революция жаһандық кибер-физикалық жүйеге цифрлық төңкеріс енгізумен ерекшеленуі тиіс. Енді Үшінші жаңғыру жолына түскен жас Қазақстан мемлекеті Төртінші өнеркәсіптік революциялық жағдайында технологиялық, экономикалық және әлеуметтік салалардағы терең және қарқынды өзгерістер кезеңіне қадам басып отыр.

Мысалы, нарықтық экономика жағдайында кейбір мамандықтардың сұранысқа ие болмай қалу мүмкіндігі жоғары. Өйткені, өндіріс орындарының автоматтандыру

жүйесіне ауысуы нәтижесінде қолмен жасалатын жұмыс орындары азаяды. Сондықтан да біз жоғарыда көрсетілген классикалық мамандықтар шеңберінде, жаңа заман талабына сай сапалы мамандарды даярлау қажеттігін ұғына отырып, қазақстандық университеттер эксперименттік білім беру бағдарламаларына ерекше назар аударғандары дұрыс. Бұл шара біздің түлектерімізге еңбек нарығында өздерін еркін сезініп, университет қабырғасында меңгерген құзыреттері мен қолданбалы білімдерін толыққанды пайдалануына мүмкіндік береді. Нарық жағдайында бәсекеге қабілетті болу үшін еңбек нарығы мен білім беру жүйесі өзара ынтымақтастықта жұмыс жасауы қажеттілікке айналып отыр.

Қазіргі таңда ақпараттық технологиялар саласында әлемдік деңгейдегі бірден-бір жаңалық − жасанды интеллект жетістіктері. Оның ішінде жаңадан ашылған методологиялық әдіснамалар мен технологияларды үлкен көлемдегі ақпараттарды (Big Data) өңдеу жұмысында пайдалану немесе келешектегі роботты техника саласын жоғары деңгейде қалыптастыру маңызды болып табылады.

Жаңа технологиялық үдеріс кезеңінде заманауи университеттердің өзегіне қоршаған ортаны сандандыру, ақпарат жөнелту жылдамдығы артуы, интернет өмір сүру стандарты ретінде, жасанды интеллект жүйесінің дамуы жатады. Университеттерді бітірген мамандар өмір сүру қалпы мен әлемнің жұмыспен қамтылу деңгейі жоғары кез келген жерін таңдап, елдерді алмастыру мүмкіндігі жоғарылайды.

Жоғары білім беру жүйесіндегі университеттердің жаңа моделінің басты мақсаты –өскелең ұрпақтың бойында әлемдік жоғары рухани-адамгершілік қасиеттері мен белсенді азаматтық ұстанымы бар ізгі азамат ретінде қалыптастыру. Университеттердің жаңа моделдері: Инновациялық университет, SMART университет, Жасыл университет, Виртуалды университет, Әлеуметтік – жауапкершілікті университет, Қоғамның дамуына үлес қосатын университет, Кәсіпкерлік университет. Сонымен, автор жақын болашақтағы жоғары оқу орындарының түрлеріне де тоқталып өтеді .

Кілт сөздер: инновация, жоғары оқу орындары, мамандық, жасанды интеллект

Еліміздің әлеуметтік экономикалық құрылымында болып жатқан әлеуметтік, экономикалық өзгерістер жоғары оқу орындарының білімдік үдерісін ұйымдастыруға жаңа талаптар қоюда.

ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар рухани жаңғыру» атты мақаласында еліміздің болашағын қазақстандықтардың рухани жаңғыруымен байланыстыра келе: «табысты болудың ең іргелі, басты факторы білім екенін әркім түсінуі керек. Жастарымыз басымдық беретін межелердің қатарында білім әрдайым бірінші орында тұруы шарт. Себебі, құндылықтар жүйесінде білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді» [1]. Өйткені, «Цифрлы Қазақстан», «Үш тілде білім беру», «Мәдени және конфессияарлық келісім» сияқты бағдарламаларды жүзеге асыру ұлтымыздың, яғни барша қазақстандықтардың жаһандық әлемде бәсекеге қабілетті болуы білім беру платформаларына тәуелді екенін ескеруіміз қажетті.

Қазіргі Қазақстанда жоғары білім мәселесі экономикалық жағдайға тікелей байланысты. Бірақ, бұл мәселені шешуде тек қаржылық-экономикалық жағдаятқа ғана сүйенуге болмайды. Білімді реформалауға кешенді түрде қарап, әлеуметтік, экономикалық және мәдени факторларды да ескеруі қажет. Әлем кеңістігіндегі болып жатқан өзгермелі жағдайлар білім беру жүйесіне де өзіндік әсерін тигізіп отырғаны белгілі. Елімізде жүргізіліп жатқан білім саясаты әлемдік білім кеңістігімен ықпалдасуға бағдарланған. Әлемдік білім кеңістігіндегі жалпы білім берудің басымдылық мақсаты-өзгермелі өмір жағдайына тез бейімделетін, өз жолын дұрыс таңдай білетін, оң шешім қабылдай алатын тұлға дайындау болып отыр.

Әлемде жүріп жатқан Төртінші өнеркәсіптік революцияны қазақстандық білім беру саласынан бөліп қарай алмаймыз. Алғашқы өнеркәсіптік революция XYII ғасырда адамзат баласының бу машинасын ойлап табуынан басталса, өнеркәсіптегі екінші төңкеріс XIX ғасырдың соңына қарай электр қуатын өндірумен сипатталады. 1950 жылы басталған Үшінші өнеркәсіптік революция әлемдік электроника және ақпараттық технологиялар дамуымен айшықталады. Төртінші өнеркәсіптік революция жаһандық кибер-физикалық жүйеге цифрлық төңкеріс енгізумен ерекшеленуі тиіс. Енді Үшінші жаңғыру жолына түскен жас Қазақстан мемлекеті Төртінші өнеркәсіптік революциялық жағдайында технологиялық, экономикалық және әлеуметтік салалардағы терең және қарқынды өзгерістер кезеңіне қадам басып отыр [2].

Жаһандық әлем мен экономикалық дамудың 2019-2025 жылдар аралығында жоғары білім беру саласы қай бағыттарда өзгерістерге ұшырайды деген сұрақтардың жауабын іздеп көрейік.

Білім беру	2019	2025
Білім беру ортасы	- білім беру траекториясының дамуы және көпшілік пайдаланатын онлайн-курстардың кең таралуы (КААОК)	- SMART Университет;
– Төртінші өндірістік Революция	- Ашық білім беру ресурстары (Open Educational Resources)	-шынайылыққа негізделген ойын ортасының жоғары ролі;
- Сандық экономика	- Жобаға бағытталған оқыту	-жасанды интеллект

Жаңа технологиялар негізіндегі білім беру құралдары	–лекция немесе оқулық	– виртуалды әлем көптеген білім беру орталарындағы менторлық жүйелер және виртуалды тьюторлардың дамуының негізі
Озық іс-тәжірибелерді тарату	- Лекция немесе тәлімгермен жұмыс	–дене сандық ортамен өзара әрекеттесу интерфейсі болады;
Өз бетінше тәжірибе алу (өз бетінше немесе командада)	- тәлімгермен жұмыс (соның ішінде бағыт беру жүйесі, практика - Спорттық жарыстар, жорықтар Топтық жұмыс (дискуссия, Эксперименттер)	–онлайн-мультимедиялық кітапханалар; –виртуалды тәлімгерлер (жасанды интеллект); –виртуалды немесе алып жүретін тренажерлар; - Шынайылыққа негізделген ойын ортасы және «сенсориумдар» виртуалды ортада (соның ішінде ойын) жұмыс

Осы жылдардағы бағалау критерийлері университетке қабылдау емтихандары, әңгімелесу, тапсырмаларды тексеру, қорытынды жұмыс (диплом, жоба) болса, жаһандық әлемде бес жылдан кейін генетикалық тестілеуге, шынайылыққа негізделген үзіліссіз мониторингке, жеке виртуалды портфолиоға ауысатындығы сөзсіз.

Болашақта қандай мамандықтар пайда болады? Соңғы жүргізілген зерттеу нәтижелері жұмыс орындарының көпшілігіне қауіп төніп тұрғанын көрсетті. Яғни бізге таныс кейбір мамандықтар болашақта қажетсіз болып қалуы мүмкін. Қазіргі таңда бизнес-талдаушы, қаржыгер, заңгер, педагог, ақпараттшы мамандықтары сұраныста болса, бірнеше жылдардан кейін онлайн-платформа кураторы, интернет-серфинг инструкторы, веб-психолог, оқыту траекторияларын әзірлеуші, ойын педагогы сияқты жаңа кәсіп иелерімен таныс боламыз [3].

Билл Гейтстің айтуынша, алдағы 20 жылда қазіргі мамандықтардың көпшілігі автоматты бағдарламалармен жабдықталып, біліктілігі төмен қызметкерлер бәсекеге ілесе алмай қалуы мүмкін. Президентіміз Н.Назарбаев та бір сөзінде: «Болашақта мүлдем жаңа мамандықтарға қажеттілік туады. Роботтар жұмыс істей бастайды. Қазір ғылым генді инженерия мен биология саласын дамыту үшін жұмыс істеуде. Әзірге барлық компьютерлер адам миын алмастыра алмайды. Бірақ жасанды интеллект бар. Барлық қиын жұмысты компьютерлер мен роботтар атқарады. Біздің мамандық туралы барлық түсініктеріміз өзгереді. Сондықтан, біз қаласақ та, қаламасақ та жұмыс

орындары қысқара бастайды», -деген еді. Шынымен де Оксфорд сарапшыларының айтуынша, алдағы 20 жылда қазіргі мамандықтардың 47 пайызы жойылады. Зерттеу көздеріне сүйенсек, қазір бірінші сыныпта оқып жатқандардың 65 пайызы болашақта енді пайда болатын мамандық иелері атанады.

Жасанды интеллект (Artificial intelligence) «ақылды» технологиялар заманын тудырды және ол тоқтаусыз әрі қарай дамып барады. Қазірдің өзінде жасанды интеллект қолданатын бағдарламалар неше түрлі нәрсені жасайды: дауысты тану арқылы сөздің аудармасын, мағынасын тауып береді, сурет салады, хат алмасу барысында сізге көмекші болады, адамды суреті арқылы анықтайды, оған қоса медициналық жасанды интеллектілер де бар.

Қазіргі таңда ақпараттық технологиялар саласында әлемдік деңгейдегі бірден-бір жаңалық − жасанды интеллект жетістіктері. Оның ішінде жаңадан ашылған методологиялық әдіснамалар мен технологияларды үлкен көлемдегі ақпараттарды (Big Data) өңдеу жұмысында пайдалану немесе келешектегі роботты техника саласын жоғары деңгейде қалыптастыру маңызды болып табылады. Бұл жаңалықтар біздің елімізде әлі де аса тереңдетіліп зерттелмей келеді. Әрине, айтылған бағыттар бойынша қазақстандық ғалымдардың жасап жатқан біршама жетістіктері бар. Алайда, сол жетістіктердің көпшілігі, өкінішке орай, нақты оқу үрдісіне енгізілмеген. Бұл білім алып жатқан студенттер, магистрлер және докоранттар сол білім мен жаңалықтарға дер кезінде қол жеткізе алмайтындығын білдіреді. Сондықтан, жаңа ілім мен ғылыми зерттеулерді білім алушыларға жеткізе алатын жоғары дейгейлі мамандар ЖОО жүйесінде қызмет жасауы тиіс деп есептейміз. Отандық мамандарымыздың ішінде қажетті ғылыми дәрежелерге қол жеткізгеннен кейін, әлемдік деңгейдегі зерттеулер жүргізетіндері санаулы ғана. Көпшілігі тек қолданбалы түрде ғана зерттеулер жүргізеді. Ал өз кезегінде, біздің академиялық қоғамымыз фундаменталды түрде тереңдетілген зерттеулер жүргізуді талап етеді. Бұның барлығы заманауи сабақтасқан және үзіліссіз ғылыми үрдіс. Бүгінгі күні университет көлемінде мамандарды даярлау үшін ілгері ғылымды дамытып, күнделікті туындаған мәселелерді шешу үшін қолданбалы ғылымдармен қатар, өндірістерден тапсырыстар алу қажеттігін айта кеткім келеді. Сол тапсырыстарды орындау, қазіргі таңда «коммерцияландырудың» бір түрі болып табылады. Демек, ғылым саласындағы мамандар еңбек нарығынан тапсырыс беруші инвесторлармен келісімшартқа отырып, сонымен қатар солардың қойған міндеттерін ойдағыдай орындап, олардың сұраныстарына жауап бере алатын зерттеулерді жүзеге асыру керек. Бұл бағыт қазіргі заманғы университеттер жүйесінің ажырамас бөлігі болып табылады.

Жаңа технологиялық үдеріс кезеңінде заманауи университеттердің өзегіне қоршаған ортаны сандандыру, ақпарат жөнелту жылдамдығы артуы, интернет өмір сүру стандарты ретінде, жасанды интеллект жүйесінің дамуы жатады. Университеттерді бітірген мамандар өмір сүру қалпы мен әлемнің жұмыспен қамтылу деңгейі жоғары кез келген жерін таңдап, елдерді алмастыру мүмкіндігі жоғарылайды.

Қажетсіз болу! Процесстердің автоматтандырылуы арқасында көп адамның жұмысыз қалуы қоғамда қажетсіз болуға әкеледі. Білім беру – жеке тұлғалық

дағдарыстардан шығу жолы мен экзистенционалдық дағдарыстарды жеңу механизмі (орта жас, қартаю, т.б.) ретінде қарастырылады. Алайда, жаһанданған әлем күн санап, өзінің жаңа талаптарын қоюда. Мысалы, нарықтық экономика жағдайында кейбір мамандықтардың сұранысқа ие болмай қалу мүмкіндігі жоғары. Өйткені, өндіріс орындарының автоматтандыру жүйесіне ауысуы нәтижесінде қолмен жасалатын жұмыс орындары азаяды. Сондықтан да біз жоғарыда көрсетілген классикалық мамандықтар шеңберінде, жаңа заман талабына сай сапалы мамандарды даярлау қажеттігін ұғына отырып, қазақстандық университеттер эксперименттік білім беру бағдарламаларына ерекше назар аударғандары дұрыс. Бұл шара біздің түлектерімізге еңбек нарығында өздерін еркін сезініп, университет қабырғасында меңгерген құзыреттері мен қолданбалы білімдерін толыққанды пайдалануына мүмкіндік береді. Нарық жағдайында бәсекеге қабілетті болу үшін еңбек нарығы мен білім беру жүйесі өзара ынтымақтастықта жұмыс жасауы қажеттілікке айналып отыр.

Бүгінгі оқушылар – 21 ғасырдың балалары. Жаһандану және бірігу ғасырының ұрпақтары. Осы ғасырдың балаларына білім беру мазмұны жаңаруы қажет. «Болашақтан қорықпау үшін, балаларымыздың білім алуына ерекше көңіл бөлуіміз керек. Біздің балаларымызға үйреткеніміз бен үйрету тәсіліміз болашақта олардың жұмыссыз қалуына әкелуі мүмкін. Өйткені кейбір мамандардың жұмысын машина жүз есе артық атқара алатын мүмкіндіктерге ие болады. Осы кезден бастап балаларды шығармашылыққа баулып, жаңашылдық көзқараспен оқыту керек», — дейді Джек Ма. Білім алушылар үшін құндылықтар есеюдің алғашқы шағында, яғни университет қабырғасында қалыптасады. Сондықтан болашақ маман иелері Дүниежүзілік экономикалық форумында қабылданған он дағдыны қалыптастырғанда ғана кәсіби білікті маман бола алатыны сөзсіз. Дағды түрлері: 1.Күрделі мәселелерді шешу қабілеті, 2.Сыни ойлау 3.Креативтілік 4. Басқару қабілеті 5 Ынтымақтаса білу 6.Эмоционалды интеллект 7. Шешім қабылдау алу 8. Көмек беруге бағытталу 9. Келіссөздер жүргізе алу 10. Когнитивті икемділік.

Жоғары білім беру жүйесіндегі университеттердің жаңа моделінің басты мақсаты –өскелең ұрпақтың бойында әлемдік жоғары рухани-адамгершілік қасиеттері мен белсенді азаматтық ұстанымы бар ізгі азамат ретінде қалыптастыру. Инновациялық университет, SMART университет, Жасыл университет, Виртуалды университет, Әлеуметтік – жауапкершілікті университет, Қоғамның дамуына үлес қосатын университет, Кәсіпкерлік университеттер жоғары оқу орындарының жаңа моделдеріне жатады.

Осы айтылған университеттерге тоқталатын болсақ: Инновациялық іс-әрекеттің толық циклі, фундаменталды және ізденушілік зерттеулер жүргізу, қолданбалы зерттеулер мен тәжірибелік-конструкторлық жобаларды іске асыру, ғылыми зерттеулер нәтижелерін өндіріске ендіру, технопарк, бизнес- инкубаторларды құру Инновациялық университетте жүзеге асырылады.

Инфрақұрылым (жан-жағы жасыл желекке бөленген кампус, орман, су көздері), альтернативті энергия көздері, энергия үнемдеу жүйелері, суды пайдалану (суды үнемдеу, суды қайта пайдалану), қалдықтарды сұрыптау және қайта өңдеу жүйесі

(пластик пен қағазды пайдалануды азайту), экологиялық таза транспорт түрлерімен жабдықталған Жасыл университеттер пайда болады.

Болашақтағы Виртуалды университеттер туралы американдық ғалым Митио Каку: «Біздің қоғам өз-өзін оқытуға, онлайн-білімге тез ауыса ала ма? Қазіргі таңда университеттік онлайн-курстар бар, бұл, әрине жақсы идея, онлайн жүйе енді ғана дамып келе жатыр, бірақ жүйе әлі де өңдеп, толықтыруды қажет етеді. Алдағы 50 жылда онлайн білім беру жүйесі қарқынды дамиды. Университеттер сақталады, алайда, «бұлттық жүйеге» негізделген виртуалды ЖОО-лар басымдыққа ие болады. Дәстүрлі оқу орындарындағы дәріс тыңдаушыларын «оқуда жолы болмағандар» дейтін болады. Өйткені, олар «өз оқуын өзі жоспарлай алмағандар»,- санатына жатады дейді.

Қоғам дамуына үлес қосатын университет (ImpacCul University) аймақтардың, қалалардың даму катализаторы, қала дамуының кеңесшісі, кадрларды тарту орталығы, жергілікті қауымдастықты тарту орталығы, «Күміс экономиканың» дамуы, аймақтардағы басқару жүйесінің кәсіпкерлік мәдениеті мен идеологиясының дамуы, мемлекеттік емес ұйымдар, денсаулық сақтау, білім беру, мемлекеттік секторы өкілдерін оқыту, бизнестың дамуына үлес қосу, зерттеу және консалтинг сияқты іс-әрекеттерді атқарады.

Кәсіпкерлік университеттің өзі, оның қызметкерлері, мұғалімдері, студенттері кәсіпкерлік субъектілері болып табылатын университет моделіне кәсіпкерліктің экожүйесі (инновациялар мен кәсіпкерлікті дамыту орталығы**,** әлеуметтік кәсіпкерлік лабораториясы, бизнес-инкубатор және т.б.), кәсіпкерлікке үйрету методологиясы және бірегей оқыту бағдарламалары, кәсіпкерлікке үйрету концепциясын құру инициаторы, KPI – Стартаптары жатқызылады.

Мазмұнды университет (Meaningful University) – бұл мазмұндар мекені, ғылым, инновация және білім ордасы, қоғамға қызмет ету, патриотизм, ұлттық сәйкестік, интеллектуалды және мәдени орталықтар мекені болып табылады.

SMART университеттер оқыту, экономика және қоғамның дамуына үлес қосу, инновациялар мен зерттеулер**,** сандық технологиялар, EdTech, роботтандыру, жасанды интеллект, жасыл энергетика және университет аймағындағы транспорт**,** жаңа мамандықтар, пән аралық байланыс, дуалдық оқыту, дизайн ой-өрісі**,** қоғам алдында: жеңімпаз**,** қоғам тарапынан: корпоративтік басқару, қоғамға ашық есеп беру, өз-өзін бағалау және аудит, әлеуметтік жауапкершілік негіз болатын, жоғарыда айтылған университет іс-әрекеттері толығымен көрініс табатын ЖОО моделі.

Университеттердің атқаратын жаңа роліндегі іс-әрекет түрлері: жаңа технологиялар эксперттік ресурстық орталық менеджментте, еңбек өнімі мен сапасында (үнемді өндіріс, көгілдір мұхит), Халықаралық диалог алаңы (хаб), Қазақстан мен өзге мемлекеттердің инновациялық эко жүйенің тұрақты қарым қатынасы үшін, кәсіпкерлікке жетелейтін және инновациялық идеялар табуға ықпал ететін іс-шаралар өткізу, инженерлік-техникалық және бизнес акселератор, FabLab стартаптар жасау үшін, бизнес-ангел және венчурлық қаржыландру алаңы, дарынды дамыту алаңы, технологиялық және бизнес шеберлерді, қоғам көшбасшыларын, ғылыми мектептердің инициаторларын, консалтинг, мемлекеттік органдарды,

инновациялар мен кәсіпкерлікті дамытудағы жекеменшік және мемлекеттік емес секторды, полигон – пилоттық алаң, еліміздің экономикасына озат басқару идеяларын ендіру мақсатында, кәсіпкерлік университетінің бенчмарк моделі, қалаларды, жоспарлау, жобалау, басқару, SMART қала концепциясын жетілдіру.

Жаңа университеттер мемлекетіміздің білім беру жүйесін жаңа сатыға көтеру тапсырмасын орындау мақсатында, өзінің жоғары әлеуметтік жауапкершілігін сезіне отырып, өздеріне жаһандық әлем деңгейде бәсекеге қабілетті келешек мамандарды даярлау секілді үлкен міндеттер алулары тиіс.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1.Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласы http://www.akorda.kz

2.Клаус Шваб. Четвертая промышленная революция / Клаус Шваб. — М.: Эксмо, — С. 280.

3. Каталог профессий. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: http://atlasru/catalog/.

4.Программы по развитию эмоционального интеллекта детей начинают внедрять в российских школах. [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://asi.ru/news/85145/.

5. Г.Виссема. Йохан Университет третьего поколения. Управление университетом в переходный период

— М.: Олимп – Бизнес, 2016. — С.

7.Шамшидинова К.Н. От образовательной политики к практике и исследованию. Материалы Международной конференции «Образовательная политика, практика и исследование», 2014.

8.Файзуллаева Н.С. «Мировая система образования», учебное пособие–Т.:ТДИУ, 2011.

9.«Жаһандану жаңғыру жолдары» мақаласы http//egemen.kz

10. Акжолова А. Модернизация системы высшего образования. «Начальное образование: реалии и перспективы, теория и практика» Материалы IV международной научно-практической конференции. – Москва, 29-30 апреля 2014г. – С.23-29.

KÜLTÜREL AÇIDAN "ÖTEKİ" KAVRAMI

Dr. Güray ALPAR

Bilginin doğruluğu şüphesiz diğer bilgilerle olan ilişkisidir ve doğru bilgi genelde doğru eyleme de götürür. Ancak çoğu zaman insan da eksik veya yanlış bilgiler önyargılar oluşturur ve Albert Einstein'in (1859-1955) dediği gibi önyargıları parçalamak atomu parçalamaktan bile zor hale gelebilir.

Kant, "İnsan nasıl düşünüyorsa öyle inşa eder." demişti. İyi ve kötü kişinin eylemleriyle ilgisinde kullanılan kavramlardandır. Kant'ın görüşüne göre "dünyada, dünyanın dışında bile, iyi bir istemeden başka kayıtsız şartsız iyi sayılabilecek hiçbir şey düşünülemez" (Kant 2013:8). Oysa insan kendi düşüncelerine göre ve kendisini merkeze alarak oluşturduğu anlayış ile insanları çoğu zaman "ben/biz" ve "ötekiler" kavramı içine hapseder. Kişiler ve toplumlar "ben/biz"diyerek yaratırlar ötekileri. Kendimizden hoşnutluk duygusuyla yarattığımız öteki'ye ilişkin algılar ise hayatımızın geri kalanını etkiler. Öteki kavramı ile kendi yerimizi tanımlarız bir bakıma. Bauman dostlar, düşmanlar ve bir de ötekiler vardır demiştir (Bauman, 1991:23). Düşman ve dostlar ile ötekiler bizim bulunduğumuz yere konumlandırılır bu anlamda. Uluslararası sistemde ise kendi ve öteki çatışmasının karşılığı Batı-Doğu çatışmasıdır. Uluslararası sistemin işleyişi kendi-öteki çatışması esasında devam ederken, Soğuk Savaş olarak adlandırılan ve Batı üst birimi içerisindeki iki diğerinin rekabet ettiği dönemde öteki değişmediği hâlde, diğerinin öteki olarak sunulması sebebiyle öteki kavramı bir süreliğine değişim gösterse de sonrasında yeni öteki kavramı kendi-öteki çatışmasını yeniden belirginleştirdiği görülür (Kafkasyalı, 2010:2).

Uluslararası sistemdeki kendi-öteki çatışmasının karşılığı Batı-Doğu çatışmasıdır. Batı zaten aynı isimle bir medeniyeti ifade ederken onun ötekisi olan Doğu bu hâliyle bir kendi bilincine karşılık gelmez. Doğu'dan kasıt, bir kendi bilinci oluşturmasından beri İslâm'dır. Bizim çalışmamız temelde Batı'nın öteki algılaması üzerine olduğu için, bu çalışmanın perspektifine göre kendi Batı ve öteki İslâm'dır.

Aynı süreçte ötekiler de "bizi" yaratırlar. Bu ilişkiyi gören Romalı Şair Terence, "Kişiden gayrı kişi herkes kişiye öteki dediğine göre ben ötekiyim" demişti. Bireylerden oluşan her toplum kendi özüne "ben" diyor. Bundan gayrısına da öteki. Ötekileştirme bir yerde karşıtlığı da beraberinde getirir. Avusturya yerlileri "Öteki ya bizden birisidir ya da düşmandır." derken bu gerçeği dile getirirler. Öteki çoğu zaman "barbar"dır. Antik Yunan'da, Yunanlılar hariç barbar'dır, Romalılar için Kuzeydekiler, Ortaçağ'da Çinliler için barbar batıdakiler, (Çin'de 1434 yılında yazılan kitaplardan birisinin ismi Batı Okyanuslarının Barbar Krallıkları idi (Alpar, 2015:159) sonrasında Avrupa için kendinden olmayanlardır.

Hegel mücadele olmadan özgüvenin olamayacağını söyler ve devam eder. Özgüven ölçü olarak kendini değil ötekini esas alır (Hegel 1970: 148). "Ethnocentric Yaklaşım "olarak tanımlanan anlayışta, her konuyu kendini merkeze alarak inceleme eğilimi vardır. Oysa antropolojik olarak basite indirgenen düşünce biçimlerinin düşünce yapılarını da kısırlaştırdığı görülür. Bir kültür bilimi olarak insanların ayrılıklarından ziyade benzerliklerinin ortaya konulması ve kültürel farklılıkların bir zenginlik olarak algılanmasının barışa hizmet edeceği

değerlendirilmektedir. Bu bildiride öteki kavramına kültürel ve antropolojik açıdan farklı bir bakış açısından açıklama getirilmesi amaçlanmıştır.

Kültürel değerlendirmelerde en önemli tuzak dünyayı sadece kendi bakış açımızdan görmektir. Bu hoşnutluk, dünyayı "kendimiz ve ötekiler" anlayışı ile dar bir çerçeveye hapseder (Alpar, 2013). Öteki, sözü edilen ya da benzer iki şeyden önem ya da yer bakımından uzakta olan. Bize benzemeyen, bizden olmayan, biz gibi düşünmeyen hep ötekidir. Ötekinin ise her zaman farklılıkları ile sıkıntı yaşamasına, bazen acı çekmesine, dışlanmasına, kendini yalnız hissetmesine sebep olur.

Birey, toplum hayatı içinde bir kimlik oluşturabilmek için öncelikle kendisini tanımladığı bir "ben" kavramı geliştirir. Sonra kendini "diğerleri"nden ayıran noktalar üzerinde durur ve kendisini diğerlerinden ayırırken onların kendisinden farklı yönlerinin de açığa çıkmasına sebep olur. Böylece "ben" kimliği oluşurken iki taraflı bir ayrılık süreci yaşanır. Bu durum, özne diğerlerini kendinden daha aşağıda konumlandırdığında "ötekileştirme"ye dönüşür (Akpınar, 2017).

21. yüzyıl değişik tartışmaları da beraberinde getirdi. Mikroetnisite, çok kültürlülük, göç, terör, eğitim, kadın hakları gibi bütün konular çoğunlukla öteki kavramı ile ilgilidir. Kimilerine göre öteki kavramı zaten çok kültürlülük kavramının esas konusudur.

Öteki kavramının açıklanmasındaki farklılıklar ötekine karşı davranış farklılıklarını da beraberinde getirmiştir. Örneğin, Frankenberg'e göre öteki o ülkeden olmayandır (Frankenberg, 1994:47). Öbür taraftan Batılı için, kendi medeniyet dairesi içinde olanların "medeni", onun dışında kalanların ise ilkel oldukları konusundaki inancın oldukça uzun bir tarihi vardır. Antik Roma'da kölelerin birer "instrumentum", yani, birer "alet" olarak, mesela bir karasabandan veya bir öküzden farklarının olmadığı düşünülür. Kullanılan eşyalar konuşmayan aletlerdir, hayvanlar ve köleler ise sadece konuşan aletlerdir o kadar.

Bu anlayış bu derecede olmasa da Batılı anlayışta ilkel adıyla sürdürüle geldiği iddia edilir. Bu maksatla bilim özellikle antropoloji bilimi de bilinçli bir hatalı kullanıma alet edilmiş gözükmektedir. Böylece bu ötekileştirme anlayış meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Bu meşrulaştırma işini kuramsallaştıranlar ise, 20. yüzyılın ilk yarısında İngiliz Fonksiyonalist antropologlarından Bronislaw Malinowski ve Radcliffe Brown olmuştur. Oldukça meşhur olan bu iki antropolog "Batı" medeniyeti çizgisinin dışında kimler varsa hepsini "ilkel" ilan eden kuramlar geliştirmişlerdir. Bu antropologların tutarsızlığı ortaya konulmuştur. Her ne kadar halen bu bilinçdışı yapılanma üzerindeki baskılar ortadan kalktıysa da bu düşüncenin somut eyleme dönüştürüldüğü gerçeğini ortadan kaldırmamış ve modern batı düşüncesinde de kendisi dışındakiler ilkel ve öteki olarak görülmeye devam etmiştir.

Toplumsal kimliklerin oluşmasında temel konu kimin içeride, kimin dışarıda olduğu yani bir noktada ait olanlarla olmayanların tespitidir. Böylece kendini tehdit eden alanlara yönelik sınırlar oluşturulmaya çalışılır. Böylece sosyal alan biçimlendirilir (Kosseleck, 1989: 659). Analitik ve Kıtasal felsefe geleneği arasındaki sayısız farklılık arasında en önemlilerinden biri, bir kimsenin başkalarıyla olan ilişkisi tartışmasındaki görüş farklılıklarıdır. Analitik Felsefe'de ilk olarak, "Öteki Zihinlerin Sorunları" başlığı altında, bilginin mümkünlüğü sorusuna tipik bir açıklama getirilmeye çalışılır. Bu açıklama, "akılı göremeyiz ya da dokunamayız". Öyleyse öteki akılları nasıl bilebiliriz şeklinde gerçekleşir.

Bu kapsamda Stuard Mill'in 1865 yılında yazdığı William Hamilton felsefesi üzerine bir inceleme isimli eserinde bir açıklaması ilginçtir: "Ben diğer insanların benim gibi duygulara sahip olduğu sonucuna varıyorum çünkü onlar da benim gibi kendi deneyimlerimden edindiğim duyguların sebep olduğu davranışları gösterirler." Bu açıklamaya göre diğerlerinin de bizim gibi duyguları vardır ve bize benzerler.

Sürekli bir ötekileştirme yaşandığı günümüzde artık öteki ayırımının kültürel farklılıklar temelinde yapılmaya başlanıldığı da gözlemlenmektedir. Özellikle kitle iletişim araçları ve sosyal medya kullanılarak önyargılara dayalı ötekileştirme normalleşmiş gibi duruyor. Ayrıntıya girildiğinde ise bu ötekileştirmelerden asıl maksadın mevcut kaynaklardan ötekinin daha az faydalanması veya belirlendiği ve izin verildiği kadar faydalanması gibi bir nedene dayandığı görülmektedir. Alterite felsefesi lanetlenen ötekini sınırlar koymayı savunur. Öteki bir korku yaratıcıdır (Onur, 2003). Önce bu korku zihinlerde yaratılır ve toplum hazır hale gelince mevcut egemen güç kimin biz, kimin öteki olduğunu belirler ve ötekiler kaynaklardan uzak tutulmaya çalışılır. Halbuki o toplum içinde yaşayan herkesin vatandaşlık haklarından faydalanması durumunda zaten ötekileştirmelere daha az rastlanır.

Bauman modern toplumların temelini bu toplumların düzen ile belirlenmiş ilişkilerinde bulur. (Bauman, 1991:23-38). Bu anlayışa göre genel çıkar kategorileri homojen toplumlarına amacına karşı koyan öteki figürlerinin oluşmasını sağlarlar. Ancak bu sınıflandırmalar kapalı bir anlayışla, gerçekten uzaklaşıp tahminlere ve önyargılara dönüştükleri zaman içinde bulundukları toplumlar için tehlikeli bir duruma gelmeye başlarlar. Bu aşamada antropolog ve sosyologlara düşen görev ise toplumu birleştirerek bu tür ayırım ve tehlikeli oluşumlardan uzak tutmaktır. Bireyselliğin iyice yayıldığı günümüz ortamında insan zaten kendine bile yabancılaşırken (Kristeva, 1990: 35), toplumlarda yabancılaştırma ve ötekileştirme kavramlarının bir sorun olmaktan çıkarılması büyük bir önem taşımaktadır.

Farklılıklar aslında zenginliğimizdir. İnsanın uygar bir yaratık olarak yaşamasının tek yolu kendini ve ötekileri, önyargılardan arınmış bir şekilde sorgulaması, tanımaya ve anlamaya çalışarak ötekilerle birlikte yaşamanın yollarını aramasıdır (Brandmeyer ve Blackwell: 1972: 168-179). Bu husus belki de insanlar arasında ötekileştirme kavramlarından uzaklaşmanın ve barış içerisinde yaşamasının tek yolu gibi görülmektedir. Aksi takdirde ötekileştirmeler ve diğeri kavramları üzerindeki tanımlamalar insanları birbirine düşürmeye ve onlara mutsuzluk getirmeye devam edecektir. Dolan'ın aktardığı şu dizelerse öteki ile ilgili her şeyi en güzel açıklamaktadır: Eğer bir gün, renginden dolayı çıkarsan mahkemeye, korkma ben sana tanıklık ederim. İnsanların yüzlerinin ve gözlerinin rengi başka başka olsa da gözyaşlarının rengi hep aynıdır (Dolan, 1994:17).

Kaynaklar

Akpınar Soner, Şahin Büşra. (2017). "Orhan Pamuk Romanlarında Öteki", AVRASYA Uluslararası Araştırmalar Dergisi Cilt:5, Sayı 11.

Alpar, Güray. (2015). Antropolojik Bakış Açısıyla Stratejik Dünya Tarihi, Palet Yayınları, Konya.

Alpar Melek. (2013). “Bingöl Ağzı ve Folkloru Üzerine Bir İnceleme”, Turkish Studies, International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 8/4, p. 53-65, Ankara.

Bauman, Z. (1991), "Moderne und Ambivalenz", Bielefeld, U. (der.), Das Eigene und das Fremde: neuer Rassismus in der alten Welt?, Hamburg.

Brandmeyer G. And Blackwell. (1972). “The Rural, Urban Continuum is Culture Free” R.S. Denisoff (Ed). Sociology: Theories in Conflict, Wordsworth Publishing Comp.

Frankenberg, G. (1994), "Zur Alchemie von Recht und Fremdheit. Die Fremden als juridische Hegel, G.W. F. (1970), Phanomenologie des Geistes, Gesammelte Werke, Bnd. 3, Frankfurt: Suhrkamp.

Kafkasyalı, Savaş, Muhammet. (2010). Uluslararası Sistemin Yapısı ve İşleyişine Kendi Bilinci ve Öteki Algılaması Üzerine Farklı Bir Yaklaşım, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler ABD, Doktora Tezi, Ankara.

Kant, Immanuel, (2013) Ahlak Metafiziğinin Temellendirilmesi, Çev. İoanna Kuçuradi, Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara.

Konstruktion", Balke, F. v.d. (der.), Schwierige Fremdheit. Über Integration und Ausgrenzung in Einwanderungsländern, Frankfurt/M.: Suhrkamp.

Kristeva, J. (1990) Fremde sind wir uns selbst, Frankfurt/M.: Suhrkamp.

Kosseleck, R. (1989), "Sprachwandel und Ereignisgeschichte", Merkur, No. 43.

Onur, Hilal. (2003). Öteki Sorunsalının Alterite kavramı çerçevesinde yeniden okunması üzerine bir deneme, Hacettepe Üniversitesi, İktisadi ve İdari İlimler Dergisi, Cilt 21, Sayı 2, s.255-277.

ТЕХНОЛОГИИ ДОПОЛНЕННОЙ РЕАЛЬНОСТИ

Айдарбек Н.Б., Амзебек И.Е., Джансаков Н.
ученики 7 класса Назарбаев Интеллектуальной Школы
города Алматы Физико-Математического направления
Научный руководитель: Даутбек А.Н., учитель информатики
Алматы, Казахстан

АННОТАЦИЯ

Тема научной статьи: “Технологии дополненной реальности”. В настоящее время одним из перспективных направлений разработки в сфере информационных технологий является дополненная реальность, представляющая собой новый способ получения доступа к данным. В статье проведен анализ возможностей применения технологии дополненной реальности и выделены преимущества ее использования.

Ключевые слова: дополненная реальность, объект, приложения, система, устройство.

ВВЕДЕНИЕ

В мобильной дополненной реальности (AR), пользователи смотрят на прямое изображение, полученное с видеокамеры на их мобильном устройстве и сцены, которые они видят (т.е. реальный мир) обогащаются (дополняются) интегрированными трехмерными виртуальными объектами (т.е. дополненной реальности). Эта технология имеет огромный потенциал в таких областях, как реклама, развлечения, культурно-выставочная сфера и т.д.

Если виртуальный объект просто накладывается на реальное изображение, а не интегрируется в него, то для создания среды дополненной реальности могут быть использованы дополнительные сенсоры, присутствующие в современных мобильных устройствах, такие как акселерометр, компас, GPS. Используя информацию о местоположении, пользователь может перемещаться по миру дополненной реальности. Если виртуальные объекты имеют непосредственную связь с реальным миром, большую чем просто глобальное положение, например виртуальное здание, построенное на реальном пустыре, то для такой дополненной реальности необходима дополнительная информация, такая как границы пустыря и его размеры. Получение этой дополнительной информации обычно достигается при помощи специальных маркеров или с помощью специальных функций распознавания.

Для того чтобы в полной мере раскрыть потенциал дополненной реальности на мобильных устройствах, необходимо предоставить пользователю возможность создавать, изменять и взаимодействовать с виртуальными объектами в трехмерном пространстве. Тем не менее, текущее взаимодействие пользователя с виртуальной средой ограничивается двумерными манипуляциями с экраном устройства. В связи с этим появляются некоторые проблемы:

- Пользователи должны держать устройство направленным на месторасположение виртуального объекта в реальном мире, при этом взаимодействие может быть неудобным;

- В дополненной реальности размер виртуальных объектов продиктован реальным окружением, и он может быть слишком мал для удобного управления с помощью сенсорного экрана;

- Пространственные взаимодействия, такие, как помещение виртуального объекта в конкретную точку, должны осуществляться с помощью двумерных операций на экране;

- При сочетании реальных и виртуальных объектов, пользователю приходиться постоянно переключаться между манипуляциями с реальным объектом в физическом окружении и взаимодействием с виртуальным объектом посредствам сенсорного экрана.

Решением этих проблем является распознавание жестов пользователя. Очевидно, что наиболее выгодный вариант для сохранения всего потенциала технологии дополненной реальности является совмещение двухмерных манипуляций на экране и трехмерных манипуляций в реальном мире. Это позволит реализовать естественное и удобное взаимодействие.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Технология дополненной реальности с каждым днем становится все более и более популярной и все чаще используются в различных областях. Эта технология имеет большой потенциал и поэтому она активно развивается.

При взаимодействии с объектами в дополненной реальности на мобильных телефонах пользователь смотрит на реальный мир через камеру своего устройства и при этом изображение дополняется виртуальными объектами, интегрированными в физическое окружение. Чаще всего взаимодействие с пользователем в таких приложениях ограничивается обычными нажатиями по экрану, как и в обычных приложениях. Такое взаимодействие с виртуальными объектами является ограниченным и не удобным, например, из-за маленького размера экрана устройства.

Для устранения этой проблемы требуется реализация альтернативных методов взаимодействия. Указанные обстоятельства определяют актуальность и практическую значимость данной работы.

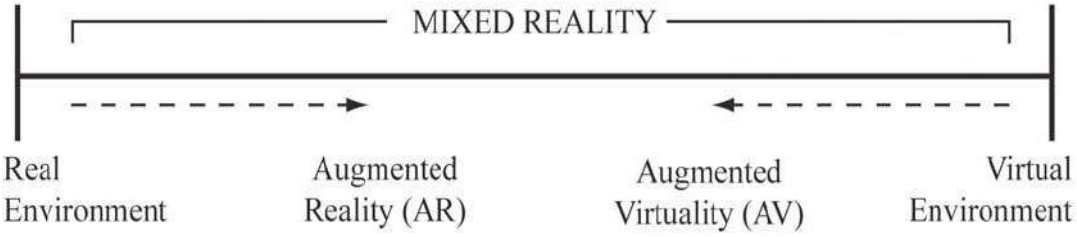

Рис. 1 – Дополненная реальность

Для оценки общей возможности распознавания жестов в мобильных AR, сравним стандартные взаимодействия, через сенсорный экран, и тип взаимодействия, который зависит от того как мобильное устройство движется. Целью является исследование возможности использования специальных жестов для основных аффинных преобразований виртуального 3D объекта, таких как перемещение, масштабирование и вращение.

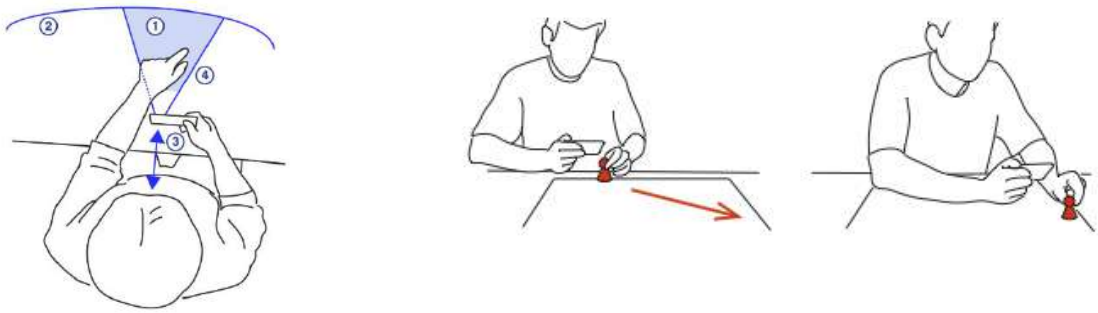

Рис. 2 – Взаимодействие с виртуальными объектами

Для того, чтобы далее исследовать потенциал использования жестов для систем дополненной реальности, рассмотрим манипуляции виртуальными объектами, связанными с реальным физическим окружением. Главная задача - это выявление, возможных взаимодействий, которые являются естественными, и полезными для достижения поставленных целей.

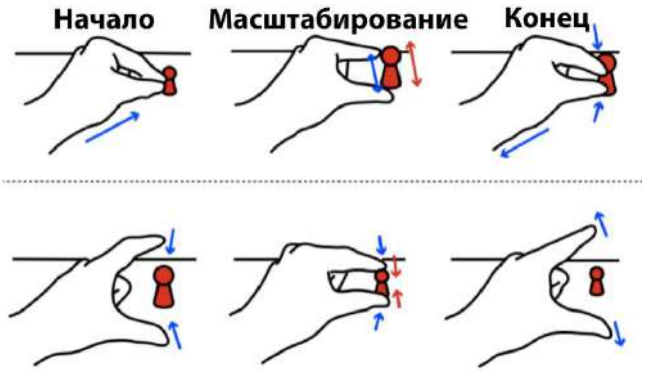

Рис. 3 – Взаимодействие с виртуальными объектами, интегрированными в физическое окружение

Перемещение. Когда люди перемещают объект в реальной жизни можно наблюдать два типа взаимодействия: либо объект толкают в нужную сторону либо берут двумя пальцами и помещают в необходимое место. При толкании, объект перемещается, когда палец касается его с одной конкретной стороны. Следовательно, только один палец используется для этого взаимодействия. Второй вариант – захват - осуществляется двумя пальцами (рисунок 11). Для улучшения распознавания на пальцы наклеиваются специальные маркеры. Как только оба маркера приходят достаточно близко к границам объекта, виртуальный объект "схватился". Теперь он может быть перемещен в любое место и размещен там, при разведении пальцев подальше друг от друга.

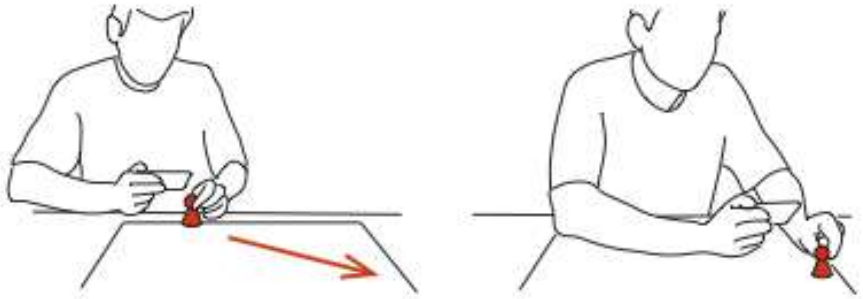

Рис. 4 - Взаимодействие с виртуальными объектами, интегрированными в физическое окружение: Перемещение

Масштабирование. Масштабирование – это взаимодействие, которое может быть проделано только с виртуальными объектами. Следовательно, нет никакого естественного эквивалента. Тем не менее, жест-масштабирование является довольно распространенным на сенсорных экранах благодаря pinch-to-zoom жесту: движение двух пальцев от центра или ближе друг к другу приводит к увеличению и уменьшению соответственно. В то время как это, кажется, естественным жестом для масштабирования виртуальных объектов в AR, есть одна большая проблема: в отличие от сенсорного экрана, мы не в состоянии автоматически определить, когда жест

является жестом масштабирования, а когда нет. Чтобы справиться с этой проблемой возможны следующие решения.

В первом из них, различают два типа жестов: прикосновение к объекту с двумя сведенными пальцами, а затем увеличение расстояния между ними, которое приводит к увеличению объекта. Захват объекта с двух сторон и уменьшение расстояния между двумя пальцами приводит уменьшению (см. рисунок 12). В обоих случаях завершение операции осуществляется путем перемещения пальца в противоположном направлении от объекта. При этом, уменьшение и увеличение - два отдельных взаимодействия.

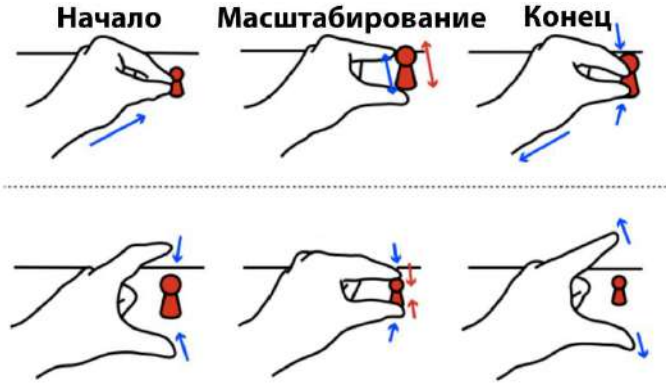

Рис. 5 - Взаимодействие с виртуальными объектами: Масштабирование

Второй вариант решения проблемы позволяет непрерывно изменяет размер объекта, увеличивая и уменьшая расстояние между двумя пальцы. Для этого пользователь должен нажать в любом месте сенсорного экрана в момент начала масштабирования. В то время как это взаимодействие представляется гораздо более гибким и естественным для фактического масштабирование, неясно, будет ли оно комфортным для пользователя.

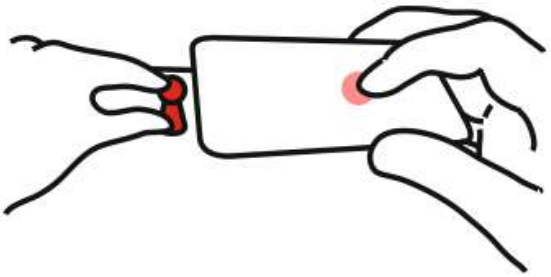

Рис. 6 - Взаимодействие с виртуальными объектами: Масштабирование

Вращение. Вращение объекта обычно осуществляется при захвате объекта двумя пальцами и поворачивая его вокруг оси. Это может быть реализовано путем захвата первого объекта (по аналогии с перемещением), а затем его вращения в зависимости от изменения угла между начальной и конечной линиями, соединяющими два маркера.

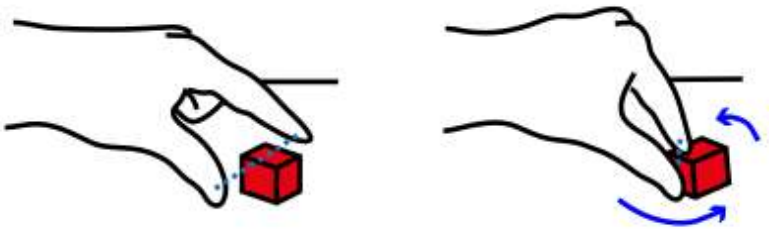

Рис. 7 - Взаимодействие с виртуальными объектами: Вращение виртуального объекта

Для функционирования рассматриваемой системы необходимы следующие модули:

Камера

Компонент камеры гарантирует, что каждый просмотр кадров фиксируется и передается эффективно на трекер. Разработчик только инициализирует камеру, чтобы начать и остановить запись. Кадр камеры автоматически конвертируется в аппаратно-зависимый формат и задает нужный размер изображения.

Конвертер изображения.

Конвертер форматов преобразует кадры с камеры формата (например, YUV12) в формат, пригодный для рендеринга OpenGL ES (например, RGB565) и для отслеживания. Это преобразование также включает в себя уменьшение изображение с камеры в различных разрешениях доступных в преобразованном стеке кадров.

Трекер

Компонент трекер содержит алгоритмы компьютерного зрения, для того чтобы выявлять и отслеживать объекты реального мира в рамках видеокамеры. На основе изображения с камеры, различные алгоритмы заботятся о выявлении новых целей, либо маркеров и оценки виртуальных кнопок. Результаты хранятся в состоянии объекта, который используется фоновое видео визуализации и могут быть доступны из кода приложения. Трекер может загрузить несколько наборов данных одновременно и активировать их.

Отрисовка фона

Этот модуль визуализации создает изображение, хранящееся в объекте. Производительность визуализации видео фоновом режиме оптимизирована для конкретного устройства.

Код приложения

В коде должны быть инициализированы все вышеперечисленные компоненты и выполнены три условия. Для каждого обработанного кадра объект обновляется и вызывается метод отрисовки. Необходимо:

- Определять объекты для вновь обнаруженных целей, маркеров или обновленных состояний этих элементов
- Обновлять логику приложения с новыми входными данными
- Отрисовывать слой дополненной реальности

База маркеров

База данных маркеров в устройстве создаются с помощью онлайн Target Manager. Он создает специальный XML файл конфигурации и двоичный файл, содержащий базу данных для отслеживания. Эти файлы добавляются разработчиком приложения в установочный пакет приложения и используются во время выполнения.

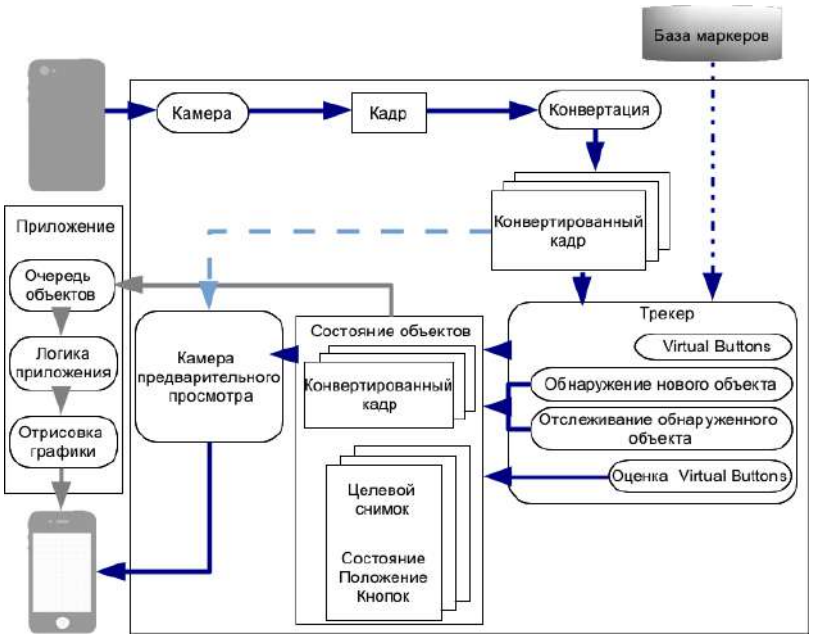

Рис. 8 - Архитектура прототипа системы

1) Создание маркера

Для создания маркера дополненной реальности в составе Vuforia SDK имеется специальный Target Manager (рисунок 16), который обрабатывает заданное изображение, выделяет особые точки и формирует специальные файлы, используемые в дальнейшем для распознавания маркера.

2) Особенности создания виртуального объекта

В состав Vuforia SDK входят специально описанные объекты которые потом используются при разработке. Одним из таких объектов является Virtual Button.

Благодаря возможности перенастройки виртуальной кнопки во время выполнения, можно реализовать обработку жеста для перемещения объекта. Для этого необходимо связать саму кнопку с виртуальным объектом (рисунок 17). Это делается с помощью наследования. Во время выполнения жеста кнопка обрабатывает событие и перемещаться в нужную сторону, как и связанный с ней объекта.

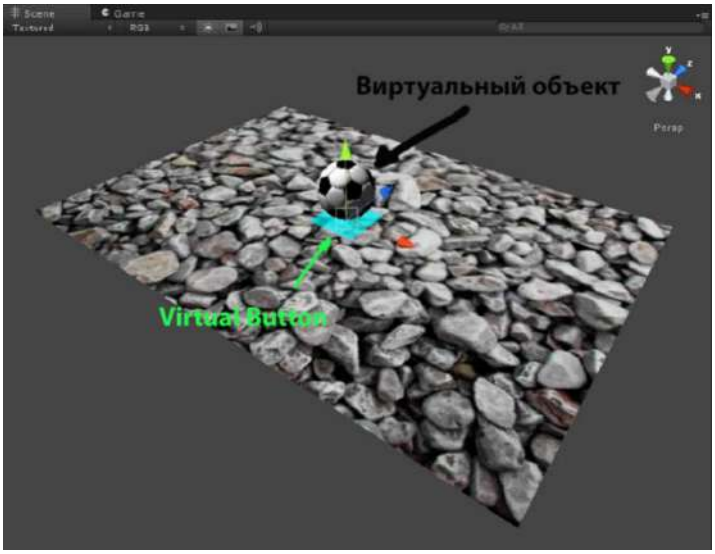

Рис. 9 - Создание виртуального объекта

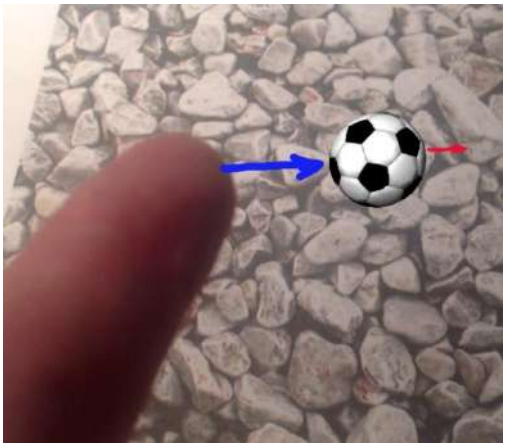

Рис. 10 - Создание виртуального объекта

В результате создается приложение для, способное распознавать жест «толкания» пользователя, на который реагирует виртуальный объект

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В рамках выполнения научной работы был проведен обзор технологий дополненной реальности, рассмотрены и проанализированы возможные типы взаимодействия пользователя с виртуальными объектами в таких системах. По результатам анализа определены их основные недостатки предложены виды взаимодействия позволяющие максимально раскрыть потенциал дополненной реальности.

Обзор существующих приложений показал основные тенденции в развитии технологии дополненной реальности. Эта технология в наше время очень бурно развивается и может найти применение во многих областях.

Анализ приложений показал, что сейчас они имеют, в основном, либо развлекательный, либо узконаправленный характер. Основное внимание в таких приложениях уделяется их возможностям при взаимодействии с окружающей средой и пользователем. Ввиду это, можно сделать вывод об актуальности разработки системы с распознаванием жестов, для взаимодействия с виртуальными объектами.

Для создания функционирующей системы необходима достаточно мощная платформа, которой может быть современное мобильное устройство, в виду их широкой распространенности и постоянно растущих возможностей.

Разработан прототип системы дополненной реальности с поддержкой распознавания жестов в режиме реального времени. Рассчитана экономическая часть работы, а также надежность системы. Полученной приложение позволяет пользователю взаимодействовать с виртуальным объектом.

Список литературы

1. Ronald T. Azuma A Survey of Augmented Reality // In Presence: Teleoperators and Virtual Environments. – 1997. – No 4. – P. 355–385.]

2. Miika Tikander Development and evaluation of augmented reality audio systems: Ab- stract of dissertation for the degree of Doctor of Science in Technology. – Helsinki, 2009. – 70 p.

3. Hear&There: An Augmented Reality System of Linked Audio / Joseph Rozier, Karrie Karahalios, Judith Donath // Online Proceedings of the ICAD [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.icad.org/websiteV2.0/Conferences/ICAD2000/ICAD2000.html, свобод-ный (дата обращения 5.03.2013).

THE AMOUNT OF VITAMINS AND FATTY ACIDS IN PLANTS CICHORIUM INTYBUS L

A .N.Shekerbek, M.B.Akhtayeva,G.E.Azimbaeva
Kazakh State Womens Teacher Training University, Almaty

Abstract

This article determined the amount of vitamins and fatty acids contained in the plant Cichorium Intybus L. The plant vitamins Cichorium Intybus L were studied using the titrimetric method, and the fatty acids were examined on a gas chromatographic. According to the results of the study, the spatula surface (flower, sheet , stems) contains a significant amount of vitamins A, E and C, and it was found that it contains a lot of vitamins E and C, and the fatty acids in their stems are much higher than those of flowers and leaves.

Key words: Cichorium Intybus L., fatty acids, vitamins, extraction, protein, carotene, ascorbic acid.

ӘОЖ 615.322

CICHORIUM INTYBUS L. ӨСІМДІГІНІҢ ҚҰРАМЫНДАҒЫ ДӘРУМЕНДЕР МЕН МАЙ ҚЫШҚЫЛДАРЫНЫҢ МӨЛШЕРІ

Аңдатпа

Бұл мақалада Қазақстанда өсетін Cichorium Intybus L. өсімдігінің құрамындағы дәрумендер мен май қышқылдарының мөлшері анықталды. Cichorium Intybus L. өсімдігінің құрамындағы дәрумендер титриметриялық әдіспен, ал май қышқылдары газды-хромотографиялық әдіспен зерттелді. Зерттеу нәтижесі бойынша Cichorium Intybus L.- дың жер үсті бөлігінің (гүлі, жапырағы, сабағы) құрамында А, Е, С дәрумендері біршама мөлшерде кездесетіні және оның сабағында Е және С дәрумендерінің көп екені, ал май қышқылдары гүлі мен жапырағына қарағанда сабағында көбірек екені анықталды. Сондай-ақ, дәрілік өсімдік Cichorium Intybus L.-дің ылғалдылығы мен күлділігі гравиметриялық әдіспен анықталды, сулы ерітіндісінің РН – мәні «И-160 МИ» маркалы РН-метрмен, ал экстрактивтілігі суда және спиртте 2 сағатта 80-85^{0}С температурада жүргізілді.

Кілтті сөздер: Cichorium Intybus L., май қышқылы, дәрумендер, экстракция, белок, каротин, аскорбин қышқылы.

КОЛИЧЕСТВО ВИТАМИНОВ И ЖИРНЫХ КИСЛОТ У РАСТЕНИЙ CICHORIUM INTYBUS L

Резюме

В этой статье определено количество витаминов и жирных кислот, содержащихся в растении Cichorium Intybus L. Растительные витамины Cichorium Intybus L изучали титриметрическим методом, а жирные кислоты исследовали газовой хроматографии.

Согласно результатам исследования, поверхность шпателя (цветок, лист, стебли) содержит значительное количество витаминов А, Е и С, и было обнаружено, что в нем много витаминов Е и С, и жирные кислоты в их стеблях намного выше, чем у цветов и листьев.

Қазіргі таңда дәрілік өсімдіктермен емдеуге - фитотерапияға көп назар аударылып жатыр. Қазақстан флорасы әртүрлі жабайы, мәдени және дәстүрсіз өсімдіктерге бай. Олар дәрілік перапараттар, биологиялық активті заттар өндірудің арзан шикізат көзі болып табылады. Қазіргі таңда 30% дәрілік препараттар өсімдіктерден өндіріледі. Солардың бірі – Cichorium Intybus L. [1].

Cichorium Intybus L. – күрделігүлділер тұқымдасына жататын көпжылдық шөптесін өсімдік, Cichorium Intybus L.- ды сирек өсетін өсімдік деп айтуға болмайды, себебі ол жер талғамай, тіпті батпақты, саз, құрғақ, жазық жер болсын өсе береді. Ол дән арқылы көбейеді.

Cichorium Intybus L.-дың отаны болып Жерорта теңізі аймақтары болып есептеледі. Өсімдік Еуразия, Солтүстік Африкада, Оңтүстік Америкада, Аустралияда, Солтүстік Америка және Жаңа Зеландияда кездеседі. Қазақстанда барлық облыстардағы шалғынды жерлерде, жолдардың жиегінде, тоғайларда, ашық алаңдар мен егістік жерлерде өседі. Біздің елімізден басқа Ресей мемлекетінде 2012 жылдан бастап Cichorium Intybus L.-дың өнімдерін шығаратын «ЗдравкО» тауар өндіретін компаниясы жұмысқа кіріскен. Кофе алмастырғыш ретінде Cichorium Intybus L.-дың тамырын Германиядағы Тюрингия қаласында тұратын бағбан Тим деген кісі ойлап тапқан екен, бүгінде осы адамның атымен «Кофе Тимми» деген Cichorium Intybus L. бар танымал сусын сұранысқа ие [2,3].

Cichorium Intybus L - биіктігі 20-150 см тамыры жуан, тік өсетін сабағының сыртын сиректеу түк басқан. Сабақ түбіндегі топталып өсетін жапырақтарының сопақша, шеттері ойық, сабақ бойындағы жапырақтары отырмалы, жіңішке жиектері бүтін болады. Гүлдері қос жынысты, жапырақ қолтығынан өседі. Гүл шоғыры – себет. Күлтесі көгілдір, көк, ақшыл түсті, алдымен бірігіп бес тісті қуыс гүл құрайды да, гүлдеген кезде ұзынынан жарылып тілше гүлдерге айналады. Cichorium Intybus L. маусым – қыркүйек айларында гүлдейді [4,5].

Зерттеудің мақсаты: Cichorium Intybus L. өсімдігінің құрамындағы дәрумендер мен май қышқылдарын анықтау.

Зерттеудің нысаны ретінде Алматы қаласы, Медеу таулы аймағының (2017-2018жж) Cichorium Intybus L. өсімдігі (гүлі, сабағы, жапырағы) алынды.

Шикізаттың ылғалдылығы мен күлділігі гравиметриялық әдіспен анықталды, сулы ерітіндісінің РН – мәні «И-160 МИ» маркалы РН-метрмен, ал экстрактивтілігі суда және спиртте 2 сағатта 80-85 ^{0}С температурада жүргізілді [4].

Шикізаттың құрамындағы дәрумендер титриметриялық әдіспен анықталды, зерттеу нәтижесінде алынған мәліметтер 1 – кестеде көрсетілген.

Кесте – 1. Cichorium Intybus L. жер үсті бөлігінің (гүлі,жапырағы,сабағы) құрамындағы дәрумендерінің мөлшері, мг/100г

№	Аталуы	А	Е	С
1	Cichorium Intybus L. гүлі	0,38	38,50	4,60
2	Cichorium Intybus L. жапырағы	0,42	41,00	5,40
3	Cichorium Intybus L. сабағы	0,46	0,47	6,50

Cichorium Intybus L.- дың жер үсті бөлігінің (гүлі,жапырағы,сабағы) құрамында А,Е,С дәрумендері біршама көп мөлшерде кездесетіні анықталды. А дәрумені көздің көргіштігі мен түсті ажыратуына қажет. А дәруменінің жетіспеушілігінен көз жанары кешкілік әлсірейді, яғни ақшам соқыр (куриная слепота) болады. Сондай-ақ А дәрумені қанда аз болса, ақ түстес қан клеткаларының азаюына келіп соғады. А дәрумені етте (әсіресе бауырда), қаймақта, ірімшікте көп. Е дәрумені – радикалдармен күреседі. Ол негізінде күнбағыс тұқымында, жержаңғақта, тарыда, өсімдік майында, балық майында, жаңғақта, жұмыртқада және балықта өте көп. . С - дәрумені балмұрын мен барбадос шиесінде көптеп кездеседі. Бірақ бір тәулікке жететін мөлшерін киви жемісінен де алуға болады. Дәрумен дәл терінің астында орналасқандықтан, жемісті өте жұқа етіп аршу керек немесе сыртымен тұтыну керек.

Шикізаттың құрамындағы май қышқылдары газды хромотографиясында анықталды, пайыздық өлшеммен алынған зеттеу нәтижесі 2 – кестеде көрсетілген [6,7].

Кесте – 2. Cichorium Intybus L. –дың жер үсті бөлігінің құрамындағы (гүлі, жапырағы, сабағы) май қышқылдарың мөлшері, %

№	Май қышқылдарының атауы	Аталуы	Cichorium Intybus L. Гүлі	Cichorium Intybus L. жапырағы	Cichorium Intybus L. сабағы
1	миристин	$C_{14:0}$	0,80	1,20	1,80
2	пентодекан	$C_{15:0}$	6,90	7,50	8,30
3	пальмитин	$C_{16:0}$	12,30	14,40	17,50
4	пальмитолейн	$C_{16:1}$	1,20	1,63	2,20
5	стеарин	$C_{18:0}$	2,00	2,30	3,80
6	олеин	$C_{18:1}$	56,70	53,41	48,20
7	линол	$C_{18:2}$	18,90	17,90	16,10
8	линолен	$C_{18:3}$	1,20	1,72	2,10

2 – кестде көрсетілгендей жоғары май қышқылдары гүліне қарағанда сабағында екі есе көп екені анықталды. Ал $C_{18:1}$ –дің мөлшері гүлінде - 56,70%, ал сабағында - 48,20%, жапырағында - 53,41%. Май қышқылдарының ішіндегі ең көп кездесетіні - $C_{18:1}$ болды. Ал керісінше шашыратқының гүлінде $C_{18:2}$ - нің мөлшері сабағына және жапырағына қарағанда көп, яғни сабағында -16,10%, жапырағында – 17,90%, гүлінде –

18,90%.Газды хроматография нәтижесінде мөлшері анықталған май қышқылдарының ішінде, қаныққан жоғары май қышқылдарына – миристинді ($C_{14:0}$), пальмитинді ($C_{16:0}$), стеаринді ($C_{18:0}$), пентодеканды ($C_{15:0}$), ал қанықпаған жоғары май қышқылдарына пальмитолеинді ($C_{16:1}$), олеинді ($C_{18:1}$), линолды ($C_{18:2}$), линоленді ($C_{18:3}$) қышқылдар жатады [7].

Қорытынды

1. Cichorium Intybus L өсімдігінің (гүлі, жапырағы, сабағы) құрамындағы дәрумендер мен май қышқылдарының мөлшері анықталып, жіктелді.

2. Зерттеу нәтижесі бойынша Cichorium Intybus L өсімдігінің гүлі, жапырағы, сабағындағы дәрумендерді титриметриялық әдіспен, ал май қышқылдарын газды хроматографиясында зерттеліп алынды. Cichorium Intybus L.- дың жер үсті бөлігінің (гүлі,жапырағы,сабағы) құрамында А,Е,С дәрумендері біршама көп мөлшерде кездесетіні анықталды. Ал май қышқылдары гүлі мен жапырағына қарағанда сабағында көбірек болды. Өсімдіктердің құрамында олеинді ($C_{18:1}$) және линолды ($C_{18:2}$) қышқылдардың мөлшері салыстырмалы түрде басым.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Введение фитохимические исследования и выявление биологической активности веществ растений. Алматы, 2008 ж.

2. Cichorium intybus L. (англ.) (1999—2011). Проверено 10 октября 2011.

3. Н.М.Мухитдинов, А.Т.Мамурова «Дәрілік өсімдіктер»,Алматы қаласы 2013 ж

4. М.Б.Ахтаева, Г.Е.Азимбаева, Б.М.Бутин., «Шашыратқының жер үсті бөлігінің (гүлі, сабағы, жапырағы) құрамындағы макро-микроэлементтердің таралу заңдылығын зерттеу», Хабаршы, әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті, 67 бет, Алматы, 2014 жыл, ISSN 1563-0218.

5.Юрий Константинов «Цикорий от ста недугов» 12 марта 2016 ISBN: 978-5-227-06322-9, 10-13с

6.Г.В. Лавренова, В.К.Лавренов «Полная энциклопедия лекарственных растений» Астана, 2016г

7.Қ.Әубәкіров, А.Ахмет «Жаңа құнарлы мал азықтық өсімдіктер» Алматы, 2017ж

DIFFERENCES AND SIMILARITIES BETWEEN ENGLISH, TURKISH AND KAZAKH PROVERBS

АҒЫЛШЫН, ТҮРІК ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛДЕРІНДЕГІ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРДІҢ СИСТЕМАТИКАЛЫҚ ҰҚСАСТЫҚТАРЫ

***Lazzat Bazarbayeva*[1]**
***Zhanat Zhumabekova*[*]**

Түйіндеме:

Қазіргі кезде шетел тілінің қажеттілігі күннен күнге артып келеді. «Үш тілді білу заман талабы» деп елбасымыз Н.Ә.Назарбаев өзінің халыққа жолдауында айтқандай біздің болашақ ұрпағымыз тек өз ана тілін меңгеріп қана қоймай, шетел тілін меңгеруі хақ.

Ағылшын және қазақ тілдеріндегі мақал-мәтелдердің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын ұғыну ағылшын тілін үйренуге елеулі көмек көрсетеді. Мақал-мәтел, нақыл сөздер тілімізді байыта түсетін халықтың асыл қоры.

Мақал-мәтелдер халық ауыз әдебиетін сүйіп құрметтеуге, сөз өнерінің асыл қазынасын меңгеруге, тапқыр сөйлеуге, ретті жерлерде қолдана білуге, үлкен ойды аядай қалыпқа сыйғызып айта білуге тәрбиелейді. Мақал – мәтелдер оқушылардың ізденушілік қабілетін дамытып, үш тілді меңгеруге ынтасын арттырады.

Мақал-мәтелдер – әрбір ұлттың ой-санасының қорытынды түйіні, өмірде түйген-білгендерінің, түрлі тәжірибелерден жинақталған философиялық ойларының көркем көрінісі, фразеологиялық оралымдардың өңделіп, бір қалыпқа реттелген күйде, тұрақталып, қалыптасқан түрлері. Мақал-мәтелдер ертеден қалыптасқан ауыз әдебиетінің бір түрі, ой дәлдігімен, терең мазмұнымен ерекшеленетін, тоқсан ауыз сөзді тобықтай түйінмен жеткізе білетін қасиеттерге ие. Өмір туралы, тіршілік туралы білімнің сұрыпталған жиынтығы. Мақал-мәтелдер халықтың ауызша энциклопедиясы ғана саналмай, ол ұстаздық, тәлімгерлік рөл де атқарады, адам бойындағы барлық жақсылықты асқақтатып, жамандықты жерлеп, бала тәрбиесінде ерекше орын алатын халық даналығы. Мұндағы ақыл-кеңестер қысқа да нұсқа әрі тұжырымды болды. Халық даналығы ата-анаға ұрпақ тәрбиесі жөнінде өзінен бұрынғылардың моральдық-психологиялық, медициналық-гигиеналық, өнер-сайыскерлік ой-пікірлерін де шоғырландырып, бүкіл халықтың тәлімдік тәжірибесін мирасқа қалдырып отырды. Көшпелілердің сонау ерте дәуірден-ақ көп біліп әрі оны ақылмен байыптай алатын адамды ерекше қастерлеуі тегін емес. Ондай адам ата-баба даналығының көзіндей саналатын.

Кілт сөздер: мақал-мәтелдер, Қазақ, Ағылшын тілдері

[1] Kazakistan, Türkistan Vilayeti, Sh. Bektasov Orta Okulu, İngiliz Dili ve Edebiyatı Öğretmeni, Türkoloji Masteri, lazzatqazaq@gmail.com
[*] Kazakistan, Türkistan Vilayeti, Komarov Orta Okulu, İngiliz Dili ve Edebiyatı Öğretmeni

Кіріспе

Көркем сөз өнерінің тілдік және поэтикалық санатына жататын мақал-мәтелдер мән – мазмұнының тереңдігімен, өткірлігімен, өміршеңдігімен, түп жағынан ықшамдылығымен ерекшеленеді. Көлемінің ықшамдылығына қарамастан, бейнелі тілдік, бірліктер нақты да күрделі ойдың себеп –салдарын, халықтың өмір тәжірибесінің қорытындысы мен дәлелін қатар береді.

Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде мақал-мәтелге мынадай түсіндірме берілген. Мақал — үлгі өнеге ретінде айтылатын жалпы халықтық нақыл сөз. Мақал деп қысқа образды, ұйқасты, тұжырымды нақыл сөзді айтамыз.

Қазақстан Республикасының егеменді ел халықаралық қатынастар субьектісі болуына және қазақ тілінің мемлекеттік мәртебе алуына байланысты. Тілдік бірліктердің тұтас мағынасына жете түсінбей тіркес құрамындағы сыңарлар мәнін негізге ала отырып аудару сәтсіздіктерге ұшырату мүмкін. Сондықтан мақал-мәтелдердің тіл аралық семантикасын салыстыра зерттей отырып, ондағы жалпы халықтық мәнділіктер мен заңдылықтарды және этностық ерекшеліктерді сондай –ақ ұлт, тіл, мәдениет және өркениеттің өзара сабақтастығын айқындау да өзекті мәселе. «Ұлт пен біртұтас» деген қағидаға сәйкес, қазақ — ағылшын мақал мәтелдердің тек тілдік емес этнолингвистикалық тұрғыда қарастыру бірлік астарындағы ұлттық болмысты тану жағынан да көкейтесті мәселелер қатарына жатады.

Мақал-мәтел, нақыл сөздер тілімізді байыта түсетін халықтың асыл қоры. Ал басқа тілдегі мақал-мәтелді біліп түсіну — бұл тілді жақсы меңгеруге көмектесіп қана қоймай, сонымен қатар басқа халықтың ой — бейнесін және мінез-құлқын түсіндіруіне көп үлес қосады, дәнекер болады.

Тақырыпқа сәйкес ағылшын тіліндегі мақал-мәтелдердің қазақша баламасын табу арқылы шетел тілін үйренуіме елеулі көмегін көрсетті.

Зерттеу барысында мақал-мәтелдерді бірнеше топқа сараладық.

a)Ғылым-білім туралы.

b)Тіл өнері.

1. c) Достық туралы.

d)Денсаулық туралы.

a) Science and knowledge

1.Knowledge is power

Білім -қуат

2.Live and learn

Оқусыз білім жоқ, білімсіз күнің жоқ

3.Where is a will there is a way

Іздеген мұратына жетер

4.Power is knowledge, knowledge is in the books

Күш білімде, білім кітапта

5.Clothes don’t beauty a man but knowledge

Адам киіммен емес, біліммен көрікті

6.So many men ,so many minds
Көптің ойы кеменгер
7.Science is sea, knowledge is ship
Ғылым – теңіз, білім- кеме
8.Book and science is a teacher without tongue
Кітап пен ғылым –тілсіз мұғалім
9.Life is short ,art is long
Өмір қысқа ,өнер мәңгі
10.Learn wisdom by the follies of others
Көргеніңді көңілге түй

1)Actions speak louder than words
Адамды сөзінен емес, ісінен таны
2.A closed mouth catches no flies
Үндемеген үйдей бәледен құтылады.
3. First think ,then speak
Айтылған сөз атылған оқпен тең
4. All roads lead to Rome
Қызыл тіл Римге жеткізер
5.The language is a key of mood
Тіл-көңілдің кілті

1. **C) Friend and Friendship**

Дос және достық туралы
A friend to all is friend to none
Досы көппен сырлас досы азбен сыйлас
2.Friends eye is a good mirror
Дос көзі – шынайы айна
3.A friend in need is friend indeed
Дос адалы түзде белгілі
4.You know a man by his friends
Адамды досына қарап таны
5.Old friends and old wine are best
Ескі дос есіңде жүрсін

1. **d) Денсаулық туралы**

About health

1.Health is better than wealth
Денсаулық –зор байлық
2.Take a hair of the dog that bit you
Неден ұшынсаң, сонымен емдел
3.Custom is a second nature

Ауру қалсада ,әдет қалмайды
4.Every heart knows its own bitterness
Әркімге өз ауруы батады.
5.If each would sweep before his own door
He should have a clean city
Тазалық бар жерде ,денсаулық бар
6.Agues come on horseback but go away on foot
Кесел батпандап кіріп,
Мысқылдап шығады

Қазақ –ағылшын мақал-мәтелдердің тура және ауыспалы мағынасы болады. Төмендегі мақалдар тура мағынасында

Time and tide wait no man
Уақыт ешкімді күтпейді
No news – good new
Жаңалықтың жоқтығы-жақсы жаңалық
Better late than never
Ештен кеш жақсы
Never put off till tomorrow
What you can do today
Еріншектің ертеңі бітпес
Early bird catches the worm
Ерте тұрған адамның бір ісі артық
All are not saints that go to church
Мазарға барғанның бәрі молда емес

Кейбір мақалдарға айтпақ ой астарлы мағынада берілді.

Love me, love my dog
Мені жақсы көрсең,итімді де жақсы көр
English house is his castle
Өз үйім, кең сарайлы боз үйім
One drop of poison spoils the whole fun of wine
Бір қарын майды бір құмалақ шірітеді
Every thing is good in its season
Әр нәрсенің өз уақыты бар
All is well that ends well
Басы қатты болса, аяғы тәтті болады
There is no smoke without fire
Жел болмаса , шөптің басы қозғалмайды
A drowning man will catch at a straw
Суға кеткен тал қармайды
After dinner comes reconing
Қыс шанаңды ,жаз арбаңды сайла

Мақал-мәтелдер белгілі бір шешіммен істің дұрыстығын анықтайтын логикалық қызметтің эталоны тәрізді адамның ой-әрекеттерінде маңызды рөл атқарып отырды. Мақал-мәтелдер – ғасырлар бірі-бірінің жалғасын тапса да, сол күйі өзгеріссіз қалған, ата-бабаларымыздың біздерге қалдырған өсиеті. Ауыз әдебиетінің көркем әрі парасатқа толы баға жетпес мұрасы. Мақал-мәтелдердің көрініс табатын сахнасының бірі – көркем шығармалар. Әрбір туынды автордың тілінің ерекшелігіне, көркемдігіне, ойын ұтқырлы жеткізе білгендігіне, мақал-мәтелдерді қаншалықты қолдана білгендігіне байланысты. Мақал-мәтелдерді іздеу барысында, әдеби шығармаларды ақтардық, нәтижесінде көптеген мақал-мәтелдермен таныс болдық. Алайда қазақ және түрік тілдерінде қатар кездесетін мақалдарды сирек кездестірдік.

Мысалы: түрік тіліндегі «Arpa,buğday aş oldu, altın gümüş taş oldu» (Arpa körpe aş imiş,altın gümüş taş imiş), «Açlık ne yedirtmez, tokluk ne dedirtmez», «Akılsız başın cezasını (zahmetini) ayaklar çeker», «Akraba ile ye iç(varış geliş et),alışveriş etme», «Kişinin aynası işidir», «Damlaya damlaya göl olur» және т.б.сияқты мақалдардың қазақ тілінде де «Арпа-бидай ас екен, алтын-күміс тас екен» , «Саудада достық жоқ», «Сауда достыққа қарамас», «Ақымақ бас екі аяққа дамыл бермейді», «Басында миы жоқтың аяғына тыным жоқ», «Кісінің айнасы – еңбегі», «Аш не жемейді, тоқ не демейді», «Көп түкірсе көл болар» сияқты нұсқалары бар.

Қорытынды

Мақал-мәтелдер халық тарихы,оның әлеуметтік тіршілігі,ақыл-өнегесі,даналығы мол көрініс тапқан,ой дәлділігімен,ықшамдылығымен ерекшеленетін тілдік бірліктер болып табылады.

Параллелизм құбылысының орын алуына байланысты мақалдардың дені егіз жолды,қос тармақты болып табылады.

Сондай –ақ үш тармақты ,төрт тармақтыларыда кездеседі.Мақалда айтылатын ой не туралы ,не астарлы түрде беріледі және көп жағдайда үлгі ,өнеге,өсиет айтуға құрылады.Ал мәтел,сөз тіркесі қалыптасқан нақышты орамды сөйлемше түріне келіп,көңілдегі ойды емеурін арқылы жеткізеді және нақты тұжырым қорытынды пікір жасалмайды.

Мақал-мәтелдердің тұрғысының тұрақтылығы мен тілде бұрыннан «дайын» материал ретінде қолданылатын сипаттары оларды фразеологизмдер қатарына қосып,осы салада зерттеуге толық мүмкіндік береді.

Мақалдар тілдегі қолданысы мен мағынасы жағынан екі топқа бөлінеді: тура мағынада және ауыспалы мағынада қолданылатын тұрақты тіркестер.Бірқатар қазақ және ағылшын мақал-мәтелдерінің құрамы мен құрылымы және мағынасы тұрғысынан өзара сәйкестіктері байқалады,абсолютті эквивалент, яғни теңбе-тең балама түрлері де кездеседі.

Ағылшын мақалдары көбіне бір сөйлемнен ғана құрылса,қазақ мақалдарының басым көпшілігі екі не бірнеше тармақты болып келеді.Қазақ мақал-мәтелдеріндегі

айтылап ойдың басқа бір жағдай ,не құбылыспен салыстырыла жеткізілуін тілдік ерекшеліктер санатына жатқызуға болады.

Қазақ мақалдарының белгілі бір ұйқасы дыбыс үндестігі,тұлға сәйкестігі және мағына үйлесімділігі тәрізді шарттарға негізделіп құралуы қазақ халқының ертеден шешендік өнерге ,ақындыққа ерекше көңіл бөлумен байланысты.

Ағылшын мақал-мәтелдерінің ауқымды тобы қасиетті кітап Інжілден В.Шекспир сынды ағылшын классикалық әдебиетінің ұлы тұлғаларының шығармаларынан,халықтық аңыз әңгімелерден бастау алды.

Қазақ және ағылшын паремиологизмдерінің қайнар көзіне байланысты негізгі айырма мынада:Қазақ мақал-мәтелдерінің көлемді бөлігі қасиетті кітаптан тараған ұлағатты сөздер болып табылады,ауызша таралған мақал-мәтелдер жетекші орында емес.Сондай-ақ Шекспир сынды классиктердің қаламынан туындаған бейнелі тілдік бірліктер ерекше орын алады.

Ағылшын тіліндегі мақал-мәтелдердің құрамында елді-мекендердің атаулары мен кісі есімдері жиі кездеседі.

Екі тілдегі кейбір мақал-мәтелдердің дәл баламаларының болуымен қатар, кейбір мақал-мәтелдердің құрамындағы сөздердің ауысып келетіндігі де байқалды. Мұндай ерекшеліктердің болуы табиғи құбылыс деп қабылдау керек. Мұндай ерекшеліктер мен ұқсастықтар туыстас түркі халықтарының ғасырлар бойы бір-бірінен жырақта қалып, қоян-қолтық араласпауының салдарынан болады. Алайда екі халыққа ортақ мақал-мәтелдерге қарап, қазақ және түрік халықтарының түбі бір екеніне көз жеткізуге болады.

Пайдаланылған әдебиеттер

«Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» 7-том Алматы Ғылым 1983ж

Ақыл көзі Алматы жазушы 1990 ж

Дессертациялық автореферфт Қабден Мақсат

«Халық даналығы» әбдуәли Қайдар.Мақал-мәтел туралы пікірі

Қазақ мақал-мәтелдері құрастырған:Ж.Дәуренбеков. Алматы .2001 ж

«Сөз мәйегі», «Даналардан шыққан сөз » мақал-мәтелдер жинағы М.Әлімбаев

«Ағылшын тілі мектепте» Республикалық ғылыми әдістемелік журнал №3 2009,№5 2010

Ағылшынша-қазақша сөздік

«Қазақ,орыс,ағылшын ,неміс тілдеріндегі мақал-мәтелдердің мағыналық ұқсастығы және тәрбиелік мәні»

ОБЛАЧНОЕ ХРАНИЛИЩЕ ДАННЫХ

Бекболат А.Е., Куандық Н.Б.,
Альмухамедов М.Н.
ученики 7 класса Назарбаев
Интеллектуальной Школы города Алматы
Физико-Математического направления
Научный руководитель: Даутбек А.Н., учитель информатики
Алматы, Казахстан

АННОТАЦИЯ

Тема научной статьи: “Облачное хранилище данных”. В работе изучается роль дистанционного удаленного хранилища. На основе последних достижений в IT-сфере благодаря технологичеких исследований и новшеств были разработаны облачные хранилища. Актуальность данной статьи в том, что облачные хранилища в свою очередь могут играть важную роль в ежедневной жизни человека. На основании анализа разных аспектов и фактов представлены преимущества и недостатки виртуального хранилища.

Ключевые слова: данные, сервер, пользователь, хранилище, память.

ВВЕДЕНИЕ

Облачное хранилище – это модель облачных вычислений, предусматривающая хранение данных в Интернете с помощью поставщика облачных вычислительных ресурсов, который предоставляет хранилище данных как сервис и обеспечивает управление им. Облачное хранилище предоставляется по требованию в необходимом объеме, оплачивается по факту использования и избавляет от необходимости приобретать собственную инфраструктуру для хранения данных и управлять ею. Это обеспечивает гибкость, глобальную масштабируемость и надежность. Данные доступны в любое время и в любом месте. Облачное хранилище основано на высоко виртуализированной инфраструктуре и похоже на более широкие облачные вычисления с точки зрения доступных интерфейсов, почти мгновенной эластичности и масштабируемости, многопользовательских и измеренных ресурсов. Службы облачного хранения могут быть использованы из локальной службы (Amazon S3) или развернуты локально (ViON Capacity Services).

Облачное хранилище обычно относится к размещенной службе хранилища объектов, но этот термин расширился и теперь включает другие типы хранилищ данных, которые теперь доступны в качестве службы, например блочное хранилище.

Много людей не предпочитают пользоваться облачными хранилищами и посей день. Ведь каждый из нас хочет хранить свои данные в надежном месте, и из-за недоверия люди не хотят переходить на облачные хранилища. А почему же? Это все из-за халатности людей. Ведь аккаунты пользователей облачных аккаунтов могут

попросту взломать из-за легких паролей и использовать их данные, а также вашими данными могут пользоваться администрация этих облачных данных. Мы разработали гипотезу о том, что функциональность у облачных хранилищ возрастут, и это принесет большое влияние в развитие технологий в будущем.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Что такое облачное хранилище?

Облачное хранилище – это модель облачных вычислений, предусматривающая хранение данных в Интернете с помощью поставщика облачных вычислительных ресурсов, который предоставляет хранилище данных как сервис и обеспечивает управление им. Облачное хранилище предоставляется по требованию в необходимом объеме, оплачивается по факту использования и избавляет от необходимости приобретать собственную инфраструктуру для хранения данных и управлять ею. Это обеспечивает гибкость, глобальную масштабируемость и надежность. Данные доступны в любое время и в любом месте.

Как работает облачное хранилище?

Облачное хранилище приобретается у стороннего поставщика облачных сервисов, который владеет ресурсами хранилища данных, управляет ими и предоставляет доступ к ним через Интернет с оплатой по факту использования. Поставщики облачных хранилищ отвечают за состояние ресурсов, безопасность и надежность, обеспечивая доступность данных для приложений клиентов по всему миру.

Приложения получают доступ к облачному хранилищу через традиционные протоколы хранения данных или напрямую через API. Многие поставщики предлагают дополнительные сервисы, предназначенные для защиты, сбора и анализа данных в огромных масштабах, а также управления ими.

Хранение данных в облаке позволяет ИТ-отделам принципиально пересмотреть три аспекта своей деятельности.

1. Совокупная стоимость владения. Благодаря облачному хранилищу вам не нужно приобретать оборудование, выделять ресурсы для хранилища или расходовать денежные средства на то, что «когда-нибудь пригодится». Вы можете добавлять или удалять ресурсы по требованию, быстро изменять производительность и сроки хранения. И при этом вы будете платить только за используемые ресурсы. Данные, которые используются не так часто, можно автоматически перемещать на более экономичные уровни по правилам, которые легко контролировать. Это позволяет обеспечить экономию при больших объемах.
2. Время до развертывания. Когда группы разработки готовы к запуску проектов, инфраструктура не должна их сдерживать. Облачное хранилище позволяет ИТ-специалистам быстро выделять необходимое пространство для хранения данных именно тогда, когда это требуется. В результате ИТ-специалисты могут

сосредоточиться на решении сложных проблем, связанных с приложениями, а не на вопросах управления системами хранения данных.

3. Управление информацией. Централизованное хранилище в облаке создает огромные возможности для новых примеров использования. Используя политики управления жизненным циклом в облачном хранилище, можно решать важные задачи, связанные с управлением информацией, включая автоматическое распределение по уровням или блокировку данных в целях соблюдения требований.
4.

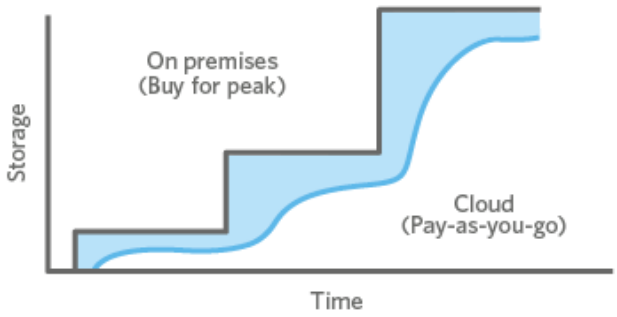

Рис. 1

Требования, предъявляемые к облачному хранилищу

Вопросы обеспечения надежного хранения, безопасности и доступности критически важных корпоративных данных имеют первостепенную важность. При рассмотрении варианта хранения данных в облаке существует несколько фундаментальных требований.

Надежность. Данные должны храниться с избыточностью. В идеале они должны быть распределены между несколькими объектами и несколькими устройствами в рамках каждого из объектов. Стихийные бедствия, человеческий фактор или механические неисправности не должны приводить к потере данных.

Рис. 2

Доступность. Все данные должны быть доступными в случае необходимости, но существует разница между производственными данными и архивами. Идеальное облачное хранилище предлагает оптимальное сочетание между временем извлечения данных и стоимостью.

Рис. 3

Безопасность. В идеале все данные должны шифроваться – как при хранении, так и при передаче. Разрешения и контроль доступа должны работать в облаке точно так же, как и в локальных хранилищах данных.

Рис. 4

Недостаток

Конфиденциальность. Есть вероятность того, что хакеры взломав сервер могут распоряжаться вашими данными.

Критика

В марте 2011 года аналитическая фирма IDC провела исследование, которое показало, что многие компании в первую очередь связывают с «облачными» сервисами большие проблемы по части безопасности. А независимая исследовательская организация Portio Research только подтвердила это, указав конкретные цифры: 68 % опрошенных руководителей европейских IT-компаний в целях безопасности отказываются использовать «облачные» технологии. Также руководитель компании G Data Security Labs и эксперт по безопасности Ральф Бенцмюллер не рекомендовал использовать «облачные» сервисы в связи с тем, что данные могут стать достоянием общественности.

Безопасность при хранении и пересылке данных является одним из основных вопросов при работе с «облаком», особенно в отношении конфиденциальных и приватных данных. Так, например, провайдер имеет возможность просматривать данные клиента (если они не защищены паролем), которые также могут попасть в руки хакеров, сумевших взломать системы защиты провайдера.

Надёжность, своевременность получения и доступность данных в «облаке» очень сильно зависит от многих промежуточных параметров, таких как: каналы передачи данных на пути от клиента к «облаку», надёжность последней мили, качество работы интернет-провайдера клиента, доступность самого «облака» в данный момент времени. Если же сама компания, предоставляющая онлайновое хранилище, будет ликвидирована, клиент может потерять все свои данные.

Общая производительность при работе с данными в «облаке» может быть ниже, чем при работе с локальными копиями данных.

Абонентская плата за дополнительные возможности (увеличенный объём хранения данных, передача больших файлов и т. д.).

Типы облачных хранилищ

Существует три типа облачных хранилищ данных: объектные хранилища, файловые хранилища и блочные хранилища. Каждый из них предлагает свои преимущества, подходящие для определенных примеров использования.

1. Объектное хранилище . Приложения, разработанные в облаке, как правило, используют такие преимущества объектного хранилища, как широкие возможности масштабирования и хранение свойств объектов в виде метаданных. Объектные хранилища, например Amazon Simple Storage Service (S3), идеально подходят для разработки с нуля современных приложений, для которых требуется гибкость и возможность масштабирования. Кроме того, эти хранилища можно использовать для импорта данных из существующих хранилищ с целью аналитики, резервного копирования или архивации.
2. Файловое хранилище. Некоторым приложениям требуется доступ к совместно используемым файлам, следовательно, им необходима файловая система. Данный тип хранилища часто поддерживается сервером хранилищ, подключенным к сети (NAS). Решения файловых хранилищ, например Amazon Elastic File System (EFS), идеально подходят для таких примеров использования, как крупные репозитории контента, среды разработки, мультимедийные хранилища или личные каталоги пользователей.
3. Блочное хранилище. Другие корпоративные приложения, например базы данных или системы планирования ресурсов предприятия (ERP), часто нуждаются в выделенном хранилище с низкими задержками для каждого из узлов. Такое хранилище работает аналогично хранилищу с прямым подключением (DAS) или сети хранения данных (SAN). Решения облачных хранилищ на основе блоков, такие как Amazon Elastic Block Store (EBS), выделяют хранилище для каждого виртуального сервера и обеспечивают сверхнизкую задержку для рабочих нагрузок, требующих высокой производительности.

Пять способов использования облачных хранилищ

Резервное копирование и восстановление

Резервное копирование и восстановление критически важны для обеспечения защиты и доступности данных, однако соблюдение соответствия растущим потребностям в области ресурсов может стать постоянной проблемой. Облачное хранилище обеспечивает низкую стоимость, высокую надежность и практически безграничные возможности масштабирования для решений резервного копирования и восстановления. Встроенные политики управления данными, например Amazon S3

Object Lifecycle Management, могут выполнять автоматическую миграцию данных на более экономичные уровни хранилища на основании частотных или временных параметров, за счет чего можно создавать архивные хранилища, позволяющие облегчить соблюдение юридических или нормативных требований.

Рис. 5

Эти преимущества предоставляют широкие возможности масштабирования в отраслях финансовых услуг, здравоохранения и СМИ, где постоянно создаются большие объемы данных с необходимостью длительного хранения.

Тестирование и разразработка программного обеспечения

Среды тестирования и разработки программного обеспечения часто требуют создания, использования и последующего удаления отдельных, независимых и дублирующих сред хранения. Помимо временных затрат, с этими процессами могут быть связаны серьезные начальные капиталовложения.

Рис. 6

Некоторые из крупнейших и наиболее прибыльных компаний мира смогли создать приложения в рекордно быстрые сроки благодаря гибкости, производительности и низкой стоимости облачного хранилища. Даже работу простейших статичных веб-сайтов можно улучшить с минимальными затратами. Разработчики со всего мира обращаются к решениям для хранения данных с оплатой по факту использования, которые избавляют их от проблем с управлением и масштабированием.

Миграция данных в облако

Доступность, надежность и финансовые преимущества облачного хранения могут казаться очень привлекательными для владельцев компаний, однако для ответственных специалистов традиционных ИТ-направлений (например, администраторов систем хранения данных, систем резервного копирования, сетей,

систем безопасности, а также руководителей по вопросам соблюдения требований) перенос большого количества данных в облако часто представляется серьезной проблемой.

Рис. 7

Сервисы миграции данных в облако, такие как AWS Import/Export Snowball, позволяют упростить миграцию хранилища в облако и решают задачи, связанные с высокими затратами на использование сети, продолжительной передачей данных и вопросами безопасности.

Пример использования - Hess Corporation оптимизировала инфраструктуру для разделения компании.

Рис. 8

Соответствие требованиям

Хранение данных в облаке может поставить вопрос о регулировании и соответствии требованиям, особенно если данные уже находятся в системах хранилищ, ограниченных определенными требованиям. Облачные средства обеспечения соответствия требованиям, например Amazon Glacier Vault Lock, гарантируют уверенность в том, что вы легко выполните развертывание и включите в работу средства обеспечения соответствия требованиям для отдельных хранилищ данных посредством блокирующихся политик.

Рис. 9

Вы можете указать специальные параметры, например однократную запись с многократным чтением (WORM), чтобы заблокировать данные от дальнейших изменений. Решения для работы с журналами аудита, например AWS CloudTrail, помогут решить все вопросы в области обеспечения соответствия требованиям для облачных хранилищ и систем архивации.

Пример использования - Биржа NASDAQ обеспечила соответствие требованиям с помощью облачного хранилища Amazon.

Рис. 10

Большие данные и озера данных

Традиционные локальные решения для хранения данных могут оказаться непредсказуемыми в вопросах стоимости, производительности и масштабируемости, особенно с течением времени. Проекты, связанные с большими данными, требуют наличия крупномасштабных, доступных и надежных пулов хранилищ данных с высокой доступностью. Часто подобные пулы называют «озерами данных».

Рис. 11

Озера данных, построенные на базе объектных хранилищ, хранят информацию в исходной форме и содержат расширенные метаданные, позволяющие выборочно извлекать и использовать данные в целях анализа. Облачные озера данных могут быть расположены в центре любого типа систем хранения и обработки больших данных и аналитических движков, например Amazon Redshift, Amazon RDS, Amazon EMR и Amazon DynamoDB, что позволит вам выполнить следующий проект быстрее и с большей степенью релевантности.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Мы живем в новой эре технологических развитий. Можно сказать, что у каждого третьего человека есть свой смартфон или иные гаджеты с доступом в интернет. Все приложения работают с облачными хранилищами данных, но мы этого сами не замечаем. Приложения благодаря интернету передают данные в отдельные серверы. Это позволяет сохранять данные без потерь информаций. И вот поэтому мы можем

сказать, что облачное хранение информаций более продуктивнее чем хранение информаций в отдельных дисках. А также, уже появились много облачных серверов для удаленного пользования с объектами. Все они работают по той же схеме облачных хранилищ. Эти серверы вызвали большой ажиотаж у пользователей. И количество пользователей увеличивалось. По прогнозам ученых уже к 2020 году количество пользователей облачных хранилищ достигнут к 2 миллиардам. И мы можем заметить, что это цифра может увеличиваться.

Мы хотим сказать, что по этим фактам мы можем понять, что облачные хранилища развиваються и функционируют. Это помогает достигать невиданных вершин в сфере науки, но нужно опосаться того что они также могут быть использованы злоумышленниками в иных намерениях.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Онлайновые хранилища данных // ComputerBild : журнал. — 2010. — № 4. — С. 62—67.

2. Масштабные утечки данных: конец «облачным» сервисам? // Chip : журнал. — 2011. — № 8 (149). — С. 20—21. — ISSN 1609-4212

THE NUMERICAL SOLUTION OF A MATHEMATICAL MODEL OF CALCULATION OF THE SPECIFIC HEAT TRANSFER PARABOLIC AND HYPERBOLIC MODEL

Dautbek A.N.
Al-Farabi Kazakh National University
Research supervisor: Fedorenko Olga Vladimirovna,
candidate of physical and mathematical science
Almaty, Kazakhstan

ABSTRACT

Theme of the scientific article: "Parabolic and hyperbolic models of the process of heating a laminated package of various materials".

The aim of the work is to investigate the process of heating a laminated package of various materials with the help of hyperbolic and parabolic equations (packed with spheres in plates) and determine the influence of the relaxation time on the process.

This problem is solved on the basis of the data of the solution of the direct problem, using the Thomas method (sweep). As objects of investigation, three types of the element type of spheres (basalt, glass, steel), inhomogeneous region were considered. Numerical calculations are performed.

Key words: Direct Problem, Conjugate Problem, Iterative Formula, Balance Method.

АҢДАТПА

Ғылыми мақаланың тақырыбы: «Әртүрлі материалдардың ламинатталған қаптамасының қыздыру процесінің параболалық және гиперболалық модельдері».

Жұмыстың мақсаты әртүрлі материалдардың ламинатталған қаптамасының қыздыру процесінің гиперболалық және параболалық теңдеулердің көмегімен зерттеу, релаксация уақытының процесске әсерін анықтау.

Жиналған деректер бойынша тікелей есеп Томас әдісімен шығарылады. Зерттеу объектілері ретінде үш түрлі элемент біркелкі емес облыстта қарастырылды (базальт, шыны, болат). Аналитикалық есептеулер жүргізілді.

Кілт сөздер: Тура есеп, түйіндес есеп, итерациялық формула, баланс тәсілі.

АННОТАЦИЯ

Тема научной статьи: “Параболические и гиперболические модели процесса нагреваний слоистой упаковки различных материалов”.

Цель работы исследовать модель процесса нагреваний слоистой упаковки различных материалов с помощью гиперболических и параболических уравнений (запакованных сферами в пластинках) и определить влияние времени релаксации на процесс.

На основе данных решения прямой задачи при помощи метода Томаса (прогонки) решается данная задача. В качестве объектов исследования были рассмотрены три типа

вида элемента сфер (базальт, стекло, сталь), неоднородной области. Выполнены аналитические расчеты.

Ключевые слова: прямая задача, сопряженная задача, итерационная формула, метод баланса.

INTRODUCTION

Temperature distributions in heated packed beds of spheres of different materials found experimentally and theoretically/numerically are presented in the paper. The modelling of transient heat transfer draws on two models – parabolic and hyperbolic, although the nonFourier effects were not observed in the experiment. The results of modelling lead to the estimation of the effective thermal conductivity of investigated types of beds. These values are determined from the solution of the inverse problem of heat conduction. The obtained results show that both presented models can be applied to model the transient heat transfer in packed beds for the considered range of heating time, giving the same value of the effective thermal conductivity, within the discussed accuracy margin. However, it has been revealed that the effective thermal conductivity in transient heat transfer with the step change in the boundary heat flux may reach the value several times higher than in steady state conditions.

Relevance. The importance of choosing main equation for mathematical modeling cannot be overestimated. It is significant to know influence of some variables in equation. Distribution of temperature in the packed one of the good example to show difference between using parabolic or hyperbolic equation as main, according to the changing of relaxation time.

Novelty. The distribution of temperature is an important characteristic of various processes in the packed bed. Difficulties in the experimental choice of different equation, especially in the distribution of temperature, are obtaining reliable values. The task of this paper is to evaluate various data of relaxation time and to choose the most reliable of them for use in various physical and technological calculations.

The concept of the difference grid (parabolic equation)

We have a one-dimensional non-stationary governing differential equation, which describes the changes of the temperature field it

$$\frac{\partial \theta}{\partial t} = a \frac{\partial^2 \theta}{\partial x^2} \qquad (1.1.1)$$

here θ is function of two independent variables and a is constant thermal diffusivity.

Beside this equation, we need to set up the initial and boundary conditions to make our mathematical model fulfilled. An initial condition shall give us the information about the distribution of temperature field at $t = 0$, initial period of time. Meanwhile boundary conditions will give the information at the borders of packed bed, when $x = 0$ and $x = L$

$$\begin{cases} \theta\big|_{t=0} = \theta_0(x) & (1.1.2) \\ -k\dfrac{\partial\theta}{\partial t}\Big|_{x=0} = q & (1.1.3) \\ -k\dfrac{\partial\theta}{\partial t}\Big|_{x=L} = 0 & (1.1.4) \end{cases}$$

Now we have the mathematical model, which describes the changes of temperature field $\theta(x,t)$, where $x \in [0,L]$ and $t \in [0,T]$. We call (1.1.1)-(1.1.4) as the direct problem.

We introduce the two-dimensional coordinate system, putting on the independent variable x the x-axis and the vertical axis is independent variables t, and note on the axes specified intervals of the variables x and t. We divide the interval [0, L] into a number of equal parts and draw from each point dividing line perpendicular to the axis x. We follow the same steps to change the interval of another independent variable. Then we built straight constitute the so-called difference grid (see picture 1.1). The points of intersection lines will be called the difference mesh nodes, and each of these will correspond to certain values of the independent variables r and t of the specified intervals.

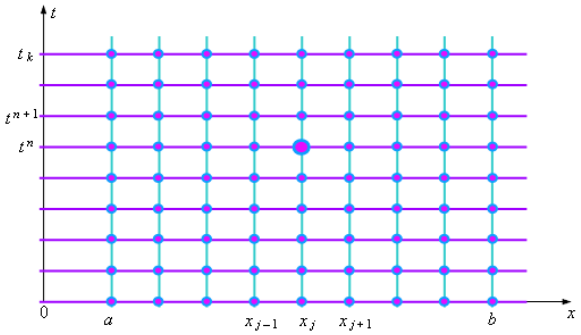

Picture 1.1 – Difference grid.

We introduce the following notation:
i is number of division points along the x axis;
j is number of division points along the t axis;
$x_{i+1} - x_i = \Delta x = h$ - is value interval between the points on the x-axis;
$t^{j+1} - t^j = \Delta t$ - is value interval between the points on the t-axis;
$\theta\left(t^j, x_i\right)$ - is value of the function θ, corresponds to the point tj, xi
We introduce the numeration of the points difference grid for each axis as follows:
along the x axis - i = 0, 1, 2, ..., N;
axially t - j = 0, 1, 2, ..., M.

The concept of the difference scheme in direct problem (parabolic equation)

To solve the direct problem we will use a control volume method (a balance method), for creation of conservative differential schemes it is naturally to proceed from conservation laws (balances) for separate cells of a differential grid. Thus we take an integral of two sides of equation (1.1) twice, by x and t (the interval of x is between $[x_{i-1/2}, x_{i+1/2}]$, the interval of t is between $[t_j, t_{j+1}]$)

$$\int_{x_{i-\frac{1}{2}}}^{x_{i+\frac{1}{2}}} dx \int_{t_j}^{t_{j+1}} \frac{\partial \theta}{\partial t} dt = a \int_{t_j}^{t_{j+1}} dt \int_{x_{i-\frac{1}{2}}}^{x_{i+\frac{1}{2}}} \frac{\partial}{\partial x}\left(\frac{\partial \theta}{\partial x}\right) dx$$

In order to escape an unforeseen situation, when we meet the point of intersections of two different layers, we will calculate the temperature values at intermediate points $i \pm 1/2$. The inter-points $x_{i+1/2}$ and $t_{j+1/2}$ will be determined by

$$\begin{cases} x_{i+1/2} = i\Delta x + \dfrac{\Delta x}{2}, \Delta x = \dfrac{H}{N}, i = \overline{0, N} \\ t_{j+1/2} = j\Delta t + \dfrac{\Delta t}{2}, \Delta t = \dfrac{T_{max}}{M}, j = \overline{0, M} \end{cases}$$

In order to take away an integral we will use interpolation formulas, substituting $\theta(x,t)$ by an approximated mesh-function Y_i^j. The formulas are the implicit difference schemes

$$\begin{cases} \dfrac{\partial \theta}{\partial t} \approx \dfrac{Y_i^{j+1} - Y_i^j}{\Delta t}; \\ \dfrac{\partial \theta}{\partial x} \approx \dfrac{Y_{i+1}^{j+1} - Y_i^{j+1}}{\Delta x} \\ \dfrac{\partial^2 \theta}{\partial x^2} \approx \dfrac{Y_{i+1}^{j+1} - 2Y_i^{j+1} + Y_{i-1}^{j+1}}{(\Delta x)^2} \end{cases}$$

If we integrate the left part of an equation(1.1), at first by $t = [t_j, t_{j+1}]$ then by $x = [x_{i-1/2}, x_{i+1/2}]$, we will receive

$$\int_{x_{i-\frac{1}{2}}}^{x_{i+\frac{1}{2}}} dx \int_{t_j}^{t_{j+1}} \frac{\partial \theta}{\partial t} dt = \int_{x_{i-\frac{1}{2}}}^{x_{i+\frac{1}{2}}} (\theta(x, t_{j+1}) - \theta(x, t_j)) dx \approx (\theta(x_i, t_{j+1}) - \theta(x_i, t_j))\Delta x$$

Also we take the integral of the right part of an equation is similar to left, but at first we integrate by $x = [x_{i-1/2}, x_{i+1/2}]$ then by $t = [t_j, t_{j+1}]$

$$a\int_{t_j}^{t_{j+1}} dt \int_{x_{i-\frac{1}{2}}}^{x_{i+\frac{1}{2}}} \frac{\partial}{\partial x}\left(\frac{\partial \theta}{\partial x}\right)dx = a\int_{t_j}^{t_{j+1}} \left(\frac{\partial \theta\left(x_{i+\frac{1}{2}}, t\right)}{\partial x} - \frac{\partial \theta\left(x_{i-\frac{1}{2}}, t\right)}{\partial x} \right) dt \approx$$

$$\approx \left| \begin{array}{l} \dfrac{\partial \theta\left(x_{i+\frac{1}{2}}, t\right)}{\partial x} \approx \dfrac{\theta(x_{i+1}, t) - \theta(x_i, t)}{\Delta r} \\ \dfrac{\partial \theta\left(x_{i-\frac{1}{2}}, t\right)}{\partial x} \approx \dfrac{\theta(x_i, t) - \theta(x_{i-1}, t)}{\Delta x} \end{array} \right| \approx a\left(\frac{\theta(x_{i+1}, t_{j+1}) - \theta(x_i, t_{j+1})}{\Delta x} - \frac{\theta(x_i, t_{j+1}) - \theta(x_{i-1}, t_{j+1})}{\Delta x} \right)\Delta t$$

At the end we obtain the ratio approximating this differential equation at the point of difference grid, and we call it difference scheme

$$(\theta(x_i, t_{j+1}) - \theta(x_i, t_j))\Delta x = a\left(\frac{\theta(x_{i+1}, t_{j+1}) - \theta(x_i, t_{j+1})}{\Delta x} - \frac{\theta(x_i, t_{j+1}) - \theta(x_{i-1}, t_{j+1})}{\Delta x} \right)\Delta t$$

Now the temperature field function will be substituted by the mesh-function

$$Y_i^{j+1} - Y_i^j = \frac{a * \Delta t}{(\Delta x)^2}\left(Y_{i+1}^{j+1} - 2Y_i^{j+1} + Y_{i-1}^{j+1}\right)$$

$$p = \frac{a * \Delta t}{(\Delta x)^2}$$

p - is a constant number

$$Y_i^{j+1} - Y_i^j = p\left(Y_{i+1}^{j+1} - 2Y_i^{j+1} + Y_{i-1}^{j+1}\right) \qquad (1.2.5)$$

The third-point difference scheme of the equation (1.1)

$$pY_{i+1}^{j+1} - (2p+1)Y_i^{j+1} + pY_{i-1}^{j+1} + Y_i^j = 0 \qquad (1.2.6)$$

We will rewrite (1.2.6) in more convenient form for our further solution, introducing coefficients A, B, C, F_i^j, where

$$A = p, \qquad B = 2p + 1, \qquad C = p, \qquad F_i = Y_i^j.$$

After the above manipulations, the (1.2.6) will become

$$AY_{i+1}^{j+1} - BY_i^{j+1} + CY_{i-1}^{j+1} + F_i = 0 \qquad (1.2.7)$$

The (1.2.7) formula is called as the three-point difference problem, which we will solve by using the tridiagonal matrix algorithm. In numerical linear algebra, the tridiagonal matrix algorithm, also known as the Thomas algorithm (named after Llewellyn Thomas), is a simplified form of Gaussian elimination that can be used to solve tridiagonal systems of equations, the same as we have in our case. For such systems, the solution can be obtained in $O(n)$ operations instead of required $O(n^3)$ by Gaussian elimination. The method is built on the hypothesis that our solution will be look like

$$\begin{cases} Y_i^{j+1} = \alpha_{i-1} Y_{i-1}^{j+1} + \beta_{i-1}^{j+1} \\ i = \overline{N,1}\,; j = \overline{0,M-1} \end{cases} \qquad (1.2.8)$$

Here alpha and beta are the coefficients that we will find from the (1.2.7) and with the help of boundary conditions. After substituting (1.2.8) into (1.2.7) we will get the following recurrent expressions

$$Y_i^{j+1} = \frac{A}{B - C\alpha_i} Y_{i+1}^{j+1} + \frac{C\beta_i + F_i}{B - C\alpha_i},$$

where

$$\begin{cases} \alpha_{i+1} = \dfrac{A}{B - C\alpha_i} (\mathrm{i} = 0, 1, 2, ..., \mathrm{N}\text{-}1, \mathrm{j} = 0, 1, 2, ..., \mathrm{M}) \\ \beta_{i+1} = \dfrac{C\beta_i + F_i}{B - C\alpha_i} (\mathrm{i} = 0, 1, 2, ..., \mathrm{N}\text{-}1, \mathrm{j} = 0, 1, 2, ..., \mathrm{M}) \end{cases}$$

for using this iteration method we need first value alpha not equal to 1, so we connect main equation (1.2.5) with left boundary condition (1.2.10), when i=1 and get another boundary condition.

$$\begin{cases} Y_i^0 = \theta_0(x) & (1.2.9) \\ -k\dfrac{Y_1^{j+1} - Y_0^{j+1}}{\Delta x} = q & (1.2.10) \\ Y_N^{j+1} = \beta_n / (1 - \alpha_n) & (1.2.11) \end{cases}$$

Next we will receive α_2 and β_2 according to this formula

$$\alpha_2 = (a*\Delta t/(\Delta x^2))/(1+(a*\Delta t/(\Delta x^2)), \beta_2 = (Y_1^j + q*a*\Delta t/(k*\Delta x))/(1+(a*\Delta t/(\Delta x^2))$$

Schematic representation of the difference grid nodes of the equation of the difference scheme, is called the difference pattern. The difference pattern can serve as a good reference when choosing a method of solution of the difference scheme and drafting solution algorithm. Difference templates for the difference scheme (1.2.7) have the form (picture 1.2)

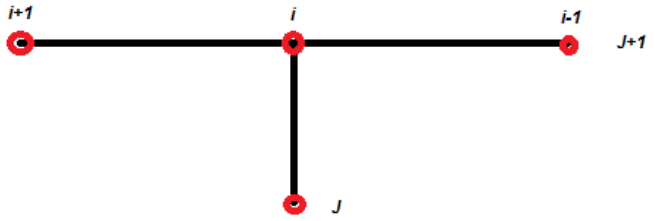

Picture 1.2 – Different templates.

The concept of the difference grid (hyperbolic equation)

We have a one-dimensional non-stationary governing differential equation, which describes the changes of the temperature field it

$$\frac{\partial\theta}{\partial t} + \tau\frac{\partial^2\theta}{\partial t^2} = a\frac{\partial^2\theta}{\partial x^2} \qquad (1.3.1)$$

Here θ is function of two independent variables and a is constant thermal diffusivity.

Beside this equation, we need to set up the initial and boundary conditions to make our mathematical model fulfilled. An initial condition shall give us the information about the distribution of temperature field at $t = 0$, initial period of time. However, we need one more initial condition, cause of second derivative by time. Meanwhile boundary conditions will give the information at the borders of packed bed , when $x = 0$ and $x = L$

$$\begin{cases} \theta\big|_{t=0} = \theta_0(x) & (1.3.2) \\ \left.\dfrac{\partial\theta}{\partial t}\right|_{t=0} = 0 & (1.3.3) \\ -k\left.\dfrac{\partial\theta}{\partial t}\right|_{x=0} = q & (1.3.4) \\ -k\left.\dfrac{\partial\theta}{\partial t}\right|_{x=L} = 0 & (1.3.5) \end{cases}$$

Now we have the mathematical model, which describes the changes of temperature field $\theta(x,t)$, where $x \in [0,L]$ and $t \in [0,T]$. We call (1.3.1)-(1.3.5) as the direct problem.

We introduce the two-dimensional coordinate system, putting on the independent variable x the x-axis and the vertical axis is independent variables t, and note on the axes specified intervals of the variables x and t. We divide the interval [0, L] into a number of equal parts and draw from each point dividing line perpendicular to the axis x. We follow the same steps to change the interval of another independent variable. Then we built straight constitute the so-called difference grid (see picture 1.3). The points of intersection lines will be called the difference mesh nodes, and each of these will correspond to certain values of the independent variables r and t of the specified intervals.

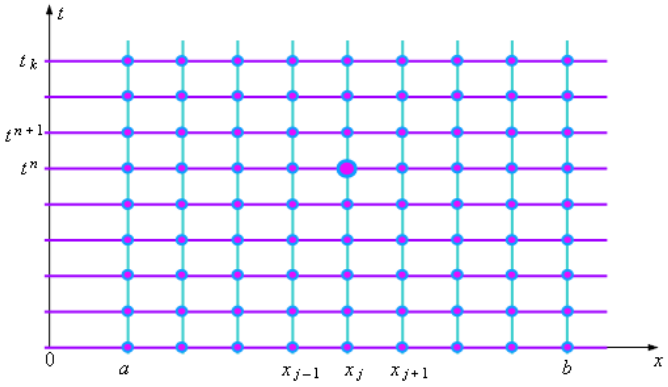

Picture 1.3 – Difference grid.

We introduce the following notation:

i is number of division points along the x axis;

j is number of division points along the t axis;

$x_{i+1} - x_i = \Delta x = h$ - is value interval between the points on the x-axis;

$t^{j+1} - t^j = \Delta t$ - is value interval between the points on the t-axis;

$\theta\left(t^j, x_i\right)$ - is value of the function θ, corresponds to the point tj, xi

We introduce the numeration of the points difference grid for each axis as follows:

along the x axis - i = 0, 1, 2, ..., N;

axially t - j = 0, 1, 2, ..., M.

The concept of the difference scheme in direct problem (hyperbolic equation)

To solve the direct problem we will use a control volume method (a balance method), for creation of conservative differential schemes it is naturally to proceed from conservation laws (balances) for separate cells of a differential grid. Thus we take an integral of two sides of equation (1.3) twice, by x and t (the interval of x is between $[x_{i-1/2}, x_{i+1/2}]$, the interval of t is between $[t_j, t_{j+1}]$)

$$\int_{x_{i-\frac{1}{2}}}^{x_{i+\frac{1}{2}}} dx \int_{t_j}^{t_{j+1}} \frac{\partial \theta}{\partial t} dt + \tau \int_{t_j}^{t_{j+1}} dt \int_{x_{i-\frac{1}{2}}}^{x_{i+\frac{1}{2}}} \frac{\partial}{\partial t}\left(\frac{\partial \theta}{\partial t}\right) dx = a \int_{t_j}^{t_{j+1}} dt \int_{x_{i-\frac{1}{2}}}^{x_{i+\frac{1}{2}}} \frac{\partial}{\partial x}\left(\frac{\partial \theta}{\partial x}\right) dx$$

In order to escape an unforeseen situation, when we meet the point of intersections of two different layers, we will calculate the temperature values at intermediate points $i \pm 1/2$. The inter-points $x_{i+1/2}$ and $t_{j+1/2}$will be determined by

$$\begin{cases} x_{i+1/2} = i\Delta x + \dfrac{\Delta x}{2}, \Delta x = \dfrac{H}{N}, i = \overline{0, N} \\ t_{j+1/2} = j\Delta t + \dfrac{\Delta t}{2}, \Delta t = \dfrac{T_{max}}{M}, j = \overline{0, M} \end{cases}$$

In order to take away an integral we will use interpolation formulas, substituting $\theta(x,t)$ by an approximated mesh-function Y_i^j. The formulas are the implicit difference schemes

$$\begin{cases} \dfrac{\partial \theta}{\partial t} \approx \dfrac{Y_i^{j+1} - Y_i^j}{\Delta t}; \\ \dfrac{\partial \theta}{\partial x} \approx \dfrac{Y_{i+1}^{j+1} - Y_i^{j+1}}{\Delta x} \\ \dfrac{\partial^2 \theta}{\partial x^2} \approx \dfrac{Y_{i+1}^{j+1} - 2Y_i^{j+1} + Y_{i-1}^{j+1}}{(\Delta x)^2} \\ \dfrac{\partial^2 \theta}{\partial t^2} \approx \dfrac{Y_i^{j+1} - 2Y_i^j + Y_i^{j-1}}{(\Delta t)^2} \end{cases}$$

If we integrate the left part of an equation (1.3), at first by $t=[t_j, t_{j+1}]$ then by $x=[x_{i-1/2}, x_{i+1/2}]$, we will receive

$$\int_{x_{i-\frac{1}{2}}}^{x_{i+\frac{1}{2}}} dx \int_{t_j}^{t_{j+1}} \frac{\partial \theta}{\partial t} dt = \int_{x_{i-\frac{1}{2}}}^{x_{i+\frac{1}{2}}} (\theta(x, t_{j+1}) - \theta(x, t_j)) dx \approx (\theta(x_i, t_{j+1}) - \theta(x_i, t_j))\Delta x$$

Also we take the integral of the right part of an equation is similar to left, but at first we integrate by $x=[x_{i-1/2}, x_{i+1/2}]$ then by $t=[t_j, t_{j+1}]$

$$a\int_{t_j}^{t_{j+1}} dt \int_{x_{i-\frac{1}{2}}}^{x_{i+\frac{1}{2}}} \frac{\partial}{\partial x}\left(\frac{\partial \theta}{\partial x}\right)dx = a\int_{t_j}^{t_{j+1}} \left(\frac{\partial \theta\left(x_{i+\frac{1}{2}}, t\right)}{\partial x} - \frac{\partial \theta\left(x_{i-\frac{1}{2}}, t\right)}{\partial x} \right) dt \approx$$

$$\approx \left| \begin{array}{l} \dfrac{\partial \theta\left(x_{i+\frac{1}{2}}, t\right)}{\partial x} \approx \dfrac{\theta(x_{i+1},t)-\theta(x_i,t)}{\Delta r} \\ \dfrac{\partial \theta\left(x_{i-\frac{1}{2}}, t\right)}{\partial x} \approx \dfrac{\theta(x_i,t)-\theta(x_{i-1},t)}{\Delta x} \end{array} \right| \approx a\left(\frac{\theta(x_{i+1},t_{j+1})-\theta(x_i,t_{j+1})}{\Delta x} - \frac{\theta(x_i,t_{j+1})-\theta(x_{i-1},t_{j+1})}{\Delta x} \right)\Delta t$$

At the end we obtain the ratio approximating this differential equation at the point of difference grid, and we call it difference scheme

$$(\theta(x_i,t_{j+1})-\theta(x_i,t_j))/+\tau\left(\frac{\theta(x_{i+1},t_{j+1})-\theta(x_i,t_{j+1})}{\Delta t} - \frac{\theta(x_i,t_j)-\theta(x_i,t_{j-1})}{\Delta t} \right)\Delta x =$$

$$= a\left(\frac{\theta(x_{i+1},t_{j+1})-\theta(x_i,t_{j+1})}{\Delta x} - \frac{\theta(x_i,t_{j+1})-\theta(x_{i-1},t_{j+1})}{\Delta x} \right)\Delta t$$

Now the temperature field function will be substituted by the mesh-function

$$\frac{Y_i^{j+1}-Y_i^j}{\Delta t} + \tau \frac{Y_i^{j+1}-2Y_i^j+Y_i^{j-1}}{(\Delta t)^2} = a\frac{Y_{i+1}^{j+1}-2Y_i^{j+1}+Y_{i-1}^{j+1}}{(\Delta x)^2}$$

$$p = \frac{a\cdot(\Delta t)^2}{\tau\cdot(\Delta x)^2}$$

p - is a constant number

$$\left(Y_i^{j+1}-Y_i^j\right)\cdot \Delta t/\tau + \left(Y_i^{j+1}-2Y_i^j+Y_i^{j-1}\right) = p\left(Y_{i+1}^{j+1}-2Y_i^{j+1}+Y_{i-1}^{j+1}\right) \qquad (1.4.5)$$

The third-point difference scheme of the equation (1.4.3)

$$pY_{i+1}^{j+1} - (2p+1+\Delta t/\tau)Y_i^{j+1} + pY_{i-1}^{j+1} + (2+\Delta t/\tau)Y_i^j - Y_i^{j-1} = 0 \qquad (1.4.6)$$

We will rewrite (1.4.6) in more convenient form for our further solution, introducing coefficients A, B, C, F_i^j, where

$$A = p, B = 2p + 1 + \Delta t/\tau, C = p, F_i = (2+\Delta t/\tau)Y_i^j - Y_i^{j-1}.$$

After the above manipulations, the (1.4.6) will become

$$AY_{i+1}^{j+1} - BY_i^{j+1} + CY_{i-1}^{j+1} + F_i = 0 \qquad (1.4.7)$$

The (1.4.7) formula is called as the three-point difference problem, which we will solve by using the tridiagonal matrix algorithm. In numerical linear algebra, the tridiagonal matrix algorithm, also known as the Thomas algorithm (named after Llewellyn Thomas), is a simplified form of Gaussian elimination that can be used to solve tridiagonal systems of equations, the same as we have in our case. For such systems, the solution can be obtained in $O(n)$ operations instead of required $O(n^3)$ by Gaussian elimination. The method is built on the hypothesis that our solution will be look like

$$\begin{cases} Y_i^{j+1} = \alpha_{i-1}Y_{i-1}^{j+1} + \beta_{i-1}^{j+1} \\ i = \overline{N,1}\,; j = \overline{0,M-1} \end{cases} \qquad (1.4.8)$$

Here alpha and beta are the coefficients that we will find from the (1.4.7) and with the help of boundary conditions. After substituting (1.4.8) into (1.4.7) we will get the following recurrent expressions

$$Y_i^{j+1} = \frac{A}{B - C\alpha_i} Y_{i+1}^{j+1} + \frac{C\beta_i + F_i}{B - C\alpha_i},$$

where

$$\begin{cases} \alpha_{i+1} = \dfrac{A}{B - C\alpha_i} (\mathrm{i} = 0, 1, 2, ..., \mathrm{N}\text{-}1, \mathrm{j} = 0, 1, 2, ..., \mathrm{M}) \\ \beta_{i+1} = \dfrac{C\beta_i + F_i}{B - C\alpha_i} (\mathrm{i} = 0, 1, 2, ..., \mathrm{N}\text{-}1, \mathrm{j} = 0, 1, 2, ..., \mathrm{M}) \end{cases}$$

For using this iteration method we need first value alpha not equal to 1, so we connect main equation (1.4.5) with left boundary condition (1.4.10), when i=1 and get another boundary condition.

$$\begin{cases} Y_i^0 = \theta_0(x) & (1.4.9) \\ -k\dfrac{Y_1^{j+1} - Y_0^{j+1}}{\Delta x} = q & (1.4.10) \\ Y_N^{j+1} = \beta_n/(1-\alpha_n) & (1.4.11) \end{cases}$$

Next we will receive α_2 and β_2 according to this formula:

$$\alpha_2 = (a*\Delta t/(\Delta x^2))/(1+(a*\Delta t/(\Delta x^2)), \beta_2 = (Y_1^j + q*a*\Delta t/(k*\Delta x))/(1+(a*\Delta t/(\Delta x^2))$$

Schematic representation of the difference grid nodes of the equation of the difference scheme, is called the difference pattern. The difference pattern can serve as a good reference when choosing a method of solution of the difference scheme and drafting solution algorithm. Difference templates for the difference scheme (1.4.7) have the form (picture 1.4)

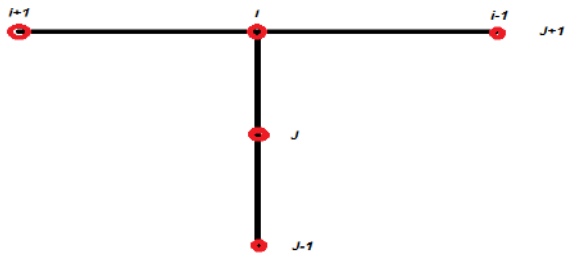

Picture 1.4 – Different templates.

CONCLUSION

In this scientific work, an exact mathematical model has been developed for calculating the distribution of temperature in the packed bed. The problems of changing the relaxation time of certain spheres, influence of thermal diffusivity, thermal conductivity and heat flux density are considered.

To solve the problem, a numerical method based on difference schemes has been developed. Based on the experimental data, the influence of the initial and boundary conditions was studied and described.

The software product has been developed that allows calculating the value of temperature. The program gives possibility to visualize output data in graphic, visual and digital forms.

In the numerical experiment, the change in the heat temperature at different times has been studied.

The results of the research:

1. The mathematical model of calculating the distribution of temperature has been investigated.

2. The influence of the initial and boundary conditions has been described.

3. The software product has been developed.

4. The complete computer-experimental experiment has been carried out.

The designed program also has an ability to select different input parameters. The virtual model can be used as a basis for a new study or experiment, and the results can be used as a data source in other projects.

REFERENCES

1. Malinowski, L. (1995) The relaxation model of conduction and heat generation. (in Polish) Szczecin, Technical University of Szczecin Press 2.

2. Malinowski, L. (1996) Relaxation heat conduction and generation: an analysis of the semi-infinite body case by method of Laplace transforms. Int. J. Heat Mass Transfer 39:1543–1549

3. Kaminski, W. (1990) Hyperbolic Heat Conduction Equation for Materials With a Nonhomogeneous Inner Structure. ASME J. Heat Transfer 112: 555–560

4. Graßmann, A.; Peters, F. (1999) Experimental investigation of heat conduction in wet sand. Heat and Mass Transfer 35:289–294

5. Herwig, H.; Beckert, K. (2000) Experimental evidence about the controversy concerning Fourier or non-Fourier heat conduction in materials with nonhomogeneous inner structure. Heat and Mass Transfer 36:387–392

6. Tzou, DY. (1995) A Unified Approach for Heat Conduction From Macro- to Micro-Scales. ASME J. Heat Transfer 117:8–16

7. Papoulis, A. (1957) A new method of inversion of the Laplace transform. Q. Applied Math. 14:405–414

8. Polesek-Karczewska, S. (1999) Transient heat transfer in packed beds. PhD. Thesis (in Polish). Gdansk, Institute of Fluid Flow Machinery PASc

ТУҒАН ЖЕР БАҒДАРЛАМАСЫ – ЖАЛПЫҰЛТТЫҚ ПАТРИОТИЗМНІҢ ӨЗЕГІ

К.К.Кунапина
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ доценті

Сүйінші, Алаш!
Тарихыңда толғаулы
Рух жаңғырар жаңа дәуір басталды
Бұл жаңғыру – туған жерді түлету,
Ен даланың кең құшағын гүл ету
Серік Сейітман.

Елбасының осы жылдың сәуір айындағы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты тарихи мақаласы халықтың көптен күтіп, аңсап жүрген көкейінде жүрген арман-мақсаттарының бағдар, тұғырнамасы десек қателеспейміз.

Бұл тарихи мақала екі үлкен бөлімнен тұрады.

І-бөлім XXI ғасырдағы ұлттық сана туралы. Бұл бөлімде

1. Бәсекелік қабілет
2. Прагматизм
3. Ұлттық бірегейлікті сақтау
4. Білімнің салтанат құруы
5. Қазақстанның ревалюциялық емес, эволюциялық дамуы
6. Сананың анықтығы

ІІ бөлім. Таяу жылдардағы міндеттер.

Бұл бөлімде де өте ауқымды мәселелер қамтылады.

1) Жоба Қазақ тілін біртіндеп латын әліпбиіне көшіру мәселесі. Тарихқа көз жүгіртіп, мақаладан үзінді келтірейік.

- Елімізде VI-VII ғасырларда түркілердің руникалық жазуы пайда болды.
- V-XV ғасырларда ресми құжаттар ортағасырлық түркі тілінде жазылды.
- X-XX ғасырларға дейін араб әліпбиі қолданылды. 1929 жылдан 1940 жылға дейін латын әліпбиінің негізінде жасалған жазу үлгісі болса, 1940 жылдан (13 қараша) орыс графикасы негізіндегі жаңа әліпбиге көшіру туралы заң қабылданды.

Елбасы 2025жылдан бастап латын әліпбиіне көшу керектігін мәлімдеді.

2) Жоба Қоғамдық және гуманитарлық ғылымдар бойынша «Жаңа гуманитарлық білім. Қазақ тіліндегі 100 жаңа оқулық» жобасы, яғни әлемдегі ең жақсы 100 оқулықты әр түрлі тілдерден қазақ тіліне аударып, жастарға дүние жүзіндегі таңдаулы үлгілердің негізінде білім алуға мүмкіндік жасау және 2018-2019 оқу жылынан бастап студенттерді осы оқулықтармен оқыта бастауымыз керек. Ал, оның нәтижесінде студенттерге жаңа сапалық деңгейде білім беру, жаһандық бәсекеге неғұрлым бейімделген маман даярлау деп көрсетті Елбасымыз.

4. Жоба Халықтың санасына - жалпыұлттық қасиетті орындар ұғымын сіңіруіміз қажет. Әрбір халықтың әрбір өркениеттің баршаға ортақ қасиетті жерлері болады, оны сол халықтың әрбір азаматы біледі. Бұл - рухани дәстүрдің басты негіздерінің бірі.

5. Жоба Жаһандағы заманауи Қазақстандық мәдениет.

6. Жоба Қазақстанадағы 100 жаңа есім. –Тәуелсіздік жылдарында табысқа жеткен еліміздің әр өңірінде тұратын түрлі жастағы, сан алуан этнос өкілдерінің тарихы.

Елбасының тарихи мақаласындағы жобаларға қысқаша шолу жасай отырып, бүгінгі мақаламыздың тақырыбы-үшінші жоба – Туған жер бағдарламасына кеңірек тоқталсақ.

(Мақаладан үзінді)

3. Жоба Патриотизм кіндік қанының тамған жеріңе, өскен ауылыңа, қалаң мен өңіріңе, яғни туған жеріңе деген сүйіспеншіліктен басталады.

Сол себепті, мен «Туған жер» бағдарламасын қолға алуды ұсынамын. Оның ауқымы ізінше оп-оңай кеңейіп, «Туған елге» ұласады.

Мәселен, «Ауылым – әнім» атты әнді айтқанда, «Туған жерін сүйе алмаған, сүйе алар ма туған елін» деп шырқайтын едік қой. Бажайлап қарасақ, бұл – мағынасы өте терең сөздер.

Бағдарлама неге «Туған жер» деп аталады? Адам баласы – шексіз зерденің ғана емес, ғажайып сезімнің иесі. Туған жер – әркімнің шыр етіп жерге түскен, баурында еңбектеп, қаз басқан қасиетті мекен, талай жанның өмірбақи тұратын өлкесі. Оны қайда жүрсе де жүрегінің түбінде әлдилеп өтпейтін жан баласы болмайды.

Туған жерге, оның мәдениеті мен салт-дәстүрлеріне айрықша іңкәрлікпен атсалысу – шынайы патриотизмнің маңызды көріністерінің бірі.

Бұл кез келген халықты әншейін біріге салған қауым емес, шын мәніндегі ұлт ететін мәдени-генетикалық кодының негізі.

Біздің бабаларымыз ғасырлар бойы ұшқан құстың қанаты талып, жүрген аңның тұяғы тозатын ұлан-ғайыр аумақты ғана қорғап қалған жоқ.

Олар ұлттың болашағын, келер ұрпағын, бізді қорғады. Сан тараптан сұқтанған жат жұртқа Атамекеннің қарыс қадамын да бермей, ұрпағына мирас етті.

Туған жерге деген сүйіспеншілік нені білдіреді, жалпы, бағдарламаның мәні неде?

Бірінші, бұл білім беру саласында ауқымды өлкетану жұмыстарын жүргізуді, экологияны жақсартуға және елді мекендерді абаттандыруға баса мән беруді, жергілікті деңгейдегі тарихи ескерткіштер мен мәдени нысандарды қалпына келтіруді көздейді.

Патриотизмнің ең жақсы үлгісі орта мектепте туған жердің тарихын оқудан көрініс тапса игі.

Туған жердің әрбір сайы мен өзені тарихтан сыр шертеді. Әрбір жер атауының төркіні туралы талай-талай аңыздар мен әңгімелер бар. Әрбір өлкенің халқына суықта пана, ыстықта сая болған, есімдері ел есінде сақталған біртуар перзенттері бар. Осының бәрін жас ұрпақ біліп өсуге тиіс.

Екінші, басқа аймақтарға көшіп кетсе де туған жерлерін ұмытпай, оған қамқорлық жасағысы келген кәсіпкерлерді, шенеуніктерді, зиялы қауым өкілдері мен жастарды ұйымдастырып, қолдау керек. Бұл – қалыпты және шынайы патриоттық сезім, ол әркімде болуы мүмкін. Оған тыйым, салмай, керсінше, ынталандыру керек.

Үшінші, жергілікті билік «Туған жер» бағдарламасын жинақылықпен және жүйелілікпен қолға алуға тиіс.

Бұл жұмысты өз бетімен жіберуге болмайды, мұқият ойластырып, халыққа дұрыс түсіндіру қажет.

Туған жеріне көмек жасаған жандарды қолдап-құрметтеудің түрлі жолдарын табу керек.

Бұл жерде де көп жұмыс бар.

Осы арқылы қалаларды көгалдандыруға, мектептерді компьютерлендіруге, жергілікті жоғары оқу орындарына демеушілік жасауға, музейлер мен галереялар қорын байыта түсуге болады.

Қысқаша айтқанда, «Туған жер» бағдарламасы жалпыұлттық патриотизмнің нағыз өзегіне айналады.

Туған жерге деген сүйіспеншілік туған елге Қазақстанға деген патриоттық сезімге ұласады.

«Пай-пай тамашасың-ау Алматы... неге ғана Алатаудың сұлулығын маған айтқызбайды. Мен күні-түні өзімнің Алматым, Алатуым туралы жалықпай әңгімелер едім» – деп кезінде Баубек Бұлқышов жазған екен.

«Қазақстанның киелі жерлерінің географиясы» жобасы аясында Алматы қаласының бес нысан ұсынылыпты.

Олар:

Райымбек батыр кесенесі

«Боралдай сақ қорғандары» қорымы

Қасиетті Вознессенск соборы

А. Байтұрсынов музей үйі

Республика алаңы.

Осы екі сөйлемді оқи отырып әрбір алматылық өз, қаласына туған жеріне деген мақтаныш сезімімен шабыт алатыны сөзсіз. Әрбір адамның туған жері Мысыр шаһары дегендей, әрбір Қазақстандық азаматтың туған еліне, жеріне пайдасы тиіп, соған үлес қосу керек екенін ел басы тағы да баса айтып отыр. Бұл жобаларды іске асыруда ең басты тұлға-жастар. Жастарды тәрбиелеп бағыт беретін ұстаздар қауымы ғана емес, елім деп жүргені елжірейтін ел ағалары мен ел аналары.

Міне, сондай азаматтардың бірі де, бірегейі ел ағасы, белгілі азамат Қали Сәрсенбайдың «Мейрамбек Беспаевқа хат» - деген мақаласынан үзінді келтірейік.

«Бір кісінікі-мақұл, екі кісінікі- ақыл. Қазіргі жастардың кейбірі «аға» деген аурумен ауырып, «бәтеңке бауға» айналған. Ағаның айтқанының бәрі ақыл бола бермейді. Өзгенің қателігінен үйрене отырып, өзіңе сену керк. Өзгенің пікірімен өмір сүру өте қауіпті құбылыс. Руға емес – рухқа, ағаға емес – Алашқа қызмет ететін кездерің. Мағжан сенген жастар –сендер» деп ел ағасы жастарды Отан игілігіне жан

айамай беріле еңбек, етуге патриотизмеге үндейді. Ал, жалпы адам бойындағы патриотизм адам рухының өзге көріністеріне қарағанда тәрбие мен дағдыға көбірек байланысты екен. Сондықтан да еліміздің жас өркенін жерін сүйетін патриот етіп тәрбиелеу ең өзекті мәселелердің бірі де бірегейі екені түсінікті. Патриот - Отанының мерейін үстем ету жолында, өз халқына деген сүйспеншілігі жолына қолда барын, өмірін аямайтын адам деп айтатын болсақ «Алтын анам Отаным, сенен асар жаным жоқ, сенен іркер күшім жоқ» - деп ер қайратыңа мін дағы өрге бас - деп ұлы жазушы Мұхтар Әуезов айтқандай «дамуымыздың дара барометрі, ұлтқа тасталған ұран» деп халқымыз бағалап қолдап отырған бұл тарихи мақаладағы көкейкесті жобаларды іске асыру сіз бен бізге парыз да қарыз. Жалпыұлттық патриотизмнің өзегі болып отырған ұлы жобаға, ұлт жобасына сәттілік тілейміз.

Пайдаланған әдебиет

1. Н.Назарбаев. «Болашққа бағдар, рухани жаңғыру».
2. Қали Сәрсенбай. М.Беспаевқа хат. // «Жұлдыздар отбасы» // №22. 2017 ж. - 14 бет
3. Бекбосын М. //«Қазқтың рухани қасиетін жаңғырту керек» //. Алматы ақшамы. 2.11.2017. №128.
4. Жарықбаев Құбұғұл. //Ақылдың кені//. Алматы, «Ана тілі», 2008.

ANALYSIS OF CONTENT OF MODULAR TRAINING

K.N. Mamirova
Ph.D., acting professor,
Kazakh National Women's Teacher Training University
Kazakhstan, Almaty

Annotation.
The article discusses the features of modular training. The principles of modular learning, reflecting the goals, content and methodology of modular learning. In conclusion, the advantages of modular training are justified.

Keywords: modular learning technology, modular learning principles, modular learning design, modular learning benefits.

УДК 373.1.02: 372.891

АНАЛИЗ СОДЕРЖАНИЯ МОДУЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ

Аннотация.
В статье рассматриваются особенности модульного обучения. Выделены принципы модульного обучения, отражающие цели, содержание и методику организации модульного
обучения. В заключении обосновываются преимущества модульного обучения.

Ключевые слова: *технология модульного обучения, принципы модульного обучения, проектирование модульного обучения, преимущества модульного обучения.*

МОДУЛЬДЫҚ ОҚЫТУДЫҢ МАЗМҰНЫҢ ТАЛДАУ

Аннотация. Мақалада модульдік оқытудың ерекшеліктері қарастырылған. Модульдік оқытудың принциптері айқындалып, оның мақсаты,мазмұны және ұйымдастыру әдістемесі берілген. Сондай-ақ, мақала соңында модульдық оқытудың басымдықтары тұжырымдалған.

Кілт сөздер:модульдік оқыту технологиясы,модульдік оқытудың принциптері,модульдік оқытуды құрастыру, модульдық оқытудың басымдықтары.

Термин «модуль» обозначает конструкцию, применяемую к различным информационным системам и структурам, обеспечивающую их гибкость и преобразование.

Модульный подход обычно трактуется как оформление учебного материала и процедур в виде законченных единиц. В своем первоначальном виде модульное обучение зародилось в конце 60-х гг и XX в быстро распространилось в англоязычных странах. Сущность его состояла в том, что обучающийся почти самостоятельно или

полностью самостоятельно мог работать с предложенной ему индивидуальной учебной программой, включающей в себя целевой план занятий, банк информации и методическое руководство по достижению поставленных дидактических целей. Функция педагога варьировалась от информационно-контролирующей до консультативно-координирующей.

Что же понимается под словом «модуль» в теории модульного обучения? Исходя из того что модуль — это относительно самостоятельная часть какой-нибудь, системы, несущая определенную функциональную нагрузку, то в теории обучения это определенная «доза» информации или действия», достаточная для формирования тех или иных профессиональных знаний либо навыков будущего специалиста [1].

Теория модульного обучения (МО) базируется на специфических принципах, тесно связанных с общедидактическими. Общее направление модульного обучения, его цели, содержание и методику организации определяют следующие принципы: модульности; выделения из содержания обучения обособленных элементов; динамичности; действенности и оперативности знаний и их системы; гибкости; осознанной перспективы; разносторонности методического консультирования; паритетности.

Рассмотрим их подробнее. Принцип модульности определяет подход к обучению, отраженный в содержании, организационных формах и методах. В соответствии с этим принципом обучение строится по отдельным функциональным узлам — модулям, предназначенным для достижения конкретных дидактических целей. Для реализации этого принципа надо выполнять следующие педагогические правила:

- учебный материал нужно конструировать таким образом, что бы он вполне обеспечивал достижение каждым обучающимся поставленных перед ним дидактических целей;

-он должен быть представлен настолько законченным блоком, чтобы имелась возможность конструирования единого содержания обучения, соответствующего комплексной дидактической цели из отдельных модулей;

- в соответствии с учебным материалом следует интегрировать различные виды и формы обучения, подчиненные достижению намеченной цели. Принцип выделения из содержания обучения обособленных элементов требует рассматривать учебный материал в рамках модуля как единую целостность, направленную на решение интегрированной дидактической цели, т.е. модуль имеет четкую структуру.

При модульном обучении наименьшей единицей содержания обучения считают определенную тему конкретного курса или фрагмент темы, отвечающий конкретной дидактической цели и называемый элементом модуля. Руководствуясь принципом выделения из содержания обучения обособленных элементов, нужно придерживаться следующих педагогических правил.

В интегрированной дидактической цели надо выделять структуру частных целей:

- достижение каждой из них должно полностью обеспечиваться учебным материалом каждого элемента;

- совокупность отдельных частных целей, одной интегрированной дидактической цели должна составлять один модуль[2].

Принцип динамичности обеспечивает свободное изменение содержания модулей, с учетом социального заказа. Высокие темпы научно-технического прогресса вызывают быстрое старение социальных, общетехнических знаний и даже время от времени заставляют заново взглянуть на ценность общенаучных знаний. Учебный материал должен постоянно, чуть ли не ежегодно перерабатываться и обновляться. Один из путей выхода из сложного положения состоит в том, чтобы обеспечить такое построение учебного материала, разделы переменной части которого могли бы быть достаточно независимыми друг от друга и позволили бы быстро изменять, дополнять и развивать учебный материал каждого раздела. Разрешить противоречие между стабильным и меняющимся содержанием учебного материала возможно, реализуя принцип динамичности. Сформулируем его педагогические правила:

- содержание каждого элемента и, следовательно, каждого модуля, может легко изменяться или дополняться;
- конструируя элементы различных модулей, можно создавать новые модули;
-модуль должен быть представлен в такой форме, чтобы его элементы могли быть легко заменимы.

Принцип действенности и оперативности знаний и их системы. В звеньях сферы образования возникла проблема формирования действенных знаний у обучаемых, что отрицательно повлияло на уровень профессиональной подготовки специалистов. Выход из создавшегося положения — обучать не только видам деятельности, но и способам действий.

Деятельностный подход к модульному обучению важен, но его ограниченность в том, что он не предъявляет к процессу обучения требований развития творческого отношения.

Оперативные знания приобретаются успешнее при условии, если обучаемые в ходе самостоятельного решения задач проявляют инициативу, находчивость, способность использовать имеющиеся знания в ситуациях, отличных от тех, в которых или для которых они приобретались. О системе действенных и оперативных знаний можно говорить только при их неразрывном единении с умениями. Имеется в виду система общенаучных, общетехнических и специальных знаний и умений, которую обучающийся может свободно и самостоятельно применять в практической деятельности [3].

. Педагогические правила, которыми следует руководствоваться при реализации принципа действенности и оперативности знаний и их системы, следующие:

- цели в модульном обучении должны формулироваться в терминах методов деятельности (умственной или практической) и способов действий;
- для достижения поставленных целей возможно и дисциплинарное и междисциплинарное построение содержания модулей по логике мыслительной или практической деятельности;

-обучение должно организовываться на основе проблемного подхода к усвоению знаний, чтобы обеспечивалось творческое отношение к учению;

-необходимо ясно показать возможности переноса знаний из одного вида деятельности в другой.

Принцип гибкости требует построения модульной программы и соответственно модулей таким образом, чтобы легко обеспечивалась возможность приспособления содержания обучения и путей его усвоения к индивидуальным потребностям обучаемых.

Реализация принципа гибкости требует соблюдения следующих педагогических правил:

-при индивидуализации содержания обучения необходима исходная диагностика знаний;

-она должна быть организована таким образом, чтобы по ее результатам можно было легко построить индивидуализированную структуру конкретного модуля;

-для индивидуализации содержания обучения необходим анализ потребности обучения со стороны обучаемого;

- с этой же целью можно пользоваться комплексным критерием его построения, включающим базовую подготовленность и индивидуализированные цели обучения;

-важно соблюдать индивидуальный темп усвоения;

-методическая часть модуля должна строиться таким образом, чтобы обеспечивалась индивидуализация технологии обучения;

-требуется индивидуальный контроль и самоконтроль после достижения определенной цели обучения[4].

Принцип осознанной перспективы требует глубокого понимания обучающимися близких, средних и отдаленных стимулов учения. Необходимо найти оптимальную меру соотношения связей управления со стороны педагога и самостоятельности (самоуправления) обучаемых. Слишком жесткое управление деятельностью лишает обучаемых инициативы, принижает роль самостоятельного учения. Если использовать возможности самоуправления обучающихся, необходимо дать им ясно понять и осознать цели (промежуточные и конечные) учения. В модульном обучении они должны выступать в качестве значимых результатов деятельности, поэтому должны осознаваться обучающимися как перспективы познавательной и практической деятельности.

При реализации принципа осознанной перспективы в процессе модульного обучения необходимо соблюдать следующие педагогические правила:

-каждому обучающемуся вначале надо представлять всю модульную программу, разработанную на продолжительный этап обучения (курс, год или весь период);

- в ней точно указывается комплексная дидактическая цель, которую обучающий должен понять и осознать как лично значимый и ожидаемый результат;

-в нее входит программа учебных действий для достижения намеченной цели, а обучающийся обеспечивается путеводителем для достижения близких, средних и отдаленных перспектив;

- в начале каждого модуля обязательно нужно конкретно описать интегрированные цели учения в качестве результатов деятельности;

- в начале каждого элемента следует точно указать частные цели учения в качестве результатов деятельности.

Принцип разносторонности методического консультирования требует обеспечения профессионализма в познавательной деятельности обучаемого и педагогической деятельности.

На эффективность учения влияет множество факторов, прежде всего соответствие содержания обучения возможностям обучающихся. Однако и при соблюдении этого условия в процессе учения возникает много сложностей, в частности, из-за неумения обучающихся выбирать оптимальные пути усвоения материала, неразвитости навыков самостоятельного познания. Существуют проблемы и в деятельности педагогов, например, из-за нехватки мастерства, неумения применять все методы обучения и выбирать наиболее приемлемый для данных условий или их сочетания. Пути решения этих проблем раскрывают педагогические правила, реализация принципа разносторонности методического консультирования:

- учебный материал следует представлять в модулях с использованием личных объяснительных методов, облегчающих усвоение информации;

- должны быть предложены различные методы и пути усвоения содержания обучения, которые обучающийся может выбирать свободно, либо, опираясь на них или личный опыт, создавать собственный оригинальный метод учения;

- необходимо осуществлять методическое консультирование педагога по организации процесса обучения. В качестве альтернативных решений могут выступить различные методы и организационные схемы обучения, которые, по мнению педагогов-экспертов, наиболее подходят для усвоения конкретного содержания;

- педагог может свободно выбирать предложенные методы и организационные цели обучения или работать по своим, оригинальным методам и организационным схемам;

- тех случаях, когда преподаватель сам строит модуль, желательно в его содержание включить используемые им методы обучения, так как это создает условия для обмена опытом между педагогами, преподающими эквивалентные курсы или предметы.

Важно соблюдать принцип паритетности. В последние годы уделяется особое внимание активизации обучаемых в педагогическом процессе, развитию управления и превращению его в самоуправление. Необходимо сосредоточить внимание на создании базисного условия для реализации взаимодействия в процессе обучения. Им может быть уровень подготовленности обучающихся. Именно от него в первую очередь зависит характер связей управления. Эффективным педагогический процесс будет при условии, если сам обучающийся максимально активен, а преподаватель реализует консультативно-координирующую функцию на основе индивидуального подхода к каждому. Но для этого необходимо обеспечить обучающихся эффективными средствами учения, такими как модуль. Используя это информационное средство,

обучаемый сможет самостоятельно организовать усвоение нового материала и приходить на каждую педагогическую встречу подготовленным, решая проблемные вопросы, участвуя в исследовательской деятельности и т.д. Принцип паритетности в модульном обучении требует соблюдения следующих педагогических проблем:

- модульная программа обеспечивает возможность самостоятельного усвоения знаний обучающимися до определенного уровня;
- она призвана освобождать педагога от выполнения чисто информационной функции и создавать условия для более яркого проявления консультативно-координирующей функции;
- модули должны создавать условия для совместного выбора педагогом и обучающимся оптимального пути обучения;
- процессе модульного обучения преподаватель передает некоторые функции управления модульной программе, в которой они трансформируются в самоуправление.

Вышеизложенные принципы модульного обучения взаимосвязаны. Они отражают особенности построения содержания обучения, а принцип паритетности характеризует взаимодействие педагога и обучаемого в новых условиях, складывающихся в ходе реализации модульного подхода в процессе обучения. Все названные принципы опираются на общедидактические и взаимосвязаны с ними.

Границы модуля определяются установленной при его разработке совокупностью теоретических знаний и навыков, практических действий, необходимых будущим специалистам для постановки и решения научно-технических задач данного класса.

В лучших зарубежных вузах модульное деление строится на основе строгого системного анализа понятийного аппарата дисциплины, что дает возможность выделить группы фундаментальных понятий, логично и компактно группировать материал, избегать повторений внутри курса и в смежных дисциплинах, сократить объем курса на 30 % и более. Модуль — самостоятельная структурная единица и в некоторых случаях студент может слушать не весь курс, а только ряд модулей. Каждый модуль обеспечивается необходимыми дидактическими и методическими материалами, перечнем основных понятий, навыков и умений, которые необходимо усвоить в ходе обучения. Такой перечень служит основой для составления программы предварительного контроля, который можно выполнить в виде письменной работы. В результате такого контроля студент не получает оценку, но имеет возможность выяснить степень своих знаний, получить рекомендации по дополнительной проработке тех или иных вопросов. Внутри одного курса завершающая контрольная работа по окончании каждого модуля служит предварительным контролем для следующего[5].

Для каждого модуля формируется набор справочных и иллюстративных материалов, который студент получает перед началом его изучения. Модуль снабжается списком рекомендуемой литературы. Каждый студент переходит от модуля

к модулю по мере усвоения материала и проходит этапы текущего контроля независимо от своих товарищей.

Информация, входящая в модуль, способна иметь самый широкий спектр сложности и глубины, при четкой структуре и единой целостности, направленной на достижение интегрированной педагогической цели.

В свете вышесказанного очевидно, что для разработки всего комплекса модулей необходимы системный анализ и глубокая методическая проработка содержания и структуры дисциплины, при которых обеспечивался бы требуемый квалификационной характеристикой объем знаний, навыков и умений студентов.

Модульное построение курса дает ряд значительных преимуществ и является одним из эффективных путей интенсификации учебного процесса [6].

К числу преимуществ данного метода обучения относятся:

- обеспечение методически обоснованного согласования всех видов учебного процесса внутри каждого модуля и между ними;
- системный подход к построению курса и определению его содержания;
- гибкость структуры модульного построения курса;
- эффективный контроль за усвоением знаний студентами;
- выявление перспективных направлений научно-методической работы преподавателя;
- при значительном сокращении времени лекций и поиске новых форм занятий преподаватель успевает дать студентам необходимые знания, навыки и умения в своей предметной области.

Литература

1.Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011-2020 гг, утвержденная Указом Президента Республики Казахстан № 1118 от 7 декабря 2010 года.http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30906915

2.Юцявичене, П.А. Теория и практика модульного обучения. / П.А. Юцявичене. – Каунас, 2001. – 271 с.

3.Методологические основы системы модульного формирования содержания образовательных программ и совместимой с международной системой классификации учебных модулей: материалы научных исследований, выполненных МГУ им. М.В. Ломоносова в рамках проекта ФПРО 2005 года и национального проекта 2006 года. – М., 2005. – 47 с.

4.Чошанов М.А. Гибкая технология проблемно-модульного обучения. Москва.: 1996 г.

5. Modularization and proggresson: Jssues in the 14-19 curricumlum: Working Papir, - London: London Univ. Press. 2000.-№ 6 - P 27 - 34.

6. Modularization and the new curriculer. London: FESC Report, 2001, Vol. 19.-№4. P. 32-36. '

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ - ЗАМАН ТАЛАБЫ

Мейрханова Гулнар Толеугазыевна
Алматы облысы
Жамбыл ауданы
Қарғалы №4 орта мектеп.
Meirkhanova Gulnar Toleugazyevna
Almaty region
Zhambyl district
Kargaly Secondary School №4.

Аңдатпа:

Бұл макалада Жаңартылған білім беру бағдарламасы балаға спиральді білім беру арқылы баланың бойындағы табиғи талантын ашуға көп көмегін тигізетідігі жане оларды шығармашылық бағытта жан-жақты дамыту туралы.

Annotation:

In this article, the updated curriculum provides a child with a spiral education, helping the child to discover the natural talents and developing them in a creative way.

Әрбір мемлекеттің өсіп-өркендеуінің, бәсекеге қабілетті болуының ең басты ошағы ұстаз берген білім. Сондықтан да дамудың ең биік көкжиегінен көрінгісі келетін кез келген мемлекет ең алдымен, білім беру саласын жолға қойып, сапасын көтеруді мақсат етеді. Осыған орай 2016-2017 оқу жылының 1 қыркүйек айынан бастап еліміздің барлық мектептері білім берудің жаңа жүйесіне көшті. Еліміздің орта білім аймағында болып жатқан жаңалығы бізді де бей-жай қалдырмағанын жасырмаймын.

Бұл бағдарламанын өзгешілігі даярлық сыныбынан бастап балаға спиральді білім беру болып табылады. Тақырыптар әртүрлі деңгейлерде қайталанып, келесі деңгейде алдыңғыға қарағанда анағұрлым тереңдетіліп оқытылып, күрделілігі артып отыратынын естігенде менің ішкі дүниемде бір қуаныш пайда бола бастады. «Қайталау –білім анасы» деген сөзі бар емес пе? Бала жылдан жылға қайталап, тапсырмалары бірте-бірте күрделеніп тұрса, балаға оқу үдерісінде қиынға соқпайды деп түсіндім. Спиральді білім беру арқылы баланың бойындағы табиғи талантын ашуға көп көмегін тигізетіні белгілі.

Әр баланың жеке қабілетін анықтап, оны сол бағытта жетелеу - ұстаз парызы. Баланы заманына қарай икемдеп, өз заманының озық өнегесін оның санасына сіңіре білу, оларды шығармашылық бағытта жан-жақты дамыту -бүгінгі күннің басты талабы .

Осы орайда әрбір мұғалім озық тәжірибені терең талдаудан өткізіп, өзіне тиімдісін таңдауы, іс-тәжірибесін толықтыруы керек.

XX ғасырдың басында Ж.Аймауытов : «Сабақ беру- жай үйреншікті нәрсе емес, ол- жаңадан жаңаны табатын нәрсе» деген екен. Әрбір мұғалім ұлттық құндылықтарды бойына сіңірген, мәдени мұраларды жадында өшпестей етіп сақтаған, құзіретті жеке

тұлға қалыптастыруда оқытудағы жаңа әдіс-тәсілдер -7 модульді өз сабақтарында пайдалана білуі керек.

«Сабақ –оқытушының педагогикалық мәдениетінің айнасы», -деп А.Сухомлинский айтқандай, пән мұғалімі осы жеті модульдің ішінде өз пәніне тиімдісі, жарыққа шығарады, баланың қызығушылығын оятады, білімін жетілдіреді қайсы екеніне көз жеткізіп, саралай келе әр сабақта бір немесе бірнеше модульді бірден қолдануға болатынын анықтайды. Әр мұғалім өз сабағынын –көшбасшысы. Ал көшті дұрыс бағыттай білу ол шеберлігіне байланысты. Шебер мұғалімнің оқытудағы міндеті – оқушыларды өз бетімен жұмыс жасауға тәрбиелеу, үйрету, шығармашылық қабілетін дамыту.Мұғалім бала бойындағы туа біткен түрлі қасиеттерді дәл байқап, оның сапалық ерекшеліктеріне баға беріп, ары қарай өз бетінше дамыта түсіну жағдай туғызу қажет.

Мұғалім шәкіртке білім, білік, дағды беріп қана қоймай, ақыл-ойы мен қабілетінің дамуына көңіл бөліп, «оқи алуға үйрету керек».

Жаңартылған білім берудің маңыздылығы – оқушы тұлғасының үйлесімді қолайлы білім беру ортасын құра отырып сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, тәжірибе жасау, АҚТ –ны қолдану, коммуникативті қарым-қатынасқа түсу,және сабақтарда тақырып бойынша жеке, жұптық, топтық жұмыс түрлерін қолдану оқушының ойлауын, елестету мен есте сақтау дағдысын білім саласының дамуын қамтамасыз етеді. Жаңа білім беру бағдарламасы сыни тұрғыдан ойлауға, шығармашылықты қолдана білуді және оны тиімді жүзеге асыру үшін қажетті тиімді оқыту әдіс-тәсілдерді үйретеді.

Бағалау жүйесі де түбегейлі өзгеріске ұшырап, критериялық бағалау жүйесіне өтеді.Критериалды бағалау кезінде оқушылардың үлгерімі алдын ала белгіленген критерийлердің нақты жиынтығымен өлшенеді. Оқушылардың пән бойынша үлгерімі екі тәсілмен бағаланады: қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау. Бұл бағалау түрлері баланың жан-жақты ізденуіне ынталандырады. Критериялық бағалау жүйесі көптеген дамыған елдерде пайдаланылады. Бұл бағалау жүйесінің артықшылығы, баланың ойлау қабілетін дамытып, ғылыммен айналысуына ықпал етеді. Қалыптастырушы бағалау күнделікті оқыту мен оқу үдерісінің ажырамас бөлігі болып табылады және тоқсан бойы жүйелі түрде өткізіледі. Қалыптастырушы бағалау үздіксіз жүргізіле отырып, оқушылар мен мұғалім арасындағы кері байланысты қамтамасыз етеді және балл не баға қоймастан оқу үдерісін түзетіп отыруға мүмкіндік береді. Жиынтық бағалау оқу бағдарламасынның бөлімдерін (ортақ тақырыптарын және белгілі бір оқу кезеңін (тоқсан, оқу жылы, орта білім деңгейі) аяқтаған оқушының үлгерімі туралы ақпарат алу мақсатында балл және баға қою арқылы өткізіледі. Қалыптастырушы бағалау және жиынтық бағалау барлық пәндер бойынша қолданылады.

Кіріктірілген білім беру бағдарламасында ағылшын тілі пәнінің берілу жайы да өзгеше. Онда оқушының төрт тілдік дағдысын: тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылым жетілдіруге бағытталған. Бұл төрт дағды оқу жоспарында «Шиыршық әдісімен»

орналастырылған және бір –бірімен тығыз байланысты. Яғни, жыл бойына бірнеше рет қайталанып отырады және сынып өскен сайын тілдік мақсат та күрделене түседі.

Бүгінгі күні барлық елдер жоғары сапалы білім жүйесімен жұмыс істеуде. Өйткені қазіргі заманда елдің бәсекеге қабілеттілігі оның азаматтарының парасаттылығымен анықталады, сондықтан білім беру жүйесі болашақтың талабына сәйкес дамуы тиіс. Оқушыларды заманауи әдіс –тәсілдермен оқытып, ой –өрісі кең, саналы, еркін азамат етіп тәрбиелеу қажеттілігі де осы себептен туындап отыр. Оның үстіне білім берудің жүйесін қарқынды дамытқан бұл үрдістің жалпы білім беретін мектептерге де енгізіле бастауы көңілді қуантады.

Қорыта айтқанда, жаңа бағдарламаның мәні, баланың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру. Оқушы өзінің мектеп қабырғасында алған білімін өмірінде пайдалана білуі керек. Сол үшін де бұл бағдарламаның негізі «Өмірмен байланыс» ұғымына құрылған. Ұстаздарға үлкен жауапкершілік міндеттелді. Оқушылардың бойына XXI ғасырда өмірдің барлық салаларында табысты болу үшін, қажетті дағдыларды дарыту үшін, мұғалімдер тынымсыз еңбектену керек. Жаңартылған оқу бағдарламасы аясында тек өз пәнін, өз мамандығын шексіз сүйетін білімді мұғалімдер ғана жұмыс істей алады.. Жаңартылған білім – болашақтың кепілі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1.МұғалімгеарналғаннұсқаулықҮшінші (негізгі) деңгей. 2012ж

2.ҚР орта білім мазмұнын жаңарту ең берінде қазақ тілінде оқытатын мектептердегі бастауыш сынып пәндері бойынша педагогика кадрларының біліктілігін арттыру курсының білім беру бағдарламасы. 2016ж

3.«Тәжірибедегі рефлексия» жалпы білім беретін мектептердегі педагогика кадрларының кәсіби даму бағдарламасы Тренерге арналған нұсқаулық. 2016ж

Жанпейісова М.М. Технология модульного обучения, 2012ж

ПРИМЕНЕНИЕ ЭЛЕКТРОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ РЕСУРСОВ НА УРОКАХ ИНФОРМАТИКИ

Meirkhanova Zhanar Toleugazinovna
Каргалинская специализированная гимназия №2
для одаренных детей с обучением на трех языках
Kargalinskaya Specialized Gymnasium №2 for Gifted Children
teaching in three languages

Аннотация:
В данной статье написанны о возможностях применения ЭОР на уроках информатики.Указаны примущества применения ЭОР на урокахинформатики.
Аңдатпа:
Бұл мақала информатика сабақтарында электрондық білім ресурстарын қолданудың тиімді жақтары және электрондық білім ресурстарын қолдана білу мүмкіндіктері туралы айтылған
Annotation:
This article is about the possibilities of using EE in Informatics lessons. The advantages of the use of EE in Informatics lessons are indicated.

В современном мире учитель должен не только научить школьника учиться, но и воспитать личность, ориентированную на саморазвитие. Успешно учиться и учить в современной школе помогают электронные образовательные ресурсы.

В помощь педагогам и ученикам создаются электронные образовательные ресурсы, размещенные в сети Интернет, на CD дисках. Там учебные объекты представлены множеством различных способов: с помощью текста, графиков, фото, видео, звука и анимации. Таким образом, используется все виды восприятия; закладывается основа мышления и практической деятельности ребенка.

Интерактивные средства обучения предоставляют уникальную возможность для самостоятельной творческой и исследовательской деятельности учащихся. Ученики действительно получают возможность самостоятельно учиться. Могут самостоятельно провести практическую работу по математике и тут же проверить свои знания.

На уроках информатики я использую мультимедиа ресурсы и Интернет.

• Мультимедиа ресурсы (CD-диски).

1. На уроках информатики в 5 -6 классахиспользую презентации к каждому уроку, выполненные в программе PowerPoint или в среде Prezi.com, а также интерактивные тесты выполненные в среде My test, игры, самостоятельные работы, информатические диктанты.

2. Учебное электронное издание Информатика 8 – 11 классы. Издательства «Атамұра»и учебники подготовленные Республиканским научно-методическим центром информатизации образования.

3. Также пользуюсь дисками издательства «Дрофа», в этих учебниках содержатся основные теоретические сведения, разнообразные дидактические материалы (карточки для устного опроса, задания творческого характера), а также контрольные работы.

• Интернет

1. Bilimland.kz, mediakurs.kz на этих сайтах записаны видео уроки ко всем темам по информатике. Этот материал можно использовать при изучении данной темы, или ученик сам может изучить и повторить материал.

1. Сайт nao.kz -сайт информационно-образовательных ресурсов.

2. Единая коллекция Цифровых образовательных ресурсов. Одним из преимуществ Единой коллекции как образовательного Интернет-ресурса является наличие методического обеспечения по использованию ее ресурсов в образовательном процессе. Разработчиками методик являются сами учителя, которые смогли по-новому взглянуть на возможности использования ИКТ в преподавании различных учебных предметов. Основная часть цифровых образовательных ресурсов Единой коллекции может применяться при различных методиках, педагогических технологиях, в УМК с бумажным компонентом, на любых стадиях процесса трансформации школы - и по сегодняшним стандартам (массовые педагогические технологии), и в преподавании в соответствии с новыми стандартами (новые педагогические технологии).

3. Smk.kz-это учительский портал - всё для учителя! На этом портале можно совершенно бесплатно скачать презентации, уроки, практические, лабораторные, контрольные работы, тесты, поурочное и тематическое планирование.

Электронные образовательные ресурсы позволяют решить задачи:

- индивидуализации и дифференциации обучения;
- стимулирования разнообразной творческой деятельности учащихся;
- воспитания навыков самоконтроля, привычки к рефлексии;
- изменения роли ученика в учебном процессе от пассивного наблюдателя до активного исследователя.

Мультимедийная среда организована таким образом, что более значимыми становятся наблюдение, разного рода эксперименты, информационные моделирование, конструирование. Использование электронных образовательных ресурсов значительно облегчает и сокращает время подготовки учителя к уроку. Более того, дает возможность «конструировать» школьные уроки и другие учебные занятия, определяя их оптимальное содержание, формы и методики обучения; способствует организации учебного процесса не только в традиционно-урочной, но и в проектной, дистанционной формах обучения. Это особенно важно для обучения одаренных детей. Занимательная форма подачи материала в виде веселых анимированных героев способствуют

непосредственному запоминанию и более качественному усвоению знаний, дают возможность подростку получить опыт решения проблем.

Использование ЭОР в обучении школьников позволяют не только сделать урок ярким, нестандартным, но и создают предпосылки для освоения способов деятельности.

Список литературы

Молокова А.В. О перспективных направлениях в информатизации учебного процесса в средних общеобразовательных учебных заведениях file://Третий Сибирский Конгресс. Тез. докл., часть V.-Новосибирск СО РАН, 1998.-с.146-147.

1. Полат Е.С. - Новые педагогические и информационные технологии в системе образования. - М: Омега-Л, 2004. - 215 с.
2. Иманова Г.Б. Применение электронных ресурсов на уроках математики и информатики //журнал Мастер класс , 2014, №3
2. Интернет-ресурсы:

- http://eor.it.ru
- http://school-collection.edu.ru
- www.leanningapps.org
- www.geogebra.org

POLYLINGUAL EDUCATION - THE BASE OF FORMATION OF POLYCULTURAL PERSON

ПОЛИЯЗЫЧНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ – ОСНОВА ФОРМИРОВАНИЯ ПОЛИКУЛЬТУРНОЙ ЛИЧНОСТИ

Nurzhanova Sazhila
Candidate of pedagogical sciences,
Abai Kazakh national pedagogical University
Kazakhstan, Almaty

Abstract

In the conditions of active development of international co-operation and integration of Kazakhstan to the world economical community, there is an increasing need to specialists who know foreign language well and who able to use it in everyday interaction and in professional interaction. The formation of polylingual person is one of the most urgent problems of polylingual education in Kazakhstan, where live more than hundred nationalities. The purpose of formation of polylingual person is achievement of such quality of the person which will allow him to go beyond of the own culture and get qualities of cultural mediator and don't lose the own identity.

Kazakh people who fluent in the foreign language, will be competitive persons abroad. The knowledge of languages inform with cultural heritage of peoples of under investigation languages and help to rethink of own identity, which based on communion of human values. Polylingual education interconnected teacher's activity and students during the studies of selected subjects or subject areas through of native and foreign languages, as a result of which synthesis of determined competence supplying sufficient level of possession by foreign language and deep development of subject content is reached.

Implementation of such model of training and education allows to develop their identities, capable freely to be oriented in international landscape possessing Kazak, English and Russians on a good level in school of Kazakhstan. Practice shows that the most of applicants connect the choice of their future trade with knowledge of English language, considers that knowledge of foreign language help for receipt of prestigious work and advancing on service ladder in the future and believes that possession by a few languages will help them to strengthen a social status and to take worthy position in modern multilingual society , to put it otherwise, to be communicative-adapted in different environment. All of these factors show that there is the joint functioning of Kazakh, Russian and English languages in uniform communicative and csociocultural space. In the conditions of internationalization and globalizations increase the number and rate of contacts with the representatives of other cultures in all domains of social life. Therefore, it is important to develop interest and to increase motivation of personal and professional growth, to educate qualities in self, inherent to successful people for young generation. Intercultural competence

relives person from cultural shock, unpleasant surprise and frustration when faced with other culture.

Nowadays, Kazakhstan to launch of polylingual conception in education, and this Polylingual education will help to formation of polycultural person.

The purpose of formation of polylingual person is achievement of such quality of the person which will allow him to go beyond of the own culture and get qualities of cultural mediator and don't lose the own identity.

Keywords: polylingual education, polycultural person, polylingual person, intercultural competence.

В условиях интенсивного развития международного сотрудничества и интеграции Казахстана в мировое экономическое сообщество растет потребность в специалистах, хорошо владеющих иностранным языком и способных эффективно его использовать в ситуациях повседневного и профессионального общения. Сегодня в мире трехъязычное образование рассматривается как закономерное явление, обусловленное требованием времени в эпоху глобализации. Процессы глобализации и информатизации общества повысили значимость владения иностранными языками, повлияли на расширение круга людей, активно вовлеченных в международные и межкультурные контакты во всех сферах профессиональной деятельности, активизировали диалог культур. [1]

В результате расширения международных контактов во многие этнические культуры проникают иные культурные ценности; в этих культурах начинает формироваться новое сознание. В данных условиях все более важными становятся вопросы формирования и развития знаний, умений и навыков эффективной межкультурной коммуникации, толерантности, адекватной культурной сенситивности, межкультурной компетентности. С этой точки зрения представляется закономерным активный интерес различных наук к таким вопросам, как формирование поликультурной личности.

Одной из основных проблем, которые затрудняют коммуникацию между представителями разных культурных традиций, становится проблема низкого уровня межкультурной компетенции личности.

Поэтому и возникает вопрос о формировании личности, способного к активной деятельности в поликультурной среде, обладающего развитым чувством понимания и уважения других культур, умение жить в мире и согласии с людьми разных национальностей. В связи с этим актуальным становится формирование общей культуры личности человека, частью которой выступает лингвокультура.

В нынешнее время Казахстан приступил к реализации концепции полиязычия в образовании, и именно полиязычное образование послужит формированию поликультурной личности. Следовательно, в условиях высшего образования необходимо организовать учебный процесс таким образом, чтобы выпускники имели достаточный уровень полиязычной компетенции для последующего непрерывного повышения коммуникативной компетенции на трех языках. Это требует специального

проектирования процесса обучения, которое способствовало бы овладению тремя языками в рамках специальности.

Главной стратегической задачей высшего образования в Казахстане является обеспечение будущих специалистов международными квалификационными качествами, развитие их лингвистического сознания, в основе которого – овладение государственным, родным, и иностранными языками. Осваивая каждый новый язык, человек расширяет не только свой кругозор, но и границы своего мировосприятия и мироощущения.

Вопрос о влиянии полиязычной среды на профессиональную подготовку будущего педагога рассматривался в трудах казахстанских ученых Жетписбаевой Б.А., Кунанбаевой С.С., Исабековой С.З., Ахметовой Г.К. с позиций лингвокультурологического подхода [2-4] Современные культурологи и лингвисты пришли к общему мнению, что язык и культура не существуют друг без друга, они неразделимы.

Программа полиязычного обучения предусматривает создание новой модели образования, способствующей формированию конкурентноспособного общества в условиях глобализации поколения, владеющего языковой культурой.

Поликультурная личность – это личность, имеющая активную жизненную позицию, обладающая развитым чувством эмпатии и толерантности, эмоциональной устойчивостью, умением жить в мире и согласии с представителями разных культурных групп, развивать эффективные способы сотрудничества и межкультурного взаимодействия.

Отметим, что в связи с интеграцией Казахстана в мировое экономическое и культурное пространство также актуальным становится формирование межкультурной компетенции будущих специалистов, что напрямую зависит и от уровня владения ими иностранным языком в целях профессионального и личностного роста.

Практика показывает, что большинство выпускников связывает выбор своей будущей профессии со знанием нескольких языков, считает знание иностранного языка необходимым для их профессионального роста в будущем и быть коммуникативно-адаптированными в любой культурной среде. Все эти факторы свидетельствуют о совместном функционировании трех языков в едином коммуникативном и социокультурном пространстве.

Важной задачей является организация поэтапного внедрения и определение основных направлений развития полиязычного образования. Для решения этих задач сейчас в казахстанских вузах постепенно внедряется полиязычное обучение, реформируются стандарты образования, открыты специальные отделения и специальные группы, где преподавание некоторых дисциплин ведется на трех языках.

В настоящее время в образовательную программу магистратуры по специальности педагогика и методика начального обучения в КазНПУ имени Абая впервые была введена дисциплина "Полиязычие: теория и практика" как базовая дисциплина.

Особенностью содержания данной дисциплины является создание теоретического и практических материалов на трех языках. Целью дисциплины «"Полиязычие: теория и практика" является формирование профессионально-ориентированной иноязычной

коммуникативной компетенции студентов, позволяющей им интегрироваться в международную профессиональную среду и использовать иностранный язык как средство межкультурного общения. Изучение предмета на казахском, русском, английском языках влияет на формирование межкультурной компетенции, профессионального сознания будущих специалистов, способствует их профессиональному самоопределению в условиях полиязычной среды. Данная учебная дисциплина формирует у студентов представления о политкультурном мире и о самих себе как части этого мира. Это – информационно-насыщенный курс, максимально отвечающий современным требованиям в аспекте новых информационных технологий.

Одним из эффективных путей подготовки поликультурной личности является введение в учебный план дисциплины «Профессионально-ориентированный иностранный язык». Цель преподавания дисциплины «Профессионально-ориентированный иностранный язык» заключается в подготовке студентов к непосредственной коммуникации с носителем языка, использовании иностранного языка в будущей профессиональной деятельности для осуществления делового общения с зарубежными партнерами в ходе в деловых встреч, семинаров, презентаций, конференций, обмена информацией общего и профессионального характера, обсуждении условий совместной научной и производственной работы. Также студент должен уметь работать с оригинальной печатной продукцией на иностранном языке по специальности, включая творческий поиск, обработку и извлечение нужной информации, реферирование, аннотирование и рецензирование, составление контрактов, понимание содержания, реклам, объявлений, каталогов и т.п. также уметь вести письменную информационную деятельность: деловую корреспонденцию (поиск деловых партнеров, описание конкретных предложений и условий делового сотрудничества, написание тезисов докладов, рецензий, заявок на участие в конференции за рубежом, заполнение бланков актов и т.п. [6]

Согласно требованиям дисциплины по профессионально ориентированному иностранному языку выпускник вуза должен иметь представление о межкультурной коммуникации, менталитете народа страны изучаемого языка, правилах его речевого этикета, лингвострановедческих особенностях общения. Он должен обладать комплексом профессиональных знаний, навыков и умений, необходимых для обеспечения как устных, так и письменных межнациональных контактов по роду своей деятельности и в ситуациях социального общения с партнерами- представителями другой культуры. Этому способствует, в частности, и то, что современная действительность вынуждает специалистов всё чаще становиться участниками межкультурного диалога. На основе равноправного использования трех языков: государственного, межнационального и международного общения осуществляется постепенное вхождение в мобильный мегакультурный мир.

Формирование поликультурной личности следует рассматривать в связи с развитием личности обучающихся, его способности и готовности принимать участие в диалоге культур на основе принципов кооперации, взаимного уважения, терпимости к культурным различиям и преодолению культурных барьеров. В самом деле, в психологии установлено, что присутствие в сознании каждого участника общения

своего личного багажа, иными словами – своей собственной культуры и так или иначе противопоставленного ему чужого мира создает диалогичность личности. Именно диалогичность личности является важным фактором. Говоря о поликультурности как умении вести диалог, понимать человека другой культуры, воспринимать его таким, как он есть, поддерживать его в критической ситуации, а также как о возможности обогащения своей культуры, когда, понимая другого, обогащаешься сам, можно утверждать, что именно поликультурность личности является одним из эффективных средств противостояния негативным последствиям глобализации. [2-5]

Важнейшей целью обучения таких дисциплин в вузе является развитие поликультурной личности студента в неразрывной связи с преподаванием культуры, страны изучаемого языка, способствуя, тем самым и формированию его межкультурной компетенции.

Поликультурная компетенция представляет собой сложное образование, включающие следующие компоненты: особенности мышления, отношения, знания, и умения, все из которых относятся как к родной, так и к изучаемой культуре.

Особенности мышления включают: понимания связи между языком, мышлением и культурой; осуществление познания на грани родной и изучаемой культур; понимание равнозначности и многообразия культур и культурных смыслов; критический взгляд на собственную и изучаемую культуру.

Отношения включают открытость, любопытство, готовность отказаться от предубеждений, приятие культуры.

Знания состоят из следующих компонентов: знание языка; знание фактов о родной и изучаемой культуре; знание норм социального и личностного взаимодействия; знание паралингвистических средств общения; знание культурных ценностей, присущих своей и изучаемой культурам.

Умения включают: интерпретацию культурных фактов; соотнесение событий в родной и изучаемой культуре; извлечение и усвоение новых знаний о культуре; применение знаний в практических ситуациях общения.

Только при гармоничном сочетании этих компонентов можно говорить о сформированности поликультурной личности.

Сегодня стало очевидным, что успешные и эффективные контакты с представителями других культур невозможны без практических навыков в межкультурном общении. У выпускников должна быть сформирована межкультурная компетентность, под которой понимается способность субъекта эффективно взаимодействовать с представителями других культур, понимая специфику межкультурного взаимодействия, с учетом культурных различий и соблюдения принципа толерантности [2, с.16] .

Особое место в подготовке поликультурной личности занимают проведение межкультурных тренингов. Целью межкультурного тренинга является обучение коммуникативным умениям и навыкам, необходимых при реальном общении с представителями различных лингвокультур. Они отличаются друг от друга своими целями, содержанием, методами, длительностью, дидактическими целями

Формирование поликультурной компетентности посредством межкультурного обучения представляет собой сложный процесс, в ходе которого приобретается и анализируется социальный опыт. Также к наиболее распространенным и известным методам подготовки к успешному межкультурному общению можно отнести: беседы, рассказы очевидцев, или представителей разных культурных групп, сбор информации об истории, традициях того или иного народа, о его культурных ценностях, просмотр и обсуждение видеоматериалов, дискуссии, ролевые игры, анализ ситуаций. Именно с помощью этих методов обучения студенты обретают необходимые навыки и опыт общения и взаимодействия, развивают в себе уверенность, способность к гибким взаимоотношениям Таким образом, метод тренинга сочетает в себе информационный и деятельностный аспекты, что и делает его одним из самых эффективных методов в формировании поликультурной компетентности.

Опыт проведения тренингов на занятиях со студентами показывает, что тренинг - эффективный метод обучения, поскольку развивает умение слушать собеседника, уверенно держать себя с другими студентами, выступать публично, строить эффективную модель взаимоотношений с партнерами по коммуникации, предотвращать и конструктивно разрешать конфликты, преодолевать осложняющие общение привычки и манеры поведения и т.д.

Таким образом важнейшей целью полиязычного обучения в вузе является развитие поликультурной личности студента в неразрывной связи с преподаванием культуры страны изучаемого языка, способствуя, тем самым и формированию его межкультурной компетенции, способности быть социально мобильным в обществе, свободно «входить» в открытое информационное пространство, а также быть внутренне свободным и не охваченным идеологическими стереотипами.

Список литературы

1. Государственный общеобязательный образовательный стандарт начального образования: Астана, Аккорда, 2013.

2. Жетписбаева Б.А. Полиязычное образование: теория и методология . – Алматы, Білім, 2008. 343 с.

3. Кунанбаева С.С.. Когнитивно – лингвокультурологическая методология иноязычного образования

4. Исабекова С.З. Трехъязычие как фактор развития образования в Республике Казахстан // Сборник материалов межд.научн.пр.конф. с.241 – 248. – Астана, 2013

5. Нуржанова С.А., Мусалимов Т.К. Формирование межкультурной компетенции будущих педагогов начальной школы в условиях полиязычного образования. // Международный форм Евразийской ассоциации педагогических университетов "Проблемы непрерывного педагогического образования: традиции и инновации" Стр.97-101. 4 октября 2018 г. Алматы.

THE UPBRINGING OF GOOD RELATIONSTHROUGH THE NATIONAL VALUES

ҰЛТТЫҚ ҚҰНДЫЛЫҚТАР АРҚЫЛЫ ІЗГІЛІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ

Рысбаева Ардак Куанышовна
6D010200-«Бастауышта оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» мамандығының докторанты,
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы

Ғылыми жетекшісі
Сәдуақас Гүлбану Темирязқызы
п.ғ.к., қауымд.профессор,
«Бастауыш оқытудың педагогикасы мен әдістемесі» кафедрасы,
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті,
Қазақстан, Алматы

Abstract

The article mentions good-natured national values.

Kindness is a concept that is considered the highest value in the world and a system of ideas and views on caring for one's rights, honor, dignity, well-being, freedom of movement, freedom, intellectual, physical and mental well-being.

In the pedagogical dictionary: "value" is a person's inner rights, goodwill, his relationship with people, his stamina, charity, kindness. The reason is that in pedagogy "value" is realized.

National values are a collection of the world's most valuable and valuable qualities that are considered to be valuable to a particular nation. National values are the core of the culture of every nation, ethnos, and the basis of the inner culture of the individual.

National value plays a leading role in determining the personality of a student, his convictions, his ideals and interests, and improving the child's social activity as a subject. What kind of society is such that a child born there develops a national spirit, national identity and self-awareness among adults, in particular among parents, teachers and others. this is a task. In carrying out this task, it is important to develop an orientation towards the national values of primary schoolchildren who have just started the learning threshold.

A special place in the discipline "World view" is played by primary school pupils in the upbringing of good values through national values. Because it is aimed at educating pupils through the above-mentioned national values on the subjects taught during the first year of studying the "World view"discipline. In the course of studying "World view", traveling around nature, bringing museums and historical places, family, etc. writing essays on the themes form the pupils' original, social and national consciousness, patriotism and morals, develops historical, geographical thinking on the scientific basis of the environment, past and present events of Kazakhstan and the world, their causes, changes, continuity, similarities

knowledge about the differences, the deep understanding of the impact of past events on the present and future of the world, and of their people and other nations a sense of respect for national culture and traditions, respect for national and universal values, and the understanding of civil rights and obligations, the need to adhere to the ethical standards and to adhere to the rules of security in the social environment.

Keywords: national values, kindness, education, upbringing, behavior, traditions, education, personality education.

Аннотация

Мақалада ұлттық құндылықтар арқылы ізгілікке тәрбиелеу туралы айтылған.

Ізгілік - адамды дүние жүзіндегі ең жоғары дәрежелі құндылық деп санайтын және оның құқы мен ар – намысын, абыройын қорғау, игілігіне , бас бостандығына, еркіндігіне, зиялылық, дене және ой қабілетінің жан – жақты дамуына қамқорлық жасау жағдайындағы идеялар мен көзқарастар жүйесі деп танылатын ұғым.

Педагогикалық сөздікте: «құндылық»- адамның ішкі құқы, ізгілігі, адамдармен қарым-қатынасы кезіндегі, іс-әрекет кезіндегі көрсетілетін тұрақтылығы, қайырымдылығы, мейірімділік тәрбиесі делінген. Себебі педагогикада «құндылық» тәрбие барысында жүзеге асады.

Ұлттық құндылықтар – нақты бір ұлт өкілдерінің құнды деп есептейтін дүниелері мен ең маңызды, бағалы қасиеттерінің жиынтығы. Ұлттық құндылықтар - әрбір халықтың, этностың мәдениетінің өзегі, жеке тұлғаның ішкі мәдениетінің іргетасы.

Ұлттық құндылық баланың субъект ретіндегі әлеуметтік белсенділігін жетілдіре отырып, оқушы тұлғасының қалыптасуында, оның сенімі мен идеалдарын, қызығушылығын айқындауда бағыттаушы рөл атқарады. Қандай қоғам болмасын онда дүниеге келген баланың бойында ұлттық рухты, ұлттық сипат пен өзіндік сананы қалыптастыру сол қоғамдағы ересектердің, атап айтқанда, ата-ананың, мұғалімнің т.б. міндеті болып табылады. Бұл міндетті іске асыруда мектеп табалдырығын жаңа аттаған бастауыш сынып оқушыларының ұлттық құндылық бағдарын қалыптастырудың маңызы өте зор.

Бастауыш сынып оқушыларын ұлттық құндылықтар арқылы ізгілікке тәрбиелеуде «Дүниетану» пәнінің алатын орны ерекше. Себебі «Дүниетану» пәнін 1-4 сыныпта оқыту барысында берілген тақырыптарда жоғарыда аталған ұлттық құндылықтар арқылы оқушылардың бойына ізгілікті тәрбие беру мақсаты қойылған. «Дүниетану» пәнін оқытуда табиғат аясына саяхат жасау, музейлерге мен тарихи орындарға апару, отбасы және т.б. тақырыптарда эссе жаздыру оқушыларда өзіндік, қоғамдық және ұлттық сана мен отансүйгіштік қасиеттерді, адамгершілікті қалыптастырады, қоршаған ортасы туралы ғылыми негіздерді меңгерте отырып, тарихи, географиялық тұрғыдан ойлауын дамытады, Қазақстанның және бүкіл әлемнің өткен және бүгінгі күн оқиғалары, олардың себептері, өзгерістері, сабақтастығы, ұқсастықтары мен айырмашылықтары туралы білім, әлемнің бүгінгісі мен болашағына өткен замандағы оқиғалардың тигізетін әсері туралы түсінуін тереңдетеді, өз халқының

және өзге халықтардың мәдениеті, дәстүрін сыйлай білу, ұлттық және жалпы адами құндылықтарды құрметтеу сезімі қалыптасады, азаматтық құқықтар мен міндеттерді түсінуіне жағдай жасайды, қоғамдық әдеп нормаларын ұстану қажеттілігін және әлеуметтік ортада қауіпсіздік тәртіп ережелерін сақтай білуін қамтамасыз етеді.

Кілт сөздер: ұлттық құндылық, ізгілік, тәрбие, білім, мінез-құлық, салт-дәстүр, оқыту, жеке тұлға, тәрбиелеу.

,

Қоғамдағы жаңа әлеуметтік-экономикалық жағдайлар білім беру мәні мен оның түпкі нәтижесін қайта қарауды талап етуде. Бүгінгі азаматтың білімділігі, шығармашылық ізденіске қабілеттілігі сияқты тұлғалық сапалары елдегі саясаттың, мәдени дамудың түпкі негізіне айналып отырған кезде барлық білім беру мекемелерінің басты назарында оқушының жеке тұлғасын қалыптастыру болары сөзсіз.

Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдауында бұл жөнінде былай делінген: «... жаңа жағдайларға сай біздің бәрімізді алаңдататын мәселе - білімді, кәсіби даярлығы бар адам тәрбиелеу ғана емес, қоғамдық өмірдің барлық саласында ұлттық және дүниежүзілік құндылықтарды қабылдауға қабілетті, рухани және әлеуметтік-адамгершілік мүмкіндігі мол тұлғаны қалыптастыру болып табылады» [1].

Педагог ғалым К.Ж.Қожахметова мектеп қабырғасынан бастап оқушылардың ұлттық ерекшеліктерін ескере отырып, тәрбиені ұлттық салт пен дәстүрге негіздеп ұйымдастыру және ұлттық құндылықтарға сәйкес мінез-құлық қалыптастыруды көздейтін этноәлеуметтік рольдерге баулуды ұсынады.

Жалпы орта білім беру мемлекеттік құжаттарға сәйкес бастауыш және негізгі (орта), кәсіптік бағдар беру сатысы ретінде бөлінеді. Ал, жеке тұлғаның өзіндік қасиеттерінің қалыптасуы бастауыш мектепте қуатты жүреді. Бастауыш мектеп – кіші мектеп жасындағы балаларға бастауыш білім беретін оқу-тәрбие ордасы. Бастауыш білім тұжырымдамасында бастауыш мектептің маңызы мен қызметі оның үздіксіз білім беру жүйесіндегі басқа буындармен сабақтас болуымен ғана емес, ең алдымен оқушы тұлғасының рухани өзегі қалыптасуы мен дамуы қуатты жүретін ерекше құнды, қайталанбайтын буын екендігімен анықталады [4]. Бастауыш мектептің өзінде баланың танымдық және психикалық мүмкіндіктері жетіліп, адамның күнделікті өмірінде білім алудың қаншалықты маңызды екеніне көзі жете бастайды. Сонымен қатар осы жас кезеңінде оқушы өзіндік сананың жаңа сатысына көтеріледі.

Болашақ ұрпақты жас кезінен сан ғасырлар бойы қалыптасқан өзіндік тарихы бар құндылықтар негізінде тәрбиелейтін мазмұнды ақпараттар өте мол. Олар ғұлама ойшылдардың, педагогтар мен психологтардың еңбектерінде түрлі көзқарастарда баяндалып, атадан балаға ұласатын құндылық сезім ниеттер, ұмтылыстар, тұлғаның бағыттылығын анықтайтын ізгі қасиеттерді қамтиды. Бұл өз кезегінде ғылым әлеміндегі құндылықтар ұғымына байланысты алуан түрлі тұжырымдармен айқындалып, нақтыланып отырады. Әрбір ғылым саласы өзінің зерттеу бағытына сәйкес құндылықтарды түрліше деңгейде қарастырады. Қазіргі кезде құндылық термині философия, әлеуметтану, мәдениеттану, этика, эстетика, психология, педагогика ғылымдарында кеңінен қарастырылуда.

Философиялық сөздікте: «құндылық» - бұл танымның, белгілі бір объектінің адам үшін, топ үшін, қоғам үшін қасиетті деп танылуы. Құндылыққа ешқандай күмән келтіруге болмайды, ол барлық адамдар үшін идеал, эталон қызметін атқарады» - деген анықтама беріледі [2].

В.П.Тугаринов құндылық ұғымына мынадай анықтама береді: «Құндылық-адамдардың қажеттіліктері мен мақсаты, қызығушылығы жағынан алып қарағандағы пайдалы, қажетті және жағымды деп есептелінетін құбылыстар немесе құбылыстардың қасиеті».

Ғалым құндылықтардың төмендегідей топтарын бөліп көрсетеді:

1) өмірдің құндылықтары: өмір, денсаулық, отбасы, өмірдегі қуаныш, адамдармен қарым-қатынас т.б.

2) материалдық құндылықтар: баспана, тамақ, киім, техника т.б.

3) әлеуметтік-саяси құндылықтар: қоғамдық тәртіп, қоршаған әлем, бостандық, қауіпсіздік т.б.

4) рухани құндылықтар: білім, ғылым, өнер.

Сондай-ақ Б.И.Додоновтың зерттеулерінде құндылықтар нақты бар құндылықтар және танылып, қабылданған құндылықтар деп екі топқа бөліп қарастырылған. Оның тұжырымдауы бойынша, мемлекеттің экономикалық, әлеуметтік, мәдени міндеттерді шешуі әрбір тұлғаның қоғамдағы құндылықтарды түсінуіне және әлеуметтік нормаларды сақтауына байланысты болады. Тек мойындалған, жағымды құндылықтар ғана адамның дұрыс мінез- құлқының қалыптасуына бағыт бере алатындығын атап көрсетеді. Құндылықтар идеалды қабылдау немесе қабылдамау сезімі арқылы айқындалып ақыл-ой, сана арқылы белгіленеді.

Ал Отандық философ Т.Қ.Ғабитов «құндылықтар – қасиеттер» дей отырып, бұл қасиеттердің бала кезден, ана сүтімен бірге өзінің ана тілі арқылы, мораль негіздері ретінде, өз тарихын, мәдениетін, әдет-ғұрыптары мен салт-дәстүрлерін игеру нәтижесінде орныгатындығын ерекше бағалайды. Ол құндылық қатынас әрқашан да субъектінің бойында белгілі бір эмоцияларды – қуану, сүйсіну, таңдану, табыну т.б. туғызатындығын айта келе, мынадай құндылықтарды анықтайды: адам өмірі, еркіндік, адамгершілік, отбасы, қарым-қатынас, жеке бақыт, ұрпақ көбейту, күнкөріс көзі және әрекет мәні ретіндегі жұмыс, игілік, беделділік, заңдылық, мейірімділік, тәуелсіздік. Құндылықтар өмір сүріп қана қоймайды, сонымен қатар бір-бірімен салыстырыла отырып, өзіндік құндылықтық қатарды, құндылықтық сатыны құрайтындығын айтады [3].

Осы тұрғыдағы құндылықтардың жүйесін қарастыра отырып, оларды «құндылық» ұғымын тәрбиеге байланысты қарастырудың алғышарттары деп қабылдаймыз. Педагогикалық сөздікте: «құндылық»- адамның ішкі құқы, ізгілігі, адамдармен қарым-қатынасы кезіндегі, іс-әрекет кезіндегі көрсетілетін тұрақтылығы, қайырымдылығы, мейірімділік тәрбиесі делінген. Себебі педагогикада «құндылық» тәрбие барысында жүзеге асады.

Педагогика ғылымында құндылық мәселесіне байланысты көптеген еңбектер жарық көрді. Бұл еңбектерде құндылық ұғымы әр қырынан қарастырылып, оның мәні

мен табиғатына, тәлім-тәрбиелік жақтарына жан-жақты көңіл бөлінген. Мәселен, М.В.Богуславский, М.А.Гусаковский сынды педагог ғалымдар мынадай жоғарғы құндылықтар иерархиясын ұсынады: Адам, Денсаулық, Өмір, Отбасы, Отан, Жер, Адамзат, Бейбітшілік, Еңбек, Білім, Мәдениет, Даму. В.А.Караковскийдің зерттеулерінде құндылықтардың тәрбиелік ықпалына ерекше мән беріліп, төмендегідей құндылықтар иерархиясын ұсынған: Адам, Денсаулық, Өмір, Отбасы, Отан, Жер, Адамзат, Бейбітшілік, Еңбек, Білім, Мәдениет, Даму.

Қазақстандық ғалымдар: С.А. Ұзақбаева, Қ.Б. Жарықбаев, С.К. Қалиев, К.Ж. Қожахметова, К.Оразбекова, Ш.И.Джанзакова және т.б. құндылық ұғымын тәрбиеге қатысты қарастырады. Олар ұрпақ тәрбиесінде құндылық қазынасына көңіл аудара отырып, ұлттық құндылықтардың ғылыми тұрғыдан дәлелденіп, өмірге енуіне үлес қосты.

Қ.Жарықбаев құндылық мәселесін ұлттық психология тұрғысынан қарастырады. Ғалымның тұжырымдауынша құндылық тұлға іс-әрекетінің барлық түрінде маңыздылығы, пайдалылығы, қажеттілігі арқылы көрініп отырады да іс-әрекетін, мақсат-мұраттарын, себеп-салдарын анықтап, олардың іске асуына ықпал етеді және жеке тұлғаны қалыптастыруға тигізетін әсері де мол болады.

К.Қожахметова әр адамның бойына қуат беретін, жігерін жасытпай рухтандыратын ұлттық рухани-адамгершілік құндылықтарды ерекше бағалай келе төмендегідей түрде жіктейді:

Жалпы адамзаттық:

- Отан, отбасы, тәрбие, білім, махаббат, достық, бейбітшілік, теңдік, бостандық, ана, дін, өнер, жауапкершілік, адалдық, отансүйгіштік, сенім, ерлік, азаматтық, сыйластық, түсіністікшілік, мейірбандық.

Ұлттық:

- ар, намыс, ана тілі, діл, рух, тәубашылдық, ризашылдық, Отанының тарихы, туған жер, іздеттілік, парасаттылық, рахымшылдық, қанағатшылдық, ата салты, дәстүр, жеті атасы, шежіресі.

Ал «Ізгілік» ұғымы латынның « humanus » сөзінен шыққан, ол адамгершілік деген ұғымды білдіреді.

Ізгілік - адамды дүние жүзіндегі ең жоғары дәрежелі құндылық деп санайтын және оның құқы мен ар – намысын, абыройын қорғау, игілігіне , бас бостандығына, еркіндігіне, зиялылық, дене және ой қабілетінің жан – жақты дамуына қамқорлық жасау жағдайындағы идеялар мен көзқарастар жүйесі деп танылатын ұғым.

Адам баласы қоғамының дамуында ізгілендіру проблемасы ұлы ойшылдарды ежелден – ақ толғандырған. Шығыстың әйгілі ғұлама ғалымы Әл – Фарабидің еңбектерінде «Адамның ой – сезімін, мінез – құлқын тәрбиелеп, жетілдіру кезінде қарым – қатынаста ізгілік қасиет болуы үшін үнемі адамды дұрыс жолға бағыттап тәрбиелеу, кемшілігін емдеп, дұрысын ілгері дамыту, сол арқылы адамның мінез – құлқы мен ой – парасатын оларды саналы түрде үнемі дұрыс нәтиже тудыратын дәрежеге көтеру қажеттігі; адам қандай да болмасын іс – қимылын жасағанда біржақтылық пен ұшқарлықтан сақтануы керектігі» көрсетілген [4].

Қазақтың ойшыл ақыны, көркемсөздің шебері, ағартушы – демократ Абай мұрасының ізгілік үні, баға жеткісіз құны адамды үнемі жаңғырту, рухани түлету, жетілдіру үстінде болмақ. Ойшылдың әр бір қара сөзіндегі адамға айтқан имандылық шарттары, оның «Адам бол!» ұранының мәні бүгінде көкейтесті, өз маңызын жоғалтқан емес.

Абай шығармаларына талдау жасағанда оның философиялық, педагогикалық, этикалық көзқарастарының көпшілігі адамгершілік мәселесін үндейді. Демек, ақын адамның адамшылық мәні, өмірінің мағынасы, оның зерде мен сезім дүниесі сияқты адам проблемасын кең ұғымда алып қарастырады. Ағартушының «толық адам», яғни иманды, жан – жақты жан жөнінде айтқан тұжырымы және адам баласының өмірде неден қашық, неге асық болу керек екендігі туралы айтқан ойлары мен тұжырымдары бүгінгі күннің талаптарына толық жауап береді.

Барша күш – қуатын, табиғи талантын адамшылықтың ақ жолын іздеуге, адамға лайық өмір жасауға сарқып берген Абайдың жолын қуушыларда осы игілікті істі жалғастырған. Олар: Ш. Құдайбердиев, Ж. Аймауытов, Ә.Бөкейханов, А. Байтұрсынов, М. Дулатов, М. Жұмабаев т.б.

Сонымен қазақтың ойшыл ағартушылары мен ұлы зиялыларының еңбектерін талдау мынадай қорытынды жасауға мүмкіндік береді: олардың дана ой – пікірлері жас ұрпақтың бойында имандылық сезімін ұялатып, ұлт тәрбиесінің өзіндік табиғатының құндылығын айқын көрсетеді; қазіргі кезде жүргізіліп жатқан эксперимент нәтижелері осындай рухани бай мұраларға назар аударылмайтынын айқындайды. Сондықтан да бұл еңбектерді оқу –тәрбие процесіне енгізу қажет деп есептейміз. Себебі, әрбір адамның жүрегінен «ізгілік» орын алса, қазіргі замандағы олқылықтар болмас еді.

Психологиялық сөздікте « ізгіліктік – таным, эмоциялық, мінез – құлық қасиет, белгілерді қамтитын адамгершілік ереже талаптардың әлеуметтік мақсаты, шарты деген ұғымды білдіреді» деп көрсетіледі [5].

Педагогикалық, психологиялық тұрғыдан гумандық – адамның тұлғалық қасиеті, адамға деген шынайы махаббат, сүйіспеншілік, адамды адам деп құрметтеу, бағалау, оған қамқорлық жасай білу делінген.

Ізгілік адамның айналысындағыларға тілектестік қарым – қатынасты қалыптастыратын қасиет. В. А. Сухомлинский оқушыларда ізгілікті қасиеттерді қалыптастырудағы мұғалімнің ролін, мектептің педагогикалық ұжымының ізгілікке тәрбиелеудегі маңызды міндеттерінің бірі - әрбір балада барлық жандыға не тірі табиғатқа деген мейірімділік, сезімталдық, ақ пейілділік, сыйлаушылық қасиеттерді нығайту деп білді.

Педагогикалық, психологиялық талдау негізінде ізгіліктілік – адамгершілік – психологиялық ұғым екендігін көруге болады. Ол адамжандылық, оны жоғары құндылық деп саналы бағалау және адамның табиғатқа, қоғамға, басқа адамдармен қарым – қатынасында көрінетін тұлғалық қасиеттердің жиынтығы. Сол қасиеттердің ішінде ізгілік қасиет адамның күнделікті қажетіне айналуы керек. Себебі, ізгілікті қасиет – адамды саналы қарым – қатынасқа, қоғамның жалпы адамзаттық

құндылықтарын бағалауға, дүниені және өзін - өзі танып білуге, түсінуге, үнемі дамытуға ықпал жасайтын, ынталандыратын күш.

Сондықтан бүгінгі жас ұрпақты ізгілікке тәрбиелеу процесінде адамды сыйлауды талап ету, оның күшіне, ақыл – ойына, өз бетімен білім алуға ұмтылдыру, азаматтық тұрғыдан өз түсінігін, пікірін айқындап отыруға дағдыландырудың қажет. Ізгілікті тәрбиенің мақсаты – қатаң бәсекелестік, іскер адамдар, кәсіпкерлер кезеңінде әр адамның рухани байлығы мен мәдениеттілігін, интеллектуальдық потенциалын, кәсіби біліктілігін жетілдіріп, экономикамызды, рухани - әлеуметтік өмірімізді, өркениетімізді көтеретін қазіргі қоғам адамын тәрбиелеу.

Мемлекет пен қоғам алдында республиканың зиялылық потенциалын сақтап қана қоймай, оны еселей түсу, гуманитарлық даярлық барысында жүзеге асатын демократизм, кәсіптік шеберлік, имандылық, отаншылдық сияқты қасиеттерді бойына сіңірген ұлттық зиялылар мен барша азаматтарды даярлауды қамтамасыз ету міндеті қойылған.

Қазіргі кезде әлеуметтік – экономикалық, психологиялық, дүниетанымдық, экологиялық, құқылық, саяси, жалпы мәдени білімнің тапшылығы күн өткен сайын айқын сезіліп отыр. Біздің зерттеуімізде мектеп оқушыларының еліміздің мәдениетінің негіздерін білмеуі, адамдармен өзара қарым – қатынас жасаудағы этикалық, адамгершілік, ізгілікті және психологиялық тұрақты дағдысының әлсіздігі, мүлде болмауы, мән берілмеуі айқындалды. Сонымен қатар дүниені түйсіну жөніндегі жалпы ғылыми көзқарасының қалыптаспауы тоғышарлық мінез – құлықтың кеңінен орын алуы, оқу- тәрбие процесінде қарым –қатынаста ізгілікке даярлыққа көңіл бөлмеудің салдары екендігі байқалды.

Бүгінде қоғамның әлеуметтік - экономикалық дамуының құрамды бөлігі адам санасын қайта құру болғанда оқушыларды ұлттық құндылықтар арқылы ізгілікке тәрбиелеу өте маңызды мәселе.

Ұлттық құндылықтар – нақты бір ұлт өкілдерінің құнды деп есептейтін дүниелері мен ең маңызды, бағалы қасиеттерінің жиынтығы. Ұлттық құндылықтар - әрбір халықтың, этностың мәдениетінің өзегі, жеке тұлғаның ішкі мәдениетінің іргетасы.

Ұлттық құндылық баланың субъект ретіндегі әлеуметтік белсенділігін жетілдіре отырып, оқушы тұлғасының қалыптасуында, оның сенімі мен идеалдарын, қызығушылығын айқындауда бағыттаушы рөл атқарады. Қандай қоғам болмасын онда дүниеге келген баланың бойында ұлттық рухты, ұлттық сипат пен өзіндік сананы қалыптастыру сол қоғамдағы ересектердің, атап айтқанда, ата-ананың, мұғалімнің т.б. міндеті болып табылады. Бұл міндетті іске асыруда мектеп табалдырығын жаңа аттаған бастауыш сынып оқушыларының ұлттық құндылық бағдарын қалыптастырудың маңызы өте зор.

Бастауыш сынып оқушыларын ұлттық құндылықтар арқылы ізгілікке тәрбиелеуде «Дүниетану» пәнінің алатын орны ерекше. Себебі «Дүниетану» пәнін 1-4 сыныпта оқыту барысында берілген тақырыптарда жоғарыда аталған ұлттық құндылықтар арқылы оқушылардың бойына ізгілікті тәрбие беру мақсаты қойылған.

«Дүниетану» пәнін оқытуда табиғат аясына саяхат жасау, музейлер мен тарихи орындарға апару, отбасы және т.б. тақырыптарда эссе жаздыру оқушыларда өзіндік, қоғамдық және ұлттық сана мен отансүйгіштік қасиеттерді, адамгершілікті қалыптастырады, қоршаған ортасы туралы ғылыми негіздерді меңгерте отырып, тарихи, географиялық тұрғыдан ойлауын дамытады, Қазақстанның және бүкіл әлемнің өткен және бүгінгі күн оқиғалары, олардың себептері, өзгерістері, сабақтастығы, ұқсастықтары мен айырмашылықтары туралы білім, әлемнің бүгінгісі мен болашағына өткен замандағы оқиғалардың тигізетін әсері туралы түсінуін тереңдетеді, өз халқының және өзге халықтардың мәдениеті, дәстүрін сыйлай білу, ұлттық және жалпы адами құндылықтарды құрметтеу сезімі қалыптасады, азаматтық құқықтар мен міндеттерді түсінуіне жағдай жасайды, қоғамдық әдеп нормаларын ұстану қажеттілігін және әлеуметтік ортада қауіпсіздік тәртіп ережелерін сақтай білуін қамтамасыз етеді. 1-4 сыныптарға арналған «Дүниетану» пәнін оқытудың мақсаты – ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар тұрғысынан оқушылардың бойында адамның табиғи және әлеуметтік ортасы, табиғат пен қоғамның байланысы мен өзара тәуелділігі туралы білімдер жүйесін қалыптастыру. Құндылықтар тұлғаны ынталандырудың өте маңызды факторы ретінде жүріс-тұрыс пен іс-әрекеттерді бағдарлайды. «Мәңгілік ел» ұлттық идеясының құндылықтары орта білім беру құндылықтарының негізі болып табылады.

«Дүниетану» пәнін оқыту бастауыш сыныптарда 135 сағатқа жоспарланып, онда ұлттық құндылықтармен таныстыруды көздейтін тақырыптар жүйесі төмендегідей деңгейде қамтылған: жалпы пән негізгі 3 бөлімнен:: Мен және қоғам, Елімнің табиғаты, Тарих беттерінен және бөлімдер бірнеше бөлімшелерден құралған. Мысалы: **«Мен және қоғам»** бөлімі «Мен және менің отбасым», «Мектеп және мектеп қоғамдастығы», «Менің атамекенім», «Денсаулық пен қауіпсіздік», «Құқық және міндет», «Мерекелер», **«Елімнің табиғаты»** бөлімі «Жергілікті жерде бағдарлану», «Климат және ауа-райы», «Табиғат жағдайлары және олардың әсері», «Туризм», **«Тарих беттерінен»** бөлімі «Ежелгі мәдениеттер мен өркениеттер», «Қазақстанның тарихи тамырлары», «Қазақстан тарихындағы маңызды оқиғалар», «Атақты тарихи тұлғалар мен өнер қайреткерлері», «Қазақстан тарихы: тәуелсіздік, мемлекеттілік және отансүйгіштік» секілді бөлімшелерден тұрады.

1-4 сыныптарға арналған «Дүниетану» пәнін оқу барысында оқушылардың жеке басын қалыптастыра отырып, әдеби мұраларға деген талғамы қалыптасады, рухани дүниесін кеңейеді, ақыл-ойы мен ұлттық сана-сезімін дамиды. Білім мазмұны идеялық-тақырыптық, көркемдік-эстетикалық ұстанымдар негізінде жүзеге асырылады. Пәнді оқып-үйренудің нәтижесінде оқушылардың түсініктері, тарихи түсініктері жетіліп қана қоймай, елін, жерін құрметтеу сезімі оянып, ұлттық құндылық мәнін түсінуі артады. Сонымен қатар дүниетануды оқу бастауыш сынып оқушыларының шығармашылық қабілетін дамытып, эстетикалық талғамын тәрбиелеуге, адамгершілік-ізгілік, елжандылық-отансүйгіштік қасиеттерін дамытуға, дүниетанымын кеңейтуге көмектеседі.

Бастауыш сынып оқушыларын ұлттық құндылықтар арқылы ізгілікке тәрбиелеу үшін мұғалімге төмендегідей әдістемелік ұсыныстар ұсынуға болады:

-оқушыларға ізгілікті тәрбие беру үшін оның барлық аспектілерін тұтастықта, бірлікте қарастырған жөн;

-тәрбиені өмірмен байланыстыруда баланың өмір тәжірибесін тек қана білім арқылы емес, көзбен көрсету, тарихи дүниелерді жан-жақты зерттеп білуге үйрету;

-оқушылардың ізгілікті көзқарасын қалыптастырудың шарты-мұғалімнің ізгіліктік санасының болуын талап ету. Бұл туралы Ы.Алтынсарин «нағыз мұғалім болу үшін шәкірттердің өзіндік ерекшеліктерімен мықтап санасу қажет, ол үшін педагогикалық әдебиеттерді үнемі оқып, қадағалап отырмаса болмайды. Мұғалім аса сезімтал,бала жанын жазбай танитын адам болу керек»,-дейді.

-адамның мінез-құлқын, өзі өмір сүрген ортасында өзін ұстай білуі, айналасындағы адамдарға көзқарасы мен ықыласы, ілтипаты, қарым-қатынастағы енжарлығы, не белсенділігі, әрекетшілдігі немесе іскерлігі, шешімділігі, оның психологиялық жас ерекшеліктерін ескеру тұлғаның ізгіліктік қасиеттерін дамытудың және ұлттық құндылықтардың тәрбиелік маңызы зор екенін сезіндірудің маңызды шарты. Сондықтан оқушының психологиялық, физиологиялық ерекшеліктеріне сүйеніп, ұлттық құндылықтарды дәріптей отыра ізгілікке тәрбиелеу күрделі, өзекті мәселе деп есептеледі.

Бұл жұмыстар мақсатты, жүйелі жүргізілсе, ұлттық құндылықтарымызды бағалайтын, ізгілікті, сауатты тұлғаны тәрбиелеуге болады деген қорытынды жасаймыз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының этникалық-мәдени білім беру тұжырымдамасы. - А.,1996.

2. Қалиев С. Қазақ этнопедагогикасының тарихы. - А., 2003.

3. Бөлеев Қ. Қазақ этнопедагогикасы. – А.: Нұрлы әлем, 2001.

4. Айтжанов Қ.С. Философия.- Алматы: Мектеп,1990

5. Психология. Словарь – М., 1990. с. -91.

6. Дүниетану. Орта білім беру мазмұнын жаңарту аясында бастауыш мектепке (1-4 сыныптар) арналған оқу бағдарламасы – Астана, 2016. – 43 б.

DEVELOPMENT OF ENVIRONMENTAL TOURISM IN THE REGIONS WITH WORLD EXPERIENCE

Sadykova Damezhan Adilkhanovna
Kazakh State Women's Pedagogical University

Kuanysh Adilhan
3rd year student
Specialties - Technological machines
Kazakh Agrotechnical University named after S.Seifullin
Astana
Kazakhstan

ABSTRACT

The development of tourism this is actual problem of world-class as the main dynamic sectors of the international economy.

The article discusses the history of the development and formation of mountain tourism in Kazakhstan, protection of mountain landscapes - the main objects of tourism and eco-tourism development trends. It also determines the characteristics of mountain tourism, methods and ways to protect mountain landscapes and recreational resources, nature conservation legislation, projects and experiences of domestic tourism in the world's developed and developing countries, provides a method and effective ways used in the future development of mountain tourism in Kazakhstan. It is defined as follows: scenic mountain landscapes and recreational resources of Kazakhstan, the possibility of solving the economic problems of the country through the development of eco-tourism, eco-tourism development at the regional level, direction and development of ecotourism projects mountain regions, comparative methods use global experience and statistical methods for the development of ecotourism and methods of scientific forecasting.

Keywords: ecology, eco-tourism, mountain landscapes, recreation, sustainable development, natural resources, recreational areas, warranty, license, specially protected areas, tourism.

ОӘК 379.89

ӘЛЕМДІК ТӘЖІРИБЕ АРҚЫЛЫ ТАУЛЫ АЙМАҚТАРДА ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТУРИЗМДІ ДАМЫТУ

ТҮЙІНДЕМЕ:

Туризмнің дамуы халықаралық экономиканың ең басты динамикалық салалары ретінде әлемдік деңгейдегі өзекті мәселе.

Мақалада экотуризмнің басты нысаны тау ландшафттарын қорғау, экологиялық ластанудың алдын алу мәселелері мен экотуризмді дамыту бағыттары қарастырылды. Дүниежүзілік дамыған және дамушы мемлекеттердің тау туризмі

ерекшеліктері, тау ландшафттары мен рекреациялық ресурстарын қорғаудағы әдіс-тәсілдері, табиғат қорғау заңдары мен ұлттық туризм саласын дамытудағы жобалары мен тәжірибелері айқындалып болашақта еліміздегі тау экотуризмін дамытуда пайдаланатын әдістері мен тиімді жолдары көрсетілді. Қазақстанның көрікті тау аймақтары мен рекреациялық ресурстары, экологиялық туризм нысандарын пайдалану, экотуризмді дамыту арқылы еліміздегі экологиялық, экономикалық мәселелерді шешу, экотуризм саласын аймақтық деңгейде дамыту мүмкіншіліктері, еліміздегі таулы аймақтарда экотуризмді дамыту бағыттары, жобалары, әлемдік тәжірибелерді пайдаланудың салыстырмалы әдістері мен экотуризмді дамытудың статистикалық, ғылыми болжау әдістері айқындалды.

Кілттік сөздер: экология, экотуризм, тау ландшафты, рекреация, тұрақты даму, табиғат ресурстары, рекреациялық аймақтар,кепілдеме, лицензия, ерекше қорғалатын аймақтар,туризм.

Туризм - халықаралық экономиканың ең басты динамикалық салаларының бірі. Туризмнің дамуы, туристік базалардың салынуы және туристік ағымның шамадан тыс шоғырлануы табиғи ортаның туристік құндылығын төмендетеді. Жыл сайын күшейіп отыратын туристік миграция, туристік инфрақұрылымның дамуы табиғи ортаға қауіп төндіреді, оның әсерін өнеркәсіп, көлік пен урбанизацияның дамуымен салыстыруға болады. Сондықтан да, кейде туризмнің табиғатқа, қоршаған ортаға тигізетін әсерін "агрессивті" деп те атайды. Туризмнің бұндай әсерлерін көре отырып, мамандар ең маңызды рекреациялық ресурстарды "туризмнен және туризм үшін" қорғауды мақсат етіп отыр. Осыған байланысты, зерттеушілердің көбісі туристік құбылыстар мен нысандарды аймақтарда бірқалыпты орналастыру принципін қолдайды, ол туристер көп баратын аудандарға әсерін азайтады. Көптеген мемлекеттерде туристік қозғалыстың жоспарлы аймақтық саясаты жүргізіліп отыр. Бұндай саясаттың ерекшелігі - ол туристік ықпалдың аймақ бойынша біркелкі таралып, табиғи ландшафтарды сақтап қалуында.Табиғи кешендердің бірқалыптылығын сақтайтын туризм түрін "экологиялық туризм" деп атайды. 1972 жылы Стокгольмде «Қоршаған ортаны қорғау» туралы білім беру, 1977 жылы Тбилиси қаласында өткен БҰҰ жанындағы ЮНЕСКО және ЮНЕП ұйымдары экологиялық мәселелерді шешу бағытында 40-тан астам шешімдер қабылдап, оның ғаламдық стратагиялық жоспарлары қабылданды. Осыған байланысты дүниежүзілік мемлекеттерінің келісімшартымен 1980 жылы экологиялық туризм пайда болды.

Экологиялық туризмнің басқа туризмдерден айырмашылығы табиғатта туристердің берілген тәртіпке бағынуы, табиғи ландшафттарды шектен тыс ластаудан қорғау және индустриялық туризм дамуының басты шарты болып табылатын табиғи ресурстардың деградациясын болдырмау, ластанудан қорғау.

Жалпы экотуризм үшін тау ландшафттарының орны ерекше. Дүниежүзінде көптеген мемлекеттерде экотуризмді дамыту үшін көрікті ландшафттар мен минералды су көздеріне ие болған тау рекреациялық ресурстарын жиі пайдаланады. Таулар пайда болу ерекшелігіне, табиғат жағдайларының қалыптасуына қарай

туристік іс-әрекеттерді дамытуда өте қолайлы. Таулар ертеден өзінің табиғи ерекшелігімен адамдарды қызықтыратын туризмнің, экотуризмнің басты нысаны болды. Таулы аймақтарда туристік іс-әрекеттер ұйымдастыру, инфрақұрылымды дамытуда біршама қиыншылық, кедергілер туындатқанымен таулар туристерді қызықтыратын факторлар түріне жатады. Таулар арқылы экотуризмнің танымдық, спорттық және мәдени тәжірибелік жорықтарын ұйымдастыруға болады. Жер шарының 35,9 млн шаршы км (24,3%) аумағын таулы аймақтар алып жатыр. Жер шарының 24% халқы тауларда жасайды. Жер шарының ірі мегополис қалалары Мехико, Токио, Джакарта биік таулы аймақтарда орналасқан. Дүниежүзі мемлекеттердің іс-тәжірибесінде жалпы туризмнің, экотуризмнің дамуында тау ландшафттары маңызды роль атқарады. Антикалық туризм дамуын Грекия және Риммен байланыстыратын болсақ Римдиктер алыс сапарларға су жолдары арқылы сапар ұйымдастырса Грекияда курортология мен емдік туризм таулы аймақтарында пайда бола бастайды. Сонымен бірге Олимпиялық ойындар, яғни спорттық туризм түрлері де Грекияда дамыған. Алғашында қалада тұратын бай гректер мен римдіктер қала сыртындағы таулы немесе таулы аймақтарда орналасқан ауылды мекендерге шығып отырса, кейініректе бұл саяхаттардың географиялық шектеулері кеңейе түсті. Минералды бұлақтар мен храмдардың қасында қазіргі емдік-сауықтыру орындарына ұқсас нысандар салына бастады, ал емдік жерлер жоғары қолайлы жағдайлары мен ойын-сауықтың көп түрлілігімен әйгілі болды. Орта ғасырларда Ресейдің таулы өлкесі Кавказ аудандарына кеңінен саяхаттар жасалып, олардың мақсаттары тек діни және сауда болып қана қоймай, танымдық мақсаттар да көзделеді. XIX ғасырдың соңында ресейліктер арасында екінші таулы аудан - Қырым әйгілі бола бастайды. 1980-ші жылдардың соңында Ялтада «Табиғат, тау туризм және Қырым тауларын сүйгіштедің үйірмесі» ашылды. Ол Ресейде тау туризмін дамытуға үлес қосты. 1890 жылдың 25 қаңтарында «Қырым тау клубы» құрылды. XIX-XX ғ.ғ Қырым мен Кавказдың таудағы тұзды, емдік суларымен бірге Ресейде туризмнің ролі көтеріле бастады. Ол Кавказдағы Эльбурс және Кавказ шыңдарымен байланысты.1901 жылы Мәскеуде Орыстың тау қоғамы ашылды және Верный қаласында (қазіргі Алматы қаласы) Орыс тау қоғамының бөлімшесі ашылып, 1927 жылға дейін іс-әрекет аясында болды. Қазақстандағы таулы аймақтар Жетісу, Іле-Алатауының тау бөктері мен Қарқаралы тау массивтері арқылы жиі саяхат маршруттары ұйымдастырылды. 1910-1912 жылдары Әліби Жангелдиннің таяу "жер дүниесін айналып өтетін" жаяу жорық саяхаты, 1913ж Жетісуда атты туризмнің дамуы, 1925-1926 жылдардағы Алматы - Ыстық көл арасындағы жаяу жорықтар, 1931 жылы Жетісу губерниялық мұражайы жанынан ашылған «Пролетарлық туризм мен экскурсиялардың бүкілодақтық қоғамының бастауыш ұйымы» ның тау аймақтарында ұйымдастырған іс-шаралары, 1930 жылдары Іле Алатауында альпинизмнің дамуы, 1936 жылы тау аймағында "Горельник" туристік базасының салынуы, тау массивтерінде әртүрлі вело, мото спорттық сайыстарын ұйымдастыру, Шығыс Қазақстан өңірінде теңіз деңгейінен 1750м биіктікте орналасқан «Рахманов бұлағы»-ның ашылуы еліміздің туризм

саласын дамытуда тау ландшафттары мен тау аймақтарының ролі ерекше болғандығын айқындауға болады. Екінші дүниежүзілік соғыс жылдары 1941ж В.Зимин биік тау жорығын ұйымдастырып, қарлы шыңдарға саяхат жасады. 1943ж Қазақстанда Бүкілодақтық тау инструкциясын дайындау мектебі, 1945ж Алматыда дене шынықтыру институты, 1946ж туризм-алпинизм кафедрасының ашылуы елімізде тау туризміне басты назар аударылғандығын айқындатады[1]. 1953ж Горельникте Бүкілодақтық тау туризмін дайындау сборы өтіп,1962 ж туристер Жоңғар Алатауына шаңғы жорығын жасады. 1978ж Қазақстандық велотуристер Тянь-Шань тау жолымен жорық, 1990ж Алматыда шаңғы жорығы, Орталық Тянь-Шань тауында 6 қатерлі жорық ұйымдастырылды. Сонымен бірге экотуризмнің негізгі нысандары болып нақтыланған еліміздің емдік бағыттағы емдік-сауықтыру орталықтары, туризм және демалыс орындары Орталық және Солтүстік Қазақстанда, Қарағанды облысындағы Қаркаралы тау-орман массивінде, Қостанай, Павлодар облысындағы Баянауыл тау-орман массивінде біршама алдынғы дәрежеде болды.

Қазақстандағы емдік 500-ге жуық анықталған минералды су көздері, 78 шипалы батпақ көлдер, 50 климатпен емдеу аудандары және зоналары республикамыздың барлық облыстарында, басым бөлігі негізінен еліміздің таулы аймақтарында дамыған. Қазақстанның оңтүстігіндегі Іле Алатауында *«Жаркент – Арасан»* - республикалық маңызы бар, бальнеологиялық емдік-сауықтыру орталығы, Іле Алатауының солтүстік беткейінде 1800 км биікте *Алма-Арасан»* - емдік сауықтыру орталығы, Алтай тауында орналасқан «Рахманов бұлағы», Іле Алатауының етегінде теңіз деңгейінен 1100 м биіктікте *«Көктем»* - таза ауамен және шипалы сумен емдейтін емдеу -сауықтыру орталығы, Алматы облысы Іле Алатауының солтүстік беткейінде Түрген өзенінің бойындағы табиғаты әсем шатқалда *«Түрген» су көздері,* Жамбыл облысы, Мерке темір жол станциясының оңтүстігінде 14 км жерде, теңіз деңгейінен 1200 м биіктікте, таулы аймақта *«Мерке»* бальнеологиялық емдеу - сауықтыру орталығы, Бурабай көлінің жағасында теңіз деңгейінен 350-480 м биіктікте орналасқан «*Көкшетау» демалыс үйі* орналасқан. Экологиялық туризмнің негізгі нысандары елміздің табиғатын қорғау үшін ұйымдастырылған 9 мемлекеттік қорық, 66 қорықша (оның 44 зоологиялық, 20 ботаникалық, 2 палентологиялық), 6 ұлттық саябақ және 24-тен астам табиғат ескерткіштерінің негізгі бөлігі таулы аймақтарда орналасқан. (Сурет-1, мониторинг-1)

[1] Храбоченко В.В. Экологический туризм Москва 2010г, стр 194-200

Сурет-1

Мониторинг-1

Қазақстанның облыс аймақтары бойынша қорық, қорықша, ұлттық саябақ мониторингі

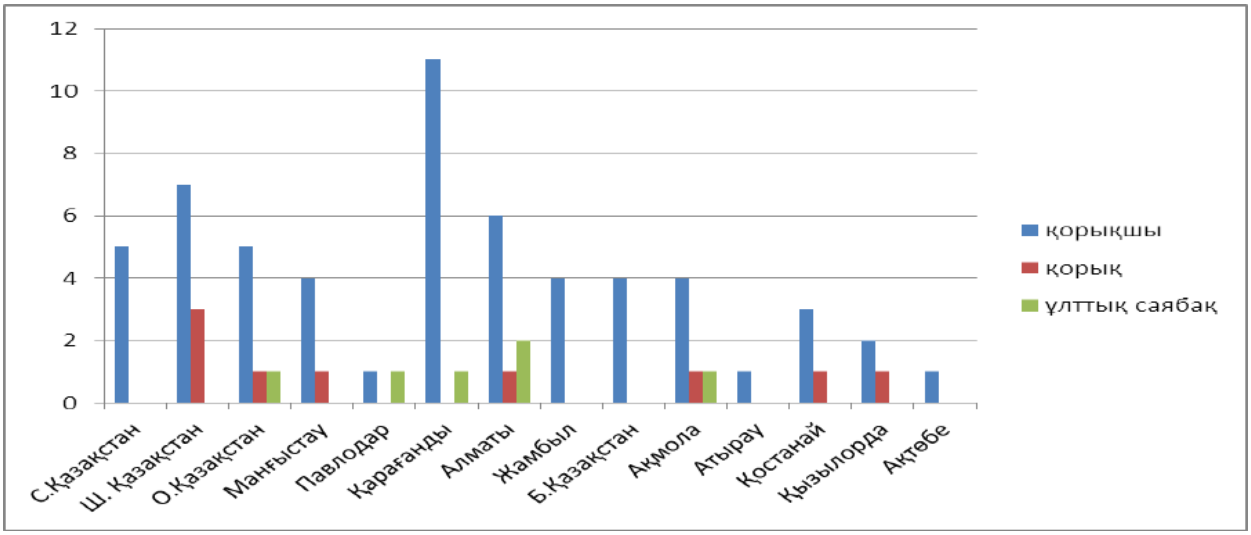

Бүгінгі күнде көрікті таулы аймақтардың рекреациялық ресурстарын тиімді пайдалану арқылы туризмді дамыту бүгінгі күннің өзекті мәселесі болғанымен оның экологиялық тұрғыдан ластанбауын қорғау, экологиялық проблемалардың алдын алу мәселелері айқындалуда. Сондықтан дүниежүзі мемлекеттерінде тау ландшафттарында туризмді дамыту шараларын арттырумен бірге оның экологиялық тұрғыдан ластанбауына басты назар аударуда. Дүние жүзі дамыған мемлекеттердің бірі АҚШ мемлекетінің негізгі табиғатты қорғау аймақтары мен туризм дамыған аудандары мемлекеттің батыс бөлігінде Кордилер таулы аймағында көп шоғырланған. АҚШ да 1916 жылдан бастап «Ұлттық саябақтар жүйесі» негізінде ұлттық саябақтарды қорғау қызметтері АҚШ мемлекеті ішкі істер министрлігі тарапынан басқарылып жүргізілуде. 1978 жылы «Ұлттық саябақтарды қорғау туралы заң» қабылданды. Қазіргі күнде АҚШ да 350 ден астам ұлттық саябақтар бар,олардың жалпы аумағы 30 млн га (3,2%) аумағын алып жатыр.АҚШ да орналасқан 26 әртүрлі

табиғи қорық аймақтарды 3 топқа бөлеміз: табиғи, тарихи, рекреациялық. Табиғи топқа ұлттық саябақтар, ескерткіштер, резерваттар жатады.1980 жылға дейін АҚШ да аумағы 20 млн га жерді алып жатқан 50 ұлттық саябақ қалыптасып жыл сайын 300 млн туристерді қабылдаған. АҚШ дағы негізгі ірі ұлттық саябақтар мемлекеттің батыс бөлігінде орналасқан. Олардың ең негізгілері: Йеллоустон, Йосемит, Глейшер, Секвойэ, Гранд-Тетон, Гранд-Каньон, Калифорния штатындағы Йосеми-ты. Калифорния штатындағы Йосеми-ты ұлттық саябағында Солтүстік Американдағы ең ірі, биіктігі 800м Йосемит-Фол сарқырамасы бар. Секвойэ ұлттық саябағында биіктігі 100 метр, диаметрі 8-9 м секвойя ағаштары қорықталады.АҚШ мемлекетінің батысында Колорадо таулы үстіртінде бірнеше ұлттық саябақтар орналасқан. Олардан әлемге белгілі Колорадо өзенінің 170 км аумағын қамтыған Колорадо шатқалы.Бұл шатқалға жыл сайын 20 млн туристер келетіні айқындалған. Скала тау жүйесіне байланысты теңіз деңгейінен 2300 м биікте орналасқан Йеллеустон ұлттық саябағы 1872 жылы құрылған. Ұлттық саябақ Вайоминг штатында 900 мың га аумақты алып жатыр және жылына 3 млн туристерді қабылдайды.Йеллоустон ұлттық саябағында теңіз деңгейінен ең биікте орналасқан Йеллоустон тау көлі,орман ағаштар, әрбір 65 минутта әрекет ететін Олд-Файтфул гейзері Мамонт ауданындағы ең ыстық қайнар көздерден бірі орналасқан. Йеллоустон ұлттық саябағының оңтүстік бөлігінде Гранд-Тетон ұлттық саябағы орналасқан.Солтүстік бөлігінде, яғни Канада мемлекетімен шекаралас Глейшер ұлттық саябағы орналасқан. Орталық бөлігінде әртүрлі живописті жер бедерін қалыптастырған Роки-Маунтин саябағында әлемге әйгілі Колорадо-Спрингс емдеу-сауықтыру орталығы орналасқан. Таулы аймақтың шығыс бөлігінде Ұлы жазық аймағына қарай бірнеше ұлттық саябақтар бар.Оңтүстік Дакота штатының солтүстік бөлігінде географиялық терминге байланысты (күрделі жер бедеріне ие болған жер аумағы) Бедленд ұлттық саябағы, оңтүстік бөлігінде Нью-Мексика штатында Карлсбад ұлттық саябағы, оңтүстігінде Техас штатынының «жабайы» табиғатын айқындататын Биг-Бенд ұлттық саябағы орналасқан. АҚШ тың шығыс бөлігінде ұлттық саябақтар біршама аз, оңтүстігінде Айкейдия, Эверглейд, Флорида штатында Шенадоа ұлттық саябақтары бар. Шығыс бөлігіндегі ең белгілі ұлттық саябақ Теннесси және Солтүстік Каролина штаттарының шекарасындағы Аппалач тауларында орналасқан Грейт-Смоки-Маунтис ұлттық саябағы.Солтүстік аймақта орналасқан Аляска түбегінде XX ғасырдың 90 жылдары 8 ұлттық саябақ құрылды. Олар аумағы бойынша басқа ұлттық саябақтардан ерекшеленеді. Мәселен, Денали ұлттық саябағының аумағы 23 мың км. Гавай аралдарында екі ұлттық саябақ бар, олар Гавай жанартау ұлттық саябағында Килауэаимануа-Лоа белсенді жанартау аймағында орналасқан. Табиғат қорғау аймақтарына табиғат ескерткіштері мен резерваттар жатады. АҚШ да 800 ге жуық ұлттық ескерткіштер,табиғи қорықшалар бар. Әрбір ұлттық саябақтар жылына 1 млн туристерді қабылдады. Американдықтар жылдық еңбек демалыстарында ұлттық саябақтарға, табиғи ландшафттарға туристік саяхат, демалыс, тынығу шараларын ұйымдастырады. Африка мемлекеттерінде ең көп халықаралық туристік орталықтар Африканың шығыс бөлігіндегі таулы аймақ Шығыс-Африка таулы үстіртінде орналасқан. Онда Килиманджаро (5895м), Кения (5199м)

жанартаулары мен Маргерита (5109м), Карисимби (4507м) шыңдары қамтылған.Килиманджаро жанартауының шыңы қар және мұздықтармен жамылған.Сонымен бірге әртүрлі эндемик өсімдіктер бар.1973 жылы таудың ерекше табиғатын қорғау мақсатында 2700 м биіктен бастап ұлттық саябақ, 1989 жылдан Әлемдік ескерткіш мұрасына айналды. Ұлттық саябақ 1977 жылы туристер үшін ашылып жыл сайын 36000 адам «Африка төбесін» көру үшін келеді және тау басында 5 күндік демалыс маршруттарын ұйымдастырады.Бірақ адам іс-әрекеті нәтижесінде бұл аймақтың экологиялық тұрғыдан ластануына себеп болуда.Туристер тау өсімдіктерінің азаюына, эрозиялық әрекеттердің қалыптасуына,әртүрлі қоқыс қалдықтардың көбеюіне әсер етуде. Сондықтан мемлекет экотуризмді дамыту арқылы табиғатты, көрікті аймақтарды қорғау шараларын қарастыруда. Мысалы, Кения мемлекетінің экотуризм аймақтарында әрбір 1га жерге саяхат жасау үшін 0,8 ден 40$ АҚШ доллары көлемінде ақылы болады. Себебі Африка ормандарының көлемі жылдан жылға азаюда, соңғы мәліметтер бойынша 17 млн га орман жойылған. Осыған байланысты орманға ақылы саяхат маршруттарын ұйымдастыру жұмыстары жандандырылған. Африка флорасы мен фаунасының ерекшелігін тамашалау үшін жыл сайын миллиондаған туристер келеді. Амбоси ұлттық саябағындағы бір арыстан жылына 27000$, ал бір піл 610000 $ АҚШ доллары көлемінде табыс табады екен. Бұл әрине табиғатты қорғау шаралары мен экономикалық тұрғыдан жануына әсер етеді.Африкадағы ең белгілі экотуризмнің бірі табиғат кешеніне сафари ұйымдастырумен байланысты. Американдық туроператорлардың сараптамасы бойынша бұл экотуризмді ұйымдастыру төмендегідей нәтижеге ие болады:

- селолық аймақтарда жасайтын Африка халқының тұрмыстық, әлеуметтік-экономикалық жағдайының жақсаруына әсер етеді:
- жабайы табиғаттың қорғалуына себеп болады:
- табиғатты қорғаумен бірге Африка мемлекеттері үшін ең маңызды табыс көзі болды:
- шет елдік аңшылар табыс көзінің бір бөлігін, яғни жабайы аңдардың етін жергілікті халыққа қалдырып отырады бұл халықтың тұрмыс жағдайына, цеце шыбынының азаюына әсер етеді:
- ұйымдастырушылар арнаулы су қоймаларын жасау арқылы жергілікті халықтың сумен қамтылуын қамтамасыз етеді:
- туризм маршрутын ұйымдастыруда көптеген жергілікті адамдар жұмыспен қамтылады (лагерь құрылысы,аңшылыққа үйрету, зергерлік бұйымдарды, тамақ өнімдерін сату т.б):
- маршрут ұйымдастырушылар шалғай аймақта орналасқан жергілікті халық үшін арнаулы медициналық көмек орталығына айналады;

- маршрут ұйымдастыру жергілікті халықтың қолөнерін дамытуға (сүйек қалдықтарынан бұйымдар жасау), инфрақұрылымын жақсартуға (көпір, жол т.б) әсер етеді:
- аңшылық кәсібі жергілікті халықтың өз жеміс-жидектерін, бақша жемістерін сатуға, сол арқылы әлеуметтік жағдайларын жақсартуға әсер етеді[3].

Әлемдік банк табысының 55% дамушы мемлекеттерді дамытуға бөлінетін болса,1990 жылдары дамушы елдер өз мемлекетінде экотуризмді дамыту арқылы жылына 12 млрд доллар табыс көзіне ие болды. Таяу Шығыс пен Оңтүстік Азия елдерінде экотуризмді дамыту бағыттарын қарастырсақ Оңтүстік Азиядағы экотуризм аймағы Индонезия мемлекеті.Әлемге әйгілі Суматра аралында орналасқан Ганнинг ұлттық саябағы.Аумағы 10950 шаршы км (кв) орман қорықталады. 1981 жылы биосфералық қорық атауын алды.Соңғы мәліметтер бойынша 1993 жылы келген туристердің саны 18000 шет елдік, 54000 өз мемлекетінен маршрут ұйымдастырған.Туристердің кері әсері жергілікті жануарлардың өз жасау жерін өзгертіп түнде жорықтауына, керісінше кейбір тиіндердің адамға бейімделу жағдайларының қалыптасуы айқындалған.Сондықтан жануарлардың табиғи өмірінің өзгермеуі үшін арнаулы зоналарға бөлу, өсімдіктердің жойылмауы үшін арнаулы бейне камералар орнату жұмыстары жандандырылды. Әрбір маршрут саяхатында 10 адамнан артық адам болмауын қадағалады.Үндістан мемлекетінде экотуризм Үндістан мемлекетінің тау фонды тарапынан бақыланады, қадағаланады. Әрбір турист топтары туристік саяхат жасаудан 3 ай бұрын Үндістан Үкіметіне сұраныс жазады, осыған байланысты рұқсат қағазында маршрутқа қатысушылардың тізімі мен тау шыңдарына саяхат жасауы бойынша шешім шығарылады. Рұқсат қағазы бойынша маршрутқа 12 адамнан артық қатыспайды және маршрут үшін төмендегідей ақы төленеді:

-Шығыс Қаракорым - 4000 АҚШ доллары:

-ішкі аудан – 4000 АҚШ доллары:

-Нунь-Кунь – 3000 АҚШ доллары:

-8000м биікке көтерілу-8000 АҚШ доллары:

-7000м жоғары-3000 АҚШ доллары:

-6501м жоғары 7000м дейін-2000 АҚШ доллары:

-6500 м төмен-1500 АҚШ доллары:

-Канченджанга тауы үшін-20000 АҚШ доллары лагерге келуден 15 күн бұрын төленуі тиіс. Әрбір экспедиция үшін арнаулы әскери офицер бөлінеді. Оның киім т.б экспедиция қамтамасыз етеді, 4 станция үшін 4 аптаға арнаулы сөйлесу құралы рация алады және оның лицензиясын 200 АҚШ долларына сатып алады. Әрбір экспедиция

[3] Храбоченко В.В. Экологический туризм Москва 2010г., стр 200-210

алдын ала 300 АҚШ доллары көлемінде табиғатты қорғау, ластамау үшін кепілдеме береді. Қаржының 4/1 бөлігі Гималай штатына табиғатты қорғау жұмыстарына беріледі.Төтенше қорғау вертолеттері 6000 АҚШ долларын құрайды.Үндістанда соло-экспедицияға, яғни жалғыз саяхат жасауға тиым салынған. 1999 жылы экотуризмге қатысушылыр үшін 198 шың ашылды. Үндістандағы әйгілі шыңдар: Сикким, Гарвал, Кулу-Лахул, Падар, Жанскар, Ладк. Әрбір аймақ өзіне тән рекреациялық ресурстарымен ерекшеленеді. Непалда халықаралық тау экотуризмі Туризм Министрлігі тау бөлімі және азаматтық авиация тарапынан бақыланады. Тауға саяхат уйымдастыру Непал тау ассоциациясынан шешім қабылдайды.Бұл жерде альпинизм және тау туризіміне арналған тау биіктігінен төмен бөлігіне дейін маршрут уйымдастыруға ғана рұқсат берілген.Саяхат ұйымдастыруға рұқсат шешім Туризм Министрлігінен беріледі және маршрут ұйымдастыру ақысы 2 ай бұрын төленеді.Саяхат тобында 7 немесе 12 адамға дейін болуы тиіс.Саяхатда:

-Эверест -70000 АҚШ доллары:

-Эверест (басқа маршрут)-50000 АҚШ доллары:

-8000м-10000 АҚШ доллары:

-7501-8000м-4000 АҚШ доллары:

-7001-7500 дейін-3000 АҚШ доллары:

6501 м ден 7000м дейін-2000 АҚШ доллары:

-6500м төмен-1500 АҚШ доллары:

Турист топтары үшін қызмет көрсетушілер (аспазшы,жол көрсетуші, жүк көтеруші т.б) жергілікті халықтан қамтамасыз етіледі.Бейне түсірілім,рацияны пайдалану, спутник құралдары үшін алдын ала рұқсат алынады және табиғатты қорғау үшін қаржы көлемінде кепілдеме береді.Кепілдеме ақысы: Эверест аймағы үшін-4000 АҚШ доллары,одан төмен қарай 3000,2000 АҚШ доллары көлемінде беріледі. Альпинизм, тау туризмі үшін гид алынады және табиғатты қорғау кепілдемесіне 150-300 АҚШ доллары көлемінде алынады.Топ үшін саяхат маршрутын ұйымдастыру мерзімі 1 ай. Қазіргі күнде тау экотуризмі үшін 1310 шыңдан 140 шыңы айқындалды және оның ең әйгілісі Махалунгур, Лангтак, Ганеш, Манаслу, Аннапурна, Дхаулагири, Нилгири. Пакистанда тау туризмі Пакистан Үкіметі туризм бөлімі тарапынан бақыланады. Мемлекеттер туристердің саяхаты үшін қызмет көрсету жағдайлары туралы мәліметтерді Пакистан елшілігінен алады.Тау туризмі үшін топта 5 адам болуы қажет:

- К2 Чогори шыңы – 9000 АҚШ доллары:

- 8001м-8500м – 7500 АҚШ доллары:

- 7501м-8000м - 3000 АҚШ доллары:

- 7001м – 7500м – 2000АҚШ доллары:

- 6000м -7000 м аралығы -1200 АҚШ доллары[4].

Тау аймақтарына туристік саяхат ұйымдастыру үшін 6000 м биіктік үшін трекинг рұқсатын алу керек.Сонымен бірге әскери-офицер байланысшысысын қамтамасыз ету, экологиялық тазалық үшін әрбір топ 200 АҚШ доллары көлемінде ақша төлеуге дайын болуы тиіс. Пакистандағы ең әйгілі тау туризмі Каракорум және Гиндукуш. Тау туризмі үшін ақылы қызметтердің ұсынысы, тау экотуризм маршруттарын жасауда мемлекеттік рұқсаттың болуы төмендегідей жетістіктерге әсер етеді:

- саяхат жасау жүйесі жеке, өзіндік іс-әрекет ұйымдастырудың алдын алады:
- тау туризмін ұйымдастырушы турфирмалар немесе туризм бөлімі мемлекет тарапынан қатаң бақылауға алынады:
- отандық турфирмаларды ұлттық рыноктағы шет елдік турфирмалардан қорғайды:
- әр жылғы жаңадан ашылған экотуризм тау шыңдары хабарланып отырады, ол табиғат кешеніне шектен тыс кері әсердің болмауын қадағалауға мүмкіндік береді:
- алдын ала рұқсат алу маршрут міндеттері мен турист топ адамдарымен танысуға, сол арқылы шет елдік туристердің мінез-құлқын айқындауға мүмкіндік береді:
- байланыс офицерлер институты, жолсеріктер тау халқы үшін экотуризм маршруттарын,қозғалысын бақылау және экотуристтердің іс-әрекетін қадағалау үшін жаңадан жұмыс орнын қалыптастырады:
- табиғатты қорғау жүйесіндегі кепілдеме туристердің ұлттық қоршаған ортаны қорғау заңын орындауға жауапкершілігін арттырады:
- тау туризмін дамыту ұлттық тау қорғау Фонды және Ассоциациясымен байланыста жұмыс жасайды.Осының әсерінен туристік әкімшілік жұмыстарын жүргізу,тау аймақтарына қызығушылығын арттыру, әлеуметтік-экономикалық жағдайын жандандыруға әсер етеді.

Тау туризімі жақсы дамыған Батыс Кавказ аймағында тау ландшафттары мен рекреациялық ресурстарын қорғау мақсатында экотуризмді жандандыру шаралары ұйымдастырылуда. Батыс Кавказдағы *Краснодар өлкесі* туристік ауданның батысында, Кавказ тау жоталары аласа таулы өлкеде орналасқан. Таулы аймақ минералды су көздеріне, емдік суға бай. Туристік ауданда тауға тән болған емдік-сауықтыру орталықтары бар. Әлемге әйгілі «Горячий Ключ» бальнеологиялық емдеу-сауықтыру орталығы осы өлкеде орналасқан. Сондықтан Ресей мемлекетіндегі тау экотуризмін дамытуға мүмкіндігі бар аудан болып саналады. Болашақта трекинг экотуризмі (тау

[4] А.В.Бабкин Специальные виды туризма учебное пособие Москва 2003г

аңғары арқылы Қара теңізге саяхат жасау),спорттық және оқу скала (Планческ, Монастыр,Индюк), спелотуризм (Фанатау тоғайы, Богатыр тоғайы т.б), шатқал (Двубрат шатқалы, Бе-шенки озені шатқалы). Орман арасындағы жолдар тау велотуризм, атпен жүру туризмін дамыту арқылы тау экотуризмін дамыту бағыттары айқындалуда. Бұл аймақта қыста қар 20-50 күн аралығында ғана болады сондықтан шаңғы туризмін дамыту біршама күрделі. *Апшерон туристік ауданы* Кавказ тау жоталарында, Кубань тауы бөлігінде орналасқан. Туристік ерекшеліктеріне байланысты ауданды екі топқа бөлеміз: Черниговско-Отдаленный және Гуамо-Мезмайск. Черниговско-Отдаленный аудан Гуамо-Мезмайск ауданынан табиғат ескерткіштері, экзотикалық табиғат ресурстарының көптігімен ерекшеленеді. Бірақ бұл туристік ауданға туристер өте аз немесе мүлдем келмейді, себебі бұл ауданның туристік өлкелер арасында жарнамалау қызметтерінің аз болуы, инфрақұрылымның дамымауы. Апшеронда емдік-минералдық су көздерінің болуы емдік туризмнің дамуына әсер етуде. Болашақта туристік ауданда экотуризмді дамыту мақсатында Қара теңіз арқылы тау аңғары, Пшеха өзені арқылы радикальды маршрут ұйымдастыру, Собор, Спящий Черкес арқылы жаяу жүру мен спелотуризм (Қаратау үстірті, Исиченко тоғайы, Лагонаки тау тоғайы), шатқал (Гуам, Вольчи, Курджип өзені шатқалы, Хахопсе, Гогопсе) тау экотуризм маршруттарын ұйымдастыруға мүмкіндіктері айқындалып жандандыру жұмыстары жүргізілуде.*Сочи туристік ауданы* 1902 жылы анықталған емдік-демалыс мақсатында пайдаланылды. Сонымен бірге жағажай, экологиялық (шытырман, табиғатқа тарихи жорықтар, табиғи резерваттарға саяхат жасау), экскурсия, фестиваль, спорт туризмі, бальнеологиялық, аэротерапия, гелиотерапия, талассотерапия дамыған. Болашақта жаяу, Фишт тауларында альпинизм, Алек тау жоталарында спелотуризм, шатқал, джиппинг (Красная поляна селосында), Ачишхо тауларында тау шаңғысы, спорттық туризм түрлерін дамыту тау экотуризмін қалыптастыруда негізгі көзі болып саналады.Тау туризмін дамыту мақсатында 4 аспалы жолдарын салу жобалануда. Адыгей республикасында *Майкоп туристік ауданында* тау экотуризмін дамыту жобалары жандандырылуда. Туристік ауданның ең биік нүктесі Чугуш (3238,2м), ауданның оңтүстік батысында Фишт (2867м) тауы орналасқан. Фишт таулары альпинизмде «А», «Б» санаты үшін күрделі маршруттар ұйымдастырылады. 1985 жылы В.В.Литвинов жетекшілігімен тұңғыш қысқы шаңғы спорт түрі өткізілді. 1981 жылы Абадзеш-Мурзикао массивінде дельтаплан спорт түрлері бойынша сайыс ұйымдастырылды. Туристік аудандағы Лагонак таулары алуан түрлі биологиялық ресурстары бойынша ерекшеленеді. 600 түрлі өсімдіктің 23 түрі дүниежүзінде кездеспейтін локальды эндемик,44 субэндемик, яғни Батыс Кавказ аймақтарында кездесетін өсімдіктер, 35 эндемик өсімдіктер Кавказ тау жоталарында кездеседі.Сондықтан бұл аймақта ғылыми-зерттеу экспедициялары жиі маршруттар ұйымдастыруда. Болашақта халықаралық тау экотуризмі, тау табиғаты тарихы, ғылыми, шытырман экотуризмін дамытуға мүмкіншілікгі айқын[5]. *Архыз туристік ауданы* Карачай-Черкесс Республикасында орналасқан, онда Пшиш тауы (3790м) бар. Туристік ауданда шаңғы, альпинизм,демалыс, танымдық туризм мақсатында

[5] Захаров П. П. Западный Кавказ. Узункол - М.: Издатель И.В. Бабанов, 1999.

қолданылған. Белгілі неміс жазушысы Альфред Курелла 1938 жылы осы аймақта болып оның ерекше рекреациялық ресурстарына тәнті болып «Адхыз! Сенің көркің келешек ғасырлар бойы біздің ұрпақтарымызды қуантатын болады!» деп өз ойын жазып қалдырған. Туристік ауданда трекинг, тау шаңғы туризмі, спело экотуризмді дамыту жобалары жандандырылуда. *Домбай туристік ауданы* Теберда өзені жағасында орналасқан. Ең биік нүктесі Ульген (4046м). Бұл аймақта климатпен емдеу орталықтары жақсы дамыған. 1923 жылдан «Аманауз», «Алибек» т.б демалыс үйлері мен орталықтары салынды.Таудың 800-1200 м биіктігінде жылы климат, орта бөлігінде ылғалды климат қалыптасқан.1913 жылы швейцар ғалымы М.Рикли Батыс Кавказ өлкесін психологи-эстетикалық тұрғыдан флора мен фаунасы, рекреациялық ресурстары бойынша бай өлке деп атаған.Өсімдіктері мен жануарларын қорғау мақсатында Тебердин мемлекеттік қорығы, орман арасында Теберды емдік-сауықтыру орталығы құрылды. Инфрақұрылымы жақсы дамыған. Болашақта эктуризмді дамытуда тау спорт туризм түрлері мен жабайы табиғатқа саяхат жаяу, ғылыми-танымдық туризм түрлерін дамыту жұмыстары жобалануда.

Қазақстанда экологиялық туризмді дамытуда жаңадан бастамалар мен іс-шаралар жүргізіліп жатқанымен экологиялық туризмнің дамуының көптеген шешілмеген мәселелері бар. Елімізде әлі күнге дейін экотуризм аймақтары мен нысандарының саны белгісіз, және де күнделікті тауға, қорықтар мен ұлттық саябақтарға саяхаттап баратын туристтерді ешкім бақыламайды. Осының салдарынан қорықтардағы «Қызыл кітапқа» енген өсімдіктер мен жануарлар жойылып бара жатыр. Туризм дамыған таулы аудандарда инфрақұрылым, қызмет көрсету салалары әлі нақты қолға алынбаған және осыған байланысты еліміздің көрікті рекреациялық аймағы тау ландшафттарының ластану деңгейі артуда.

Сондықтан бұл мәселелерді дұрыс, әрі тиімді шешуде әлемдегі экотуризмі жақсы дамыған АҚШ, Африка, Аустралия, Азия, Еуропа, Ресей мемлекеттерінің іс-тәжірибесін өз мемлекетіміздің табиғи ерекшеліктерін ескере отырып пайдалану арқылы дамытуға басты назар аударуымыз қажет. Швецияда "Natures Best" немесе "Табиғат кереметтері" деген экологиялық сапа белгісі бар. Бұл сапа белгісін табиғаты көркем жерлерге беріп қоймай, жыл сайын мемлекеттік бюджеттен сол жердің инфракструктурасының одан әрі дамуына нақты ақша бөледі. Сонымен бірге мемлекет көрікті аймақтар мен экотуризм нысандарына шетел инвесторларын көптеп тартады екен. Осының нәтижесінде Швеция Еуропадағы экотуризм жөнінен ең көп турист келетін және сәйкесінше ең көп табыс табатын мемлекет болып табылады. Осы тәжірибе арқылы айқындасақ елімізде табиғаты көркем, керемет жерлер өте көп. Көрікті аймақтарға Швеция тәрізді арнайы жоспармен экотуризмді дамытса біздің де табыстың шыңына жетеріміз анық.

Экотуризмді дамытуда Коста- Рика тәжірибесін пайдалансақ Латын Америкасының көптеген мемлекеттері өздерінің табиғаттарына кері әсерін тигізіп жатқанда, Коста-Рика мемлекеті табиғатқа қарсы қол ұшын тигізбей, табиғатты қорғау мақсатында тиімді заңдар қабылдаған. Сол заңдардың нәтижесінде қазіргі таңда бұл мемлекет әсем табиғатының ерекшелігімен экотуризмнен үлкен табыс алып,

мемлекеттік бюджетін осы сала арқылы жоғарғы деңгейге жеткізіп отыр. Қазіргі кезде Коста-Рика халқының жағдайы керемет, өмір сүру ұзақтығы әлемдегі ең жоғары болып табылады. 1996 жылы Пакистан Үкіметінің тау шыңдарына шығуға лицензия сатудан жиналған қордың мөлшері АҚШ-тың 390800 долларына жетті. Экологиялық туризмнен түскен табыс тау ландшафтасының сақталуы мен қалпына келтірілуіне жұмсалады.

Қазақстан туристік рынокта көлемі бойынша және табиғаты көрікті, рекреациялық бай өлке екендігі айқын. Соңғы статистикалық мәліметтер бойынша Қазақстанға шет мемлекеттерден демалыс мақсатында туристердің көп келуі анықталды және Германия, Франция, Оңтүстік Корея, Жапония мемлекеттері мен т.б шет мемлекеттер Қазақстанның экологиялық турларына жоғары деңгейде қызығушылық туғызатынын айқындалды. Болжам бойынша 2020 жылы Қазақстанды экотуристік бағытта дамытуда 1 млрд көлемде қаражат салу қажеттігі анықталды. Сондықтан елімізде іскерлік туризмі мен экотуризм бағытындағы туристік өнімді жоғарғы деңгейде дамытуымыз қажет. Жыл сайын шет мемлекеттерден Қазақстанға іскерлік мақсатта келеді. Жалпы туризмнің 72% іскерлік туризмі. Қазақстан Республикасы статистика агенттігі мәліметі бойынша еліміздегі келу туризмі бойынша соңғы жылдары төмендегідей көрсеткішке ие болған (Мониторинг-2,3). Еліміздегі ең алғаш өткізілген «Белуха-2002» (Шығыс Қазақстан обл, Қатон - Қарағай ауданы) Халықаралық туристік фестиваль таулы Алтай бөктерінің ерекше табиғатын, экологиялық туризмді насихаттаған болатын. Әлемдегі халықаралық туризм дамыған Америка, Австрия, Ұлыбритания, Германия, Франция, Италия, Ресей, Украина елдерінен 260- тан аса адамдар жиналған мұндай шара елімізге келген қонақтардың ағымын ұлғайтады. Алматы, Астана, Ақтау қалаларында өткізіліп жүрген Халықаралық көрмелер Бүкіләлемдік Туристік Ұйымның шаралар күнтізбегіне еніп, жыл сайын ұйымдастырылуда.

Мониторинг-2

Қазақстандағы келу туризмі мониторингі
(ҚР Статистика агенттігі)

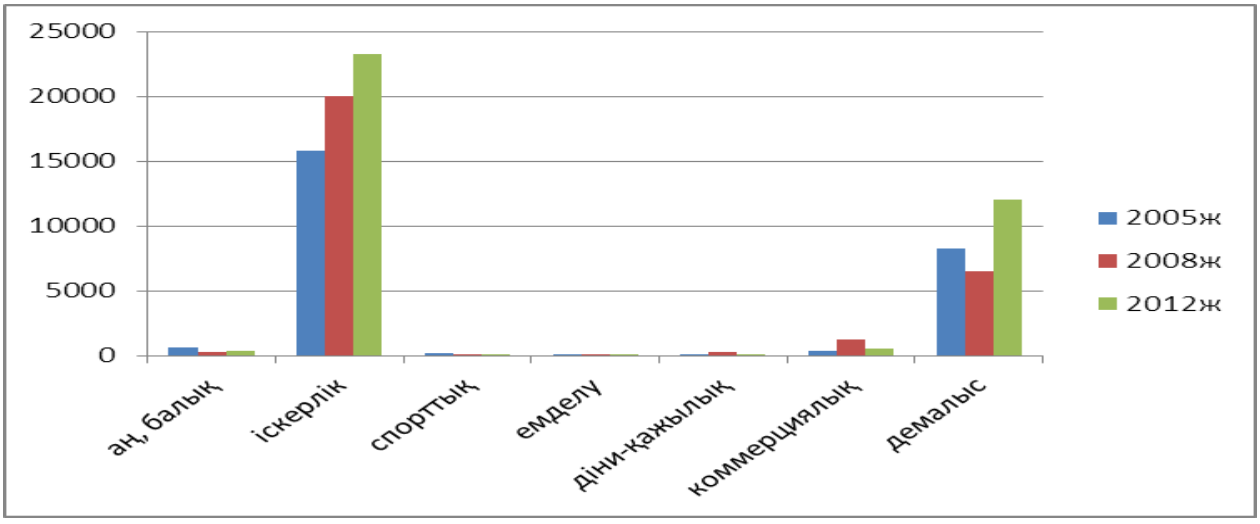

Болашақта еліміздегі аймақтар бойынша экотуризмді дамыту бағыттарын анықтау арқылы Оңтүстік Қазақстандағы Іле Алатауы аймағында альпинизм, спорттық және танымдық туризмді дамытуға әсерін тигізетін таулы массивтер (мұздықтар, шығуы қиын тау шыңдары, таудағы өзендер және т.б.) туристік қызмет пен демалысты ұйымдастыруда маңызды аймақ. Солтүстік Қазақстан аумағындағы республиканың негізгі табиғи ресурстары (Баянауыл, Көкшетау таулы массивтері мен көлдері) минералды сулардың қоры мен аймақтың климаттық жағдайына байланысты емдік, спорттық экотуризм түрлерін дамытуға алғышарттар жасайды. Орталық Қазақстан климатының құрғақтығына жекелеген жерлерде халықтың демалысы мен туристік қызметті ұйымдастыру, минералды су көздері орындарының болуы бальнеологиялық мекемелер құрудың мүмкіндіктерін туғызады. Республикадағы орман қорының 60% пайызы шоғырланған минералды су көздері мен биік тау ресурстарына бай Шығыс Қазақстан экотуристік қызметті қалыптастырудың орталығы бола алады. Мұндағы қарлы қыс тау шаңғысы және жаяу жорық экотуризмін дамытудың ролі жоғарғы деңгейде (Кесте-1).

Кесте-1

Қазақстан аумағында экотуризм түрлерін дамыту

Оңтүстік	Солтүстік	Орталық	Шығыс	Батыс
Тау туризмі	Шаңғы	Экскурсия	Тау туризмі	Су туризмі
Жаяу жорық	Жаяу жорық	Су туризмі	Танымдық	Жаяу жорық
Велотуризм	Экскурсия	Спелотуризм	Экскурсия	Экскурсия
Экскурсия	Емдік	Тарихи	Емдік	Тарихи
Тарихи			Шаңғы	Танымдық

Қорыта айтқанда экологиялық туризм қазіргі танда әлемде болып жатқан экологиялық мәселелерді шешудегі мемлекеттің тұрақты дамуына жетуінің бір жолы бола алатын туризм саласының бір бағыты болып табылады. Экологиялық туризм әрбір мемлекеттің туризм саласында орныгатын болса, онда экологияның да тұрақтануы байқалар еді. Себебі, экотуризм табиғи ресурстарды, табиғи ландшафтар мен кешендерді сақтауға, туристік ағымдардың біркелкі таралуына үлкен үлесін тигізеді. Қазақстандағы туризм дамыған таулы аймақтарда экологиялық туризмді дамыту арқылы еліміздің жабайы табиғат қорын, табиғат ресурстары мен көрікті - рекреациялық аймақтарын қорғаймыз. Әлемдік тәжірибелердің тиімді әдіс-тәсілдерін пайдалану арқылы рекреациялық ресурстарымызды қорғау жұмыстарын жандандырамыз. Еліміздегі экологиялық туризм салаларын жан-жақты дамыту, қоршаған ортаны қорғау, табиғат ресурстарын тиімді пайдалану, еліміздегі ішкі және сыртқы туризмді дамыту арқылы ұлттық экологиялық мәселелерді шешу мүмкіншіліктерін арттырамыз. Еліміздегі экотуризмді дамыту арқылы экономикалық жағдайымызды жақсартамыз, әлемдік деңгейдегі мәртебемізді айқындаймыз, бәсекеге қабілетті өркениетті мемлекеттер қатарында боламыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1.Александрова А.Ю. Международный туризм. М., 2001.

2. Ердавлетов С.Р. Основы географии туризма: Учебное пособие. Алма-Ата : КазГУ, 1991.

3. Карпова Г.А. Экономика современного туризма. - СПб., 2001.

4.А.В.Бабкин Специальные виды туризма учебное пособие Москва 2003г

5. Пирожник И.И. Основы географии туризма и экскурсионного обслуживания. Минск Университетское, 1985.

6.Декина В. С. Анализ современного состояния ресурсов США// www.wsu.m/Vtravel, 2000.

7.Храбоченко В.В. Экологический туризм Москва 2010г

8. Долженко Г. П. История туризма в дореволюционной России и СССР. - Ростов-на-Дону: Изд-во Ростовского университета, 1988.

9.Захаров П. П. Западный Кавказ. Узункол - М.: Издатель И.В. Бабанов, 1999.

10. Кропф Ф. А. Спасательные работы в горах. - М.: Физкультура и спорт, 1966.

11. Штюрмер Ю. А. Охрана природы и туризм. - М.: Физкультура и спорт,1974.

KAZAKHSTANI SOCIETY: THE VIEW TO SOFT POWER OF CHINA

SUMENOV DANIYAR SEITZHANOVICH
Kazakh National Pedagogical university named after Abay

Abstract

The article is about the attitude of Kazakh society to the initiatives of China in Kazakhstan. It is well-known that the relationships between Kazakhstan and China have started from the foundation of the Kazakh khanate and have been divided into several stages:

1) the Kazakh khanate – Qing Empire,2) the Russian Empire- Qing Empire, 3)the USSR- China and 4) the republic of Kazakhstan – China.

The contemporary relationships can be divided into the following stages:1) 1992-2004 y.y. 2) 2004-2013 y.y. and 3) 2013 y. till present days.

At every historical and temporal segment the relationships between two countries have developed in different spheres including territorial, political, social and economic.

Herewith the view of Kazakhstani society as the stages of relationships have been reformed.

The article describes the problems of the relationships of different societies that will certainly cooperate with each other according to the political and economic rapprochement.

The author tries to describe the perspective of the next steps for Kazakhstani people in order to resist the competitive Chinese nation on the "One road- one belt" program.

Nowadays the externally political activity of China called "soft power" declared by the ex-chairman of China Hu Jintao at the 17 congress of the communist party in October 2007. In Kazakhstani society it has become useful only for the higher authorities and business holdings.

After seeing the perspective of realization of economic and social programs including the program of infrastructural development "Nurly Zhol" the Kazakhstani authorities have integrated the economic politics with Chinese external economic politics.

The society understands that only a big business takes profit from the economic collaboration with China whereas small and medium-sized businesses aren't involved in these processes directly. The citizens of Kazakhstan have seen a quantum leap of Chinese investment in the economy of the country(purchase of the part of oil and gas sector, non-ferrous metal industry, fossils' mining and other strategic State objects), which haven't influenced their daily lives(income of population hasn't raised whereas there should be the opposite effect) after all there are some stereotypes that China is an expansion have increased.

Chinese activities at the African continent, Sri Lanka and in Tajikistan, Chinese intentions to rent 1million hectares of land, also the internal politics of China on national minorities that have also influenced the stereotype of Kazakhstani people.

The society resents that Kazakhstani authorities don't inform citizens about the relationships with China, they don't comment a lot on sensitive issues related to Chinese investment or "re-education camps".

All these activities demonstrate that the government leads a hidden pro-Chinese lobby.

Kazakhstani society sees the danger of convergence with China because of the lack of competitiveness of own efforts (labor resources, low percentage of well-qualified specialists, low financial situation etc.).

In general, all these aspects demonstrate the resistance of relationships between two societies. Meanwhile people understand that Kazakhstani citizens can't get away from Chinese relationship since the authorities step by step lead the country to "the arms" of China.

In this context Kazakhstani society needs to learn about China, its mentality, pragmatic view, enterprising approach, high ability to work and knowledge respect.

Key words: Kazakhstan, China, society, issues, collaboration, threat, solution, further ways.

«КАЗАХСТАНСКАЯ ОБЩЕСТВЕННОСТЬ: ВЗГЛЯД НА МЯГКУЮ СИЛУ КИТАЯ»

Резюме

В статье рассматривается вопрос отношения казахстанского общества к инициативам Китая в Казахстане.

Казахстанско-китайские отношения принято считать с образования казахского ханства и разделить на несколько этапов: 1) Казахское ханство - империя Цин, 2) Российская империя – империя Цин, 3) СССР – КНР и 4) Республика Казахстан – КНР.

Современные взаимоотношения также разделяются на этапы: 1) 1992-2004г.г., 2) 2004-2013 г.г. и 3) 2013 г. по настоящее время.

На каждом историческом и временном отрезке взаимоотношения складывались в разных плоскостях, включая территориальную, политическую, социальную и экономическую.

При этом взгляд казахстанского общества, как этапы взаимоотношений подвергались переформатированию.

В статье описывается проблема взаимоотношений двух различных обществ, которые непременно будут взаимодействовать друг с другом на фоне политико-экономического сближения.

Автор попытался описать перспективу дальнейших действий для казахстанского общества, чтобы противостоять конкурентоспособной китайской нации на «рынке» зоны «Одно пояса – одного пути».

На сегодняшний день внешнеполитическая деятельность КНР т.н. «мягкая сила», объявленная прежним председателем КНР Ху Цзиньтао на 17 съезде Коммунистической партии Китая в октябре 2007 года в казахстанском обществе возымела эффект только на высший эшелон власти и бизнес холдинги.

Казахстанское руководство, увидев перспективу реализации собственных экономическо-социальных программ, в т.ч. программы инфраструктурного развития «Нурлы жол», интегрировало экономическую политику с внешней экономической политикой Китая.

Общественность понимает, что выгоду от экономического сотрудничества с Китаем больше всего получает казахстанский крупный бизнес, тогда как малый и средний бизнес не вовлечен в эти процессы напрямую. Рядовые граждане Казахстана увидели резкий скачок присутствия китайских инвестиций (*кредитов*) в экономике страны (*приобретение части нефтегазового сектора, цветной металлургии, добычи земельных ископаемых и иных стратегических объектах государства*), которые никак не отразились на их повседневной жизни (*доход населения не увеличился, тогда как, должен был быть обратный эффект*) после чего усилились имеющиеся стереотипы, что Китай - это экспансия.

На это также повлияли действия КНР на африканском континенте, Шри Ланке и соседнем Таджикистане, намерения китайской стороной арендовать в Казахстане 1 млн. га земельных угодий, а также внутренняя политика Китая по национальным меньшинствам.

Общество возмущено действиям казахстанской власти, которая не ведет информационную работу о взаимоотношениях с Китаем, многие острые вопросы, связанные с китайским капиталовложением или же тех же ЛПП не комментируются.

Все это накладывает отпечаток, что правительство ведет скрытую от населения прокитайскую игру.

Опасность сближения с Китаем казахстанцы видят в неконкурентоспособности собственных сил (*трудовые ресурсы, низкий процент высококвалифицированных специалистов, невысокое финансовое положение и т.д.*), что, в основном, и толкает на сопротивление отношениям двух обществ. При этом общество понимает, что от Китая ему никуда не деться, т.к. круг руководства страны шаг за шагом ведет страну в «объятья» Китая.

В этом контексте казахстанскому обществу необходимо изучать Китай, его менталитет, прагматичный взгляд, предприимчивый подход, высокую трудоспособность и уважения к знаниям.

Ключевые слова: Казахстан, Китай, общество, проблемы, взаимодействие, угроза, решение, дальнейшие пути.

18-ти миллионное казахстанское общество, несмотря на государственную политику страны, остается не единым, в своем абсолюте. Этому способствуют исторически сложенные процессы: образование казахского ханства[1] ранее разрозненными кочевыми общинами и связанное с этим родоплеменное и территориальное разделения на жузы[2],

[1] **Каза́хское ха́нство** (каз. □□□ □□ □□□ □□ □□, *Қазақ хандығы; Qazaq xandığı*) — казахское государство на территории современного Казахстана и сопредельных с ним государств (1465—1847), образовавшееся в процессе распада Золотой Орды в 1465 году и Узбекского ханства в 1468 году. https://ru.wikipedia.org/wiki/Казахское_ханство

[2] **Жуз** (каз. *жүз, jüz,* □□ □— «союз») — исторически сложившееся объединение казахов. Всего образовалось три жуза: Старший жуз, Средний жуз и Младший жуз. Вне жузовой классификации состоят: Торе́ (каз. Төре, *Töre,* تورە) — прямые потомки Чингисхана по мужской линии. Торе считались аксуйек (*ақ-сүйек*, «белая кость») — то есть аристократами; Ходжа́ (каз. *Қожа, Qoja,*

переселение в советский период депортированных[3], переезд русского населения в связи с индустриализацией страны и репатриация казахского населения из КНР.

Эти события привели к тому, что казахстанское общество, на данный момент, территориально (*между районами проживания населения Казахстана расстояние может достигать до 200 км. В северных районах страны проживает преимущественно русское население*), культурно (*население Казахстана составляют 140 этносов[4], сами казахи практически культурно разделяются на казахоговорящих и русскоговорящих*), социально-экономически (*огромное различие населения в мегаполисах, городах и селах*) разобщено и смотрит на внешний мир под разными углами, в том числе на рассматриваемую тему.

Современное казахстанское общество неоднозначно воспринимают историю страны: советское поколение знает об истории Казахстана лишь по 120 страничному учебнику, посвященной становлению Казахской ССР, поколение 90-х на основе пилотных учебников истории независимого Казахстана, а поколение Y на гибридных знаниях, полученных из учебного процесса и интернета.

Вышеприведенные группы обладают скупыми сведениями об имевшихся исторических взаимоотношениях между казахстанским (*казахским в период возникновения казахского ханства*) и ханьским народами.

Связь между народами начала возникать с возникновения Шелкового пути, но взаимоотношения прямого контакта возникли в середине 18 века.

Казахско-китайские отношения начинают складываться после 1755 года, когда империя Цин, уничтожив Джунгарию, вышла к границам казахского ханства.

Летом 1756 г. на территорию казахского ханства вторглась цинская армия. Первые столкновения казахов и китайцев состоялись в мае 1756 г. в районе Чаган Обо. Следующее крупное сражение произошло в Каркаралинских горах на берегу р. Жарлы. Осенью 1756 г. казахские войска в Баянаульских горах и в ходе очередного сражения к западу от Баянаула в верховьях р. Шидерты, цинские войска понесли огромные потери; Место сражения было названо казахами «Шуршыт кырылган», т.е. «место истребления шуршутов» (*маньчжуро-китайцев*). Летом 1757 г. цинские войска через Тарбагатайские горы вторглись в казахские земли и здесь, в районе Аягуза, состоялось последнее сражение казахов с китайцами.

Затем наступило время дипломатии и были связаны с двумя основными проблемами: территориальная проблема и торговля. Социально-экономические отношения оставались традиционными.

□□ □□) — состояло в основном от арабов. Данный род образовали четыре сподвижника Мухаммеда - Абу Бакра, Омара, Османа, Али и рабы из Центральной Азии; Толенгит (каз. *Төлеңгіт, Töleñgit,* □□ □ □ □□ □□) — тюркские племена, населявшие побережье Телесского озера — Алтай, которые впоследствии присоединились к походу Чингизхана, не умевшие пасти скот, но храбро сражавшиеся воины, из которых образовывались ханская дружина, телохранители; Сунак (каз. *Сунақ, Suwnaq,* □□ □ □).

[3] https://ru.wikipedia.org/wiki/Депортации_народов_в_СССР
[4] https://www.zakon.kz/182845-v-kazakhstane-v-soglasii-i-druzhbe.html

После принятия подданства Российской империи взаимоотношения казахов с цинской империей перешла в русло русско-китайских взаимоотношений. Территориальные споры были решены пекинским[5], чугучакским[6] и петербургским[7] договорами.

В период СССР советско-китайские взаимоотношения на казахстанском обществе отразились в военном конфликте у озера Жаланашколь[8] (*Восточно-Казахстанская область, Урджарский район*) после чего в Алматинскую и Талды-курганскую области массово переселилось казахское и уйгурское население из приграничного Илийского округа КНР.

С обретением независимости Казахстана современные взаимоотношения протекали в 3 периода: 1992-2004г.г., 2004-2013г.г. и с 2013 года.

Первый период для обоих государств стал временем привыкания и выстраивания стратегий взаимоотношений. Для казахстанского общества Китай воспринимался центром дешевого ширпотреба и некачественной продукции.

Второй период ознаменовался экономическим скачком Китая, в глазах казахстанцев соседнее государство воспринимается как новые возможности для развития собственного бизнеса.

Третий период это время инициативы «Один пояс – один путь», в котором казахстанский истеблишмент увидел ответ в решении социально-экономических проблем страны, а общество китайскую экономическую экспансию.

Итак, анализ казахстанско-китайских взаимоотношений можно сформулировать в несколько тезисов: Китай для Казахстана – это 1) **военные конфликты**, 2) **переселение народов**, 3) **дешевые товары** и 4) **экспансия**, итого 3 из 4 факторов, - угроза безопасности казахстанскому обществу.

Похоже, из этих соображений Китай активизировал свою внешнюю политику в отношении Казахстана, применив «мягкую силу»[9], объявленную прежним председателем КНР Ху Цзиньтао на 17 съезде Коммунистической партии Китая в октябре 2007 года в качестве важной составляющей комплексной государственной мощи страны и ее международной конкурентоспособности. Ху Цзиньтао отмечал, что культура становится все более важным фактором в совокупной государственной мощи, и призывал к повышению роли культурной составляющей "мягкой силы". Одним из элементов практической реализации этой теории стало открытие по всему миру, в т.ч. в

[5] https://ru.wikipedia.org/wiki/Пекинский_трактат_(1860)
[6] https://ru.wikipedia.org/wiki/Чугучакский_протокол
[7] https://ru.wikipedia.org/wiki/Договор_об_Илийском_крае
[8] https://ru.wikipedia.org/wiki/Пограничный_конфликт_у_озера_Жаланашколь
[9] **Мягкая сила** (англ. *soft power*) — форма политической власти, предполагающая способность добиваться желаемых результатов на основе добровольного участия, симпатии и привлекательности, в отличие от «жёсткой силы», которая подразумевает принуждение.
По словам введшего этот термин американского политолога Джозефа Ная, язык и культура страны — это «мягкая сила», которая играет ключевую роль в международных отношениях, влияя напрямую, или косвенно, на мировую политику и деловые связи.

Казахстане, центров по продвижению китайского языка и культуры, получивших название Институты Конфуция[10], а также проведение Олимпиады 2008 года в Пекине.

Институты Конфуция были открыты при вузах г.Астаны (*ЕНУ им. Л.Гумелева, 2007г.*), г.Алматы (*КазНУ им. Аль-Фараби и КазУМОиМЯ им. Абылай хана, 2009г.*), г.Караганды (*КарГТУ, 2011г.*) и г.Актобе (*АРГУ им. Жубанова, 2011г.*).

По данным Института Конфуция при КазНУ им. Аль-Фараби динамика заинтересованности в изучении китайского языка всегда положительна (*в 2017 году количество записанных на курсы составляло 9 человек, в 2018 г. - 93 чел, к марту 2019 г. - 27 чел. Общее количество слушателей с 2017 по 2019г.г. составляет 124 человека*).

Заведующая кафедрой китаеведения КазНУ им. Аль-Фараби (*один из профильных вузов по китайскому направлению*) PhD Оразакынкызы Ф. поясняет, что, в настоящее время, по специальности китайский язык обучается 208 студентов, магистрантов и докторантов. В 2018 году поступило 97 студентов на бакалавриат, 5 на магистратуру и 4 на докторантуру.

В КазНПУ им.Абая обучается 19 студентов бакалавриата, из них 4 магистранты.

Генеральное консульство КНР в г.Алматы предоставляет сведения об оформлении 15 тыс. студенческих виз в Китай[11] (*к сожалению, данные дипломата не могут быть подтверждены, в связи с отсутствием в Казахстане единого учета казахстанских студентов за границей*).

При содействии посольства КНР и ученых двух стран на основе китайских архивных материалов и летописей изданы книги «Ежелгі үйсін елі» и «Ұлы Түркі қағанаты», а также 2 тома сборника факсимильных копий документов о казахско-китайских отношениях в период династии Цин (*1644—1911 гг.*).

В апреле 2013 г. в Пекине впервые состоялась Неделя казахстанского кино. 5-11 ноября 2013 г. в Пекине состоялись Дни культуры Казахстана в КНР. 19 марта 2014 г. в Пекине состоялась церемония открытия памятника поэту-просветителю А. Кунанбаеву, установленного на средства сотрудников посольства РК в КНР. 25-28 сентября 2014 г. в Астане и Алматы проведены Дни культуры Китая в РК.

31 августа 2015 г. в ходе государственного визита Президента РК Н. А. Назарбаева в КНР подписано Соглашение между Правительством РК и Правительством КНР о культурно-гуманитарном сотрудничестве.

В течение 2015—2017 гг. в университетах иностранных языков в гг. Пекин, Шанхай, Далянь и Сиань при содействии Посольства Казахстана в Китае были открыты «Центры Казахстана» и кафедры казахского языка.

В июне 2017 г. в Китае издан «Сборник избранных трудов Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева» на китайском языке и книга Председателя КНР Си Цзиньпина «О государственном управлении» на казахском языке.

---

[10] **Глобальная сеть Институтов Конфуция** (Confucius Institute, 孔子学院) — сеть международных культурно-образовательных центров, создаваемых Государственной канцелярией по распространению китайского языка за рубежом (сокр. Ханьбань, Hanban, 国家汉办) Министерства образования КНР совместно с зарубежными синологическими центрами

[11] Встреча генерального консула КНР в г.Алматы Ч.Вэйя с репатриантами из КНР. 30.05.18г.

В 2017 г. состоялся год туризма Китая в Казахстане.

Март 2017 года Димаш Кудайберген занял второе место в конкурсе «I'm a singer», проходящий в Китае.

7 июня 2018 г. в присутствии Президента РК Н.Назарбаева и Председателя КНР Си Цзиньпина был презентован первый совместный казахстанско-китайский кинофильм «Композитор», посвященный дружбе двух композиторов — Сянь Синхая, оказавшегося в годы Великой Отечественной войны в Казахстане, и Бахытжана Байкадамова[12] и многое другое.

С 2013 года после объявления инициативы «Один пояс один путь» Председателем КНР Си Цзиньпинем в г.Астана взаимоотношения двух стран перешли в плоскость экономического сотрудничества.

Казахстанское руководство, увидев перспективу реализации собственных экономическо-социальных программ, в т.ч. программы инфраструктурного развития «Нурлы жол», интегрировало экономическую политику с внешней экономической политикой Китая, тем самым в определенной степени «отдав на аутсорсинг» имплементацию антикризисной программы соседу[13].

Общественность Казахстана увидела резкий скачок присутствия китайских инвестиций (*кредитов*) в экономике страны (*приобретение части нефтегазового сектора, цветной металлургии, добычи земельных ископаемых и иных стратегических объектах государства*), после чего усилились имеющиеся стереотипы, что Китай это: 1) **военные конфликты**, 2) **переселение народов**, 3) **дешевые товары** и 4) **экспансия**.

На это также повлияли действия КНР на африканском континенте, Шри Ланке и соседнем Таджикистане, а также намерения китайской стороной арендовать в Казахстане 1 млн. га земельных угодий.

Антикитайские настроения вылились в акции недовольства и несанкционированные митинги в 2015 и 2016 г.г.

Общественность понимает, что выгоду от экономического сотрудничества с Китаем больше всего получает казахстанский крупный бизнес, тогда как малый и средний бизнес не вовлечен в эти процессы напрямую. Рядовые граждане, рассматривая вопрос китайского присутствия, смотрят на проблему с точки зрения влияния Китая на их повседневную жизнь. Учитывая, что стабильно растут цены и сужается трудовой рынок, рядовые казахстанцы начинают опасаться, что их рабочие места заберут мигранты. Согласно мнению казахстанского эксперта по миграции Е. Садовской, миграция в Казахстан и другие страны Центральной Азии в средне- и долгосрочной перспективе будет иметь тенденцию к увеличению, в частности из-за реализации инфраструктурных и промышленных проектов.

Стоит также отметить, что преимущественно казахскоязычное население продолжает видеть в Китае угрозу, что заметно по публикациям в ведущих казахскоязычных СМИ, формирующих общественное мнение. Если газеты и журналы, финансируемые государством, рассматривают Китай преимущественно с

[12] https://ru.wikipedia.org/wiki/Казахстанско-китайские_отношения
[13] В нежных объятьях Дракона: «Мягкая сила» Китае в Казахстане// ОФ Синопсис//2018г., стр. 80

положительной стороны, то частные печатные издания имеют тенденцию описывать Китай и китайцев в негативном свете.

В 2017-2018 г.г. казахоязычную аудиторию и западный мир взбудоражило внутренняя политика Китая по национальным меньшинствам. Введение в практику «лагерей политического перевоспитания» (*далее - ЛПП*) вызвало новую волну антикитайского настроения в казахстанском обществе.

Группа репатриантов из КНР и представители национал-патриотов организовали общественное движение в поддержку соотечественников, по их мнению, незаконно содержащихся в ЛПП.

Действия общественного движения нашли поддержку в западных правительствах, МНПО и СМИ.

Совместными усилиями, вопреки намеренному игнорированию проблемы со стороны руководства страны, движение все же смогло инициировать обращение МИД РК китайским коллегам.

Однако проблема движения заключается в ограниченности их аудитории в Казахстане, для полного задействования населения страны им не хватает русскоязычной публики.

Также общество проявляет негодование действиям властей, которые по их суждению не ведут информационную работу о взаимоотношениях с Китаем, многие острые вопросы, связанные с китайским капиталовложением или же тех же ЛПП не комментируются.

Все это накладывает отпечаток, что правительство ведет скрытую от населения прокитайскую игру.

По мнению китаеведов Сыроежкина К. и Керимбай Е. «Китай вообще не заинтересован в нестабильном общественном мнении Казахстана. Китай рассматривает казахстанское пространство лишь как один из сырьевых центров для себя и транзит между ним и Европой. Китай не будет вмешиваться в дела снижения казахстанского общественного напряжения, ему легче заплатить, чтоб эти напряжения были сняты»[14].

Несмотря на это в ходе опроса, проведенного ОО «информационно-консалтинговый центр «Арман» (*далее - ИКЦ*) в г.Алматы 56% горожан в возрасте 25-50 лет положительно относятся к китайскому присутствию в РК. 94% горожан в возрасте старше 50 лет не хотят жить по соседству с китайцами. 53% в возрасте 18-25 лет не хотят работать с китайцами. 91% (*18-25 лет*), 92% (*25-50 лет*) и 96% (*старше 50 лет*) не примут культуру китайцев, однако 73% в возрасте 18-25 лет готовы изучать китайский язык и 66% хотели бы переехать в Китай.

Опрос показал, что, все же, львиная доля опрашиваемых скептически относятся к китайскому вопросу, в широком его понимании. Успехи китайских инициатив в Казахстане ими же воспринимается как отечественный политический, экономический, культурно-социальный проигрыш.

Опасность сближения с Китаем казахстанцы видят в неконкурентоспособности собственных сил (*трудовые ресурсы, низкий процент высококвалифицированных*

[14] Комментарии к письму ОО «ИКЦ Арман» // Сыроежкин К. и Керимбай Е.

специалистов, невысокое финансовое положение и т.д.), что, в основном, и толкает на сопротивление отношениям двух обществ. При этом общество понимает, что от Китая ему никуда не деться, т.к. круг руководства страны шаг за шагом ведет страну в «объятья» Китая.

На свой взгляд для казахстанского общества необходимо изучать Китай, его менталитет, прагматичный взгляд, предприимчивый подход, высокую трудоспособность и уважения к знаниям.

Самому обществу требуется переформатирование под будущие требования времени. Во главу угла поставить самообразование и саморазвитие. Не ждать от кого-то или чего-то (*президента, правительства, бизнес структур, акима, чиновника, друга, родителей и т.д.*) указаний или направлений, не ждать от бога его милости, а самому рядовому казахстанцу на своем уровне шаг за шагом осваивать и развивать свою квалификацию.

ЛИТЕРАТУРА:

1. В нежных объятиях Дракона: маягкая сила Китая в Казахстане, ОФ «Синопсис», 2018г.;

2. Soft power: The Means To Success In World Politics, J.Nye 2005;

3. Аналитическая статья «Китай становится мировым инновационным лидером», 2018г. https://newizv.ru/article/general/28-09-2018/kitay-stanovitsya-mirovym-innovatsionnym-liderom ;

4. Аналитическая статья «Китай представляет угрозу США больше чем Россия», 2018г. https://inosmi.ru/politic/20170802/239962491.html

5. Аналитическая статья «В Китае не социализм, там укрпляется капитализм», 2018 г. http://концептуал.рф/v-kitae-ne-sotsializm-tam-ukreplyaetsya-kapitalizm

6. Аналитическая статья «Китайская «мягкая сила»: миф или реальность?» 2019г. http://www.exclusive.kz/expertiza/politika/11991/

7. Аналитическая статья «Что такое мягкая сила Китая по отношению к Казахстану» 2016г. https://kapital.kz/gosudarstvo/50969/chto-takoe-myagkaya-sila-kitaya-po-otnosheniyu-k-kazahstanu.html

8. Википедия, https://ru.wikipedia.org/wiki/Заглавная_страница

9. Статья «Казахско-китайские оношения в 50-60 г.г. 18 века», http://ebooks.semgu.kz/content.php?cont=d;1170

10. Статья «Казахско-китайские войны 18 века» https://camonitor.kz/30857-kazahsko-kitayskie-voyny-18-go-veka-prichiny-i-posledstviya.html

11. Мнения и комментарии китаеведов Сыроежкина К. и Керимбай Е.

GENETIC TYPES OF THE SARYARKA REGION RELIEF

K.A.TLEUBERGENOVA
N. N. KARMENOVA
G.ZH. MEDEUOVA
T. A. ASHIMOV
X. N. KOBEGENOVA
M.E.TOKSABAEVA
Kazakh State Women's Teacher Training University, Kazakhstan, Almaty,

Abstract

The mountains of Saryarka are mainly associated with cracks that cross the valley, so the ravines are straight, deep, and most of them are straight. The flat forms of the figures are a desalinated small hill, characterized by the smallest details, sloping slopes and flat watersheds, as a relief of a low type. Low mountain areas were formed in the last Oligocene, but the main formation of the relief was the end of the Neogene and the early Quaternary, when the most powerful mountain chains appeared. As a result of the subsequent erosion of the mountains, mountain sedimentary cones mainly formed from Neogene deposits. The general topography of the small-hill region is divided into three genetic groups: erosion-tectonic, denudation, erosion, or surface or prone. On the northern slope of Saryarka, the erosion-tectonic type of relief is widespread, like Yereymentau, Bayanaul, Zheleu, Koyanda, Kukh, Niyaz and Semizbak. Horizontal shapes of figures, relief slopes, and showing types of denudation minority are distinguished.The main features of this relief are Peneplain particles, including fragmented crust at each hypsometric level. This is a kind of longline image that can be found on the southern slope of Saryarka. The erosion types of the region are concentrated on the slopes of deep-cut valleys, lake basins and saline-deflation depressions. On the northern slope of Saryarka, erosion-tectonic small boulders are spread around Ereymentau, Bayanaul, Zheltau, Koyandy, Kukh, Niyaz, Semizbugu and other debris. On the northern slope of Saryarka, erosion-tectonic melkoperopochny type such as Ereymentau, Bayanaul, Zeletau, Koyanda, Kuh, Niyaz, Semizbugu and others are common. Depending on the genetic nature, the geological structure and the lithological composition of the rocks, the low hills are divided into different types. In contrast to the relative height, a small hill is divided into high (100–200 m), medium (50–100 m) and low (up to 50 m). According to morphometric parameters, ridges, hills, conical and dome-shaped hills stand out. Combs (chains) refer to a large number of trapezoidal sections, stretching for several kilometers or hundreds of meters. They are often fragmented and form a sequence of homogeneous recovery, which reflects the longevity of geological structures. They are rather narrow ridges, stretching in length, having a triangular cross-section. Cone-shaped hills are the most open foothills, which are clearly rounded and their peaks are clearly and clearly visible. The dome-shaped hills are rounded, with flat surfaces and convex slopes. On the southern slope, the highest peak of the hill is surrounded by mountain slopes and is found in the form of private fields in absolute signs 450-800 m between the rivers Tokurau and Bakanas near northern

Balkhash. Here, the dominant plains with extreme relief are rare. There are cone-shaped, ridge, hills, with relative heights of 100-200 m, on the slopes of Shubartau, Karaugir, Kalmakzhatkan and other large territories. In the limestone stones of the Karbon period, there are karst caves, left autographs by famous people. One of them is the Konyr Aulie cave on Bayanaul Hill.

ӘОЖ. 91:373:372.8.

САРЫАРҚА АЙМАҒЫ РЕЛЬЕФІНІҢ ГЕНЕТИКАЛЫҚ ТИПТЕРІ

Түйіндеме

Сарыарқа тауларының бөлшектенуі негізінен алқапты қиып өтетін жарықтарға байланысты, сондықтан бұндағы жыра-сайлар тік, терең, басым көпшілігінде тура сызықты болып келеді. Пішіндердің жатық кескіндері, аз бөлшектенуі, көлбеу беткейлер және жазықтау суайрықтарға тән келетін денудациялық ұсақ шоқылық болса, төмендегі типтің рельефіне жатады. Аласа таулы алқаптар соңғы олигоценде түзілген, бірақ таулар бедерінің негізгі қалыптасуы ең күшті тау жаралулары пайда болған неогеннің аяғы мен ертедегі ширектік кезеңде болған. Таулардың кейінгі эрозиялық бөлшектенуінің нәтижесінде негізінен неогеннен кейінгі шөгінділерден тұратын тау алды ысырынды конустар қалыптаскан. Жалпы ұсақ шоқылық аймақ рельефі эрозиялық-тектоникалық, денудациялық және эрозиялық немесе беткейлік деп үш генетикалық топқа бөлінеді.

Сарыарқаның солтүстік көлбеулігінде эрозиялық-тектоникалық ұсақ шоқылық Ерейментау, Баянауыл, Желтау, Қоянды, Қу, Нияз, Семізбұғы басқа аласа таулардың жанында тараған. Пішіндердің жатық кескіндері, аз бөлшектенуі, көлбеу беткейлер денудациялық ұсақшоқылық тип рельефі телімдері бөлектеніп тұрады. Мұндай рельефтің негізгі ерекшеліктері Пенепленнің бөлшектері, оның ішінде үгілу қыртысы арқылы берілгендері, әр гипсометриялық деңгейлерде кездеседі. Бұл ұсақшоқылық рельефке әсіресе Сарыарқаның оңтүстік көлбеулігінде анықтау байқалатын ярустық кескін .

Эрозиялық ұсақ шоқылық терең тілімденген алқаптар көл қазаншұңқырларының және сорлық-дефляциялық ойыстардың беткейлерінде шоғырланған. Сарыарқаның солтүстік көлбеулігінде эрозиялық-тектоникалық ұсақ шоқылық тип Ерейментау, Баянауыл, Желтау, Қоянды, Қу, Нияз, Семізбұғы және басқа аласатаулардың жанында тараған. Негізінің генетикалық табиғатына, геологиялық құрылымына және құрайтын жыныстардың литологиялық құрамына байланысты ұсақ шоқылықтың әр түрлі типтері бөлінеді.Салыстырмалы биіктіктің айырмашылығы бойынша ұсақ шоқылық биік (100-200м),орташа (50-100 м) және аласа (50 м-ге дейін) деп бөлінеді. Морфометрлік көрсеткіштері бойынша ең типтік көтерілімдер болып қырқалар, жалдар, жондар, конустық және күмбез тәріздес шоқылар ажыратылады. Қырқалар (тізбелер) бірнеше километрге немесе жүздеген метрге созылып жатқан, қимасы трапеция тәріздес аймақ. Олар жиі-жиі бөлшектеніп келеді де, геологиялық құрылымдардың созылыңқылығын

бейнелейтін біртектес көтерілімдердің тізбегін құрайды. Жалдар - біршама жіңішке, үшбұрышты қимасы бар ұзынынан созылып жатқан қыраттар.

Конустық шоқылар - үстінен қарағанда дөңгелек түрінде айқын көрінетін, әдетте анық етекті және біршама тік беткейлі болып келетін, сүйір төбелі қыраттар. Күмбез тәріздес шоқылар - тегіс төбелі және дөңес беткейлі болып келетін, дөңгелене біткен қыраттар. Оңтүстік көлбеулікте биік ұсақ шоқылық бас су айрықтық қыраттың тауларын қоршап тұрады және жеке алқаптар түрінде Солтүстік Балқаш маңында Тоқырауын мен Бақанас өзен аралығында 450-800 м абсолют белгілерде кездеседі. Мұнда қырқалы рельефі басым алқаптар сирек кездеседі. Шұбартау, Қараүңгір, Қалмақжатқан және басқа ірі алқаптарда салыстырмалы биіктіктері 100-200 м қырқалы-конус тәріздес, қырқалы-жонды, жонды-күмбезденген ұсақшоқылық бедерлердің тіркестері басым. Карбонның ізбас тастарында әйгілі адамдардың автографтары бар карстық үңгірлер белгілі. Солардың бірі Баянауыл тауындағы «Қоңыр Әулие» үңгірі.

Таудың бөлшектенуі негізінен алқапты қиып өтетін жарықтарда шоғырланған, сондықтан жыра-сайлар тік, терең, басым көпшілігінде тура сызықты болып келеді. Үгілудің экзотикалық пішіндерінен басқа бұл аймақта, алғаш рет 1929 жылы геолог М.П.Русаков жазып сипаттаған граниттік үңгірлер де бар. Қаралып отырған аймақтың шығыс шекарасының жанында ұзына бойы солтүстік- батысқа созылып жатқан палеозойдың эффузивті-шөгінді қатқабаттарынан тұратын және осы маңдағы жазықтау өлкелердің жанында оқшау көрініс жасайтын аласатаулы Шыңғыстау жотасы орналасқан[1].

Шыңғыстау бедерінің ерекшелігіне суайрықтар төбелерінің анағұрлым тегістелген беті жатады. Жотаға тектоникалық жарылымдардың жіктерімен қабысқан, ұзына бойы созылған кертпештердің кеңінен дамуы тән келеді. Мұнда әсіресе кертпешімен солтүстік-шығысқа қараған жарылым өте жақсы көрінісін тапқан. Тектоникалық жарылымдардың аукымында бөлшектену тереңдігі 200-300 м болатын аласа таулы блоктар орналасқан. Тауаралық ойыстар ширектік жастағы аллювийлік-пролювийлік шөгінділермен толыққан. Пішіндердің жатық кескіндері, аз бөлшектенуі, көлбеу беткейлер және жазықтау суайрықтар тән келетін денудациялық ұсақшоқылық болса, төмендегі типтің рельефіне жатады. Мұнда байырғы, реликті және біршама жас ұсақшоқылықтың телімдері бөлектеніп тұрады. Зерттеушілердің ең көп ұстанатын көзқарастары бойынша мұндай рельефтің негізгі ерекшеліктері зоналардың құрылымына байланысты әр уақытта қалыптасқан байырғы пенепленнің бөлшектенуі процесінде пайда болған. Пенепленнің бөлшектері, оның ішінде үгілу қыртысы арқылы берілгендері, әр гипсометриялық деңгейлерде кездеседі. Бұл болса ұсақшоқылық рельефке, әсіресе Сарыарқаның оңтүстік көлбеулігінде анықтау байқалатын ярустық кескін береді.

Аласа таулы алқаптар соңғы олигоценде түзілген, бірақ таулар бедерінің негізгі қалыптасуы ең күшті тау жаралулары пайда болған неогеннің аяғы мен ертедегі ширектік кезеңде болған. Таулардың кейінгі эрозиялық бөлшектенуінің нәтижесінде негізінен неогеннен кейінгі шөгінділерден тұратын тау алды ысырынды конустар қалыптасқан. Ұсақ шоқылық аймақ бұнда аласа таулармен салыстырғанда айтарлықтай

едәуір кең ауданды алып жатыр. Жалпы ұсақ шоқылық аймақ рельефі эрозиялық-тектоникалық, денудациялық және эрозиялық немесе беткейлік деп үш генетикалық топқа бөлінеді (Кесте 3).

Кесте 1 *Жалпы ұсақ шоқылы Сарыарқа аймағы рельефі үш генетикалық топқа бөлінеді.*

1	эрозиялық-тектоникалық	Сарыарқаның солтүстік көлбеулігінде эрозиялық-тектоникалық ұсақ шоқылық Ерейментау, Баянауыл, Желтау, Қоянды, Қу, Нияз, Семізбұғы басқа аласа таулардың жанында тараған.
2	денудациялық	Пішіндердің жатық кескіндері, аз бөлшектенуі, көлбеу беткейлер денудациялық ұсақшоқылық тип рельефі телімдері бөлектеніп тұрады. Мұндай рельефтің негізгі ерекшеліктері Пенепленнің бөлшектері, оның ішінде үгілу қыртысы арқылы берілгендері, әр гипсометриялық деңгейлерде кездеседі. Бұл ұсақшоқылық рельефке әсіресе Сарыарқаның оңтүстік көлбеулігінде анықтау байқалатын ярустық кескін .
3	эрозиялық немесе беткейлік	Эрозиялық ұсақ шоқылық терең тілімденген алқаптардың, көл қазаншұңқырларының және сорлық-дефляциялық ойыстардың беткейлерінде шоғырланған. Сарыарқаның солтүстік көлбеулігінде эрозиялық-тектоникалық ұсақ шоқылық Ерейментау, Баянауыл, Желтау, Қоянды, Қу, Нияз, Семізбұғы және басқа аласатаулардың жанында тараған.

Эрозиялық ұсақ шоқылық терең тілімденген алқаптардың, көл қазаншұңқырларының және сорлық-дефляциялық ойыстардың беткейлерінде шоғырланған. Оның қалыптасуы беріктігі ең аз жыныстардың телімдерін іріктеп жырламайтын, көптеп тарамдалған жыра-сайлардың әсерінен жүзеге асады. Мұндай беткейлік ұсақ шоқылық суайрықты жазықтардың және төбелердің тегістігімен және кішкене мөлшерімен ерекшеленеді. Негізінің генетикалық табиғатына, геологиялық құрылымына және құрайтын жыныстардың литологиялық құрамына байланысты ұсақ шоқылықтың әр түрлі типтері бөлінеді.

Салыстырмалы биіктіктің айырмашылығы бойынша ұсақ шоқылық биік (100-200м),орташа (50-100 м) және аласа (50 м-ге дейін) деп бөлінеді. Морфометрлік көрсеткіштері бойынша ең типтік көтерілімдер болып қырқалар, жалдар, жондар, конустық және күмбез тәріздес шоқылар ажыратылады.Қырқалар (тізбелер) деп бірнеше километрге немесе жүздеген метрге созылып жатқан, қимасы трапеция тәріздес ірі қыраттарды атайды. Олар жиі-жиі бөлшектеніп келеді де, геологиялық құрылымдардың созылыңқылығын бейнелейтін біртектес көтерілімдердің тізбегін құрайды.Жалдар - біршама жіңішке, үшбұрышты қимасы бар ұзынынан созылып жатқан қыраттар. Әдетте оқшаулана келіп, берік жыныстардың шықпаларында морфологиялық біртекті қыраттар тізбегін көрсете шоғырланады.Жондар - ұзындығы әдетте көлденеңінен екі есе, немесе одан да көбірек артып тұратын, төбесі тегіс келетін,

биік емес дөңес қыраттар. Конустық шоқылар - үстінен қарағанда дөңгелек түрінде айқын көрінетін, әдетте анық етекті және біршама тік беткейлі болып келетін, сүйір төбелі қыраттар. Күмбез тәріздес шоқылар - тегіс төбелі және дөңес беткейлі болып келетін, дөңгелене біткен қыраттар.

Қырқалар мен жалдар оңашаланып кездеседі, сирегірек бір типті шоғырлар да түзеді. Әр түрлі типтегі қырқалы-жонды, жонды-күмбезді, жалды-конусты және т.б. көтерілімдерді қамтитын аудандар өте жиі кездеседі. Граниттер үгілуінің біршама шағын келген жеке пішіндерінің өзіндік жиынтығын қойтас бедері құрайды. Торлы және симметриялы бөлшектенген қыраттардың биік емес топтарын керегетас бедері құрайды. Жалаң гранитті және конгломератты қыраттардың анық бұдырлығы, бұжырлығы жергілікті қотыртас (яғни, бұжыр жартастар) деген өте дәл атаумен көрсетіледі[2].

Жоғарыда аталып өткендей, ұсақшоқылық рельеф салыстырмалы биіктігіне қарай аласа (50 м-ге дейін), ортаңғы (50-100 м) және биік (100-200 м) деп бөлінеді. Биік ярус өз тәртібімен эрозиялық-тектоникалық табиғатты болады да, аласа таулардың шеттері бойымен таралады. Бас суайрық қыратының абсолют белгілері 600-1000 м. және ол литосфералық құрамдағы палеозой эрасы жыныстарынан қалыптасқан. Девонның эффузивті-шөгінді жыныстары (құмтастар, конглометраттар, порфириттер, туфтар) бойынша әдетте ұсақшоқылықтың қырқалы - жалды типтері дамыған. Төзімді жалдар төменгі және ортаңғы карбонның ізбестастарында, шыны тастықтарда және шынытас-порфирде шоғырланған. Жеке пішіндердің беткейлері көбіне асимметриялы, тереңдігі 60 м-ге дейінгі жыра-сайлармен және шатқалдармен тілімделіп келеді. Неоген-ширектік уақытта жаңарған жарылымдармен сәйкес келген беткейлер өте тік. Биіктердің баурайында көбіне ысырынды конустардың ширектік жыныстарының етектері дамыған.

Сарыарқаның солтүстік көлбеулігінде эрозиялық-тектоникалық ұсақ шоқылық Ерейментау, Баянауыл, Желтау, Қоянды, Қу, Нияз, Семізбұғы және басқа аласатаулардың жанында тараған. Кейде ол бөлшектенуі мен гипсометриялық сипаты бойынша аласатаулы бедерге жақындау келетін, едәуір кең көлемді оқшауланған алқаптар түзеді(Сурет 1)).

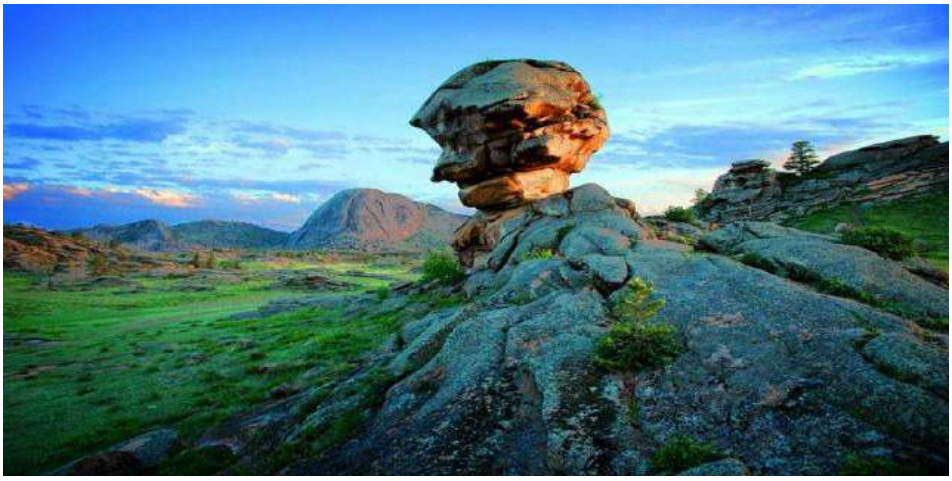

Сурет 1 Баянауыл тауы

Мұндай алқаптардың мысалына Айыр, Ақжал, Арқалық, Мыржық, Тілеуімбет және басқалар жатады. Антиклинорийлердің осьтік бөлігімен өзара байланыстағы олар, палеозойға дейінгі дәуір мен төменгі палеозойдың жарықтардың күрделі жүйесімен бөлшектенген метаморфтық қат-қабаттарынан түзілген. Биік ұсақшоқылық пішіндерінің ішінде қырқалар, көбіне қырқалар мен жондардың өзара тіркестері басым келеді. Ең ірі қырқа Қарасор көлінен солтүстіктегі Айыр алқабында байқалады. Ол ендікке жақын бағытта 20 км-ге дерлік созылады. Оның биіктігі 150 м-ге дейін. Беткейлері тік, 30-40°-қа дейін барады. Оңтүстік көлбеулікте биік ұсақ шоқылық бас су айрықтық қыраттың тауларын қоршап тұрады және жеке алқаптар түрінде Солтүстік Балқаш маңында Тоқырауын мен Бақанас өзен аралығында 450-800 м абсолют белгілерде кездеседі. Мұнда қырқалы рельефі басым алқаптар сирек кездеседі. Итмұрынды, Түлкілі, Шұбартау, Қараүңгір, Қалмақжатқан және басқа ірі алқаптарда салыстырмалы биіктіктері 100-200 м қырқалы- конус тәріздес, қырқалы-жонды, жонды-күмбезденген ұсақшоқылық бедерлердің тіркестері басым[3]. Карбонның ізбас тастарында әйгілі адамдардың автографтары бар карстық үңгірлер белгілі (Қоңыр Әулие және т.б.). Солардың бірі Баянауыл тауындағы «Қоңыр Әулие» үңгірі(Сурет2).

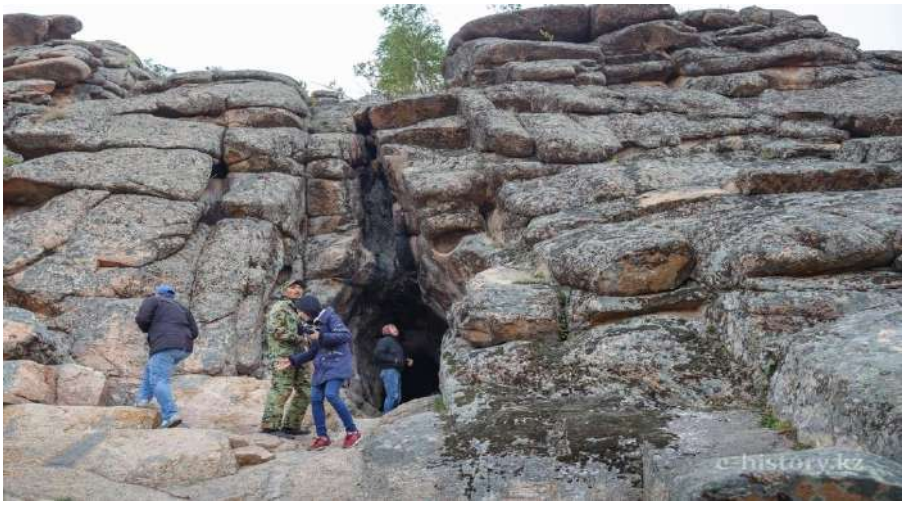

Сурет 2 «Қоңыр Әулие» үңгірі

Сарыарқа жері дала, шөлейт және шөл зоналарына кіреді. Көкшетау, Атбасар өңірінде, Есіл өзенінің бойында қара топыраққа тән өсімдік жамылғылары қалыптасқан. Ол жерлерде егіндік өсіріледі. Даланың аласа таулары мен ұсақ шоқыларында шоқ-шоқ қарағай, биші қайың ормандары өседі. Дала зонасының оңтүстігін ала Теңіз бен Сарысу жазықтары, Ұлытау, Қарқаралы, Шыңғыстау бойлары шөлейт зонаға кіреді. Бұл зонаның климаты қуаң, қошқыл қызыл қоңыр топырақ жамылғысында жусанды, бетегелі, көделі, боз өсімдіктер жамылғысы таралған. Өзен бойында, тау баурайларында шабындық шалғындар, терек, қайың, қарағай, арша, тал өседі. Шөлейт зона мал жайылымына колайлы. Шөл зонасы Ұлытаудың оңтүстігі мен Жезказған маңын, Солтүстік Балқаш жағалауын қамтиды. Мұндағы шөлдің қоңыр топырақ жамылғысында шөл өсімдіктері - тобылғы, қараған, боз, бетеге, ақселеу бұйырғын, қара жусан, көкпек өседі. Жануарлар дүниесі де дала, шөлейт, шөл

зоналарының ерекшеліктеріне байланысты қалыптасқан. Қарағайлы ормандарда бұғы, елік кездессе, дала мен шөлейт жерлерді ақбөкен, қасқыр, түлкі мекендейді[4]. Көлдерінде құстар көп. Ұлытау – Сарыарқаның батысында, Қарағанды және Қостанай облыстары аумағында орналасқан ұсақ шоқылы аласа таулар жүйесі(Сурет 3).

Сурет 3 Ұлытау таулары

Оңт.-батыстан солт.-шығысқа қарай 360 км-ге созылған. Жер бедері сатылы болып келеді. Орташа абсолюттік биіктігі 400 – 600 м, орташа қырқалы бөлігінде аласа таулар 800 – 1000 м-ге көтерілген. Ең биік жері Ұлытау (1131 м) мен Едіге (1063 м) таулары ортасында орналасқан. Оңтүстікке қарай Кішітау (793 м), Қантөбе (676 м), Қарамола (643 м), Майтөбе таулары кездеседі. Бұл қалдық таулар жүйесінің солтүстігінде 130 км-ге созылған Арғанаты тауы жалғасады. Арғанаты таулары Ұлытау тауларынан ерекшеленеді, бірақ, сол таулардың сілеміне жатады. Арғанаты тауының ең биік нүктесі 757 метр. Жаман Арғанаты және Жақсы Арғанаты болып екі атауға бөлінеді. Шын мәнінде, бұл атау «Арғын ата» болуы керек‘’, – деп түрлі жазбаларда қазақ тайпаларына жататын арғын руымен дәлелдеп, осылай тұжырым жасаған. Арғанатының биік шыңынан қарағанда тау бірнеше қатпарлы белестерден тұрады және жынысы екі түрлі болып келеді. Біреуі қызыл түсті граниттен болса, екіншісі қара қошқыл түсті сланец кенінен жаралған. Маңында сарқырап ағып жатқан мөлдір су, ақтұңғиық, сарытұңғиық, түймешетен, мыңжапырақ, түймедақ сияқты емдік қасиетіне бай дәрілік өсімдіктер жерге әсем келбет береді. Арғанаты табиғатымен ғана ерекше емес, түркілердің орта ғасырдан қалған ғұрыптық тас мүсіндеріндегі ескерткіштермен де ерекше. Арғанаты сілемінің баурайынан VIII-XII ғасырларға жататын граниттен қашалып жасалған «адам» тас мүсіндері де кездеседі. Арғанаты тарихына терең үңіліп, түйсік таразысына тартсақ, оның астарында көптеген тосын тұжырымдарға негіз боларлық ғаламат сыр жатқандығын аңғаруға болады. Келешекте осы аймақтарға археологиялық қазба жұмыстарын жүргізу қажет.

Орталығында орналасқан Дондығұл тауынан (757 м) солт-ке (Қосаяқ тауы, 525 м) және оңт-ке (Қаражыланды тауы, 546 м) қарай Арғанаты таулары аласара түседі. Ұлытау таулары кембрийге дейін түзілген, кейін каледонның орогенезі кезінде өңделген ежелгі құрылымдардың бірі – ірі тектоникалық антиклинорий. Аласа таулы массивтер антиклинорийлерінің ортаңғы қырқасы неотектоникалық көтерілімге

ұшырады және қарқынды шайылды, борпылдақ тау жыныстарынан босады. Тастақты төбелерінде, шоқылардың беткейлерінде толық жетілмеген ашық қызғылт қоңыр топырақ қалыптасты.

Ұлытаудың батысында – Қараторғай, Сарыторғай, Үлкен Жыланшық, Дулығалы Жыланшық, Қарғалы, Байқоңыр, Құрайлы, ал шығысында – Қаракеңгір, Жезді, Жыланды, Қумола өзендері бастау алады. Олар негізінен қар суымен толығатындықтан негізгі ағысы көктемде өтеді және осы кезеңде тасиды. Жылдың қалған мезгілдерінде арналары құрғап, бір-бірінен үзіліп, қарасуларға бөлініп қалады. Ұлытау жекеленген 4 антиклинорийге бөлінеді: солтүстікте Арғанаты, ортасында Ұлытау, оңтүстігінде Эскулин және Қарсақбай тектоникалық көтерілімдері[5]. Олардың дөңдерінде архей мен протерозойдың тау жыныстары жер бетіне шығып жатыр. Негізінен кристалды тақтатастар, кварциттер, кварцитті порфириттер, порфиттер және олардың туфтары. Бұл антиклинорийлердің ядроларында өте ірі темірлі кварциттер (Қарсақпай) және темір, марганец (Жезді) кен орындары бар. Көптеген петроглифтер бар, солардың бірі «Теректі петроглифтері» (Сурет 4).

Сурет 4 «Теректі петроглифтері»

Ұлытау массивінің жарықшақты, жарықшақты-карсты жер асты суы аз минералданған, ауыз суға жарамды қоры 30 млрд. м3 . Ұлытауда ұсақ шоқылы шөлді дала ландшафтысы үстем. Шөлейтті даланың өсімдік құрамында боз, бетеге, жусан, дала бұталары (негізінен тобылғы) кездеседі. Ұсақ шоқылы шөлейт даланың ортасында, аласа таулар арасында шұрайлы оазис ерекше көрінеді. Гранитті және кварцитті тау жыныстарындағы жарықшақты жер асты тұщы суының қоры мол. Ұлытаудың етегімен көптеген бұлақтар ағады. Сайлар мен аңғарларда, ысырынды конустарында түрлі шөпті астық дақылды шалғындар, сортаңды шалғындар қалыптасқан[4].

ПАЙДАЛАНҒАН ӘДЕБИЕТТЕР

1.Қазақстан ұлттық энциклопедиясы, I том Ә.Марғұлан, "Ұлытау төңірегіндегі тас мүсіндер. Ежелгі мәдениет куәлары".Алматы, 1998-317бет

2.Қарағанды. Қарағанды облысы: Энциклопедия / Бас ред. Р.Н.Нұрғалиев.- Алматы: Қаз. Сов. энцикл. Бас ред., 2000.- 632 б.

3.Мырзабеков Ж.М. Особо охраняемые ирироднные территории Казахстана. Алматы, 2000.-180б.

4.Омарбекова М. Қарқаралының тарихи ескерткіштері және саяхат маршруттары // Қарқаралы.- 2000.- 10, 17, 24 сәуір // Орт. Қазақстан.- 2000.- 13-5 мамыр, 3 маусым

5.Гельдыева Г.В., Веселова Л.К. Ландшафты Казахстана. Алматы: «Ғылым», 2011.-178б.

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ҚАЗАҚ ЕЛІНІҢ ТАРИХЫНДА АЛАТЫН ОРНЫ

РЫСБЕКОВ ТҰЯҚБАЙ ЗЕЙІТҰЛЫ
тарих ғылымдарының докторы, профессор,
М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан
мемлекеттік университеті,
Қазақстан, Орал,

ШЫНТЕМІРОВА БАЯН ҒАББАСҚЫЗЫ
тарих ғылымдарының докторы, профессор
Батыс Қазақстан инновациялық-
технологиялық университеті,
Қазақстан, Орал,

Summary

“The Great Silk Road” is the crossroads of caravan routes passing through Eurasia from the Mediterranean to China. The Great Silk Road was the most important route of trade and cultural ties between the Middle Ages and Eurasia.

The ultimate goal of the "Silk Road" research project is to understand the need to reconcile the interactions among peoples who are on this path today, to contribute to the use of existing historical and cultural capacities of interconnection and civilization cohesion.

Looking at the history of the “Great Silk Road”, it did not only appear in the Middle Ages. Parts of the road that are located along the road or belonging to the regions where the trade has been made take place started in the III-II millenniums B.C. Such connections have been set up ore of lazurit in Badakhshan Mountain due to the discovery of a nephrite (blue mineral) membrane near Yarkent (Zharkent). These mosaic stones were exported to Iran, Mesopotamia, Anatolia, Egypt and Syria, and even to China.

“Lazurit Road” connected in the Middle Asia and Middle East, along with the Mediterranean Sea and India, along with it the Nefrit Road was appeared in and proceeded East Turkestan with China. From the middle of the I millennium BC it was known that there was a road to the Steppe. We find this information in the records of Herodotus, the father of history: from the Black Sea to the Don coast, and from the Ural Mountains to the Irtysh, to Altai and to Irtysh and the Lake of Zaysan. Leather and skins, Iranian carpets, and precious metals were spread along this way.

Based on the results of the special research, silk production and sale of its products dated to 1,000 years, according to archeological excavations have been made this date dates back to BC. 2750-100 indicates an interval. From the Pazrak King's Alley in Altai, from the Southern and Western European District were found silk metals and flakes from the graves going to VI-V centuries. In this case the nomadic families of Saka and Scythians also took part.

"Silk Road" has become a cornerstone of sustainable diplomacy and trade only available from the middle ages of II century of B.C. At this stage, China's silk fabric has reached

Afghanistan, India and Central Asia, reaching the Mediterranean and Middle East. The caravan, which had been loaded by silk, returned with goods from these countries.

Some of the cities on the Silk Road are known all around the world. Among them, we can name Otyrar and Taraz, Turkestan and Balasagun, Ispidzhab and Suyab.

The "Silk Road", the cities of East and West Asia and Europe, are made the most favorable conditions for interconnection and mutual enrichment of cultures that are completely different from each other. As a result of the interaction, the settled urban and nomadic tribes of ancient civilizations was able to create a stunning culture of pearl in his hand.

Түйіндеме

«Ұлы Жібек жолы» — Жерорта теңізінен Қытайға дейін Евразияны басып өтіп жатқан керуен жолдарының тоғысқан торабы. Орта ғасырлық Евразия елдерінің сауда-саттық және мәдени байланыстарының аса маңызды қатынас жолы осы «Ұлы Жібек жолы» болды.

«Жібек жолын» кешенді зерттеу жобасының түпкі мақсаты – бүгінгі күні осы жол бойында жатқан халықтардың өзара пікір алысуды қайта жаңғыртуы қажет екендігін ұғынуына өзара түсінісудің, қатынасудың және өркениетті бірлесе байытудың қолдағы тарихи мән-маңызы бар мүмкіндіктерін пайдалануына септігін тигізуі.

«Ұлы Жібек жолының» тарихына көз салатын болсақ, ол орта ғасырда ғана пайда болған жоқ. Бұл жолдың бойына орналасқан, болмаса сауда-саттық қатынастар жүргізілген аймақтарына кіретін бөліктері б.д.д. III-II мыңжылдықтарда басталған. Бұндай байланыстар Бадахшан тауынан лазурит (көк лағыл) кені, Яркент (Жаркент) төңірегінде нефрит (көк минерал) кені ашылуына орай жолға қойылды. Бұл әшекей тастар Иранға, Месопотамияға, Анатолийге, Египет пен Сирияға тасылып жатты, тіпті Қытайға да жеткізілді.

Сол кезде-ақ Орта Азия мен Орта Шығыста Жерорта теңізімен және Үндімен жалғастырып жатқан «Лазурит жолымен» қатар дүниеге келген «Нефрит жолы» Шығыс Түркістанды Қытаймен жалғастыруда б.д.д. I мыңжылдықтың орта кезінен «Дала жолы» деген жол болғаны белгілі. Ол жөніндегі мәліметтерді тарихтың атасы Геродот жазбаларында кездестіреміз: Қара теңізден Дон жағасына дейін, одан әрі савроматтар мекендеген Орал тауы етегінен Ертіске Алтайға дейін, одан әрі жоғары Ертіс пен Зайсан көлін мекендеген агриппийлер еліне қарай созылады. Бұл жолмен былғарылар мен терілер, иран кілемдері, құнды металдардан жасалған бұйымдар кең таралып жатты.

Арнайы зерттеу жұмысының нәтижесі бойынша жібек жасау және одан жасалған заттарды сату б.э.д. I мың жылдық деп көрсетілгенмен, археологиялық қазба бұйымдары бұл датаны б.д.д. 2750-100 ж. аралығы деп көрсетеді. Алтайдағы Пазырық Патша қорғандарынан, Оңтүстік және Батыс Европа аудандарынан б.д.д. VI-V ғ.ғ. жататын қабірлерден жібек маталар мен шашақтар да табылған. Бұл жағдайға сақтар мен скифтердің көшпелі әулеттері де атсалысты.

«Жібек Жолы» тек б.д.д. II ғ. орта шенінен бастап қана тұрақты дипломатия мен сауданың күре тамырына айналды. Бұл кезеңде Қытай жібегі Ауғанстан, Үнді, Орта Азия елдерін қамтып, Жерорта теңізі, Таяу және Орта Шығыс елдеріне жетті. Кері қайтуда жібек тиеген керуен осы елдердің тауарларын алып қайтты.

Жібек жолының бойында жатқан қалалардың кейбірлері бүкіл дүние жүзіне белгілі болды. Олардың ішінде Отырар мен Тараз, Түркістан мен Баласағұн, Испиджаб пен Суябты атай аламыз.

«Жібек Жолы», Шығыс пен Батыс, Азия мен Европа тоғысқан Қазақстан қалаларын да бір-біріне мүлде ұқсамайтын мәдениеттердің өзара кірігіп, бір-бірін байыта түсулеріне аса қолайлы жағдай, ахуал туды, өзара қарым-қатынас жасау нәтижесінде отырықшы қалалықтар мен көшпенді тайпалар адамзаттың ежелгі мәдениетті алкасында маржандай жарқыраған таңғаларлық мәдениет жасай алды.

Ерте өркениеттің тамаша жетістіктерінің бірі Ұлы Жібек жолы болып саналады. Адамзат баласының тарихында ең алғаш рет Жерорта теңізінен Тынық мұхитқа дейінгі кең байтақ кеңістікте мекен еткен халықтарды олардың материалдық, көркемдік және рухани мәдениеті байланыстырды. Осы жолмен көптеген ғасырлар бойы идеялар, технологиялар, қолөнермен, діни сенімдермен алмастырылды.

Ұлы Жібек жолының шығуының бастауы б.з.д. II ғасырдың екінші жартысына жатады. Сондай-ақ бұл жолдың басталуы Қытай дипломаты Чжан Цяннің есімімен байланысты. Өзінің б.з.д. 138-126 жылдардағы сапарында Чжан Цянь Бактрияға дейін барып, Ферғана алқабында өзінің көркемдігімен және мүсінімен көз тартатын аттарды көріп, қайта оралғанда еш елден жібек шығарылмайтынын, айырбасқа аттарын алуды кеңес берді.

Бірінші жібек пен қола айналар тиелген түйе керуені б.з.д. 121 жылы Фергана алқабына жөнелтілді. Б.зд. 117 жылы Чжан Цянь үлкен елшілікпен, жаңа миссиямен Іле бойындағы үйсіндер еліне жөнелтілді [2].

Ол қытайлықтарды батыс шекарадағы Орта Азия елдерімен байланыстырды. Сөйтіп, екі ұлы жол бірбүтін болып қосылды. Біреуі – Жерорта теңізі бойындағы Еуропа елдерінен Орта Азияға келетін жол. Бұл жол Александр Македонский жорықтарының кезінен белгілі еді. Екіншісі – Хань империясынан Орта Азияға баратын жол. Бұл Ұлы жолдың Жібек жолы аталуының тағы бір себебі, Шығыс пен Батысты таныстырған Жібек тауарымен де байланысты. Бұл терминді ең алғаш рет 1877 жылы неміс ғалымы Фердинанд Рихтгофен өзінің «Қытай» деп аталатын еңбегінде пайдалана отырып, Еуропа материктерін өзара байланыстырған жолдар жүйесін атады [1].

Ұлы Жібек жолы Римнен басталып, Жерорта теңізі арқылы Сирия қаласы Гиропльге шығатын, одан әрі Месопотамия, Солтүстік Иран, Орта Азия арқылы Шығыс Түркістанға одан әрі Қытайға шығатын. Ортаазиялық бөлігі Гераттан басталатын. Одан солтүстікке ауысып, Мерв арқылы оңтүстік-батыстағы Бактрияға, ал одан кейін екі бағытта – солтүстік пен шығысқа беттейтін. Солтүстік жол Термез ауданында (Тармита) Амударьяны (Окс) жарып өтіп, одан әрі қарай екі бағытта тарайды: Термез бен Шураб асуы арқылы Шерабад аңғарына одан әрі Батыс Гиссарға

(Дербенттен 8 шақырым) шығатын. Тау асулары арқылы Бактрия, Согд, Бұхара, Чачқа шығатын. Дербент арқылы жүретін жол Тохаристаннан Самарқандқа баратын қысқа жол болып саналады.

Осы жолдың Ортаазиялық басқа тармағы ертедегі Мервтен Қарақұм арқылы Оксты (Амударья) кесіп өтіп Бұхара, Марканд, Чач, Ферғана одан әрі Шығыс Түркістанға шығатын.

Ұлы Жібек жолының үшінші тармағы – Далалық жол еді. Ол Орта Азиядан солтүстікке қарай орналасқан. Оның басы Солтүстік Қара теңіз жағалауларынан басталып, ірі антикалық қала Танаис арқылы (Дон сағасында орналасқан) Төменгі Волга бойы, Арал маңы, содан кейін Оңтүстік Қазақстан арқылы Алтай мен Шығыс Түркістанға шығып, негізгі жолдармен қосылатын.

Көп ұзамай халықаралық сауда тізгіні Орта Азияның Заравшан және Қашқария алқаптарын мекендеген Согда елінің саудагерлері қолына көшті. Біртіндеп Қытайдан Батысқа Ферғана үстінен өтетін бұрынғы қысқа да қолайлы жолға қарағанда Жетісу мен Оңтүстік Қазақстан арқылы өтетін жаңа жол б.з. VI - VII ғғ. барынша жандана түсті. Оның себептері: біріншіден, Жетісуда Орта Азия арқылы өтетін сауда жолдарын қадағалап отыратын түрік қағандары отырды. Екіншіден, Ферғанадан өтетін жол VII ғ. өзара қырқысулар салдарынан қауіпті жолға айналды. Үшіншіден, түріктің ауқатты қағандары теңіздің арғы бетінен әкелінетін тауарларға құштар ірі тұтынушыларға айналды. Сөйтіп, бұл жол бас жолға айналды да, VII –XIV ғ.ғ. елшілер мен сауда керуендері негізінен осы жолмен ғана өтіп жүрді. Қысқасы, VII - VIII ғ.ғ. негізгі жол торабы Сирия - Иран - Орта Азия - Оңтүстік Қазақстан - Талас алқабы - Шу алқабы - Ыстық көл ойпаты - Шығыс Түркістан арқылы тартылды. Бұл жолдың тармақтанған бір бұтағы, дәлірек айтқанда, Византиядан Дербент арқылы шығатын бұтағы Каспий жағалауын – Маңғыстауды - Арал жағалауын - Оңтүстік Қазақстанды кесіп өтіп, жоғарыда аталған негізгі жолға келіп қосылды.

X - XII ғғ. Жібек жолының бір тармағы Іле алқабын оңтүстік-батыстан солтүстік-шығысқа қарай көктей кесіп өтті. Бұл жол Кастек - Баласағұн - Қаскелең - Талғар (жанындағы Тальхиз) - Алматы - Құлан - Аспара - Есік - Түрген - Шелек - Көктал - Алмалы қалаларын қамтыды. Археологиялық қазба материалдары «Жібек жолының» Алтынемел, қазіргі Дунгановка селосы орнындағы Икиогуз (Екіөгіз) қалаларын да басып өткендігін дәлелдейді.

Оңтүстікте Испиджаб - Отырар (Фараб) - Тараз - Созақ - Яссы - Яншкент - Құмкент - Суткент арқылы Шаш - Хорезм – Үргеніш қалаларына беттейді. XIII - XIV ғ.ғ. жол Сарайшық, Сарай - Бату, Каффа қалалары арқылы өтті. [3, 73 б.].

Бұл жолмен Қытай жібегінен басқа да тауарлар тасымалданды. Атап айтатын болсақ, жасмин суы мен жуһар жаңғағы, женшень мен аждаһа өті, кілемдер мен маталар, бояғыш және минерал шикізаттары, алмаздар мен асыл шақпақтастар, янтарь мен маржандар, күміс пен алтын құймалар, аң терілері мен теңгелер, садақтар мен жебелер, қылыштар мен көк сүңгі найзалар, толып жатқан тағы басқалар бар еді.

Сондай-ақ Ферғананың «қызу-қанды» арғымақтары, араб сайгүліктері, пілдер мен түйелер, мүйіз тұмсықтар мен арыстандар, қабыландар мен еліктер, қаршығалар мен қырандар, тотықұстар мен түйеқұстар да сатылып жатты.

Жүзім, шабдалы, қауын-қарбыз, бұрыштар мен қалампыр, көкөністер мен жидектер, қант, т.б. да осы жол арқылы кең тарады. Жібек жолымен өтетін тауарлардың көпшілігі Қазақстан қалаларында қалып қоятындығын археологиялық қазбалар дәлелдейді. Мәселен, Отырардан табылған күміс көмбесі халықаралық сауданы зерттеу үшін аса маңызды, мәні жағынан өте сирек кездесетін олжалардың қатарына жатады. Ондағы тенгелер құрамы өте құнды: Шығыс Түркістан қалалары - Алмалықтың, руладтың, Эмильдің, азам ордасының, европалық Қырымның, Кіші Азиялық Сивастың, Кони мен Тебриздің, Қазақстандық Женттің теңге жасау сарайлары соққан құйма теңгелер кездеседі. Отырар қазбаларынан XIII-XIVғ.ғ. қола айналары табылғанын айта кету керек. Мұнда, сондай-ақ Қытай айшығына сәйкес «Көктің ай-аждаһасы» деген ұғым беретін және Египетте шығарылған медальондар табылды. Отырар қазбасынан табылған материалдар ішінде әдемі шыны ыдыс, шыны құмыра да бар. Олар мерзімі жағынан XII- XIII ғ.ғ. қамтиды. Ыдыстардың иендерінде алтын сыр жалатылған. Бұл шыны құмыра Отырарға қымбат бағалы әйнек бұйымдарын бүкіл әлемге таратып отырған, әйнек-бұйымдар жасаудың дәстүрлі орталығы - Сириядан келген.

Болмаса, Тараз орнынан бір бетінде дулыға киіп, найза мен қалқан ұстаған император, екінші бетінде - қолына крес ұстаған жеңіс - әйел құдайы бейнеленген Юстиниан I-нің византиялық алтын құйма теңгесі табылады.

Ұлы Жібек жолы тек сауда - тауар қатынас жолы болып қойған жоқ, ол мәдени үлгілердің, оларды алмасудың жолы да болды. Ою-өрнектердің, жекелеген әшекейлердің салыну мәнері мен үлгісі Афрасиаб пен Варахша, сондай-ақ Сасамарра мен Фустат сарайлары қабырғаларындағы өрнектердің салыну мәнерінен аумайтын үлгілері Талас аңғарында қираған ескі Қостөбе қаласы орнынан аршылған.

Тауарлар, қол өнердің, сәулет өнерінің, қабырғалық көркем суреттердің үлгілері мен этолондарын Шығыс пен Батыс елдеріне таратумен қатар, музыка мен би өнерлері де, көрнекті көріністі ойын-сауықтар да таратылып отырды. Шетелдік оркестрлер сарай маңындағы қызметкерлер құрамына кіріп кете берді.

Жібек жолындағы түрлі ескерткіштерді қазған кезде музыка мен театр саласындағы даму барысымен өзара бірін-бірі байытып отырғанын дәлелдейтін көптеген айғақ заттар табылды. Мәселен, Топырақ қала мен Шығыс Түркістан қалаларының қабырғаларында салынған музыканттар мен маска киген актерлердің, Бинджикенттен биші қыздың ағаштан ойылған тамаша билері мен мүсіндері табылған. Болмаса, Сырдария бойындағы Кедер (Отырардың көгал алқабында орналасқан басты кала, «Әр елден ағылған көпестер мекені» ретінде белгілі) қаласын қазған кезде X-XI ғғ. жататын қыштан жасалған артистің беткебі (маскасы) табылып отырғанын айтуға болады [4, 7 б.].

Жібек жолымен діни сенімдер де таратылды. Үндіден Орта Азия мен Шығыс Түркістан арқылы будда діні, ал Сырдария, Иран мен арабтан әуелі христиан, артынша ислам діні таратылды.

Зерттеушілердің пікіріне қарағанда, будда діні Қытайға Үндіден Орта Азия арқылы енген. Бұл діни ағым б.д.д. I ғ. орта шенінде тараған. Шығыс Түркістан мен Қытайда будда дінінің таралуында соғдылар мен парфяндар, қаңлылардың дін уағыздаушылары ерекше роль атқарған. Бұл дін б.д. II-Ш ғғ. өте белсенді түрде таралды. Будда ескерткіштері Жібек жолының Орта Азияның қиып өтетін күре тамырларында тұрған қалалардың көпшілігінен табылған.

Археологтардың соңғы табыстары қатарына орта ғасырдағы атақты қалалардың бірі Испиджаб - Сайрам үйіндісіне жақын жерден табылған жарасты софоханасы (монастырь) жатады.

Махмуд Қашқари түсініктемесі бойынша «Испиджап» деп аталған Ақ каланың (Ал - мединат ал - Байда) шын атауы-Сайрам. Оны Сарьям деп те атаған.

Жалпы жерасты софыханалары мен шіркеулер кешені будда дінінің әр түрлі аудандарға кең тарағанын көрсетеді.

Оңтүстік Қазақстан мен Жетісу қалаларындаVII-XVIII ғғ. несториандық діни ілім кең етек алған. Көптеген қалаларда Христиан шіркеулері болды. Бұған әсер еткен қарлұқтар болса керек, қызықтысы сол Тараз, Меркі, Сырдария бойындағы қалаларда христиан шіркеулері болғанын көреміз. Шарап ыдыстарында кездесетін жазуларға қарап, өздерінің салт-дәстүрінде маңызды роль атқарған шарапты Жетісуда шығару билігі христиандардың қолында болған деп жорамалдауға болады. Мұндай пікірдің дұрыстығын Степнинскідегі ескі Ақтөбе қаласы жұртынан археологтар тапқан X-XI ғғ. жататын шарап жасау орны да дәлелдейді [3, 76].

Жібек жолымен тараған тағы бір дін-манихей (рух пен материяны шендестіруге ұмтылыс) діні. Ол Иранда III ғ. пайда болып тез қарқынмен Италиядан Қытайға дейінгі аралықта көптеген өз жолын ұстаушылар ықыласын жаулап алды. Бұл дін Тараз, Баласағұн, Шігілбалық қалаларының төңірегіндегі отырықшы жұртшылық арасында өзінің жолын қуушылар тапты.

VIII-IX ғғ. оқиғаларды баяндайтын жазба деректер Оңтүстік Қазақстанды исламдандыру барысына айғақ бола алады. Мұсылмандық табынушылыққа шын берілгендер Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанда 766 ж. жаулап алып, онда саяси билігін жүргізіп тұрған қарлұқтар болды. Алайда, бұл олардың бәрін бірдей қамтымаған тәрізді, өйткені қарлұқтарға қарайтын Таразды Исмаил ибн Ахмед 893 ж. басып алып, «осы қаланың бас шіркеуін мешітке айналдырды».

X ғ. басында ислам дінін қараханидтер әулеті қабылдайды. Жаңа дін бірте-бірте көшпенділер арасына да тарала бастады. Сондай-ақ ислам дінінің XI-XII ғғ. қыпшақтар арасына да тарағаны жөнінде деректер бар. Археологтар тапқан IX-XIII ғғ. қазба ескерткіштері осы өлкеде қалалық мұсылмандық мәдениет қалыптасқанын даделдей түседі. (Тараз, Меркі, Кедер, Баласағұндағы мешіт құрылыстары).

Ұлы Жібек жолымен саудагерлермен қатар саяхатшылар мен қажылар, емшілер мен тыңшылар, жеңіл табысты көздеген әуесқойлар мен авантюристер

(арандатушылар) де болды. Олардың кейбіреулері білуге құштар, әрі білімді болды. Олар өз жазбалары мен күнделіктерін қалдырды. Енді біреулері жол оқиғаларын әсірелеп сипаттауға тырысты. Олардың жазбаларын кей жағдайда ортағасырлық ғалымдар пайдаланды. Сондықтан да Жібек жолы бойындағы қалалар жөніндегі жазбалар үзінді сипатында болып келеді. Мәселен, 629 жылы белгілі саяхатшы Сюань-Цзиянь Шу өзенінің бойына орналасқан, көлемі 3,5 км жерді алып жатқан түрік қаласы Суябты тапты. Өз жазбасында байлығы мол түрік қағанының ордасын, тұрғындарының жартысының саудамен, екінші жартысының егіншілікпен айналысатынын және төңірегінде кішігірім қалаларды сипаттайды.

VIII-X ғасырлардағы араб және парсы тілінде жазылған жазбаларда Жетісу аймағындағы басқа қалалардан Яқанкент, Ордакент, Шығылбалық, Алтын, Невакент, Құлан қалалары аталады. Жағрафияшылар Ибн Хордадбек пен Құдам жазбаларында Жібек жолы бойындағы қалалардың арақашықтығы көрсетіледі: Тараздан Төменгі Нуджанға дейін 18-24 км (Фарсах = 6-8 км), ал Құланға дейін 102-136 км. Құланнан кішігірім ауыл Миркиге 24-32 км.

Жағрафияшы Макдиси жазбасында алғаш рет Баласағұн және Яқалық қалалары аталады.

1963-1966 жылдары Луговое-Құланда жүргізілген археологиялық қазба жұмысының нәтижесінде бұл жерден көлемі үлкен құмыралар табылған. Ғалымдардың болжауынша олар астық пен сұйық заттар сақтауға пайдаланылған. Археологтар, сондай-ақ, бұл жерден жүзім өңдеуге ыңғайланған шеберхананың орнын тапты. Табылған деректерді (археологиялық, жазба) талдай отырып, бұл жерде VII ғасырдан бастап шарап жасау ісі болғанын айта аламыз [5. 44-48 б.].

Жібек жолы бойында сауданың дамуы Согд көпестерімен тығыз байланысты. Оларды Монғолияда, Ұйғыр мемлекетінде және Византия императорының сарайында да кездестіруге болатын. Археологиялық қазбалар бойынша согдылықтар түркілердің белбеулерінің жиынтығын, сырғалардың жекелеген түрлерін, қыштан жасалған бұйымдарды кең пайдаланды. Керісінше, согдылықтар сәулет өнері мен құрылыс ісіне әсер етті.

Жібек жолының бойындағы саудагерлердің қаласы болған бұл – Тараз. Ол жөнінде Византия жазбаларында VI ғасырдың аяғында аталады. Жоғарыда аталған Қытай саяхатшысы Сюань-Цзянь жазбасында былай делінеді: «Таластың шеңбері 8 ден 9 лиге (4-4,5 км) жетеді. Бұл жерде көп елден келетін саудагерлер тоқтап, әртүрлі тауарлармен сауда жасайды».

IX ғасырларда бұл қала жөнінде Ибн Хаукаль: «Тараз мұсылмандарының түркілермен сауда жасайтын орны» десе, Макдиси: «Тараз көптеген бау-бақшасы бар, тығыз орналасқан, айналасы ормен қазылған, төрт қақпасы және рабады бар үлкен бекініс қала. Қақпасының қасында үлкен өзен ағады. Қаланың үлкен бөлігі өзеннің арғы бетінде орналасқан. Өзен арқылы жол өтеді. Базарлардың ортасында үлкен мешіт бар» дейді.

IX ғ. аяғында қала Саманидтер әулетінің құрамына қосылады. Бұл жағдай қаланың Бұхара мен Самарқандтармен сауда-экономикалық байланысын күшейтті.

Караханидтер кезінде мұнда Айша-Бибі мен Бабаджа-хатун мазарлары салынды. Сақталған аңыз-әңгіме бойынша өзінің таңдаған жігіті Қара-ханға бара жатқанда жылан уынан қайтыс болған, XII ғ. белгілі ақын және ғалым Хакім-Атаның қызы жерленген [5. 62-77 б.].

Жібек жолының бойында орналасқан қалалардың ішінде Испиджаб (Сайрам) пен Отырарды (Оңтүстік Қазақстанда), Сыр бойында орналасқан Жент, Сауран және Сығанақ қалаларын атауға болады.

Жағрафияшы ал-Макдисидің баяндауынша Испиджаб едәуір көлемді қала болған. Онда рабад пен қарапайым халық тұратын медина, жабық базар, мата базары мен мешіт болды. Қалада жалпы саны 1700 рабат (қала шетіндегі абатты мекенжай) болған дейді. Қала таза, өмірі жақсы, Испиджаб жөніндегі толық сипаттаманы Якут береді: «Мавераннахрдың ірі қалаларының бірі, Түркістанмен шекаралас. Төңірегінде қала сияқты мекенжайлар көп орналасқан. Қала жақсы дамыған. Жеміс ағаштары, ағын суы, тамаша бау-бақшасы бар. Шекаралас бекініс болғандықтан салық төлемейтін. Оған жиналатын ақшаға қару алынатын. Қаланың ерекше дамуына Бадам алқабында және үш сауда жолының түйіскен жерінде (Шығысқа Тараз арқылы Шығыс Түркістанға; Арыс арқылы Отырар, одан әрі Сырдарья қалаларына шығатын және солтүстікке Құмкент пен Созаққа шығатын жолдар) орналасуы әсер етті.

X-XII ғасырларда Испиджаб Сайрам деп аталды. Кейінгі деректерде Сайрам қазақ хандығының ордасы және сауда-қолөнер орталығы ретінде аталады. Сондай-ақ бұл қала ірі діни орталық болды. Мұнда Падшах Мәлік-баба мазары және Ахмед Яссауидің әкесі Ибрагим-ата мен анасы Қара-Сог-Апа мавзолейлері бар [5. 135-146 б.].

Бұл қаладан солтүстік-шығысқа қарай 200 шақырым жерде Түркістан қаласы орналасқан. X ғасырдағы деректерде ол қаланың орнында Шавгар қаласы аталады. XII ғ. бастап Ясы деген атта болды. XIV ғ. ортасынан бастап деректерде Түркістан аты аталады.

XVI ғ. екінші жартысынан бастап қазақ хандығының құрамына еніп, XVIII ғ. дейін өмір сүрген. Отырардың қираған орнын әр дәуірдің (қаңлылардан XV-XVI ғ. дейінгі) керемет керамикалары, саманидтер дәуірінің теңгелері сақталған.

Сығанақ қаласы - Сырдың төменгі ағысында орналасқан Қазақстанның Жібек жолы бойындағы ірі қаласы. Дереккөздерде ең алғаш XIII ғ. аталады. XIV ғ. екінші жартысында Ақ-Орданың астанасы болды. Тоқтамыс пен Темірдің шайқасынан кейін Орта Азия құрамына кетеді. XVI-XVIII ғ. арасында қазақтарға өтіп, төменгі Сыр бойындағы ең ірі қала болды. Қала Қыпшақ даласының гавані (айлағы) деп аталды. Мұнда XIV-XV ғғ. салынған Көк-Кесененің қалдығы сақталған (1914 жылы қирады). Тарихи әңгіме бойынша бұл оғыз аңызындағы Алпамыстың қалыңдығы батыр қыз Баршын Сұлудың бейіті деп айтады [5. 160-167 б.].

Ұлы Жібек жолының құлдырауын Таяу Шығыс, Оңтүстік және Оңтүстік-Шығыс Азия жағалауларында теңізде жүзу саудасының дамуымен байланыстырады. XIV-XV ғғ. теңіз саудасы тиімдірек болды. Мәселен, Парсы шығанағынан Қытайға 150 күнде жететін және бір кеме 1 мың түйенің жүгін тиейтін. Ал керуенмен Азов бойынан Ханбалыққа (Бейджин) – 300 күндей жүретін.

Дей тұрғанмен де, Ұлы Жібек жолы - әртүрлі сауда, мәдениет, жаңалық және жаңа ойлардың таралу жолы, Евразиядағы көшпенділер мен отырықшы халықтардың даму жолы болды. Жібек жолы өркениет жолы болды.

Ұлы Жібек жолы тек сауда-тауар қатынас жолы болып қойған жоқ, ол мәдени үлгілердің, оларды алмасудың жолы да болды. Тауарлар, қолөнердің, сәулет өнерінің, қабырғалық көркем суреттердің үлгілері мен эталондарын Шығыс пен Батыс елдеріне таратумен қатар музыка мен би өнерлері де, көрнекті көріністі ойын-сауықтар да таратылып отырды.

Жібек жолындағы түрлі ескерткіштерді қазған кезде музыка мен театр саласындағы даму барысымен өзара бірін-бірі байытып отырғанын дәлелдейтін көптеген айғақ заттар табылды.

Жібек жолы халықаралық қатынастар мен экономикалық байланыстарды орнатумен қатар діни сенімдерді таратуға да үлкен септігі тиді. Миссионерлер Үндіден Орта Азия мен Шығыс Түркістан арқылы Будда дінін, Сириядан, Иран мен Арабтан әуелі христиан, артынша ислам дінін таратты.

Әдебиеттер

1. Ru.m.wikipedia.org // Шелковый путь.
2. Advantour.com// Шелковый путь – перекрестки
3. Рысбеков Т.З. Менің Қазақстаным. – Орал: БАҚ және баспа орталығы. – 2007. – 160 б.
4. Рысбеков Т.З. Тарихи таным және ақиқат. – Орал: М.Өтемісов атындағы БҚМУ баспа орталығы. – 2011. – 370 б.
5. Байпаков К., Ерзакович. Древние города Казахстана. – Алма-Ата: Наука. – 1971. – 211 с.

DEVELOPMENT OF PUPILS' SPEAKING ACTIVITIES

ОҚУШЫЛАРДЫҢ СӨЙЛЕУ ӘРЕКЕТІН ДАМЫТУ

UAISOVA GULNAR INAMATOVNA
candidate of pedagogical sciences, Professor
TAZABEKOVA ARDAK SERGAZIEVNA
Master of pedagogical sciences
Kazakh National Pedagogical University named after Abai
Kazakhstan, Almaty

ANNOTATION

The importance of communicative and social achievement of the pupils is increasing year by year. Insufficient mastering of speaking skills does not allow them to engage freely in public life. In this regard, the issue of speech development is important today. At the same time, the development of a schoolchild as a person is directly related to his level of interaction with others. In this regard, the article examined the meaning and ways of developing a speech. In addition to this, it was proved that in primary classes through teaching the Kazakh language it should be mastered the language knowledge and apply it in life through the development of communication skills.

Based on the opinions of Orazbaeva F.Sh., Passov E.I., Zhinkin N.I. and others, it is clear that the most important indicator of all forms of communication is understanding. If one person does not understand what a second person says, and if he does not answer him, then it will not be possible to communicate and talk, so it is planned to master four types of conversation classes (reading, writing, listening, speaking).

The development of speaking activities is based on the presence of speaking environment, the need for speaking, and the child's vocal activity plays an important role in promoting speech. Then there are tasks and games and other types of work aimed at developing pupils' speaking skills.

Tasks aimed at developing schoolchildren’s speaking skills, named as communicative or collaborative tasks by methodologists, such as F.Sh.Orazbaeva, K.Moldabek, A.Zhumabayeva, N. Shadieva, etc.) are aimed at achieving good results, it is emphasized that they can express their feelings freely in the process of interaction. When performing interventions, children are able to formulate their thoughts and feelings, form speech and language skills, and use them in genuine situations that occur in everyday life.

A vocabulary - rich school child can interact with other people in different situations and environment, can freely learn different social roles while working with a group. The school child should be able to introduce himself / herself through writing communication and write letters, essays, diaries. In Kazakh language and literary classes, schoolchildren communicate, express their opinions, evaluate their opinions, make conclusions, listen to other people's opinion and evaluate themselves. Throughout this class, pupils are encouraged

to develop new knowledge independently by making each other different comparisons, self-analysis, research, and thus they ascend the stage of development of self-knowledge.

ТҮЙІНДЕМЕ

Оқушының коммуникативтік және әлеуметтік жетістігінің маңыздылығы жылдан жылға артып келеді. Сөйлеу әрекетін меңгерудің жеткіліксіздігі қоғам өміріне емін-еркін араласуға мүмкіндік бермейді. Осыған орай бүгінгі таңда сөйлеуді дамыту мәселесі маңызды болып отыр. Сонымен қатар оқушының тұлға ретінде дамуы оның сөйлесім әрекетін меңгеру деңгейіне де тікелей қатысты екені айтылып жүр. Осыған орай мақалада сөйлеуді дамытудың маңызы мен жолдары қарастырылды. Сонымен қатар бастауыш сыныпта қазақ тілін оқыту барысында сөйлесім әрекетін дамыту арқылы тіл туралы алғашқы білімді меңгертуге және оны өмірде қолдануға мүмкіндік жасалуы тиіс екені дәлелденген.

Ф.Ш.Оразбаева, Пассов Е.И., Н.И.Жинкин тәрізді ғалымдардың сөйлеу әрекетіне қатысты пікірлеріне сүйене отырып, сөйлесім әрекетінің барлық түрлеріне тән ең басты көрсеткіш – түсіну екені айтылған. Бір адам екінші адамның айтқанын түсінбесе, ұқпаса, онда пікірлесу мен сөйлесу де жүзеге аспайды, сол себепті бастауыш сыныпта сөйлесім әрекетінің төрт түрін (оқылым, жазылым, тыңдалым, айтылым) меңгерту көзделеді.

Сөйлеу әрекетін дамытуда сөйлеу ортасының болуы, сөйлеуге деген қажеттілік, баланың сөйлеу белсенділігі маңызды рөл атқаратыны және сөйлеу ойлауды дамытатыны баяндалған. Содан соң оқушылардың сөйлеу әрекетін дамытуға бағытталған тапсырмалар мен ойындар және басқа жұмыс түрлері көрсетілген.

Оқушылардың сөйлеу әрекетін дамытуға бағытталған тапсырмаларды әдіскер ғалымдар (Ф.Ш.Оразбаева, Қ.Молдабек, Ә.Жұмабаева, Н.Шадиева т.б.) қатысымдық тапсырмалар деп атап жүргенін айта келіп, мұндай тапсырмалар арқылы балалар жақсы нәтижелерге қол жеткізуге, өз ойы мен сезімін өзара қарым-қатынас үдерісінде еркін білдіретіні атап өтілген. Қатысымдық тапсырмаларды орындау барысында балалардың өз ойы мен пікірін тұжырымдай алуы, сөйлеу мәнері мен тілдік дағдыларының қалыптасуы, оларды күнделікті өмірде кездесетін шынайы жағдаяттарда жұмсай алуы жүзеге асады.

Сөйлеу тілі бай оқушы өздерін қоршаған ортада басқа адамдармен және жағдайлармен өзара әрекеттесуде, топпен жұмыс жасау барысында әр түрлі әлеуметтік рөлдерді еркін меңгере алады. Бұл ретте оқушы жазбаша коммуникация арқылы өзін-өзі таныстыра білуі, хат, эссе, күнделік жаза білуі тиіс. Қазақ тілі мен әдебиеттік оқу сабақтарында оқушылар коммуникативтік қарым-қатынасқа түсіп, өзара ой бөлісіп, өз пікірін дәлелдеп, өзгенің пікірімен санасып, қорытынды шығарып, өзінше баға беріп отырады. Мұндай сабақ барысында оқушылар түрлі болжам жасау, өз бетінше талдау, зерттеу, салыстыру арқылы бірін-бірі толықтыра отырып жаңа білімді өз бетімен меңгеру сатысына көтеріледі.

Кейінгі жылдары білім беру жүйесіндегі өзгерістер білім берудің «мегабағыт» деген атауға ие болған ауқымды бағыттарының біріне байланысты болып отыр. Бұған мыналарды жатқызуға болады:

білім берудің жалпылық сипаты және оның үздіксіздігі жаңа сапа ретінде;

индивид (тұлға) үшін де, қоғамдық сұраныс пен нәтиже үшін де маңыздылығы;

оқушыны танымдық әрекетті белсенді меңгеру тәсілдеріне бағдарлау;

білім беру үдерісінің тұлғаның сұранысы мен қажеттіліктеріне қарай бейімделуі;

білім берудің оқушы тұлғасына, оның өзін-өзі ашуына мүмкіндік жасауға бағытталуы.

Бүгінгі таңдағы білім берудің маңызды сипаты – оның оқушыларды дайындауға бейімделіп қана қоймай, сонымен қатар қоғамда болып жатқан әлеуметтік өзгерістерді белсенді меңгертуге бағытталуы. Білім берудің жоғарыда аталған бағыттары оқытудың инновациялық технологияларын тәжірибеге енгізгені белгілі.

Оқушының коммуникативтік және әлеуметтік жетістігінің маңыздылығы жылдан жылға артып келеді. Сөйлеу әрекетін меңгерудің жеткіліксіздігі қоғам өміріне емін-еркін араласуға мүмкіндік бермейді. Осыған орай бүгінгі таңда сөйлеуді дамыту мәселесі маңызды болып отыр. Сонымен қатар оқушының тұлға ретінде дамуы оның сөйлесім әрекетін меңгеру деңгейіне де тікелей қатысты екені айтылып жүр. Бастауыш сыныптың жаңартылған білім мазмұны бағдарламасында сөйлесім әрекетін дамытуға айырықша мән берілген. Онда: «Бастауыш мектепте «Қазақ тілі» пәнін оқыту мақсаты – сөйлеу әрекетінің түрлерін: тыңдалым, айтылым, оқылым, жазылымды дамыту арқылы тіл туралы бастапқы білімді меңгерту және оны тілдік нормаларды сақтай отырып, оқу әрекеті мен күнделікті өмірде қолдану», – деп көрсетілген [1]. Ал пәнді оқытудың басты міндеттерінің бірі тіл білімі бойынша бастапқы теориялық түсінік беру және сөйлеу әрекетінің түрлерін (айтылым, тыңдалым, оқылым, жазылым) дамыту екені айтылған. Демек, бастауыш сыныпта қазақ тілін оқыту барысында сөйлесім әрекетін дамыту арқылы тіл туралы алғашқы білімді меңгертуге және оны өмірде қолдануға мүмкіндік жасалуы тиіс екен.

Осы тұста сөйлесім әрекетіне тоқтала кетейік.

Сөйлесім әрекеті – күрделі мәселе. Оны ғалымдар зерттеу нысанына қарай әр қырынан қарастырады. Мәселен, тілшілер сөйлесім әрекеті мен тілдің арақатысын сөз етсе, психологтар сөйлесім әрекетінің психикалық ерекшеліктерін зерттейді.

Адамның сөйлесім әрекетін көптеген авторлар белгілі бір хабарды, ойды, информацияны баяндау, яғни екінші біреуге жеткізу деп түсіндіреді. Немесе тілдік қарым-қатынас дегеніміз – адамдардың бір-бірімен тіл арқылы белгілі бір ақпаратпен алмасуы деген пікір айтады [2], [3].

Адамдардың бір-бірімен қарым-қатынасында сөйлесім әрекеті ерекше маңызға ие. Е.Пассов сөйлесімге ерекше мән беріп, оның төмендегідей сипаттарын көрсеткен:

1. Сөйлесімнің белгілі бір себебі болады. Сөйлесімге ішкі себеп итермелейді.

2. Сөйлесу белсенділігі. Сөйлесудің өзі де белсенді әрекетке жатады, бірақ ол сөйлесуге ғана емес, тыңдауға да қатысты. Тыңдауда сөйлеушінің пікіріне тыңдаушыда

пікір туып, оны білдіру қажеттігі сөйлесу белсенділігіне әкеледі. Сонда ішкі белсенділік әңгіменің, мәселенің тыңдаушы үшін маңыздылығына байланысты.

3. Мақсаттылық. Сөйлеуші белгілі мақсатта сөйлейді. Сөйлеуші тыңдаушыны бір мәселеге сендіргісі келеді, не сендірмеуді көздейді, тыңдаушыны қостауды, ашуландыруды, түсіндіруді т.б. мақсаттарды көздеп сөйлейді.

4. Әрекетпен байланыстылығы. Сөйлесім адамның барлық әрекетіне қызмет етеді. Алдымен, сөйлесім мазмұны жағынан адамның барлық әрекетімен байланысты адамдар үшін сөйлесім жеңіл өтеді.

5. Сөйлеу әрекеті ойлаумен тікелей байланысты. Мәселен, досыңыз туралы біреу нашар пікір айтып отыр, адам оны қорғап сөйлеймін бе, жоқ па деп әуелі ойланады, содан кейін ғана сөйлесімге кіріседі, не кіріспейді, ол ойдың шешіміне байланысты. Бұл сөйлесімнің оймен байланысын дәлелдейді. Бабаларымыздың «Ойламай сөйлеген, ауырмай өледі» деген мақалы да осыны дәлелдейді.

6. Сөйлесімнің жеке тұлғамен байланысы. Сөйлесім сөйлеушімен жеке тұлға ретінде байланысты. Жеке тұлға сөйлеуші қызметінде өзінің барлық ерекшеліктерімен көрінеді. Сөйлесімде жеке тұлғаның өзіне тән барлық ерекшеліктері сөйлесім компоненттері ретінде ретінде көрінеді.

7. Жағдайластық. Сөйлесімде кіммен, қандай жағдайда сөйлесу оның мазмұнына әсер етеді. Адам сөйлесімге белгілі бір пікірде келсе, екінші сөйлеушінің сөзі, пікірі алғашқы пікірін өзгертіп, сөйлесім мүлдем басқаша өтуі мүмкін. Оны өзгерткен сөйлесім жағдайы.

8. Сөйлесім дайындықсыз жасалады. Сөйлесім ешбір дайындықсыз іске асады [3].

Сөйлеу кезінде адам қалай болса солай тіліне келгенін айта салмайды, ол ең алдымен ойлауды басынан өткереді, сырттағы объективтік шындық санаға, ойға әсер етіп, пайымдау туғызады. Бұл – тек адамның ойлау жүйесіне ғана тән күрделі үдеріс.

Лингвистикалық, әдістемелік әдебиеттердің көпшілігінде сөйлесім әрекеті төрт түрге бөлініп қарастырылып келді: *сөйлеу, оқу, жазу, тыңдау.*

Әдіскер ғалым Ф.Ш.Оразбаева сөйлесім әрекетін бес түрге бөліп қарастырады: *оқылым, жазылым, тыңдалым, айтылым, тілдесім.* Сөйлесім әрекетінің барлық түрлеріне тән ең басты көрсеткіш: ол – түсіну. Бір адам екінші адамның айтқанын түсінбесе, ұқпаса, онда пікірлесу мен сөйлесу де жүзеге аспайды [2]. Бастауыш сыныпта осы аталған сөйлесім әрекетінің төрт түрін (оқылым, жазылым, тыңдалым, айтылым) меңгерту көзделеді.

Адамның сөйлеу әрекетін дамыту үдерісін, әсіресе, оның қозғаушы күшін түсінуде баланың тілді меңгеруіндегі алғашқы қадамы үлкен рөл атқарады. Психолог Н.И.Жинкин баланың тілді меңгеру механизмі қандай болатынын көрсетіп берді. Бұл механизм моделі ересектерге де жарамды: «Хабарды жеткізуде ақпараттың екі түрі жүргізіледі: заттар мен құбылыстар және тілдік ережелер туралы. Ақпараттың соңғы түрі нақты ереже түрінде көрінбейді, сөйлеуді дамыту баланың миына тілді сөйлеу арқылы енгізумен жүзеге асырылады» [4]. Айналасындағылардың сөйлегенін тыңдай отырып бала тек сөздерді ғана есте сақтап қоймайды, сонымен қатар сөздердің байланысын, сөйлемді, тілдің қызметін аңғара бастайды. Бала өзінің тілі шықпай

жатып-ақ өзгелердің сөздерін түсіне бастайды. Сөйлеу әрекетін дамытуда сөйлеу ортасының болуы, сөйлеуге деген қажеттілік, баланың сөйлеу белсенділігі маңызды рөл атқарады.

Сөйлеу – бүкіл ақыл-ой әрекетінің негізі, қарым-қатынас құралы. Оқушылардың салыстыру, топтастыру, жүйелеу, жинақтау дағдылары сөйлеу арқылы білімді меңгеру үдерісінде қалыптасады және сөйлеу әрекетінде көрініс табады. Оқушылардың ауызша және жазбаша жүйелі түрде дәлелді, бейнелі сөйлеуі – оның ақыл-ой дамуының көрсеткіші. Оқушылардың байланыстырып сөйлеуді игеруі көбіне барлық пәндер бойынша олардың оқу жұмысындағы жетістіктерін анықтайды, оқу дағдыларының толыққанды қалыптасуын және орфографиялық сауаттылығын арттыруды қамтамасыз етеді.

Сөйлеу әрекетінің әртүрлі болып келетінін писхология ғылымы зерттей отырып, оны сырттай және іштей сөйлеу деп аталатын үлкен екі топқа бөліп қарастырады. Сырттай сөйлеудің өзі ауызша және жазбаша сөйлеу болып бөлінеді. Сөйлеудің бұл түрлерінің арасында табиғи байланыс бар. Өйткені сырттай сөйлеу мен іштей сөйлеудің физиологиялық негізі бір – ми жарты шарлары қабығындағы екінші дабыл жүйесінің механизмдері. Сол себепті тіл мен ойлаудың, оқушының ойлау қабілеті мен сөйлеу әрекетінің дамуы арасында байланыс болады. Мұндай байланысты психологтар сөйлеудің бұл түрлерінің негізінде ойлауды қалыптастыра бастайтын іштей сөйлеу жатқанында деп түсіндіреді. Демек, сөйлеу ойлауды дамытады, ал ойлау сөйлеуді дамытады. Осылайша сөйлеу әрекеті ойды жеткізуге деген қажеттіліктен туындайды.

Сөйлесімнің себебін А.Леонтьев сөйлесімге итермелейтін ішкі мотор деп атаған. Сондықтан Е.Пассов баланы тілге үйреткенде, қатысымдық мотив, себеп туғызу керек деп санайды. Демек, баланың сөйлескісі келетін жағдай жасау керек, сонда бала міндетті түрде сөйлеседі. Балаға сұрақ қойылады, өз пікірін дәлелдетеді, тағы басқа сол сияқты тапсырмалар арқылы баланы сөйлеуге итермелейді. Мұғалім баланың сөйлеуін туғызатын себептерді тауып, оны сөйлететіндей жағдай жасауы керек. Осы тұста сөйлесім әрекетін дамытуда қандай инновациялық технологияларды пайдаланған жөн деген сұрақ туындайды?

Қазіргі кезде бастауыш сыныпта дамыта оқыту, деңгейлеп оқыту оқыту, сын тұрғысынан ойлау технологиялары кеңінен қолданылып жүргені белгілі. Негізі жеке тұлғаға бағдарланған оқыту технологияларының қай-қайсысы да оқушылардың сөйлеу әрекетін дамытуда қолдануға оңтайлы.

Оқушы білімі жекелеген пәндердің өзара байланысының негізінде берілген тапсырманы орындау барысында тұрақтана түседі. Мұндай тапсырмалар оқушының логикалық ойлауын, әрі сөйлеуін дамытады. Мысал ретінде зат есімнің жекеше және көпше түрін оқыту барысында орындалған мына тапсырманы алайық: *Мәтінді оқы. Екінші бөлікті көшіріп жазып, зат есімдерге талдау жаса.*

Үрлеп тартылатын аспаптар ерте заманда пайда болған. Олар хайуанаттар мен құстардың сүйектерінен, мүйіздерінен, ағаштан, саз балшықтан, темірден жасалған.

Қазақ халқында үрлемелі музыка аспаптары көп. Олар: сыбызғы, сазсырнай, үскірік, керней, қамыс сырнай, мүйіз сырнай.

Бұл тапсырманы орындау барысында оқушылар зат есімнің жекеше және көпше түрлерін тауып қана қоймай, музыкалық аспаптардың неден жасалатыны және түрлері туралы да түсінік алады. Осыны пайдаланып осы тұста музыка пәнімен байланысты және сөйлеуді жүзеге асыруға болады. Ол үшін оқушылар төмендегідей сұрақтар арқылы сөйлеуге тартылады:

– Үрлеп тартылатын аспаптар қашан пайда болған?

Олар неден жасалады?

Қазақ халқында үрмелі музыкалық аспаптың қандай түрлері бар?

Сен қандай үрмелі аспаптарды білесің?

Өзің қандай музыкалық аспапты ұнатасың/ ойнайсың?

Оқу үдерісінде проблемалық және танымдық бағыттағы алуан түрлі тапсырмалар орындату арқылы оқушылардың сөйлеу әрекетін дамытуға мүмкіндік мол. Төменде оқушылардың сөйлеу әрекетін дамытуға арналған тапсырма үлгілерін көрсете кетпекпіз:

- оқыған немесе тыңдаған мәтін бойынша сұрақтар қою;
- мәтіндегі негізгі ойды анықтау;
- мәтіннің мазмұны бойынша қарама-қарсы пікір айту, өз ойын дәлелдеу;

мәтінді өз қиялымен өзгертіп аяқтау;

ұсынылған тақырыптар бойынша пікірталас ұйымдастыру;

берілген тақырып бойынша монолог, диалог құрастыру;

ұсынылған тақырыптар бойынша сұхбат алу немес сұхбат беру;

таныс ертегі, әңгіме, өлең мазмұнын жазу;

шағын хабарлама, нұсқаулық, мақала жазу;

сұхбатқа жазбаша сұрақтар дайындау.

Оқушылардың сөйлеу әрекетін дамытуға бағытталған тапсырмаларды әдіскер ғалымдар қатысымдық тапсырмалар деп атап жүр (Ф.Ш.Оразбаева, Қ.Молдабек, Ә.Жұмабаева, Н.Шадиева т.б.) Мұндай тапсырмалар арқылы балалар жақсы нәтижелерге қол жеткізуге, өз ойы мен сезімін өзара қарым-қатынас үдерісінде еркін білдіруге мүмкіндік алады. Қатысымдық тапсырмаларды орындау барысында балалардың өз ойы мен пікірін тұжырымдай алуы, сөйлеу мәнері мен тілдік дағдыларының қалыптасуы, оларды күнделікті өмірде кездесетін шынайы жағдаяттарда жұмсай алуы жүзеге асады.

Оқушылардың сөйлеу әрекетін дамытуда дидактикалық ойындар да ерекше орын алады. «Сөзбен ойнау арқылы ғана бала тілдің нәріне сусындайды, оның сазды үнін жанына сіңіреді» − деген ұлағатты қағида бар. Сондықтан жас баланың өмірді тануы, еңбекке қатынасы, психологиялық ерекшеліктері осы ойын үстінде қалыптасады. Ойында шындықтың көрінісі, оның бейнелі сәулесі байқалады. Жалпы ойынға тән нәрсе өмірдің әртүрлі құбылыстары мен үлкендердің түрлі іс-әрекеттеріне еліктеу екені белгілі. Ойын барысында балалар өзін еркін сезінеді, ізденімпаздық, тапқырлық әрекет байқатады, өзара қарым-қатынасқа түседі.

Оқушылардың сөйлеуін дамытуда төмендегідей дидактикалық ойындарды қолдануға болады:

1.«Суретшілер» ойыны. Бұл ойынның шарты – ұсынылған белгілері бойынша затты суреттеу. Сауысқанның, балықтың, тиіннің түрлі-түсті суреті беріледі, уақыт белгіленеді, жоспары беріледі, осы суреттейтін сөздерді қатыстырып сипаттау мәтінін құрастырады (Бір-бірінің жауабын тексереді, толықтырады).

1-топ – Сауысқан;	2-топ – Балық;	3-топ – Тиін;
- қанаттары	- терісі	- құлағы
- басы, тұмсығы	- құйрығы	- дене тұрқы
- омырауы	- көзі	- құйрығы
- аяғы	- арқасы	- көзі

Тапсырманы орындап біткен соң, әр топтан бір-бір оқушы шығып, заттың сипатын оқып шығады да, сол бойынша суретін бояп шығады. Топтың жұмысы ұтымды сөздерді қолдануына, салған суретіне қарай бағаланады.

2. «Ой қозғау» ойыны. Мұнда 30 секунд ішінде екі әріп тастап отырып, берілген әріптерден бір мақал жазып тапсырылады (дөңгелектің ішіндегі әріптерден мақал шығару).

Жауабы: 1.Туған жердің ауасы да шипа. 2. Сөз – ойдың айнасы. 3.Жақсының сөзі өлмейді..

3.*Сын есімдерді қатыстырып сипаттай отырып, жұмбақ құрастыру.*

1-топ қарбыз туралы, 2-топ сәбіз туралы, 3-топ жүгері туралы жұмбақ құрастыруы тиіс. Балалар бұл тапсырманы жұмбақ құрастыру алгоритміне (бағдаржолына) сүйене отырып орындайды.

Іші қызыл, домалақ, бірақ доп емес. Өзі сопақ сары, шар емес,
Сырты ала, бірақ шапан емес. Бас жағы үшкір, тал емес.
Сыртында қабығы бар, бірақ пияз емес,
Суға піседі, дәндері бар, бірақ бидай емес.

4. «Кубик» ойыны. Мұнда деформацияланған сөйлемнен тұтас мәтін құрау керек. Әрбір топқа үш кубиктен беріледі. Кубиктің әр қырына екі мәтіннің сөйлемдері бөліп жазылған. Сол сөйлемдерді мағынасына қарай, реттеп жазып шығуы тиіс. Тапсырманы қай топ дұрыс және тез орындаса, сол жеңімпаз болады.

Егер ойын дұрыс ұйымдастырылса, көздеген мақсатқа жетуге мүмкіндік береді.

Оқушылардың сөйлеу әрекетін дамыту бойынша жүргізілетін жұмыс түрлері, әдіс-тәсілдері алуан түрлі. Мұғалім әр оқушының жеке білімдік траекториясына қарай олардың сөйлеу әрекетін дамыту бойынша жүйелі түрде жұмыс жүргізуі тиіс. Солардың кейбір үлгілерін төмендегі кестеде көрсеттік:

Жұмыс түрі	Тақырыптар
Жоба қорғау	«Менің Отаным», «Менің отбасымның дәстүрі», «Мои домашние питомцы»,
Мерекеге әдеби кеш	«Білім күні», «Мұғалімдер күні», «Аналар мерекесі», «Наурыз мерекесі» т.б.

Мәнерлеп оқу байқауы	«Ана тілі», «Наурыз», «Үш бақытым», «Ұшып келем» т.б.
Ертегілерді, көркем шығармалардан үзіндіні сахналау	«Тапқыр қоян», «Мақта қыз бен мысық»; «Менің атым – Қожа», «Бала Тұрар», «Мүсінші Мысық» т.б.

Сөйлеу тілі бай оқушы өздерін қоршаған ортада басқа адамдармен және жағдайлармен өзара әрекеттесуде, топпен жұмыс жасау барысында әр түрлі әлеуметтік рөлдерді еркін меңгере алады. Бұл ретте оқушы жазбаша коммуникация арқылы өзін-өзі таныстыра білуі, хат, эссе, күнделік жаза білуі тиіс. Мәселен, қазақ тілі мен әдебиеттік оқу сабақтарында оқушылар коммуникативтік қарым-қатынасқа түсіп, өзара ой бөлісіп, өз пікірін дәлелдеп, өзгенің пікірімен санасып, қорытынды шығарып, өзінше баға беріп отырады. Мұндай сабақ барысында оқушылар түрлі болжам жасау, өз бетінше талдау, зерттеу, салыстыру арқылы бірін-бірі толықтыра отырып жаңа білімді өз бетімен меңгеру сатысына көтеріледі.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақ тілі оқу бағдарламасы. -Астана, 2015.30.03.

2. Оразбаева Ф.Ш.Тілдік қатынас: теориясы мен әдістемесі. -Алматы, РБК, 2000

3. Пассов Е.И. Основы коммуникативный методики обучения иноязычному говорению. 2-изд. М., «Просвещение», 1991

4.Жинкин Н.И. коммуникативная система человека и развитие речи в школе//Проблемы совенршенствования содержания и методов обучения русскому языку в 4-8 классах. -М., 1969

HISTORICAL VALUES AND ARTISTIC PECULIARITIES OF TURKISH MONUMENTS IN CHINA

YRYSTANULY BAZAR
Abai Kazakh National Pedagogical University.
Institute of Arts, Culture and Sport, Department of Art Education
Kazakhstan, Almaty city

Annotation

The article describes the works of native researchers and scientists analyzing their researches, also other Chinese Kazakh scientists Sultan Zhanbolatov, Zhakyp Myrzakanovich, Askar Tatanaevich, Nygymet Mynzhan, Bayahmet Zhumabaevich, Kobenuly Kuandyk and works about folk creativity in Chinese datas traveler Chu Sun /徐松/ dynasty of Qin / Shin Shao /清朝末年/, famous Chinese archeologist Huang Uen Bi/黄文弼/, Chinese researchers Wang Po, Bing Chaocian about the placement areas of ancient Turkish monuments and their historical periods, also artistic traditional and fine arts of early Turkish monuments. The article also gives an overview according to analysis of historical periods, artistic peculiarities, philosophical and cultural values and traditional beliefs of the ancient Turkish monuments and the ancient Turkish Kaganate, where ancient monuments of the Chinese territory were concentrated in the Shinjiang region and Hanbali was inhabited by Turkish. The article shows that the remains of our ancestors are the ancient Turkish monuments. It proves that our ancestors resettled in this place. At the same time, an open-air museum of ancient Turkish monuments, which is analyzed as the artistic peculiarities of our nation's traditional artwork as a work of art and the interpretation of the data increases the value of the article.

Key words: Turkish monuments, artistic art, syntas, balbals, design , tradition.

ӘОЖ: 73/76 (510) (091)

ҚЫТАЙДАҒЫ ТҮРКІ ЕСКЕРТКІШТЕРІНІҢ ТАРИХИ ҚҰНДЫЛЫҒЫ ЖӘНЕ КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада Қытайдағы ежелгі түркі ескерткіштерінің орналасу аумақтары мен олардың тарихи кезеңделуі, сонымен қатар байырғы түркі ескерткіштерінің дәстүрлі көркемдік, бейнелеу өнер туындысы, халық шығармашылығы екендігін қытай деректеріндегі *Цин /Шин Шао/ әулетінің* /清朝末年/ саяхатшысы Шу Сун /徐松/ , қытайдың әйгілі археологі Хуаң Уен Би /黄文弼/, Уаң По, Биң Чаоциан қатарлы қытай зерттеушілері және қытайдағы қазақ қандастарымыз ғалым Сұлтан Жанболатов, Жақып Мырзақанұлы, Асқар Татанайұлы, Нығымет Мыңжан, Байахмет Жұмабайұлы, Көбенұлы Қуандық т.б. зерттеушілер мен ғалымдардың, сонымен қатар еліміздегі ғалымдарымыздың жүргізген зерттеулері мен жазған еңбектері қарастырылып, зерттеулерге сүйене отырып талдау жасап, сипаттама беріледі. Мақалада ежелгі түркі қағанатының жері болған қазіргі қытай аумағындағы тарихи ескерткіштер көп

шоғырланған Шинжияң өлкесіндегі, сонымен қатар түркілердің мекен етіп, табаны тиген Ханбалыққа дейінгі жердегі көне түркі ескерткіштеріне қысқаша шолу жасалып, тарихи кезеңделуін, көркемдік ерекшеліктерін, философиялық және мәдени құндылықтары мен дәстүрлі наным-сенімдік көзқарастары негізінде талдау жасау. Мақалада ата-бабамыздан қалған ата қонысымыз болған байырғы мекеніміздегі бізге мирастық жер екенінің дәлелі ежелгі түркі ескерткіштері екендігі соның айғағы бола алады. Сонымен бірге көне түркі ескерткіштерінің ашық аспан астындағы мұражай болып, оның халқымыздың дәстүрлі өнер туындысындағы көркем шығарма, бейнелеу өнер туындысы ретінде көркемдік ерекшеліктеріне талдау жасап, деректер бойынша түсіндірілмеде келтірілген мәліметтер мақаланың құндылығын арттырады.

Түйін сөздер: Түркі ескерткіштері, көркем өнер, сынтас, бал-балдар, дизайн, дәстүр.

Қытайдағы байрғы түркі ескерткіштері туралы қытай деректерінде көптеп кездеседі. Бәрімізге белгілі түркілердің әлемді дүбірлетіп Азияның төрінде V – IX ғасырда хандық құрып, өздерімен қанаттас Таң/*唐朝*（618年—907年）империясы мен үзеңгі соғыстырып, иық тіресе алатын «терезесі тең» дәрежеде болған, сол даңықты кезеңнің «Алтын» дәуір болғандығы белгілі. Түркілер ат тұяқтарымен Каспий теңізінің батыс Солтүстік бөлігі, Оңтүстік Сібір, шығыстағы Мәнжүрлер үстірті мен Таң империясының астанасы болған Чаньань/长安 қазіргі Сиань/西安 қаласынан, Ханбалық/北京 қаласына дейінгі байтақ далада өз үстемдіктерін жүзгізіп, мәдениеті мен өркениеті өркендеген, жан-жақтылы гүлденіп, қару-жарақ, тұрмыстық бұйымдар, дәстүрлі өнер туындыларын жасап, қолдана білген.

Түркілердің этногезені мен мемлекеттігі, рухани байлығы мен өркениетінің, өшпес мәдениеті және табиғатпен етене байланыста болған дүниетанымдық көзқарастарының қалыптасуы аясында қытайдың жазба деректерінде көптеп кездеседі. Сол деректерді зерттеп-зерделеу біз үшін аса маңызға ие. Өйткені ата-бабаларымыз болған түркілерді зерттеп тарихқа көз жүгірту арқылы көптеген көмулі қалған ақтаңдақ тарихымызды қайта жаңғыртып, бізге беймәлім ұмыт болған тұстарын зерттеп ақиқатын ақтару, шын мәніндегі тарихи шындықты зерттеу.

Тарихи тамырымызға зер сала зерттеп зерделеуді Елбасымыз Назарбаев Нұрсұлтан Әбішұлы «Мәдени мұра» бағдарламасында атап көрсетіп, сол негізде көптеген келелі істер атқарлып, ел игілігіне жарап келе жатыр, соған арқау боларлық 2018 жылы 21 Қарашада Ел басымыздың «Ұлы даланың жеті қыры» тақырыбындағы мақаласы халқымыздың рухани, дәстүрлі өркендеуге, қайта жаңғыртуға зор серпін берді. «Ұлы даланың жеті қыры» тақырыбындағы мақала I. Ұлт тарихындағы кеңістік пен қақыт, II. Тарихи сананы жаңғырту – делінген 2 үлкен тараудан құралып, «Түркі әлемінің бесігі», «Түркі әлемінің генезисі», «Ұлы даланың ежелгі өнер және технологиялар музейі» - сынды тараушаларда тарихымызды қайта жаңғыртуға бағытталған мазмұны терең ойлар мен ұсыныстар айтылған. Тарихымыз төңірегінде ежелгі түркілерден қазірге дейінгі көне жылнамалар бүгінгі қазақтардың арғы бабалары ұланғайыр Еуразия құрлығындағы саяси және экономикалық тарихтың бет алысын

талай рет түбегейлі өзгерткені туралы сыр шертеді. Тарих пен география түркі мемлекеттері мен ұлы көшпенділер империялары сабақтастығының айрықша моделін қалыптастырды. Орасан зор кеңістікті игере білген түркілер ұланғайыр далада көшпенді және отырықшы өркениеттің өзіндік өрнегін қалыптастырып, өнер мен ғылымның және әлемдік сауданың орталығына айналған орта ғасырлық қалалардың гүлденуіне жол ашты.[1.1 – 2б].

Біз ежелгі түркі ескерткіштерін тарихын жазбаша құндылықтармен қатар ашық аспан астындағы тарихи мұралары арқылы қарастырамыз. Қытай аумағындағы ежелгі түркі ескерткіштері көптеп кездеседі, әрі ол туралы айтар менің ойым: Қытайдағы ежелгі ескерткіштер, біріншіден: ашық аспан астындағы музей немесе балбалдар мен сынтастар т.б. мүсінтастар. Екіншіден: Шығыс Түркістаннан Ханбалыққа дейінгі аумақтағы арихелогоиялық түркі мұралары. Үшіншіден: Түркілердің ерлігіне немесе сәлт-дәстүрге, наным-сенімдеріне сай тұрғызылған ежелгі ескерткіштер. Төртіншіден: қытайлардың көне жазбаларында сақталып келе жатқан, түркілер туралы жазба ескерткіштер. Міне қысқаша осы төрт бөлікке бөліп қарасытыратын болсақ қайсы бірі болмасын тарихи ескерткіштерде жазылған жазбалар мен таңбалар қытай мәтінінде немесе руникалық мәтінде болсын түркілер туралы сыр шертеді, олардың қайсарлық пен ерлік, жігерлері, халқына жасаған қормалдығы мен елдіктің ерен еңбектерін баяндап тасқа қашалып жазылып бізге мирас болып жетті.

Біз жоғарда айтып өткендей, түркі қағанаты өз кезінде Қытайдың ең гүлденген Таң/*唐朝* (618年—907年) империясымен тығыз қарым-қатынаста болған. Тарихи деректер Түркі Қағанатының көмегі болмағанда Таң патшалығының да құрылуы мүмкін емес екендігін дәлелдейді. Бүгінде қытай жерінде сақталған көне түркі ескерткіштері Түркі Қағанатының өркендеуі мен басына алмағайып күн туған сол бір кездің тарихын еске салады. Әрбір жазбада кездесетін оқиғалар мен атау терминдердің өзіндік тарихи астары өзгеде тарихи оқиғалармен байланысы тым тереңде жатыр. Тарихи ескерткіштер дерек ретінде айтылып немесе жазылып келген белгілі бір тарихи ұғымдарды толықтайды, терістейді, немесе осы тектес өзге де деректердің шынайлығы мен шынайы еместігіне көз жеткізеді. Олар мыналар:

I. мүсіндер:

1. Хуо Цуйбиннің «Аттың ғұнды тарпуы» атты тас мүсіні (жылқы мүсіні).
2. Чан-ань қаласындағы Қыран Баба(Алаш баба) қағанның орнатқан ат мүсіні (жылқы мүсіні), тағы да басқада мүсіндер.

II. Ескерткіштер:

1. Ашына Чун ескерткіші
2. Батыс Түрік үш қарлық чигіл Хунфудың ескерткіші
3. Шығыс түрік қағаны Ілік қағанның ескерткіші.

Бұл мүсінтастар мен ескерткіштер VII – XIV ғасырлардағы түркі тарихына тіке қатыс бар деректер санатына жатады. Қытайдың Сиань/西安 қаласы маңында орналасқан Чжаолин, Циньлин император кесенесіндегі балбал тастардағы жазулар аталған екі кесене қақпасының алдындағы түркілерге арнап орнатылған балбал тастарға жазылған [2. 13б].

Деректермен зерттеулерге сүйенер болсақ, түркілердің қоныстанған жер аумағы мен олардың салт-дәстүрі, өмірлік ұстанымдарына қарап отырып, олардың ерлік пен жау жүректікті болашақ ұрпақтарына тарихта мәңгі қалу үшін, тасқа ойып немесе қашап жазып қалдырумен қатар, әсемде, көрікті бейнелер және ескерткіштер қалдыра білген. Түркілердің қағазға жазып қалдырған мұра, деректерінен гөрі, мәңгілікке өшпес тастардан жасалған тарихи ескерткіштер құндылығын одан әрі арттыра түсуде. Ал, енді қытай деректеріндегі түркілер немесе ғүн. т.б. ата-бабаларымыз туралы жазба мұрағаттар көптеп кездеседі.

Қытайдың бірінші тарихи мұрағатындағы сақталған Орталық Азияға байланысты Цин патшалығының мұрағат құжатттарының саны жүз мыңдап есептелінеді. Бұл құжаттар көбінесе аталмш мұрағаттың әр түрлі қорларында бытыраңқы түрде сақталған. атап айтқанда «Си лу дан» («西路当» - «Батыс бағыттағы істер туралы мұрағат құжаттар топтамасы»), «Синьцзиян дан» («新疆当» - «Шыңжаң туралы құжаттар топтамасы»), «Синин Или дан» («西宁伊犁当» - «Синин мен Іле жерлері туралы мұрағат құжаттар топтамасы») т.б. таяу жылдарға дейін, аталмыш мұрағат құжаттарды жариялау, зерттеу, тарихи тұрғыда құндылықтарын бағамдау істері мардымсыз жағдайда жүргізіліп келген [3. 46-47б]. Бірақ та, көне мұрағаттарды ақтарып, ескерткіштерді зерттеген Қытайдағы қандастарымыздан ғалым Сұлтан Жанболатов, Жақып Мырзақанұлы, Әуелхан Қали, Шакен Оңалбаев, Асқар Татанайұлы, Мағаз Разданұлы, Нығымет Мыңжан, Жақып Жүнісұлы, Көбен Асқаруұлы, Байахмет Жұмабайұлы, Көбенұлы Қуандық т.б. зерттеуші – ғалымдардың және еліміздегі археологтары мен зерттеуші, ғалымдардың еңбегінің арқасында біраз мәліметтер мен тарихтың көмулі беті ашылып, түркілердің тарихи ескерткіштері аясындағы зерттеулер қоры толықтана түсті. Бұл да болса түркілер туралы тарихи құндылықтарыны маңыздылығының арта түскендігін аңғарамыз. Қазіргі қытай жеріндегі түркілердің ежелгі ескерткіштері түркілердің адамзат өркениетіне қосқан шексіз үлестері мен қаһармандықтарының, жасампаздықтарының айғағы.

VI – IX ғасырларда жасаған Түрік және Біріккен Түркі Қағанаты иелігіндегі түрлі этностардың бірсыпрасының кейін келе бүгінгі Қазақстан мен Моңғолия жерінде құрылған түрлі мемлекеттердің құрушы әрі негізгі тұрғыны болғаны ғылымға белгілі жағдай [4.10б]. Демек, тарихи кезеңделу негізінен алып қарасақ Қытайдағы түркі ескерткіштері бар барлық атырап, қазақтардың ата-бабасы болған Түркілердің жері екендігі бұлтарпас шындық, әрі тарихтың ең негізгі өз орнын жоғалтпас, мәңгіге жалғасушы тарихи өшпес құндылық екендігі мәлім. Түркі көне ескерткіштері өзінің тарихи құндылықтары мен қатар дәстүрлі, азат, еркін, философиялық ойлары терең, рухани өміршеңдік қуаттарын сақтап, әлемді билеген айбаттықтарын өз қол таптары мен көркем туынды ретінде өздерінің айтпақшы ойларын, болашақ ұрпаққа аманатын, елдігі мен жерінің иелігін нақты өзіндік тарихи жәдігерлігін тасқа таңба ретінде мәңгілікке қалдырдырды.

Біз жоғарда Қытайдағы Түркі ескерткіштері туралы тек жанамалай шолу жасап, тарихи кезеңделуін, тарихи маңызы мен құндылықтарын бірнеше зерттеулерге сүйне отырып айттық. Енді, Түркі ежелгі ескерткіштерінің дүние танымдық, наным сенімінен

туған, философиялық ойларының жиынтығы немесе өнер туындыларының биік шыңы деп атауға болады. Түркі ескерткіштерінің тарихи құндылықтары мен көркемдік ерекшеліктері, айқын образдық бейнелері бір-бірімен қабысып тең қаралатын ұғым. Түркі ескерткіштерінің көркемдік ерекшеліктерінде ең әуелі ескерткіштердің кімге? неге? не үшін? жасалғандығы ой толғатар маңызды сұрақ. Ендеше, біз Қытайдағы барлық еркерткішті қамтымасақ та, бірнешеуіне талдау жүргізіп көрейік: Қытайдағы сынтастар жайында зерттеуші Байахмет Жұмабайұлы зерттеу еңбегінде: «Сынтастар ежелгі Түркілердің «Тәңір ағаш» орнына, қабыр басына, киелі орындарға орынатқан «Ғұмыр» тастар саналады, бұған «Байырғы Түркілер шарбақтас ортасына(Өлікті қоршап тұратын сандық тас) қойған. Бұл тас бағаналары «Тәңір ағаш» тасы делініп, әлемнің ортасын белгілеген кіндік ағаш делінген. Оның тамыры жер астында, ұлы денесі жер үстінде, ағаштың басы көк немесе ғарыш әлемінде» -деген тұсінік қалыптасады [5. 183б].

Түркілердің діндік наным-сеніміне таңір діні бойынша әлемді асты үстімен, ортасымен жалғастырушы жерге қадаған бағаналар, немесе сынтастар арқылы жерде жатқан адамзат жаны көк таңірдің жарылқауымен арғы дүниедегі өмірі жалғасып жатады –деген түсінік қалыптасуы ол діни наным сеніміне байланысты. Сынтастар құрылымдық жағынан, жасалу тәртібі, әдісі бірдей болып келгенмен де, оның орнатылуы мен жасалу мәнісі әр түрлі топшаланады. Бірақ-та, барлығы да негізге сай келеді. Мысалы: тарихшы, ғалым Жақып Жүнісұлының зерттеу еңбегінде «Іледегі сынтастар негізінен 2 түрлі: бірі мүсін тастар, яғни жұмарлап жасаған адам бейнесі, ал енді бірі балбалдар, яғни мүсін тастың алдында оны күзетуші ретінде қадалған тастар тізбегі. Ескерткіш тасты өлікті жерлеген жерге орынатқан. Олар алдымен өлікті арулаған жерге төртбұрышты тас қоршау жасап, өлген адамның тірі кезінде мінген атын, айыл-тұрманын және құрбандыққа сойған малдың сүйегін көміп, онан соң қоршаудың шығыс іргесіне бетін шығысқа қаратып мүсін тас, оның алдына шығысқа қарай балбал тастың тізбегін орнататын болған. Бағана тастың тізбегі қаншалықты көп болса, өлген адамның қауым ішіндегі беделінің солғұрлым жоғары болғанын меңзейді десе, енді бір айтылымда, сынтас саны оны орынатуға қатысқан рулардың, ұлыстардың санын меңзейді делінген. Ал, тағы бір деректерде мүсін тас саны өлген адамның тірі кезінде өлтірген адамның санын көрсетеді [6.266-267б].» - деп пайымдар жасаған болатын. Демек, түркі тарихи ескерткіштерінің дүние танымдық жағынан, табиғатпен үндесіп, өздіндік діни наным-сенімдер негізінде жасалатындығы бәрімізге аян. Бірақ-та, уақыт өте келе осы ескерткіштердің, яки сынтас. балбалдардың толық сыры әлі ашылмай келеді. Өйткені, мүсіндерде ойылып жасалған образдар мен бейнелер және олардың көр бөлігінің бас бөлімінің сындырылып тастағаны туралы жазылған жазбаларды әлде зерттеп толықтай түсу керек сияқты. Мысалы: Алтай аймағындағы сын тастардың біразының бас бөлігі жоқ (1-2 суретте). Бұл туралы ғалымдар: «Түркі дәуірінде бір ел енді бір елді басып алғанда, осы елдің бұрыңғы батырларға, қаһармандарына орнатқан сынтастың басын шаққан. Онысы енді бұл жер менің иелігімде деген айбаты болса керек [7.9б].» - делінген пікірлер айтылған. Осыған сәйкес ғалымдардың айтуы бойынша Ислам діні келгеннен кейін де бұл мүсіндердің

бас бөлігі шағылуы мүмкін. Өйткені, ислам дінінде жанды затты бейнелеуге тыйым салынған.

1-сурет [7. 9б].

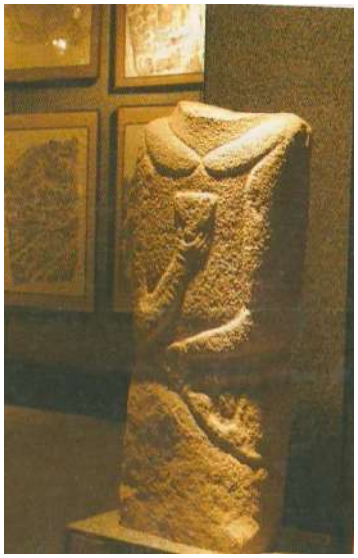

2-сурет [7. 9б].

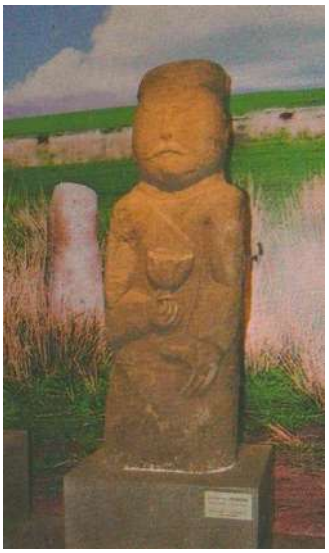

3- сурет [7. 15б].

Мүсіндерге қарап отырсақ, жасалу тәсілінде адам образының толық бейнесі сомдалып, адамның басының көз, құлақ, ауыз, мұрын мүшелері мен қолдарының және оның киімі, ондағы әшекейлер, бедерлер ойылумен қатар, асынған құрал-жабдықтары, қолына құс немесе ыдыс ұстап тұрған бейнесі анық айшықтап ойылған. Мүсіндер ақ сұры түсті гранит тастарға немесе қара түсті тастарға қашалып жасалған. Тас мүсіндерге қарап-ақ Түркілер сол кездің өзінде сурет салу мен мүсін жасаудың әдіс-тәсілдерін меңгеріп, адам образын айнытпай салуға құлшыныс жасаған әрі соны жасай білді. Біз бейнелеу өнері өткен ғасырдың басында ғана қазақ жұртына кеңінен тарала бастады – деп, ресми түрдегіні ғылыми, оқу үрдісімен қатар қоямыз. Бірақ та, Түркілердің көне тарихи ескерткіштеріне, сынтас, балбал тастарға қарап отырып, немесе баяғыдан бері жалғасқан дәстүрлі өнерімізге қарап-ақ, біздің ата-бабаларымыздың бейнелеу өнерімен ертеден айналысқанын, олардың қолынан осындай өлшемдері сай көркем туындылар шыққанын көре аламыз. Көркем туындылардың өзіндік адам образы айқын, ішкі көңіл-күйі мен ерік-жігерін нақты болымысын ашып көрсете білген. Әрі адамның жалпы тұлғалық дене өлшемдерінің сәйкестігі мен дәлдігіне баса назар аударған. Ал, ол кезде қазіргідей дайын құрал сайман жоқ кезде де, бал әлпет, заттық ұқсастықты құрал-жабдықтары арқылы қашап, соғып, ойып әшекейлей білген.

Қытайдың Шығыс Түркістан Бурылтоғай ауданы Сарыбұлақ деген жерінен 2008 жылы 26 Шілде күні байқалған, тек бас бөлігі ғана сақталған сынтастың иегінен төбесіне дейін 52см, ені 29см, қалыңдығы 12см тасқа өте тамаша қашалып жасалған [7.32б]. 4-суретте көрсетілгендегідей Сарбұлақ сынтасы 5-суреттегі адам басының өлшемді көрінісіндегі талаптар мен өлшемдерге сай нақты бейнелеген.

4-сурет, Сарбұлақ сынтасы [7.32б].

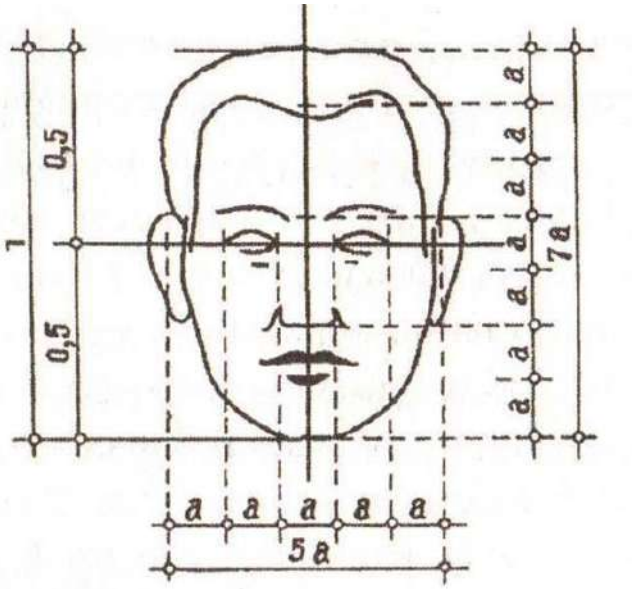

5-сурет, Адам басының өлшемді бейнесі[8].

4 және 5 суретегі бейнелер бойынша сурет салу мен мүсіндеудің өзіндік өлшем, тәртіптері негізінде салыстырмалы түрде талдау жасасақ: 5- суреттегі бас бөліктің мүшелерін өлшем бойынша салуда, Сарбұлақ сынтасындағы адамның бет әлпеті сурет салу өлшемі мен мүсіндеу де өлшем бойынша тура келеді. Сарбұлақ сынтасындағы адам көзінің екі арасында бір көздің мөлшері мен көзден құлаққа дейінгі аралықта бір көздің келу өлшемлері тура қашалған. Мұрын мен ауыздың, ауызбен иектің ара қашықтығындағы өлшемдерде көп аутқу жоқ. Демек, Түркілер дәуірінде олар суретші, мүсінші, дәстүрлі өнерді жақсы меңгеріп, оны дамытқан нағыз суретшілер мен мүсіншілер ұсталар болды деуге болады. Ендеше біздің дәстүрлі өнер негізіндегі бейнелеу өнеріміз өткен ғасырдан емес байырғы ата-бабаларымыздың жасап, дамытып кеткен кезеңінен бастап пайда болған деп айтуға негіз бар.

Түркі ескерткіштеріндегі сынтастар мен балбалдар арқылы сол замандағы адамдардың тұрмыстық бұйымдарды қолданып, техникалық негізге айналдыра бастағанын көруге болады. Сол құралдардың дизайндық үлгісі, киімдерінің дизайндық үлгісі, соғыс құралдарының дизайндық үлгісін және дәстүрлі қол өнер бұйымдарының дизайындық үлгілерін әшекейлеп, сәндеп, нақыштап жасағаннан олардың жасайтын заттарының көркемдік ерекшеліктері мен дизайндық ерекшеліктеріне аса мән бергенін білуге болады.

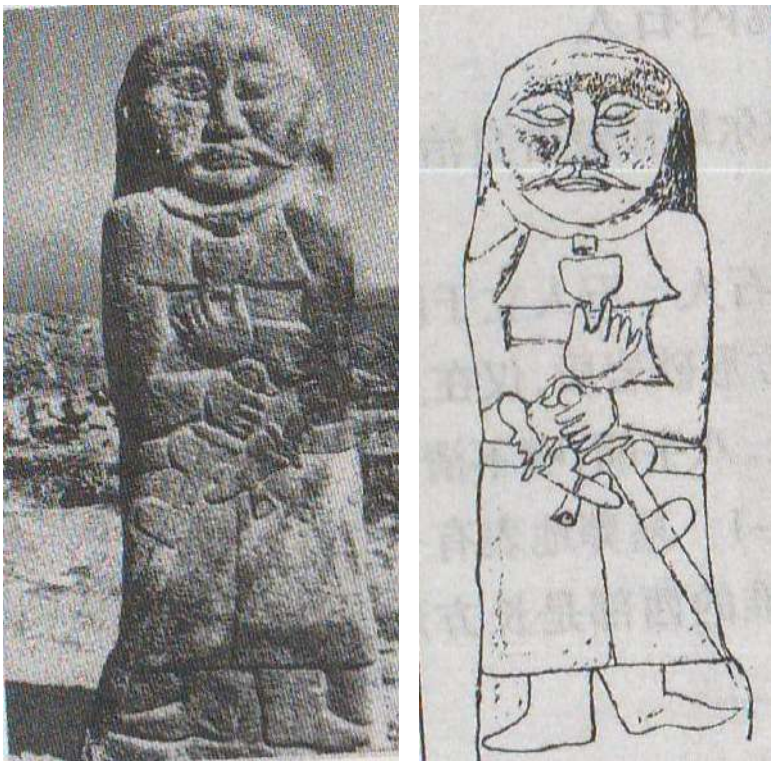

6- сурет, Аршаты № 1 сынтасы [7.89б].

Шығыс Түркістанның Боратала облысы Арасан ауданы Аршаты елді мекенінен табылған сынтастың (6-сурет) биіктігі 1,45 м, қазірге дейін Шинжиянда табылған сынтастар ішінде адам тұлғасы толық түсірілген бірден бір жәдігерлік [7.89б]. Аршаты сынтасына қарап отырсақ: Мұртты Түркі жауынгерінің айбынды бейнесі анық өз образын ашып бейнелеп, оның ұзын киім киіп, беліне белдік асынып, оған қанжар, кездік тағынған, оң қолына ыдыс, сол қолымен қылыш ұстаған, саптама етік киіп бейғам, маңғаз тұрғаннан-ақ, мүсінді аса шеберлікпен, ұқсатып, мүсін қалап әдіс-тәсілдерін сақтай отырып жасағанын аңғарамыз.

Мүсін өнер туындысы ретінде адам портреті мен мінез-құлқын, харектерін жақсы сомдап образын аша білген. Түркі ескерткіштерінде сынтастар мен балбалдардың бейнесіне қарап отырып, ата-бабаларымыздың табиғатпен етене байланыста бола, төрт түлік малды қолға үстауға үйретіп, сол дәуірдегі дәстүрлі өнеріміздің негізі болған тұрмыстық дәстүрлі қол өнер бұйымдары пышақ, ұршық, ыдыс-аяқ, киім-кешек, қамшы т.б. заттарды өз қолдарымен жасағандығын көре аламыз. Бұл тек сынтас пен балбалда ғана емес, жартастағы суреттер, қорғандар мен тұрақтардағы археологиялық қазба жұмыстарынан шыққан тұрмыстық заттар мен әшекей бұйымдарда да кездеседі.

Қорытып айтқанда, Қытайдағы көне түркі ескерткіштері бар таулар, тастар аз емес. Осы ежелгі Түркі ескерткіштерінде көне жазу мәтіндерінде беттеме жазулары бар үйлер (барқын) салу, тас бейнелер жасау жиі ұшырасады. Осымен қатар, біз ежелгі заманда-ақ оюшы-суретшілердің мүсіндік адам суреттерін салумен, қашап жазылған жазулар арқылы қайтыс болған адамның шағын ғұмыр деректерін, әртүрлі тарихи оқиғаларды баяндаумен айналысқанын, құлпытастар жасай бастағанын жоғарыда айтылған мәліметтерден бірден аңғарамыз. Мұның бәрі – бәдізшілер мен

сымбатшылардың өз заманындағы қайталанбас қолтаңбалары бар болғаны баршамызға аян. Ежелгі дәстүрлі бейнелеу өнерінде мүсін, қол өнері, сәулет өнері өзінің бір ерекше бір сиқыршылық-салттық фукцияларымен байырғы Түркілер түсінігіндегі адам мен әлемнің пайда болуындағы мифтік-космоногиялық мәселелері де болды. Бұған қоса қазіргі Қытай аумағы саналатын Түркілердің атамекені, өмір сүрген ежелгі отырықшылардың көркем мәдениетінде философия және прагматикалық бастамалар тепе-тең дәрежеде дамып отырған. Біз мақалада баяндалғандай, көне Түркі ескеткіштерінің тарихи құдылығының, көркемдік ерекшеліктерін әліде тереңдей зерттеу жүргізе отырып, ғылыми еңбектерге сүйене болашақ ұрпақтың қазіргі Қытай жері болып табылатын аумақтағы Түркі ежелгі ескерткіштері туралы ғылым дәлелддерді жас ұрпақтың сана-сезімінін оятып, жүректеріне ұялата білуіміз керек.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Егемен Қазақстан газеті. - 2018. 21қараша. Сәрсенбі. № 223(29454). 1-2 бет.

2. Т.З. Қайркен. «Алтаистика және түркология» журналы. № 2(2).- 2011.

3. Бақыт Еженханұлы. «Қазақстан мұрағаттары» ақпараттық және ғылыми прақтикалық журнал. «Казстатиформ» баспасы. -Астана. № 4(20).2011.

4. Қазақ қолжазбалары. «Көне түркі және қазақ жазба әдеби мұралары»(б.д.дХ ғ. Бастап – XX ғ. дейін)10 томдық басылым. Тастағы тарих: көне түркі ұстындарының қытайша мәтіндері: Түпнұсқа, жолма-жол аударма, әдеби аударма. –Алматы. «Ел-шежіре»ҚҚ, - 2011.-400б.

5.Байахмет Жұмабайұлы. Қазақтың дала мәдениеті: Қазақ даласындағы жартас суреттері мен балбалдар. Шинжияң халық баспасы. –Үрімжі. -2015.-454б.

6. Жақып Жүнісұлы. Іленің тарихи шежіресі. Іле халық баспасы. –Құйтін. -2007. -354б.

7. Қуандық Көбенұлы. Сырлы сынтастар. «Шинжияң әсемөнер-фотосурет» баспасы. -2013. -146б.

8. Интернет желісі: https://www.google.com/url?sa=i&source=images&cd=&cad=rja&uact=8&ved=2ahUKEwj-v9KChonhAhU1wcQBHVzrDyEQjB16BAgBEAQ&url=https%3A%2F%2Fkopilkaurokov.ru%2Fizo%2Furoki%2Fashyk-sabak-tak-yryby

ӘОЖ: 53:37.016

METHODOLOGICAL WAYS OF TEACHING THE BASIS OF STATISTICAL MECHANICS BY THE PRICIPLE OF VISIBILITY

M. SARMASAEV
Candidate of Physico-mathematical Sciences, Associate Professor,
S. Mukiat, 2nd year master student of
al-Farabi Kazakh National University
Kazakhstan, Almaty

Annotation

The level of educational development in the field of physics and mathematics determines the entire scientific and technical process in the state and it is an indication of the state's position in the scientific world. In this article, the authors discuss issues of improving the physical education's quality in universities of our country. For this purpose it is necessary to form the content of statistical mechanics and the logical-structural version of the educational cognitive thinking system of students in accordance with the principles of didactics-methodology and the methodology of scientific knowledge. We try to identify, examine and analyze these needs.

And the article shows the methodological methods of teaching the subject "Statistical mechanics" to students by the principle of visibility. Studying and analyzing foreign literature and teaching methods, we chose to analyze the content and basis of the subject, textual structures, and in this aim various methods were used in the lesson. To find out the effectiveness of the work, students were tested in several subjects. Exploring and analyzing students' knowledge, we noticed that students fully learned the content of the subject and increased the level of knowledge. As a result, the importance and benefits of the methodological approaches we have chosen for Statistical Mechanics are obvious.

Keywords: didactics, methodology, methods of scientific knowledge, physical education, statistical mechanics.

СТАТИСТИКАЛЫҚ МЕХАНИКАНЫҢ НЕГІЗДЕРІН ТҮСІНІКТІЛІК ПРИНЦИПІНЕ САЙ ОҚЫТУДЫҢ ӘДІСТЕМЕЛІК ЖОЛДАРЫ

Аннотация

Физика-математика ғылымы саласында білім беруді дамыту деңгейі мемлекеттегі тұтастай ғылыми-техникалық процесті айқындайды және сол мемлекеттің ғылыми әлемдегі орнының көрсеткіші болып табылады. Бұл мақалада авторлар еліміздегі университеттерде Физикалық білім берудің сапасын жетілдіру мәселелерін талқылайды. Осы мақсатқа орай, статистикалық механика пәнінің мазмұнын және білім алушылардың оқу танымдық ойлау жүйесінің логикалық-құрылымдық нұсқасын дидактика-методология принциптеріне сай һәм ғылыми танымның әдістемелеріне сай

құрастырудың бірден-бір қажеттілігі туындайды. Сол қажеттіліктерді анықтап, зерттеп, анализдеп жеткізуге тырысамыз.

Және мақалада «Статистикалық механика» пәнін білім алушыларға түсініктілік принципіне сай оқытудың әдістемелік жолдары көрсетілді. Шет ел әдебиеттері мен оқыту әдістемелерін зерттеп-талдай отырып, пән негіздері мен мазмұнына, мәтін құрылымдарына талдау жасалынды, тағы да осы сабақта қолданылатын әр түрлі әдіс-тәсілдері іріктелініп алынды. Жұмыстың нәтижелілігін білу мақсатында студенттерге бірнеше тақырыпта сынақ сабақтары жүргізілді. Студенттердің білімін анықтап, саралай келе пәннің мазмұнын толық меңгергендіктері мен білім деңгейінің жоғарылағаны байқалды. Нәтижесінде «Статистикалық механиканың» біз таңдаған әдістемелік жолдардың маңызы, артықшылығы айқын білінді.

Түйінді сөздер: дидактика, методология, ғылыми танымның әдістемелері, физикалық білімберу, статистикалық механика.

Статистикалық механика түрлі механиканың, яғни классикалық, релятивистік, кванттық механика негіздерін оқытумен бірдей болып келетін физика ғылымының өзегі, ірге тасы, және қазіргі заманғы физиканың ең қуатты әдістері жөнінде түсінік беріп, зерттеушіні жетік біліммен, озық әдістемемен қаруландырады. Сондықтан ЖОО физиканың курстарын тыңдайтын студенттерге статистикалық механиканың ғылыми негіздерін, каноникалық және үлкен каноникалық таралу функцияларынан физиканың негізгі таралу функцияларын, яғни Ферми-Дирак және Бозе-Эйнштейн таралу функцияларын жалпы (фундаментальды) дидактиканың түсініктілік принципіне сай оқытып-түсіндірудің әдістемелік жолын анықтап, оны қолдануды жүзеге асыру қажет. Сол оқытып-түсіндірудің жалпы әдістемелеріне тоқтала кетсек.

Дидактика – бұл жақсы оқыту өнері («мен оқытамын», «ғалым», «оқытуға қабілетті», яғни «оқыта білемін» деген сөздердің жиынтығынан құралған). *Оқыту* – бір адамның білетінін басқалардың біліп, үйренуіне ықпал ету. *Жақсы оқыту* – бұл қандай да бір адамның тез, тартымды және түпкілікті оқуына ықпал ету болып табылады. (Тез: бір ғана, үзіліссіз еңбекпен, уақытты ешбір босқа жоғалтусыз. Тартымды: білім алушы кез-келген оқыту барысындағы іс-әрекетінен өзін шаршаулы сезінбей, қалған іс-әрекет жөнінде құштарлана арман етсе. Түпкілікті: меңгерілетін білімді кез-келген уақытта пайдалана алатындай толық және дұрыс оқу үшін. Демек, білімді созылыңқы, қиын, толық емес беретіндер нашар оқытады). *Шебер оқыту* дегеніміз – бұл жақсы оқытудың сенімді тәсілдерін білу және олардың негізінде білім алушылардың заттарды тез, тартымды және түпкілікті білуге жетелеу [1.260 б].

Сондай-ақ оқытушыдан оқыту қабілеті, оның оқыта алуы, оқыта білуі және оқытқысы келуі талап етіледі, яғни 1) нені оқытатынын өзі білу (өйткені ешкім де өзі аз білетінін оқыта алмайды); 2) өзі білетінді өзгеге оқыта алуы (яғни ол дидакт болуы және білмейтіндерге шыдамдылық танытуы, сонымен қоса ол білімсіздіктің өзін тиімді жоя білуі және т.б.); ең соңында 3) ол білетініне де және қолынан келетініне де оқытуға ниетті, яғни ол әрекетшіл және ынталы болуы, өзгелерді жарыққа шығаруды армандауы, оған өзі разы болуы керек.

Осы айтылғандарды негіздей келе алдымен оқытылу керек пәннің қоры мен мазмұнын жүйелей білу керек, содан соң дәстүрлі және жаңа белсенді әдіс-тәсілдерді пайдалана отырып көркем жеткізе білу керек дегім келеді.

«Статистикалық механика» пәнінің негіздеріне талдау.

Еуропалық комиссияның және басқа ұйымдардың, мысалы, Eurydice баяндамалары, ЭЫДҰ басылымдары және т.б. шығарған бірқатар құжаттарда Еуропада ғылыми білім беру жүйесі мен саясатына қатысты кең көлемді ақпарат табуға болады [2]. Сол ақпараттарды жинақтай келе ЖОО «Статистикалық механика» пәнін шет ел мемлекеттері оқытушыларының оқу әдістемесіне талдау жасай отырып өзіміздің әдістемелік нұсқаулығымызды ұсынғымыз келеді.

1. Уашингтон Университеті, Физика факультетінің профессорларының «Статистикалық механика» пәнін оқыту дәрістік курсы Гиббс әдісі деп аталатын қазіргі уақытта жалпы қабылданған сызбаға сәйкес құрылған. Бұл әдістің мәні термодинамиканы ұтымды негіздеу мақсатында көп дәрежелі еркіндік дәрежелері бар тепе-теңдік жүйелерінің статистикалық үлгілерін дамыту болып табылады.

Теориялық курстың басында классикалық және кванттық тепе-теңдік жүйелерін зерттеудің статистикалық әдісі дамытылады. Ықтималдылық пен бөлу функциясының ұғымдары енгізілді. Тепе-теңдік жүйелері үшін жағдайлары бойынша және энергиялар бойынша бөлу арасындағы қатынас орнатылды. Бұл жағдайда Гиббс формализмі қолданылады - бөлу ықтималдықтары мен функциялары бүкіл жүйенің микрожағдайлары мен энергиялары үшін қарастырылады.

Ең жалпы статистикалық тәсіл негізінде термодинамика (статистикалық термодинамика) құрылады. Негізгі термодинамикалық функциялардың: ішкі энергия, энтропия, температура, қысым жағдайларының статистикалық анықтамалары беріледі. Термодинамиканың бірінші және екінші бастамалары негізделеді. Содан кейін термодинамиканың дәстүрлі мәселелері қарастырылады: негізгі теңдеуі, политропикалық процестер, жылу машиналарының теориясы, Джоул-Томсон әсері, Нернст жылу теоремасы. Термодинамикалық потенциалдардың әмбебап әдісі негізделеді [3].

2. Кэмбридж Университеті, Математикалық ғылымдар орталығы, Теориялық физика кафедрасының профессорларының «Статистикалық механика» пәнін оқыту дәрістеріне назар аударсақ. Бұл курстың басым бөлігі 10^{23} бөлшектерді бірге үлестіргенде орын алатын қызықты құбылыстарды анықтауға арналған. Қайталанатын тақырыптардың бірі $10^{23} \neq 1$ болды. Біз осы курстан пайда болатын бірнеше шамаларды, физиканың біркелкі үздіксіз заңдары материя құрылымында күрт, үзік өзгерістер беруге талпынатынын қамтитын фазалық ауысулар феноменін көреміз [4].

3. Калифорния Университеті, Физика факультетінің профессорларының «Термодинамика және статистикалық механика» курсы бойынша дәрістері статистикалық механика мен термодинамиканың кейбір мәселелері қарастырылады.

Бірінші бөлімде динамика мен статистиканың ара-қатысы туралы мәселе жаңаша шешілетін болады. Жағдайы сәйкес параметрлермен сипатталатын жүйенің беталысы динамикалық заңдармен анықталады деген ереже тұжырымдалады және негізделеді.

Осының негізінде кванттық механиканың статистикалық сипатының себебі туралы мәселе шешіледі және қажеттілік, кездейсоқтық мен себептілік санаттары қарастырылады.

Екінші бөлімде классикалық және кванттық идеалды газдардың араласуының әртүрлі сапалы түрлері талқыланады және қанша болса да жақын кванттық идеалдық газдардың адабиатикалық араласуынан ұқсас газдарға араласуына көшу кезіндегі температура өзгерісінің секірісі туралы Гиббс, Эйнштейн парадокстарының және жаңа парадокстың бірегей шешімі беріледі.

Үшінші бөлімде қарапайымдылықтың әдіснамалық қағидаты негізінде релятивтік термодинамиканың құрылымы келтіріледі және жалпы релятивтік термодинамиканың негіздері мазмұндалады. Әлемді (мегагалактиканы) біртұтас ретінде зерттеу барысында жалпы релятивтік термодинамиканы қолдану қажеттігі атап айтылады [5].

4. Осы сынды басқа да ЖОО оқыту бағыттары мен әдістемелерін талдай келе біз «Статистикалық механика» пәнін оқытуда бірінші феноменологиялық әдістерді айта отырып, осы жағдайда статистикалық зерттеу әдісінің ерекшелігіне тоқталуды жөн көрдік, физикалық объектілерді осындай зерттеу әдісінің қажеттілігін негіздеуді мақсат етеміз.

Айналамыздағы макроскопиялық физикалық объектілер алуан түрлі физикалық қасиеттерге ие болып келеді. Макрообъектілер арасындағы ішкі байланыс пен өзара әсерлесу орасан физикалық құбылыстар мен процестерді жүзеге асырады. Осы қасиеттерді, құбылыстар мен процестерді зерттелетін макроскопиялық объектіні құрайтын заттың құрылымы мен ұсақ бөлшектердің қасиеттеріне үңілмей зерттейтін физика бөлімдері жалпылама макроскопиялық физика деген атаумен бірігеді. Тәжірибелік дәйектерге сүйеніп негізделген физикалық тоериялар, іргелі заңдар феноменологиялық, ал олардың әдістері - феноменологиялық әдістер деп аталады.

Феноменологиялық әдістермен тағайындалған макрообъектілердің қозғалыс динамикасындағы заңдылықтар динамикалық заңдылықтар деп аталады. Дегенмен, зерттелетін физикалық объектілер феноменологиялық әдістер түсіндіре алмайтын статистикалық тәртіп пен қасиеттерге де ие болады. Макроскопиялық физикалық объектілердің қозғалыс тәртібі мен қасиеттерін статистикалық зерттеу әдісі заттардың атомдық-молекулалық құрылымын модельдік бейнелеуге, яғни біздің бақылайтын макроскопиялық денелердің (объектілердің) яғни (объектінің нақты түріне байланысты) атомдар, молекулалар, иондар, электрондар, фотондар және тағы басқа өте көп микробөлшектерден тұратындығы туралы түсінікке негізделген.

Статистикалық физиканың басты мақсаты – макроскопиялық жүйенің тәртібі мен қасиеттерін, оны құрайтын микробөлшектердің жиынтығының тәртібі мен қасиеттері ретінде қарастырып, түсіндіру; молекулалық динамика заңдары негізінде феноменологиялық заңдарды қорыту, олардың физикалық мағынасын ашу, олардың қолдану шекараларын бекіту. Молекулалық динамика заңдары, яғни жеке микробөлшектердің қозғалыс заңдары (классикалық механика заңдары, немесе дәлірек айтсақ, кванттық механика заңдары) белгілі заңдар, және статистикалық физиканың іргетасын қалаушы болып табылады. Жоғарыда айтып өткендей, статистикалық физика

өте көп микробөлшектерден тұратын макросокпиялық жүйенің қозғалысын сипаттайтын, яғни жүйенің макроскопиялық қасиеті мен оны құрайтын бөлшектердің микроскопиялық қасиеттері арасындағы бірмәнді байланысты орнататын екі деңгейдің арасындағы қандай да бір «көпір» қызметін атқарады. Сондықтан, статистикалық әдістердің бар екендігі туралы бұрыс көзқарастарды бір сәтке де жіберіп алмай, макрожүйенің статистикалық күйі тек қана микробөлшектің жеке қасиетін анықтайтын механикалық заңдар негізінде ғана қорытылады деген ойдан аулақ болу керек [6]. Оқытылу керек негізгі бөлімдер мен тақырыптарын айта кетсек (1-кесте):

1-кесте. «Статистикалық механика» пәнінің негізге тараулары мен тақырыптары

1 БӨЛІМ. Идеал газ – қарапайым модельдік жүйе	1.1 Бастапқы біртексіз кеңістікті үлестірілуі бар жүйенің тепе-теңдік күйі 1.2 Бөлшектердің кеңістіктік үлестірілу функциясы түсінігі 1.3 Энергиясы бастапқыда біртексіз үлестірілген жүйенің тепе-теңдік күйі 1.4 Энергияның үлестірілім функциясы түсінігі 1.5 Жүйенің тепе-теңсіз күйі және оның тепе-теңдік күйге өтуі. Тепе-теңдік күй 1.6 Молекулалық динамика әдісі туралы 1.7 Тепе-теңдік күйдің флуктуациялары туралы 1.8 Модельдік жүйенің микроскопиялық күйі және оны макрокүйінің статистикалық салмағы жөнінде 1.9 Тепе-теңдік күйдің макроскопиялық параметрлері
2 БӨЛІМ. Бөлшектер тасымалы мүмкін болатын бөліктер арасындағы модельдік жүйе	2.1 Модельдік жүйенің макроскопиялық күйлерінің статистикалық салмақтарын есептеу 2.2 Тепе-теңдіктегі статистикалық механиканың негізгі постулаты 2.3 Статистикалық ансамбль. Макроскопиялық ансамбль 2.4 Жүйенің макроскопиялық күйінің ықтималдығы
3 БӨЛІМ. Бөліктері арасында энергия алмасу болатын модельдік жүйе.	3.1. Жылулық тепе-теңдікте жатқан модельдік жүйенің макроскопиялық күйлері. 3.2. Макроскопиялық күйлердің статистикалық салмақтарын есептеу 3.3. Микрокүйлер ықтималдылығына тең постулат пен модельдік жүйенің макроканондық ансамблі жайлы 3.4. Жүйенің макроскопиялық күйлерінің ықтималдылығы 3.5. Модельдік жүйедегі энергияның таралу ықтималдылығы 3.6. Жылулық байланыстағы екі жүйенің тепе-теңдік шарты
4 БӨЛІМ. Статистикалық жүйенің таралу функциялары мен қасиеттері	4.1. Энтропия. Энтропияның өсу заңы 4.2. Гиббстің үлкен канондық үлестірілуі 4.3. Бозе-Эйнштейн, Ферми-Дирак және Максвелл-Больцман үлестірілу функциялары.

Осылайша, осы тақырыптарға сабақ барысында толық тоқталып, микробөлшектің қозғалысы мен жүйенің макроскопиялық қасиеттері арасындағы бірмәнді байланысты орнату үшін механикадағы жеке бөлшектердің қозғалысына және статистикалық зерттеу әдісіне қатысты қандай да бір постулатты (статистикалық физиканың негізгі постулаты) енгізу қажеттілігі туындайтынын көрсететін боламыз.

Енді біз осы оқыту материалдарын жеткізуде қолданылатын методтар мен әдістерге тоқталайық. *«Оқыту методы»* деген ұғыммен басқа да ұғым – «оқыту әдісі» тығыз байланысты. *Әдіс* – бұл методтық деталі, *метод* дегеннің жалпы ұғымына қарағанда ол жалқы түсінік. Мысалы, әңгіме – бұл оқыту методы; жоспарлы хабарлау – қабылдап алудың жүйелілігіне ықпал жасаушы, зейінді белсенді етуші әдіс.

Әр түрлі оқытушылардың көп пе аз ба, әйтеуір тиімділікпен қолданған методтар жүйелері қалыптасты, бұл – объективті шындық. Оқытудың методтары мен әдістері ұзақ уақыттар барысында оқытушылардың талай ұрпақтарының еңбегімен жинақталып, қалыптастырылып, жөнделіп, сындарландырылды. Бұларға өте сақтықпен қарау керек, оларды зерттеу керек, оларды тиімдірек пайдалануға жету үшін олардың маңызына түсіну керек [1. 262 б.].

Оқытудың жаңа методтары мен әдістерін ашу және жасау жөнінде жұмыстардың үнемі жүргізіліп келе жатқанына ешбір күмән жоқ. Білім беру мекемелер алдына қойылып отырған жаңа міндеттерге байланысты өзін ақтамаған кейбір ескірген методтар мен әдістерден бас тарту да заңды. Қазіргі уақытта оқытушылардың құралдары ретінде пайлануларына қалдырылып отырған барлық методтарға, сондай-ақ тек қазір ғана жасала бастаған, бірақ көпшілік білім беру мекемелері практикасына әлі енбеген методтарға тоқталғымыз келіп отыр. [1. 263 б.]. Олар: 1) ауызша баяндау методтары, 2) демонстрация мен жаттығу методтары, 3) ойлау жүйесін дамытатын методтар.

1) Ауызша баяндау методына: түсіндіру, әңгімелеу, лекция (дәріс) жатады. Барлық методтар үшін жалпы нәрсе оқытудың бәріне бірдей құрал – мұғалімнің нанымды сөзі болып табылады және ол көбінесе оқушыларға жаңа материалды айтқан кезде қолданылады. Педагогикада *түсіндіру методы талқылаумен* бірдей емес. Түсіндіру әрқашан да баяндаудың *дәлелдеу* түріне жатады. Түсіндіру «Статистикалық механика» пәнінде көрсету немесе әңгімелеу жеткіліксіз болған жерде емес, күрделі нәрсені түсіндіру қажет болған жерде қолданылады.

Әңгімелеу метод ретінде жаңа материалдың мазмұнын ашудың өзіндік баяндап беру түрін көрсетеді. Әңгімелеу материалды жүйелеп айтып беру методтарының ең бір маңыздысы болып табылады. Ол әңгімемен, түсіндірумен өте жиі сәйкес келеді. Жаңа білімді баяндау методы ретінде әңгімелеуге әдетте бірсыпыра педагогикалық талаптар қойылады:

- Әңгімелеу оқытудың идеалық бағдарлылығын қамтамасыз етуге тиіс, оның тек анықталған және ғылыми тексерілген фактілері болуға тиіс – фактілік қателік болмауға тиіс;

- Айтып түсіндірілетін материалдарды қабыл алуды жақсартуға ықпал ететін, ұсынылып отырған қағидалардың дұрыстығын дәлелдейтін, айқын да көз жеткізетін

мысалдар мен фактілер саны жеткілікті енгізілуі керек; жоспар бойынша құрылып, айдан анық түсінікті болуға тиіс;

- Басты ойы мен негізгі сәттері түсінікті болуы үшін материалдың тайға таңба басқандай анық болуы керек;

- Ең маңызды қағидаларды қайталау көзделіп, қорытындыларды енгізуге тиіс, көрнекі болып, демек, мүмкінділігіне қарай көрнекі құралдарды пайдаланумен немесе ішкі тілдік көрнекілік құралмен сәйкес болуы керек;

- Түрі бойынша (демек, оқытушы суреттеп әңгімелеуге тиіс) және мазмұны бойынша (өз жеке беретін бағасының элементтерін, оқытушының айтып беретін фактілер мен оқиғаларға көзқарасын көрсету) әсерлі болуға тиіс.

Лекция методының әңгімелеу мен түсіндіруден айырмашылығы сол, ол айтып түсіндіруінің аумайтын дәлдігімен сипатталады. Лекциялар, әдетте оқу программасының үлкенді кішілі және принципті маңызды мәселелері бойынша оқылады. Лекцияның мақсаты оқушылардың басқа орындардан өңделген қалпында ала алмайтын мәліметтер мен деректерді қорытындылау болып табылады. Лекцияны тыңдау әңгімелегенді тыңдаудан қиынырақ, өйткені ол ырықты зейінін күшті аударуды талап етеді. [1. 266 б.]

2) демонстрация мен жаттығу методтары

Демонстрациялық метод көрнекі оқу талабын жүзеге асырудың негізінде жатыр. Оқыту процесінің теориясына сәйкес таным процесі сезім арқылы қабылдаудан бас тартуы тиіс. Мұнда затты немесе құбылысты қабылдауға қатысатын сезім мүшелері неғұрлым көбірек болса, білім алушы жаңа білімді соғұрлым жақсы және берік меңгереді.

Жаттығу білімді бекітудің және іскерлік пен дағдыларды қалыптастырудың, сондай ақ оқушылардың ойлау қабілетін дамытудың негізгі методы болып табылады. Жаттығуларды орындағанда оқу процесі өтуінің заңдылықтарымен айқындалған белгілі *дидактикалық дәйектілікті сақтаудың ерекше маңызы бар*. Мәселен, *алдымен* білімді берік меңгеруді қамтамасыз ететін, яғни жаңа оқу материалдарын жаттап алуға және есте сақтауға бағытталған жаттығулар орындалуға тиіс. *Бұдан соң* оқылғанды жаңғыртуды көздейтін, жаттап алу сапасын тексеретін жаттығулар орындалуы тиіс. *Бұлардан кейін* анағұрлым күрделі жұмысты қажет ететін, білімді қолдана білу дағдысын қалыптастыруға бағытталған жаттығуларды қолдануға болады. Бұлар – іріктеп таңдауды, өзге құбылыстармен салыстыруды және т.б. қажет ететін жаттығулар [1. 264 б.].

3) ойлау жүйесін дамытатын методтар (жаңа методтар). Соңғы кезде дербестікті дамытуға, шығармашылық қабілеттерді қалыптастыруға және белсене ойлануға көңіл аударудың күшеюіне байланысты іздену-проблемалық типтегі, мейлінше танымдық және дамытушылық маңызы бар тапсырмалар есептер шығаруға және құрастыруға, ойлануды және талдаулар жасауға, салыстыруға баулиды. Ондай методтарға шет ел ЖОО дамыған бірнеше методтарды жатқызамыз.

Peer Instruction. (Теңдік инструкциясы) Крауч, Уоткинс, Фаген, және Мазурдың (Crouch, Watkins, Fagen, and Mazur 2007 жыл) айтуы бойынша "PI мақсаты – өзіне

белсенді түрде студенттерді тартатын және негізгі ұғымдарға студенттердің назарын аудартатындай етіп дәріс ортасын жасау. "PI-де инструктор қысқа дәрістерді *ConcepTests* деп аталатын көптік таңдаумен алынған концептуалды сұрақтарымен алмастырады. Сұрақтар тақтаға жазылады немесе проектор арқылы көрсетілінеді. Студенттер сұрақтарға жауап беру үшін алдымен индвидуалды түрде ойланып, сосын 2-4 адамнан тұратын топ арасында талқылап, кейіннен қандай да бір сауалнама жүйесін (кликерлер, карточкалар немесе қол көтеру) пайдаланады [7].

Статистикалық механика үшін Peer Instruction. Біз бакалавриатқа арналған статистикалық механиканы топтық оқыту үшін ресурстық материалдарды әзірлеуіміз керек. Ресурстық материалға студенттермен үздіксіз кері байланысты жақсарту үшін "ConcepTests", стандартталған бағалау құралдары, рефлексивті сұрақтар мен статистикалық механика курстарына арналған Jit (Jit) материалдар кіреді. Peer Instruction құралдарының төмендегідей бірқатар ерекшеліктері статистикалық физиканы оқытудың күрделі міндеттерін шешуді қолайлы етеді:

- Олар, физикадан білім беру саласындағы зерттеулерге негізделіп жасалған және когнитивті мәселелерге аса ерекше көңіл бөледі.

- Олар, студенттерде термодинамикалық процестер туралы физикалық ой қалыптасуы үшін визуализация құралдарын пайдаланады.

- Олар, оқу үдерісі кезінде үнемі студенттердің белсенді қатысуын қолдап, нақты жағдайда туындағанда не болуы мүмкін екендігін болжауды, содан кейін осы мәселені өз құрдастарымен бірге талқылауын сұрайды.

- Олар, статистикалық физиканың түрлі концепцияларын оқу кезінде студенттер кездесетін қиындықтарды жүйелі зерттеуге негізделген.

Clicker questions (Кликер сұрақтар). Кликерлер - бұл радикалды өзгерістер енгізбей-ақ, дәрістердің дәстүрлі курсына интербелсенділік қосудың қарапайым жолы. Олар студенттердің ізденісін және сөйлеуін, студенттердің ойларын білудің пайдалы құралы болып табылады [7].

Кликерлер пайдалануға немесе PI үшін жақсы сұрақтарды қайдан таба аламыз? Төменде кликерлер немесе *PI* үшін онлайн сұрақтар жинағының тізімін жинақтадық. Сіз сондай-ақ "ConcepTest", немесе "clicker question" деп жазу арқылы іздеп таба аласыз.

1) Learning Catalytics – каталитиканы зерттеу Гарвардта Эрик Мазур тобымен әзірленген. ConcepTests тесттерді қоса алғанда барлық деректер базасы бар Мазурдың тобымен қатар PI көптеген енгізушілерімен ұсынылады.

2) University of Colorado Concept Test database - Колорадо университеті тест деректер қорының тұжырымдамасы (физиканың барлық деңгейі бойынша) кликер сұрақтары мен курстың материалдары Колорадо университетінің (Боулдер) физика курстарының әр түрлі төменгі және жоғарғы бөлімдерінен алынған.

3) *Carl Wieman Science Education Initiative Course Materials system* – Карл Виман Ғылыми Бастама бойынша Оқу Материалдарының жүйесі (физика және басқа да көптеген ғылымдар үшін) Колорадо университетінің Ғылыми білім беру бастамасының

(CU-SEI) және британдық Колумбия университетінің Ғылыми білім беру бастамасының (CWSEI) материалдар курсының коллекциясы.

4) Physics clicker question sequences from Ohio State University – Огайо штаты университетінен физикалық кликер сұрақтар жиыны (физикаға кіріспе) Огайо штатының физикадан білім беру және зерттеу тобымен жасалған кликер сұрақтар болып табылады.

5) University of Maryland Peer Instruction question database - Мэриленд университеті PI сұрақтар дерекқоры (физика негіздері): ConcepTests Мэриленд университетінің физикадан білім беру және зерттеу тобы әзірлеген. Кез-келген адам осы сұрақтарға қол жеткізе алады.

Just-in-Time Teaching (қысқаша JiTT) – жаңа сабақтан бұрын студенттерге веб тапсырмаларды дер кезінде жіберу, жасату. Студенттер электронды түрде салынған веб-тапсырмаларға сабақ басталмас бұрын мұқият жауап береді, ал оқытушы студенттердің сұраныстарына сәйкес сабақты қалыптастыру үшін студенттердің материалдарын "дәл уақытында" оқиды. Бүгінгі күні (2004 жылғы маусым) JiTT стратегиясын қабылдаған АҚШ, Канада, Еуропа және Израильдің 100 мекемесінде 25 пән бойынша шамамен 300 оқытушы белгілі болып отыр. Көрсеткіш күн сайын артуда. Бұл институттардың құрамына орта мектептер, екі жылдық колледждер, төрт жылдық колледждер, кәсіби училищелер мен университеттер, үлкен және кіші, ауылдық және қалалық, жеке меншік және мемлекеттік мектептер кіреді [7].

Қорытындылай келе айтатынымыз, оқытылатын пән білімінің бір қыры оның фундаметтілігі болып табылады. Бұл жағдайда фундаменттілік тек пәнді меңгеру тереңдігін ғана емес, сондай-ақ пәнінің оқу жоспарындағы жүйелігін түсінуді білдіреді, сол жүйенің кем дегенде бір элементінің болмауы, ол бүкіл білімнің құндылығына әсер етеді. Сондықтан «Статистикалық механика» білімінің мазмұнын және білім алушылардың оқу танымдық ойлау жүйесінің логикалық-құрылымдық нұсқасын дидактика-методология принциптеріне сай һәм ғылыми танымның әдістемелеріне сай құрастырудың бірден-бір қажеттілігі туындайды. Біз сол қажеттіліктерді анықтап, зерттеп, анализдеп жеткізуге тырыстық.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қалиева К.М. (Жетекшісі), Әлемдік педагогикалық ой-сана. 10 томдық. – Алматы: «Таймас» баспа үйі, 2008. 4-том: Жаңа дәуірдегі педагогикалық ойлар (XVII – XVIII ғғ.).

2. Laura T., Gareth J., Jan N. Teaching physics in europe, Activities, Outcomes & Recommendations, of the *steps two* Project. – Bucureşti, Ars Docendi, 2011.

3. Jaynes E. T., The gibbs paradox. Department of Physics. – Washington University, 1996.

4. David T. Statistical Physics. – Cambridge, 2013.

5. Daniel A. Lecture Notes on Thermodynamics and Statistical Mechanics. – University of California, 2013.

6. Сармаса М. Основы статистической механики. – Алматы, «Қазақ университеті», 2006.
7. Teaching Methods and Materials: https://www.physport.org/methods/

IMPORTANCE AND FUTURE OF PEOPLE'S PEDAGOGICAL IN NATIONAL CANDIDATE

IBRAIMOV SAYAT
SUMENOV DANIYAR
Kazakh National Pedagogical University named after Abay

Annotation

Kazakh national pedagogics is an important part of the national consciousness, national dignity. This concept of respect for their nation, to give, to avoid its reputation in the eyes of others, as a representative of the nation as well as for his act always thought that qadiriniñ feelings and impulses travel. This concept of sensual shade. In other words, the person is a certain people feel tändilikti. Every man and of the citizen to feel certain that a representative of the nation. Affects the level of national awareness tändilikti. This is a significant characteristic of the people of all nationalities in the world. Tändilikti the nation is feeling warm tone for the country. People pedagogy - a source of education. A lot of time later, the importance of the treasury of the national pedagogical teaching tärbeniñ did not keep the original spin-parents, school organization, the main duty of teachers. Determination of the Company's concept of teaching people in all stages of historical development, the formation of a variety of scientific and pedagogical approaches to the problems of many scientists, teachers drew attention to the valuable comments, he said, left a legacy of life. Each generation of its young people are kind, honest, fair, respected elders, brave, sincere, honor a great dream is to grow, it will issue its decision on the way of life. Sorted using it for centuries, life experience-tested traditions, using teaching methods.

Folk pedagogy - part and parcel of the general spiritual culture. Analysis of Ibn Sina (Avicenna), al-Biruni, Jami, Khwarizmi, Dehlevi, Khayyam, Navoi, Farabi, Saadi and other educators shows that their ideas about education in particular is closely echoes the ideas and thoughts expressed in the monuments of folk pedagogy: in sayings , proverbs, tales, legends. Moreover, some traditions people directly connects with the actions, the life and work of great men. These scientists have expressed the ideas of humanism, stressed the need to inculcate the younger generation of high moral qualities, training them in the spirit of love of work, respect for elders, friendship and comradeship, truthfulness and honesty. Progressive democratic ideas of the great scholars and poets echoed in form and content to the ideas of folk wisdom, so they had a great influence on the formation of pedagogical culture of the peoples of Central Asia and Kazakhstan, while maintaining its relevance to the present day. Folk wisdom about education is an expression of a centuries-old culture and educational experience of family education of the people.

Summarize centuries of educational and cognitive attempt was formed as a national view of education. In recent years, issues of national pedagogy increasingly mainstreamed in solving

practical problems related not only to the traditions and customs of the Kazakh people, its culture, language problems, moral and spiritual values. This is due, among other circumstances, the adoption of the Declaration of Sovereignty of the Republic proclaimed its independence. Ideas became the republic's sovereignty permeate almost all forms of economic, political and ideological life of modern society. Folk pedagogy sets the task to show the mentality, the uniqueness of the language coming from the ancient traditional methods of training and education. No wonder they say: "If you want to learn a foreign nation, study its customs and traditions." This suggests that the study of the ideas of folk pedagogy in the development of education and in the works of Kazakh educators at the present stage is overdue. The foregoing allows us to formulate the research problem, how the idea of folk pedagogy embodied in the works of Kazakh educators in pre-revolutionary period and how they contributed to the development of education and training. The study of this problem is the goal of our research.

ҰЛТТЫҚ САНАНЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ХАЛЫҚТЫҚ ПЕДАГОГИКАНЫҢ МАҢЫЗЫ МЕН БОЛАШАҒЫ

Аңдатпа

Қазақ халық педагогикасында ұлттық сананың маңызды бір бөлігін ұлттық қадір құрайды. Бұл ұғым адамның өз ұлтын қадірлеу, сыйлау, өзгелердің алдында оның беделін түсірмеу, ұлт өкілі ретіндегі адамның өзінің үнемі қадірінің болуын ойлап әрекет етуі сияқты сезімдердің жетегінде жүруін көрсетеді. Бұл ұғымның сезімдік реңкі басым. Яғни, адамның белгілі бір ұлтқа тәнділікті сезінуі болып табылады. Ол әр адам мен азаматтың өзінің белгілі бір ұлттың өкілі екендігін сезінуін көрсетеді. Ұлтқа тәнділікті сезіну белгілі деңгейде оның әрекетіне әсер етеді. Бұл — дүние жүзіндегі елеулі ұлт өкілдерінің бәріне тән қасиет. Ұлтқа тәнділікті сезіну Отанға деген сезіммен үндес болып келеді. Халықтық педагогика - тәрбиенің қайнар бұлағы. Қаншама заман өтсе де, маңызын жоймаған халықтық педагогиканы тәлім–тәрбенің түп қазынасына айналдыру–ата-ананың да, мектеп ұйымының, мұғалімдердің де басты борышы. Қоғамның барлық тарихи даму кезеңдерінде халық педагогикасы жайлы ұғымды анықтау, әр түрлі ғылыми-педагогикалық көзқарастарды қалыптастыру проблемаларына көптеген ғалымдар, педагогтар көңіл аударды, құнды пікірлер айтты, өмірлік мұра қалдырды. Әр халық өзінің жас ұрпағы қайырымды, адал, үлкенді құрметтейтін әділ, ержүрек, ізгі ниетті, ар-ожданы мол болып өссін деп армандайды, бұл мәселені өзінің тұрмыс салтына байланысты шешіп отырады. Ол үшін ғасырлар бойы қолданып, сұрыпталып, өмір тәжірибесін сыннан өткен салт-дәстүрлерді, педагогикалық әдіс-тәсілді пайдаланып келеді.

РЕЗЮМЕ

Народная педагогика – составная и неотъемлемая часть общей духовной культуры народа. Анализ наследия Ибн Сины (Авиценны), Бируни, Джами, Хорезми,Дехлеви,

Хайяма, Навои, Фараби, Саади и других просветителей показывает,что их идеи о воспитании в частности тесно перекликается с идеями и мыслями, выраженными в памятниках народной педагогики : в поговорках, пословицах, сказках, преданиях. Более того некоторые предания народ непосредственно связывает с поступками, жизнью и деятельностью великих людей. Эти учёные выражали идеи гуманизма, подчёркивали необходимость привития

молодому поколению высоких нравственных качеств, воспитания их в духе любви к труду, уважения к старшим, дружбы и товарищества, правдивости и честности. Прогрессивные демократические идеи великих ученых и поэтов перекликаются по форме и содержанию с идеями народной мудрости, поэтому они

оказывали большое влияние на формирование педагогической культуры народов Средней Азии и Казахстана, сохраняя свою актуальность и до наших дней. Народная мудрость о воспитании является выражением многовековой педагогической культуры и опыта семейного воспитания народа.

Суммированная веками воспитательно-познаваемые попытки формировался, как национальный вид воспитания. В последнее время вопросы национальной педагогики чаще стали учитываться при решении практических задач, связанных не только с традициями, обычаями казахского народа, его культурой, языковыми проблемами, нравственно-духовными ценностями. Это связано, помимо других обстоятельств с принятием Декларации о суверенитете республики, провозглашением ее независимости. Идеи суверенитета республики стали пронизывать почти все формы экономической, политической и идеологической жизни современного общества. Народная педагогика ставит задачу показать особенности менталитета, своеобразие языка, идущие из глубины веков народные методы обучения и воспитания. Недаром говорят: «Если хочешь узнать чужой народ, изучи его обычаи и традиции». Это позволяет сделать вывод, что изучение идей народной педагогики в развитии образования и в творчестве казахских просветителей на современном этапе актуально. Сказанное выше позволяет сформулировать проблему исследования, каким образом идеи народной педагогики воплотились в творчестве казахских просветителей в дореволюционный период и насколько они способствовали развитию образования и воспитания. Изучение данной проблемы и является целью нашего исследования.

Халықтық педагогика дәуірдің небір қатал сыннан өтіп, жаңарып, жаңғырып, шым болаттай тіршілік тынысы және салт-дәстүрлері мен біте қайнасып, бірге жасасып келе жатқан қазына. Қазақ халқы ауыз әдебиетінің бай мұрасына баланың дамуына, жалпы тәлім-тәрбиеге ықпал жасайтын мол мүмкіндіктер бар. Бұл бай мұраны мұғалім баланың жас ерекшеліктеріне сай, ертегі, мақал-мәтелдер, шешендік сөздер, аңыз – әңгімелер және алуан түрлі салт-дәстүрлерді педагогикалық тұрғыдан іріктей алуы керек. Балаға ұлттық тәлім-тәрбиені дер кезінде беру, меңгерту – ұстаздың басты міндет.

Халық педагогикасының ескерткіштері халық ертегілерінде, аңыздарында, жырларында, мақал-мәтелдерінде сақталып, ұлттық салттары, дәстүрлері арқылы өзіндік көрінісін беріп отыр. Ал, халық педагогикасын зерттеуде орасан зор үлес қосқан ғалым-педагог Г.Н. Волков халық педагогикасы ұғымына мынадай анықтама береді: «Халық педагогикасы – халықтың ауыз әдебиетінде, салттарында, әдет-ғұрыптарында, ырымдарында, балалардың ойындары мен ойыншықтарында мәңгі сақталып қалған білім, педагогикалық мағлұматтар мен тәрбиелеу тәжірибесінің жиынтығы. Бұ әдетте, ауызша таралады. Халық педагогиаксы – халыққа қажет қасиеттерді қалыптастыру үшін пайдаланатын педагогикалық мақсатының, міндеттерінің, мазмұнының, әдіс-құралдарының, тәсілдерінің жиынтығы мен өзара байланысы».

«Халық педагогикасы» ұғымымен бірге «этнопедагогика» ұғымы да бар. Бұл ұғымды педагогикалық әдебиетке ең бірінші болып академик Г.Н. Волков енгізді. «Этнопедагогика – халықтың жасөспірім тәрбиелеу тәжірибесі туралы, олардың педагогикалық көзқарастары туралы, тұрмыс, отбасы, ру, тайпа, ұлт педагогикасы туралы ғылым. Этникалық педагогика тарихи жағдайда қалыптасқан ұлттық мінездегі ерекшеліктерді зерттейді. Сөйтіп, егер педагогикасы тәжірибеге және оны баяндауға қатысты болса, ал этнопедагогика теориялық ойлаудың, ғылымның өрісіне қатынасты болады». Қазақ халқының педагогикасының тереңінен тамыр тартқан арналарын зерттеген Қ.Жарықбаев «этнопедагогиканы» ұлттар мен ұлыстардың ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырған тәлімгерлік тәжірибесін зерттейтін ғылым ретінде таныса, С.Қалиев «халық педагогикасы» деп сол халықтардың ғасырлар бойы жинақтаған ұрпақ тәрбиесі жөніндегі ой-пікір, білім, тәжірибелердің жиынтығын айтады.

К.Қожахметова «этникалық» деген ұғымды тәрбиелеу және оқыту саласында дәстүр, тіл этникалық сана-сезім ерекшелігінде материалданған, этноерекшеліктерге, белгілерге зейін қою деп есептейді.

Қазақ халқының сан ғасырдан бері тәрбие жөніндегі өнегелі істері мен сөздері, тұрмысы, мәдениеті, өнері, өмір тәжірибесі халық педагогикасының асыл қазынасы болып келді. Қай заманда болмасын ұрпақ тәрбиесі адамзаттың парызы болды. Әрбір халық өзінің тарихы мен тәжірибесін жалғастыратын жас ұрпақты ғасырлар бойы тәрбие әдістері мен тәсілдерін қолданып, өмір тәжірибесі сынынан өткен әдептілік, сыпайылық, адалдық, инабаттылық, мейірімділік, қайырымдылық, еңбек сүйгіштік, үлкенді сыйлау, оған ілтипат көрсету сияқты қабілеттерді олардың бойына екті. Осылардың бәрі адамзат тәрбиесінде, оның ішінде жас ұрпақтың бойында ұлттық сана қалыптастыруда халық педагогикасының қандай роль атқаратындығын көрсетеді. Әрине, жастар бойында ұлттық сана қалыптастыруда тек ұлттық дәстүрлермен шектелуге болмайды. Сондықтан тәрбие ісі тиімді және нәтижелі болу үшін халық педагогикасына кешенді қараған жөн.

Ұлттық сана қалыптастыруда маңызды роль атқаратын халық педагогикасының құрамды бөліктері қазақтың салт-дәстүрі, ұлттық ойындар, мақал-мәтелдер, жұмбақтар, ауызша есеп, т.б. ерте заманнан бастап, жас өспірімдердің ой-өрісін, зеректігін, ұлттық

құндылықтарын дамыту және тапқырлығы мен шешендігін анықтау үшін тәрбие құралы ретінде қолданылып келді.

Ұлттық сананы қалыптастырудың үлкен бір саласы – қазақ халқының салт-дәстүрі болып табылады. Халықтың игі әдеттері дағдылана келе әдет-ғұрыпқа, әсерлі әдет-ғұрыптар салт-дәстүрлерге, халықтың өмірінде қалыптасқан салт-дәстүрлер салт-сана болып қалыптасқан. Халықтың салт-дәстүрлері рәсімдер мен жөн-жоралғылар, рәміздер, ырымдар мен тыйымдар, түрлі сенімдер арқылы өміоде қолданыс тауып келеді. Оның бәрі дамып, толысып, жаңарып отырады. Халықтың игі мәдени дәстүрлері: ізеттілік, қайырымдылық, мейірімділік, қонақжайлылық, имандылық, иманжүзділік – барлық мәдени үлгі-өнегелі іс-әрекеттердің көрінісі - әдеп деп аталады. Қазақ халқының осы игі дәстүрлерін айқындап, дәлелдей келе, халықты рухани тазалығы жағынан алып, қазақ халқын әдепті, яғни қайрымды, мейірімді халық деп атауға әбден болады. Бұл – ұлт мәдениетінің ең озық көріністері. Халықтық әдеп – ұлттық сананы қалыптастырудың өзекті арқауы десе де болғандай. Қазіргі уақытта бүкіл тарихи, мәдени адамгершілік, рухани құндылықтарымыз жаңа заман тұрғысынан қайта бағаланып отыр. Сонымен қатар төл мәдениетіміз, салтымыз, дәстүріміз, тіліміз, ұлттық намысымыз, табиғи ортамыз, ұлттық мәдениетіміз бекіп, жаңғырып, дамып келе жатырған кезінде «әр халықтың ұлттық өзгешелігін, ерекшелігін зерттеп біліп, тауып, шешіп қамту керек» деген талапты жүзеге асру әбден қажет.

Уақыт талабымен өмірге қайта оралған халықтық педагогиканың озық дәстүрлері бұл күнде отбасы, мектеп тәжірибесінен лайықты орын алал бастады. Халықтық педагогика, этнопедагогика мәселелерін этнография, этнопсихология, педагогика ілімдерімен қатар этнология, шығыстану, этнолингвистика ғылымдарымен де тығыз байланысты. Сол себепті халық педагогикасының бұлақ бастауы – көне наным-сенімдердің тәрбиелік сипаты басты назарға алынады. Оның асыл арналарын қоғамдық сананың түрлері мен категориялары арқылы жүйелеудің маңызы зор. Қоғамдық дамудың алғашқы сатыларында тәрбиелік ой – сана көне наным-сенімдермен аралас көрінеді. Оны ғылым тілінде халық педагогикасының синкреттік (толық дамыған жағдайы) белгісі деп атаймыз. Халықтың тәлімгерлік тәжірибесі өзінің синкреттік белгілеріне қарай екі салаға жіктеледі. Олар: идеологиялық және жанрлық синкретизм. Мұның алғашқысы тәрбиелік ой-сананың мифтік ұғымдардан ажырамай, рулық – тайпалық деңгейдегі көрінісін білдірсе, келесі түрі оның көне ұғымдардан бөлініп, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, ырым, кәде, жол-жоралғы т.б. жанрлық салаларға жіктеле бастағанын байқатады.

Халық педагогикасы арқылы ұлттық сана қалыптастыруда маңызды орын алатын, әрине, имандылық тәрбиесі.

Имандылық тәрбиесі – бұл халық педагогикасында дәстүрге, әдет-ғұрыпқа, байсалды мінез-құлыққа айналып, адам баасының өмір заңдылығы, жарғысы болып қалыптасқан. Имандылық тәрбиесі адам бойындағы адамгершілік қасиеттердің жиынтығы. Имандылық тәрбиесі жеке адам бойындағы қасиеттердің жиынтығы деп атап кеттік. Әрине, жағымды

қасиеттердің адамның рухани, психикалық дамуына болымды әсер ететіні белгілі. Солардың ішінде өз Отанын сүюшілік, оны жан-тәнімен қорғау, халқына берілгендік – адамның өмірінде өшпейтін, имандылық қасиеттердің бірі.

Игі әдеттердің өмір қолданысына айналуы - әдет-ғұрып, оның біржола өмір заңдылығына айналуы – салт-дәстүр деп аталады. Яғни дәстүр – қолданылмалы іс-әрекет. Ол қалыптасқан іс-әрекет ешкімнің «нұсқауынсыз» еркін мәжбүрлікпен орындалады. Өмірдің өркениетті дамуы дәстүрлердің толысып, не жаңарып отыруына себепші болады. Мысалы, қыз ұзату, үйлену тойлары толысып жаңарды да, ал «әмеңгерлік», «атастыру» салты бірте-бірте өмірге қолданылудан қалды.

Этнопедагогикадағы салт-дәстүрлердің ұлттық санаған сіңіп, біржола заңдандырылуы – салт-сана деп аталынады. Ұлттық санаға сіңіп, қалыптасқан салт-дәстүрлер сол ұлттың ой-санасының дәрежесін көрсетеді. Ұлттық сананың қозғаушы күші – ұлттық намыс, ұлттық абырой. Ол жеке тұлғалардың перзенттік борышты өтеу дәрежесіне сай өмірден өз көріністерін байқатады. Сондықтан әрбір әдет-ғұрыптың, салт-дәстүрдің салт-санаға әсер ететін тәрбиелік мәні зор.

Уақыт талабымен өмірге қайта оралған халықтық педагогиканың озық дәстүрлері бұл күнде отбасы, мектеп тәжірибесінен лайықты орын алал бастады. Халықтық педагогика, этнопедагогика мәселелерін этнография, этнопсихология, педагогика ілімдерімен қатар этнология, шығыстану, этнолингвистика ғылымдарымен де тығыз байланысты. Сол себепті халық педагогикасының бұлақ бастауы – көне наным-сенімдердің тәрбиелік сипаты басты назарға алынады. Оның асыл арналарын қоғамдық сананың түрлері мен категориялары арқылы жүйелеудің маңызы зор. Қоғамдық дамудың алғашқы сатыларында тәрбиелік ой – сана көне наным-сенімдермен аралас көрінеді. Оны ғылым тілінде халық педагогикасының синкреттік (толық дамыған жағдайы) белгісі деп атаймыз. Халықтың тәлімгерлік тәжірибесі өзінің синкреттік белгілеріне қарай екі салаға жіктеледі. Олар: идеологиялық және жанрлық синкретизм. Мұның алғашқысы тәрбиелік ой-сананың мифтік ұғымдардан ажырамай, рулық – тайпалық деңгейдегі көрінісін білдірсе, келесі түрі оның көне ұғымдардан бөлініп, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, ырым, кәде, жол-жоралғы т.б. жанрлық салаларға жіктеле бастағанын байқатады.

Қазақстан – ұлан-байтақ территориясы бар әлемдегі ең үлкен тоғыз мемлекеттің бірі. Жоңғар шапқыншылығынан бұрын қазақтар ең көп санды түркі халқы болған секілді. «Қазақ көп пе, масақ көп пе» деген түрікмен мәтелі осыны меңзейді. Халықтың өз ата – қонысында азшылыққа айналуы – қазақтар секілді өз тарихында әлденеше рет жойқын қасіретке ұшырап, тағдырдан көп теперіш көрген елде ғана болатын жәйт. Кең – байтақ атамекеннің әрбір қарыс сүйемін сан ғасыр бойы ата – бабамыз сыртқы жаудан сом білектің күшімен, ақ найзаның ұшымен қан төгісіп, жан берісіп қорғап, ұлтжандылық, отансүйгіштік рухын бойға сіңіруді келер ұрпаққа аманаттаған. Алайда тіршілік тезінен өткен, жастарды ұлттық үрдіске тәрбиелеуде маңызы бар көптеген дәстүрімізден де жазып қалғанымыз белгілі. Өмірдегі бар сүреңсіздік, адам бойына көлеңке түсіретін бүкіл

жаманшылық атаулы ата салтына, елдік дәстүріне солқылдақтықтан екені белгілі болып отыр. Ұлттық тәрбиеден қалып бара жатқан жастардың отаншылдық сезіміне де кесірі тиетінін өмір дәлелдеп береді. «Ата салтың – халықтық қалпың» дегендей, өз жұртының қадір – қасиетінен мәлімет беретін ғұрып қасиетпен, оған мейлінше құрметпен қарау – ұлтымызға, елдігімізге сын. Тындар құлаққа, көрер көзге, сезінер жүрекке танымал, басқа елдерде жоқ дәстүр өрнектері, ортақ мұралары, тұрмыс – тіршілігіндегі керемет салт – ғұрпы мақтаныш сезімін тудырып, жұртшылықты жалпы отаншылық пен елжандылыққа тәрбиелеуде маңызды міндет атқармақ. Қазақ халқының рухани тіршілігінде, қарттарды құрметтеу, үлкендерді сыйлау, балаларға жанашырлық, жастарға қамқорлық ету, ата – ананы ардақтау, әйелдерді аялау ізгі дәстүрге айналған. «Қасқа қатал, досқа адал болу» - қазақ халқының негізгі мінез – құлқы. Қазақ халқында тым ертеден келе жатқан көптеген әдет – ғұрыптар бар. Қазақ халқының салт-дәстүрінің ұрпақ тәрбиесіне қосар үлесі аса зор, мәні үлкен. Ендеше оқушыларымызға білім беру барысында ұлттық салт-дәстүрлерді пайдалану олардың ұлттық санасын қалыптастыруға мол үлесін қоспақ. «Баланы жастан» демекші, жастардың санасына халқымыздың тәрбие негізі, асыл қазынасы – салт-дәстүрлерін дұрыс жеткізе білсек, ертеңгі күні олардан зор ұлтжанды қазақ азаматы шығатынына кәміл сенуге болады.

Ұлттық тәрбие туралы идея бүгінгі күн талабы мен өмірлік қажеттіліктен туындап отыр. Қазақ елінің әлемдік кеңістікте өз жолын таңдауы әрбір қазақтың емін-еркін өмір сүруінің кепілі. Ол сөзсіз ұрпақтар қамы деген ұғыммен үндеседі. Ел болу, мемлекет құру сонау түркі заманынан желісі үзілмей келе жатқан ұлттық арман-аңсар. Ел болу – болашаққа ашылған даңғыл жол. Сол болашаққа ашылған даңғыл жолды ұлттық тәрбие арқылы жүруді үйренсек, ешкімнен кем болмайтынымыз анық. Бұдан шығатын қорытынды – ұлттық тәрбие идеясы ата-бабалар алдындағы – қарыз бен өкшебасар ұрпақтың алдындағы – парыз деп түсінуіміз керек. Яғни, парыз бен қарыздың түйісер тұсы осы ұлттық тәрбие деп білеміз. Сондықтан мұнда алдымен мемлекет жасауға ұйытқы болып отырған этнос пен мемлекеттің мүддесі қатар тұруға тиіс. Өйткені, біз бұдан былайғы кезеңде бүкіл адамзат баласы жасаған өркениеттермен қатар дамуға тиіс мәдениеттің (қазақ мәдениетінің) мүшесі болып саналамыз. Ендеше, адамзат баласының осы уақытқа дейін жасаған озық тәжірибелері мен жетістіктерін қолдан келгенше түгел игеріп, қажетімізге пайдалануымыз керек. Сондай-ақ, ағымдағы уақыттың талабы мен сұранысын қанағаттандырып отыру да ұлттық тәрбиедегі негізгі қағиданың біріне айналуға тиіс. Бұл үшін қазақ ұлтын қай тұрғыдан да жаңа дәрежеге, жаңа интеллектуалды сапаға көтеріп алу тиімді.

Бүгінгі қазақ ұлты – бұрынғы көшпенді тұрмысқа бейімделген дала халқы емес. Бүгінгі қазақ ұлты – бұрынғы “қызыл идеологияның” қыспағындағы бодан халық та емес; бүгінгі қазақ ұлты – өркениет орталығы саналатын қала халқына айналып, сапалық жағынан көп ілгеріледі, бүтіндей аграрлық жағдайдан гөрі, индустриялық-инновациялық мемлекет құруға көшіп отыр. Сонымен бірге “Мәңгі ел” ұлттық идеясымен қаруланған тәуелсіз

халық. Қазіргі кезде әлем жұртшылығы ұлы реформатор, ұлт лидері деп таныған Президентіміз Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың тікелей бастамасымен Үкімет осы бағытта үлкен мемлекеттік бағдарлама жасап, барлық деңгейдегі билік өкілдері елдің индустриялық-инновациялық даму жолына түсуін қатаң бақылауына алып, жіті қадағалап отыр. Мұның түпкі астарында да мемлекеттік идеядан туындаған ұлттық мүдде, ұлттық ұстаным жатыр.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Бөлеев Қ. Көшеров Н. Қазақ этнопедагогикасы. /Оқу бағдарламасы. –Жамбыл, 1993, 14 б.

2. Қалиев С., Молдабеков Ж., Иманбекова Б. Этнопедагогика. - Астана, 2005, 174 б.

3. Қожахметова К.Ж. Казахская этнопедагогика: методология, теория, практика. – А.:Ғылым,1998, 22 с.

4. Большая советская энциклопедия. Т 23, М: Сов.энциклопедия, 1976, 258 с.

5. Боданов Ж.Қ., Бөлеев Қ. Қазақтың халық педагогикасы. –Жамбыл, 1993, 264 б.

6. Тоқаев Қ. - Келешекті болжаған кемел жолдау. // Егемен Қазақстан. – 9 ақпан, 2010.

7. Пірәлиев С. Жоғарғы оқу орындарындағы оқу-тәрбие процесінде болашақ мұғалімдердің кәсіби бейімделуі //Қазақстан жоғары мектебі, №2, 2001

TÜRK KÜLTÜRÜNDE SAÇI GELENEĞİ

Prof. Dr. Mustafa TALAS
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi

ÖZET

Türk kültürünün kategorik özelliklerinden biri de düğünlerde ve toylarda gelinin ve damadın başının üstünden para, şeker, yemiş gibi unsurların saçılması ile ifadesini bulan "saçı geleneği"dir. Türk insanının dünyanın her bölgesindeki kültürel gruplarında görülen bu gelenek, önemli ve simgesel bir özellik taşımaktadır. Pozisyonlara göre saçılan unsurlar değişse de, fonksiyonunun aynı olduğu saçı geleneği, Türklüğün eğlence kültürünün göstergelerinden biri olarak bilinmektedir.

Gelin ve damadın attan ya da arabadan inip damat evine girerken başlarından damadın yakınları tarafından saçılması şeklinde uygulanan bu gelenek, düğünlerin seromonik yönlerinden birini anlatmaktadır. Özellikle çocukların toplaması şeklinde görüntüleri olan bu geleneğin para ile uygulananlarını çalgıcı ekibinin topladığı ve çocuklardan da toplayanların yine çalgıcı ekibine verdiği gözlemlenmektedir.

Türk kimliğinin eğlenceye dayalı örneklerinin en önemlilerinden biri olan saçı geleneğinin özgün bir gelenek olduğu söylenebilir.

Anahtar Sözcükler: Saçı, gelenek, kültür, düğün adetleri

Giriş:

"Türk Kültüründe Saçı Geleneği" adındaki bu çalışma ile Türk evlenme ve düğün adetlerinden saçı geleneğinin sosyolojik olarak analizi amaçlanmıştır. Çalışma, kültürün geleneklerle ilişkisi bağlamında teorik analiz yöntemi ile hazırlanmış bir araştırma olarak tasarlanmıştır.

İki bölüm olarak tasarlanmış olan bu bildirinin gelenek ve göreneklerin gözlemlenebilen unsurlar olarak yaşayan değişimlerden etkilenen boyutlarıyla birlikte ele alınışını içerdiği söylenebilir. Birinci bölümde sosyolojik olarak örf ve adetlerin izahı, ikinci bölümde ise Bir Türk Geleneği olarak saçı meselesinin değerlendirilmesi yapılmıştır.

Saçı geleneği ile ilgili olarak yapılan tarihsel sosyolojik analizler sonucunda Orhun Abidelerinden başlanıp, Kaşgarlı Mahmud, Ebulgazi Bahadır Han, Ziya Gökalp, Mehmet Eröz'e kadar süregelen silsilede tatmin edici yaklaşımlar ile karşılaşıldığı söylenebilir. Ayrıca uzay çağının yaşandığı günümüzde bile Çin'den Adriyatik'e Bütün Türk Yurtlarında varlığını sürdürdüğü rahatlıkla söylenebilir. İster para, ister kıymetli maden ve isterse şeker-çikolata ve yemiş gibi örnek malzemeleriyle Türk düğünlerinin ayrılmaz parçalarından birinin "saçı geleneği" olduğu bir gerçektir. Bütün bunların yanı sıra bu geleneğin Türklüğü diğer

milliyetlerden ayırdeden kültürel kodlardan olduğu da önemli bir ayrıntıdır. Komşu kültürlerde var olması, Türklükle etkileşim halinde olmaktan kaynaklı bir realite olarak öne sürülebilir.

Bu aşamada sosyoljik anlamda örf ve adetlerin ne anlama geldiği konusunu ele almakta büyük yarar olacaktır.

1. Sosyolojik Olarak Örf ve Adetler

Toplumsal hayatı düzenleyen kurallar sistemine hukuk adı verilmektedir. Hukuk sistemi toplumsal yapıların olmazsa olmaz alt sistemlerinden biri olarak işlev görmektedir. İnsanların varlıklarını devam ettirebilmeleri, devam ederken sorunlarla karşılaşmalarının engellenmesi hukuk sisteminin işleyişine bağlı olmaktadır. Hukuk sistemi insanları diğer insanlara karşı ve coğrafyayı insana karşı koruyabilen toplumsal kurumlar olarak öne çıkan vaziyette toplumsal alt sistemlerdir.

Toplumsal alt sistemlerden olan hukuk sisteminin yazılı hukuk ve yazısız hukuk şeklinde iki türü bulunmaktadır. Birincisi ile ilgili anayasa, siyasi partiler kanunu, borçlar kanunu, medeni kanun, ceza kanunu, tüzükler ve yönetmelikler gibi toplumda insanlara rehberlik eden örnekler mevcuttur. İkincisi ise örf ve adetlerdir. Toplumlarda var olan yazısız hukuk kaidelerine örf ve adetler denmektedir(Eröz, 1983:125).

Milletlerin milli seciyesi denilebilecek olan milli benlik ve kimliğini adına töre de denilebilecek örf ve adetler teşkil etmektedir(Arsal, 1955:81-86). Toplumların binlerce yıllık yaşam deneyimlerinin ürünü olan bu unsurlar toplumsal yapıları başka toplumsal yapılardan net çizgilerle ayırt eden bir yapıya sahiptir. Ayrıca coğrafik olarak ne kadar geniş bir alana yaılmış olursa olsun, milletlerin bu tür özellikleri her yaşadıkları bölgede kendini gösteren bir yapıda olmaktadır(Tuna Turhan, 2006:149).

Örf ve adetler yazılı hukuk kuralları kadar toplumda yol gösterici, kılavuzluk edici kurallar sistemi olarak toplumsal düzende rolleri bulunmaktadır. Toplumdaki sosyal kontolü sağlayan bu kurallar toplumların sigortası olarak görev üstlenmektedir. Bu yazısız hukuk kurallarından yaptırım gücüne sahip olanlarına örf, çok fazla yaptırım gücü olmayanına ise adet denmektedir. Örflere büyüklerin ellerini öpmek, bayrağa ve Türk büyüklerine saygı, İstiklal Marşı'na saygı örnek olarak verilebilirken; eşikten bismillahsız geçmemek, Cuma geceleri tırnak kesmemek, askere gidenlerin arkasından su dökmek, evlilik-nişan ve düğün adetleri vs. gibi adet örnekleri takdim edilebilir.

Evlenme ve düğün adetleri konusu kültürel kodlardan sayılmaktadır. Bir toplumu esaslı bir biçimde diğerlerinden ayrılmasında etkili olan ölçütlerdendir. Millet olabilmenin tipik göstergeleri arasında evlenme ve düğün adetleri de bulunmaktadır.

Türk evlenme ve düğün adetlerinin ilginç örneklerinden biri olan "saçı geleneği", bu bildirinin araştırma konusunu teşkil etmektedir. Antropolojik olarak milletleri çeşitlendiren ve farklı gösteren emareler olarak ele alınacak olan evlenme ve düğün adetlerinin Türklere has örneklerinin sadece bir boyutunu teşkil eden saçı geleneği sosyolojik ve sosyal antropolojik olarak analiz edilmesi gereken hususiyetlerden olma vasfını taşımaktadır.

Millet olarak kalabilmenin kültürel kodların farklılığını ve varlığını korumasına bağlı olduğuna bakılacak olunursa, bu meselenin önemi daha iyi anlaşılabilecektir.

Bu önemin farkındalığının bir örneği olan çalışmanın bu aşamasında saçı hususunu analiz etmek gerekecektir.

2. Bir Türk Geleneği Olarak Saçı Meselesi:

Gelinin üzerinden susam, buğday, darı ile karışık bozuk para atılarak çoğunlukla çocukların olmak kaydıyla, insanların toplaması için "saçı saçılması" söz konusu olur. Uğur getireceği düşüncesiyle yaşlıların bile para kapma yarışına girdiklerine tanık olunur. Bu saçı saçma geleneğinde saçılan darı gibi unsurlardan kaynaklı olarak "darısı başına" anlayışının geliştiği söylenir. Bu çok eski milli geleneğin temel çıkış noktasının şamanizm kaynaklı olduğunu öne süren biliminsanları bulunmaktadır. Abdulkadir İnan, Şamanist ve Müslüman Türklerde evlenme törenlerinde müşterek olan şamanizm unsurunun gelinin geldiği gün başına saçı saçılması olduğunu öne sürmektedir. Bu saçı, her devirde topluluğun üretimini yaptığı en önemli ürünlerden olmaktadır(Kurtoğlu, 2009:90). Avcılık devrinde avın kanı, yağı ve eti; çobanlık devrinde süt, kımız ve hayvanların yağı; çiftçilik devrinde darı, buğday ve muhtelif meyveler saçı olarak kullanılmıştır. Yine İnan'a göre, saçı, yabancı soya gelin olan bir kızın kocasının soyunun ataları ve koruyucu ruhlarının kabul etmesi için yapılan bir kurban ayininin kalıntısıdır(İnan, 1995:167).

Şamanist inanışa göre, bütün kainat insanlara faydalı ve zararlı (iyi ve kötü) ruhlarla doludur. Onların, hayat ve tabiatta oynadıkları rol bu inanışa göre çok önemlidir(Köksal, 1996:75).

Aynı geleneği bazı Osmanlı padişahlarının çeşitli törenlerinde, bayram kutlamalarında kullandıkları görülmüştür. Bu törenlerde, padişahın önünde paraların serpilmesi söz konusu olmuştur. Timur'un zaferlerden sonra Semerkand'a dönüşünde kendinin ve mahiyetindekilerin başına altın ve paralar serpilmesi de bu geleneğin örnekleridir.

Saçı geleneğinin Çin'den Adriyatik'e kadar yayılmış olan bütün Türk ellerinde binlerce yıldır varlığını devam ettiren ve aslında Türklerin diğer milletlerden farklı şekilde yaşamlarında buna yer vermesinden dolayı çok önemli ve köklü bir Türk geleneği olduğu anlaşılmaktadır. Saçı geleneği, gerçekten önemli bir kültürel kod olarak varlığını sürdüren Türk töresinin alt örneklerinden biri olma vasfına sahiptir. Günümüz koşullarında şekil olarak değişse de bütün Türk yurtlarında varlığını fonksiyonel olarak sürdürmekte olan bir gelenektir. Bu geleneğin daha ayrıntılı bir biçimde çeşitli uygulamalı çalışmalarla desteklenmesi de gerekmektedir. Belki çok yönlü ve karşılaştırmalı araştırma örnekleri ile yapılması daha anlamlı olacaktır. Çalışmamızın bu tür araştırmalara feyiz kaynağı olabilecek bir başlangıç olması amaçlanmıştır.

Sonuç

Türklerin sosyal sistemlerinde geçmişten bugüne yaşayan yazısız hukuk kurallarına töre diyebilmek mümkündür. Sosyolojik anlamda töreye örf ve adet de denmektedir. Toplumda var

olan yaşam biçiminin ürünü olarak yol gösterici kurallar sistemine örf ve adet denmektedir. Bunlara yazısız hukuk kuralları da denmektedir.

Toplumda çok önemli işlevlere sahip olan yazısız hukuk kuralları dediğimiz örf ve adetlerin yaptırım gücü kuvvetli olanlarına örf, bu açıdan çok önemli bir güze sahip olmayanlarına adet denmektedir.

Yaptırım gücü fazla olmayan ama toplumda yaşamın sürdürülmesine katkıda bulunan adetlerin toplumlar açısından vazgeçilmezliği söz konusudur. Toplumun içinde yaşayan insanların rehberi gibi çalışan bu kuralların bir çeşidi de evlilik adetleridir. Evlilik ve düğün adetleri çok çeşitli ve geniştir. Bu adetlerin Türklere has olan numunelerinden biri de saçı geleneğidir. Bu gelenek gelin attan ya da arabadan indirilirken başından atılan yemiş ve para karışımından mürekkeptir. Geline uğur getireceği düşüncesiyle yapılan bu adetin, farklı malzemelerden oluşan tezahürleri olsa da, Çin'den Adriyatik'e Türklerin yaşadığı bütün coğrafyada benzer anlayışlarla var olduğu söylenebilir. Binlerce yıllık bir Türk geleneği olan saçı geleneğinin Türkler adına bir kültrel kod olduğu söylenebilir.

Geleneklerden dayanışmayı arttırıcı olanların yaşatılmasının toplumsal yapıya fayda getireceği açıktır. Bu gelenek de bu türden geleneklerden olduğu için yaşatılması ve yeni nesillerce anlaşılması anlamlı olacaktır.

Kaynaklar

Arsal, Sadri Maksudi (2018) Milliyet Duygusunun Sosyolojik Esasları, Ötüken Yayınları, İstanbul

Eröz, Mehmet (1983) Milli Kültürümüz ve Meselelerimiz, Doğuş Yayınları, İstanbul.

İnan, Abdulkadir (1995) Tarihte ve Bugün Şamanizm, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Köksal, Hasan (1996) "Türk Düğünlerinde "Saçı" Geleneği, Buna Bağlı Ritler, Pratikler", Bilig, Bahar, s.75-81.

Kurtoğlu, Orhan (2009) "Klasik Türk Şiirinde Saçı Geleneği", Millî Folklor, 2009, Y›l 21,

Say› 81, s.89-99.

Tuna Turhan, Sibel (2006) "Türk Dünyasındaki Düğünlerde Koltuklama ve Kırmızı Kuşak

Bağlama Geleneği", Bilig, Yaz, Sayı:38, s.149-158.

BEŞİNCİ SINIF ÖĞRENCİLERİNİN MADDE VE DEĞİŞİM ÜNİTESİ KAVRAMLARI ARASINDAKİ İLİŞKİLERİ ANLAMA DÜZEYLERİNİN BELİRLENMESİ

Dr. Salih GÜLEN
University of Muş Alparslan https://orcid.org/0000-0001-5092-0495

Merve BALKAYA
Milli Eğitim Bakanlığı / Muş / Turkey

ÖZET

Fen eğitiminde kavramlar ve kavramlar arasındaki ilişkilerin anlaşılması son derece önemlidir. Konunun birey tarafından öğrenilmesi, bu kavram ve kavramlar arasındaki ilişkilerin anlaşılması ile mümkündür. Bu araştırmanın temel amacı ortaokul beşinci sınıf öğrencilerinin Madde ve Değişim ünitesi kavramları arasındaki ilişkileri anlama düzeylerinin belirlenmesidir. Araştırmada karma yöntem kullanılmıştır. Karma yöntemde hem nitel hem de nicel veriler ile araştırma problemlerinin çözümünde eksik yönlerin kapanması hedeflenmiştir. Nitel ve nicel veriler beraber toplanmıştır. Araştırmada benzeşik (homojen) örneklem kullanılmıştır. Benzeşik örneklemdeki amaç verilerin etkili bir şekilde toplanabilmesi için benzer özellikteki grupların bir konudaki durumunun belirlenmesidir. Nitekim araştırma 2018-2019 eğitim öğretim sezonunda Doğu Anadolu Bölgesindeki bir devlet okulunda 5. sınıf öğrencileri ile yapılmıştır. Nicel verilerin toplanmasında boşluk doldurmalı kavram haritası formu kullanılmıştır. Nitel veriler ise tam yapılandırılmış görüşme formu ile toplanmıştır. Araştırmaya gönüllülük ilkesine bağlı olarak toplamda 124 öğrenci katılmıştır. Verilerin analizinde; betimsel ve içerik analizleri ile frekans ve yüzde değerleri gibi teknikler kullanılmıştır. Yapılan betimsel analiz sonucunda; en çok tekrar eden ilk üç ifadenin "deney yaparak", "ısı alış-verişi olur" ve "madde hal değiştirir" olduğu belirlenmiştir. İçerik analizi ile öğrenciler, maddenin hal değişimini deney yaparak ve hal değişim diyagramı kullanarak gösterebileceklerini belirtmişlerdir. Bir maddeyi başka bir maddeden ayırt edebilmek için duyu organlarını veya bir maddenin kaynama-donma-erime noktası ve katı-sıvı-gaz gibi özelliklerini kullanabildiklerini ifade etmişlerdir. Son olarak farklı sıcaklıktaki maddeler arasında ısı alış-verişi olduğunu ve madde ısı veya sıcaklığın etkisi ile ya hal değişimine ya da genleşme-büzülmeye uğradığı belirtilmiştir. Ayrıca nicel verilerin analizi ile öğrencilerin Madde ve Değişim ünitesi kavramları arasındaki ilişkiyi anlama düzeylerinin "iyi" seviyede olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlara paralelinde öneriler sunulmuştur.

Anahtar kavramlar: Madde ve değişim, Kavramlar, İlişkiler, Hal değişimi

Giriş

Fen bilimleri dersi doğayı ve doğa olaylarını anlamamızı sağlayan bir bilimdir. Birey bu bilimde araştırıcı, keşfedici ve sorgulayıcı kimliği ile şüphe ve merak duygularını kullanarak doğal dünyayı ve sahip olduğu çeşitliliği anlamaya çalışır (Çaycı, 2007; Doğru ve Kıyıcı,

2005). Bu bilim sayesinde yaşanılan evren, canlılar, fiziksel ve kimyasal olaylar öğrenilmektedir. Öğrenilen bir diğer konu ise madde ve değişim konusudur. Tanecikli yapısı kütlesi ve hacmi ile madde, doğada sahip olduğu değişim haliyle ilgi ile öğrenilen bir konudur. Mevcut fen bilimleri müfredatında her sınıf düzeyinde yer alan bu konu, beşinci sınıflarda Madde ve Değişim ünitesi adı altında ele alınmaktadır. Bu ünitedeki temel amaçlardan biri öğrencinin madde ve değişimi konusunu ilgili kavramları anlamlı bir şekilde aralarındaki ilişkileri ile beraber öğrenmelerini sağlamaktır **(**MEB, 2018**).**

Bilginin temel yapı taşları olan kavramlar, benzer veya farklı obje ve olayların kelime ya da isimle ifade edilme şeklidir (Çaycı, 2007; Kaptan, 1999). Öğrenilen konunun temel taşları olan kavramlar, konunun anlaşılmasındaki rolü oldukça büyüktür. Konu içinde geçen her bir kavramın tanımlanması, birbirleri ile olan ilişkilerinin açık ve net bir şekilde belirtilmesi, günlük hayattaki yeri ve kullanımı hakkında örneklendirilmesi gerekmektedir **(**Uzun, 2010). Kavram öğretimi olarak adlandırılan bu süreç konunun anlaşılmasını ve hatırda tutmasını sağlamaktadır (Köksal, 2006). Fen kavramları genel itibari ile çoğunlukla soyut ve ulaşılması zor kavramları içermektedir. Bu kavramların öğrenilmesinde çeşitli zorluklar yaşanmaktadır (Ekmekçioğlu, 2007). Özellikle bazı kavramların karmaşıklığı ve ilişki içinde olduğu kavramlar ile bir bütünü tamamlamasından dolayı öğretimi sırasında ekstra özen gösterilmesi gerekmektedir (Ayvacı ve Devecioğlu, 2002). Kavram öğretiminde kavramların tanımlanması, aralarındaki ilişkilerin belirlenmesi ve gösterilmesinde kavram ilişkilendirme araçları kullanılmaktadır.

Kavram ilişkilendirme araçları, öğrencinin kavramı tanımasını, özümsemesini ve düzenlenmesinde yardımcı olan araçlarıdır. Ayrıca bu araçlar kavramlar arasındaki ilişkiyi öğrenmede ve kavramın kullanılmasında rehberlik etmektedirler (Kırkılıç, Maden, Şahin ve Girgin, 2011). Kavram ilişkilendirme tablosu, kavram hacmi, kavram ağı ve kavram haritası başlıca kavram ilişkilendirme araçlarıdır (Gülen, 2016; 2018). Bu araçların çoğunluğunun literatürde çalışma örneklerine rastlamak mümkündür. Nitekim en çok kullanılan kavram ilişkilendirme aracı olan kavram haritası; öğrenilen kavramların neler olduğu ve bu kavramlar arasında nasıl bir bağ olduğunu gösteren görsel planlama olarak düşünülebilir (Temelli, Arlı, Biber ve Kurt, 2011).

Yapılan literatür taramasında kavramlar arasındaki ilişkileri belirlemede kavram haritasının kullanıldığı örnek çalışmalara ulaşmak mümkündür (Candan, Türkmen ve Çardak, 2006; Ekmekçioğlu, 2007; Kırkılıç ve ark., 2011; Temelli ve ark., 2011). Bunun dışında Madde ve Değişim ünitesine yönelik yapılan literatür taramasında Şaşmaz Ören ve arkadaşları (2011) Madde ve değişim ünitesine yönelik hazırladıkları materyalin beşinci sınıfları kapsamadığı tespit edilmiştir. Son olarak Canbazoğlu, Demirelli ve Kavak'ın (2010) madde ve değişim ünitesini kapsayan nitel bir çalışmalarına rastlamıştır. Bu çalışmaların dışında beşinci sınıf düzeyinde Madde ve Değişim ünitesini kapsayan ve kavramlar arası ilişkileri anlama düzeyi ile ilgili karma yöntem çalışmasına rastlanmamıştır. Bu çalışmada öğrencilerin kavramlar arasındaki ilişkiyi anlama düzeylerinin belirlenmesinde hem nitel hem de nicel yöntemler beraber kullanılmıştır. Kavramlar arasındaki ilişkiye yönelik elde edilen nicel sonuçların nitel verilerle desteklenmesi sağlanıp, verilerin daha objektif ve bilimsel olması hedeflenmiştir.

Araştırmanın amacı

Bu araştırmanın temel amacı ortaokul beşinci sınıf öğrencilerinin Madde ve Değişim ünitesi kavramları arasındaki ilişkileri anlama düzeylerinin belirlenmesidir. Bu kapsamda aşağıdaki soruların cevabı aranmıştır.

1. Öğrenciler kavramlar arasındaki ilişkileri nasıl ifade etmektedirler?
2. Öğrencilerin kavramlar arasındaki ilişkileri belirtmedeki başarıları hangi düzeydedir?

Yöntem

Araştırmada karma yöntem kullanılmıştır. Karma yöntemde hem nitel hem de nicel veriler ile araştırma problemlerinin çözümünde eksik yönlerin kapanması hedeflenmiştir (Büyüköztürk, 2009; Çepni, 2010; Yıldırım ve Şimşek, 2013). Araştırmada nitel veriler, nicel veriler ile beraber toplanmıştır.

Katılımcılar

Araştırmada benzeşik (homojen) örneklem kullanılmıştır. Benzeşik örneklemdeki amaç verilerin etkili bir şekilde toplanabilmesi için benzer özellikteki grupların bir konudaki durumunun belirlenmesidir (Creswell, 2013). Nitekim araştırma 2018-2019 eğitim öğretim sezonunda Doğu Anadolu Bölgesindeki bir devlet okulunda 5. sınıf öğrencileri ile yapılmıştır. Araştırmaya gönüllülük ilkesine bağlı olarak toplamda 124 öğrenci katılmıştır (Kavram haritası formuna tüm öğrenciler katılırken tam yapılandırılmış görüşme formunu 10 öğrenci boş bırakmıştır. Ayrıca 13 öğrencinin forma verdikleri cevaplar değerlendirmeye alınmamıştır). Katılımcıların sosyo ekonomik durumlarının benzer olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca katılımcıların 2018-2019 eğitim öğretim sezonunun birinci döneminde Madde ve Değişim ünitesini tüm kavramları ile öğrendikleri ve kavramlar arasındaki ilişkileri öğretmenleri rehberliğinde sınıf içinde tartışmış ve öğrenmiştirler.

Veri toplama araçları

Nicel verilerin toplanmasında boşluk doldurmalı kavram haritası formu kullanılmıştır. Bu formun kullanılma amacı öğrencilerin kavramlar arasındaki ilişkileri belirtmedeki başarı düzeylerini tespit edebilmektir. Formda 10 adet boşluk bulunmakta ve kullanılması gereken kavramlar formun alt bölümünde belirtilmiştir. Nitel veriler ise tam yapılandırılmış görüşme formu ile toplanmıştır. Bu formda öğrencilerin sorulara verdikleri cevaplar analiz edilerek kavramlar arasındaki ilişkileri sorgulanmıştır.

Tam yapılandırılmış görüşme formunda aşağıdaki sorular kullanılmıştır.

1. Maddenin nasıl hal değiştirdiğini göstermeniz gerekirse nasıl bir işlem yaparsınız?
2. Bir maddeyi başka bir maddeden nasıl ayırt edersiniz?
3. Isı ve sıcaklık arasındaki farkları yazabilir misiniz?
4. Sıcaklıkları farklı iki maddeyi karıştırırsanız neler olabilir? Açıklayınız.
5. Isı maddeyi nasıl etkiler? Günlük hayattan örneklerle açıklar mısınız?

Verilerin analizi

Çalışmada kullanılan ölçme araçlarının verileri Microsoft Excel programının yardımıyla analiz edilmiştir. Betimsel ve içerik analizleri ile frekans ve yüzde değerleri gibi teknikler kullanılmıştır.

Boşluk doldurmalı kavram haritası formunda yapılan her bir doğru 1 puan olarak değerlendirilmiştir. Toplamda 10 boşluğun kavramlarla doldurulması gerekmektedir. Sonrasında bu notlar yüzlük not sistemine dönüştürülmüştür.

Tam yapılandırılmış görüşme formu verileri öğrencileri Madde ve Değişim kavramları arasındaki ilişkileri belirtme düzeylerinin belirlenmesi açısından hem betimsel hem de içerik olarak analiz edilmiştir. Her iki analiz yöntemi ile elde edilen veriler bulgular bölümünde sunulmuştur.

Boşluk doldurmalı kavram haritası formundan elde edilen puanlar Tablo 1'de verilen kriterlere göre değerlendirilmiştir.

Table 1. Puanların yorumlama değer aralığı

Sıra	Değer	Kavram haritası için değer aralığı
1	Çok kötü	00.01 - 20
2	Kötü	20.01 - 40
3	Orta	40.01 - 60
4	İyi	60.01 - 80
5	Çok iyi	80.01 - 100

Tablo 1'de görüldüğü gibi kavram haritası formundan elde edilen puanların yorumlanabilmesi için bir değer aralığı belirlenmiştir. Daha hassas bir yorumda bulunabilmek için 100 puan beş eşit parçaya bölünmüştür. Buna göre çok kötü (00.01-20), kötü (20.01-40), orta (40.01-60), iyi (60.01-80), çok iyi (80.01-100) gibi değerler bulunmaktadır.

Güvenirlik ve Geçerlilik

Araştırmada güvenirlik çalışmaları kapsamında örneklem grubun durumu ayrıntılı belirtilmiş, var olan roller açıklanmış, kavramsal çerçeve ile veri toplamı ve analizi sunulmuştur. Ayrıca bu veriler betimsel analiz ve içerik analizleri ile desteklenmiştir (Glesne, 2013). Kullanılan tam yapılandırılmış görüşme formu uzman görüşü alınarak hazırlanmıştır. Analizlerinde ders öğretmenlerinden yardım alınmıştır. Yapılan kodlamalar ve puanlamalar için Miles ve Huberman (1994)'ın formülü kullanılarak güvenirlik hesaplanması yapılmıştır. Bu hesaplamaya göre çalışmanın genelinde % 87 oranında güvenirli kodlama yapılmıştır. Nitekim Miles ve Huberman (1994) göre % 80 ve yukarısı güvenilir olarak kabul edilmiştir (Arık ve Yılmaz, 2017). Araştırmanın geçerliliğini sağlamada yapılan betimsel ve içerik analizinde direkt alıntılara yer verilerek araştırma sonuçlarının doğruluğu gösterilmiştir (Merriam, 2013). İçerik analizinde kullanılan kodlar ile yorumlamalar derinlemesine yapılmıştır. Katılımcıların isimleri kodlanarak sunulmuştur. Ayrıca kavram haritasının hazırlanmasında kapsam geçerliliği açısından konu kazanımları dikkate alınmıştır. Yapı, görünüş gibi geçerlilik değerleri de uzman görüşü alınarak sağlanmıştır (Yıldırım ve Şimşek, 2013).

Bulgular

Araştırmada hem nitel hem de nicel ölçme araçları ile toplanan veriler aşağıda sunulmuştur. Verilerin sunumunda araştırma problemlerinin önceliğine dikkat edilmiştir.

Araştırmada kullanılan tam yapılandırılmış görüşme formu analizi sonucunda elde edilen veriler aşağıda sunulmuştur. Yapılan betimsel analiz sonucunda en çok kullanılan ifadeler Tablo 2'de belirtilmiştir.

Tablo 2. En çok tekrar edilen İfadeler

Sıra	İfadeler (N:101)	Frekans (f)	Yüzde (%)
1	Deney yaparak	61	60,40
2	Isı alış-verişi olur	48	47,52
3	Madde hal değiştirir	44	43,56
4	Isı bir enerji türüdür.	38	37,62
5	Sıcaklık bir enerji türü değildir.	28	27,72
6	Duyu organlarının kullanımı	28	27,72
7	Kaynama, donma ve erime noktası	23	22,77
8	Katı-sıvı-gaz	21	20,79
9	Sıcaklık termometre ile ölçülür	19	18,81
10	Hal değişim diyagramı çizimi	17	16,83

Tablo 2'de görüldüğü gibi en çok tekrar eden ifadeler verilmiştir. Bu ifadelerin ilk üçü sırasıyla "deney yaparak", "ısı alış-verişi olur" ve "madde hal değiştirir" olduğu görülmektedir. Bu tabloda katılımcıların en çok kullandıkları ifadelerin ortalamaya çok yakın olması hatta çoğunlukta olan ifadelerin olması ünite kavramları ve aralarındaki ilişkileri belirtiklerini göstermektedir.

Tablo 3. Tema-kategori istatistiki verileri

Tema-Kategori (N:101)		Frekans (f)	Yüzde (%)
Tema 1	**Maddenin hal değişimi gösterimi**		
Kategori 1	Deney yaparak	61	60.40
Kategori 2	Hal değişim diyagramı çizimi	17	16.83
Tema 2	**Maddenin ayırt edici özellikleri**		
Kategori 1	Duyu organlarının kullanımı	28	27.72
Kategori 2	Kaynama, donma ve erime noktası	23	22.77
Kategori 3	Katı-sıvı-gaz	21	20,79
Tema 3	**Isının maddeye etkisi**		
Kategori 1	Isı alış-verişi olur	48	47,52
Kategori 2	Madde hal değiştirir	44	43,56
Kategori 3	Madde genleşme-büzülmeye uğrar	13	12,87

Tablo 3'te yapılan içerik analizi sonucunda elde edilen tema ve kategoriler gösterilmiştir. Buna göre "maddenin hal değişimi gösterimi", "maddenin ayırt edici özellikleri" ve "ısının maddeye etkisi" olmak üzere 3 tema altında analiz edilmiştir. Yapılan içerik analizi tema-kategori ve kodları ile aşağıda sunulmuştur.

Maddenin Hal Değişimi Gösterimi

Bu tema altında 2 adet kategori sunulmuştur. Bu kategoriler alıntıları ile aşağıda sunulmuştur.

Deney yaparak

Bu kategoride katılımcıların maddenin hal değişimini nasıl gösterebileceklerine yönelik alıntıları aşağıda sunulmuştur.

Ocağın üzerine çikolata bırakır erimesine bakarım (K7).

Suyu dolaba koyup dondururum böylece gösteririm. Bu sıvı maddenin katı hale geçmesidir (K17; K59).

Maddeyi ısıtır, sıvıdan gaza ya da sıvıdan katıya dönüşümünü yaparım (K36).

Buz alıp tavaya koyarım, tavayı soba üstüne koyarım ve sobayı yakarım. Buz erir. Büyük bir bardağa su koyar dolaba koyarım ve donar (K48).

Suyu kaynattığımda baloncuklar (gaz) olur. Sonra onu buzdolabına herhangi bir soğuk yere koyarım ve buz olur (K63).

Bir bardağa su koyup güneş önüne koyarsak su zamanla buharlaşır (K79).

Bir bardak suyu dolaba koyarsak donar ve dolaptan çıkartırsak erir (K97).

Ben çocuklara deney yaparak anlatırım. Buza kaynar su vererek buzu ısıtırım ve çocuklara böyle anlatırdım (K100).

Yukarıdaki alıntılardan da anlaşıldığı gibi katılımcılar; çikolatanın "*erimesi*", suyun "*dondurulması*", buzun tavada "*ısıtılması*", suyun "*kaynatılması*" ve suyun "*buharlaştırılması*" gibi "*deneylerle*" maddenin hal değişiminin gösterilebileceği belirtilmiştir. Genel olarak katılımcıların deneyler yaparak maddenin hal değişimini gösterebildikleri söylenebilir.

Hal değişim diyagramı çizimi

Bu kategori altında katılımcılar maddenin hal değişimini diyagram çizimi ile ifade etmişlerdir. Söz konusu diyagramlar aşağıda sunulmuştur:

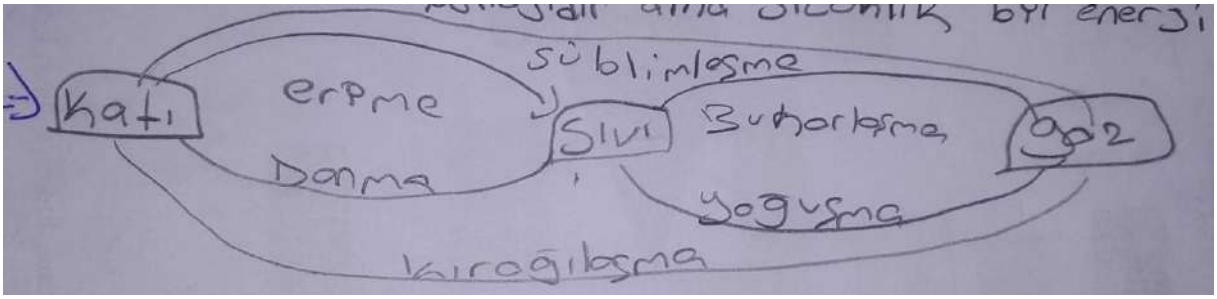

Resim 1. K1 katılımcının çizimi

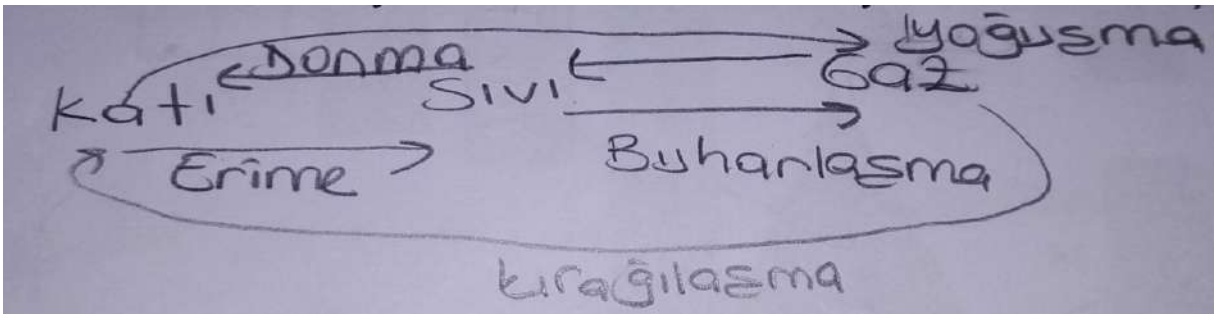

Resim 2. K61 katılımcının çizimi

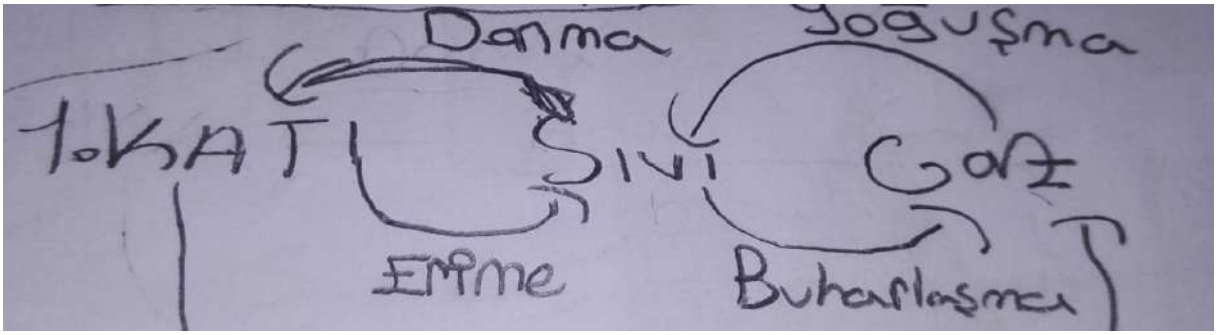

Resim 3. K77 katılımcının çizimi

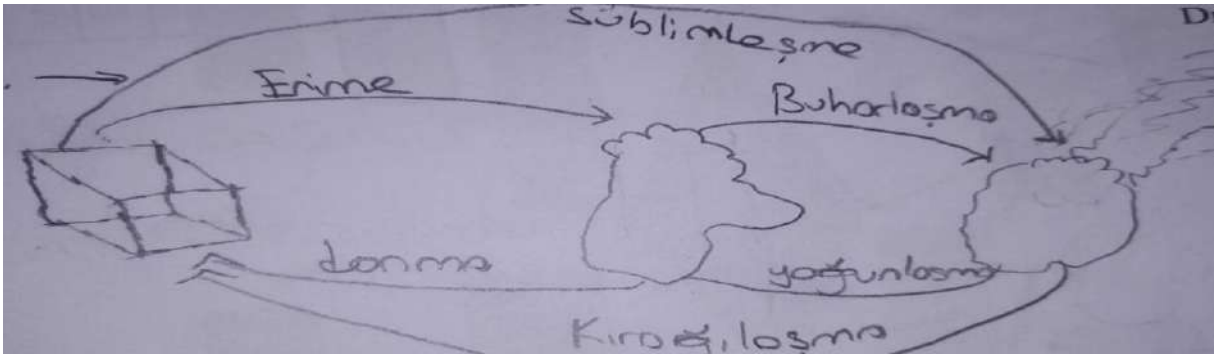

Resim 4. K116 katılımcının çizimi

Resim 1, 2, 3 ve 4'te anlaşıldığı gibi katılımcılar maddenin hal değişimini diyagram çizerek gösterebilmektedir. Buna göre maddenin katıdan sıvıya "*erime*", sıvıdan gaza "*buharlaşma*", gazdan sıvıya "*yoğuşma*" ve sıvıdan katıya "*donma*" olaylarının gerçekleştiğini göstermişlerdir. Ayrıca maddenin katıdan gaza "*süblimleşme*" ve gazdan katıya "*kırağılaşma*" olaylarının olduğunu belirtmişlerdir. Buna göre katılımcılar maddenin hal değişimlerini "*hal değişim diyagramını*" çizerek gösterebildikleri söylenebilir.

Maddenin Ayırt Edici Özellikleri

Bu tema altında bir maddenin başka bir maddeden ayırt edilmesi konusunda katılımcıların ifadeleri yer almaktadır. Bu ifadeler 3 kategoride aşağıda verilmiştir.

Duyu organlarının kullanımı

Bu kategoride katılımcılar maddelerin bir birinden ayırt edilmesinde duyu organlarını kullanabilecekleri belirtilmiştir. Söz konusu alıntılar aşağıda sunulmuştur:

Hissedilebilen özellikleri sayesinde bir maddeyi diğerinden ayırt edebiliriz. Örneğin renk, koku gibi vb. maddenin hissedilebilen… (K4).

Beş duyu organımı kullanarak (K57).

Tadıyla, rengiyle kokusuyla ayırt edebiliriz (K65).

Hissedilebilen özellikler; renk, koku, tat, yumuşaklık ve sertlik gibi özellikleri kullanırım (K118).

Koku, renk, tat, yumuşaklık ve sertlik ile ayırt edebilirim (K120).

Yukarıdaki alıntılarda katılımcılar "*duyu organlarını*" kullanarak maddenin "*rengi, kokusu, tadı, yumuşaklığı ve sertliği*" gibi "*hissedilebilen*" özellikler ile birbirinden ayırt edilebileceğini belirtmişlerdir. Katılımcıların duyu organlarını kullanarak maddenin hissedilebilen özellikleri ile birbirinden ayırt edilebildiklerini söylenebilir.

Kaynama, donma ve erime noktası

Bu kategoride bir maddeyi diğer bir maddeden ayırt edebilmek için ölçülebilen özellikleri kullandıkları belirtilmiştir:

Kaynama, donma ve erime noktaları ile ayırt ederim (K3).

Ayırt edici özellikler donma N., kaynama N., erime N., derecelerle… (K18).

Kaynama, donma, erime noktaları ve yoğunluk ile ayırt edebiliriz (K49; K77).

Ölçülebilen özellikleri kaynama noktası, erime noktası ve donma noktasını kullanırım (K118).

Alıntılardan da anlaşıldığı gibi katılımcılar maddenin "*kaynama, donma, erime noktaları ve yoğunluk*" gibi "*ölçülebilen*" özelliklerini kullanarak bir birinden ayırt edilebildiğini belirtmişlerdir. Genel olarak katılımcıların maddenin ölçülebilen özelliklerini kullanarak birbirinden ayırt ettikleri söylenebilir.

Katı-sıvı-gaz

Bu kategoride katılımcılar maddenin hallerinden dolayı bir ayırım yaptıklarını belirtmişlerdir.

> Sıvı ise yayılır, katı ise sabit kalır ve gaz ise uçar havaya karışır (K5).
> Katı, sıvı ve gaz olarak ayırt edebiliriz (K26; K29; K33).
> Eğer sert ise katıdır. İçine girdiği kabın şeklini alıyorsa sıvıdır (K38).
> Bir maddeye ısı vererek ayırabiliriz. Çünkü madde doğada dört halde bulunur: katı, sıvı, gaz ve plazma (K55).

Yukarıdaki alıntılar katılımcıların maddeyi, sıvıların "*yayılması*" ve içine girdiği "*kabın şeklini alması*", katının "*sabit*" durması ve "*sertliği*", gazların "*uçuculuğu*" gibi özellikleri ile bir birinden "*katı, sıvı ve gaz*" olarak ayırt edebildiklerini belirtmişlerdir. Ayrıca maddeye "*ısı*" vererek "*katı, sıvı, gaz ve plazma*" halleri olarak ayırt edilebildiği ifade edilmiştir. Genel olarak katılımcıların maddenin hallerini ve bu hallerin özelliklerini kullanarak bir ayırım yapabildikleri söylenebilir.

Isının Maddeye Etkisi

Bu tema altında ısının maddeye etkisi konusunda katılımcıların ifadeleri analiz edilmiş ve aşağıda 3 kategoride sunulmuştur.

Isı alış-verişi olur

Bu kategoride maddeler arasındaki ısı alış verişine yönelik alıntılar aşağıda sunulmuştur:

> *Sıcaklığı yüksek olan, sıcaklığı düşük olana ısı verir ve sıcaklık eşitlenir (K6).*
> *Sıcaklığı çok olan madde, sıcaklığı az olan maddeye ısı verir (K53).*
> *Yaz günü soğuk suyu güneş'in önüne koyarsak sıcak olur (K61).*
> *Çay bardağındaki çay koyup bir çay kaşığını içine 10 dk koyup beklersek çayın ısısı çay kaşığına geçer ve sıcaklıkları aynı olur (66).*
> *Su ve buzu bir biri ile karıştırırsak sıcaklıkları eşitlenir (K74).*
> *Biri sıcak diğeri soğuk olan iki maddeyi karıştırırsak sıcaklıkları değişir (K102).*
> *Biri 30 derece diğeri 70 derece olan iki maddeyi karıştırdığımızda sıcaklıkları eşit oluncaya kadar ısı alış verişi devam eder (K111).*

Yukarıdaki alıntılarda "*çay kaşığı ve sıcak çay*", "*su ve buz*" arasında ve "*farklı sıcaklıktaki*" maddeler arasında "*ısı alış verişi*" olduğu ifade edilmektedir. Buna göre sıcaklığı "*yüksek*" olan maddeden "*düşük*" olan maddeye doğru bir "*ısı akışı*" olmaktadır. Bu akışın sıcaklıklar "*eşitleninceye*" kadar devam ettiği belirtilmiştir. Buna göre katılımcıların sıcaklıkları farklı olan maddeler arasında ısı alış-verişi olduğunu ve bunun eşitleninceye kadar devam ettiğini bildikleri söylenebilir.

Madde hal değiştirir

Isının maddeye etkisi konusunda maddenin hal değiştirdiğini ifade eden katılımcıların alıntıları aşağıda sunulmuştur:

> *Su ısı verir buz olur. (buz) Isı alır erir (K33).*
> *Madde buz haldeyse su olur. Çamaşırlar ıslaksa kurur vb. (K54).*
> *Madde ısı alarak ya da ısı vererek hal değiştirir. Buz ısı alarak erir, ısı vererek donar (K68).*
> *Buzu ısıttığımızda erime halini alır. Sıcak bir sıvıyı da dondurabiliriz (K75).*
> *Buzu sobanın üstüne koyarsak erime olur (K92).*
> *Su donmuş ise erir. Kaynıyor ise buharlaşır. Çaydanlıkta kaynarken ısı alır ve buharlaşır (K106).*
> *Maddeyi güneş önüne koyduğumuzda Güneş kendi ısısını vererek eritir (K124).*

Yukarıdaki alıntılardan da anlaşıldığı gibi madde ısı aldığında buzun "*eridiği*", suyun "*buharlaştığı*" belirtmişlerdir. Ayrıca ısı verildiğinde su "*buz*" olduğu ve "*donduğu*" belirtilmiştir. Son olarak maddenin "*ısının*" etkisi ile "*hal değiştirdiği*" belirtilmiştir. Genel olarak katılımcıların maddenin ısının etkisi ile hal değişimine uğradığını belirttikleri söylenebilir.

Madde genleşme-büzülmeye uğrar

Bu kategoride maddenin ısının etkisi ile genleşme ve büzülmelerin olduğunu ifade etmektedirler:

> *Genleşme ve büzülme olur. Topumuz soğukta kalırsa büzülür ve küçülür, genleşince şişer (K17).*
> *Topu Güneş'in önüne koyarsak genleşir. Yazın havalar sıcakken gözlüklerin camlarının içinden çıkması genleşmedir (K59).*
> *Elektrik telleri yazın uzar, kışın kısalır (K100).*
> *Elektrik telleri, tren rayları (K102).*
> *Isı maddeyi genleşerek büzülerek örneğin soğuk bir bardağa sıcak su konması genleşme olur. Yazın balonun havası düşünce büzülme olur. Tren raylarına pay bırakmalıyız (K120).*

Yukarıdaki alıntılarda anlaşıldığı gibi "*topun*" güneş önünde "*şişmesi*", "*gözlük camlarının*" yuvasından "*çıkması*", elektrik "*tellerinin*" ve tren "*raylarının*" uzaması gibi olaylar maddenin ısı aldığında "*genleşmeye*" uğradığını belirtmektedir. Ayrıca maddenin ısı vermesi ile rayların "*kısaldığı*" ve maddenin "*büzülmeye*" uğradığı belirtilmiştir. Genel olarak katılımcıların maddenin ısının etkisi ile genleşme ve büzülmeye uğradığını bildikleri söylenebilir.

Yukarıda verilen nitel bulgular dışında araştırmada kullanılan Kavram haritası formu değerlendirmesi sonucunda Tablo 2'de belirtilen değerler elde edilmiştir.

Tablo 4. Kavram haritası formu istatistiki değerleri

Test	N	Standart sapma	Ortalama	Yüzde (%)	Yorum
Kavram Haritası	124	2.65	7.82	78.23	İyi

Tablo 4'de kavram haritası formuna katılan öğrencilerin aldıkları puanların ortalamaları ve standart sapma değerleri görülmektedir. Ayrıca bu puan ortalamalarının Tablo 1'deki kriterler kapsamında "*iyi*" düzeyde olduğu anlaşılmaktadır. Buna göre katılımcıların puan ortalamaları 7.82 (% 78.23) ve standart sapması 2.65 olduğu görülmektedir.

Tartışma

Betimsel analiz sonucunda öğrencilerin çoğunluğunun kavramlar arasındaki ilişkileri belirttikleri ve buna yönelik kavramlar kullandıkları söylenebilir. En çok tekrar eden ifadelerin ilk üçü sırasıyla "deney yaparak", "ısı alış-verişi olur" ve "madde hal değiştirir" olduğu belirlenmiştir. İçerik analizi sonucunda oluşturulan tema ve kategorilere göre; öğrencilerin maddenin hal değişimini; deneyler yaparak veya hal değişim diyagramını çizerek gösterebildikleri söylenebilir. Bu bulgu öğrencilerin maddenin hal değişiminin ne olduğunu ve nasıl gösterilebilindiği ile hangi kavramlarla ilişkili olduğunu bildiklerini ve bu konuyu anladıklarını göstermektedir. Öğrencilerin duyu organlarını kullanarak hissedilebilen özellikleri, kaynama, donma, erime noktaları gibi ölçülebilen özellikleri, maddenin halleri ve bu hallerin özelliklerini kullanarak bir maddeyi diğer bir maddeden ayırt edebildikleri belirlenmiştir. Bu bulguya göre öğrencilerin maddelerin ayırt edici özelliklerini fiziksel ve

kimyasal kavramları ile anladıkları söylenebilir. Öğrencilerin bir maddenin ısının etkisiyle hal değişimine veya genleşme-büzülmeye uğradığını anladıkları söylenebilir. Tüm bunlara ek olarak öğrencilerin sıcaklıkları farklı olan maddeler arasında ısı alış-verişi olduğu ve bunun eşitleninceye kadar devam ettiğini anladıkları belirlenmiştir. Bu bulgu öğrencilerin maddenin ısı ile etkileşimi sonucu meydana gelebilecek durumları doğru kavramlar ile anladıklarını göstermektedir. Tüm bu nitel verilere göre öğrencilerin çoğunluğunun Madde ve Değişim ünitesi kavramlarını ve bu kavramlar arasındaki ilişkileri anladıkları söylenebilir. Benzer şekilde Gülen (2018) yaptığı nitel çalışmada öğrencilerin konuya yönelik bilgilerinin tespiti ile konuyu anlayabildiği söylenmektedir. Ayrıca Demirkuş ve Gülen (2017) çalışmalarında kavramlar arası ilişkilerin anlaşıldığını tespit etmişlerdir. Bu çalışmalar dışında Ayas ve Özmen (2002) maddenin tanecikli yapısına yönelik yaptıkları çalışmada öğrencilerin bu kavramı yeterince anlamadıklarını belirlemişlerdir. Ayrıca Yörük (2007) çalışmasında öğrencilerin konuya özgü kavramaları anladıklarını belirlese de bazı kavramların öğrenciler tarafından ezberlendiğini de tespit etmiştir.

Nicel verilerin toplanmasında kullanılan kavram hartası verilerine göre; öğrencilerin kavramlar arasındaki ilişkileri anlama düzeyleri 7.82 ortalama ile % 78.23 olduğu ve bu değerin tablo 1'deki değer aralıklarına göre "iyi" düzeyde olduğu söylenebilir. Nicel verilere göre öğrencilerin Madde ve Değişim ünitesi kavramlarını ve bu kavramlar arasındaki ilişkileri iyi düzeyde anladıkları söylenebilir. Benzer şekilde Candan, Türkmen ve Çardak (2006), Ekmekçioğlu (2007), Kırkılıç ve arkadaşları (2011) ile Temelli ve arkadaşlarının (2011) kavram haritalarını kullanarak katılımcıların kavramlar arasındaki ilişkileri anlamaya yönelik çalışmalar yapmışlardır. Bu çalışmalar dışında Köseoğlu ve Tümay (2010) çalışmalarında öğrenme döngüsü yöntemi kullanarak öğrencilerde kavramsal değişim oluşmasında başarı elde etmişlerdir.

Sonuç ve öneriler

Elde edilen bulgulara göre öğrencilerin; maddenin hal değişimini deneyler yaparak veya hal değişim diyagramını çizerek gösterebildikleri, maddeleri birbirinden ayırt etmek için hissedilebilen ve ölçülebilen özellikleri kullanmaları gerektiğini anladıkları tespit edilmiştir. Son olarak öğrencilerin sıcaklıkları farklı olan maddeler arasında ısı alış-verişi olduğu ve bir maddenin ısının etkisiyle hal değişimine veya genleşme-büzülmeye uğradığını anladıkları tespit edilmiştir. Tüm bu tespitlerde öğrencilerin genel olarak doğru kavramları seçtikleri ve bu kavramlar arasındaki ilişkileri belirttikleri söylenebilir. Eğitim öğretim sürecinde kavramlar ve kavramlar arasındaki ilişkilerinin anlatılmasında görsel materyaller veya ilişkilendirme araçlarının kullanılması ile daha başarılı sonuçlar elde edilebilir.

Nicel verilere göre öğrencilerin Madde ve Değişim ünitesi kavramlarını ve bu kavramlar arasındaki ilişkileri iyi düzeyde anladıkları tespit edilmiştir. Bu sonucun iyi düzeyden çok iyi düzeye çıkabilmesi için eğitim öğretim sürecinde kavramlar arasındaki ilişkiyi daha iyi anlatan video veya animasyonlar kullanılabilir. Ayrıca ders kitaplarında bu kavramların örneklendirilmesi ve birbiri ile ilişkilendirilmesine dikkat edilmelidir.

Kaynakça:

Arık, S., & Yılmaz, M. (2017). Attitudes of science teachers towards environmental problems and their metaphorical perceptions for environmental pollution. Kastamonu Education Journal, 25(3), 1147-1164.

Ayas, A., & Özmen, H. (2002). Lise kimya öğrencilerinin maddenin tanecikli yapısı kavramını anlama seviyelerine ilişkin bir çalışma. Boğaziçi Üniversitesi Eğitim Dergisi, 19(2), 45-60.

Ayvacı, H.Ş., & Devecioğlu, Y., (2002). *Kavram haritasının fen bilgisi başarısına etkisi*. V. Ulusal Fen Bilimleri ve Matematik Eğitimi Kongresi. Ankara.

Büyüköztürk, Ş. (2009). Manual of data analysis for social sciences. Ankara: Pegem Academy.

Canbazoğlu, S., Demirelli, H., & Kavak, N. (2010). Fen bilgisi öğretmen adaylarının maddenin tanecikli yapısı ünitesine ait konu alan bilgileri ile pedagojik alan bilgileri arasındaki ilişkinin incelenmesi. *İlköğretim Online, 9*(1), 275-291.

Candan, A., Türkmen, L., & Çardak, O. (2006). Kavram haritalamanın ilköğretim öğrencilerinin hareket ve kuvvet kavramlarını anlamalarına etkileri. *Türk Fen Eğitimi Dergisi. 3*(1), 66-75.

Creswell, J.W. (2013). Qualitative research methods (Trans. Ed.: Whole, M., & Demir, S.B.). Ankara: Political Publications Distribution.

Çaycı, B . (2007). Kavram Değiştirme Metinlerinin Kavram Öğrenimi Üzerindeki Etkisinin İncelenmesi. *Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, 27* (1), 87-102.

Çepni, S. (2010). Introduction to research and project work. Trabzon: Celepler Printing.

Demirkuş, N., & Gülen, S. (2017). Popüler fizik kavramları içeren görsel ders materyali geliştirme çalışması. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 14(1), 320-338. http://dx.doi.org/10.23891/efdyyu.2017.12

Doğru, M., & Kıyıcı, F.B. (ed) (2005). *Fen eğitiminin zorunluluğu. ilköğretimde fen ve teknoloji öğretimi*. Ankara: Anı Yayıncılık.

Ekmekçioğlu, E. (2007). *Ortaöğretim Kimya dersinde asit baz konusunun anlamlı öğrenme kuramı ve kavram haritası ile öğretiminin başarıya etkisi*. Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü. Konya.

Glesne, C. (2013). Introduction to qualitative research (Trans. Ed .: Ersoy, A., & Yalcinoglu, P.). Ankara: Anı Publishing.

Gülen, S. (2016). Tool of Association Concept; Volume of Concept. Participatory Educational Research, Special Issue 2016-II,45-50. http://dx.doi.org/10.17275/per.16.spi.2.5

Gülen, S. (2018). Bilginin yapılandırılması sürecinde örnek problem çözme çalışması. Uluslararası Eğitim Bilimleri Dergisi, 5(16), 16-31. Doi Number :http://dx.doi.org/10.16991/INESJOURNAL.1570

Gülen, S. (2018). Using volume of concept in the class environment. Journal of Technology and Science Education, 8(4), 205-213. https://doi.org/10.3926/jotse.362

Kaptan, F. (1999). *Fen bilgisi öğretimi.* İstanbul: Öğretmen Kitapları Dizisi.

Kırkılıç, H., Maden, S., Şahin, A., & Girgin, Y. (2011). Kavram haritalarının okuduğunu anlama ve kalıcılık üzerine etkisi. *Pegem Eğitim ve Öğretim Dergisi, 1(*4), 11-18.

Köksal, M.S. (2006). Kavram öğretimi ve çoklu zekâ teorisi. *Kastamonu Eğitim Dergisi, 14*(2), 473-480.

Köseoğlu, F., & Tümay, H. (2010). Temel kimya laboratuarlarında öğrenme döngüsü yönteminin öğrencilerin kavramsal değişim, tutum ve algılarına etkisi. *Ahi Evran Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 11*(1), 279-295.

Merriam, S. B. (2013). A guide for qualitative research design and implementation (Trans. Ed .: Turan, S.). Ankara: Nobel Publishing.

Miles, B. M., & Huberman, A. M. (1994). Qualitative data analysis (2nd ed.). London: Sage Publication.

Milli Eğitim Bakanlığı (MEB), (2018). İlk ve Ortaokullar 3,4,5,6,7 ve 8 sınıf öğrencileri fen bilimleri programı. Ankara: MEB yayınları

Özyılmaz Akamca, G. (2008*). İlköğretimde analojiler, kavram karikatürleri ve tahmin-gözlem-açıklama teknikleriyle desteklenmiş fen ve teknoloji eğitiminin öğrenme ürünlerine etkisi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü, İzmir.

Şaşmaz Ören, F., Ormancı, Ü., Babacan, T., Koparan, S., Çiçek, T. (2011). Analoji ve Araştırmaya Dayalı Öğrenme Yaklaşımı Temelli Rehber Materyal Geliştirme Çalışması: 'Madde ve Değişim' Öğrenme Alanı. *Kuramsal Eğitimbilim Dergisi, 4*(2), 30-64.

Temelli, A., Arlı, E., Biber, B., & Kurt, M. (2011). İnsanlarda Solunum Sistemi Konusunun Kavram Haritalarıyla Öğretilmesinin Öğrencilerin Akademik Başarısına Etkisi. Iğdır Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi, 1 (2), 61-66.

Uzun, B. (2010). *Fen ve teknoloji öğretiminde kavramsal değişim stratejilerine dayalı olarak maddenin yapısı ve özellikleri konusunun öğretimi*. Yayınlanmamış Doktora tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü. İzmir

Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2013). Qualitative research methods in the social sciences. Ankara: Seçkin Publishing.

Yörük, N. (2007). Öğrenci çizimleri yoluyla 9 ve 11. sınıf öğrencilerinin hücre konusunda kavramsal anlama düzeylerinin belirlenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Buca Eğitim Fakültesi Dergisi, 22*, 107-114.